Вольфрам Дорнік
Георгій Касьянов
Петер Ліб
Ганнес Ляйдінґер
Алєксєй Міллєр
Бóґдан Мусял
Василь Расевич

УКРАЇНА
між самовизначенням та окупацією:
1917–1922 роки

Wolfram Dornik – Georgiy Kasianov – Hannes Leidinger –
Peter Lieb – Alexey Miller – Bogdan Musial – Vasyl' Rasevyč

DIE UKRAINE
zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922

Leykam
Graz 2011

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Вольфрам Дорнік, Георгій Касьянов, Петер Ліб,
Ганнес Ляйдінґер, Алєксєй Міллєр,
Бóґдан Мусял, Василь Расевич

УКРАЇНА
між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки

Київ
Ніка-Центр
2015

УДК 94(477)"1917/1922"
ББК 66.3(4Укр)
У45

Керівник авторського колективу і головний упорядник видання: *Вольфрам Дорнік*
Переклад з німецької мови: *Володимир Кам'янець*
Наукова редакція: *Руслан Пиріг*

FWF Der Wissenschaftsfonds.

KÄRNTEN

Magistrat der Stadt Wien
Magistratsabteilung 7 – Kultur
Wissenschafts- und Forschungsförderung

австрійський культурний форум iev

Видано за підтримки Австрійського культурного форуму

ÖSTERREICHISCHE KULTURVEREINIGUNG

oeaD Представництво у Львові

Перекладено за виданням:
Wolfram Dornik u. a. *Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922.* – Graz, Leykam, 2011. – 544 s. ISBN 978-3-7011-0209-9

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дор-
У45 нік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець ; наук. ред. Р. Пиріг. – К. : Ніка-Центр, 2015. – 512 с.
ISBN 978-966-521-656-8

У книзі, створеній інтернаціональним колективом учених, висвітлюється історія України у широкому контексті подій Першої світової війни та революційних процесів на теренах колишньої Російській імперії, які актуалізували українське питання, уможливили державну незалежність УНР, перетворення її на суб'єкт міжнародних відносин. У центрі дослідження знаходиться політика Німеччини та Австро-Угорщини щодо України, детермінована прагматичними інтересами отримання продовольчих і сировинних ресурсів для продовження війни. Водночас показано ставлення інших європейських держав, США, більшовицької Росії до України, роль країн Антанти у позбавленні УНР перспектив самостійного існування у повоєнному устрої світу. Розкриваються й внутрішньополітичні причини невдалих спроб утвердження українцями національної державності.

Видання розраховане на науковців, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України початку XX століття.

УДК 94(477)"1917/1922"
ББК 66.3(4Укр)

© Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, Graz – Wien, 2011
© Переклад. В. Кам'янець, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2015

ISBN 978-966-521-656-8

ЗМІСТ

До українського читача (*Руслан Пиріг*) 7
Передмова до українського видання (*Штефан Карнер, Вольфрам Дорнік*) 11
Переднє слово (*Штефан Карнер*) 13
Вступні зауваги (*Вольфрам Дорнік*) 17

Розділ 1. Східна Європа між війною і революцією: 1914–1922 рр.

1.а Період смути: революційні зміни та збройне протистояння в царській імперії в 1917–1922 рр. (*Ганнес Ляйдінґер*) 35
1.б Війна у Східній Європі 1914–1919 рр. (*Вольфрам Дорнік*) 65
1.в Політика Центральних держав щодо України під час Першої світової війни (*Вольфрам Дорнік, Петер Ліб*) 93

Розділ 2. Українські «спроби державотворення» між самостійністю та окупацією

2.а Україна між революцією, самостійністю та окупацією (*Георгій Касьянов*) 129
2.б Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр. (*Василь Расевич*) 173

Розділ 3. Німецька імперія та Австро-Угорщина як окупанти України 1918 р.

3.а Воєнні операції (*Вольфрам Дорнік, Петер Ліб*) 195
3.б Окупаційна адміністрація (*Вольфрам Дорнік, Петер Ліб*) 235
3.в Економічне використовування (*Вольфрам Дорнік, Петер Ліб*) 263
3.г Погляд зсередини – життя за окупації (*Василь Расевич*) 299

Розділ 4. Україна в міжнародних відносинах 1918 року

4.а Політика Росії щодо України до 1917 року (*Алєксєй Міллєр*) 317
4.б Політика більшовицької Росії щодо України в 1917–1922 рр. (*Бóґдан Мусял*) 337
4.в Політика Франції щодо України в 1917–1924 рр. (*Ганнес Ляйдінґер*) . . . 359
4.г Політика Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії щодо України у 1914–1920 рр. (*Вольфрам Дорнік*) 381
4.ґ Політика Сполучених Штатів Америки щодо України в 1914–1919 рр. (*Вольфрам Дорнік*) 399
4.д Політика Польщі щодо України в 1918–1922 рр. (*Бóґдан Мусял*) 415
4.е Екскурс: Політика Швейцарії щодо України в 1918 р. (*Вольфрам Дорнік, Петер Ліб*) 429

Заключна частина

Окупаційні адміністрації 1918 р. та 1941–1944 рр.: порівняння (*Вольфрам Дорнік, Георгій Касьянов, Петер Ліб*) 441
Прикінцеві зауваги (*Вольфрам Дорнік*) 453

Додатки

Перелік умовних скорочень 463
Перелік карт 467
Перелік використаних першоджерел 469
Бібліографія 477
Географічний покажчик 501
Іменний покажчик 503
Інформація про авторів 509

До українського читача

Руслан Пиріг

Дана книга є перекладом німецькомовного видання «Україна між самовизначенням і окупацією 1917–1922», яке вийшло у світ 2011 р. в Австрії. Воно стало продуктивним результатом реалізації інтернаціональним колективом учених дослідницького проекту, в центрі якого історія України, висвітлена у широкому контексті подій Першої світової війни 1914–1918 рр. та встановлення державами-переможницями нового світопорядку в центрально-східноєвропейському просторі. Авторський колектив склали Вольфрам Дорнік, Штефан Карнер, Ганнес Ляйдінгер (Австрія) Георгій Касьянов, Василь Расевич (Україна), Петер Ліб (Німеччина), Богдан Мусял (Польща), Алєксєй Міллєр (Росія).

Слід зазначити, що це друга спроба австрійських учених донести до українського читача німецькомовні студії з історії України часів Великої війни. В 2009 р. у Чернівцях були видані матеріали міжнародного наукового семінару «Окупація України 1918 року: історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки», який проходив у м. Ґрац (Австрія). Упорядкували видання В. Дорнік і Ш. Карнер.

Активна участь австрійських учених у дослідженні історичного минулого України початку XX ст. має певну детермінованість. Адже українське питання для імперії Габсбургів тривалий час було істотним внутрішньополітичним подразником, який особливо загострився в роки Світової війни. Для Німеччини інтерес до України актуалізувався прагматичними потребами у продовольстві і сировині як ресурсним забезпеченням продовження збройного протистояння, а також пошуком стратегічних плацдармів просування на Схід. Природно, що інтегрованість обох центральноєвропейських імперій в українські справи і насамперед окупація 1918 р. створили потужний пласт історичних джерел, насамперед архівних, які й слугують автентичним матеріалом для реалізації авторами своїх дослідницьких цілей. Водночас учені звертаються й до фондів архівосховищ Угорщини, Великої Британії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та інших країн, які фактично залишаються недосяжними для українських науковців.

Автори видання позначили хронологічні рамки дослідження 1917–1922 рр., визнаючи їх відносну умовність. Адже автори постійно звертаються до початкового періоду війни, зокрема показуючи тогочасну політику Центральних держав щодо України. Очевидно, верхня межа обумовлена намаганнями довести висвітлення перебігу подій в Україні від Лютневої революції через окупацію німецько-австрійську до «совєцької».

Не дивлячись на колективний характер праці, за своєю тематичною окресленістю вона наближена до монографічного формату. У вступній частині зроблено акцент на актуальності вивчення історії України як однієї з найбільших європейських країн, чиї спроби утвердження національної державності на початку XX століття виявилися невдалими. Автори ґрунтовно висвітлюють вплив Першої світової війни на революційні події та збройне протистояння в Росії, тогочасну політику Німеччини та Австро-Угорщини до України, які й створили передумови її державного самовизначення, перетворення на суб'єкт міжнародних відносин і водночас інтегрували до одного з протиборчих таборів – Четверного союзу.

Центральне місце у книзі відведено дослідженню дій Німеччини і Австро-Угорщини в Україні 1918 р. Вони однозначно кваліфікуються як окупація, адже укладення Брестського миру, надання військової допомоги УНР були продиктовані прагматичними інтересами Центральних держав в отриманні продовольчих і сировинних ресурсів, конче необхідних для подальшого ведення війни. Докладно висвітлені основні аспекти реалізації окупаційної політики – воєнні операції, придушення повстанського руху, економічна експлуатація краю, відносини з українською владою. Не обійдені увагою й істотні суперечності союзників у досягненні основних цілей «хлібного» миру.

Важливим і новаторським є розділ, в якому досліджена політика різних країн щодо українського питання та національної державності України. Йдеться про царську і більшовицьку Росію, Францію, Велику Британію, США, Польщу і Швейцарію. Автори цілком вмотивовано стверджують, що саме позиції країн Згоди позбавили українську державність перспективи у післявоєнному переустрої світу, не обходячи при цьому й деструктивну роль внутрішньоукраїнських чинників, зокрема неконсенсусність національних еліт.

У заключній частині книги вміщений цікавий аналітичний матеріал, присвячений порівняльній характеристиці окупаційних режимів в Україні 1918 і 1941–1944 рр. Автори виявили чимало паралелей і аналогій в їхньому функціонуванні, але цілком слушно вказують й на принципові відмінності окупаційної стратегії і політики. Східна кампанія Другої світової війни планувалася Німеччиною як загарбницька, а захоплені території розглядалися як об'єкт екстремального колоніального визиску. Втілювалася расова націонал-соціалістська доктрина «розширення життєвого простору», застосовувалася тактика колективного насильства щодо цивільного населення, масові етнічні «чистки» тощо.

Для українських науковців важливим є ґрунтовний аналіз вже досить масштабного доробку німецьких та австрійських істориків у царині українознавчих студій. Він засвідчує досить сталу історіографічну традицію, закладену ранішими працями В. Баумґарта, П. Боровського, Ф. Ґольчевського та ін. Однак сконцентрованість в основному на німецькомовному спектрі тематичних досліджень залишила невідомими для зарубіжного читача дослідження монографічного формату українських учених М. Несука, О. Кураєва, В. Перепаді, В. Головченка, Н. Кривець, Р. Пирога та інших з історії українсько-німецьких та українсько-австрійських відносин.

Авторський колектив книги демонструє модерні методологічні підходи у переосмисленні наукових понять та періодизації певних відтинків історичного процесу. Саме́ видання є певним внеском у деконструкцію національних гранд-наративів, прикладом уникнення абсолютизації національно-політичних дискурсів.

Важливо, що автори видання окреслюють цілу низку нових перспективних напрямів дослідження історії України часів Великої війни і революцій, наголошуючи на продуктивності їхнього освоєння шляхом зосередження зусиль інтернаціональних авторських колективів.

Видання має ґрунтовний науково-довідковий апарат: передмова, прикінцеві зауваги, перелік використаних архівних фондів, бібліографія використаних праць, іменний та географічний покажчики. Карти, запозичені з зарубіжних видань, подаються без перекладу.

Зі складним завданням перекладу німецькомовного тексту добре впорався доцент Львівського національного університету Володимир Кам'янець.

Передмова до українського видання

Штефан Карнер, Вольфрам Дорнік

Із великою приємністю представляємо працю, опубліковану 2011 року, тепер і мовою тієї країни, на подіях у якій зосереджена основна увага авторів. Проект, який виник на основі багаторічного дослідницького проекту за підтримки австрійського Фонду сприяння науковим дослідженням (P 21505), мав на меті висвітлити події критичної фази постання незалежної української національної держави в міжнародному контексті. Автори взяли до уваги дотеперішній стан наукових досліджень і залучили джерельну базу понад десяти країн. Аби презентувати результати проведених досліджень на якомога вищому рівні, ми вирішили викласти їх у вигляді колективної монографії, з якою німецькомовний читач зміг ознайомитися завдяки підтримці уряду федеральної землі Каринтія та міської адміністрації Відня.

Сторічні роковини початку Першої світової війни, які 2014 року відзначають по всьому світі, залишили свій слід і в історіографії. З'явилася безліч публікацій, які по-новому контекстуалізують цю таку важливу для всього XX століття подію. За минулі роки вийшли друком вагомі праці й в українській історіографії. Ми, однак, все одно зважилися перекласти монографію в її первісному вигляді й представити українському читачеві. Нова редакція видання потребувала б започаткування цілковито нового дослідницького проекту, реалізація якого вимагала б іще більших фінансових і часових ресурсів.

Українське видання виходить друком завдяки сприянню цілої низки осіб та інституцій, яким висловлюємо свою величезну вдячність: насамперед це співробітники Австрійського культурного форму в Києві (Österreichisches Kulturforum Kiew) під керівництвом пана посланника д-ра Якуба Форст-Баттальї. У співпраці з керівником Представництва OeAD (Австрійської служби академічних обмінів) у Львові (OeAD-Kooperationsstelle Lemberg), аташе з питань освіти посольства Австрійської Республіки в Києві паном маг. Андреасом Веннінґером вони завдяки розгалуженій мережі своїх контактів зробили вирішальні перші кроки в започаткуванні цього проекту й супроводжували його протягом усього часу реалізації. До того ж ці дві інституції, а також Австрійське культурне об'єднання (Österreichische Kulturvereinigung) профінансували зі своїх бюджетів більшу частину видатків на цей проект. Фундаментальний внесок у появу українського видання зробив Інститут історії України Національної академії наук України, а насамперед проф. Геннадій Боряк і проф. Георгій Касьянов. Невдовзі після виходу у світ німецькомовного оригінального видання вони висловили ідею його перекладу українською. Дякуємо також панові проф. Русланові Пирогу за

фахове й ретельне наукове редагування перекладу. Висловлюємо вдячність також видавництву, яке долучило цей переклад до переліку своїх видань і досить високим накладом поширює його в Україні. І насамкінець на подяку заслуговує той, хто в реалізації таких проектів часто залишається в тіні: перекладач Володимир Кам'янець. Він виконав це завдання з великою ретельністю, продемонструвавши неабияке відчуття мови. Вартість такої плідної співпраці стількох людей, до того ж у складних обставинах останніх місяців і років, складно переоцінити.

Ґрац, листопад 2014 р.

Переднє слово

Штефан Карнер

Історія України, другої за площею – після Росії – держави Європи, у XX ст. була не лише карколомною, а й багато в чому табуйованою. Численних табу її історія не позбавлена й досі. Насамперед це стосується розвитку й формування її державності в період від 1917 р., коли розпалася царська імперія, і до її інтегрування до новозаснованого Радянського Союзу наприкінці 1922 р. Це видання містить праці, присвячені малодослідженим або й узагалі невивченим питанням початків української державності у XX ст., тобто історії України в період між її самовизначенням і окупацією.

Хоча в період від 1917 до 1922 р. була проголошена низка державних утворень, серед яких і Західно-Українська Народна Республіка, про заснування якої було оголошено в листопаді 1918 р. у Львові й Відні, проте на той час так і не вдалося знайти відповідь на питання, яким шляхом має прямувати Україна у своє майбутнє. Всі спроби врешті так і залишилися експериментами, приреченими на невдачу. Національний суверенітет, який начебто одержали республіки радянської імперії 1922 р., а серед них і Українська РСР, був лиш таким собі плацебо, який використовували для того, щоб тримати вкупі народи, що прагнули незалежності. Зманіпульована реальність сталінської конституції 1936 р. зробила своє, довівши задумане більшовиками до кінця.

Українське населення зазнало велетенських втрат унаслідок брутального переслідування куркулів, проведення колективізації в сільському господарстві, голоду («Голодомор») та сталінських чисток 1930-х рр. Проте опір народів, насамперед на західних кордонах радянської держави, не вдалося зламати. Яким великим було неприйняття радянського режиму, засвідчили й численні добровольці та перебіжчики до лав так званих «східних легіонів» німецького вермахту, до яких саме на території України вступили сотні тисяч осіб, мотивованих боротьбою за незалежність та проти сталінської диктатури. Велика частина з них була інтегрована до частин Ваффен СС, як, наприклад, 14-та гренадерська дивізія Ваффен СС «Галичина». Інші були рекрутовані до армії Власова та козацьких армій і були зрештою об'єднані під загальним командування РОА (Російської визвольної армії), яка воювала проти Червоної армії та радянських партизанів.

Після закінчення Другої світової війни, попри потужні чистки, проведення яких очолював поряд з іншими Микита Хрущов, в Україні ще довго не панував спокій. Західна Україна, приєднана до Української РСР, майже до кінця існування радянської влади була вогнищем неспокою та територією

етнічного протистояння. Москва з великою недовірою ставилася до львів'ян, брутально придушувала повстання і, як могла, намагалася русифікувати насамперед західноукраїнські регіони. В 1970-х рр. вона, здавалося, могла вже записувати на свій рахунок перші успіхи. Молодь вивчала в школах російську як першу, а українську як другу мову. Українська дедалі більше зникала з громадського життя, хоча в багатьох сім'ях, звичайно, і далі плекали українську мову та підтримували будь-які прояви критичного ставлення до Москви. А коли всередині 1980-х рр. значно загострились економічні проблеми, національні почуття українців пробудилися знову і стали одним із факторів розпаду імперії. Це збіглося в часі з вибухом на 4-му блоці Чорнобильської АЕС, розташованої приблизно за 100 кілометрів від Києва, наприкінці квітня 1986 р., який спричинив найбільшу на той час ядерну катастрофу в історії людства. Під час аварії та від безпосереднього опромінення загинули десятки тисяч українців, велика їх кількість, яких назвали згодом «ліквідаторами», померли від хвороб, спричинених радіоактивним опроміненням. Територія довкола атомної станції донині «мертва зона», а Чорнобиль став символом небезпечності радіоактивного випромінювання та ядерної енергії.

Безпорадність тодішнього московського державного і партійного керівництва в питаннях ліквідації катастрофи та в інформаційному менеджменті, який полягав, власне кажучи, в інформаційному приховуванні наслідків аварії, пришвидшила розпад Радянського Союзу і продемонструвала недолугість Москви. В очах багатьох мешканців України ця держава не мала майбутнього. А тому гучніше залунали вимоги «перебудови» й «гласності», які Михайло Горбачов почав пропагувати ще в березні 1985 р. Саме політика «перебудови» й «гласності» спричинилася до мобілізації тих національних сил, як, наприклад, Народний Рух України, які почасти спиралися на традиції колишніх незалежницьких рухів і зрештою доклалися до виходу України з Радянського Союзу 1991 р.

Невдовзі після проголошення незалежності балтійських країн та організованого проти Горбачова путчу Україна 24 серпня 1991 р. проголосила свою незалежність від Москви, яку схвалили українці на референдумі 1 грудня того ж року переважною більшістю голосів. Через кілька тижнів Радянський Союз перестав існувати, а Російська Федерація стала одноосібним розпорядником спадщини імперії.

Тож Україна через більш ніж 70 років знову здобула самостійність, проте й далі не вщухали дискусії про формування національної ідентичності та про те, на кого орієнтуватися новій державі в майбутньому – на Росію чи на Європу. Така невизначеність сягнула свого апогею, але аж ніяк не завершилася, наприкінці 2004 р. під час «Помаранчевої революції».

Мета проекту, фінансованого із засобів Фонду сприяння науковим дослідженням, «The 1918 Occupation of the Ukraine», результатом якого стала ця публікація, полягає у висвітленні періоду боротьби України за незалежність, який хоч і не тривав довго, проте досі викликає бурхливі дискусії. Колектив авторів з різних країн за наукової координації Вольфрама Дорніка спробував на основі архівних документів з 22 архівів України, Росії, Польщі, Чехії, Франції, Німеччини, Великої Британії, США, Швейцарії і Австрії в іншому світлі розгля-

нути період «невдалих державницьких спроб» 1917–1922 рр. Особлива цінність цього видання в тому, що його автори, аналізуючи цей період з міжнародної перспективи, проливають світло на нові аспекти. Диференційованому аналізу був підданий насамперед період окупації України Центральними державами, який в Австрії і Німеччині довший час був табуйованою темою, тоді як радянська історіографія подавала тогочасні події однобоко.

Дослідження були проведені за фінансової підтримки Фонду сприяння науковим дослідженням та Ювілейного фонду Австрійського національного банку (пілотне дослідження). Висловлюю сердечну подяку авторам: Вольфраму Дорніку, Георгію Касьянову, Ганнесу Ляйдінґеру, Петеру Лібу, Алєксєю Міллєру, Богданові Мусялу і Василеві Расевичу за їхні зусилля й роботу, яка часто перевершувала очікувані сподівання. Значну підтримку проектові надали співробітники Інституту імені Людвіґа Больцмана з проблем вивчення наслідків війни. До фінансування цього видання долучилася адміністрація федеральної землі Каринтія, міська адміністрація Відня та федеральне міністерство науки. Заключна конференція в червні 2011 р. відбулася завдяки підтримці з боку відділу сприяння науковим дослідженням Ґрацького університету, міської адміністрації Ґраца на чолі з бургомістром Зіґфрідом Наґлем та адміністрації федеральної землі Штирії на чолі з ландесгауптманом Францом Вовесом. Над друком цього видання працювало видавництво Ляйкам під керівництвом Клауса Бруннера та Вольфґанґа Гельцля. Їм усім висловлюю щиру вдячність за допомогу, без якої публікація матеріалів дослідницького проекту в такій формі була б неможливою.

Ґрац, квітень 2011 р.

Вступні зауваги

Вольфрам Дорнік

Перша світова війна перебувала і насамперед у німецькомовному просторі досі перебуває в тіні наступних після неї подій Другої світової війни та Голокосту. Події 1914–1918 рр. порівняно з велетенською кількістю жертв і переслідувань європейських євреїв, іншими злочинами націонал-соціалізму проти людяності, відповідальністю за Другу світову війну та спричиненими нею руйнуваннями виглядають маргінальними. Крім того, досі повністю не осмислені й неопрацьовані злочини сталінізму 1920-х – початку 1950-х рр. теж відсувають на задній план попередні події. Проте в наукових дослідженнях часто можна почути думку про те, що передумови виникнення фашизму, націонал-соціалізму і сталінізму треба шукати в подіях Першої світової війни.[1] Це стосується не лише післявоєнного порядку, закладеного на Паризькій мирній конференції, який у багатьох європейських державах вважали несправедливим і вимагали його перегляду. Результати новітніх наукових досліджень дають змогу зробити висновок про те, що вирішальний вплив на розвиток наступних подій мали досвід екстремального насильства, набутий солдатами на фронтах Першої світової війни, тотальна мобілізація суспільств у державах, які брали участь у війні, радикальна націоналізація та застосування насильства до цивільного населення, голод і посилення соціальної нерівності у травматизованих суспільствах. Крім того, вивчення подій на Східному фронті – як, між іншим, і подій на інших театрах бойових дій, таких як, скажімо, в Італії, в Південно-Східній Європі, на Кавказі, Близькому Сході чи в Африці, а також бойові дії на морі, – перебувало й перебуває в тіні досліджень війни на Західному фронті.

А тому автори цього видання постановили зосередитися на докладному вивченні досі мало досліджуваного періоду окупації протягом останнього року Першої світової війни, а саме окупації України Центральними державами 1918 р. Це дає змогу докладно зупинитися на вивченні всіх перелічених аспектів протягом тривалішого періоду, на таких як, скажімо, посилення національної свідомості в суспільствах Центрально-Східної Європи та її вплив на політичні дискурси, єднання суспільних груп під дією масивного пережитого і практикованого насильства, ставлення до цивільного населення регулярних «своїх» і «чужих» військ, а також нерегулярних збройних формувань і розбурханої у вирі

1 Alan Kramer, Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War. – Oxford – New York, 2007; Vejas Gabriel Liulevicius, Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg. – Hamburg, 2002 та ін.

подій 1917–1918 рр. системи міждержавних стосунків у Центрально-Східній Європі та зумовлені цим пересування державних кордонів.

Ще одним центральним питанням у вивченні Першої світової війни в минулі роки була проблема досі звичного хронологічного поділу: труднощі з часовим розмежуванням виникають саме щодо бойових дій у Східній Європі.[2] Хоч і очевидно, що війна почалася, коли в липні й серпні 1914 р. держави почали оголошувати одна одній війну, проте коли вона закінчилася, сказати однозначно складно: чи вважати датою закінчення війни вихід одного з центральних гравців євразійського континенту – Російської імперії після Лютневої революції 1917 р., після укладення перемир'я у Брест-Литовську в грудні 1917 р. чи після підписаних там мирних договорів у лютому й березні 1918 р.? Чи, може, Перша світова війна закінчилася після підписання договорів про перемир'я між Антантою та Австро-Угорщиною і Німеччиною в листопаді 1918 р.? Але ж протягом усього року ще тривали бойові дії й були окуповані території у Східній Європі, і так було ще й після листопада 1918 р. аж до початку 1920-х рр. (як, наприклад, бойові дії за участі добровольчих корпусів у Балтії, українсько-радянська війна та польсько-російська війна).[3] Хоча переважна більшість солдатів Першої світової війни наприкінці 1918-го – на початку 1919 р. вже повернулася «додому», втім, той мир, що тоді настав, не можна окреслити поняттям «відсутність війни», бо війна і збройні конфлікти ще довго домінували на тих територіях.[4] Тож звична періодизація XX ст. потребує перегляду, обов'язково залучивши до нього вже давніші концепти, такі як, наприклад, «коротке XX ст.» (1914/17–1989/91 рр.) Еріка Гобсбавма[5] чи нова/друга «Тридцятилітня світова громадянська війна» Дена Дінера.[6]

Розвиткові лінії, початок яких лежить у періоді Першої світової війни, потрібно інтерпретувати, орієнтуючись не так на перервність, як на тяглість історичного процесу («пракатастрофа XX ст.»[7]). Лютнева революція 1917 р. не лише підірвала підвалини інституцій та кордони царської імперії, а й уможливила соціальні зрушення, які впливали на все XX ст. з його ідеологічним конфліктом між комунізмом і «західним вільним світом». Перші ознаки цієї засадничої дихотомії з'явилися на поверхні вже 1918 р. Переважна більшість

2 Див., напр.: Hannes Leidinger, Knotenpunkte – Der historische Moment oder eine Geschichte der kurzen Dauer // Verena Moritz – Hannes Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkrieges. – Wien, 2006, с. 244–270; Michael Neiberg – David Jordan (Hg.), The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-Polish War. – London, 2008.

3 Відчутний крок у цьому керунку зробили Майкл Нейберг і Девід Джордан у своїх дослідженнях Східного фронту: Neiberg – Jordan (Hg.), The Eastern Front 1914–1920.

4 Як, приміром, стверджує Тімоті Снайдер у своїй новій публікації про події 1939–1940 рр.: Timothy Snyder, Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. – London, 2010.

5 Eric Hobsbawm, Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. – München, 1998.

6 Dan Diner, Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung. – München, 1999.

7 Поняття «пракатастрофа» – найбільш уживана метафора, використовувана на позначення Першої світової війни, хоча багато науковців звертають увагу на її проблематичність, пор.: Wolfgang J. Mommsen, Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. – Stuttgart, 2002; див. також статті Ґергарда Гіршфельда (Gerhard Hirschfeld) та Аріберта Раймана (Aribert Reimann): Aus Politik und Zeitgeschichte. – Nr. 29–30. – 12.7.2004, Bonn.

держав, які брали участь у війні, виступили проти стабілізації та поширення більшовицьких політичних претензій. Проте давні лінії конфліктів нікуди не зникли, що внеможливило єдність дій проти революціонерів у Санкт-Петербурзі й Москві. «Білий рух», Антанта, Центральні держави та новостворені держави Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Україна, балтійські держави та ін.) хоч і були всі налаштовані по-антибільшовицькому, втім, з різних причин: одні через те, що боялися реставрації російської великодержавності під прикриттям Червоної армії, інші через те, що вбачали загрозу в радикальній «лівій» політиці більшовиків. Усі вони по-різному реагували на небезпеку, яку вбачали в більшовиках. А тому з'явилась, і це чітко демонструють тексти, вміщені в цьому виданні, ціла низка варіантів того, як з погляду «реальної політики» ставитися до на той час ще надто незрозумілого феномену революційного більшовизму.

Крім того, з цієї публікації стане зрозуміло, що звичний понятійний апарат і періодизація потребують переосмислення. Скажімо, позначення «російська громадянська війна» виглядає досить сумнівним, оскільки цей конфлікт виявляє велику кількість факторів, які виходять за межі громадянської війни як такої, що демонструє Ганнес Ляйдінґер у першій частині цього видання. Важливі сторони в російській «громадянській» війні, такі як, наприклад, Чехословацький легіон, армії Центральних держав у західних частинах Російської імперії чи війська держав Антанти у Східній Азії, в Мурманську, на Кавказі, не були громадянами Російської імперії. Крім того, конфлікти, які виникли внаслідок прагнень до автономії чи відокремлення на окраїнах колишньої царської імперії, свідчать про інший характер цього конфлікту, відмінний від того, який зазвичай властивий громадянським війнам (навіть якщо рух за відокремлення ми часто розглядаємо в межах громадянських воєн, як, наприклад, у випадку американської громадянської війни). Ці події були досить суттєві, а тому їх треба розглядати не лише як побічні ефекти. Вони мають посісти відповідне місце й у межах понятійного апарату.

Звідси випливає, що певного перегляду потребують і звичні хронологічні та перспективні підходи. Вихід з цієї дилеми хоч і неможливо запропонувати вже й відразу, проте наше дослідження ми розуміємо як внесок до такої дискусії. Ми намагаємось окреслити нову перспективу у хронології Першої світової війни, яка більшою мірою інтегрує східноєвропейське бачення та враховує перехідні фази.

Щодо концепції та реалізації проекту

Дане видання – це продукт дворічного дослідницького проекту під назвою «The 1918 Occupation of the Ukraine by the Central Powers», реалізованого під керівництвом Штефана Карнера в Інституті імені Людвіґа Больцмана з проблем вивчення наслідків війни за фінансової підтримки австрійського Фонду сприяння науковим дослідженням. Він став продовженням проекту, також реалізованого під керівництвом Штефана Карнера в Інституті імені Людвіґа Больцмана, під назвою «Економічні й соціальні наслідки Першої світової війни для Центрально-Східної Європи», фінансову підтримку якому надав Ювілейний

фонд Австрійського національного банку. Ще під час роботи над втіленням першого проекту ми наштовхнулися на брак досліджень про окупацію України Центральними державами в 1918 р. та її наслідки. А відтак у квітні 2008 р. ми організували семінар, матеріали якого ще того ж року були оприлюднені в «Блакитній серії» («Blaue Reihe») публікацій Інституту імені Людвіґа Больцмана німецькою мовою, а 2009 р. у співпраці з Буковина-Центром у Чернівцях вони побачили світ і українською.[8] Паралельно з цим ми розпочали роботу над новим проектом, у ході реалізації якого мали намір глибше висвітлити і впровадити до загального контексту питання історії Східної Європи в період від початку Першої світової війни 1914 р. і до заснування Радянського Союзу 1922 р. Цей проект ми подали на розгляд Фонду сприяння науковим дослідженням у 2008 р., а після позитивної відповіді вже в липні 2009 р. розпочалась його реалізація. Від самого початку опрацювання цієї тематики ми розглядали свою роботу як продовження «проекту», реалізовувати який почали ще 2007 р., а тому це дослідження можна вважати його другим проміжним результатом.

У зв'язку з тим, що деякі аспекти досліджень часто перетинаються і що учасники проекту працювали над своїми дослідженнями у тісній співпраці один з одним, ми дійшли висновку, що презентувати кінцевий продукт реалізації проекту краще у вигляді колективної монографії. Роздрібнення на окремі або й спільно написані статті не дало б, на нашу думку, очікуваного результату, тоді як спільне опрацювання різних тем в окремих чи написаних у співавторстві розділах видається переконливішим і глибшим, оскільки компетенції кількох науковців, до того ж якщо вони спеціалізуються в якійсь окремій ділянці, сприяє набагато глибшому опрацюванню тієї чи тієї тематики. А ще перевага колективної монографії, на нашу думку, в тому, що так підвищується консистентність видання. Але, з іншого боку, за такого методу роботи доводиться мати справу з відмінними стилями викладу, з різними думками й підходами, які ми враховували під час остаточного опрацювання доробку авторів.

У центрі уваги науковців під час опрацювання тематики проекту, як і передбачала його попередня концепція, перебувала окупація України німецькими й австро-угорськими військами в період від лютого до листопада 1918 р. А тому цей період став осердям усього дослідження. Вольфрам Дорнік і Петер Ліб зосередили свою увагу на вивченні конкретних воєнних подій у ході окупації території України, придушення повстань і під час виведення військ Центральних держав з її території, а також на питаннях економічного використовування та управління країною, яку згідно з офіційними деклараціями не вважали «окупованою». В основу своїх досліджень вони поклали військові документи, відшукані в архівах Відня, Фрайбурґа, Берліна, Мюнхена й Штутґарта, частина з яких узагалі вперше потрапила до рук істориків, а також мемуарні джерела у комбінації з опублікованими раніше науковими працями. В цьому контексті доробок Василя Расевича про життя українців за окупації на основі українського дискурсу став прекрасним доповненням представлених досліджень Вольфрама Дорніка і Петера Ліба.

8 Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008.

Тематику військової окупації як осердя проведеного дослідження доповнюють три частини, завдяки яким цю тему вдалося розглянути у ширшому контексті. Тож у першій частині книжки Ганнес Ляйдінґер концентрує свою увагу на аналізі подій російських революцій 1917 р. і спричинених ними воєнних дій, що тривали до початку 1920-х рр. Вольфрам Дорнік доповнює попередній аналіз узагальненим викладом розвитку воєнних подій у Східній Європі та докладно зупиняється на висвітленні діяльності найважливіших комбатантів на тих територіях у період від 1914 до 1919 р. Після цього спільний доробок Вольфрама Дорніка і Петера Ліба про східну політику та відповідно політику щодо України Центральних держав закладає підвалини для викладу, вміщеного в третій частині.

У другій частині Георгій Касьянов підбиває змістовний підсумок внутрішньополітичних подій в Україні в 1917–1922 рр., зупиняючись на численних спрощених підходах до діяльності Центральної Ради та Гетьманату, що властиві німецько- та англомовним дослідженням. Завершує цю частину дослідження Василя Расевича про події у Західній Україні, яка має важливе значення насамперед у контексті виникнення держав на території колишньої Габсбурзької монархії та польсько-українського конфлікту.

Третя й остання частина колективної монографії присвячена аналізові міжнародного контексту, в якому Україна здійснювала «спроби утвердження своєї державності» в 1914–1922 рр. Як згодом побачимо, центральними гравцями в українському питанні в 1914–1922 рр. були царська Росія та її більшовицький/радянський спадкоємець, Центральні держави, Франція, Велика Британія, США й Польща. Між царською та більшовицькою Росією простежується виразна відмінність у методичних підходах насамперед до національного питання, втім, немає жодної відмінності у засадничих російських великодержавних претензіях, які висували обидва режими. Саме на цих розбіжностях і збігах зосереджують увагу у своїх дослідженнях Алєксєй Міллєр і Бóґдан Мусял, після чого Ганнес Ляйдінґер присвячує свій аналіз політиці тієї держави Антанти, яка вважала, що саме вона найбільш здатна вести відповідну політику в Україні, тобто Франції. Сполучені Штати й Велика Британія, безсумнівно, теж мали свої інтереси у Східній Європі, насамперед економічного і стратегічного характеру. Втім, Франція вважала себе ключовим гравцем з особливими економічними інтересами в Україні. Побоюючись, що Німеччина намагатиметься одержати доступ до Центральної Азії, обидві англосаксонські держави теж були змушені більше зосереджуватися на українському й російському питаннях, як доводить Вольфрам Дорнік у своїх двох дослідженнях на цю тему. Менше уваги приділено в цьому видані політиці Італії щодо України, оскільки Італія через труднощі на своєму фронті не була в змозі проводити якусь суттєву політику щодо України. Висвітлення політики кожної з держав Антанти окремо виглядає доречним тому, що вони протягом усієї війни не мали якоїсь єдиної позиції щодо нового уряду в Санкт-Петербурзі (Петрограді)/Москві та єдиних цілей у війні. Здається, що єдиної позиції щодо цілей війни союзники додержувалися хіба що в питанні відновлення незалежності Бельгії та приєднання Ельзасу й Лотарингії до Франції. Тоді як уже навіть довкола питання про підтримання

італійських вимог чи ставлення до ослаблого російського союзника спалахували бурхливі суперечки.[9]

Для нас було надзвичайно важливо висвітлити позицію щодо України не лише Центральних держав і держав Антанти, а й інших провідних тогочасних гравців. Серед них особливу роль відігравала Польща, якій наприкінці 1918 р. довелося «боротися» в повному розумінні цього слова з обома новими українськими державами на своїх південних і південно-східних кордонах. Бóґдан Мусял аналізує дилему польської політики, яка, з одного боку, полягала в боротьбі за польські території, а з іншого – в пошуках союзника у протистоянні проти російської експансії. На перший погляд може здатися парадоксальним, що ми постановили додати до цього видання окремий екскурс про політику Швейцарії щодо України. Причина такого рішення в тому, що політика цієї країни дає змогу цілковито по-іншому глянути на досліджуванні питання, а саме тому, що це була політика нейтральної держави, яка, попри це, мала свої інтереси у Східній Європі, як засвідчують Вольфрам Дорнік і Петер Ліб. На прикладі Швейцарії цікаво простежити також і позицію посередника поміж протилежними політичними інтересами, який все ж таки ніколи не забував про власні інтереси і прагматично їх відстоював (насамперед забезпечення населення продовольством і захист своїх громадян).

У цій останній частині відтворено мереживо міжнародних відносин, в якому намагалися діяти українські політики, що дає змогу ближче підійти до відповіді на питання, чому українцям не вдалося знайти міжнародну підтримку їхньої незалежності. Здається, причина полягала в тому, що Україна не могла знайти собі союзників, бо незалежна українська держава не відповідала інтересам жодної з потужних держав і не змогла відповідно переконати їх у своїх цілях.

Завершує дослідження порівняльний аналіз Першої і Другої світових воєн, щодо чого часто виникають дискусії в німецько- і англомовному наукових середовищах. Таке порівняння викликало бурхливу дискусію серед учасників проекту вже під час першої зустрічі, і стало зрозуміло, що це питання потребує глибшого дослідження. А тому ми постановили інтегрувати до нашого дослідження такий критичний порівняльний аналіз періодів окупації 1918 та 1941–1944 рр. Вольфрам Дорнік, Георгій Касьянов і Петер Ліб виявили десять факторів, які свідчать про паралелі й відмінності між обома періодами окупації, долучаючись у такий спосіб до дискусії про тяглість і перервність історичних явищ.

Проблематика, опрацьована й представлена в цьому виданні, безсумнівно, не дає відповідей на всі питання. Автори дослідження не мали змоги вичерпно висвітлити питання рецепції окупації протягом 1918 р. та у наступний період українським населенням, сприймання окупантами України або ж «Сходу» загалом, генези українського національного дискурсу чи питання економічних наслідків війни, окупації і революції в Україні у тривалій перспективі. Питання континуальності біографій окремих осіб або ж цілих суспільних груп, змін у національних дискурсах у 1914–1922 рр. чи питання динаміки й рецепції пережитого насильства хоч і були почасти порушені в цьому виданні, втім, через

9 David Stevenson, The First World War and International Politics. – Oxford – New York, 1991, с. 186–190.

його обмежені рамки не були вичерпно опрацьовані. Крім того, дослідження політики щодо України новостворених держав на Кавказі, в Криму, Білорусі, балтійських держав, Фінляндії, а також скандинавських країн, Румунії, Болгарії, Італії та Туреччини дали б змогу виявити ще й інші важливі аспекти. Тож хочеться сподіватися, що ми зробили лишень перший крок у царині новітнього і докладнішого наукового вивчення української історії в німецькомовному просторі і це видання започаткує жваві дискусії щодо цих питань у майбутньому. Саме Чорноморський регіон з його політичними, економічними та суспільними питаннями має міцніше укріпитись у науковому й громадському середовищах Європи. Держави цього регіону знаходяться на рубежі між Європою й Азією, а тому вони особливо вразливі до того, як розвиватимуться події в майбутньому, і немає значення, чи йдеться про збереження політичної автономії, чи про транзит людей, культур, товарів, послуг та енергоресурсів.

Суспільно-політичні виміри східноєвропейської історії

Дослідження, зосереджене на питаннях культурної ідентичності, навіть якщо воно опирається на підвалини політичної, військової історії та історії дипломатії, завжди має суспільно-політичну релевантність. Навіть коли ми лишень порушуємо ті чи інші питання або ж опрацьовуємо чи не опрацьовуємо ті чи інші теми, все одно ми займаємо якусь позицію у сучасності. Це особливо помітно, якщо слідувати політичним та історіографічним дискурсам в Україні. Сьогодні тут проходять почасти непримиренні дискусії щодо культурної ідентичності, в яких центральним аспектом дискурсу виступають межі між українським і неукраїнським. Уперте деіндивідуалізоване приписування ідентичностей тим чи іншим групам на основі заданих параметрів ґрунтується на національному дискурсі, який сягає своїм корінням XIX ст.[10] Націоналізм слугує для політичної легітимації, потреба в якій дедалі більше зростала через ерозію релігії внаслідок Просвітництва та Французької революції наприкінці XVIII ст., бо саме релігія лежала в основі формування ідентичності та політичної стабілізації. У ході цих політично мотивованих процесів гомогенізації були визначені великі однорідні соціальні групи зі спільною мовою, культурою і традиціями, яким радше випадково були надані елементи тієї чи іншої нації, тоді як інші елементи були виключені. Паралельно з цими процесами відбувались і процеси виключення культурних елементів цілих соціальних груп.

Це видання не має на меті надати визначення того, що є «українським» і хто чи що таке «українець/українка». Проте під час роботи перед нами знову й знову поставали питання, до якої національної історіографії, а відтак і мовної

10 Наприкінці 1970-х рр. це докладно описували Бенедикт Андерсон, Ернест Ґеллнер, Ерік Гобсбавм і Г'ю Сетон-Ватсон: Benedict Anderson, Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. – Berlin, 1998 (оригінальне видання англійською мовою, 1983); Ernest Gellner, Nationalismus und Moderne. – Hamburg, 1995 (оригінальне видання англійською мовою, 1983); Eric Hobsbawm, Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780. – Frankfurt/Main – New York, 2004 (оригінальне видання англійською мовою, 1990); Hugh Seton-Watson, Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – London, 1977.

групи віднести ту чи іншу особу, яка жила й діяла в кількох культурних середовищах. Саме у випадку таких дослідницьких тем це питання набуває особливої ваги, бо чи радянський політик, який народився й виріс в Україні та, розпочавши кар'єру в місцевих чи республіканських інституціях, дійшов до Москви й орієнтувався відтоді на радянську наднаціональну номенклатуру, – є українцем чи росіянином? А якщо до того ж він сам себе не відносить ні до однієї, ні до іншої національної категорії? Чи послуговування російською мовою для українського індивіда – це гегемоніальний акт? Чи можна посмертно натягувати національну ідентичність на когось, хто такі концепти з власних переконань відкидав за життя? Чи, може, ті переконання – це лишень необхідна пропаганда?

Усі ці питання можуть бути темою окремого, а не частиною цього дослідження. В основу нашого дослідження ми поклали індивідуалістичний образ ідентичності, який випливає з гранично можливої кількості ідентичностей і ґрунтується насамперед на самоідентифікації індивіда. Не важливо, до якого віровизнання, до якої держави належить і якою мовою розмовляє та чи інша особа від народження чи паспорт громадянина якої країни вона носить при собі, питання радше в тому, належним чи належною до яких ідентичностей він чи вона почувається. Втім, визначити це щодо осіб минулого не завжди просто. А тому ми постановили, вважаючи це видання також частиною і української історіографії, у разі сумніву заради спрощення використовувати українське написання й відповідне транслітерування особових імен і прізвищ, оскільки загалом ми орієнтувалися на в минулі роки дедалі ширше обговорюване в наукових колах значення «транснаціональної історії», як його визначили, скажімо, Георгій Касьянов і Філіпп Тер у своєму дослідженні з української історії: «Problems of Ukrainian history can usefully be presented from a transnational perspective, involving cultural transfers and processes of intercultural exchange. [...] in our view transnational history concentrates on the relations between cultures and societies, deliberately eschewing concentration on any one culture or country. It compares sending and receiving cultures, highlighting agents of cultural exchange, and is thus oriented toward agency. Transnational history challenges simple models of diffusion. It studies the ways in which cultures use and appropriate cultural goods of distant or foreign origin».[11]

Це видання, нехай ми й маємо справу з дослідженням насамперед з політичної, військової та економічної історії, треба розуміти і як культурний проект, реалізований цілковито в дусі транснаціональної історіографії. Тож ми долучаємося до деконструкції великих національних наративів, крах яких передбачав

11 *Пер. ред.*: «Аспекти української історії можна вигідно висвітлювати з транснаціональної перспективи, включаючи культурні трансфери та процеси міжкультурного обміну. [...] транснаціональна історія зосереджується, на нашу думку, на відносинах між культурами та суспільствами, обачно уникаючи зосередженості на одній культурі чи державі. Вона зіставляє обмін культурами, виокремлює культурних посередників, орієнтуючись насамперед на процеси посередництва. Спрощені моделі поширення транснаціональна історія ставить під сумнів. Транснаціональна історія вивчає способи, за допомогою яких можна використовувати чужі чи віддалені один від одного надбання». Georgiy Kasianov – Philipp Ther, Introduction // Georgiy Kasianov – Philipp Ther (Hg.), A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest – New York, 2009, с. 1–6, див.: с. 2–3.

Жан-Франсуа Ліотар ще 1979 р.[12], і поєднуємо дослідження архівних матеріалів з історіографічною традицією різних держав з метою вийти за межі суто національної перспективи. Тісна співпраця міжнародного колективу авторів має на меті ще більше прислужитися в подоланні власних національних кордонів, не створюючи водночас нових гегемоніальних ієрархій і не розриваючи власних культурних зв'язків. Такий метод не «заганяє» історію в якийсь єдиний наратив, а навпаки, допускає розбіжні погляди, що особливо виразно видно на прикладі третьої частини цього видання. Транснаціональні процеси опрацювання історії значною мірою уникають національних політичних дискурсів. Не втрачаючи повністю власного культурного тла, такі наративи стають дедалі звичнішими в епоху «цифрового колективного інтелекту» в інтернеті (у, до прикладу, Вікіпедії чи Твіттері).[13] Nation still matters навіть через 22 роки після оприлюднення й початку використовування «всесвітньої павутини» та, як було заявлено, «кінця історії»[14], що настав після розвалу «Східного блоку» й Радянського Союзу. На основі обраної методики досліджень для колективної монографії й одержаних результатів можна зробити висновок, що фактор «нація» зазнає дедалі більшої деконструкції та втрачає ознаки єдино можливого підходу.

Стан досліджень

Результати досліджень, представлені в цьому виданні, навіть якщо для їхнього досягнення автори опрацювали велику кількість архівних документів, ґрунтуються на давніх історіографічних традиціях. Оскільки в рамках цього дослідження опрацьована велика кількість різноманітних тем і всі вони спираються на ту чи іншу історіографічну традицію, то досить складно зупинитися окремо на кожній з них. А тому доведеться обмежитися лише німецько- та англомовними, а також найважливішими східноєвропейськими дослідженнями Першої світової війни і насамперед подій 1918 р.

Навіть якщо події Першої світової війни загалом і Східного фронту зокрема у німецькомовному просторі відносно мало досліджені, втім, за минулі роки кількість відповідних публікацій постійно зростала. Якщо протягом довшого часу одним з центральних досліджень також і для науковців німецькомовних країн була праця Нормана Стоунза «The Eastern Front» («Східний фронт»), то згодом з'явилися вагомі дослідження Тімоті Доулінґа, Вільяма Фуллера, Ґергарда П. Ґроса, Майкла Нейберґа та Девіда Джордана про політику Німецької імперії, Австро-Угорщини й Росії в 1914–1917 рр. у Східній Європі. Вони у своїх працях

12 Jean-François Lyotard, Das postmoderne Wissen. – Wien, 1999 (оригінальне видання французькою мовою, 1979).

13 Wolfram Dornik, Internet: Maschine des Vergessens oder globaler Gedächtnisspeicher? Der Holocaust in den digitalen Erinnerungskulturen zwischen 1990 und 2010 // Gerhard Paul – Bernhard Schoßig (Hg.), Öffentliche Erinnerung und Medialisierung des Nationalsozialismus. Eine Bilanz der letzten dreißig Jahre. – Göttingen, 2010, с. 79–97.

14 Вислів Френсіса Фукуями: вперше з'явився у назві його статті у The National Interest влітку 1989 р., а через три роки у назві монографії: Francis Fukuyama, The End of History and the Last Man. – New York, 1992.

у багатьох аспектах по-новому підійшли до дотеперішніх результатів досліджень і завдяки відкриттю східноєвропейських, а насамперед російських архівів після 1989–1991 рр. поглибили й розширили численні питання.[15] В німецькомовному просторі хоч і досі бракує монографій на тему Східного фронту, проте було захищено кілька дисертацій, в яких їх автори переконливо продемонстрували результати своїх досліджень окремих аспектів Східного фронту. Серед них варто назвати, наприклад, дисертаційне дослідження Рудольфа Єржабека про Брусиловський наступ чи Ріхарда Ляйна про участь чехів у подіях на Східному фронті.[16] В минулі роки особливу увагу таких науковців, як Верена Моріц, Ганнес Ляйдінґер, Райнгард Нахтіґаль, Йохен Ольтмер, Алон Рачамімов і Ґеорґ Вурцер, привертала насамперед тема військовополонених на Східному фронті, і результати їхніх досліджень з погляду основної останніх структури можна вважати вдалими.[17]

Автори дотеперішніх досліджень війни на Східному фронті зосереджували свою увагу здебільшого на бойових діях 1914–1917 рр. На докладніші дослідження ще чекають періоди окупації російськими військами (Галичина і Буковина та Східна Пруссія 1914–1915 рр.) чи окупації військами Центральних держав (Польща від 1915 р., Балтія від 1915 р., Білорусь і Україна 1918 р., а також перебування військ у Східній Європі до 1919 р.). Досі були представлені лише праці з окупації Польщі та масштабне дослідження Веяса Люлевічюса окупації балтійських країн.[18] Абба Штрацгас і Вінфрід Баумґарт представили

15 Timothy C. Dowling, The Brusilov Offensive. – Indianapolis, 2008; G. P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006; William C. Fuller, The Foe Within. Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia. – Ithaca, 2006; Mark von Hagen, War in a European Borderland. Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle – London, 2007; Geoffrey Jukes, The First World War. The Eastern Front 1914–1918. – Oxford, 2002; Vejas Gabriel Liulevicius, War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I. – Cambridge, UK, 2000; Neiberg – Jordan (Hg.), The Eastern Front 1914–1920; G. Irving Root, Battles East. A History of the Eastern Front of the First World War. – Baltimore, 2007; Norman Stone, The Eastern Front 1914–1917. – London, 1998 та ін.

16 Rudolf Jeřábek, Die Brussilowoffensive 1916. Ein Wendepunkt der Koalitionskriegführung der Mittelmächte. phil. Diss. – Wien, 1982; Richard Lein, Das militärische Verhalten der Tschechen im Ersten Weltkrieg. phil. Diss. – Wien, 2009. Див. також: Christian Reiter, Der Untergang des IR 36. Der «Verrat» der tschechischen Soldaten im Gefecht bei Sieniewa 1915. phil. DA. – Wien, 2008; Gabriel Zupcan, Der Tschechoslowakische Legionär in Russland, 1914–1920. phil. DA. – Wien, 2008.

17 Hannes Leidinger – Verena Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920. – Wien – Köln – Weimar, 2003; Reinhard Nachtigal, Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918). – Remshalden, 2003; Jochen Oltmer (Hg.), Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges. – Paderborn, 2006; Alon Rachamimov, POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. – Oxford – New York, 2002; Georg Wurzer, Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg. – Göttingen 2005. Див. також спеціальне видання журналу: zeitgeschichte. Kriegsgefangenschaft 1914–1920. Am Beispiel Österreichs und Rußlands. – Nr. 11/12.

18 Jerzy Gaul, The Austro-Hungarian Empire and its political allies in the Polish Kingdom 1914–1918 // Gottsmann, Andreas (Hg.): Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007, с. 203–221; Eugeniusz Cezary Kryl, Besatzungsherrschaft in Polen im Ersten und Zweiten Weltkrieg. Charakteristik und Wahrnehmung // Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann

дослідження з питань Східної політики, де вони вперше контекстуалізували і військові аспекти.[19] На дослідження Баумґарта широко спиралися й автори цього видання. Втім, насамперед тематика австро-угорської окупації у Східній і Південно-Східній Європі потребує ґрунтовних фундаментальних досліджень.[20] Навіть якщо Сербія не була частиною Східного фронту, проте як вдалий приклад інтегративної праці з питань окупації австро-угорською армією тут можна навести дослідження Джонатана Ґамза.[21]

Про окупацію, яка стала темою цього видання, у німецькомовному просторі вже з'явилася друком певна кількість перших досліджень. До піонерів, поза сумнівом, належить Вольфдітер Біль. Він був одним з авторів опублікованого в 1960-х рр. під керівництвом Теофіла Горникєвіча чотиритомного видання документів про «Події в Україні в 1914–1922 рр.». Після того він опублікував низку статей з окремих аспектів політики Австро-Угорщини щодо України.[22] Політика Німеччини щодо України стала темою дослідження Петера Боровського, яке з'явилося друком 1970 р. 2005 р. Франк Ґрелка оприлюднив порівняльне дослідження українського національного руху за німецької окупації 1918 та 1941–1942 рр.[23] Франк Ґольчевський нещодавно оприлюднив масштабну роботу про німецько-українські відносини під час Першої світової війни та в післявоєнний

(Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002, с. 577–591; Liulevicius, Kriegsland im Osten. Штефан Ленштедт працює в Німецькому історичному інституті у Варшаві над габілітаційним дослідженням про економічну політику під час окупації Польщі протягом Першої і Другої світових воєн, на результати якого з нетерпінням чекають науковці.

19 Winfried Baumgart, Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – Wien – München, 1966; Abba Strazhas, Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917. – Wiesbaden, 1993.

20 До невеликого числа досі оприлюднених досліджень належать праці про військову адміністрацію австро-угорської армії, написані здебільшого колишніми військовими, учасниками тих подій: Hugo Kerchnawe – Rudolf Mitzka – Felix Sobotka – Hermann Leidl – Alfred Krauss, Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. – Wien, 1928. Дещо неповне і не надто аналітичне дослідження представила Тамара Шеер: Tamara Scheer, Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. – Frankfurt/Main, 2009.

21 Jonathan E. Gumz, The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918. – New York, 2009.

22 Theophil Hornykiewicz (Hg.), Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. 4 Bd. – Philadelphia, 1966. Див. також відповідні статті Вольфдітера Біля: Wolfdieter Bihl, Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – N.F. 1966. – Bd. 14, с. 51–62; Wolfdieter Bihl, Die österreichisch-ungarischen Dienststellen in der Ukraine 1918 // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. – 1967. – Nr. 20, с. 379–388; Wolfdieter Bihl, Zur Tätigkeit des ukrainophilen Erzherzogs Wilhelm nach dem Ersten Weltkrieg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1971. – Bd. 19, с. 538–540. 2007 р. у Відні була захищена дипломна робота (під керівництвом Лотара Гебельта), в якій окреслено окремі аспекти політики Австро-Угорщини щодо України: Richard Oskar Friedrich Pucher, Ukraine 1918 in offiziellen österreichischen Dokumenten. phil. DA. – Wien, 2007.

23 Peter Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik 1918. Unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Lübeck – Hamburg, 1970; Frank Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden 2005.

період, у якій представив і австро-угорську перспективу.[24] Петер Ліб вивчав військові аспекти окупації на прикладі перебування німецьких військ в Україні ще до початку роботи над реалізацією представленого в цьому виданні проекту. Райнгард Нахтіґаль у короткій статі зосередився на битві біля Міуського лиману під час німецького наступу.[25] Поза німецькомовними країнами заслуговують на увагу насамперед праці Марка фон Гаґена та Тімоті Снайдера, які належать до найповажніших американських експертів з питань східноєвропейської історії. Фон Гаґен на основі американських, канадських і російських джерел оприлюднив коротку публікацію, присвячену політиці Центральних держав щодо України, а Снайдер представив дослідження про ерцгерцога Вільгельма.[26] Однак для всіх цих публікацій властиве те, що вони висвітлюють лише якийсь один аспект і ґрунтуються на невеликій національно обмеженій джерельній базі. Лише вже згадувана праця за редакції Штефана Карнера та Вольфрама Дорніка, яка вийшла друком 2008 р.[27], зробила перший крок у напрямку до інтегративного, транснаціонального історіографічного дослідження. Але й у ньому бракувало української та російської перспектив, тоді як перспектива Центральних держав була представлена досить широко. В цьому ж виданні, залучивши архівні матеріали з якомога більшої кількості країн, ми разом з істориками з більшості країн, території яких були охоплені тими подіями, намагалися проаналізувати якомога ширші пласти досліджуваної епохи.

Ми, звісно, свідомі того, що вивчення цього періоду історії України може передбачати і залучення іншої проблематики. В цьому виданні, наприклад, недостатньо уваги приділено культурно-історичній тематиці. Так, тут не знайшли свого висвітлення аспекти рецептивної історії, не були докладно проаналізовані націєтворчі процеси, аспекти статевої специфіки, питання трансферу культур і ноу-хау чи сприймання окупованого населення окупантами. Причина цього, з одного боку, полягає в обмежених часових рамках і дослідницьких ресурсах, а з іншого – в незначному рівні дотеперішніх досліджень і надзвичайно складній ситуації з джерельною базою. Більшовики, остаточно встановивши свою владу, відфільтрували насамперед українські джерела, щоб антибільшовицька опозиція виглядала якомога маргінальнішою і не змогла закріпитися ні в комуністичній, ні в культурній пам'яті.[28] Крім того, тези, наведені в третій частині видання, можна

24 Frank Golczewski, Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010.

25 Peter Lieb, A Precursor of Modern Counter-Insurgency Operations? The German Occupation of the Ukraine in 1918 // University of Salford, European Studies Research Institute, Working Papers in Military History and International History. – Nr. 4. – Salford, 2007; Peter Lieb, Deutsche Herrschaft in der Ukraine 1918/19: Wegweiser zum Vernichtungskrieg? // Militärgeschichte. Zeitschrift für historische Bildung. – 2008. – Nr. 4, c. 10–13; Reinhard Nachtigal, Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besetzung Südrußlands 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 2005. – Nr. 53, c. 221–246.

26 Німецькі й австрійські архівні матеріали взагалі відсутні: Mark von Hagen, War in a European Borderland. Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Washington, 2007; Timothy Snyder, The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke. – New York, 2008.

27 Dornik – Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918.

28 Тут ми додержуємось визначення Яна й Алайди Ассманів: Aleida Assmann, Erinnerungsräume.

доповнити, провівши ширші дослідження військових підрозділів Габсбурзької монархії у Львові, Будапешті, Загребі, Празі й Варшаві. Цінні результати можуть принести також дослідження турецьких і болгарських архівних матеріалів щодо економічних і політичних інтересів цих двох країн та їхньої співпраці з двома іншими союзниками.

Подяка

Хочеться висловити щиру вдячність людям, які від самого початку роботи над цим дослідницьким проектом допомагали нам. Насамперед треба подякувати Штефану Карнеру, керівникові Інституту імені Людвіґа Больцмана та заступникові керівника Інституту економічної, соціальної історії та історії підприємництва Ґрацького університету імені Карла Франценса. Він не лише очолив наукове й організаційне керівництво цим проектом, а й словом і ділом підтримував його співробітників протягом усього часу, тобто від ідеї проекту і до його реалізації. Загалом проведення досліджень з цієї тематики стало можливим завдяки підтримці досвідчених співробітників Інституту імені Людвіґа Больцмана, які значною мірою допомагали в пошуках відповідних матеріалів, у разі виникнення мовних проблем і концептуальних питань. Це – Дітер Бахер, Крістоф Бенедіктер, Александер Фріц, Петер Фріц, Вальтер М. Ібер, Гаральд Кноль, Армін Лауссеґґер, Зіґрід Лацар, Філіпп Лесяк, Петер Ругґенталер, Петер Зіксль, Барбара Штельцль-Маркс, Зільке Штерн та Арно Воніш. Крім того, хочеться особливо подякувати Юліані Ніч за її редакційну допомогу на етапі підготовки видання до друку та Мартінові Флоріану за форматування картографічних та ілюстративних матеріалів.

Загалом на велику вдячність заслуговують співробітники проекту за їхню ґрунтовну й дисципліновану роботу! Насамперед тут треба згадати Петера Ліба, який уже давно займається вивченням німецької окупації України й доклав неабияких зусиль ще на стадії розробки концепції цього проекту. Його попередні дослідження в багатьох аспектах слугували нам суттєвим підґрунтям, на яке ми могли опертися, щоб по-новому підійти до вивчення історії України. Завдяки своєму майже незалежному дослідницькому устремлінню він прислужився не лише роботою над написаними ним одноосібно й у співавторстві розділами цієї книжки, а й порадами в щонайрізноманітніших фахових та організаційних питаннях. Вагомою допомогою з його боку стала і його дослідницька робота в Лондоні. Завдяки своїй компетентності в питаннях історії Центральної та Східної Європи незамінну допомогу приблизно протягом такого ж часу надають нам Ганнес Ляйдінґер і Верена Моріц, чиї експертні оцінки зробили вагомий внесок до генези проекту та до опрацьованої в його рамках тематики. Алєксєй Міллєр, професор Центральноєвропейського університету в Будапешті та співробітник Російської академії наук, долучився до реалізації проекту, привнісши

Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. – München, 1999; Jan Assmann, Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. – München, 1992.

російську перспективу, спираючись на свій багаторічний міжнародний досвід наукової роботи. Щоб краще висвітлити досі мало відомі в німецькомовному науковому середовищі дослідницькі результати української історичної науки та українські архівні матеріали, ми заручилися цінною підтримкою Георгія Касьянова з Української академії наук у Києві та його колеги зі Львова Василя Расевича. Бóґдан Мусял, багаторічний партнер нашого інституту, підсилив команду співробітників своїми експертними знаннями з історії Радянського Союзу та радянського комунізму. Сердечно дякую їм усім за колегіальну співпрацю в рамках цього проекту.

Над виданням, як відомо, працюють не лише автори, а й ціла низка людей, які, перебуваючи зазвичай на задньому плані, неабияк прислуговуються в роботі. Елізабет Клекль-Штадлер і Корнелія Штіґлер, наприклад, займалися редагуванням рукопису. Одне з важливих завдань, з якими доводиться зіштовхуватись у рамках міжнародного проекту, виконав Гаральд Фляйшман з Інституту теоретичного та прикладного перекладознавства Ґрацького університету, переклавши німецькою мовою розділи, написані українською і російською мовами. Завдяки перекладацькій допомозі Анни Єроміної вдалося на належному рівні підтримувати українсько-австрійські інформаційні потоки в ході реалізації проекту. В комунікативному і в організаційному аспектах велику допомогу надавали також співробітники Буковина-Центру та Австрійської бібліотеки у Червінцях Бен'ямін Ґріль і Сергій Осачук, керівник Представництва Австрійської служби обмінів (OeAD) у Львові, аташе з питань науки посольства Австрійської Республіки в Києві Андреас Веннінґер і Міхаель Діппельрайтер з Центру міжнародного співробітництва та мобільності Австрійської служби обмінів (OeAD) у Відні. Сердечно дякуємо радникові Евальду Штадлеру, заступникові керівника Культурного форуму Австрійського посольства в Будапешті (2009 р.), а також послові Міхаелю Ціммерману та директорові Культурного форуму Елізабет Корнфайнд за надану підтримку в проведені організаційного семінару. Рамки цього семінару створили плідну атмосферу, завдяки якій нам вдалося закласти фундамент майбутнього проекту. Крім того, не маємо права забути подякувати керівникові Ґеральду Шепферу та співробітникам Інституту економічної, соціальної історії та історії підприємництва Ґрацького університету Міхаелі Гоенвартер, Сабіні Ліст, Доріс Маутнер і Петеру Тайбенбахерові за їхні фахові поради та велику допомогу в організації проведення підсумкової конференції. І врешті, треба подякувати Вольфґангу Гельцлю і Гельмутові Ленгарту з видавництва Ляйкам за прекрасну співпрацю під час підготовки цього видання до друку.

Як видно з бібліографії наприкінці видання, воно стало результатом великої пошукової роботи його авторів. Під час пошуків в архівах нам надавала допомогу низка їхніх співробітників. Серед них, наприклад, співробітники Військового архіву Австрійського державного архіву, насамперед Крістоф Тепперберґ, Отто Келлнер, Андреа Гакель, Роберт Ріль, Клаус Піллмаєр, Міріяна Йосіповіц і Бернгард Веннінґер. Директор Музею військової історії у Відні Маріо Крістіан Ортнер дав змогу проводити пошуки у фотографічних фондах музею та друк його матеріалів у цьому виданні. За гостинність і підтримку під час роботи в

архівах США дякуємо співробітникам Інститут українських студій у Гарварді, а також Марку Крамеру з Центру імені Девіса та співробітникам Австрійського культурного форуму у Вашинґтоні, насамперед Андреї Шраммель і Томасові Брандгуберу. Таку ж допомогу надавали нам і співробітники Культурного форуму Австрійського посольства в Лондоні, насамперед Меліта Ессенко та його директор Петер Мікль. У пошуках у Будапештському військовому архіві нам допомагали Ніколь-Мелані Ґолл і Ева Коша. Крім того, висловлюємо щиру вдячність співробітникам управління військово-історичних досліджень у Потсдамі й насамперед Рольфу-Дітеру Мюллеру за логістичну підтримку в пошуках у військовому архіві Німецького федерального архіву. Дякуємо Мартінові Шміцу за надані цінні документи.

Це видання хоч і є результатом проекту, підтриманого Фондом сприяння науковим дослідженням, проте його реалізацію підтримали також інші спонсори. Насамперед це ландесгауптман Штирії Франц Вовес, бурґомістр Ґраца Зіґфрід Наґль і відділ сприяння науковим дослідженням Ґрацького університету. Завдяки їхній підтримці ми мали змогу провести підсумкову конференцію. За фінансову підтримку видання дякуємо міській адміністрації Відня, федеральному міністерству науки та земельному урядові Каринтії (Центр документування, сучасна історія/бюро національних груп).

РОЗДІЛ 1

Східна Європа між війною і революцією: 1914–1922 рр.

1.а Період смути: революційні зміни та збройне протистояння в царській імперії в 1917–1922 рр.

Ганнес Ляйдінґер

Прогнила система

Знання нащадків про наслідки окремих подій та історичних процесів дозволяють краще осмислювати їхній розвиток. Саме історики мають усвідомлювати небезпечність спокуси скочуватись у ретроспективі до «пророцтв, звернених у минуле». З іншого боку, саме історики володіють тим обсягом знань, який, здається, свідчить про просто-таки «доленосні» передумови та «детермінанти» перебігу подій чи про «фатальні» поворотні моменти.[1] В цьому сенсі кінець імперії Романових, приміром, уже давно був передбачуваний. Її занепад і крах був багато в чому неминучим і логічним. Адже події до 1905 р. та конфлікти наступних років похитнули основні підвалини режиму останнього царя Миколи II. Через війну з Японією від 1904 р. Росія дедалі більше скочувалась у вир першої великої революції, в результаті якої довелося піти на незначні й часто суперечливі поступки. Внаслідок брутального придушення повстань та обмеження можливостей у конституційній монархії через суворі цензи виборчого права, яке поширювалося лише на невеликий прошарок суспільства, бракувало вирішальних імпульсів для конче потрібних реформ. Заходи з індустріалізації та зусилля, спрямовані на покращення сільськогосподарського виробництва, не змогли подолати прірву між урядом та опозицією чи між привілейованими й біднішими групами населення.[2]

Хитка державна система не конче мусила зазнати краху, адже вона скоро усвідомила, що небезпека для її існування криється в дедалі більшій кількості нерозв'язаних проблем, а особливо у воєнному протистоянні з великими державами-суперницями. 1904–1905 рр., програні кампанії у війні з Японією з їх велетенськими внутрішньополітичними наслідками мали б стати уроком. Натомість улітку 1914 р. Микола закликав своїх солдатів виступити проти Німеччини й Австро-Угорщини і підвалини державної системи захитались. «Ура-патріотизм» на початку Першої світової війни, яким, попри всі зусил-

1 Verena Moritz – Hannes Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs. – Wien 2006, с. 121.

2 Verena Moritz – Hannes Leidinger, Die Russische Revolution. – Wien – Köln – Weimar 2011, с. 23–35.

ля, перейнялися здебільшого лише невеликі прошарки міського населення, та «патріотичність» Думи, до якої монарх і його радники ставилися зазвичай критично і просто мусили миритися з її існуванням, лише на деякий час приховали проблеми країни.[3]

Насправді ж криза невдовзі сягнула далеко за межі відомих негараздів. Цивільне й військове керівництво хиткої імперії в ході стратегічних і воєнно-економічних суперечок дуже швидко втратило вплив. Критика в неспроможності автократії та її бюрократичного апарата вилилась у створення комітетів і спеціальних комісій, за допомогою яких насамперед земства – місцеві органи самоврядування – прагнули подолати брак матеріалів і дефіцит товарів повсякденного вжитку. В цьому зв'язку пролунала думка, що, мовляв, уже давно треба було залучати вищі прошарки суспільства до порятунку імперії. Насправді ж новостворені органи багато в чому не так співпрацювали, як перешкоджали один одному. Розбалансованість усього господарського життя зумовила труднощі в координуванні. Замовники часто марно чекали на потрібні товари, а безпорадна транспортна система ще більше ускладнювала ситуацію.[4]

Економічні й організаційні негаразди супроводжували висловлювання політичної невдоволеності, наголошування інтересів окремих груп і поступовий розпад імперії. Цар, армія й міністри в 1916–1917 рр. були майже повністю дискредитовані. З огляду на організаційне безсилля, поразки на фронтах, зростання вартості життя, незадовільний розподіл товарів і брак продуктів харчування військові й цивільні жертви остаточно втратили будь-який сенс. Повідомлення про ухвалення помилкових рішень, про корупцію та про «наживання на війні», а крім того, розмови й чутки про арешт «бунтарів», які наважилися висловити своє обурення, ще більше розвіювали ілюзії. Невдоволення й готовність до непокори зростали спочатку й насамперед у міських центрах. Щораз більшою ставала готовність виходити на страйки чи на вуличні демонстрації, дедалі гучніше лунала критика системи.[5]

Зрештою під час демонстрацій протесту в столичному Петербурзі (з 1914 р. – Петрограді) невиконання наказів сягнуло критичної межі: гарнізон відмовився стріляти у своїх «повсталих братів і сестер». Дума перестала виконувати вказівки Миколи II й без його згоди утворила самостійний комітет з подолання складної ситуації. Солдати, рекрутовані з селян, позбавлялися «надокучливих» командирів і браталися з «народом», знову з'явилися ради, які вперше утворилися під час подій 1905 р. Тоді, як їхні керівні органи нав'язували контакти з членами Думи та скоординовували свої дії з її комітетом, цар зрікся трону. Після того як потенційні претенденти теж відмовилися від трону, майже трьохсотлітнє панування Романових добігло кінця.[6]

---

3 Moritz – Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow, с. 122.

4 Hannes Leidinger – Verena Moritz, Der Erste Weltkrieg. – Wien – Köln – Weimar, 2011, с. 56, с. 65.

5 Там само.

6 Там само; пор.: Moritz – Leidinger, Die Russische Revolution, с. 36–41.

Децентралізація

Лютнева революція 1917 р. загалом виявилася звичайним бунтом проти монархії, функціонери й символи якої вмить зникли. Повалення трону стало водночас поштовхом до дезінтеграційних процесів, унаслідок чого повільний розпад держави став стрімко пришвидшуватися. Новий Тимчасовий уряд на чолі з лібералом, князем Георгієм Львовим, зіштовхнувся з велетенською кількістю відцентрових сил, які в своїй сумі поступово спричинили майже цілковиту атомізацію суспільства.[7]

Цікаво, що після весни 1917 р. кількість страйків не пішла на спад. Зі зростанням вимог і очікувань робітничих колективів почала ширитися й упевненість «пролетаріату» в своїх силах. Виникнення фабричних комітетів засвідчило значні зміщення у співвідношенні сил. Об'єднання робітників на підприємствах контролювали діяльність керівних органів, опікуючись водночас постачанням сировини, зарахуваннями й звільненнями з роботи, підтриманням процесу виробництва й дисципліни. «Нейтральна рада міністрів», орієнтована на врегулювання суперечок, турбувалася насамперед про виробництво товарів, призначених для війни, і не була здатна повністю покласти край «класовій боротьбі». Кабінет Львова, якого і керівники підприємств, і їхні колективи підозрювали в політичній заанґажованості, зіткнувся з войовничістю пролетаріату, який на постійних мітингах дедалі більше політизувався, а загони його «червоної гвардії», організовувані починаючи з лютого, підривали авторитет міської міліції у сфері забезпечення порядку.[8]

Зрештою й у сільській місцевості домінувало прагнення не делегувати ухвалення фундаментальних рішень нікому іншому та самостійно врегульовувати важливі справи. На відміну від автаркічних хуторів, підтримуваних за прем'єрства царського міністра Петра Столипіна, 1917 р. на хвилі піднесення опинилися общини – сільські громади, які займалися перерозподілом землі та несли солідарну відповідальність у сфері сплати податків. Спочатку вони вимагали зменшення орендної плати за користування землею заможних поміщиків і справедливих цін на збіжжя, реманент та худобу, проте від середини 1917 р. їхні вимоги стали радикальнішими. Після того, як сфера сільського господарства на рівні уряду опинилася в руках партії соціалістів-революціонерів (есерів) в особі Віктора Чернова, почалася масова конфіскація поміщицьких земель, підбурювачами чого нерідко були фронтовики й дезертири, що поверталися з війни. Селяни переважно вдавалися не лише до самоправних, а й дедалі частіше до насильницьких дій. Панські садиби грабували й руйнували з брутальним вандалізмом, що зрештою деяким поміщикам і дворянам коштувало життя. Зростала кількість убивств, які в окремих випадках були помстою за екзекуції сільських

7 Свідчення про дедалі більшу дестабілізацію Росії за часів уряду Львова див., напр.: Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. 1791, оп. 2, д. 144, 82.

8 S. A. Smith, Red Petrograd. Revolution in the Factories, 1917–1918. – Cambridge, 1983, с. 80–98, с. 139–167; Rex Wade, Red Guards and Workers' Militias in the Russian Revolution. – Stanford, 1984, с. 80–114, с. 173–182; Konstantin Paustovskij, Der Beginn eines verschwundenen Zeitalters. – Frankfurt/Main 2002, с. 481.

бунтарів під час революції 1905 р.[9] З Тамбовської, Пензенської, Воронезької, Саратовської, Орловської, Тульської і Казанської губерній надходили повідомлення про самосуди. Лише у вересні та жовтні селяни спалили вщент близько 250, тобто майже п'яту частину, поміщицьких садиб регіону.[10]

Згідно з даними, оприлюдненими в пізніших радянських публікаціях, міліція Тимчасового уряду в липні 1917 р. зафіксувала в «центральних губерніях» найбільшу кількість «вирубувань лісів, знищення угідь і самоуправств», тоді як кількість «зруйнованих і захоплених поміщицьких садиб» у період від червня до вересня зросла майже втричі.[11]

Поряд з акціями помсти аристократії у відповідних регіонах формувалися ради, які як «общини в революційній формі» втілювали давній ідеал сільського самоврядування. У такій функції місцеві ради не надто переймалися розпорядженнями центрального уряду. Інколи вони проголошували власні сільські республіки зі своїми символами влади, прапорами й гербами. Крім того, багато з них запроваджували свою поліцію або ж наймали суддів і формували добровольчі загони міліції або Червоної гвардії.[12]

Втрата влади

За таких обставин навряд чи можна вести мову про двовладдя рад та урядових установ.[13] Попри те що різноманітні інституції та громадські сили в центрах провінцій прагнули радше співпраці, а вплив Петрограда на регіони був обмежений, рада робітничих і солдатських депутатів у столиці в будь-який час могла захопити владу. Серед «мас» мала вона найвищий авторитет, тим більше що уряд, не зважаючи на домінування антивоєнних настроїв серед населення, постановив і далі вести війну на боці союзників. Чашу терпіння переповнив видатний конституційний демократ і міністр закордонних справ Павло Мілюков[14], який не лише наполягав на виконанні чинних союзницьких зобов'язань, а й вів мову про завоювання нових земель у рамках «переможного миру».[15]

Це здійняло хвилю обурення, і Мілюков утратив посаду. Разом із ним подав у відставку і військовий міністр Олександр Гучков. Його функції перебрав на себе Олександр Керенський, який до цього як єдиний представник лівих у кабінеті Львова керував справами юстиції. На його бік перейшли й інші політики

9 Пор.: ГАРФ, Ф. 398, оп. 2, д. 144, 158.

10 Orlando Figes, Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891 bis 1924. – Berlin 2008, с. 489. Про дезінтеграцію див., напр.: Революция и гражданская война в России, 1917–1923 гг. Энциклопедия в 4 т. – М., 2008. – Т. 1. – С. 364–381.

11 Geschichte des Bürgerkriegs in der UdSSR. – Bd. 1: Die Vorbereitung der Oktoberrevolution. – Offenbach, 1999 (перше видання 1936), с. 381.

12 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 489.

13 У науковій літературі, присвяченій тогочасним революційним подіям, «двовладдя» вважали, а часто й досі вважають догмою.

14 Про конституційних демократів і Павла Мілюкова див. також: Милюков П.Н. История второй русской революции. Издание снабжено научными комментариями. – М., 2001. Див. також: Революция и гражданская война в России. – Т. 2. – С. 208–210.

15 Rex Wade, The Russian Search for Peace, February–October 1917. – Stanford 1969, с. 26–38.

соціалістичних поглядів у Раді міністрів. Есери й меншовики, які спиралися на ради, допомагали дедалі слабшому урядові зрештою ще й тому, що самі були погано підготовлені, щоб перебрати владу.[16]

У марксистських колах у цьому зв'язку велися розмови і про необхідність «буржуазної» фази революції, тоді як серед розколотих соціал-демократів лише Володимир Ленін, повернувшись із заслання, скерував свою партію більшовиків на новий курс. Закликаючи укласти мир і вимагаючи передати всю владу в державі радам, він відповідав популярним уявленням і подавав себе відтак як альтернативу до підтримуваного іншими соціалістами курсу уряду, наслідком якого став наступ, названий ім'ям Керенського, який закінчився катастрофою. Прорив на фронтах був приречений на поразку, бунтували цілі полки. Армія розпадалася.[17]

Деякі військові частини, такі як Петроградський кулеметний полк і матроси військово-морської бази Кронштадт, були рішуче налаштовані усунути Тимчасовий уряд. Разом із ними у липні 1917 р. на демонстрації виходила дедалі більша кількість демонстрантів порівняно з протестами проти попередньої влади. Стрімко здійнялася хвиля насильства. Здавалося, що повертаються лютневі події. Кількість жертв знову зростала, аж поки хвиля протестів не вщухла, так і не змінивши системи. Крім того, що деякі військові частини зберігали свою лояльність до уряду, який опинився в скрутному становищі, на тодішню ситуацію особливий вплив мала й позиція більшовиків. Вони ще вагалися й не розпочинали збройного повстання, оскільки, як застерігав Ленін, передчасний виступ може закінчитися поразкою.[18] Олександр Керенський, який змінив на посаді князя Львова, засуджував його та його товаришів по партії як «заколотників» і «німецьких агентів». Вони, заявляли представники виконавчої влади, виконують завдання Берліна і прагнуть занурити Росію в хаос, після чого близько 800 більшовиків були заарештовані.[19] Сам же Ленін, зникнувши спочатку у підпіллі, перебрався до Фінляндії, щоб планувати й вимагати змінити владу, яку зрештою й було змінено, проте не стільки на користь рад, скільки на користь його партії. Суперечка про подальший розвиток подій внесла розкол у табір прихильників Леніна, який, зі свого боку, користав із щораз більшої дестабілізації в країні. «Держава», як висловився про ті події письменник Костянтин Паустовський, «розпалась, як грудка глини», а «армія на фронті нестримно танула».[20]

Коли внаслідок загальної ситуації виникла небезпека руйнування партій соціалістичного спрямування, представники яких формували уряд, кабінет Керенського продовжував втрачати вплив, не пропонуючи енергійних рішень у важливих питаннях зовнішньої, військової, соціальної та аграрної політи-

16 Див. на цю тему, напр.: Nikolaj N. Suchanow, 1917. Tagebuch der russischen Revolution. – München, 1967. – C. 28; Nadjeschda Krupskaja, Erinnerungen an Lenin. – Berlin, 1959, c. 378.

17 Див., напр.: Allan K. Wildman, The End of the Russian Imperial Army. – 2 Bd. – Princeton 1980 (1987). Див. також розділ 1.б нижче.

18 Alexander Rabinowitch, Prelude to Bolshevism. The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising. – Bloomington, 1968, c. 117, 121.

19 Figes, Die Tragödie eines Volkes, c. 459.

20 Paustovskij, Der Beginn eines verschwundenen Zeitalters, c. 11.

ки. Більше того, прем'єр-міністр і новий верховний головнокомандувач Лавр Корнілов зійшлися в суперечках про те, яку роль вони виконуватимуть після відновлення «порядку». Керенський користався з суперечностей і непорозумінь, щоб позбутися суперника.[21] Втім, його успіх у так званому «корніловському виступі» виявився пірровою перемогою. «Соціалістичний єдиний фронт», який він організував у боротьбі проти військових, у результаті прислужився лише більшовикам, які, особливо у столичних радах, мали більшість. Лев Троцький, найважливіший соратник Леніна на той час, був обраний головою Петроградської ради й у жовтні 1917 р. сформував військово-революційний комітет для оборони центру міста від німецьких військ і для запобігання контрреволюції. Для цього Троцький отримав у своє розпорядження генеральний штаб, якому підпорядковувався столичний гарнізон.[22]

Перебіг «жовтневої революції» мав форму державного перевороту. Влада перейшла до рук більшовиків без особливих зусиль. Незначний спротив деяких частин, вірних Керенському, було придушено протягом наступних днів. Прихильники Лавра Корнілова, якого праві шанували як людину дисципліни й рятівника Росії, сиділи в непоганих умовах під арештом у Биховському монастирі. Вони й пальцем не поворухнули, щоб виступити на захист Керенського від лівих екстремістів, розсварившись із ним. Більшовики мали повну свободу дій, оскільки ніхто не вірив у тривалість перебування при владі радикальних соціалістів. Їх небезпідставно вважали тимчасовими горлохватами, які скористалися із втрати влади та з децентралізації держави.[23]

Коли ж Ленін скористався переворотом, здійсненим від імені рад, для встановлення однопартійної більшовицької влади, внутрішньополітичні конфлікти набули характеру війни «всіх проти всіх». Треба збалансувати інтереси принаймні в межах робітничого руху, вважала профспілка залізничників, погрожуючи паралізувати транспортну систему.[24] Оскільки в Москві збройні сутички між прихильниками та противниками більшовиків тривали й далі, керівництво партії пішло на переговори з меншовиками й есерами. Проте згодом розвиток подій повернув у інший бік. Керенський зазнав безсумнівної поразки. Коли дедалі більшої ваги набирав новостворений уряд – Рада народних комісарів (Раднарком) – під керівництвом Леніна, він перервав переговори[25], вимагаючи арештувати залізничників, і вступив у боротьбу з внутріпартійними противниками, готовність яких іти на компроміс із соціалістичними «зрадниками» він затаврував ганьбою. Останні, висловлюючи свій протест, вийшли зі складу більшовицького центрального комітету. До того ж свої посади залишили п'ять народних комісарів. На всій території країни – від найвіддаленіших периферій

21 Див., напр.: George Katkov, The Kornilov Affair. Kerensky and the Break-up of the Russian Army. – London, 1980; Alexander Rabinowitch, The Bolsheviks Come to Power. The Revolution of 1917 in Petrograd. – New York, 1978, с. 132–144.

22 Leo Trotzki, Geschichte der russischen Revolution. Zweiter Teil: Oktoberrevolution. – 2. Halbbd. – Frankfurt/Main, 1982, с. 766, 783–785, 862.

23 Moritz – Leidinger, Die Russische Revolution, с. 55–57.

24 Див. також висловлювання на цю тему в солдатських колах: ГАРФ, Ф. 1236, оп. 1, д. 1, 28.

25 Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), Ф. 17, оп. 1, д. 39.

до найвищих урядових інстанцій у центрі – запанували суперечності й чвари. Росія ніколи так близько не опинялася перед загрозою поринути в анархію, як у дні «великої жовтневої соціалістичної революції» та наступні місяці.[26]

Партикуляризм та автономізм, федералізм і сепаратизм

«Тепер це ваша проблема», – нібито сказав Володимирові Антонову-Овсієнку колишній міністр внутрішніх справ в уряді Керенського, Олексій Нікітін, після свого арешту. Антонову-Овсієнку зі своїми частинами випала доля «штурмувати» Зимовий палац у Петрограді та арештовувати керівництво Росії. Перебуваючи під арештом у Петропавлівській фортеці, Нікітін витягнув із кишені телеграму Центральної Ради з Києва, з якої було зрозуміло, що найвище представництво українського народу, після того як конституційні демократи (кадети) як найбільші поборники цілісності держави були усунені з керівних органів, дедалі однозначніше схиляється до відокремлення від Росії.[27]

Процес розпаду старих імперських структур демонструвала й національна проблематика. Починаючи з весни 1917 р. представники національних меншин організовували збори, де спочатку звучали прагнення до автономій. Ішлося про концепцію федералізації, висунуту й обговорювану насамперед соціалістами й есерами, згідно з якою проголошена у вересні республіка має ґрунтуватися на федеральних засадах. Утім, докладніше з цього приводу Керенський так і не висловився[28], тоді як Тимчасовому урядові вартувало б висловити свою позицію з цього питання, оскільки конфронтація між Петроградом і «окраїнними народами» дала про себе знати ще раніше. Загалом ще під час революції 1905 р. стали помітними прагнення переглянути унітаристсько-централістські програми. Імперія з її культурним і конфесійним розмаїттям, де більшу половину населення становили неросіяни і справжній стан речей у якій влучніше окреслював державне поняття «російська імперія», аніж «етнічне» позначення «руський», починаючи з кінця XIX ст. переживала період дедалі потужнішого зростання регіональної й національної самосвідомості.[29]

Несхвальне ставлення до русифікації, насаджуваної «верхівкою», властиве спочатку привілейованим елітам, поступово просочувалось у міські й сільські нижчі верстви населення. Загалом не можна забувати, що зростання потужності національних рухів протягом 1917 р. заявило про себе в колишній царській армії, де виникли окремі частини за етнічними ознаками. Саме створення українських збройних формувань відіграло в цьому зв'язку особливу роль, хоча майбутні

26 Karsten Brüggemann, Die Gründung der Republik Estland und das Ende des «Einen und unteilbaren Rußland». Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920. – Wiesbaden, 2002, с. 17.

27 ГАРФ, Ф. 3348, оп. 1, д. 149, л. 2; Georg von Rauch, Geschichte der Sowjetunion. – Stuttgart, 1987, с. 94.

28 Geoffrey Swain, Russia's Civil War. – Stroud – Charleston, 2000, с. 133; Nikolaus Katzer, Die weisse Bewegung in Russland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg. – Köln – Weimar – Wien, 1999, с. 401; Rauch, Geschichte der Sowjetunion, с. 92.

29 Katzer, Die weisse Bewegung in Russland, с. 399.

плани з реорганізації армії так і не були реалізовані з огляду на розвиток подій на території колишньої імперії Романових: більшість «солдатів-селян», як і більшість цивільного населення, виступала проти продовження війни. Крім того, багато фронтовиків прагнули якомога швидше повернутися додому, щоб устигнути взяти участь у перерозподілі землі.[30] Хоча більшість населення, понад 80 відсотків якого проживало в сільській місцевості, і далі була віддана своєму маленькому світові, обмеженому власним двором і полем, селяни нерідко відгукувались і на заклики місцевих правителів, які часто висували політичні програми соціального й національного змісту. В цьому сенсі на українських землях особливо успішними були есери, яким вдалося поєднати інтереси селян з вимогами етнічної автономії та визнання регіональних мов і культур.[31]

Проте ліберальним кадетам у Тимчасовому уряді було складно впоратися з таким розвитком подій. Вони вважали, що «народи» ще не дозріли до того, щоб самостійно влаштовувати своє життя. Протягом 1917 р. майже все партійне керівництво конституційних демократів звернуло на російсько-націоналістичний курс.[32] За таких обставин кабінет Львова визнав право на незалежність лише за поляками. Тоді як навіть ради в перші місяці після зречення царя від трону закидали фінам, що ті не вдаються до односторонніх дій задля досягнення самостійності. Коли ж представники Центральної Ради висловили Петроградові свої відносно прийнятні бажання, росіяни спочатку їх проігнорували. Лише непоступливість українців, які інтерпретували свої прагнення у стилі привілей козацьких гетьманів XVII ст. та на відміну від кабінету міністрів на чолі зі Львовим представляли суверенні органи, змусила росіян сформувати делегацію з трьох осіб, серед яких був і Керенський, для переговорів про досягнення якогось компромісу.[33]

Однак визнання Центральної Ради й національної автономії спричинило в Петрограді урядову кризу. Кадети, які дедалі більше дрейфували вправо, висловили своє обурення. Троє їхніх представників подали у відставку. Вони, звичайно, усвідомлювали, що сільські маси населення мають якісь відносно слабкі національні почуття. Насамперед дрібноміщанські верстви суспільства набагато виразніше ідентифікували себе з ідеалами незалежницьких рухів, появу яких до того ж можна було пояснити крахом старої імперії. Проте російські централісти не розуміли, що їхня впертість в унітаристських переконаннях лише сприяє рухові від автономізму до сепаратизму і що сили, які виступають за самовизначення, мають достатню підтримку в масах «окраїнних територій». Коли ж після неодноразового відкладання вибори до Установчих зборів після «жовтневої революції» зрештою відбулися, то, скажімо, в Україні, Естонії, Грузії,

30 Mark von Hagen, War and the Transformation of Loyalties and Identities in the Russian Empire, 1914–1918 // Silvio Pons, Andrea Romano (Hg.), Russia in the Age of Wars 1914–1945. – Milano, 2000, с. 1–35, див.: с. 2, 23–30, 34.

31 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 92, 398.

32 Katzer, Die weisse Bewegung in Russland, с. 401.

33 Див.: Anthony F. Upton, The Finnish Revolution, 1917–1918. – Minneapolis, 1980; Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. – Harvard, 1977; J. Reshetar, The Ukrainian Revolution, 1917–1920. – Princeton, 1950.

Фінляндії й Вірменії більшість одержали соціалістичні партії, які виступали з національними вимогами.[34]

За таких обставин Раднарком у своїй заяві в листопаді 1917 р. таки визнав за «народами» право на «відокремлення» або ж «цілковиту незалежність від Росії», врахувавши відтак партикуляристські настрої на територіях колишньої імперії Романових. Ленінські декрети, видані безпосередньо після повалення Керенського, відповідали і національним устремлінням, і прагненню перерозподілити землю, а також прагненням всього населення до миру. Втім, за суто пропагандистським альянсом з «народом» крилися ідеологічно забарвлені розрахунки. «Буржуазний націоналізм», згідно з поглядами провідних більшовиків, зникне, наштовхнувшись на стіну класової солідарності в усіх країнах. На засіданнях Раднаркому засвідчення відданості «справі світового пролетаріату» складно було відокремити від нападів великодержавного російського шовінізму. «Окраїни» й досі сприймали як особисту власність, хоча Сталін, обіймаючи посаду народного комісара з питань національностей, виступив перед радами на захист незалежності Фінляндії, а Ленін своїм підписом документально визнав самостійність фінів. Насправді ж «жовтневий режим» спровокував у цьому регіоні конфлікт з метою виправдати своє, а відтак і російське панівне становище.[35]

Тим часом в Україні Центральна Рада проголосила суверенну державу.[36] Майже водночас представники Естонії та Ліфляндії, а перед ними й Грузії заявили про намір утворити власні держави. Тоді як більшість етнічних меншин досі принаймні не виключали утворення федерації в межах колишньої імперії Романових, то починаючи з січня 1918 р. умови кардинально змінились: Установчі збори були покликані стати платформою для реструктуризації всієї країни, проте більшовики їх розігнали. Не маючи більшості в народному представництві, обраному загалом вільним шляхом, вони постановили якомога швидше покласти край виявам демократичного розвитку.[37] Демонстрації на підтримку Установчих зборів у Петрограді були жорстоко придушені. Водночас переможці, соціалісти-революціонери, зрозуміли, що селян, які за них голосували, мало цікавили столичні перипетії і що вони загалом задоволені директивами народних комісарів. До того ж опозиція насамперед унаслідок конфліктів, які виникли після Лютневої революції, ослабла. Партія соціалістів-революціонерів була розколота. Її українські члени долучалися до національних програм; одна фракція вийшла з партії, щоб разом з більшовиками сформувати коаліційний

34 Ronald Grigor Suny, The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collaps of the Soviet Union. – Stanford, 1993, с. 29, 45, 54, 63, 75; Steven L. Guthier, The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review. – 1979 – Nr. 38, с. 30–47, див.: с. 40.

35 Про відповідні дискусії та пункти порядку денного на засіданнях Раднаркому див: РГАСПИ, Ф. 2, оп. 1, д. 5133; там само: Ф. 19, оп. 1, д. 66; пор.: Rauch, Geschichte der Sowjetunion, с. 93.

36 Див. на цю тему також виклад у розділах 2.а і 4.б.

37 Бонч-Бруевич В.Д. На боевых постах февральской и октябрьской революции. – М., 1930. – 250 с.; James Bunyan – Harold H. Fisher (Hg.), The Bolshevik Revolution, 1917–1918. Documents and Materials. – Stanford, 1961, с. 369; Pitirim Sorokin, Leaves from a Russian Diary. – New York, 1924, с. 125.

уряд.[38] У Раднаркомі ці «ліві» есери опікувалися спочатку – до того, як їм згодом були передані інші сфери, – сільськогосподарською галуззю. Здавалося, що зближення між «селом»[39] і «промисловим пролетаріатом» відбувалось і на рівні уряду, і на рівні рад, до того ж ради робітничих, солдатських і селянських депутатів злилися в одне ціле.[40]

А в середовищі «правих» есерів і далі не вщухали внутрішні суперечки, до того ж у кадетах, консервативних і ще більш правих силах і в авторитарних офіцерських колах вбачали вони своїх противників. У роздробленості партійного спектра відбилося суперництво між антибільшовицькими урядами, які 1918 р. виникли в Сибіру, в Поволжі й на Уралі. Програмні розбіжності та значні політико-економічні конфлікти інтересів між угрупованнями, метою яких був не так сепаратизм, як регіональна автономія, в Омську, Самарі та Єкатеринбурзі сягнули свого апогею у справжніх «війнах».[41] Суперечки набували характеру «зовнішньополітичних» конфронтацій, що стало свідченням непримиренних протиріч між територіями, контрольованими більшовиками, та тими, де владу мали їхні противники. Цікаво, що «Донську Республіку» на чолі з отаманом Олексієм Каледіним було проголошено відразу через кілька днів після розгону Установчих зборів. Хоча цей акт і не свідчив про те, що вже немає сподівань на майбутню російську федерацію, втім, він означав відокремлення від російського центру.[42]

Противники Леніна вважали, що відокремлення від «вітчизни» спричинила «деспотична влада та руйнівна політика більшовицьких диктаторів». Проте, на думку інших спостерігачів, причини були не тільки в цьому.[43] «Більшовизм», поза всяким сумнівом, полегшив розпад колишньої царської імперії, констатували, приміром, у британському міністерстві закордонних справ на початку травня 1919 р. Однак, що стосується побудови держави на федеративних засадах, то тут, ідеться далі в аналізі, можна простежити найрізноманітніші погляди та тенденції. Крім того, в міністерстві констатували, що немає єдиного підходу в

38 Oliver H. Radkey, Russia Goes to the Polls. The Election to the All-Russian Constituent Assembly, 1917. – Ithaca – London, 1989, с 18, 23.

39 Нове покоління науковців справедливо критикує тенденцію в дотеперішній науковій літературі розглядати селянство як однорідну соціальну групу. Через обмежений обсяг цієї глави часто теж доводиться відмовлятися від соціальних і регіональних диференціацій. Утім, у цьому виданні таку диференціацію можна принаймні простежити поряд із тим фактом, що великі частини аграрного суспільства все ж таки майже однаково реагували на розвиток подій. На цю тему див.: Aaron Retish, Peasants in Revolution and Civil War: Citizenship, Identity and the Creation of the Soviet State, 1914–22. – Cambridge, 2008; пор.: Geoffrey Swain, Review: Aaron Retish, Peasants in Revolution and Civil War: Citizenship, Identity and the Creation of the Soviet State, 1914–22, in: Revolutionary Russia. – Vol. 22. – Nr. 2/December 2009, с. 234–236.

40 Manfred Hildermeier, Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehen und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München, 1998,с. 124.

41 Сичинский Е.П. Из истории Временного областного правительства Урала // История СССР. – № 1/1992. – С. 164–172, див.: с. 167; Иоффе Г.З. Колчаковская авантюра и ее крах. – М., 1983. – С. 76.

42 Peter Kenez, Civil War in South Russia, 1918. The First Year of the Volunteer Army. – Berkeley – Los Angeles – London, 1971, с. 61.

43 Katzer, Die weisse Bewegung in Russland, с. 518.

цьому сенсі й в Україні, представники якої, як, до речі, і представники Білорусі, Дону й Кубані, зайняті тимчасом побудовою власних незалежних держав. Об'єднання ж їх у новому союзі виглядає, на думку міністерства закордонних справ Великої Британії, проблематичним. Попри зміцнення національних ідентичностей, різні народи в Установчих зборах представлені не відповідно до кількості свого населення. Боротьба між національними меншинами й національною більшістю, як стверджували лондонські коментатори, йде на користь великоросійській більшості та суперечить принципам самовизначення, встановленим західними державами.[44]

А тому етнічні меншини вимагали гарантування своїх прав, а конституційні збори мали б їх лише благословити. Під час обговорення запланованого відрядження спільних представників південноросійських урядів на Паризьку мирну конференцію постало питання, як узгодити між собою та з поглядами великоросійських угруповань підходи українців, донських, кубанських і терських козаків, а також представників Азербайджану та Грузії.[45] Дехто з них відхиляв федеративну підпорядкованість своїх державних утворень і переслідував сепаратистські цілі. Кубанський уряд розірвав альянс південноросійських сил і відрядив окрему делегацію до французької столиці, прагнучи самостійно вступити до Ліги націй і водночас укласти з «кавказькою Гірською республікою» договір про взаємну допомогу й визнання самостійності.[46] В жовтні 1919 р. на конференції в Парижі поряд з іншими виступили й представники Азербайджану, Грузії, Естонії, Латвії, Литви і України з проханням визнати їх як «незалежні держави» й прийняти в Лігу націй.[47] Навіть без такого вияву суверенітету багато козаків, яких довго вважали патріотичними оборонцями царської імперії та її кордонів[48], і далі зберігали дистанцію до Великоросії. Принаймні їх цікавили не боротьба за владу в Москві й Петрограді, а радше події, що відбувалися на їхніх територіях, де вони брутально переслідували «чужинців», вдаючись до справжніх «етнічних чисток».[49]

Російське населення «окраїнних територій», яке, приміром, у козацьких регіонах, у містах і промислових районах становили велику частку серед загальної кількості населення, підтримувало – якщо йшлося про представників непривілейованих верств суспільства – здебільшого соціалістичні та пробільшовицькі сили.[50] Натомість міщансько-аристократичне середовище, поділене на численні політичні групи, очільники яких пересварилися між собою, в ході революційних перемін опинилися на маргінесі. На периферії воно було свідком зростання потужності рухів за національне самовизначення, автономні й

44 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 608/206, с. 261–263.

45 Katzer, Die weisse Bewegung in Russland, с. 266.

46 Там само, с. 267.

47 TNA, FO 608/201, 30–35.

48 Hannes Leidinger – Verena Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920. – Wien – Köln – Weimar, 2003. – с. 324.

49 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 594, 603–605.

50 Andreas Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 2000, с. 181.

національні управлінські структури яких лише поволі почали формуватися. На той час вони ще не були в змозі захиститися від поки що слабкого «жовтневого режиму». А тому майбутнє залежало від інших чинників.

Інтервенція

Безпосередньо після захоплення влади Леніним позиція Центральних держав, німців та їхніх австро-угорських, болгарських і османських союзників більше, ніж будь-що інше, вплинула на розвиток подальших подій на території колишньої царської імперії. Більшовики, які від весни 1918 р. йменували себе комуністами, розпочали з ними мирні переговори. На початку вони провалилися через вимоги Берліна. Щодо цього питання в радянського й компартійного керівництва знову не було єдності. Тоді як інші наполягали на революційній війні, Троцький, обіймаючи на той час посаду народного комісара закордонних справ, виступав за припинення воєнних дій без формальних домовленостей.[51] Однак тактика Троцького, спрямована здебільшого на те, щоб виграти час, мало що змінила у співвідношенні сил. Коли війська Гогенцоллернів і Габсбурґів перейшли в наступ, просунувшись далеко на схід, Троцький пристав на пропозицію Леніна, який з огляду на загрозливу ситуацію схилявся до укладення невигідної для свого уряду угоди, щоб дати «передихнути» «Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці» (РСФСР), що саме почала створюватися.[52] Раднарком, який був змушений переїхати з Петрограда в давню столицю – Москву[53], 3 березня 1918 р. в Брест-Литовську підписав з Центральними державами мирну угоду, згідно з якою відмовився від своїх претензій на території, населення яких становило 34% загальної кількості населення територій, які залишалися в його розпорядженні, втратив 30% мережі залізничних сполучень, 32% сільськогосподарських земель, 54% промислових підприємств і 89% вуглевидобувних копалень.[54] Тож тепер на цих територіях розвиток подій визначала приступність німецьких і австро-угорських військ. Під їхнім протекторатом і за їхньої підтримки Україна, Донщина, Грузія, Азербайджан і Вірменія утвердились як незалежні держави, крім того, на Кавказі помітнішим ставав вплив Англії та Туреччини.[55]

У Києві Центральна Рада на той час втратила владу, яка перейшла до рук консервативного режиму гетьмана Павла Скоропадського. Майже водночас війська Центральних держав рушили на Ростов-на-Дону. Тамтешнім козакам під

51 Leo Trotzki, Mein Leben. Versuch einer Autobiographie. – Frankfurt/Main, – 1990, с. 330–337.

52 Про дискусії з цієї проблематики в державному і партійному керівництві «жовтневого режиму» див.: РГАСПИ, Ф. 17, оп. 1, д. 405, с. 1–13; там само: д. 410, с. 3–17; там само: д. 412, с. 9.

53 Helmut Altrichter, Staat und Revolution in Sowjetrussland 1917–1922/23. – Darmstadt, 1996, с. 53.

54 Революция и гражданская война в России. – Т. 1. – С. 202; John Wheeler-Bennett, Brest-Litovsk. The Forgotten Peace. – New York, 1938, с. 269; Rauch, Geschichte der Sowjetunion, с. 89.

55 Там само, с. 99.

проводом Петра Краснова вони в обмін на продукти харчування залишили гармати й кулемети, а також 10 тис. рушниць і майже два мільйони патронів.[56]

Тож німецькі війська відповідали бажанням Краснова, який перед кайзером Вільгельмом позиціонував себе як «суверенний правитель» самостійної держави.[57] Такі незалежницькі вияви за підтримки Берліна суперечили цілям «білої добровольчої армії», яка, почавши формуватися на зламі 1917/18 рр., обрала Донщину оперативною платформою для боротьби з більшовиками. Небоєздатні без сторонньої допомоги військові частини, очолювані колишніми головнокомандувачами російської армії Михайлом Алєксєєвим і Лавром Корніловим, перейшли після швидкої смерті останніх під командування Антона Денікіна, запеклого противника автономістських і сепаратистських тенденцій на «окраїнах», який до того ж шукав союзницької підтримки у держав Антанти й у союзницьких урядів, противників Центральних держав. Попри прихильність Денікіна особливо до Великої Британії, спочатку його соратники добре користали із ситуації, що склалася на заході й півдні колишньої царської імперії. Краснов, попри свою схильність до співпраці з Німеччиною, виступив на підтримку Денікіна та його соратників. Останні до того ж рекрутували бійців до своїх невеликих збройних формувань в Україні. На початку Німеччина з цим мирились і ставилася з розумінням до діяльності противників Леніна. Згодом німці вступили в переговори з кадетами й надавали допомогу монархічним силам.[58]

З іншого боку, імперія Гогенцоллернів і Дунайська монархія на офіційному, дипломатичному рівні шукали шляхів зближення з «владою рад». Крім стратегічних міркувань, до цього спонукали передусім економічні причини, які змушували нерівноправних партнерів, з одного боку, в Москві, а з другого – в Берліні й у Відні йти на зближення. У зв'язку з цим просоюзницька «добровольча армія» опинилася в скрутному становищі. Центральні держави виступили проти набору солдатів до її лав в Україні, як і проти підтримки Антона Денікіна Петром Красновим. Хоча Краснов і далі давав «білим» гроші та постачав зброю, проте між антибільшовицькими провідниками панували недовіра й суперечності. Денікін боявся німецького впливу на донських козаків і ставився зневажливо до Краснова, який, зі свого боку, посварився зі Скоропадським через питання кордону. За таких умов опір комуністичній кремлівській владі міг існувати насамперед завдяки присутності німецьких та австро-угорських військ.[59]

На інших же територіях колишньої царської імперії внутрішній російський конфлікт Ленін вважав загалом розв'язаним. Його противники були слабкі. Плани лівих есерів після того, як вони, протестуючи проти укладення Брестського мирного договору, вийшли зі складу Раднаркому та зрештою марно намагалися повалити «жовтневий режим» закликами до повстання та вбивши німецького

56 Kenez, Civil War in South Russia, с. 145.

57 David Golinkow, Fiasko einer Konterrevolution. Das Scheitern antisowjetischer Verschwörungen in der UdSSR (1917–1925). – Berlin (Ost), 1982, с. 152.

58 Kenez, Civil War in South Russia, с.127–129; Федюшин О. Украинская Революция 1917–1918. – М., 2007. – С. 275.

59 Kenez, Civil War in South Russia, с. 127, 148, 157, 163.

посла у Москві Вільгельма фон Мірбаха-Гарффа, зазнали невдачі. За таких обставин РСФРР перетворювалася на однопартійну диктатуру комуністичної партії. Меншовиків та есерів витіснили з радянських органів; повстання й бунти придушували більшовицькі органи безпеки, формування таємної поліції, ЧК, а також частини Червоної Армії, очолюваної Троцьким, що саме почали формуватися.[60]

Щоб допомогти антибільшовицьким силам зіп'ятися на ноги на територіях, контрольованих комуністичними прибічниками, крім насильницьких дій, потрібні були й зовнішні фактори. Ключову роль у цьому зв'язку було відведено Чехословацькому легіонові – «Дружині», що була сформована із військових австро-угорської армії, які протягом Першої світової війни перейшли до росіян чи потрапили до них у полон. Чехословацькі «дружинники» брали участь у воєнних діях проти військ Центральних держав, а відтак і під час наступу Керенського. За Брестським мирним договором їх єдиним на тоді відкритим маршрутом, а саме через Сибір і Владивосток, мали перекинути на західний фронт для підсилення союзницьких військ. Транспортування добре озброєного військового формування, яке особливо в період Тимчасового Уряду становило кілька тисяч осіб, для у багатьох регіонах все ще слабкої радянської влади виявилося неабияким ризиком.[61]

До цього додалася ще й недовіра. Господарів Кремля нерідко вважали «інструментом» німецької військової політики. Намагання народних комісарів вербувати військовополонених для служби в Червоній Армії саме серед колишніх солдатів Габсбурзького війська[62] чехословацькі легіонери сприймали як стратегію Центральних держав і розглядали як безпосередню загрозу для себе. Чехословацький легіон, прямуючи до Владивостока, зупинявся дорогою з різних причин. У зв'язку із сутичками між представниками локальних рад і чехословацькими частинами Троцький розробив план, який передбачав – у разі потреби насильне – роззброєння «дружинників».[63] У травні й у червні 1918 р. ситуація загострилася. Легіонери вчинили опір й окупували всю сибірську залізницю, а також західне Приуралля.[64] Виник вакуум влади, який заповнили російські опозиціонери частково за безпосередньої участі чехів. У Самарі сформувався «Комітет членів Всеросійських Установчих зборів», скорочено Комуч, який складався переважно із представників соціалістів-революціонерів. Нова самарська влада, яку в її боротьбі проти більшовиків місцеве населення мало підтримувало і яку піддавали критиці і праві, і ліві, не була в змозі чинити значного опору червоноармійцям, що підступали до регіону. А тому на конференції в Уфі, ініційованій, крім інших, і союзниками, есери пішли на компроміс що-

60 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 666–672.

61 Про Чехословацький легіон див. також: ГАРФ, Ф. р-393, оп. 3, д. 591; РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 117.

62 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 10.

63 Gerburg Thunig-Nittner, Die Tschechoslowakische Legion in Rußland. Ihre Geschichte und Bedeutung als politisch-geistiger Faktor bei der Entstehung der tschechoslowakischen Republik. – Wiesbaden, 1970, с. 55.

64 Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, с. 387.

до націонал-консервативного уряду в Омську, який сформувався знову ж таки в ході «чеського повстання». В результаті компромісу було створено спільну «директорію» різних центрів влади.[65]

Втім, органові, який претендував на «всеросійські» повноваження, складаючись переважно із соціалістів-революціонерів, не судилося довге життя. Зростала критика і втручання правих партій. Коли чехи відмовили Директорії у підтримці, зосталися їй лічені дні. Після арешту й переслідування соціалістичних угруповань на очах у союзників утвердилася влада колишнього головнокомандувача Чорноморського флоту, адмірала Олександра Колчака. Проголошення його Верховним Правителем рівно через рік після «жовтневої революції» символізувало поразку небільшовицьких лівих. Із цим актом проголошення зникли у «вирі революції» регіональні уряди, на місці федеративних концепцій з'явилися вимоги «білих» офіцерів вважати Росію єдиною і неподільною.[66]

Влада Колчака, однак, трималася на глиняних ногах. Не маючи підтримки серед населення, він втягнувся у збройне протистояння з місцевими «польовими командирами», козацькими отаманами, які до того ж заручилися підтримкою японців і західних держав. Оборона ж проти «червоних» протягом 1918 р. трималася насамперед на ефективних чехословацьких дружинах. На випадок виникнення відмов від участі у воєнних діях серед чехів потрібні будуть, як припускали знавці ситуації, додаткові зусилля західних держав для підтримки Верховного Правителя. Марґарете Кланте, співробітниця відділу з питань «захисту військовополонених» у прусському міністерстві оборони в 1914–1918 рр., висловила думку, яка панувала тоді серед багатьох. Не симпатизуючи чехам, вона у міжвоєнні роки досить ґрунтовно зайнялася вивченням історії легіону й дійшла висновку про велику значущість їхньої участі в російських подіях, підкресливши, «що білий російський фронт захитався лише тоді, коли чехи перестали брати участь у воєнних діях, так ніколи вже й не зміцнівши».[67] Інша причина, поза сумнівом, була у відсутності єдності серед союзників. Щоб захистити ті припаси, які вони поставили царській армії для ведення воєнних дій проти Центральних держав, вони висадили свої війська у Мурманську, Архангельську і Владивостоці. Операцію на півночі Росії вони обґрунтовували ще й приступністю німецьких військ у Фінляндії та проводили її на початках ще за узгодженістю з більшовиками. Москва до підписання Брестського мирного договору відчувала загрозу з боку німецьких військ, а тому ще не виступала проти продовження перебування у союзі з Антантою. Коли ж на початку квітня 1918 р.

65 David Footman, Civil War in Russia. New York – London 1961, 96–103; Richard Luckett, The White Generals. An Account of the White Movement and the Russian Civil War. – London, 1971, с. 164; Manfred Hildermeier, Die Russische Revolution 1905–1921. – Frankfurt, 1989, с. 271.

66 Про відповідні заяви «білого» генералітету див., напр.: ГАРФ, Ф. 6817, оп. 1, д. 14.; пор.: Swain, Russia's Civil War, с. 61–63.

67 Österreichisches Staatsarchiv (ЦSTA), Kriegsarchiv (KA), Nachlass Raabl-Werner, B 141/4, II. Teil; пор.: Heeresgeschichtliches Museum Wien, Plennyarchiv, Brief Harald Halls an Joachim Givens v. 26.1.1932.

японські й британські моряки висадились у Владивостоці, народні комісари засудили цей крок уже як початок «антирадянської кампанії».[68]

Тим часом у штабах союзників ходили чутки про плани кайзера Вільгельма та його генералів взяти під свій контроль усю територію колишньої царської імперії насамперед шляхом мобілізації сотень тисяч німецьких і австро-угорських військовополонених.[69] Такі розмови, як і принципове неприйняття більшовизму, добре годилися для оправдання інтервенції союзницьких військ. Проте ще важливішими були зусилля, спрямовані на те, щоб через «відновлення східного фронту»[70] і далі утримувати німецькі армії від бойових дій на заході.[71] Однак щодо конкретного плану дій у Парижі й у Лондоні думки розходилися. Прем'єр-міністра Франції Жоржа Клемансо, приміром, протягом довгого часу не можна було переконати в «заанґажованості в російських справах» чехословаків. Спочатку він виступав за використання їх на французьких полях бою[72], тоді як американський президент Вудро Вільсон хотів залучити свої війська насамперед для захисту легіонерів «від німецьких та австро-угорських військовополонених». Присутність Сполучених Штатів Америки в Сибіру він дещо по-наївному й не геть щиро пов'язував з бажанням не втручатись у внутрішні російські події.[73] Проте очевидним був іще один мотив: свій невеликий контингент Вашинґтон разом із чехословацькими дружинами розглядав насамперед як противагу військам Японії, чиї експансивні апетити на Далекому Сході стали яблуком розбрату серед керівництва в Токіо. Від самостійного виступу проти «радянської влади» та ймовірної конфронтації з американцями – конкурентами японців у тихоокеанському регіоні – застерігали і цивільні, і військові еліти. Тож прихильникам інтервенції, які до того ж не мали єдності між собою, протистояли потужні противники.[74]

Не набагато інакше поводились і можновладці Великої Британії та Франції. Утім, політику щодо Росії вони загалом розглядали в межах своєї стратегії у світовій війні.[75] Англійський прем'єр Девід Ллойд Джордж переконливо інструктував своїх співробітників, що треба зробити все для того, щоб запобігти зміцненню Німеччини й Австро-Угорщини за допомогою «радянців». «А тому, – вів далі Ллойд Джордж, – громадянська війна чи просто подальший безлад ітимуть нам на користь».[76]

---

68 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 10.

69 69 James William Morley, The Japanese Thrust into Siberia 1918. – New York, 1957, с. 343; пор.: Leo Trotzki, Die Geburt der Roten Armee. – Wien, 1924.

70 Див. розділ 4.в.

71 David Bullock, The Russian Civil War 1918–22. – Oxford – New York, 2008, с. 90.

72 George Kennan, The Decision to intervene. – Princeton, 1958. – С. 144; John Bradley, Allied Intervention in Russia. – London, 1968, с. 77.

73 TNA, FO 379/3332, 85–91; George Kennan, Sowjetische Außenpolitik unter Lenin und Stalin. – Stuttgart, 1961, с. 143. Див. також розділ 4.д.

74 Morley, The Japanese Thrust into Siberia 1918, с.55–57; Betty Miller Unterberger, The United States, Revolutionary Russia and the Rise of Czechoslovakia. – Chapel Hill – London, 1989, с. 146–148.

75 Bullock, The Russian Civil War 1918–22, с. 90.

76 A. M. Gollin, Proconsul in Politics. A Study of Lord Milner in Opposition and Power. – London, 1964, с. 557. Див. також розділ 4.г.

Після перемир'я на західному фронті, після закінчення Першої світової війни й анулювання Брестського мирного договору ситуація змінилася. На перший план вийшли антибільшовицькі мотиви. Союзники навіть виступали за обмежене перебування німецьких військ у західних регіонах колишньої царської імперії. Поширення «жовтневих ідей» і наступ Червоної армії змушували очільників у Парижі й Лондоні вдаватися до «оборонних заходів». Безкомпромісні антикомуністи, такі як французький генералісимус Фердінан Фош чи міністр оборони Британії Вінстон Черчиль, рішуче виступали за інтервенцію для підтримки «білих».[77] Проте уряди цих держав, очолювані цивільними, не бачили ніякої користі в імпозантних «хрестових походах», що, як планував Фош, передбачали наступ великими силами на Москву. Після того як не вдалося реалізувати пропозицію Вудро Вільсона посадити за стіл перегорів більшовиків та їхніх противників, від участі в «російській афері» усунувся спочатку Клемансо, який не виявляв особливої прихильності до ініціативи Вільсона.[78] Французьким військам, розташованим переважно на російському чорноморському узбережжі, було наказано покинути захоплені позиції. Загалом Париж підтримував створення санітарного кордону від радянської влади з центрально-східноєвропейських держав, що наприкінці 1919 р. знайшло загальне схвалення у держав – переможниць Першої світової війни.[79]

Хоча Вінстон Черчиль й забезпечив чергове посилення англійського контингенту в Архангельську, втім, у довготерміновій перспективі йому довелося утриматися від активної політики втручання. Більша частина британських військ до осені 1919 р. залишила Кавказ і Північну Росію. Англійські частини залишалися протягом кількох місяців лише в Батумі. Тим часом повним ходом ішла евакуація військ із Сибіру. Останніми евакуювались японці з далекосхідних регіонів довкола Владивостока, які вони утримували до жовтня 1922 р.[80]

Непевне визнання уряду Колчака в червні 1919 р. спочатку не мало жодних наслідків. «Білі» формування діставали дедалі менше підтримки. З огляду на прагнення до миру свого населення та поодинокі вияви невдоволення у військах західні держави постановили нормалізувати стосунки з РСФРР.[81] Сприятливим у цьому сенсі виявися той факт, що держави Антанти так і не дійшли спільної думки щодо ставлення до кремлівського керівництва. Навіть у періоди конфронтації канали для проведення переговорів були завжди відкриті. Тривали перемовини, тривали пошуки компромісів, висловлювалися прагнення укладення двосторонніх угод, як на початку 1920-х врешті й сталося.[82]

77 Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, c. 630–632; Figes, Die Tragödie eines Volkes, c. 606.

78 Alex P. Schmid, Churchills privater Krieg. Intervention und Konterrevolution im russischen Bürgerkrieg, November 1918–März 1920. – Zürich, 1974, c.76–78.

79 Evan Mawdsley, The Russian Civil War. – Edinburgh, 2008, c. 179.

80 Rauch, Geschichte der Sowjetunion, c. 123, 142.

81 Schmid, Churchills privater Krieg, c. 249.

82 Пор.: ГАРФ, Ф. 7506, оп. 1, д. 12, 6–8; там само: д. 15, 28–36; пор.: TNA, FO 371/390, 304–306.

Слабкість «білих»

Хай якою суперечливою, часто нескоординованою й нерішучою була іноземна інтервенція[83], антибільшовицькі сили без впливу Центральних держав та їхніх супротивників у світовій війні навряд чи були б на щось здатні. Окуповані території, військові пункти в тилу й у приморських містах «окраїн» ставали для національних рухів і «білих» формувань тими місцями, куди можна було відступити й перечекати небезпеку. Нехай більшовицька пропаганда про підступний план «світової буржуазії» та суцільний наступ на «пролетарську народну владу» мало що мала спільного з реальністю, втім, чехословацький легіон, який формально перебував під французьким командуванням і чисельність якого оцінювали в Парижі до 60 тис. бійців, вважали ключовим військовим чинником на фронтах Сибіру, Уралу й Поволжя. Крім того, й на півночі Росії понад 10 тис. солдатів Антанти неодноразово брали участь у боротьбі з радянськими військами.[84]

В інших місцях участь альянтів не відігравала особливої ролі. А тому їхня допомога нерідко зводилася, крім іншого, до грошової підтримки. Проте з огляду на економічну кризу в колишній царській імперії, високий рівень інфляції та знецінення рубля починаючи від Лютневої революції, націоналізацію банків більшовиками та перехід у багатьох випадках на натуральне й обмінне господарство такий підхід виявився малоефективним. Проте від кінця 1917 – початку 1918 рр. знову й знову на порядку денному поставало питання застосування тактики, виробленої не в останню чергу й у колах британської розвідки, яка полягала в тому, щоб великі фінансові інститути опинилися під контролем Англії і які б під приводом усунення німецького впливу слугували «капіталістично-імперіалістичним» цілям Лондона.[85]

Набагато суттєвіше значення мали, втім, постачання військового спорядження, зброї й амуніції. Військові арсенали держав Антанти, наповнені вщерть протягом Першої світової війни, особливо 1919 р. дуже добре придалися антирадянським формуванням. Проте коли західні держави згодом зблизилися з кремлівським керівництвом, а постачання Антонові Денікіну, Олександрові Колчаку й антибільшовицьким отаманам скоротились або й узагалі припинилися, майже відразу ж стали відчутними проблеми із забезпеченням життєздатності ворогів «жовтневого режиму».[86]

Поразка «білих» виявила їхню залежність від зовнішніх факторів. Проте це не була ключова причина їхньої поразки. Значною мірою вона полягала

83 Див. також скаргу британського міністра закордонних справ: TNA, FO 608/206, 390–401.

84 Mawdsley, The Russian Civil War, с. 219.

85 TNA, WO 32 5697, 33 967 та FO 608/247, 442–444; пор.: Michael Occleshaw, Dances in Deep Shadows. Britain's Clandestine War in Russia, 1917–20. – London, 2006. – С. 45–48, 60–65. Про схожі французькі стратегії див. розділ 4.в.

86 Див. на цю тему дещо суперечливий підхід: Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 607, 704; Mawdsley, The Russian Civil War, с. 369, 394. Про постачання британцями різних антибільшовицьких сил до кінця 1918 – початку 1919 рр. див.: TNA, FO 608/177, 193. Про передачу англійських літаків Денікіну див.: TNA, FO 608/207, 78–80. Про критику Лондона щодо поганого розподілу військових матеріалів на територіях, підконтрольних «білим», див.: TNA, WO 158/752, 79.

в тому, що колишні царські офіцери невчасно й неналежно відреагували на «революційні заворушення». Їхні прихильники нерідко з ностальгійними почуттями озиралися на минулі події. Боротьбу з радами, із совдепією, так само як і з представниками «лютневого перевороту», із керенщиною, вони вели військовими засобами, надто мало приділяючи уваги політичним програмам. До того ж покладання на пізніше врегулювання ситуації конституційними зборами надавало їхнім наказам і розпорядженням характеру тимчасовості.[87]

До цього додалися ще й сумніви про те, чи конституційні демократи, консервативні або праві партії у змозі вселити свій дух у незрілий російський парламентаризм, оскільки в Установчих зборах січня 1918 р. переважну більшість мали соціалісти-революціонери, на той час уже переслідувані «білим» генералітетом, тоді як кадети, які виступили разом з антибільшовицькими військовими, виявляли спроби реагувати на соціальні переміни в країні. Втім, до їхніх ідей лише почасти прислухалися. До того ж ліберальні концепти не знайшли відповідного відгуку серед мешканців міст і сіл.[88]

Крім того, робітники й селяни вбачали в «білих» утілення «реакції», повернення промисловців і поміщиків. Проти такого широкого фронту боровся, зрештою, і наступник Антона Денікіна барон Петро Врангель, який 1920 р. зробив спробу «визволити» принаймні «частину російської землі», почавши з Криму. Проте його обіцянки видати прогресивний земельний закон вилилися в складні й погано пропаговані розпорядження, які «колишнім панам», як і раніше, надавали значних прав.[89] Тим часом навіть в оточенні Врангеля домінували бажання колишніх еліт помститися, що часто призводило до вибухів насильства, які для населення, власне, й ставали підтвердженням упередженого ставлення до нього колишніх панівних верств. Ненависть «білих» вдарила по «непривілейованих класах», насамперед по євреях, яких огульно таврували як «прислужників більшовизму». За різними оцінками під час погромів загинуло від 50 до 200 тис. осіб, участь у них брали й представники етнічних незалежницьких рухів, таких як українські націоналісти. На Україні, за деякими оцінками, було знищено 30 тис. євреїв.[90] Антисемітські настрої були зрештою поширені й у червоноармійських формуваннях.[91]

Ці формування через цілу низку причин були у виграші. Генерал Врангель не зміг довше встояти, очевидно, тому, що сутички, а зрештою й відкриті бойові

87 Див., напр.: Katzer, Die weisse Bewegung in Russland, c.134f., 457–475, 483–493.

88 Пор.: ГАРФ, Ф. 439, оп. 1, д. 51.

89 P. N. Wrangel, The Memoirs of General Wrangel. – London, 1929, c. 171–175.

90 Утім, до кількості жертв у понад 100 тис. осіб наукові джерела ставляться скептично: Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine, c. 182. Див. також: Ulrich Herbeck, Das Feindbild vom «jüdischen Bolschewiken». Zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution. – Berlin, 2009, c. 234–314; Малеев А.Ф. Тридцать дней еврейского погрома в местечке Кривое Озеро. – М., 1921; Чериковер И.Е. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. – Берлин, 1923; Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. – М.; Л., 1929; Шехтман И.Б. Погромы добровольческой армии на Украине. – Берлин, 1932.

91 Див., напр.: Herbeck, Das Feindbild vom «jüdischen Bolschewiken», c. 373–398; Hyman Lumer (Hg.), Lenin on the Jewish Question. – New York, 1974; Sonja Margolina, Das Ende der Lügen. Rußland und die Juden im 20. Jahrhundert. – Berlin, 1992; Louis Rapoport, Hammer, Sichel, Davidstern. Judenverfolgung in der Sowjetunion. – Berlin, 1992.

дії між Польщею й Радянською Росією після невдачі радянського наступу на Віслі закінчилися спочатку перемир'ям, а згодом укладенням мирного договору між ворожими сторонами. Після цього «червоні» були в змозі підсилити свої війська на кримському фронті й наприкінці 1920 р. розгромити Врангеля. Це був останній вияв взаємного переплетення національно-державних і регіональних цілей та наступів «білих».[92]

Крім того, їхнє відстоювання «єдиної й неділимої Росії» ще раніше, особливо 1919 р., спричинило деякі труднощі. Під час наступу на Київ Антон Денікін ігнорував питання мови, культури та інституцій місцевого населення, зневажаючи національні почуття українців і називаючи їх за централістськими традиціями «малоросами». Українська Директорія, очолювана Симоном Петлюрою, не вступила у співпрацю з «білими». З іншого боку, Петлюра після суперечливого союзу з Польщею був змушений підкоритися Червоній армії, як і російські антибільшовицькі сили, які впустили нагоду й не створили функціональної адміністративної системи на зайнятих територіях.[93] Водночас у найважливіших союзників Денікіна виникли проблеми морального характеру: козакам бракувало ентузіазму для наступу на Москву.[94] За межами територій свого поселення вони вирізнялися не так військовою звитягою, як схильністю до грабіжницьких нападів. Особливо під час відступів вони вдавалися до грабежів і насильства. Така поведінка спричинилася й до поразки Колчака, який марно намагався здолати радянську владу з Сибіру. На цих ділянках бойових дій теж не вдалося переконати місцеве населення виступити на боці «білих», хоча на схід від Уралу не було поміщицьких маєтків, а селяни, займаючись скотарством і землеробством або лише скотарством, були відносно заможні.[95] У деяких регіонах виникав опір антибільшовицьким військовим формуванням не лише на рівні села. Саме в Україні, виступаючи проти Денікіна, цілі регіони підкорилися владі ворогуючих «банд», а особливо «партизанських ватажків», Никифора Григоріїва та Нестора Махна, хоча останній сповідував анархічні ідеали.[96]

За таких обставин «білі» фактично не мали часу стабілізувати свою владу на зайнятих територіях. Негативні наслідки, якщо брати загалом, мав той факт, що вони діяли окремо один від одного на віддалених територіях колишньої імперії Романових, тоді як влада радянського уряду поширювалася на центральні регіони та їхні ресурси, збройні склади, промислові підприємства та розгалуженіші транспортні мережі. Становище антибільшовицьких збройних формувань погіршували ще й внутрішні конфлікти. Денікіна з його відносно ліберальними поглядами оточували роз'єднані між собою консервативні й монархічні сили. Колчак вважав, що його оточують не лише сибірсько-далекосхідні отамани, а й «інтригани» та «честолюбні егоїсти», люди, які, за його словами,

92 Bullock, The Russian Civil War 1918–22, с. 116–122.

93 Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т. 4. – Париж, 1925. – С. 86–88.

94 Соколов К.Н. Правление генерала Деникина. – София, 1921. – С. 191.

95 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 693.

96 Див., напр.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М., 2006.

у великій кількості «вештаються» в тилу і від яких мало користі.[97] Водночас Колчак і його оточення прагнули якомога більше обмежувати радіус дії інших військових командирів. Денікін, зі свого боку, неохоче акцептував претензію «Верховного Правителя» та його Омського уряду на одноосібну владу, який у Миколі Юденичу й у його просоюзницькій північно-західній армії знову ж таки вбачав «конкурента».[98]

Крім того, Юденич, який загалом відкидав сепаратистські тенденції, у прихильників «неділимої вітчизни» викликав невдоволення через те, що пристав на компроміс з естонцями.[99] Однак їхня готовність підтримувати «білих» виявилася обмеженою. Вони, як і британські частини на тих територіях, займали радше оборонні позиції. Спроба Юденича восени 1919 р. захопити Петроград зазнала невдачі.[100] Такими ж безуспішними були й операції князя Павла Бермондта-Авалова, який з німецькою допомогою планував закріпитися в Латвії, виступити звідси на схід і, випередивши Колчака й Денікіна, захопити Москву. Країни – переможниці в Першій світовій війні підозріливо спостерігали за можливим розширенням сфери впливу Берліна. Частини військо-морського флоту Великої Британії в Ризі поклали край «афері» Бермондта-Авалова. Латвія, Естонія й Литва вийшли зі складу колишньої царської імперії, як і від травня 1918 р. фактично незалежна Фінляндія. 1920 р. вони уклали мирні угоди з радянським урядом, який визнав суверенітет своїх західних сусідів.[101]

Кремлівському керівництву тим часом вдалося створити значною мірою мілітаризований державний апарат. Основною опорою режиму була Червона армія. Її чисельність значно перевищувала кількість солдатів «білих» збройних формувань. Навіть у найскладніший для Раднаркому з військового погляду період збройні сили Троцького мали більше, ніж удвічі, піхотинців і кулеметів, ніж військо Денікіна.[102] Червона армія поступалася лише кавалерією. А тому Троцький форсував «пролетарський» наступ верхи та вдавався в усіх родах військ по допомогу до офіцерів царської армії, щоб керівні посади у своїх військах заповнити «фаховими спеціалістами». Такий підхід хоча наштовхувався на критику в партійних колах, проте з військового погляду виявився досить доречним, до того ж він не ґрунтувався лише на тискові на потенційних «класових ворогів» та їхніх близьких. Навіть такі особистості, як головнокомандувач армії Олексій Брусилов, не вбачали в «білих» справжньої альтернативи «жовтневому режимові». Попри світоглядні розбіжності, багато хто додержувався такої ж думки, що

97 TNA, FO 608/177, 133–135; Peter Fleming, The Fate of Admiral Kolchak. – Edinburgh, 2001, с. 136.

98 Пор.: ГАРФ, Ф. 6817, оп. 1, д. 14. Див. також: Christopher Lazarski, The Last Opportunity. Attempts at Unification of Anti-Bolsheviks, 1917–1919. – Lanham, 2008.

99 ГАРФ, Ф. 6817, оп. 1, д. 14.

100 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 711–713; Brüggemann, Die Gründung der Republik Estland, с. 448.

101 Там само; Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, с. 631; Rauch, Geschichte der Sowjetunion, с. 140.

102 Swain, Russia's Civil War, с. 154.

й Брусилов: більшовиків вони вважали єдиними можливими представниками «російської вітчизни».[103]

Чисельність червоноармійців невпинно зростала і з грудня 1918 р. до середини 1919 р. з близько 400 тис. сягнула більше 1,5 млн, а до 1920 р. становила вже 5 млн осіб.[104] Змінився загальний характер боїв і воєнних кампаній. Досі території завойовували дрібні частини, проводячи «швидкі маневри». Тепер уже виникли пов'язані між собою лінії фронту з більшими військовими з'єднаннями чисельністю від десяти до сотні тисяч бійців. Таку форму ведення бойових дій вдавалося реалізовувати завдяки примусовому наборові бійців, унаслідок чого було багато випадків ухиляння від служби та дезертирства.[105]

Народні комісари й у цьому сенсі реагували на ситуацію виваженіше, ніж їхні вороги. Непокірливих солдатів більшовики часто намагалися «перевиховувати», тоді як «білі» зазвичай без жодних винятків карали їх смертю. Коли, наприклад, денікінські частини південніше Москви просувалися до Тульських «армійських збройних складів», дезертири знову вступили до радянських військ. Крім того, тих робітників, які ще продовжували «страйкувати», виявляючи незгоду з оточенням Леніна, меншовики мобілізували на оборону від «білих». Спочатку, як заявляли також і «бандитські ватажки», такі як Махно, потрібно «покінчити» з «білими», щоб потім взятися за «червоних». Уряд Леніна непогано користав з тимчасового альянсу комуністів із «зеленою» селянською революцією, організовуваною почасти й есерами.[106] Втім, за цим тимчасовим союзом у таборі більшовиків проглядалася лінія внутрішнього фронту в боротьбі за владу.[107]

Внутрішній конфлікт

Паралельно з протистоянням між прибічниками й противниками «жовтневого режиму» відбувалася радикалізація, яка виявлялася в насильницьких діях, спрямованих проти більшості населення. Воно не втручалося в протиборство сторін і саме тому страждало від репресій: з одного боку, від нападів «білих», а з другого – від дедалі систематичнішого «червоного терору». На службі останнього перебував дедалі більший репресивний апарат особливо відділів ЧК, до операцій якого в січні 1919 р. було залучено 37 тис., а наприкінці літа 1921 р. – вже майже 137 тис. осіб. Десятки тисяч були арештовані, взяті в заручники або страчені. Вже проглядалися паростки системи таборів, призначених для контролювання й економічної експлуатації «класових ворогів».[108]

Більшовики вели соціальну війну, яку насамперед село вважало братовбивчою стосовно своїх же «братів-росіян» і яка, втім, відбувалася в суспільстві,

103 ГАРФ, Ф. 5972, оп. 1, д. 101; там само, оп. 3, д. 170.

104 Hildermeier, Geschichte der Sowjetunion, с. 142; Swain, Russia's Civil War, с. 154.

105 Див., напр.: ГАРФ, Ф. 130, оп. 2, д. 120; там само, д. 277.

106 Peter Kenez, Review: Christopher Lazarski, The Last Opportunity. Attempts at Unification of the Anti-Bolsheviks, 1917–1919 // Revolutionary Russia. – Vol. 23. – Nr. 1/June 2011, с. 129.

107 Swain, Russia's Civil War, с. 127; пор.: ГАРФ, Ф. 130, оп. 3, д. 198, д. 363.

108 Див., напр.: George Leggett, The Cheka. Lenin's Political Police. The All-Russian Extraordinary Commission for Combatting Counter-Revolution and Sabotage (December 1917 to February 1922). – Oxford 1981.

загалом готовому до насильства.[109] Військовий обов'язок у «модерній державі» та Перша світова війна як «тотальна» проба сил із залученням усіх матеріальних і людських ресурсів суттєво змінили навіть значно віддалені від ліній фронту території. Щонайпізніше після повернення бійців колишньої царської армії агресивні сили почали чинити вплив на общини, які свій звичаєвий кодекс намагалися застосовувати застрашливими методами тортур і страт.[110]

Кремлівське керівництво теж нерідко виправдовувало свою жорстокість різними причинами ескалації насильства. Але насправді комуністи послуговувалися ще й ідеологічною зброєю, що ще більше загострювало конфлікти. Згідно з декретами про націоналізацію, скажімо, робітничі колективи були позбавлені права управляти фабриками й заводами, які були передані в руки комуністичних функціонерів. Невдоволення «пролетаріату», яке в містах і в промислових регіонах зростало ще й унаслідок кризи постачання, виливалося в перманентну готовність до страйків. У середовищі більшовицьких кадрів теж лунала критика зневажливого ставлення до потреб робітників і панування дедалі бюрократичнішого партійного апарата.[111]

До того ж Ленін і його соратники вважали себе «червоним островом» у «зеленому» океані антимарксистської «селянської маси». Розкол аграрного суспільства та боротьба новостворених «комітетів незаможників» з «багатими куркулями» як «стратегія соціалістичних перетворень» були спрямовані на збереження влади більшовиків. Комітети, які мали допомагати заготівельним загонам у реквізиції продуктів харчування та експропріації «сільської буржуазії», не виправдали покладених на них сподівань.[112] Сільське населення не хотіло ділитися на ворожі табори і згуртовано відреагувало на «непроханих гостей». Після того як над членами селянських комітетів почали вчиняти самосуди, Ленін відійшов від дотеперішніх організаційних форм класової боротьби на селі, не відмовившись, однак, від вимог знищувати сільські еліти, тавруючи їх і далі як «куркулів». Водночас не припинялась і ставала ще запеклішою «битва за врожай», особливо для забезпечення міських центрів.[113] До цього додалися й намагання за принципом «воєнного комунізму» передавати насамперед поміщицьке майно в розпорядження радгоспів і колгоспів. Селяни, які своє право на «поміщицьку землю» вважали завоюванням революції 1917 р., сприйняли соціалістичні колективні форми господарювання з невдоволенням.[114] Здавалося, що союз «народу» й більшовиків розірвано. Криза сягнула свого апогею, коли мільйони людей почали гинути від голоду, поширилися селянські повстання, а чверть аграрних колективів була зруйнована. Нерідко завдяки діяльності есерів Раднарком у 1920–1921 рр. втратив контроль над Західним Сибіром, україн-

109 Про масштаби насильства в російській та радянській історії в першій половині XX ст. див: Jörg Baberowski, Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. – Frankfurt/Main, 2007.

110 Пор.: Maxim Gorki, Vom russischen Bauern // Alexander W. Tschajanow, Reise ins Land der bäuerlichen Utopie. – Frankfurt/Main, 1984, с. 89–110, див.: с. 97–99.

111 Hildermeier, Geschichte der Sowjetunion, с. 155.

112 Революция и гражданская война в России. – Т. 2, с. 316.

113 Див., напр.: ГАРФ, Ф. 130, оп. 2, д. 277; там само, Ф. 393, оп. 3, д. 336.

114 Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – М., 1988. С. 240–273.

ськими регіонами та Тамбовською губернією. Тут майже все місцеве населення приєдналося до повстання під проводом Олександра Антонова.[115]

Повстання, пов'язані насамперед з поразками «білих», набрали загрозливого характеру для комуністичного керівництва, що виявилося в антибільшовицькій діяльності Махна після ліквідації фронту Врангеля. Махно цінував ідеали «радянської демократії», гасло, яке з'явилося і серед вимог кронштадтських матросів після узгодження програм з кількома партіями. Матроси, які досі були надійним загоном прибічників Леніна, пішли на конфронтацію з Раднаркомом, як і страйкуючі робітники, які на відміну від військово-морських частин вимагали ще й нового скликання Установчих зборів.[116]

Петроград, місто «жовтневої революції», охопили заворушення. Проте Ленін з Троцьким рішуче протистояли новим викликам: на внутрішньопартійні суперечності вони відреагували «забороною утворення фракцій» у партії. Після кровопролитних боїв елітні військові загони кремлівського уряду здобули Кронштадт. За Махном полювали доти, доки він у серпні 1921 р. не втік за кордон. В одній з останніх збройних сутичок 1922 р. загинув Антонов. Тамбовське повстання в основному було придушене ще в червні 1921 р., внаслідок чого загинули тисячі людей. Ще більше, серед них і діти, були заарештовані й згодом розстріляні або депортовані.[117]

Опір Антонова досяг відносно високого організаційного рівня. Взаємодія регіональних селянських загонів майже збігалася з метою встановлення радянської влади без комуністів. У тому, що уряд Леніна, попри це, вийшов переможцем, значну роль відіграли військові засоби, що їх мали в своєму розпорядженні більшовики. У двобої зійшлися, так би мовити, дві відмінні епохи: особливо віддані війська й органи безпеки Раднаркому використовували броньовану техніку й важку артилерію, бомбардувальники й отруйний газ, тоді як на спонтанні протести сільського населення на початках «сільські бунтарі» часто виходили з вилами, сокирами, списами й крюками.[118] Комуністи здобували перемоги ще й тому, що їм вдалося повести за собою особливо відданих прихильників. Червона армія до кінця 1920 р. організувала близько 3 тис. «шкіл», які в дусі «ідеалів просвітництва» зробили свій внесок у ліквідацію неграмотності «мас», але насамперед готували ґрунт для світоглядної індоктринації.[119] Згодом на бік комуністів стало півмільйона солдатів. Вони поширювали ідеї Леніна, стабілізували й мілітаризували радянські інституції, на чолі яких тимчасом ставали й молодші функціонери. «Робота з молоддю» принесла свої плоди. Якщо на початках старий лад аграрного суспільства не вдалося підірвати шляхом «класової боротьби», то згодом став у пригоді конфлікт поколінь. Саме «недолітки» по-

115 Див.: Erik C. Landis, Bandits and Partisans. The Antonov Movement in the Russian Civil War. – Pittsburgh, 2008; пор.: Swain, Russia's Civil War, с. 142–147.

116 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 804.

117 Swain, Russia's Civil War, с. 145–147; РГАСПИ, Ф. 76, оп. 3, д. 137.

118 Про «заколот Антонова» див.: Михалев Г.М., Трифонов И.Я. Антоновщина // Советская историческая энциклопедия. – М., 1961. – Т. 1. – С. 635–637. Див. також: РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 128.

119 ГАРФ, Ф. 2313, оп. 3, д. 26; там само, Ф. 2314, оп. 9, д. 2.

повнювали в сільських місцевостях лави комсомолу, члени якого брали участь у придушенні селянських бунтів і Кронштадтського повстання.[120]

Московські партійні еліти й народні комісари створили собі нову «гвардію» для майбутніх конфліктів. Поки що ж вони відклали боротьбу проти власного народу на потім. Жорстоко придушуючи бунти, Ленін застерігав від коригування курсу та готовності до компромісів. Унаслідок запровадження «нової економічної політики» (непу) було ліквідовано примусову систему державних заготівель продуктів харчування, обсяги обов'язкової здачі продуктів зменшилися, а реміснича сфера і сфера дрібного виробництва були лібералізовані.[121]

Майже водночас з перемогою над «білими» й інтервентами Москва змінила своє ставлення до «окраїнних територій» колишньої царської імперії, відвойованих у 1920–1922 рр. Остаточний прихід до влади в Україні, окупація закавказьких національних держав, оволодіння Сибіром і Далеким Сходом, а також ліквідація мусульманських князівств та об'єднання з територіально відокремленим від РСФРР Туркестаном не лише створили передумови для заснування СРСР у 1922–1923 рр. Комуністичне керівництво вважало, що й за теперішніх умов потрібно протистояти відвертому великоросійському шовінізмові, який собі ж на шкоду взяли на знамена «білі» і який часто проглядався й за «червоними» гаслами пролетарського інтернаціоналізму.[122]

Хоч однопартійна диктатура комуністичної партії не викликала сумніву, а її ватажки й далі утримували «командні пости» в щойно народженому Радянському Союзі, новий економічний курс окреслював і зміни в національній політиці. Водночас із запровадженням непу X з'їзд більшовицької партії ухвалив резолюцію про сприяння розвиткові національних культур і залучення національних сил до сфери управління. Ця «коренізація» стосувалася, звичайно ж, і України, де після перманентних змін режимів самостійницький рух уже згас. Тож і тут, на думку прихильників Леніна, потрібно підтримувати місцеві еліти, а вживання національної мови поширити на локальну пресу, школу та державне управління.[123]

Підсумкові зауваги й окреслення понять

Якщо спробувати ще раз окреслити в основних рисах і так хіба що схематичний виклад подій у період від передодня Лютневої революції і до заснування СРСР, то завдання звести весь клубок конфліктів під загальне поняття «російська громадянська війна» виявиться непростим. Той факт, що події відбувались у всіх регіонах імперії Романових, і те, що комуністична «радянська влада» в багатьох випадках сягала колишніх царських кордонів, свідчить про багатоетнічність охопленої подіями території, що принаймні виправдовує вживання прикметника

120 Figes, Die Tragödie eines Volkes, c. 810.

121 Hans-Joachim Torke (Hg.), Historisches Lexikon der Sowjetunion 1917/22 bis 1991. – München, 1993, c. 216–218.

122 Пор.: Hannes Leidinger, Nationale Kräfte // Barry McLoughlin – Hannes Leidinger – Verena Moritz, Kommunismus in Österreich. – Innsbruck – Wien – Bozen, 2009, c. 203–212, див.: c. 203–207.

123 Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine, c. 188–191; Figes, Die Tragödie eines Volkes, c. 746.

«російський». Але чи легітимізує це уточнення використання поняття «громадянська війна»? До того ж тогочасні події не так вже й просто окреслити як кризу держави, яка, скинувши монархічні структури влади, відродилась у формі «червоної» партійної диктатури. Важливо те, що із системного колапсу лютого 1917 р. проріс партикуляризм, який принципово відкидав структуру колишнього суспільства. Ставали помітними відцентрові тенденції, схожі на «атомізацію держави». Регіони і навіть окремі населені пункти презентували себе як «мініатюрні республіки». Маси сільського населення, політичне мислення яких давно не сягало за межі свого села та власного поля, у здебільшого насильницькому заволодінні поміщицькими землями й у реалізації місцевого самовизначення вбачало здійснення давніх ідеалів і цілей. Перерозподіл майна розпочався ще до «червоного жовтня», ленінський декрет благословив такий розвиток подій, а відтак рішення Установчих зборів утратили будь-яке значення.

Загалом більшовики, доки не заволоділи владою, користалися з відцентрових процесів та власних ініціатив селян і робітників. Крім того, тимчасовий союз з масами вони зміцнювали, підтримуючи бажання миру, висловлювані і цивільним населенням, і солдатами. Те саме стосувалося й принципового визнання ними національних устремлінь до автономії і незалежності. До прискорення цих процесів спричинилася не лише російська революція, а й Перша світова війна. Крах імперії Романових, Габсбурзької монархії й Османської імперії, а також сформульовані Леніним і Вудро Вільсоном принципи про самовизначення націй, а особливо їхня інтерпретація після закінчення кількарічної глобальної «бойні» зробили свій внесок у реалізацію уявлень про національно-державний устрій. У «народів», об'єднаних до того під владою царя, теж посилилися часто ще слабкі тенденції до власної державності. Вимоги, ґрунтовані на цих тенденціях, багато в чому сягали далеко за межі автономності. Виникло чимало сепаратистських сил. Крім того, антибільшовицьки налаштовані регіональні уряди під приводом захоплення влади Леніним почали відмежовуватися від Росії.

До того ж національні рухи, які своїм завданням на перспективу ставили досягнення суверенітету, насамперед на її західних кордонах залежали від іноземних держав, що особливо яскраво виявилося у Фінляндії, державах Балтії, Україні та на Кавказі. Відтак стало зрозуміло, що найпотужніший вплив серед інтервентів на території колишньої імперії Романових мають Центральні держави. Їхні стратегії, як і стратегії їхніх супротивників, перебували загалом у річищі військових, політичних та економічних вимог Першої світової війни. Через вакуум влади, який утворився після Лютневої революції, вагомих результатів вдавалося досягати відносно незначними засобами. Свої слабкі й недостатньо скоординовані дії щодо Росії до того ж немонолітні союзники за таких обставин змогли скерувати розвиток подій відповідно до своїх потреб і підтримати противників комуністів.

Московські народні комісари, які, попри хиткість своєї влади, на початку демонстрували перевагу відносно «внутрішніх ворогів», створили образ потужної змови іноземних «імперіалістів» і «капіталістів». Насправді ж ніякого «генерального плану» не існувало. Конфлікти загострювалися радше через «непередбачуваність історії», як, приміром, поява Чехословацького легіону,

який, виступивши проти «жовтневого режиму», взяв під свій контроль більше територій, ніж будь-які інші збройні сили під час Першої світової війни.

Російські опозиційні сили створювали антибільшовицькі уряди й армії насамперед під прикриттям і в оточенні іноземних військ і на територіях «окраїнних народів», які заявляли про свої прагнення до незалежності. Інтервенція альянтів, почасти переоцінена в багатьох дослідженнях, була лише одним із компонентів різноманітних зовнішніх чинників. Ці чинники інколи навіть у високопосадовців антантівських урядів викликали враження, що «штучну громадянську війну» розпалюють і підтримують ззовні. Зрештою, без допомоги «іноземних» союзників майже ніколи не вдавалося втримати фронт проти радянських військ. Особливо в Парижі й Лондоні час від часу плекали марні сподівання на те, що ворогам Леніна достатньо допомогти на початку й вони стануть на власні ноги.[124]

Не варто переоцінювати справжню боєздатність відносно великих військових формувань, що особливо 1919 р. протистояли одне одному в колишній імперії Романових. Противники з обох боків вдавалися до примусової мобілізації місцевого населення, наслідком чого стало масове дезертирство. Втім, у вирішальних випадках населення переходило на бік «жовтневого режиму», гасла якого більше відповідали їхнім уявленням. На відміну від більшовиків «білі» офіцери здебільшого погано були підготовлені до «громадянської війни». Бракувало відповідних програм. Крім того, наявні концепти вони часто підганяли під тактичні потреби воєнних операцій. Багато наказів і розпоряджень викликали враження тимчасових, оскільки людей відповідно не переконували в остаточному вирішенні їхніх проблем після повторного скликання Установчих зборів. Тим часом боротьба з комуністами перетворювалася на помсту робітникам і селянам, які в царських офіцерах і без того вбачали переважно своїх колишніх експлуататорів. Крім того, «білі», які через суперечності між собою часто були не в змозі координувати свої дії, проголошуючи гасло про «неподільну Росію», відштовхували від себе різноманітні національні рухи. Це відлякувало від них потенційних союзників на «окраїнних територіях», звідки за складних умов доводилося вести наступ на «червоні» центральні регіони з їхніми значними людськими й матеріальними ресурсами.

У цьому зв'язку знову стало очевидно, що більшість населення не виявляє особливого інтересу до боротьби за владу в Петрограді й Москві. І далі домінували партикуляристські течії, протистояння між «жовтневим режимом» і його противниками в багатьох місцях вважали конфліктом, привнесеним ззовні. У зв'язку з цим, наприклад, козаки були складними союзниками для Денікіна, а есери констатували, що «селянам байдуже; вони хочуть лише, щоб їх залишили в спокої». Вони «відмовляються підтримувати війну між політичними партіями» і проти «своїх братів боротися» не будуть.[125] Відтак багато сіл оголошували себе «нейтральними республіками», створювали свої військові формування для захисту від чужих армій, закликаючи водночас і «білих», і «червоних» припинити воєнне протистояння і сісти за стіл переговорів. Протест проти «навмисного

124 Пор.: TNA, FO 608/177, 156.

125 Цит. за: Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 615.

розпалювання громадянської війни» лунав не лише з аграрних регіонів, його було чути і в лавах «пролетаріату».[126]

У багатьох випадках відповідальність за збройні сутички покладали на більшовиків. Ленін більше за інших політиків і партійних вождів розраховував на «громадянську війну».[127] Мислячи її категоріями й форсуючи її, він після відносно швидкого знищення внутрішньої опозиції навесні 1918 р. оголосив про її закінчення.[128] Проте потім почався наступ народних комісарів проти села, «битва за врожай» і «класова боротьба» з так званими «куркулями», внаслідок чого посилився «зелений» фронт, який після поразки «білих» став для кремлівського керівництва більшою загрозою, ніж, за словами Леніна, армії Денікіна, Юденича і Колчака разом узяті.[129] Повстання набули небаченого досі розмаху, змінилася і їхня якість. «Селянські війни» разом зі страйками робітників і повстанням кронштадтських матросів ознаменовували початок нової революції. Нерідко під впливом соціалістів-революціонерів тепер уже й село поєднувало вимоги «справжньої демократії рад» із закликом встановити принципи правової держави й виявляло більший, ніж досі, інтерес до загальнодержавних справ.[130]

Гражданская революция[131], яка в руслі відповідних тенденцій мала піти на користь усьому «трудящому народові» і в основу концепції якої закладені нові великі зміни, започатковані 1917 р., зазнала невдачі через дедалі міцніший і більш мілітаризований «жовтневий режим». Попри всі спроби налагодити контакти поміж «бунтарями», погано озброєні повстанці в окремих регіонах діяли на початках ізольовано. Після брутального придушення повстань наступив період започаткованих Леніним компромісів і «передишок». Лише в ході примусової колективізації за Сталіна наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. комуністична партія знову взялася за боротьбу проти ще більш беззахиснішого сільського населення.

---

126 Martin Krispin, Bolschewiki und bäuerliche Opposition im russischen Bürgerkrieg. Der Bauernaufstand im Gouvernement Tambov 1920–21 // Heinz-Dietrich Löwe (Hg.), Volksaufstände in Rußland. Von der Zeit der Wirren bis zur «Grünen Revolution» gegen die Sowjetherrschaft. – Wiesbaden, 2006, с. 519–559, див.: с. 528.

127 Імовірно, з огляду на оцінку Французької революції свідки тих подій, так як і історики, «революцію» і «громадянську війну» нерідко вважали одним цілим. Голова Думи Михайло Родзянко скинення царя в лютому 1917 р. назвав початком кривавої «братовбивчої війни». В цьому сенсі і соціалісти, такі як, скажімо, Георгій Плеханов, покладали відповідальність за загострення ситуації насамперед на Леніна і на його «Квітневі тези». Див.: Moritz – Leidinger, Die Russische Revolution, с. 40, 45.

128 У цьому зв'язку варто звернути увагу й на різну періодизацію «російської громадянської війни» противниками й прихильниками комуністичного режиму: для одних, як, наприклад, для Михайла Родзянка, вона почалася ще під час «лютневої революції». Проте багато хто її початком вважає «корніловський заколот» або ж події під час і після «жовтневої революції». Див. також: Moritz – Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow, с. 185.

129 Figes, Die Tragödie eines Volkes, 800; Ronald Kowalski, The Russian Revolution 1917–1921. – London – New York, 1997, с. 146.

130 Про «національні питання» в сільських громадах і ставлення селянства до загальнодержавних справ у 1918–1919 рр. див., напр.: Retish, Peasants in Revolution and Civil War, с. 166, 212, 265.

131 Тобто «громадянська революція», яка відповідає корінним змінам у період після скинення царя і під час подій 1917 р., та реформування всієї державної системи незалежно від партикулярних інтересів.

Напруженість і конфронтація в середині радянської влади за таких обставин зводилися до локальних бунтів, тоді як протистояння в межах різних, протягом коротшого чи довшого періоду суверенних територій колишньої імперії Романових свідчать про щонайменше кілька внутрішніх конфліктів. Як засвідчував розвиток подій у Фінляндії чи в Україні, таке протистояння завжди залежало від діяльності іноземних інтервентів. Великодержавні стратегії та розбіжності в інтересах переплітались із соціальним невдоволенням, партикуляристськими й сепаратистськими устремліннями.

Останні російські публікації в такому ж сенсі характеризують і махновщину, під час якої прагнення самовизначення села не цілком збігалися з анархічними уявленнями повстанських ватажків, як «селянську революцію», зумовлену вбогим життям селянина, яке не змінилося ще від часів кріпацтва, і спровоковану німецькою окупацією, загрозою «білої реставрації» та «червоного» воєнного комунізму.[132] Крім того, період між скиненням царя і заснуванням СРСР багато дослідників за аналогією з кризою «московського» царства на початку XVII ст. характеризують як «нову смуту».[133] Така характеристика хоча й передає багатоплановість проблематики, виглядає, однак, недостатньо точною. Ще очевидці й учасники тих подій консервативного й ліберального спрямування період між 1917 і 1922 рр. характеризували як другу смуту. Якщо ж узяти до уваги, що після «безладу» й «заворушень» на троні не воцарилася монархія, царський трон не посіла якась інша монарша династія і що суспільні зрушення не можна було зупинити, а навпаки, їхнім результатом стала більшовицька диктатура, то проведення аналогії доводиться дещо звузити: це була інакша «смута», нова і, що важливо, своєрідна.[134]

Незважаючи на такі дефініції, в дослідницькій літературі конгломерат конфліктів того періоду презентують, здебільшого не занурюючись у глибокий аналіз, під назвою «російська громадянська війна».[135] Цим поняттям окреслюють розкол суспільства, в межах якого ворожі угруповання зі зброєю в руках намагалися реалізувати свої претензії на владу або встановити її модель за своїми уявленнями. Насправді ж після Лютневої революції ані не існувало уявлень про громадянські обов'язки та про якусь єдину державу, ані не було «шансів на виживання» без чужої допомоги, особливо у «білих». У регіонах зі значним переважанням сільського населення, яке ще у 1917–1918 рр. змогло реалізувати багато своїх цілей, не було особливих причин для якоїсь «громадянської війни». Втім, її штучно створили не лише зовнішні чинники, а й ідеологія комуністичних кремлівських вождів. Цікаво, що Троцький розглядав Чехословацький легіон як одного з учасників потужної битви капіталістичних «грошових мішків» з ра-

132 Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921, с. 5–7.

133 Див.: Hildermeier, Geschichte der Sowjetunion, с. 134.

134 Katzer, Die weisse Bewegung in Russland, с. 1.

135 Напр.: Круглый стол – Гражданская война в России // Отеч. история. – 1993. – № 3. – С. 102–115; Поляков Ю.А. Гражданская война в России: возникновение и эскалация // Там же. – 1992, № 6. – С. 32–41. Велику кількість наявної літератури на тему «громадянської війни» див. в анотованій бібліографії: Jonathan D. Smele, The Russian Revolution and Civil War, 1917–1921. An annotated bibliography. – London – New York, 2003.

дянською «народною владою».[136] Ленін і його соратники сподівалися на велику світову «класову боротьбу», яка мала б гарантувати збереження підвалин їхньої влади в Росії. В рамках свого «інтернаціоналізму», який під час рекрутування іноземних червоноармійців і комуністичних кадрів створив ядро майбутнього Комінтерну, вони послідовно оперували сценаріями всесвітньої громадянської війни.[137]

Поза марксистсько-ленінською інтерпретаційною системою інтегрування антагонізмів різних форм революції і контрреволюції, «більшовизму» і «антибільшовизму», свободи й рівності, універсалізму й партикуляризму до імпозантної інтерпретаційної системи європейських та інших «громадянських воєн» виглядає певною мірою сумнівним. Для розуміння «пізнього модерну» й «короткого XX ст.» центральне значення мають імперські прагнення та національно-державні устремління. Крім того, і попри те, ніщо не стоїть на заваді розглядати конфліктний потенціал, який виходить за межі однієї держави, радше як транс- або ж супранаціональні кризи.[138]

Вести мову про «російську громадянську війну» означає не лише маргіналізувати такі важливі явища саме наприкінці Першої світової війни, а й зайняти позицію «жовтневого режиму», термінологія якого ввійшла в понятійний апарат і спосіб мислення його противників і нібито безсторонніх спостерігачів.[139] Потрібно брати до уваги не лише вимоги робітників і селян Росії, а й прагнення до самовизначення «народів» колишньої царської імперії. Тоді події між 1917 і 1922 рр. постають як період самостійницьких устремлінь у момент захоплення й утвердження влади більшовиків. З іншого боку, події набули трагічного характеру марної боротьби більшості населення за припинення збройного протистояння «поміж братами» та за захист завоювань 1917 р. не так проти безнадійних «білих», як проти переможних більшовиків. Відтак нова «смута» – це не епоха громадянської війни. Радше її можна розуміти як період революції з інтервенцією і з сецесією як фазу фундаментального розвалу системи і глибинних перетворень, які були альтернативами комуністичній диктатурі до заснування СРСР.[140]

---

136 Trotzki, Die Geburt der Roten Armee, с. 65.

137 Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, с. 287–322, 409–439, 533–646.

138 Див. на цю тему змістовні праці, автори яких, утім, у питанні використання поняття громадянської війни додержуються інакшої думки, аніж автор цього розділу: Enzo Traverso, Im Bann der Gewalt. Der europäische Bürgerkrieg 1914–1945. – München, 2008; Dan Diner, Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung. – München, 1999; Ernst Nolte, Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. – Frankfurt/Main, 1987. Що ж стосується загальних і порівняльних досліджень громадянських воєн, то в цій царині доводиться констатувати дефіцит. Називають різні причини такого стану: від науки вимагають вивчати надзвичайно багатопланові й емпірично важко охоплювані процеси, спричинені складним переплетінням зовнішніх і внутрішніх чинників. Крім того, ситуацію ускладнює неоднозначність зв'язку з тієї чи іншою дисципліною. Цією тематикою займаються філологи й соціологи, етнологи й історики, не почуваючись у ній достатньо компетентними. Пор.: Peter Waldmann, Bürgerkriege // Wilhelm Heitmeyer – John Hagan (Hg.), Internationales Handbuch der Gewaltforschung. – Wiesbaden, 2002, с. 368–389, с. 371.

139 Hannes Leidinger, «Rot» gegen «Weiß». Die Ukraine und der «Russische Bürgerkrieg»// Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008, с. 73–93, див.: с. 93.

140 Там само.

1.б Війна у Східній Європі 1914–1919 рр.

Вольфрам Дорнік

На військове співвідношення сил на Сході Європи незадовго до початку Першої світової війни мала вплив хитка міжнародна ситуація, виявом якої були різноманітні конфлікти, що тривали від кінця XIX ст. Серед них, наприклад, такі, як нерозв'язана «Great Game» між Росією й Великою Британією за Центральну Азію, суперництво за африканські колонії, німецько-британська військово-морська гонка озброєнь, російсько-японська війна 1904–1905 рр., обидві Марокканські кризи 1905–1906 та 1911 рр. та відступ Османської імперії із Південно-Східної Європи, в результаті чого постало «питання Дарданелл» і були розв'язані балканські війни 1912–1913 рр.[1] Усі ці конфлікти свідчили про велику кількість нерозв'язаних проблем і питань довкола стратегічних інтересів великих державних потуг, різних нових і старих регіональних лідерів або ж національних державних утворень, що боролися за незалежність. Національні рухи, які зародилися в результаті виникнення націоналізму в XIX ст. й воліли задоволення своїх прагнень у мультиетнічних і переважно репресивних імперіях, ще більше підігрівали вибуховість внутрішнього становища відповідних держав. Укладаючи складні системи союзів, держави намагалися захистися від тих, хто нібито загрожував їхнім інтересам. Міжнародна напруженість сягнула піку напередодні війни, хоча багато спостерігачів, виходячи з дедалі міцніших економічних і суспільних зв'язків, що виникли внаслідок Першої глобалізації[2], світову війну не вважали можливою. Втім, у громадськості багатьох держав зароджувалося відчуття нерівності, невдоволеності та бажання катарсичної війни. Багато хто в такий спосіб сподівався розв'язати всі політичні, суспільні й економічні проблеми. Філіпп Блом спробував окреслити тогочасну ситуацію за допомогою поняття «Vertigo Years» («Запаморочливі роки»).[3]

У воєнно-стратегічному сенсі безпосередній вплив на виникнення воєнного фронту на Сході Європи влітку 1914 р. мала російсько-японська війна,

1 Ian F. W. Beckett, The Great War 1914–1918. – Harlow, 2007, с. 1–54; Jost Dülffer, Der Weg in den Krieg // Gerhard Hirschfeld – Gerd Krumeich – Irina Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2004, с. 233–241; Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig, War Planning 1914. – New York, 2010; Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. – Graz – Wien – Köln, 1994, с. 15–62; Hew Strachan, The First World War. – Volume I: To Arms. – Oxford – New York, 2001, с. 1–207.

2 Peter E. Füßler, Globalisierung. Ein historisches Kompendium. – Köln – Weimar – Wien, 2007.

3 Philipp Blom, The Vertigo Years. Europe, 1900–1914. – New York, 2008. Німецький переклад вийшов 2009 р. під назвою «Der taumelnde Kontinent. Europa 1900–1914» у видавництві Hanser Verlag.

яка розгорілася по інший бік євразійського континенту і від початку якої минуло вже десять років[4], оскільки Росія після безславної поразки від зміцнілої острівної держави взялася за розбудову стратегічних залізничних мереж у своїх західних губерніях і покращення організаційних структур («Велика програма»). Дві п'ятих її армії розташовувалися в Польщі, загалом регулярне російське військо постійно налічувало більше бійців, аніж армії його майбутніх противників – Німецької імперії та Дунайської монархії. Лише у важкій артилерії Німеччина мала певну перевагу.[5] На початку воєнних операцій 1914 р. існувала очевидна чисельна диспропорція між австро-угорськими й російськими військами, останні налічували на 60–70% більше піхотного складу, на 90% легкої і на 230% важкої польової артилерії.[6] Цю перевагу Росії не враховували у своїх планах і розрахунках ані граф Альфред фон Шліффен, ані Гельмут Йоганнес Людвіґ фон Мольтке. І один, і другий недооцінювали Росію, вважаючи, що після російсько-японської війни вона у разі виникнення бойових дій не буде в змозі перейти в наступ у Східній Європі.[7]

Ахіллесовою п'ятою Росії був низький рівень виробництва й інновацій, що далося взнаки вже після перших боїв.[8] Попри спроби оптимізації, керівництво російської армії не перебудовувало свої стратегії по-новому, що Австро-Угорщина й Німецька імперія, втім, не зауважили. Начальники генеральних штабів, Франц Конрад фон Гетцендорф і Гельмут Мольтке (Молодший) рішуче наполягали на війні, оскільки побоювалися залишитися позаду в гонці озброєнь Росії, Франції й Великої Британії.[9]

Замах боснійсько-сербських націоналістів на подружжя спадкоємців австрійського трону, Франца Фердінанда й Софію, в Сараєві 28 червня 1914 р. дало Австро-Угорщині привід виступити нарешті проти своїх противників на Балканах. Діставши підтримку німецьких союзників, Австро-Угорщина постановила проводити політику ескалації й приниження. Політичне й військове керівництво у Відні починаючи з липня не мало розбіжностей у тому, що тільки війна в змозі розв'язати проблеми, і сподівалося вести регіональну, третю Балканську війну. В цьому сенсі віденські можновладці були або наївні, або нерозсудливі, оскільки добре знали про систему союзницьких зв'язків у Європі – Конрад щоразу попереджав про європейські виміри.[10] Манфрід Раухенштайнер

4 Про російсько-японську війну та її глобальні наслідки див.: Maik Hendrik Sprotte – Wolfgang Seifert – Heinz-Dietrich Lцwe (Hg.), Der Russisch-Japanische Krieg 1904/05. Anbruch einer neuen Zeit? – Wiesbaden, 2007.

5 Orlando Figes, Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891–1924. – Berlin, 2008, с. 275.

6 Rudolf Jeřábek, Die Ostfront // Mark Cornwall (Hg.), Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts. – s. l. – 2002, с. 155–173, див.: с. 161.

7 Annika Mombauer, German War Plans // Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig (Ed.), War Planning 1914. – New York, 2010, с. 48–79.

8 William C. Fuller, Die Ostfront // Jay Winter – Geoffrey Parker – Mary R. Habeck (Hg.), Der Erste Weltkrieg und das 20. Jahrhundert. – Hamburg, 2002, с. 34–70, див.: с. 44–51.

9 Norman Stone, The Eastern Front 1914–1917. – London, 1998, с. 17–43; Timothy C. Dowling, The Brusilov Offensive. – Bloomington, 2008, с. 3–13.

10 Günther Kronenbitter, Austria-Hungary // Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig, War Planning

диференційовано підходить до оцінки поведінки Австро-Угорщини й Німецької імперії під час липневої кризи: «Оскільки німецьке оперативне планування не давало простору для політичного маневру, а навпаки, до певної міри змушувало до ведення великої війни [...], події розвивалися за власною динамікою і врешті взагалі вийшли з-під контролю. [...] Не тому, що [*прим. автора:* Німецька імперія] підтримала Австро-Угорщину й подала сигнал безумовної допомоги, а тому, що вона паралельно [*прим. автора*: активізуючи план Шліффена[11]] від самого початку позиціонувала майбутню війну у вимірах війни світової».[12] Тож, не маючи твердого ґрунту під ногами, «подалися» обидва союзники на війну, сподіваючись одержати швидку перемогу і відтак змінити стратегічну ситуацію на всьому континенті на свою користь. Проте, як засвідчують результати недавніх досліджень, ані народи, ані їхні політичні й військові очільники влітку 1914 р. не вирушали на війну з криками «ура». «Дух серпня 1914 р.» був радше міщансько-бюрґерським феноменом, який відповідні держави інструменталізували з пропагандистською метою, щоб легітимізувати майбутню війну. Цей міф продовжив своє існування в мемуарній літературі, яка з'являлася від першого року війни.[13] Розпропаговане повернення додому ще до Різдва було радше надією, аніж реальністю, що невдовзі зрозуміла й більшість військових стратегів. Як засвідчили перші тижні війни, все передвоєнне військове планування треба було здавати в архів.[14]

Розвиток воєнних подій на Східному фронті в 1914–1917 рр.

Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії 28 липня привело в рух усю систему союзів, доки у війну не був утягнутий весь континент. Неочікувано для всіх Росія в серпні 1914 р. здивувала своїх противників. Вона не рушила на Берлін безпосередньо з Центральної Польщі, а несподівано напала на Східну Пруссію, досягнувши в перші дні й тижні успіхів. Просуваючись на Східну Пруссію, росіяни сконцентровували свої сили передусім на флангах, унаслідок чого ослаблювали передові частини своїх військ, чим скористалися німецькі війська біля Танненберґа і відносно легко їх розбили. Давніші дослідження роблять акцент на помилках Ставки та на некомпетентності офіцерів[15], тоді як

1914. – New York, 2010, с. 24–47; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 68–80.

11 Про план Шліффена див.: Trevor N. Dupuy, Der Genius des Krieges. Das deutsche Heer und der Generalstab 1807–1945. – Graz, 2009, с. 174–198.

12 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 80.

13 «Дух серпня 1914 р.» обмежувався здебільшого міщансько-бюрґерським середовищем, тоді як соціал-демократичне робітництво перейнялося ним лише на короткий час: Strachan, The First World War, с. 103–110; Oswald Überegger, Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg. – Innsbruck, 2002, с. 256–260; Jeffrey Verhey, Der «Geist von 1914» und die Erfindung der Volksgemeinschaft. – Hamburg, 2000; у Габсбурзькій монархії піднесення поширилося й за межі цього середовища, оскільки війну інтерпретували як розв'язок проблем («катарсис»): Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 100–106.

14 Beckett, The Great War, с. 70–74; Strachan, The First World War, с. 114–139, 1005–1014.

15 Вільям К. Фуллер піддає великому сумнівові однозначність твердження Нормана Стоуна про некомпетентність і схильність до неправильних рішень керівництва Ставки: Fuller, Die Ostfront, с. 54–57.

автори пізніших досліджень не такі однозначні в своїх оцінках. Очевидно, втім, одне: Ставка не мала достатньо стратегічних повноважень, щоб впливати на підпорядковані армії, наслідком чого стали самоправні, неузгоджені дії або ж бездіяльність командування армій. Крім того, засоби комунікації царської армії перебували в катастрофічному стані, а хаотичність дій ще більше підсилила постійна мобільність Ставки. Брак стратегічного плану та розпорошування військ при наступі невдовзі теж спричинили негативні наслідки. Через труднощі в російській системі комунікацій краху зазнала й система забезпечення. Завдяки збігові обставин армію Олександра Самсонова наприкінці серпня було взято в кільце, й вона була змушена капітулювати – до німецького полону потрапило близько 100 тис. росіян.[16] Мазурська битва, яка тривала від 6 до 14 вересня, закінчилася не так однозначно. Російські війська під командуванням Павла Ренненкампфа відступили й зайняли вдалі оборонні позиції. Наприкінці вересня їм навіть вдалося перейти в успішний контрнаступ і відтіснити німців, які втратили 100 тис. із загалом 250 тис. бійців.[17]

Такі активні дії росіян стали несподіванкою і для австро-угорських військ. Начальник генерального штабу Франц Конрад фон Гетцендорф, неправильно розподіливши сили, сфокусувавши їх на Сербії, був змушений розвертати війська безпосередньо під час їхнього розгортання, наслідком чого став повний безлад і запізніле прибуття Другої армії («ешелон Б») у Галичину.[18] Попри великі власні проблеми, російським військам вдалося скористатися ситуацією та швидко окупувати великі частини Галичини і Буковини. Вже під час цієї фази відступ австро-угорських військ був хаотичним, і були потрібні німецькі війська, щоб стабілізувати фронт. У ході цього відступу відбувалися й масові напади на власне населення: тисячі русинів, запідозрених у «русофільстві», за вироком військово-польового суду були повішені або ж самочинно відіслані в табори інтернованих[19], сотні тисяч були змушені втікати з охоплених війною земель, здебільшого до Відня і Нижньої Австрії.[20] До кінця року війська окопалися на своїх позиціях, проте навіть зимою продовжували вести бойові дії

16 Протягом наступних місяців і років Танненберґ став міфом, а Лудендорф – утіленням геніального стратега. Випадковий збіг обставин та інші чинники не брали до уваги. Про російських військовополонених у Німецькій імперії та в Австро-Угорщині див.: Verena Moritz – Hannes Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914–1921. – Bonn, 2005; Reinhard Nachtigal, Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918. – Frankfurt/Main, 2005.

17 Holger H. Herwig, The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918. – London – New York, 1997, с. 81–86; Stevenson, Der Erste Weltkrieg, с. 91–95; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 44–69.

18 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 115–123, 129–139. Лотар Гебельт ставить під сумнів негативні наслідки цієї помилки: Lothar Hцbelt, «So wie wir haben nicht einmal die Japaner angegriffen». Österreich-Ungarns Nordfront 1914/15 // Gerhard P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignisse, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006, с. 87–119, див.: с. 88–91.

19 Див. також виклад у розділі 1.в.

20 Див.: Walter Mentzel, Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg. phil. Diss. – Wien, 1997.

на схилах Карпат. Перемишльська фортеця була оточена і після кількамісячних оборонних боїв здалася.[21]

Від грудня 1914 до квітня 1915 р. Вище Командування Армії Австро-Угорщини (ВКА) в кількох місцях у Карпатах спробувало перейти в наступ («Зимова битва в Карпатах під Лімановою й Лапановом»), поміж яких було й кілька спроб прорвати облогу Перемишля. Втім, загалом зима 1914–1915 рр. пройшла під знаком холодної й запеклої оборони території Габсбурзької монархії.[22] На наступ австро-угорських військ, який почався 27 лютого, російська армія відповіла успішним контрнаступом, який вдалося зупинити знову лише з німецькою допомогою. Швидкий прорив Німеччини в Балтію зазнав невеликої невдачі лише на північному сході. Тимчасом у штабах обох сторін панували відмінні уявлення про правильні стратегії й ініціативи. В багатьох поразках Центральних держав винним було насамперед фактичне безсилля Австро-Угорщини, вияву якого хоча й очікували ще перед початком війни, втім, його вимір став для багатьох несподіваним.[23] Історична наука наводить низку причин такого стану[24]:

– Домінування німецькомовних і угорських офіцерів: недостатня комунікація з військом ослаблювала лояльність особового складу та взаємну повагу; непоодинокими явищами були непокора, бунти, добровільний полон.
– Організаційне безсилля армійського керівництва: солдатів послали на війну в літньому спорядженні, хоча й було очевидно, що в Східній Європі зима наступає рано (навіть якщо й планували повернутися додому до Різдва). Суперечки щодо повноважень між різними військовими рівнями та цивільними органами виявили організаційну незлагодженість. Високі втрати на початку війни серед добре вишколеного особового складу і офіцерів зумовили надто швидке поповнення недосвідченими солдатами.
– Слабкість власної військової промисловості призвела до «кризи боєприпасів»[25], згодом криза охопила й інші галузі промисловості.[26] Вже в останні місяці 1914 р. довелося вдатися до державного управління економікою, для військової промисловості до кінця війни характерними були розробка й виробництво часто недоброякісних замінних матеріалів.
– Угорська ізоляціоністська зовнішня, внутрішня й економічна політика під час війни, що стала відомою як «угорський егоїзм» і яку в пропаган-

21 David Stevenson, Der Erste Weltkrieg: 1914–1918. – Düsseldorf, 2006, с. 95–98; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 161–163; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 70–92.

22 Graydon A. Tunstall, Blood on the Snow: The Carpathian Winter War of 1915. – Lawrence, 2010.

23 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 203–211; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 92–121.

24 Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 122–127; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 262–272, 295.

25 З цією проблемою 1915 р. стикнулися загалом майже всі держави, які брали участь у війні: Theo Balderstron, Industrial Mobilization and War Economies // John Horne (Ed.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010, с. 217–233; Strachan, The First World War, с. 993–1005.

26 Детальний виклад про австро-угорську військову промисловість див.: Otto Hwaletz, Der große Bruch. Der Auftakt zu Österreichs langer Krise durch Krieg, Staatszerfall, wirtschaftlichen Rückschlag und Inflation nach 1914/18. – Norderstedt, 2008; Robert J. Wegs, Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918. – Wien, 1979.

дистських цілях особливо використовували прибічники німецьких національних поглядів, зробила свій внесок у політичну, економічну й соціальну дезінтеграцію Габсбурзької монархії. Угорщина, приміром, боячись падіння цін, наполягала на припиненні імпортування закордонного збіжжя, тоді як угорське збіжжя більше не поступало у звичних кількостях до Цислейтанії (що вже восени 1914 р. спричинило перші вияви браку харчів, а згодом через організаторський дилетантизм призвело до катастрофічної ситуації з продуктами харчування).

Тож уже навесні 1915 р. було зрозуміло, що Австро-Угорщина конче потребує допомоги від свого німецького союзника, інакше їй загрожує швидкий крах.

Після невдалих і надзвичайно кровопролитних наступів у Карпатах 2 травня розпочався Горлицький прорив, який нарешті приніс успіх: завдяки масивній німецькій підтримці російські війська були змушені відступити, не минуло й місяця, як був звільнений Перемишль, а 22 червня і Львів. Німці й на північному фронті досягали успіхів, зайнявши наприкінці травня Лієпаю, 5 серпня Варшаву й Івангород, через два тижні Каунас, наприкінці серпня Брест-Литовськ, а 2 вересня Гродно. Росіяни проігнорували інформацію про підкріплення німецьких і австро-угорських військ, не віддавши відповідних наказів, щоб укріпити свої оборонні лінії. Крім того, у Ставці та серед військового командування і досі панували чвари, заздрощі й взаємне поборення різних угруповань. Вступ Італії у війну не приніс Росії жодної користі, хоча й з'явилася надія на зменшення тиску на власному фронті.[27]

Подібно до Австро-Угорщини боєздатність російської армії теж була ослаблена через низку причин, що 1915 р. змусило її відступити з Галичини та з території Польського Королівства[28]:

– Великі втрати офіцерського складу довелося заповнювати недосвідченими офіцерами.
– Брак достатньої кількості добре вишколених унтер-офіцерів, які могли б стати зв'язковою ланкою між командуванням та особовим складом.
– Загальний брак придатного до мобілізації населення, оскільки численні винятки та недовіра до певних груп суспільства призвели до того, що під військовий призов підпадало лише п'ять відсотків російського населення.
– Для стратегічного планування характерними були роз'єднаність і незадовільний стан військової розвідки.
– Армійське командування вперто трималося за застарілі види озброєнь

27 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 289–294; Herwig, The First World War, с. 141–145; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 212–214; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 165–178. Див. також спогади: Peter Broucek (Hg.), Theodor Ritter von Zeynek. Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich. – Wien – Köln – Weimar, 2009.

28 Dietrich Beyrau – Pavel P. Shcherbinin, Alles für die Front: Russland im Krieg 1914–1922 // Arnd Bauerkämpfer – Elise Julien (Hg.), Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914–1918. – Göttingen, 2010, с. 151–177, див.: с. 155–161; Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 275–289; Fuller, Die Ostfront, с. 44–51; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 165–178.

(кавалерія) й методи ведення війни (зосередження сил на одному слабкому місці фронту противника).

– Дуже швидко виникли проблеми із забезпеченням військ найнеобхіднішим.
– Покарання за порушення дисципліни із застосуванням насильства, приниження та свавілля засвідчило безпорадність і дезорієнтованість офіцерів і негативно вплинуло на лояльність і мотивованість особового складу.
– Через брак оборонних заходів на лініях фронту солдати, часто цілком беззахисні, потрапляли під кількагодинні бомбардування, внаслідок чого складалося враження, що вони не що інше, як лише гарматне м'ясо.
– Недостатній рівень розвитку виробництва й інновацій російської військової промисловості особливо дався взнаки на рушницях і боєприпасах. Інвестиції й імпорт зі США не змогли швидко ліквідувати брак якісної зброї та боєприпасів.

Це все спричинило зниження моралі у військах. Хоча відвертих виявів невдоволення ще не було, втім, непоодинокими стали випадки непокори та недовіри між офіцерами й солдатами; багато хто волів краще здатися в полон, аніж загинути безглуздою смертю.[29]

Влітку 1915 р. наступ військ Центральних держав розгорнувся по всіх фронтах. Ставка виявилася нездатною скоординовувати відступ: тисячі солдатів перебігли до противника, тисячі гармат і снарядів у погано укріплених фортецях і на збройних складах потрапили до рук військ Центральних держав. Допомоги не варто було очікувати і від союзників, після кровопролитних операцій навесні 1915 р. Франція й Велика Британія зосередили свою увагу на проведенні контрнаступів на Західному фронті. У жахливому хаосі цар взяв на себе завдання головнокомандувача, від чого його особливо відраджував уряд, оскільки він побоювався втратити свій авторитет. Проте цар у такий спосіб розраховував піднести мораль у збройних силах. Тимчасом наступ Центральних держав поступово почав слабнути не через те, що на чолі російського війська став цар, а з низки інших причин: система забезпечення й комунікації почала давати збій і взнаки далася «політика випаленої землі» – російська армія відступила в глиб території, а війська Центральних держав до кінця вересня зосталися сидіти в болоті. Підсумок одного року війни на Східному фронті такий: всі учасники бойових дій зазнали масових втрат, найбільших втрат зазнала Росія.[30]

Водночас покращилося стратегічне становище Антанти, оскільки після вступу у війну Італії у травні 1915 р. Австро-Угорщина була змушена воювати вже на три фронти, завдяки чому на Східному фронті з'явилися сподівання на ослаблення напруги. Італія домагалася в Габсбурзької монархії насамперед повернення своїх територій, оскільки в попередні роки Відень не хотів і не міг піти їй назустріч. Італійські й австро-угорські війська зійшлися на річці Ізонцо в більш ніж десяти битвах, і лише під час дванадцятої в жовтні 1917 р. габсбурзькій

29 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 275–289.

30 Там само, с. 289–294; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, 283–293; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 178–191.

армії вдалося прорвати італійську оборону.[31] Разом із німецькими й болгарськими військами Австро-Угорщині в жовтні 1915 р. нарешті вдалося досягти успіху проти Сербії. Протягом одного місяця в жовтні 1915 р. Сербія була захоплена й окупована[32], її військо, переслідуване союзниками, відступило до Адріатики. Чорногорія капітулювала 23 січня 1916 р., Албанія теж була окупована.[33]

На початку 1916 р. з'явилися перші позитивні зрушення для Росії: вдалося ліквідувати кризу забезпечення зброєю, здавалося, що заходи, спрямовані на індустріалізацію, дали перші плоди. Втім, це дорого коштувало, вартість життя сягнула небачених висот, попри зростання виробництва продуктів харчування, через проблеми з їхнім розподілом (передусім через колапс транспортної системи) виник брак харчів у містах. Щоб купувати машини й озброєння у Сполучених Штатів і в держав Антанти й ліквідувати в такий спосіб власні дефіцити в промисловості, держава влізла у величезні борги. Наслідком цього стала розбалансованість суспільства: промисловість і промисловці одержували велетенські прибутки, тоді як робітникам, попри те що вони мали роботу, не вистачало платні на найнеобхідніше. Попри це, і далі не була розв'язана проблема компенсації великих людських втрат новими призовниками. На заваді відповідної мобілізації стояло погане управління та недостатній рівень комунікації між державою і громадянами. Управління не було готове до великих втрат і тривалості війни, адаптація ж до нових обставин була незграбною й забирала багато часу. Насамперед промислове середовище чинило опір призову, оскільки промисловці не хотіли втрачати щойно навчених нових робітників.[34]

До самого розвалу царська імперія чітко не окреслювала своїх цілей у цій війні[35], не було з її боку й стратегічної допомоги Сербії чи рішучих дій проти Османської імперії в питані Дарданелл. Наприкінці 1915 – на початку 1916 р. російські війська почали наступ на австро-угорській ділянці Східного фронту, який габсбурзькі війська успішно відбили за допомогою запозичених на Західному фронті стратегій.[36] Під натиском Франції Росія в березні 1916 р., маючи перевагу в особовому складі та в озброєнні, розпочала ще один наступ у районі озера Нарочь, який закінчився для неї великими втратами. Причиною знову були стратегічна неспроможність Ставки й армійських груп, нескоординоване забезпечення, недостатній рівень комунікації між військами та проблеми з визначенням повноважень. Ставка прикрилася недостатньою забезпеченістю боєприпасами та відсутністю мотивації в солдатів, реального аналізу помилок так і не було. Зате відбулася зміна поколінь на вищих щаблях: Олексій Брусилов очолив командування Південно-західного фронту й разом зі своїми підлеглими вперше взявся за аналіз невдач і розробив новий план. Йому вдалося переконати

31 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 225–256, 293–295.

32 Про окупацію Сербії див.: Jonathan E. Gumz, The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918. – New York, 2009.

33 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 297–301, 320–323.

34 Beyrau – Shcherbinin, Alles für die Front, с. 161–165; Fuller, Die Ostfront, с. 47; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 194–218.

35 Спробі В.Н. Коковзова стала на заваді Лютнева революція: Fuller, Die Ostfront, с. 39.

36 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 309.

царя, щоб той дав згоду кинути чотири армії на потужний прорив на ділянці в кілька сотень кілометрів і в такий спосіб ослабити добре укріплену лінію фронту. Після довгих дискусій, не залучаючи, як було заплановано раніше, дві інші ділянки фронту (Західний і Північно-західний фронти), 4 червня розпочався Брусиловський прорив. На першому етапі він був досить успішним: російські війська за взірцем Західного фронту відкрили неймовірно потужний ураганний вогонь, знесиливши оборону противника, артилерія й піхота діяли злагоджено, тили були добре захищені, безперебійне постачання боєприпасів забезпечували численні прифронтові збройні склади, штурмові групи прорвалися з флангів через добре укріплену оборону противника. Особливо успішним був прорив на австро-угорських ділянках фронту, дві їхні армії були майже повністю знищені. Німеччина відмовила в допомозі, Конрадові довелося припинити наступ на Ізонцо й перекидати війська на схід. Під час другого етапу прорив росіян уже не був таким успішним, а під час боїв з німецькою армією у прип'ятських болотах він невдовзі цілком захлинувся.[37]

Після цієї катастрофи австро-угорська армія (лише 1916 р. Австро-Угорщина втратила 1,75 млн вбитими, пораненими, полоненими[38] та дезертирів[39]) була повністю дискредитована. Щоб не допустити таких провалів у майбутньому, до всіх рівнів, аж до найнижчого, були залучені німецькі війська. Великі частини Східного фронту були підпорядковані німецькому командуванню («фронт Гінденбурґа»). Було створене «Спільне Верховне Військове Командування» Центральних держав під керівництвом німецького кайзера, яке мало на меті позбавити повноважень ВКА. Тепер Німецька імперія не лише втручалась у військове планування, а й здійснювала дедалі більший тиск на Австро-Угорщину в питаннях мобілізації, військової промисловості, внутрішньої і зовнішньої політики. В економічному сенсі Габсбурзька монархія через угоди, кредити та допомогу повністю потрапила у залежність від Німеччини.[40]

Під враженням успішності Брусиловського прориву у війну вступила й Румунія, що згодом стало для Росії не полегшенням, а ще одним тягарем (див. на цю тему виклад нижче в цьому розділі). Хоча тактика Брусилова була зрозумілою, його успіх більше ніхто не повторив – надто великими були втрати, дорогими й тривалими приготування. Була ще спроба перейти в наступ у Каунасі, яка,

---

37 Dowling, The Brusilov Offensive, c. 62–159; Figes, Die Tragödie eines Volkes, c. 303–307; Fuller, Die Ostfront, c. 56; William C. Fuller, The Foe Within. Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia. – Ithaca – London, 2006, c. 205–208; Herwig, The First World War, c. 208–214; Jeřábek, Die Ostfront, c. 168; Stevenson, Der Erste Weltkrieg, c. 205–212; Stone, The Eastern Front 1914–1917, c. 232–240, 247–263.

38 Про австро-угорських солдатів у російському полоні під час Першої світової війни див.: Hannes Leidinger – Verena Moritz (Hg.), In russischer Gefangenschaft. Erlebnisse österreichischer Soldaten im Ersten Weltkrieg. – Wien – Köln – Weimar, 2008; Alon Rachamimov, POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front. – Oxford – New York, 2002.

39 Гарячі суперечки в сучасному дискурсі розгорілися особливо щодо дезертирства здебільшого чеських військових формувань; див.: Richard Lein, Das militärische Verhalten der Tschechen im Ersten Weltkrieg. phil. Diss. – Wien, 2009; Christian Reiter, Der Untergang des IR 36. Der «Verrat» der tschechischen Soldaten im Gefecht bei Sieniewa 1915. phil. DA. – Wien, 2008.

40 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, c. 353–360, 362–370; Herwig, The First World War, c. 214–217.

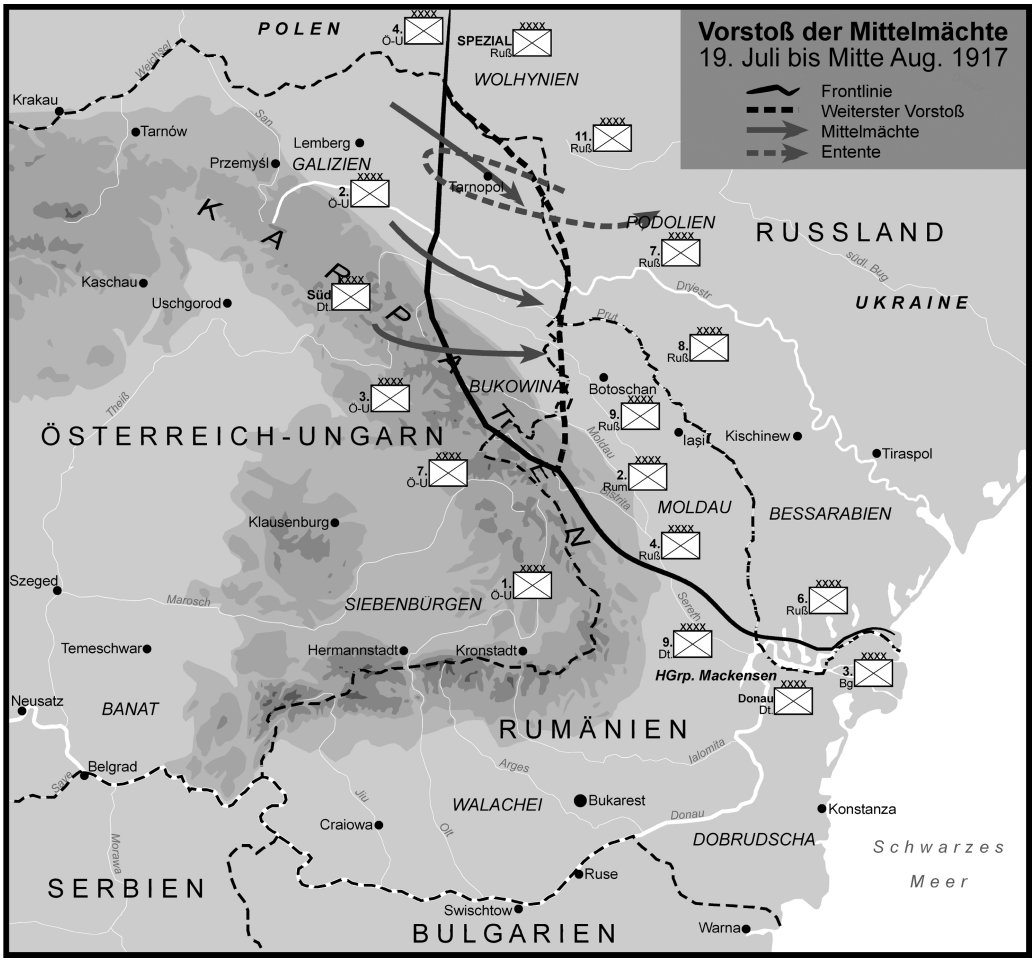

Карта 1: Наступ Керенського та «відповідь» Центральних держав, літо 1917 р. (джерело: Banks, A Military Atlas of the First World War, с. 176; Ellis – Cox, The World War I, с. 36–37)

однак, була організована за старою тактикою, тобто з великою концентрацією сил на вузькій дільниці фронту, і невдовзі зазнала невдачі.[41]

Як зазначає Денніс Шоволтер, 1916 р. був «year of lost illusions» для всіх учасників бойових дій на Східному фронті: Росія хоч і домоглася значних успіхів завдяки Брусиловському прориву, втім, не змогла їх стратегічно використати з користю для себе. Але й Центральні держави того року зрозуміли, що Східний фронт вдасться утримувати лише коштом великих втрат, перемога навіть не бовваніла на горизонті, у разі наступу росіяни відійдуть у глиб території і всі зусилля знову підуть намарне – стало зрозуміло, що виграти війну можна тільки на заході.[42]

41 Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 270–273.

42 Dennis Showalter, War in the East and Balkans, 1914–18 // John Horne (Hg.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010, с. 66–81, див.: с. 75.

Два з половиною роки війни, від серпня 1914 до лютого 1917 р., спричинили в Росії радикальні зміни: індустріалізація й призов на військову службу зумовили обезлюднення країни, великий державний борг спричинив надзвичайно високий рівень інфляції, який ударив саме по міському населенню (для фінансування воєнних потреб 1916 р. був запроваджений податок на заробітну плату). Водночас брак продуктів харчування у містах підірвав авторитет держави. Винним у тому було, власне, не зменшення обсягів виробництва, а розвал транспортної системи, внутрішнього ринку (інфляція), погана система торгівлі (недостатній рівень розвитку інфраструктури та комунікаційних засобів) і значне зростання поголів'я худоби (у зв'язку з браком робочої сили, тобто сільського населення, яке призвали до війська чи яке виїхало до міст).[43] Все це підживлювало невдоволення державною владою, репрезентантом якої був насамперед цар.

24 лютого 1917 р. у Санкт-Петербурзі, 1914 р. офіційно перейменованому на Петроград, почалися продовольчі бунти, які в наступні дні переросли в антицарські протести.[44] 26 і 27 лютого бунтівні солдати приєдналися до цивільного населення й зайняли стратегічно важливі пункти міста, брали участь у штурмі в'язниць, судів і поліційних відділків. Проте всупереч сподіванням соціалістичних революціонерів робітничо-солдатське повстання привело до влади буржуазний уряд. Це була революція проти монархії, царя і «старого режиму», але не проти війни. Відтак Тимчасовий уряд і далі підтримував бойові дії, не дивлячись на те, що наступ Керенського в липні 1917 р., названий іменем нового військового й морського міністра Тимчасового уряду Олександра Керенського, знову під командуванням Брусилова мав лише короткочасний успіх.[45] Через це в Берліні й Відні постановили спочатку перечекати революційні бродіння в Росії і не вдаватися до активних воєнних дій. Але вогонь революції потрібно підтримувати: наприкінці березня із Швейцарії до Петрограда відправився запломбований вагон із цілком невідомим у Росії соціалістом Володимиром Леніним.[46] Інсценізований ним та іншими більшовицький заколот стимулював проведення переговорів про перемир'я, які розпочалися 2 грудня. Ленінові конче була потрібна передишка, щоб зосередитися на стабілізації розхитаної держави. Вже 9 грудня Центральні держави уклали угоду про перемир'я з Румунією, через тиждень після того мала бути підписана така ж угода і з більшовицькою Росією.

Мирні переговори в Брест-Литовську 1917–1918 рр.

Після того як Брестський договір про перемир'я від 15 грудня 1917 р. замінив укладену десять днів тому тимчасову угоду, до Брест-Литовська для проведення мирних переговорів з'їхалися делегації Німецької імперії, більшовицької Росії, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії. Антанта не брала участі в пере-

43 Там само; Stone, The Eastern Front 1914–1917, с. 282–301.

44 Про Лютневу революцію в Росії див. розділ 1.а.

45 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 333–378, 430–444; Fuller, Die Ostfront, с. 57; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, 480–485; Jeřábek, Die Ostfront, с. 169; Rex Wade, The Bolshevik Revolution and Russian Civil War. – Westport – London, 2001, с. 3–6, 10–12.

46 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 409–423.

говорах, чим дала зрозуміти, що йдеться не про загальні мирні переговори, а лише про сепаратний мир з Росією. Держави Антанти далі намагалися схилити більшовиків до продовження їхньої участі у війні, втім, як невдовзі виявиться, всі їхні зусилля були марними.

Перше пленарне засідання 22 грудня відбулося рівно через тиждень після укладення договору про перемир'я. Пленарні засідання відбувалися відносно рідко, основну роботу проводили в трьох комітетах: політично-територіальному комітеті, в правовій і торговій комісіях; крім того, були створені ще спеціальні комісії, які займалися окремими питаннями.[47] Політично-територіальний комітет став ареною, на якій через своїх представників сходилися в дуелях Ленін і Людендорф.[48]

Насамперед Вище Армійське Командування Німеччини (ВАК), а саме її генерал-квартирмейстер Еріх Людендорф завдяки своєму «голосові» відібрав у начальника генерального штабу Головного Командування Східних Військ (ГКСВ) генерал-майора Макса Гофмана ініціативу[49] і, висуваючи анексіоністські вимоги, почав заганяти в кут керівника більшовицької делегації Адольфа Йоффе. 22 грудня Йоффе виклав програму з шести пунктів, мета якої полягала в досягненні загального миру й вимагала відмовитися від насильницьких анексій, звільнити окуповані території та визнати право народів на самовизначення. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини Оттокар Чернін, спробував висунути компромісне рішення, проте щоб його домогтися, він не мав відповідних політичних можливостей, до того ж обставини, що склалися в Австро-Угорщині, не сприяли йому у відстоюванні своєї позиції. Крім того, після трьох із половиною років війни між двома союзниками пролягла глибока прірва: надто часто доводилося Берлінові приходити на допомогу й запобігати розвалові Габсбурзької монархії. Чернін раз за разом вдавався до погроз вийти з війни або ж укласти з Росією сепаратний мир, висловлюючи в такий спосіб не лише свій відчай, а й відчай монархії, що стояла на межі краху.[50] 25 грудня Центральні держави дали на російську програму з шести пунктів загалом позитивну відповідь (Різдвяна декларація), проінтерпретувавши по-новому лише право націй на самовизначення: відмові від насильницьких анексій не повинно суперечити добровільне відокремлення – це неймовірно роздратувало російську

47 Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. – Graz, 1970, с. 39–41; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 526–531. Загалом про проведення мирних переговорів у Брест-Литовську див.: Winfried Baumgart, Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – Wien – München, 1966, с. 13–28; Ottokar Czernin, Im Weltkriege. Berlin – Wien, 1919, с. 289–347; Václav Horčička, Österreich-Ungarn und die Friedensverhandlungen in Brest-Litowsk // Institute of World History, History of International Relations Department, Faculty of Arts, Charles University (Hg.), Prague Papers on History of International Relations. – Prag, 1999, с. 195–211; Elisabeth Kovács, Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Die österreichische Frage. Kaiser und König Karl I. (IV.) und die Neuordnung Mitteleuropas (1916–1922). – Bd. 1. – Wien – Köln – Weimar, 2004, с. 296–311.

48 Так ці переговори охарактеризував Баумґарт: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 17.

49 Про суперечки між ВАК та керівництвом держави див.: Martin Müller, Vernichtungsgedanke und Koalitionskriegführung. Das Deutsche Reich und Österreich-Ungarn in der Offensive 1917/18. – Graz, 2003, с. 176–182.

50 Horčička, Österreich-Ungarn und die Friedensverhandlungen in Brest-Litowsk, с. 197.

делегацію. До 28 грудня тривали подальші переговори, які кружляли насамперед довкола таких понять, як «право на самовизначення», «анексія» та «окупація». 4 січня на прохання російської делегації, яка хотіла проконсультуватися в Петрограді про те, як їй діяти далі, в переговорах наступила перерва. Антанті це дало змогу остаточно відмовитися від участі в цих переговорах[51].[52]

Переговори у Бресті відновилися лише 9 січня. Найочевиднішою новацією цієї другою фази був новий керівник делегації російських більшовиків: Лев Бронштейн, на псевдо Троцький. Він обрав нову стратегію: як Центральним державам невдовзі довелося констатувати, він намагався затягувати переговори з пропагандистською метою. Розрахунок був у тому, щоб відтягувати підписання угоди доти, доки в Берліні та Відні не вибухнуть революції і тоді не доведеться доходити згоди ні з Центральними державами, ні з Антантою. Втім, уже 10 січня ситуація змінилась: від середини грудня в Бресті перебувала делегація української Центральної Ради, яка тепер виступила з заявою про офіційну участь у переговорах.[53] Німеччина хоч і сподівалася у грудні на порозуміння між українцями й російськими більшовиками, проте в січні німецька зовнішня політика, спостерігаючи за ескалацією стосунків між Києвом і Петроградом, побачила для себе можливість за допомогою української делегації чинити тиск на російських більшовиків, а водночас і на своїх віденських союзників, та ще й забезпечити собі в Києві союзника на довгу перспективу.[54] На загальне здивування, Троцький нічого не заперечував проти участі українців у переговорах, і на пленарному засіданні 12 січня Четверний союз визнав делегацію Центральної Ради самостійним учасником переговорів[55], тоді як Троцький поки що утримувався від такого офіційного кроку.

Тим часом переговори тривали, проте через провокаційний тон і тактику затягування більшовиків генерал-майорові Максові Гофману інколи вривався терпець: «Насамперед я протестую проти тону цих пропозицій. Російська делегація розмовляє з нами так, начебто вони виграли війну і їхнє переможне військо перебуває на нашій землі, а тому вони диктують нам свої умови. Хочу звернути увагу на те, що все якраз навпаки. Переможна німецька армія перебуває на вашій території! Крім того, хочу зауважити, що російська делегація вимагає застосовувати право націй на самовизначення в такий спосіб і в такому обсязі, в якому їхній уряд не застосовує його у власній країні. Ваш уряд прагне винятково влади, до того ж такої влади, яка силою нещадно пригнічує всяке інакомислення».[56] Різкість слів Гофмана образила російську делегацію, але й для союзників у них було мало приємного. Він, безсумнівно, перегнув палицю, хоча його слова й збігалися з оцінкою ситуації ВАК Німеччини.[57] Російську

51 David Stevenson, The First World War and International Politics. – Oxford, 1991, с. 198.

52 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 41–47.

53 Див. також розділ 1.в.

54 Frank Golczewski, Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010, с. 184–187.

55 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 47–57, 76–82.

56 Цит. за: там само, с. 57.

57 Про дискусії в німецьких військових колах з приводу питання права націй на самовизначення див.: Müller, Vernichtungsgedanke und Koalitionskriegführung, с.182–195.

делегацію вони не збили з пантелику: під час наступних засідань політично-територіальної комісії дискусія і далі точилася довкола питань права на самовизначення та відповідної легітимності для тієї чи іншої нації. 18 січня роботу політично-територіальної комісії за бажанням Троцького було перервано, він мав намір поїхати до Петрограда, щоб, як він офіційно заявив, обговорити досягнуті результати. На засіданнях правової і торгової комісій переговори й далі проходили в конструктивному річищі. Втім, під час обговорення дражливих політичних питань у середині січня переговори зайшли в глухий кут.[58]

Троцький, перебуваючи в Петрограді, проводив консультації про подальший перебіг переговорів: Ленін виступав за те, щоб прийняти німецькі умови, оскільки боявся, що німецькі війська проникнуть глибше на російську територію, внаслідок чого більшовики можуть втратити владу. Натомість Микола Бухарін, а його підтримувала більшість членів партії, виступав за відновлення війни, проте під революційними гаслами, що запалило б вогонь світової революції в Центральній Європі. Тоді як сам Троцький хотів закінчити війну, відхиливши водночас німецькі умови, чим би більшовики продемонстрували всьому світовому пролетаріатові, що вони в жодному разі не йдуть на компроміс з «німецьким імперіалізмом», але й не продовжують війни. Озброївшись постановою центрального комітету партії та рішенням III з'їзду рад, наприкінці січня Троцький прибув до Бреста з наміром якомога швидше звести переговори нанівець. Водночас більшовики посилили свій тиск на Україну, розпочавши наступ на Київ. Тож під час перших двох засідань другого етапу переговорів, 30 і 31 січня, Троцький піддав сумнівові легітимність Центральної Ради, наголосивши, що Київ уже не під її контролем.[59] На пленарному засіданні 1 лютого сталася сутичка між російською делегацією, до якої вже входили представники українського більшовицького уряду з Харкова, та представниками Центральної Ради.[60] Троцький і далі відмовлявся визнавати її представництвом суверенної України, оскільки знав, що загони Червоної армії вже зайняли Київ. Крім того, він наполягав, що чинними можна вважати лише ті рішення, з якими погоджуються більшовицька делегація (включно з харківськими більшовиками) і делегація Центральної Ради. Центральні ж держави підтримували позицію останньої, і Чернін наголосив: «Ми й далі вважаємо за необхідне вже тепер визнати Українську Народну Республіку як незалежну, вільну, суверенну державу, яка в змозі укладати самостійні міжнародні угоди».[61] Передусім Австро-Угорщина на той час була змушена пришвидшувати переговори з українцями, оскільки стало відомо про «січневі страйки», що засвідчили, якою нестабільною була ситуація і яким конче потрібним було постачання продуктів харчування.[62]

58 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 57–64.

59 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 465, Nr. 914, Bericht Plenarsitzung, 20. Jänner; там само, Nr. 925, Bericht über die Sitzung der Hauptkommission, 31. Jänner.

60 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 465, Nr. 927, Protokoll von Csicserics, 1. Februar.

61 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 97.

62 Baumgart, Deutsche Ostpolitik, 21–23; Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 93–97; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 533–537.

Тимчасом Чернін поїхав до Берліна на консультації з керівництвом Німеччини. Наскільки слабко уявляло собі австро-угорське військове керівництво в Бадені подальші кроки, свідчить нотатка генерал-майора Альфреда фон Вальдштеттена, начальника оперативного відділу головного управління армій, датована 1 лютого: у відчаї він звертає увагу на те, що немає жодної змоги змусити більшовиків піти на поступки, бо за що не візьмешся, вони завжди ухиляються: «Скільки вони водитимуть нас за носа? Ми лишень ганьбимо себе!» Генерал-полковник Артур Арц фон Штраусенбурґ, начальник генерального штабу, прокоментував цю нотатку сухо: лише мир і союз з Україною та Румунією зможуть розв'язати проблему. Вальдштеттен і Арц рішуче наполягали на участі в переговорах у Берліні, але марно.[63]

На нараді 5 лютого в Берліні Чернін, Кюльман і Людендорф обговорювали питання майбутньої стратегії щодо більшовицької Росії: Людендорф виступав передусім за швидке укладення миру на Сході, щоб мати якомога більше військ для Західного фронту. У разі, якщо Троцький зірве переговори, то ВАК Німеччини нічого не заперечуватиме й скористається нагодою, щоб прийти на допомогу Фінляндії і Україні. А поки що з Україною потрібно укласти угоду, а тоді, «не загострюючи ситуації», домогтися, щоб «Троцький змінив думку». І лише якщо цього не вдасться досягти, то розглянути можливість розірвання переговорів і відновлення бойових дій на Східному фронті.[64] Після повернення Черніна до Брест-Литовська переговори про укладення мирного договору з Україною вже майже закінчилися, залишалося з'ясувати лише три найважливіших пункти: для розв'язання питання з коронним краєм був підписаний таємний протокол, у якому не досить виразно йшлося про намір створення якоїсь політичної суб'єктності українців у складі Габсбурзької монархії. Натомість українці підписали протокол, який передбачав постачання одного мільйона тонн збіжжя, а Австро-Угорщина віддавала Холмщину на дуже вигідних для українців умовах. Тож найважливіші питання було узгоджено, і вранці 9 лютого мирний договір з Україною був підписаний.[65]

Ще під час і невдовзі після переговорів з українцями насамперед австро-угорська делегація й далі намагалася втримувати більшовиків за столом. Однак переговори зайшли вже в глухий кут, на засіданнях висувалися лише взаємні звинувачення та виголошувалися пропагандистські промови.[66] Щонайпізніше після підписання мирної угоди з Україною на засіданні 10 лютого Троцький постановив зірвати переговори, категорично заявивши: «Ані війни, ані миру». Нічого про це не знаючи, Людендорф 9 лютого сам порушив питання про остаточне припинення переговорів, ВАК Німеччини вже не було зацікавлене в укладенні мирної угоди. Його радше цікавила окупація поки що ще російських

63 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 465, ohne Nr., handschriftliche Notiz von Waldstätten, 1. Februar.

64 Передрукований текст наради див.: Volkwart John, Brest-Litowsk. Verhandlungen und Friedensverträge im Osten 1917 bis 1918. – Stuttgart, 1937, с.131–138.

65 Див. докладніший виклад у розділі 1.в.

66 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 996, Protokoll von Csicserics, 7. Februar; там само, Nr. 999, Protokoll von Csicserics, 9. Februar.

територій Ліфляндії й Естонії. Заявивши про остаточне припинення переговорів та одночасний відступ і демобілізацію військ, Троцький випередив німців. Оскільки у договорі про перемир'я укладення миру визначене як єдина мета, припинення переговорів означає, так би мовити, й анулювання перемир'я – завдяки Троцькому ВАК Німеччини одержало привід розпочати наступ проти російських більшовиків.[67]

10 й 11 лютого представники Німеччини й Австро-Угорщини в Брест-Литовську зібралися на нараду щодо подальших кроків: майже ніхто не виступав за відновлення бойових дій, на чому наполягав цілком у дусі ВАК Німеччини лише генерал Гофман. Цісар Карл рішуче наполягав на продовженні переговорів і, анітрохи не розуміючи реальної ситуації, вимагав від Черніна й далі вести перемовини з Троцьким і вкласти за змоги сепаратний мир.[68] 13 лютого 1918 р. на засіданні Королівської ради в Гомбурзі німецьке керівництво обговорювало нову ситуацію[69], де знову виявилися розбіжності між цивільними і військовими посадовцями.[70] Тоді як цивільні представники – насамперед державний секретар Кюльман – висловлювалися проти безпосередньої участі в українських справах, Людендорф з Гінденбурґом наполягали на введенні військ не лише в Україну, а й у Західну Росію, що мало змусити більшовиків знову сісти за стіл переговорів. Людендорф вимагав «чіткості позиції [...] і швидких дій»[71] і за допомогою кайзера домігся свого.[72]

Австро-угорське керівництво відразу після припинення переговорів зайняло однозначну позицію проти воєнного втручання. Укласти сепаратний мир з Росією, чим Австро-Угорщина весь час погрожувала, вже було просто неможливо, Габсбурзька монархія цілком і повністю залежала від німецької політики. Втім, цісар Карл був однозначно проти відновлення бойових дій, австрійський прем'єр-міністр 19 лютого на засіданні Палати депутатів парламенту заявив, що Австро-Угорщина більше не перебуває у стані війни з Росією, що він, попри критику начальника ВКА Арца, через три дні підтвердив іще раз.[73]

---

67 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 100–105; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 539; Edgar G. Sisson, One Hundred Red Days. A Personal Chronicle of The Bolshevik Revolution. 25 November 1917–4 March 1918. – New Haven, 1931, с. 291–325.

68 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 1092a, Brester Kanzlei, Kt. 1092a, ohne Nr., Telegramm von Karl an Czernin, 10. Februar; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1010, Protokoll von Csicserics, 10. Februar; там само, Nr. 1018, Protokoll von Csicserics, 11. Februar.

69 Довідавшись про заклик більшовицького уряду до німецьких солдатів повставати проти власного кайзера, Вільгельм так розлютився, що в ту ж мить почав вимагати або негайно підписати угоду, або ж денонсувати перемир'я, пор.: BA/MA, PH 1/55, Telegramm Kaiser Wilhelms an Gen. Hoffmann und Kühlmann vom 9.2.1918. Про засідання Королівської ради в Гомбурзі пор.: Holger H. Herwig, Tunes of Glory at the Twilight Stage: The Bad Homburg Crown Council and the Evolution of German Statecraft, 1917/1918 // German Studies Review. – Nr. 6/1983, с. 475–494; Müller, Vernichtungsgedanke und Koalitionskriegführung, с. 200–203.

70 Особливо Баумґарт наголошує на розбіжностях між урядом і ВАК: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 26.

71 Пор.: Erich Ludendorff, Meine Kriegserinnerungen 1914 – 1918. – Berlin, 1919, с. 448.

72 Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 23–26.

73 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 106–111.

Німці тим часом намагалися легітимізувати свій наступ: 16 лютого з Балтії та з України надійшли прохання про допомогу, до організації яких долучилися німецькі представники на місцях.[74] Ще того ж дня головнокомандувач ГКСВ оголосив, що через від'їзд російської делегації з Брест-Литовська Німеччина починаючи з середини дня 18 лютого вважає угоду про перемир'я такою, що втратила чинність: «Україні, мешканцям Ліфляндії та Естонії [sic!] і польському корпусові потрібно надати допомогу. Відтак відновлення бойових операцій спрямоване не проти російського народу, а проти більшовиків, ворогів усякого державного ладу, які перешкоджають встановленню миру, а Україні, яка уклала мирну угоду, оголосили громадянську війну. Мета операції в тому, щоб скинути більшовицький уряд, досягнувши в такий спосіб миру з Росією».[75] Німеччина хотіла скористатися нагодою й поставити Антанту та більшовиків перед доконаним фактом.

Австро-угорські війська ще під час демобілізації росіян після 10 лютого просунулися до східних кордонів Галичини і Буковини на ще окуповані ними території та зайняли вже покинуті російські позиції. На деякий час вони захопили й окремі населені пункти по інший бік Збруча.[76] Просуватися далі на колишню територію Російської імперії наміру (поки що) не було. Втім, і серед громадськості, і у ВКА, і в міністерстві закордонних справ Австро-Угорщини настрої почали змінюватися: зростали побоювання, що Німеччина забезпечить лише собі українські запаси продуктів харчування і що Австро-Угорщина не матиме впливу на майбутню незалежну Україну, а тому наприкінці лютого думки змінилися. Очевидно, цісаря теж вдалося переконати, бо 28 лютого габсбурзькі війська розпочали інтервенцію в Україну. Тим часом Черніну в ході додаткових переговорів з українськими представниками вдалося домогтися розмежування кордону в Холмщині на кращих для Австро-Угорщини умовах (залучення місцевого населення) та передачі обтяжливого протоколу про коронну землю[77] до міністерства закордонних справ Німеччини. Потужні протести проти поділу Холмщини серед польського населення Галичини, Варшавського Генерального губернаторства та Люблінського Військового Генерального губернаторства принесли свої плоди й віденське керівництво спробувало відступити. Чернін скористався скрутним становищем українців і постфактум змусив дорого «заплатити» за австро-угорську допомогу.[78]

19 лютого розпочався наступ німецьких військ: за короткий час вони окупували Ліфляндію і Естонію до Нарви й передали ці території, претензії щодо яких Німеччина неодноразово висувала ще в Брест-Литовську, під управління Головного Командування Східних Військ (ГКСВ).[79] Війська головнокомандувача

74 Див. також виклад у розділі 1.в.

75 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 836, Liasse Krieg 3f/Rußland 1918, Mappe: «Krieg 2 Rußland k», bev. Generalstabsoffizier bei Obost an AOK, 17. Februar.

76 ÖStA, KA, AdT, FJBat 13, Kt. 754, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13, Einträge 12.–28. Februar.

77 Див. також розділ 1.г.

78 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 108–113.

79 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1296, Über die Lage XI, 24.2.–22.3.1918.

Східного фронту вступили й на територію, розташовану між Балтією і Україною, тобто на територію сьогоднішньої Білорусі, яка до того ще не була окупована. 25 березня за німецької мовчазної згоди в Мінську було проголошено «вільну і незалежну Білоруську Народну Республіку», територія якої, втім, залишилася під управлінням ВАК Німеччини. Новозасноване білоруське утворення не набуло державно-правових форм, а німецька окупаційна влада просто не звертала уваги на процеси державотворення. Зате цілком інакшу позицію зайняли більшовики в Москві, які Білоруську Народну Республіку через її виникнення під час німецької окупації вважали контрреволюційною.[80] В Україні теж розпочався наступ в напрямку Києва, а згодом і в напрямку Одеси.[81]

Масивне просування німецьких військ викликало в більшовиків паніку – їхній уряд утік з Петрограда до Москви, хоча на це були й соціально-політичні причини – та запеклі дискусії про подальші кроки. Ще 18 лютого ЦК постановив повертатися до Брест-Литовська й продовжувати переговори, Ленін негайно вислав відкриту радіограму.[82] Втім, Берлін більше не реагував. ВАК не хотіло втрачати нагоди для поширення свого впливу. Лише сягнувши на початку березня майбутньої демаркаційної лінії, яку встановило перед тим ВАК, німецькі війська зупинилися. 25 лютого представники Німеччини на чолі з Фредеріком Гансом Розенберґом та Австро-Угорщини під керівництвом Каєтана Мерея повернулися в Брест і протягом двох засідань 26 і 27 лютого уклали текст угоди.[83] 28 лютого прибула й російська делегація на чолі з Григорієм Сокольніковим. Він, протестуючи під час наступних «перегорів», уже нічого не міг вдіяти не лише з тим, що домовленості були укладені згідно з наявними диктатом, а й з тим, що до них було включено вимогу Туреччини відступити їй Карс, Ардаґан і Батумі.[84] Пополудні 3 березня був підписаний другий Брест-Литовський мирний договір, Сокольніков підписав його в порядку протесту.[85]

---

80 David R. Maples, Die Sozialistische Sowjetrepublik Weißrußland (1917–1945) // Dietrich Beyrau – Rainer Lindner (Hg.), Handbuch der Geschichte Weißrußlands. – Göttingen, 2001, с. 135–152, див.: с. 135–138; Sachar Schybeka, Die Nordwestprovinzen im Russischen Reich (1795–1917) // там само, с. 119–134, див.: с. 131–134; Vjačeslav D. Selemenev, Dokumente des Nationalarchivs der Republik Belarus über die deutsche Besatzung Weißrusslands 1918 // Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz – Wien – Klagenfurt, 2008, с. 201–204.

81 Див. розділ 3.a, а також: Oleh Fedyshyn, Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. – New Brunswick, 1971, с. 81–92; Vejas Gabriel Liulevicius, Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg. – Hamburg, 2002, с. 48–51, 258; Sisson, One Hundred Red Days, с. 326–339.

82 Richard Pipes, Die Russische Revolution. Die Macht der Bolschewiki. – Bd. 2. – Berlin, 1992, с. 419–421.

83 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1103, Csicserics an AOK, 27. Februar; там само, Nr. 1104, Csicserics an AOK, 2. März.

84 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1139, Csicserics an AOK, 3. März.

85 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, с. 114–117; Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 580–584; Miklós Komjáthy, Die Friedensverhandlungen von Brest-Litowsk // Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives. – Nr. 41, 1990. – С. 264–318, див.: с. 272–318; Pipes, Die Russische Revolution, с. 431–436; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 539–541; Sisson, One Hundred Red Days, с. 387–401.

Договір[86] передбачав офіційне припинення стану війни, припинення агітації та пропаганди в країнах-підписантах і в країнах, окупованих Центральними державами, відокремлення від Росії Польщі, Литви, Курляндії, Ліфляндії, Фінляндії, Грузії та територій у південно-кавказькому регіоні (Карс, Ардаґан і Баку), змушував Росію акцептувати незалежність Персії, України й Афґаністану, врегульовував питання репатріації військовополонених (які, однак, докладно довелося врегульовувати ще в низці додаткових угод, широкомасштабний обмін полоненими розпочався лише у другій половині 1918 р.[87]), передбачав взаємну відмову від відшкодування воєнних затрат і врегульовував майбутні дипломатичні та консульські відносини й окремі політико-правові угоди. Поряд із цим були укладені двосторонні економічні та додаткові угоди з врегулювання окремих економічних чи правових питань.[88]

За Брестським договором Росія втратила три чверті чорної металургії та вугільних копалень, третину текстильної промисловості та майже чверть своєї території, орних земель і залізничних шляхів.[89] Крім того, вона втратила панівне становище на Чорному морі та доступ до Балтики. Однак мирний договір давав і більшовикам шанс на перепочинок, щоб врегулювати внутрішню ситуацію та плекати ворожий образ «імперіалістичних держав»[90], що, безсумнівно, сприяло внутрішньому єднанню та допомагало в боротьбі з контрреволюційними силами. Нехай Центральними державам завдяки Брестському мирному договору і вдалося досягти короткотермінових переваг, проте вони в такий спосіб відкрили скриню Пандори: після його підписання держави Антанти зрозуміли, що з Німеччиною не вдасться досягнути якогось порозуміння, а тому вони мусять вести безкомпромісну війну до цілковитої поразки Центральних держав.[91]

Німецькі політики загалом були надзвичайно задоволені укладенням цього договору, а тому Райхстаґ ратифікував його 18 березня. В більшовицькій Росії з цим було складніше: в атмосфері потужних протестів і бурхливих дискусій він був ухвалений на з'їзді рад 14 березня. Щоб домогтися цього, Ленінові довелося застосувати всю свою політичну вагу. 29 березня відбувся обмін ратифікаційними грамотами між Німеччиною і Росією в Берліні[92]; Австро-Угорщина обмінялася ними з Росією 4 липня теж у Берліні.

---

86 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1150, Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits, 4. März.

87 Moritz – Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung, c. 229.

88 Вони містили деталі врегулювання територіальних питань, державних договорів, приватного права, амністії, репатріації військовополонених та інтернованих, а також питань відшкодування цивільних збитків. Передрук цих угод, тексту самого договору та службових розпоряджень див.: Melchior Busemann (Hg.), Der Friedensvertrag mit Rußland vom 3. März 1918, das deutsch-russische Wirtschaftsabkommen nebst dem Vertragszolltarif und der deutsch-russische Zusatzvertrag. – Berlin, 1918; угоди, підписані Австро-Угорщиною, див.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1210, Zusatzvertrag zum Friedensvertrag mit Rußland, 7. März.

89 Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, c. 117.

90 Gerd Koenen, Der deutsch-russische Nexus, in: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. – Nr. 44–45, 29.10.200, c. 27–32.

91 Див. також виклад у розділах 4-ї частини.

92 Werner Hahlweg, Der Friede von Brest-Litowsk. Ein unveröffentlichter Band aus dem Werk des Un-

Екскурс: Румунська кампанія 1916–1917 рр. та Бухарестський мирний договір 1918 р.

Щоб коротко окреслити події на південній ділянці Східного фронту, потрібно докладніше зупинитися на подіях довкола Румунії приблизно півтора роки перед тим. 27 серпня 1916 р. Румунія оголосила Австро-Угорщині війну. Політичне й військове керівництво в Бухаресті, окрилене успіхами Брусиловського наступу, особливо на австро-угорській ділянці фронту, вгледіло шанс задовольнити свої претензії на Трансільванію та південну Буковину, виступивши союзником на боці Антанти. Після несподіваного та спочатку досить успішного прориву на південному сході Трансільванії командування румунських військ, маючи кількісну перевагу в особовому складі, спрямувало свій погляд навіть на Будапешт. Центральні держави усвідомлювали, що мусять швидко стабілізувати ситуацію, щоб запобігти власній поразці. ВАК Німеччини для підсилення 1-ї австро-угорської армії під командуванням Арца, яка протистояла трьом румунським арміям (1-й, 2-й і 4-й), скерувало до Трансільванії 9-ту армію на чолі з Фалькенгайном. 3-тя румунська армія стояла на Дунаї, на південний захід від Бухареста, очікуючи на союзницьку допомогу із Салонік, щоб виступити проти Болгарії.[93] Хоча Центральні держави ще були зайняті розгортанням і перегрупуванням своїх військ, румуни не надто енергійно переходили в наступ, віддавши невдовзі ініціативу противникам. Це зрозуміла й Росія, хоча й скерувала на підкріплення лише 50 тис. бійців Добруджської армії під командуванням генерала Михайла Алєксєєва. Німецьким і австро-угорським частинам наприкінці вересня вдалося відбити Сібіу, на початку жовтня – Брашов, а до кінця листопада повернути контроль над карпатськими хребтами. Тим часом з території Болгарії в напрямку Бухареста рушили німецькі, болгарські й австро-угорські війська під командуванням Авґуста Макензена. 3-тя болгарська армія під командуванням генерала Тошева до кінця жовтня просунулася до Констанци і Чернаводе вздовж чорноморського узбережжя і вступила в Добруджу. 23 жовтня Макензен розпочав наступ і перетнув Дунай, Бухарест протягом місця перебував під обстрілом: 7 грудня Центральні держави зайняли румунську столицю. 22 вцілілі румунські дивізії почали відступати в напрямку Молдавії, з них вісім туди так і не дійшли. Росія лише тепер надіслала підкріплення, щоб запобігти просуванню військ Центральних держав на південь Росії. Антанта від кінця серпня і до початку листопада хоч і намагалася допомогти румунам, загострюючи ситуацію на інших фронтах – як, наприклад, перехід у наступ російських військ на південно-західному фронті, комбінований наступ на македонській лінії фронту чи наступ росіян у другій половині жовтня, – втім, уже нічого не могла вдіяти. До кінця січня 1917 р. фронт на ділянці Сирет – Дунай стабілізувався, проте змусити Румунію капітулювати не вдалося. Оголосивши

tersuchungsausschusses der Deutschen Verfassunggebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages. – Düsseldorf, 1971, с. 633–703; Pipes, Die Russische Revolution, с. 442–447.

93 Про Болгарію як союзника Центральних держав див.: Heeresgeschichtliches Museum (Hg.), Der unbekannte Verbündete – Bulgarien im ersten Weltkrieg. Begleitband zur Sonderausstellung des Heeresgeschichtlichen Museums 24. Juni 2009–21. Februar 2010. – Wien, 2009.

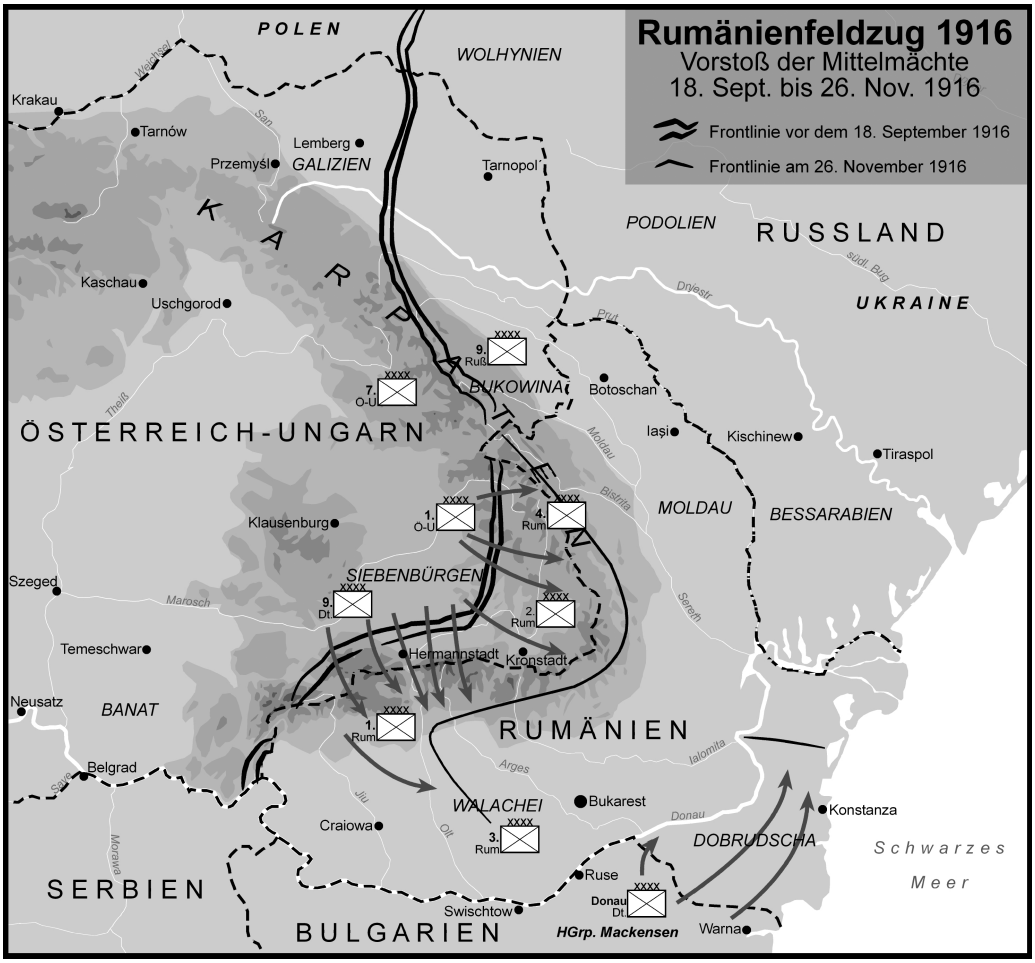

Карта 2: Румунська кампанія 1916 р. (джерело: Herwig, The First World War, с. 220)

про намір провести аграрну реформу після війни, румунський уряд забезпечив собі підтримку сільського населення в продовженні бойових дій. Хоч Антанта й озброїла знову вцілілі частини румунської армії і влітку 1917 р. вони спробували перейти в наступ, утім, загрози від них вже не було ніякої.[94]

Центральні держави протягом трьох з половиною місяців ліквідували Румунію як військовий чинник і окупували майже всю її територію. Найбільшим і найважливішим здобутком для них став доступ до румунських ресурсів,

94 Wolfdieter Bihl, Der Erste Weltkrieg 1914–1918. Chronik – Daten – Fakten. – Wien – Köln – Weimar, 2010, с. 145–147; Elke Bornemann, Der Friede von Bukarest 1918. – Frankfurt/Main – Bern – Las Vegas, 1978, с. 13–22; Fuller, Die Ostfront, 56f.; Herwig, The First World War, с. 217–222; Kovács, Untergang oder Rettung der Donaumonarchie?, с. 312–319; Michael Neiberg – David Jordan (Hg.), The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-Polish War. – London, 2008, с. 103–111. Див. також: Czernin, Im Weltkriege, с. 349–366. Див. стислий огляд: Jürgen Angelow, Die Mittelmächte im Rumänienfeldzug von 1916/17. Kulturelle Transfers und Erinnerungskultur // Militärgeschichtliche Zeitschrift. – Nr. 66, Heft 1/2007. – München, с. 132–144.

насамперед до нафтових промислів і продуктів харчування.[95] Окупувавши Румунію, Центральні держави покращили й своє стратегічне становище у Південно-Східній Європі, оскільки в їхніх руках опинилося майже все західне чорноморське узбережжя та Дунай вздовж усієї його течії, що відкрило додаткові транспортні шляхи в напрямку Болгарії і Туреччини.

Невдовзі після захоплення Бухареста німецькі війська на чолі з армійською групою Макензена взялися за розбудову «воєнної адміністрації» на окупованих територіях. Вони були поділені на три губернаторства: Валахія, Бухарест і Добруджа. В Добруджі розміщувалися турецькі, болгарські та німецькі війська, у губернаторстві й у місті Бухарест – тільки німецькі, а у Валахії – і австро-угорські війська. Решта румунської території перебувала здебільшого під управлінням німецьких етапних комендатур. Для економічного визискування був створений потужний економічний штаб. З Румунії вивозили насамперед продукти харчування, фураж, продукти переробки нафти й вугілля (гас, лігніт тощо), деревину, шкури, хутра, метали, відходи виробництва, необроблений тютюн і вина. Крім того, до 1918 р. частково було відновлено й видобуток нафти в Плоєшті, паралізований внаслідок диверсії, вчиненої британським агентом.[96]

Румунський уряд, король і решта збройних сил, щоб виграти час, утекли до Ясс в румунській Молдавії. Лише після остаточного виходу Росії з війни внаслідок Жовтневої революції Румунія погодилася на перемир'я, яке було підписане 9 грудня 1917 р. у Фокшанах. На тлі брестських перегорів з більшовицькою Росією Румунія відійшла на задній план, що було на руку її політичному керівництву. Особливо цісар Карл намагався перетягнути румунського короля на бік Центральних держав. Водночас дедалі напруженішими ставали стосунки Румунії з більшовиками, Румунія побоювалася революціонізації армії та населення й дедалі більше йшла на конфронтацію з Петроградом. Це призвело до виводу російських військ зі спільних ділянок фронту 24 січня, а через чотири дні до розірвання дипломатичних стосунків, внаслідок чого договір про перемир'я, підписаний у Фокшанах, став макулатурою. ВАК Німеччини наполягало на перегляді ситуації: 4 лютого у Фокшанах почалися переговори. Водночас у Берліні Кюльман, Чернін і Людендорф почали узгоджувати позиції щодо подальшого ставлення до Румунії, висунувши досить масштабні умови. Передати ці умови Румунії так і не вдалося, оскільки 8 лютого уряд Іона І.К. Бретіану подав у відставку. Через переформатування уряду переговори в Бухаресті почалися лише 23 лютого, сягнувши невдовзі значного загострення через питання щодо Добруджі. Після того як переговори провалилися, Центральні держави денонсували

95 Про економічне визискування див.: David Hamlin, «Dummes Geld»: Money, Grain, and the Occupation of Romania in WWI // Central European History. – Bd. 42, Nr. 3/2009, с. 451–472; Felix Sobotka, Der Anteil Österreich-Ungarns an der Militärverwaltung in Rumänien 1917–1918 // Hugo Kerchnawe u. a. (Hg.), Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. – Wien, 1928, с. 305–317.

96 Harald Heppner, Im Schatten des «großen Bruders». Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916–1918 // Österreichische Militärische Zeitschrift. – XLV. Jg., Heft 3, Mai/Juni 2007, с. 317–322; Sobotka, Der Anteil Österreich-Ungarns an der Militärverwaltung in Rumänien 1917–1918, с. 313.

угоду про перемир'я. Проте ввечері 2 березня все ж таки надійшла відповідь від уряду Александру Авереску: Румунія підкоряється диктатові й приймає висунуті умови. Через три дні до Фокшанської угоди про перемир'я було додано протокол і в Буфті підписано угоду про прелімінарний мир. За цією угодою Румунія втрачала всю Добруджу, зобов'язувалася задовольнити територіальні претензії Австро-Угорщини, погоджувалася з негайною мобілізацією восьми дивізій і виводом за межі своєї території офіцерів армій держав Антанти та зобов'язувалася сприяти проходові військ Центральних держав через Молдавію і Бессарабію до України.[97]

Переговори про укладення остаточного миру почалися 6 березня в Буфті, протривали, однак, лише до 8 березня. Протягом двох тижнів не можна було знову сісти за стіл переговорів, оскільки уряд Авереску подав у відставку і король знову був у пошуках нового уряду. Лише після сформування уряду на чолі з Александру Маргіломаном переговори були продовжені. Під тиском ВАК наприкінці березня була узгоджена більша частина тексту договору й однієї угоди, втім, до остаточного підписання довелось чекати ще кілька тижнів, оскільки виникли неузгодженості між самими союзниками: між Болгарією й Туреччиною виникли суперечки через питання кордону. 7 травня 1918 р. Бухарестський мир нарешті вдалося підписати. Угода передбачала втрату Румунією території на користь Болгарії та Австро-Угорщини, створення кондомініуму Центральних держав у Північній Добруджі[98], управління поштою, телеграфом і залізницями переходило до Австро-Угорщини, право на використання румунських нафтових родовищ переходило здебільшого до Німеччини й Австро-Угорщини. Румунія натомість одержала Бессарабію, яка 8 квітня оголосила про приєднання до Румунії. Втім, попри підписаний мирного договір, її територія й далі перебувала під окупацією: Румунія залишалася німецьким васалом. Через жорсткі умови країна зволікала з ратифікацією договору, у повну силу він так і не вступив і під час мирних переговорів у Парижі був оголошений таким, що втратив чинність.[99]

Війна триває? Воєнне протистояння у Східній Європі після Брест-Литовська

Після укладення перемир'я в Брест-Литовську та Фокшанах і після підписання Брест-Литовського й Бухарестського мирних договорів хоча великі бойові операції у Східній Європі й припинилися, проте там і далі залишалися сотні тисяч військових, які забезпечували охорону кордонів і функціонування воєнних адміністрацій ГКСВ, у Конгресовій Польщі (Варшавське генеральне губернаторство і Люблінське військове генеральне губернаторство), в Україні

97 Bornemann, Der Friede von Bukarest 1918, с. 22–45.

98 Про статус Північної Добруджі проводилися й подальші переговори, результатом яких наприкінці вересня стало навіть приєднання цієї території до Болгарії.

99 Bihl, Der Erste Weltkrieg 1914–1918, с. 221, 250f.; Bornemann, Der Friede von Bukarest 1918, с. 45–53; Herwig, The First World War, 384; Vejas Gabriel Liulevicius, German-Occupied Eastern Europe // John Horne (Hg.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010, с. 447–463, див.: с. 455; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 544.

й у румунських воєнних адміністраціях та етапних комендатурах. У березні та квітні німецькі контингенти, що просувалися далі на схід, довелося ще й суттєво підсилювати. Потрібні були тисячі людей для організації повернення репатрійованих військовополонених та інших військових, які верталися з охопленої революцією Росії. Їх, наскільки було можливо, повертали в лави збройних формувань і відсилали назад на фронт. Точні дані про кількість військ Центральних держав, розташованих 1918 р. у Східній Європі, дуже складно відшукати в науковій літературі, до того ж щодо них існують значні розбіжності. Деякі автори оцінюють кількість військовослужбовців у понад один мільйон, а деякі навіть налічують майже три мільйони. Проте їхня кількість була набагато меншою, особливо починаючи з літа 1918 р. Так, у конфіденційному повідомленні відділу тилового забезпечення ВКА Австро-Угорщини від 17 серпня 1918 р. йдеться про те, що протягом останнього року було виведено мільйон осіб особового складу та 300 тис. коней, тож на всьому Східному фронті розташовувалося лише близько 500 тис. осіб і 200 тис. коней[100].[101] У другій половині серпня зі Східного фронту на інші ділянки фронту щоденно відходило 16 ешелонів; хоча у вересні й жовтні їхня кількість і зменшилася в середньому до дев'яти поїздів, проте була вона все ще порівняно великою.[102] Як констатувало ВКА в оперативному зведенні, Центральні держави наприкінці квітня 1918 р. вважали свою діяльність на «східному театрі воєнних дій» практично закінченою: «Воєнні операції на Східному фронті мали за мету звільнити Україну й Фінляндію від більшовицьких банд, щоб реалізувати виконання умов Брест-Литовського мирного договору».[103] Втім, як засвідчить окупація України та бойові дії на її території, що тривали аж до літа, тиша, що начебто запанувала, була оманливою.

В угоді про перемир'я, укладеній 3 листопада на Віллі Джусті, докладно йшлося не про окуповані території в Східній Європі, а про Італійський (ст. 3) і Західний фронти (ст. 2).[104] Ще того ж дня почалося виведення австро-угорських військ, що перебували під ГКСВ, наступного дня вийшов наказ про виведення військ з України[105], тоді як виведення австро-угорських військ з України, з Польщі та Румунії почалося ще на початку жовтня. Повернення військ вияви-

100 На 1 серпня 1918 р. загалом налічувалося 2,8 млн персоналу, разом із 260 тис. робітників, військовополонених і жіночого допоміжного персоналу або ж 1,3 млн бойового складу: Österreichisches Bundesministerium für Landesverteidigung – Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Das Kriegsjahr 1918. – Bd. 7, Beilagen, Beilage 2: «Tabellen zur Entwicklung der öst.-ung. Wehrmacht in den beiden letzten Kriegsjahren».

101 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 475, Nr. 1901, Darstellung der materiellen Lage der Armee im Felde, 18. August.

102 Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Das Kriegsjahr 1918, Beilage 24: «Laufbild der Eisenbahntruppentransporte vom 1. Juli bis 31. Oktober 1918».

103 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1492, Über die Lage XII, 23.3.–25.4.1918.

104 Повний текст німецькою мовою див.: Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Das Kriegsjahr 1918, Anlageheft: «Waffenstillstands- und Friedensverträge», 33–52. Повний текст договору й додаткового протоколу англійською мовою див.: Armistice convention with Austria-Hungary. Protocol of Conditions of the Armistice between the Allied and Associated Powers and Austria-Hungary (Signed at Villa Giusti, November 3, 1918), http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf, 3.11.2010 13:45.

105 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tages-

лося непростим завданням, дорогою їх час від часу затримували, зупиняли й грабували військові частини новостворених держав або банд і часто відпускали лише після принизливих сцен. З Італійського фронту солдати теж самостійно почали повертатися до своїх щойно утворених держав ще в жовтні. Вони більше не почувалися зобов'язаними виконувати накази своїх командирів, оскільки нові уряди закликали їх повертатися додому й забезпечувати порядок і спокій у своїх країнах. В Угорщині військам, що в терміновому порядку були відкликані з фронтів, довелося ще зупиняти просування груп збройних сил Антанти з півдня. Останні співробітники австро-угорських окупаційних адміністрацій у Східній Європі – насамперед офіцери та працівники (квазі-)дипломатичних чи політичних представництв зі своїми штабами, які займалися репатріацією військовополонених і відповідали за передачу підприємств, – залишалися до кінця 1918 – початку 1919 р. у Києві, Любліні та Бухаресті.[106]

Укладення Компьєнського договору про перемир'я 11 листопада 1918 р. не означало негайного припинення перебування німецьких військ у Східній Європі. Стаття XII договору хоч і зобов'язувала військові формування негайно покинути «території, що до війни належали Австро-Угорщині, Румунії, Туреччині», проте «території, що належать Росії», вони мають покинути лише тоді, «коли союзники, зважаючи на внутрішню ситуацію на цих територіях, вважатимуть це за потрібне». Все реквізоване майно в Росії й у Румунії, яке ще перебувало у володінні окупаційних військ, підлягало негайному поверненню (ст. 14). Брест-Литовський і Бухарестський мирний договори були оголошені такими, що втратили силу.[107] Тож у середині листопада почалося лише часткове виведення німецьких військ зі Східної Європи, яке спочатку стосувалося України, Польщі, Ліфляндії та Естонії.[108]

Німецькі війська залишались у Східній Європі набагато довше: в Україні невеликі контингенти перебували аж до березня 1919 р. У Балтії зібралося від 20 до 40 тис. солдатів не лише зі Східного, а й із Західного фронту, які не хотіли миритися з поразкою, демократичним ладом і соціалістичною революцією в себе на батьківщині й об'єднались у добровольчий «фрайкор», і далі керуючись колоніальною концепцією ГКСВ. Ці території вони вважали своєю землею обітованою, а самих себе – продовжувачами справи воїнів рицарських орденів і німецьких колоністів від середньовіччя до епохи Нового часу, а тому вступили

---

meldungen, Die Ereignisse bei der Ostarmee und beim 4. General-Kommando in der Zeit von Ende Oktober 1918–Jänner 1919.

106 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, 608–624; Sobotka, Der Anteil Österreich-Ungarns an der Militärverwaltung in Rumänien 1917–1918, с. 316; див. також щоденник Леліо Графа Спаноккі: ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760.

107 Окремі місця тексту договору німецькою мовою див.: Waffenstillstandsbedingungen der Alliierten, Compiègne, 11. November 1918, http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/waffenstillstand/index.html, 3.11.2010 13:29; повний текст договору англійською мовою див.: United States Department of State. Papers relating to the foreign relations of the United States, 1918. Supplement 1, The World War (1918), http://digital.library.wisc.edu/1711. dl/FRUS.FRUS1918Supp01v01, 3.11.2010 13:43, 465, 496.

108 Österreich-Ungarns letzter Krieg. Das Kriegsjahr 1918. Beilagen VII, Beilage 39, «Zeittafel der Feldzüge und der wichtigsten Schlachten des Kriegsjahres 1918».

в «громадянську війну» на боці «білих» військ і балтійських народів. У перспективі ж вони сподівалися знову взяти ці землі під німецький контроль, проте влітку 1919 р. були вщент розбиті. Крім того, місцеве населення ставилося до них досить негативно. Повернення цих військових формувань на батьківщину протривало аж до грудня 1919 р., а офіційно їх демобілізували на початку 1920 р. Веяс Люлевічюс характеризує їх як надзвичайно жорстоких, грубих, готових чинити будь-яке насильство й травматизованих війною. Згодом вони створили хоч і невелику, зате потужну базу для націонал-соціалістів.[109]

Висновок

Війська, що залишилися наприкінці 1918 р. у Східній Європі, стали учасниками наступних «різноманітних воєн», як висловився Крістоф Мік, узагальнюючи насильницьке протистояння у Східній Європі після 1918 р.[110] Тож «громадянська війна в Росії» 1917–1922 рр.[111] була загалом асинхронним конфліктом із плавним переходом від бойових дій Першої світової війни до більшовицьких воєн за поширення своєї влади на території колишньої Російської імперії, на який вплинули й іноземні держави. Він, крім західних і південних регіонів колишньої царської Росії, охоплював ще низку збройних конфліктів у боротьбі за автономію, які сягали від Фінляндії до Південного Кавказу. Достатньо назвати захоплення державами Антанти на чолі з британцями Мурманської залізниці в 1918–1919 рр.[112], війни за незалежність балтійських держав у 1918–1920 рр., польсько-литовську війну 1920 р., польсько-радянську війну 1920 р.[113], польсько-українську війну за Східну Галичину 1918–1919 рр. і французько-грецьку інтервенцію на південь України 1918–1919 рр.[114] Ця фаза закінчилася після стабілізації внутрішньої ситуації в радянській Росії внаслідок безмежного насильства більшовиків («червоний терор») і низки різноманітних дипломатичних рішень із більшими чи меншими поступками на користь того чи іншого учасника конфлікту.[115] Однак розв'язання територіальних проблем на тривалу перспективу було досягнуте лише в поодиноких рідкісних випадках. Радянський Союз, заснований 1922 р., зведе нанівець багато досягнутих у період від 1918 до 1921 р. компромісів, спочатку уклавши пакт із Гітлером, а згодом розширивши свої кордони після Другої світової війни.

---

109 Liulevicius, Kriegsland im Osten, с. 278–300; про наслідки Першої світової війни та її вплив на націонал-соціалізм див. збірник праць: Gerd Krumeich – Anke Hoffstadt – Arndt Weinrich (Hg.), Nationalsozialismus und Erster Weltkrieg. – Essen, 2010.

110 Christoph Mick, Vielerlei Krieg: Osteuropa 1918–1921 // Dietrich Beyrau – Michael Hochgeschwender – Dieter Langewiesche (Hg.), Formen des Krieges. Von der Antike bis zur Gegenwart. – Paderborn, 2007, с. 311–326.

111 Див. виклад Ганнеса Ляйдінгера в розділі 1.а.

112 Reinhard Nachtigal, Die Murmanbahn 1915–1919, Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen. – Remshalden, 2007, с. 157–161.

113 Jerzy Borzęcki, The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. – New Haven – London, 2008.

114 Див. розділ 4.в.

115 Jörg Baberowski, Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. München 2003.

Події у Східній Європі до 1918 р. залишили свій відбиток у житті людей не лише цього регіону, а й усіх інших країн, що брали участь у війні: безмежні простори, розмаїття релігій і мов сформували бачення «сходу» у солдатів, яке вони поширили й на решту населення своїх країн. Географія спричинила цілком інакше сприймання війни на Сході на відміну від Західного фронту: вже лише через більшу, ніж удвічі, протяжність фронту, який пролягав від Балтії до Чорного моря, не можна було захоплювати й укріплювати території так, як на Заході. Нерідкими були прориви й пересування ліній фронту на десятки, ба навіть сотні кілометрів, унаслідок чого війська знову окопувалися й місяцями утримували позиції. З іншого боку, за надто глибоке просування вперед «простір» по-своєму карав, оскільки війська на таких позиціях рано чи пізно опинялися в ситуації, коли вже не могли одержувати ні забезпечення, ні нового поповнення. Внаслідок цього досягнуті спершу успіхи перетворювалися на поразки, як, наприклад, успішний наступ росіян на Східну Пруссію, Галичину і Буковину 1914 р. чи Брусиловський прорив 1916 р. або ж Горлицький прорив військ Центральних держав. Ще тогочасні військові були глибоко розчаровані тим, що воєнні перемоги на Східному фронті не дають бажаних результатів[116] і що на Західному фронті неможливо здійснити хоча б якийсь прорив. Враження від війни на Сході починаючи з 1918 р. доповнив ще й плавний перехід від бойових дій на фронтах до громадянської війни в Росії. «Схід» для багатьох був «диким» і неприборканим, на який проектувалися мрії про життєвий простір чи навіть і економічно-колоніальні фантазії.

116 Fuller, Die Ostfront, с. 60; а також нотатка Вальдштеттена, де він нарікає на глибину території: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 465, ohne Nr., handschriftliche Notiz von Waldstätten, 1. Februar.

1.в Політика Центральних держав щодо України під час Першої світової війни

Вольфрам Дорнік, Петер Ліб

Політику Центральних держав щодо України складно підвести під якийсь один спільний знаменник. Для Німецької імперії до 1914 р. це питання взагалі не було пріоритетним на відміну від її австро-угорського союзника. Українське питання в Австро-Угорщині було не лише зовнішньополітичною, а й потенційною внутрішньополітичною проблемою, оскільки 1910 р. в Цислейтанії мешкало близько 3,5 млн, а в Транслейтанії майже один мільйон «русинів». Вони проживали передусім у коронних землях Галичини й Буковини та в угорських Мараморошському, Березькому, Уґочанському й Унґському комітатах і становили там відповідно майже 40% населення. У Віденській і Будапештській канцеляріях особливо великого значення надавали вживанню поняття «русинський/русини», щоб підкреслити відмінність від «українців» у царській Росії.[1] Небезпеку вбачали саме в тому, що український національний рух вимагатиме об'єднання з відповідними російськими територіями. В межах українського національного руху в Австро-Угорщині існувало три різні моделі розв'язку цього питання: перша група наголошувала на своїй належності до українського народу, відмінного від російського, й використовувала самоназву «український/українці», їх називали ще «молодорусинами». На противагу їм існували «старорусини», які підкреслювали свою належність до російської культури, а їхня та чи та церковно-конфесійна орієнтація не відігравала особливої ролі; багато хто вважав себе «русинами», належачи до російської православної конфесії, насамперед у Буковині. «Старорусинами-русофілами», які становили третю групу, вважалися лише ті, хто відкидав будь-яку іншу християнську конфесію, крім російської православної церкви, а також австрійський трон. Австро-угорські державні установи не так чітко розрізняли ці групи. Старорусинів вони загалом підозрювали у русофільстві.[2]

1 Wolfdieter Bihl, Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. NF. – Bd. 14. – Wiesbaden, 1966, с. 539–550, див.: с. 540–542; Wolfdieter Bihl, Die Ruthenen, in: Adam Wandruczka – Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. 3, Die Völker des Reiches, Teilbd. 1. – Wien, 1980. – C. 555–584; Jaroslav Hrycak, Die Formierung der modernen ukrainischen Nation // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000, с. 189–210.

2 Klaus Bachmann, Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). – Wien, 2001, с. 24–28.

Польський та угорський національні рухи відчували загрозу від українців, а тому ще до 1914 р. зайняли антиукраїнські позиції, про що свідчила велика кількість відповідних документів, що курсували у віденських установах.[3] У Відні ж намагалися не конфронтувати з українським національним рухом, толеруючи культурну й релігійну діяльність українців у Галичині.[4] Проте внаслідок польської й угорської опозиції в українському національному русі виникло певне «русофільство», представники якого сподівалися в союзі з Росією досягти більшої національної автономії, ніж у межах Габсбурзької монархії, де поляки, а не, власне, «русини» від часу запровадження «галицького компромісу» 1868 р. належали до «панівного класу».[5]

Діяльність українського національного руху в Галичині, спрямована на самостійну українську націю, ще до війни подеколи створювала напруженість у стосунках між Росією й Австро-Угорщиною. Проте на той час Відень ще не інструменталізував рух українців за незалежність для досягнення своїх конкретних політичних цілей. «Русинам» ішли на деякі дрібні поступки, але лише настільки, наскільки вони були прийнятні для поляків. Проте для Петербурга вже навіть це означало «розпалювання ворожого ставлення до Росії», як влучно охарактеризував позицію Російської імперії Клаус Бахман у своїй однойменній праці про відносини Австро-Угорщини й Росії до 1914 р.[6]

Утім, на початку війни 1914 р. українці загалом засвідчили свою солідарність із габсбурзьким троном, і багато хто у Відні вважав «русинів» «тірольцями Сходу».[7] Заснована 1 серпня 1914 р. «Головна Українська Рада», яка складалася з представників націонал-демократів, радикалів і соціал-демократів[8], відразу вступила в переговори з офіційними установами про створення Українського легіону. Цей легіон мав стати позитивним сигналом і для російських українців. Заснований у той же час «Союз Визволення України» складався переважно з емігрантів центрально- та східноукраїнських земель.[9]

---

3 Про антиукраїнську позицію поляків у Галичині див.: Oleh S. Fedyshyn, The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917 // Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge, 1977, с. 305–322; Antoni Podraza, Polen und die nationalen Bestrebungen der Ukrainer, Weißrussland und Litauer // Heiner Timmermann (Hg.), Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914. – Berlin, 1998, с. 197–206, див.: с. 205.

4 Heinz Lemke, Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im Ersten Weltkrieg (bis zur Februarrevolution). – Wien – Graz – Köln, 1977, с. 104.

5 Paul R. Magocsi, A History of Ukraine. – Seattle, 1996, с. 397–457; Taïsija Sydorčuk, Die Ukrainer in Wien // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000, с. 457–482; Anna Veronika Wendland, Galizien: Westend des Ostens, Ostend des Westens. Annäherung an eine ukrainische Grenzlandschaft // там само, с. 389–422.

6 Bachmann, Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland.

7 Magocsi, A History of Ukraine, с. 397–457; Sydorčuk, Die Ukrainer in Wien, с. 457–482; Wendland, Galizien: Westend des Ostens, Ostend des Westens, с. 389–422.

8 Про партійне життя австро-угорських українців див.: Harald Binder, Parteiwesen und Parteibegriffe bei den Ruthenen der Habsburgermonarchie // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000, с. 211–240.

9 Frank Golczewski, Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010, с. 86–102; Torsten

Східна Європа й Україна в німецькій дискусії про цілі війни до кінця 1917 р.

До 1914 р. Німецька імперія не виявляла жодного політичного зацікавлення Україною, а про якийсь план незалежної української держави годі й казати. В XIX ст. лише поодинокі німецькі інтелектуали докладніше займалися цією темою і вбачали в цій країні сепаратистський потенціал для ослаблення царської Росії. Під час Першої світової війни ці думки взяла на озброєння політика.[10] Щоб зрозуміти німецьку політику щодо України в 1914–1918 рр., потрібно насамперед звернутися до концепцій німецької історіографії з цієї проблематики. Питання про те, які цілі переслідувала кайзерівська Німеччина у Першій світовій війні, викликало одну з найбільших дискусій істориків після 1945 р. В межах так званої «контроверзи Фішера» наукові кола жваво, а подекуди полемічно дискутували на тему неперервності німецьких воєнних цілей під час Першої світової війни, а також на тему німецької східної політики. Як відомо, Фріц Фішер у своїй резонансній книжці «Griff nach der Weltmacht» (укр.: Прагнення до світового панування)[11] мав намір виявити існування своєрідного «генерального плану» військових і політичних еліт Німецької імперії. Відтак нібито вже в період ейфорії від одержаних блискавичних перемог на Заході в серпні й у вересні 1914 р. вимальовувалися контури необмеженої анексіоністської та мирної політики 1918 р. А тому жорсткі умови Брест-Литовського мирного договору начебто цілком уписувалися в традиції «прагнення до світового панування» Німеччини.[12] Політику щодо України Фішер хоч і розглядає лише мимохідь, проте теж у цих рамках.

Ці тези щодо німецької східної політики вмить викликали заперечення.[13] Перше велике докладне дослідження про останній рік війни представив Вінфрід Баумґарт, спростувавши в ньому основні пункти тверджень Фішера. Баумґарт констатував, що не було ніяких стратегічних цілей ведення війни, а якраз навпаки, політика Німеччини щодо Сходу, а відтак і щодо України мінялася залежно від тієї чи іншої ситуації на фронті. Крім того, він звернув увагу на розбіжності в поглядах ВАК, з одного боку, та міністерства закордонних справ, з другого. Через кілька років Олег Федишин теж дійшов висновку, що тези Фішера «simply not borne out by the available documentation»[14], наголошуючи на бракові концептуальності в німецькій східній політиці протягом усіх років війни.

Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik. Zu den polnisch-ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923. – Berlin, 2004, с. 29–56.

10 Fedyshyn, The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, с. 307; Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 246.

11 Пор.: Fritz Fischer, Griff nach der Weltmacht. Die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschland 1914/18. – Düsseldorf, 1961.

12 Згодом Фішер ще більше підсилив цю тезу, зауваживши, що цілеспрямована політика Німеччини на досягнення світового панування існувала ще до 1914 р. Пор.: Fritz Fischer, Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. – Düsseldorf, 1969.

13 Пор., напр.: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament vom 17.5, 14.6. und 21.6.1961.

14 Пор.: Oleh S. Fedyshyn, Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. – New Jersey та ін., 1971, с. 256.

Проте тези Фішера взявся підкріплювати його учень Петер Боровський, який свою роботу експліцитно характеризував «як спеціальне дослідження, яке далі розвиває підходи Фріца Фішера».[15] Для Боровського існувала стратегічна політика Німеччини щодо України, в якій перепліталися й доповнювали один одного інтереси політики, економіки та публіцистики.[16] Верхівку німецької економіки й політики він охарактеризував як ще «більш імперіалістичну», ніж політику ВАК, оскільки вона провадила стратегічну політику щодо України.[17] Дослідження Клауса Ремера, яке з'явилося згодом, пішло ще далі.[18] Він вбачав уже неперервність німецької політики щодо України ще з часів до початку Першої світової війни. Брест-Литовськ та інтервенція німецьких військ були відтак лише логічним наслідком попередньої політики. Тож дотеперішні наукові дослідження з цієї проблематики коливаються між двома окресленими вище полюсами – цілеспрямованою та нецілеспрямованою політикою щодо України.

А як сьогодні, через сорок років після «контроверзи Фішера», оцінювати німецьку політику щодо України в 1914–1917 рр.? Україна досить скоро потрапила в поле зору деяких німецьких політиків, а точніше, в серпні 1914 р. в рамках так званих «спроб підбурювання» в царській імперії. Йшлося про спроби підбурити неросійські «окраїнні народи» до повстання проти центральних властей і відтак розвалити російський колос зсередини.[19] Потенційними регіонами для виникнення таких повстань німці вважали не лише Польщу, Балтію, Фінляндію та Кавказ, а й Україну. Перші думки про підбурення України можна констатувати вже в серпні 1914 р., навіть кайзер Вільгельм 8 серпня виявив своє зацікавлення повстаннями. Великим прихильником цих проектів був і державний унтерсекретар міністерства закордонних справ Артур Ціммерман, який вів мову про революціонізацію від Фінляндії до Кавказу.[20] Після таких суто умоглядних розмірковувань з'явилися й перші офіційні зондування. Державний секретар міністерства закордонних справ Ґотліб фон Яґов 11 серпня 1914 р. давав німецькому послові у Відні, Гайнріху фон Чіршкі-і-Беґендорфу,

15 Пор.: Peter Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Lübeck – Hamburg, 1970, с. 17.

16 Підставове дослідження Баумґарта Боровський через його начебто політичну заанґажованість схарактеризував як «безсумнівний крок назад». Пор.: там само, с. 15.

17 Пор.: там само, с 298.

18 Пор.: Claus Remer, Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt/Main та ін., 1997. Дослідження Ремера ґрунтується на дисертації, захищеній у Єнському університеті ще за часів НДР, автор не залучає до нього жодних нових документів.

19 Пор.: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 109. Крім того, були, звичайно, й подібні плани щодо Британської імперії, де мали намір взятися за справу насамперед в Ірландії і в Афганістані. Всі ці старання мали жалюгідний кінець, попри деякі авантюрні спроби, такі як, наприклад, відома експедиція баварського офіцера Оскара Нідермаєра. Пор. його мемуари: Oskar Ritter von Niedermayer, Meine Rückkehr aus Afghanistan. – München, 1918, а також: Hans-Ulrich Seidt, Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik. – München, 2002.

20 Mark von Hagen, War in a European Borderland. Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle, 2007. – С. 55, 67. Стосовно Вільгельма II Гаґен посилається на неопубліковану дисертацію: Jerry Hans Hoffman, The Ukrainian Adventure of the Central Powers, PhD diss. – Pittsburgh, 1967.

наприклад, такі настанови: «Підбурювання не лише Польщі, а й України видається нам дуже важливим».[21] Рушійною силою таких ідей був непосидючий генеральний консул Німеччини у Львові Карл Гайнце, який у той час майже щодня надсилав меморандуми до фон Чіршкі та безпосередньо до міністерства закордонних справ і німецького уряду. Гайнце наголошував на начебто антиросійських настроях серед українців у Львові, які поділяє багато українців і в царській імперії. В російській Україні, мовляв, усі наголошують на існуванні української національної ідеї та налаштовані на «відокремлення від Москви». Гайнце до того ж оздоблював свої повідомлення, звертаючи увагу на економічний потенціал велетенської країни.[22]

Міністр закордонних справ Австро-Угорщини Леопольд граф Берхтольд іще влітку 1914 р. досить сентиментально відреагував на ці «наміри до підбурювання», оскільки побоювався, що Німецька імперія за допомогою таких повстань прагне створити національні держави під своїм контролем. 12 серпня 1914 р., викладаючи австро-угорські плани щодо Польщі та міркування щодо дотеперішньої східної політики Німеччини, він висловив підозру, «що німецький уряд на академічному рівні займається ідеєю, у разі, якщо наші війська перемогу над Росією одержать у подарунок, утворити самостійне Польське королівство й українську державу, які виконуватимуть роль буферної зони проти Росії».[23] Берхтольд доходив висновку, що Польщу потрібно приєднати до Австро-Угорщини; це буде вигідно й Німеччині, оскільки в такий спосіб можна заблокувати польські претензії на прусські території. Реакція Берхтольда, може, була й перебільшеною, втім, цей епізод демонструє австро-угорські побоювання, що Німецька імперія прагне створити собі слухняних сателітів у Східній Європі.

Чи були виправдані ці побоювання? Деякі історики дають ствердну відповідь на це запитання. Фріц Фішер, наприклад, у телеграмі Яґову від 11 серпня 1914 р. вбачає те, що «відокремлення України від Росії було оголошено метою офіційної німецької політики вже на другий тиждень війни».[24] Якщо ретельніше проаналізувати джерела, то такі твердження виявляються досить сумнівними. Яґов, власне, дуже швидко змінив свою думку і невдовзі дав негативну оцінку діяльності Гайнце. 31 серпня він телеграфує до фон Чіршкі й повідомляє, що зацікавлення підбурюванням до повстання в Україні хоч і не зникло, проте немає безпосереднього зв'язку з людьми в Росії. А тому нехай Австро-Угорщина бере на себе провідну роль у цьому питанні. Якщо ж інтерес союзника «розбурхати» не вдасться, то він не може «обіцяти успішної реалізації цього плану

21 Цит. за: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 117.

22 Пор. численні листи Гайнце у фондах: TNA, GFM 6/107–108.

23 Цит. за: Joachim Lilla, Innen- und Außenpolitische Aspekte der austropolnischen Lösung 1914–1916 // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. – Nr. 30. – Wien, 1977, с. 221–250, див.: с. 228.

24 Пор.: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 118. Учень Фішера Боровський теж вів мову про «definite role for Ukraine in the new order»: Peter Borowsky, Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution 1918–19 // Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (Hg.), German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton – Toronto, 1994, с. 84–94, див.: с. 84. Див. також: Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik, с. 292.

та витрачання значних грошових сум з нашого боку».[25] Тож німецький уряд поки що відклав проект підбурювання до повстання в Україні[26], тоді як на військовому рівні паралельні переговори з цього питання з турецькими й австро-угорськими «братами по зброї» тривали аж до зими 1914–1915 рр. Лише коли Туреччина відмовилася надавати свої війська для такої операції, ці плани облишили остаточно.[27]

«Вереснева програма» очільника німецького уряду Теобальда фон Бетмана Гольвеґа[28], перша програма, де були викладені цілі війни, містить невиразне твердження про те, що потрібно покінчити з пануванням Росії «над неросійськими народами-васалами».[29] Незалежно від того, як оцінювати вагомість «Вересневої програми», однозначно можна сказати одне: Україні в ній не відводиться жодної конкретної ролі, ще й тому, що невдовзі перед тим проект підбурювання до повстання в цій частині Росії був визнаний нереалістичним. Коли ж царська імперія протягом наступних місяців окупувала Буковину й велику частину Галичини, будь-яка пряма інтервенція в російську Україну стала ілюзорною.

Така пасивність в українському питанні простежується й у пізніших програмах. Німецька імперія, звичайно, хотіла перекроїти по-новому географічну карту Східної Європи, проте це стосувалося насамперед Балтії та Польщі.[30]

---

25 Пор.: TNA, GFM 6/107, Auswärtiges Amt A. H. 475/14 v. 31.8.1914.

26 Фішер і Боровський просто обходять мовчанкою цей центральний документ, хоча він знаходиться у фонді, який вони проглядали. Пор.: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 120. Пор. також: Remer, Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen, с. 172. Ці аргументи багато в чому запозичив і Гаґен: Hagen, War in a European Borderland, с. 54, який у своїй праці, на жаль, не посилається на першоджерела.

27 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Krieg 8b Jänner–Juli 1918, Kt. 902, Mappe «Krieg 1914/18 Insurektion in Russland, in der Ukraine, Anfang: August–September 1914».

28 «Вереснева програма» – один із основних документів, довкола якого точилася велика дискусія про цілі Німеччини у війні. До виходу у світ книжки Фішера «Griff nach der Weltmacht» текст програми був невідомий у наукових колах. Цьому меморандуму, сформульованому в момент кульмінації під час битви на Марні, Фішер відводить основну роль у своїй аргументації. Він розглядає його як своєрідний «генеральний план» німецької воєнної політики під час Першої світової війни, який, на його думку, у своїх основних елементах не втратив своєї ваги до кінця війни. Відтак райхсканцлер Бетман Гольвеґ мало чим або лише почасти відрізнявся від пангерманістів чи від ВАК. У своїй пізнішій книжці «Krieg der Illusionen» (укр.: Війна ілюзій) Фішер характеризує програму вже як розвиток висунутих ще до війни ідей, тоді як Карл-Дітріх Ердман наголошує, що «Вереснева програма» була не причиною, а наслідком війни. Ґергард Ріттер натомість надто поспішно приписує цьому документові оборонний характер. Відтак «Вереснева програма» порівняно з далекосяжними вимогами впливових кіл в оп'янінні від німецьких перемог у перші тижні війни – відчутне зменшення апетитів. Виношувати в ті тижні якийсь мирний план без анексій було б цілком ілюзорною справою. Пор.: Fischer, Griff nach der Weltmacht; Fischer, Krieg der Illusionen; Karl Dietrich Erdmann, Der Erste Weltkrieg. – München, 1980; Gerhard Ritter, Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des «Militarismus» in Deutschland. – Bd. 3: Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917). – München, 1964.

29 Цит. за: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 93.

30 Пор.: Immanuel Geiss, Der polnische Grenzstreifen 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg. – Hamburg – Lübeck, 1960; A. Strazhas, Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917. – Wiesbaden, 1993; Vejas Gabriel Liulevicius, Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg. – Hamburg, 2002

Тоді як Литву і Курляндію планували приєднати до Німеччини, новостворена Польща мала стати німецьким сателітом. Такі ідеї містяться й у Кройцнахській програмі від 23 квітня 1917 р., яка стала вже майже символом непомірних апетитів ВАК.[31] Заснування Центральної Ради у березні 1917 р. мало б відкрити нові перспективи для Німецької імперії в українському питанні. Втім, курс залишався незмінним. Немає навіть свідчень про фінансову підтримку Центральної Ради з боку Німеччини на той час.[32]

Найрадикальніші учасники дискусії про цілі Німеччини у війні висували натомість амбітніші вимоги щодо України. Пангерманський союз ще до початку війни проповідував «концепцію окраїнних держав» з метою ослаблення російського впливу. Восени 1914 р. його очільник Гайнріх Клас, висловлюючи дещо конкретніші міркування з цього приводу, висунув ідею незалежної України під управлінням німецької або австро-угорської монаршої династії.[33] Однак Клас не зміг окреслити конкретні кордони такої нової держави, оскільки були невідомі фактичний рівень і поширеність української національної свідомості. Промисловець Авґуст Тіссен теж звертав свої погляди в бік України, хоча для нього основним ворогом кайзерівської Німеччини була не Росія, а Британська світова імперія. Щоб уцілити британському левові в його основних колоніях, в Єгипті та в Індії, прямо в серце, Німецька імперія, на його думку, мала взяти під свій контроль південь Росії, Кавказ, Малу Азію і Персію. У цьому зв'язку Тіссен писав і про «Донщину з Одесою».[34] Ці вимоги свідчать, звичайно, не лише про недостатні знання Тіссена з географії, а й про нахабну зарозумілість батька цієї ідеї. Подібні ідеї виношували й певні економічні кола протягом війни.[35]

Але, мабуть, найамбітніший проект німецьких ліберальних економістів до і під час Першої світової війни полягав у заснуванні економічно об'єднаної «Центральної Європи» на чолі з Німеччиною. План такого митного союзу Німецької імперії з Австро-Угорщиною з'явився ще перед початком війни. Так, кайзер Вільгельм 1912 р. в тісному колі висловився про Сполучені Штати Європи, які мали б стати економічною противагою Сполученим Штатам Америки. Вальтер Ратенау 1914 р. теж підхопив цю ідею, сподіваючись, що «виробництво обох держав нерозривно» зростеться. Наступний крок Вальтер Ратенау вбачав у «примушенні» Франції й Італії приєднатися до такого митного союзу.[36] Проте

(оригінальне видання: War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. – Cambridge, 2000).

31 Основний зміст програми див.: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 290.

32 Пор.: Fedyshyn, Germany's Drive to the East, с. 47.

33 Пор.: Remer, Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen, с. 172–174; Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 153.

34 Пор.: Remer, Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen, с. 176.

35 Представник Німецької прогресивної партії Ернст Мюллер-Майнінґен, наприклад, писав, що «шлях Німеччини до Середземного моря пролягає не через Ґібралтар, а через Чорне море і Дарданелли, тобто через Україну». Пор.: Ernst Müller-Meiningen, Diplomatie und Weltkrieg. Ein Führer durch die Entstehung und Ausbreitung der Weltkrisis auf Grund der amtlichen Materialien. – Bd. 2. – Berlin, 1917, с. 1224. Пор. також позицію прусського воєнного міністерства влітку 1918 р., яку виклав майор Мюльднер фон Мюльгайм, цит. за: Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 248.

36 Цей меморандум досі не опублікований. У рамках видання спадщини Вальтера Ратенау за

його пропозиції майже не знайшли відгуку серед громадськості на відміну від ідей Фрідріха Наумана та його книжки «Центральна Європа», що побачила світ 1915 р.[37] Ця книжка безпосередньо вплинула на громадську дискусію про цілі Німеччини у війні, тоді як в Австро-Угорщині його ідеї сприйняли набагато критичніше, затаврувавши їх почасти як імперіалістичні. Науман розглядав світову економіку як серцевинні зони потужних держав, вважаючи, що досі існує їх три: Велика Британія, США і Росія. До цих зон належать також так звані «держави-супутники» чи «держави-планети». Ці дрібні держави «у великих всесвітньо-історичних процесах» не живуть «за власними законами», а «посилюють провідні групи, до яких належать».[38] На думку Наумана, Німецька імперія й Австро-Угорщина повинні об'єднатися у спільному економічному просторі, щоб мати змогу конкурувати з іншими потугами. Інакше, ніж, наприклад, Ратенау, майбутнє Центральної Європи, а відтак і Німецької імперії Науман бачив не на Заході, а на Сході. Проте питання західного кордону Росії він свідомо залишив без відповіді.[39]

Крім того, існувало ще невелике коло вчених, праці яких з українського питання мали порівняно великий вплив на масового читача.[40] Основними представниками тут треба назвати Теодора Шімана і передусім Пауля Рорбаха. І один, і другий були балтійськими німцями і наприкінці XIX ст. перебралися до Німеччини. Насамперед Рорбахові вдалося досягти певної популярності й поза академічними колами. Він багато подорожував, був високоосвіченим, обізнаним ученим, а насамперед надзвичайно продуктивним публіцистом, у поглядах якого вживалися між собою націоналізм і віра в поступ. Реакційну Росію він вважав гнобителем усіх неросійських національностей і водночас головним ворогом кайзерівської Німеччини. Цей страх і пов'язана з ним симпатія до самостійницьких устремлінь неросійських народів зробили з нього палкого поборника «політики окраїнних держав».[41] Україна для Рорбаха була ключем до перемоги над Росією. «Без України – Росія не Росія, вона не матиме заліза, вугілля, збіжжя, портів! [...] Будь-яка більш-менш серйозна діяльність у Росії завмре, якщо ворог вхопить Україну. [...] Хто матиме Київ, той підкорить Росію!»[42]

дорученням товариства імені Вальтера Ратенау його готує до публікації Александер Язер із Фрайбурґа. Автори висловлюють свою вдячність Александрові Язеру за надану копію меморандуму.

37 Пор.: Friedrich Naumann, Mitteleuropa. – Berlin, 1915. Відтоді книжка пережила кілька перевидань.

38 Там само, с. 165.

39 Там само, с. 99–101, 193.

40 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 218–239; Frank Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden, 2005, с. 84–92.

41 Пор.: Peter Borowsky, Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem // Immanuel Geiss – Bernd Jürgen Wendt (Hg.), Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. – Düsseldorf, 1972, с. 437–462. Про діяльність Рорбаха до 1912 р. див.: Walter Mogk, Paul Rohrbach und das «Größere Deutschland». Ethischer Imperialismus im wilhelminischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Kulturprotestantismus. – München, 1972. Мемуари Пауля Рорбаха див.: Paul Rohrbach, Um des Teufels Handschrift. Zwei Menschenalter erlebter Weltgeschichte. – Hamburg, 1953.

42 Цит. за: Borowsky, Paul Rohrbach und die Ukraine, с. 437.

Цими словами Рорбах підсумовує свої основні ідеї, викладені в «Weltpolitisches Wanderbuch»[43], книжці, що побачила світ 1916 р. До 1918 р. її тиражі сягнули 95 тис. примірників, що свідчить про відповідний рівень популярності Рорбаха. Втім, це аж ніяк не означає, що Рорбах відігравав ключову роль у німецькій політиці щодо України[44], бо попри неабиякі публіцистичні успіхи, його вплив на німецьку політику був дуже обмеженим.[45]

Як можна загалом оцінювати німецьку політику щодо України в період між 1914 та кінцем 1917 р.? Незалежно від того, чи вбачали в Україні інструмент для того, щоб зламати хребет Російській, а то й навіть Британській імперії, чи були це представники Пангерманського союзу чи промисловці і чи публіцистика Пауля Рорбаха виходила порівняно великими накладами, – всі ці ідеї вийшли з-під пера і народилися в головах різних угруповань або окремих осіб. Уряд Німеччини, звичайно, міг мати якісь міркування щодо України, втім, до офіційної воєнної програми він ніколи не залучав ідей різних лобістських груп. Так, в офіційних і напівофіційних німецьких воєнних програмах 1914–1917 рр. немає ні слова про підривні проекти чи про Україну як ключ до перемоги над Росією.[46] Вести мову про неперервність політики кайзерівської Німеччини щодо України під час Першої світової війни, означало б бути далеким від реальності.[47]

Політика Австро-Угорщини щодо України в 1914–1917 рр.

Дискусію про цілі Австро-Угорщини у війні дуже складно осягнути через велику кількість ідей і концепцій різноманітних груп та угруповань. Після розпуску Райхсрату у Цислейтанії дискусії про воєнні цілі перемістилися на неформальний рівень до міністерських канцелярій, відділів генерального штабу й установ.[48] Вагому роль тут відігравали не лише чималі розбіжності між військовим і цивільним керівництвом, а й протилежні позиції урядів Цислейтанії

43 Пор.: Paul Rohrbach, Weltpolitisches Wanderbuch 1897–1915. – Königstein i. T. u.a., 1916.

44 Так експліцитно в Боровського: Borowsky, Paul Rohrbach und die Ukraine. Натомість негативно у Федишина: Fedyshyn, Germany's Drive to the East, с. 24–30.

45 Від 1915 р. він працював у «Центральному управлінні іноземної служби» в Міністерстві закордонних справ, де займався аналізом російської преси. Зрештою його звідти звільнили, оскільки його робота виявилася неналежною. Коли Україна 1918 р. потрапила під німецький контроль, Рорбах лише на початку травня на нецілих два тижні вибрався до німецького посольства в Києві. Але він нічого не міг досягти, у зв'язку з розвитком подій його ідеї втратили всякий сенс. Утім, на начальника штабу ГКСВ генерал-майора Макса Гофмана він справив позитивне враження, пор.: Karl Friedrich Nowak (Hg.), Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. – Bd. 1. – Berlin, 1929, Einträge vom 7. und 21. Mai 1918.

46 Див. також: Hans Beyer, Die Mittelmächte und die Ukraine 1918. – München, 1956. Такої думки додержується і: Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft, с. 85.

47 Так само і в: Fedyshyn, Germany's Drive to the East. Натомість інакше в: Fischer, Griff nach der Weltmacht; Remer, Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen; Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik, які в цитованих документах часто прочитують поняття «Україна», тоді як вона там взагалі не згадується.

48 Загалом про дискусію щодо цілей війни пор.: Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. – Graz – Wien – Köln, 1994, с. 189–195, 311–320.

та Транслейтанії.[49] Угорщина була непоступливою особливо в територіальних питаннях у Південно-Східній Європі. Угорський прем'єр-міністр Іштван Тіса виявив надзвичайну впертість і безкомпромісність, унаслідок чого багато хто звинувачував угорців у неприхованому «егоїзмі». Проте не лише угорці, а й інші народи багатонаціональної імперії висували свої вимоги щодо цілей війни. Нехай ніхто відверто цього ніколи й не заявляв, однак основна мета Двоєдиної монархії у цій війні від самих її початків була в боротьбі за власне існування та збереження державної цілісності. Крім того, Австро-Угорщина, приєднавши нові території коштом Росії, хотіла стабілізуватись як регіональна потуга. Вже в листопаді 1914 р. міністерство закордонних справ, даючи настанови посольствам у Константинополі й Берліні, підсумовувало, «що наша основна мета в цій війні в безперервному ослабленні Росії, а тому в разі перемоги ми вітатимемо заснування незалежної від Росії української держави».[50] Тож не що інше, як саме набуток нових територій мав урівноважити відмінні національні устремління в європейському зовнішньополітичному балансі та внутрішньополітичному житті.

Одним із найважливіших інструментів у цьому сенсі був «австро-польський проект», який перебував у центрі зовнішньополітичних устремлінь і внутрішньополітичних дискусій: під керівництвом австро-угорського міністра фінансів, поляка Леона фон Білінського, було розроблено план створення з Галичини та російського «Царства Польського» третього державного утворення в межах монархії. Це державне утворення мало набути однакових прав із Цислейтанією та Транслейтанією, ставши відтак третьою частиною триалістичної монархії. Завдяки потужним втручанням з боку Угорщини та Німеччини вдалося запобігти офіційному оголошенню цього плану, хоч у Німеччині ця ідея до кінця 1915 р. мала навіть деяку підтримку. Проте в ході війни Берлін поступово відходив від австро-польського проекту й намагався сам впливати на Польщу. За правління цісаря Карла на межі 1916–1917 рр. цю ідею знову почали форсувати[51], проте постійно наштовхувалися на опір німців та українців у межах монархії. Останні в разі приєднання Галичини до Польщі в триалістичному державному утворенні боялися остаточно опинитися під «польським батогом». А тому в українських колах, незалежно де, в Австро-Угорщині, в Росії чи в екзилі, народжувалися

49 Див. загалом: Wolfdieter Bihl, Die österreichisch-ungarischen Kriegsziele 1918 // Richard Georg Plaschka – Karlheinz Mack (Hg.), Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. – Wien, 1970, с. 119–123; Holger Herwig, The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918. – London – New York, 1997; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers.

50 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Krieg 8b Jänner–Juli 1918, Kt. 902, Mappe «Krieg 1914/18 Insurektion in Russland, in der Ukraine, Anfang: August–September 1914», Fol. 407f., Schreiben des Ministers des Äußern an Pallavicini und Hohenlohe, 20.11.1914.

51 Henryk Batowski, Die Polen // Adam Wandruczka – Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. 3, Die Völker des Reiches, Teilbd. 1. – Wien, 1980, с. 522–554, див.: с. 550–553; Jerzy Gaul, The Austro-Hungarian Empire and its political allies in the Polish Kingdom 1914–1918 // Andreas Gottsmann (Hg.), Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007, с. 203–222, див.: с. 205–207; Lemke, Allianz und Rivalität, с. 33, 427–429, 467–470; Lilla, Innen- und Außenpolitische Aspekte der austropolnischen Lösung, с. 221–250.

численні зустрічні концепції, серед яких і ідея створення габсбурзької монархії в Україні, втілювана ерцгерцогом Вільгельмом.

Проте в Австро-Угорщині питання України не лише було предметом теоретичних дискусій, а й виявлялося в конкретних діях щодо власного українського («русинського») населення в Галичині. З одного боку перебував радикальний польський націоналізм, який домінував у галицькій крайовій адміністрації і до виразників якого прислухались у різних міністерствах у Відні й у війську, з другого боку стояли українці, які виявляли виразні симпатії до цісаря. ВКА ще до літа 1914 р. почало використовувати українське питання у своїх інтересах.[52] Однією з інституцій, в якій виявилася ця амбівалентність, став «Імператорсько-королівський полк Українських Січових Стрільців»: він складався з невійськовозобов'язаних добровольців «русинської національності» Австро-Угорської монархії і його використовували в боях на Східному фронті. Січових стрільців вважали активними військовослужбовцями і трактували згідно з нормами, застосовуваними до добровольчих стрілецьких організацій.[53] Але полк був лише абияк озброєний і складався з дуже молодих і вже старших бійців, під час відчайдушних акцій він неодноразово був майже повністю знищений. Щоразу поповнюючись новими бійцями, суттєву роль відігравав він особливо в устремліннях ерцгерцога Вільгельма.[54]

Події в Галичині[55] в перші місяці війни стали чорною сторінкою в історії австро-угорської політики щодо українців: на тлі несподіваного наступу російської армії на галицькі землі військові й цивільні державні органи стратили за законами воєнного часу та депортували до Талергофа біля Ґраца і до кількох інших менших таборів у Нижній Австрії[56] тисячі українців, запідозрених у «русофільстві». Ще до початку війни до Відня надходили повідомлення, часто

52 Lemke, Allianz und Rivalität, c. 101. Про Український полк та інші військові добровольчі організації і формування з колишніх військовополонених див.: Golczewski, Deutsche und Ukrainer, c. 271–291, а також: Sokrates Iwanyc'kyj, Die Ukrainische Legion und ihre Rolle im Kampf für die Freiheit der Ukraine // Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaft e.V. – Mitteilungen Bd. 2. s.l., 1965, c. 5–13.

53 Були, втім, і окремі винятки: ÖStA, KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1379, Nr. 420, Bestimmungen für die Freiwilligen Schützenformationen.

54 Див. розділ 3.а і 3.б, а також: Дорнік В. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни // Перша світова війна та проблеми державотворення в центральній і Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни). Матеріали міжнародної наукової конференції (Чернівці, 29–30 жовтня 2008 р.). – Чернівці, 2009. – С. 6–22; Golczewski, Deutsche und Ukrainer, c. 102–106; Ernst Rutkowski, Die k.k. Ukrainische Legion 1914–1918 // Österreichische militärhistorische Forschungen, 9.–10. – Heft/2009; Timothy Snyder, The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke. – New York, 2008, c. 99–120. Див. також прим. 36 у: Wolfram Dornik, Besatzung der Ukraine durch österreichisch-ungarische Truppen 1918 // Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008, c. 141–180, див.: c. 152.

55 Про національну ситуацію в Галичині до 1914 р. див.: Bachmann, Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland.

56 Див.: Elizaveta Olentchouk, Die Ukrainer in der Wiener Politik und Publizistik 1914–1918. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Ukrainer (Ruthenen) aus den letzten Jahren der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. – Wien, 1998, c. 199–214. Крім того, тисячі біженців перебували в таборах для біженців: там само, c. 234–274.

перебільшено застрашливого змісту, про підривну русофільську діяльність у Східній Галичині, які відповідальні посадовці брали на віру. Підозрюваних депортованих, наприклад, до Талергофа, висадили посеред чистого поля, й вони самі мусили будувати собі житло. Доки була створена відповідна інфраструктура, в листопаді табір охопили епідемії, які не припинялися до квітня 1915 р. й забрали 1148 життів. Загалом від 1914 до 1918 р. до Талергофа було інтерновано 16 400 осіб.[57] Те, що огульне звинувачення «русинського населення» було помилкою, через кілька місяців визнало навіть ВКА: «Відсутність орієнтації військ стосовно політичної належності та політичних переконань населення Центральної і Східної Галичини, Буковини та Південно-Західної Росії зумовлювала часто помилкові дії та неправильне ставлення до громадян». Документ звертає особливу увагу на відмінності між русофільською «напівінтелігенцією» та широкими верствами «українців», оскільки широкі маси прагнуть «об'єднання всіх українських земель і приєднання їх до монархії», а тому солдати не повинні до всіх підозрюваних ставитися «однаково як до зрадників». Цікаво й те, що було видане недвозначне розпорядження всі оголошення, застереження, інструкції публікувати німецькою, польською та українською («кириличними літерами»!) мовами.[58] Водночас в офіційних документах на позначення «русинів» ніде ще не вживали етноніма «українці».

Тоді як у Галичині тривало полювання на «русинів-русофілів», міністерство закордонних справ Австро-Угорщини долучилося до дискусії про відправлення експедиційного корпусу на Кавказ і в Україну, яку провадили насамперед Німецька та Османська імперії: ідея «підбурювання» російської України знаходила у Відні певний відгук.[59] Кілька українців, що на початок війни мешкали у Відні, створили «Союз Визволення України» (СВУ), який підтримувало й фінансувало міністерство закордонних справ. Крім того, агенти міністерства для дестабілізації царської Росії вербували та інструменталізували й інші організації, такі як «група Залізняка»[60] чи «Австрійські русини», діяльність яких

57 Улітку 1917 р. він був перетворений на табір для військовополонених. Щодо наведених даних див.: Georg Hofmann – Nicole-Melanie Goll – Philipp Lesiak, Thalerhof 1914–1936. Die Geschichte eines vergessenen Lagers und seiner Opfer. – Herne, 2010, с. 17–24, 114, 177. Дякую пані маг. Катаріні Замплер за цінні поради та ознайомлення з першими результатами її дисертації на цю тему. Див. також: Olentchouk, Die Ukrainer in der Wiener Politik und Publizistik, с. 214–233.

58 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Krieg 8b/Ukraina August–Dezember 1918, Kt. 903, Nr. 5271, Belehrung über die politische Orientierung der ruthenischen Bevölkerung, Juni 1915.

59 Wolfdieter Bihl, Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – NF Bd. 14. – Wiesbaden, 1966, с. 362–366; Helga Grebing, Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion» 1914–1918. Zur österreichisch-ungarischen Ukraine-Politik im ersten Weltkrieg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Sonderdruck. – NF Bd. 7, H. 3. – Stuttgart, 1959, с. 270–296, див.: с. 270–276.

60 Микола Залізняк був одним із засновників СВУ, проте вже у вересні 1914 р. вийшов з нього і до 1918 р. перебував до нього в опозиції. Від 1914 р. Залізняк у рамках підбурювальних спроб одержував гроші для пропагандистської діяльності всередині країни і за кордоном. До 1918 р. він мав вплив у міністерстві закордонних справ, був навіть радником Черніна під час проведення переговорів у Брест-Литовську: Wolfdieter Bihl, Die Tätigkeit des ukrainischen Revolutionärs Mykola Zaliznjak in Österreich-Ungarn // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – NF Bd. 13. – Wiesbaden, 1965. – С. 226–230; Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 292; Grebing, Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion», с. 282–287; Olentchouk, Die Ukrainer in der

була спрямована на досягнення Україною незалежності. Десятки тисяч крон перетікало до українських довірених осіб за кордоном, насамперед у Туреччині. Від осені 1914 р. СВУ використовували для пропагандистської діяльності серед російських військовополонених української національності.[61] Проте у зв'язку зі зміною ситуації на фронті наприкінці 1914 – на початку 1915 р. співпрацю зі СВУ було переглянуто: переміщення театру воєнних дій на російську Україну та українське повстання виглядали поки що ілюзорними. Попри те, міністерства закордонних справ Австро-Угорщини та Німецької імперії були зацікавлені в подальшому існуванні «Союзу».[62] Відтак СВУ до кінця війни зосереджував свою діяльність на пропагандистській і культурницькій роботі серед українських військовополонених у Фрайштадті. Її він ще більше посилив 1918 р., коли йшлося про політичний вишкіл українців, відібраних у таборах для військовополонених для створення української (козацької) стрілецької дивізії.[63] Своїх зв'язків з Німеччиною та із заснованою згодом Українською державою, наскільки досі відомо, «Союз» не поглиблював.[64]

Після Лютневої революції 1917 р. українці в діаспорі посилили свій тиск на Австро-Угорщину. Деякі з них виношували ідею створення українського коронного краю в межах Габсбурзької монархії. Ця ідея була не нова, оскільки циркулювала в межах українського руху ще від 1848 р.[65] В ході війни ці плани знову стали актуальними. В одному з листів українських парламентарів у Райхсраті, написаному в серпні 1917 р., депутат Райхсрату Кость Левицький закликає Центральні держави якомога швидше визнати Україну й «під час мирних переговорів рішуче підтримати прагнення українського народу». Крім того, він вимагає замінити поляків на українців у цивільних і військових установах зайнятої на той час Холмщини. Загалом же до українського питання на Волині та Холмщині[66] потрібно підходити цілком інакше: «Треба відокремити Холмщину від Польського королівства й разом з австрійською Волинню утворити

Wiener Politik und Publizistik, c. 145–174. Про Залізняка див. також: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Krieg 8b/Ukraina August–Dezember 1918, Kt. 903, Mappe: «Material zur Beurteilung Zalisniak's (November 14–Februar 15)».

61 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, c. 108–128; Grebing, Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion», c. 276–282; Hagen, War in a European Borderland, c. 54–71; Lemke, Allianz und Rivalität, c. 102; Olentchouk, Die Ukrainer in der Wiener Politik und Publizistik, c. 98–145.

62 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Krieg 8b Jänner–Juli 1918, Kt. 902, Mappe «Krieg 1914/18 Insurektion in Russland, in der Ukraine, Anfang: August–September 1914». Крім щедрого «відшкодування» за подальшу незалежну діяльність, СВУ виставив чималий рахунок за ведення пропаганди серед українців у таборах для військовополонених. Суперечка між міністерством закордонних справ і ВКА про те, хто виплачуватиме гроші, тривала до кінця листопада 1915 р. Пор.: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Krieg 8b/Ukraina August-Dezember 1918, Kt. 903, Nr. 4704, Ministerium des Äußern an AOK, 2.10.1915; там само, Nr. 5373, Protokoll zwischen Forgach und Hranilovic, 26.11.1915.

63 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3671, Nr. 23.750, Ronge an Kriegsministerium/Abt. 10, Oktober 1918. Див. також розділ 3.б.

64 Fedyshyn, The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, c. 322.

65 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, c. 128–136; Lemke, Allianz und Rivalität, c. 106; Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik, c. 34.

66 Про Холмщину див.: Klaus Kindler, Die Cholmer Frage 1905–1918. – Frankfurt/Main, 1990, c. 281–350.

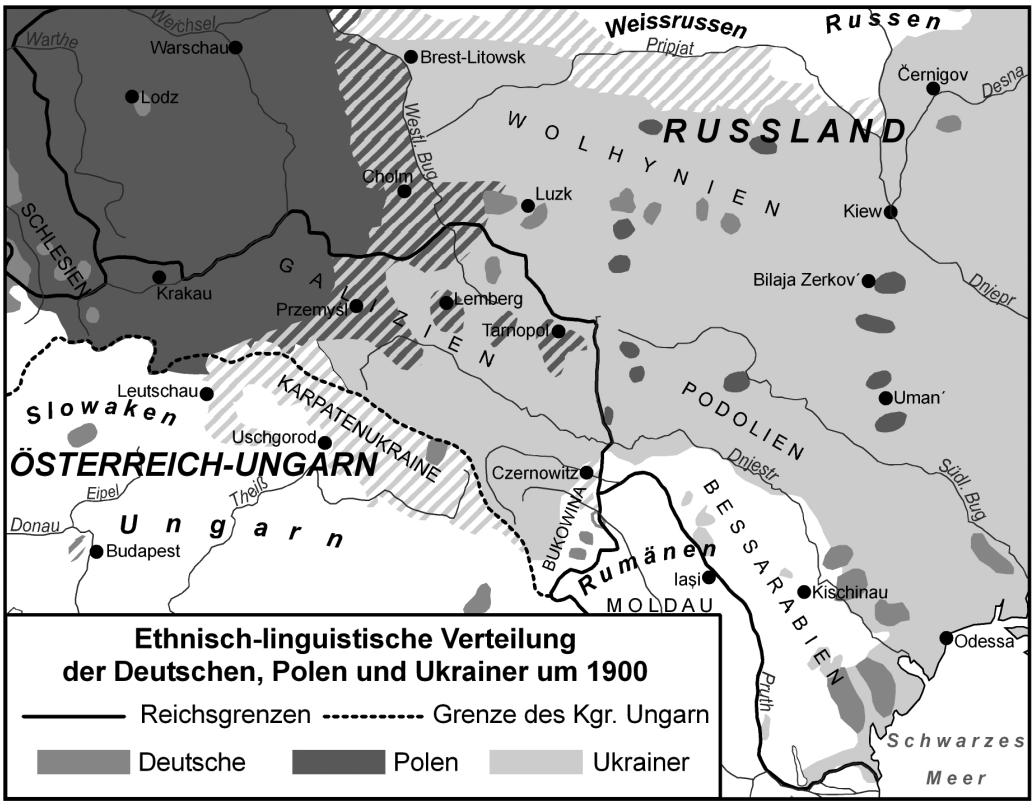

Карта 3: Території проживання німців, поляків і українців бл. 1900 р. за етнічно-лінгвістичними ознаками (джерело: Magocsi, Historical Atlas of Central Europe, с. 99)

окрему військову губернію, якою управляли б офіцери і службовці української національності». Крім того, Левицький вбачає «єдиний вихід [...] в об'єднанні українських земель монархії, особливо колишнього галицько-волинського князівства (Холмщина, Волинь і теперішня Східна Галичина) та української частини Буковини, в одному коронному краї з національним ландтаґом і українською адміністрацією та в організації життя в цьому коронному краї так, щоб [...] ця українська провінція Австрії повною мірою могла дорівнятися до російської України».[67] Досягнення українців у російській частині в царині здобуття самостійності сприяли зростанню впевненості в своїх силах і зміцненню позицій їхніх австро-угорських земляків. Загалом це була не остання пропозиція створення українського коронного краю як засобу розв'язання польсько-українського національного конфлікту в Галичині.

67 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 58, Ukraine, Kt. 1042, Fol. 572–574, Pro memoria der Ukrainischen Parlamentarischen Vertretung, August 1917.

Центральні держави і Україна в Брест-Литовську

Тож ані Німеччина, ані Австро-Угорщина до 1917 р. не проводили якоїсь виразної політики щодо України. Насамперед Німецька імперія офіційно не виявляла зацікавлення цією країною. Ніщо краще не свідчить про це, ніж вимоги генерала Еріха Людендорфа перед початком мирних переговорів у Брест-Литовську. Відомий і, безсумнівно, в політичному аспекті найвпливовіший виразник анексіоністських устремлінь протягом усієї дискусії в Німеччині про цілі війни[68] 16 грудня 1917 р. передав генерал-майорові Максу Гофману інструкції з проведення майбутніх переговорів з уже більшовицькою Росією. В них Людендорф, крім іншого, вимагав наполягати на приєднанні Литви й Курляндії до Німецької імперії, на самостійності Польщі та додержанні права націй на самовизначення. Відтак Росія має звільнити Фінляндію, Ліфляндію, Естонію, румунські території, Східну Галичину й Вірменію.[69] Україну ж Людендорф не згадує жодним словом.[70] Тільки державний секретар Ріхард фон Кюльман перед від'їздом до Брест-Литовська на порядок денний переговорів з російськими більшовиками мав намір поставити питання про політичну незалежність на той час автономної України.[71]

Лише під час проведення мирних переговорів між Центральними державами та більшовицькою Росією політика Німеччини щодо України вперше набула конкретних форм[72], хоча була й далі щонайтісніше пов'язана з політикою щодо Росії. Вона була не окремою метою, а радше засобом тиску й погроз. 24 грудня 1917 р. Центральна Рада звернулася з нотою до всіх держав Четверного союзу й Антанти, пославшись у ній на свій Універсал про проголошення незалежності від 20 листопада 1917 р. Центральні держави відразу зрозуміли, яка їм випала нагода: відтепер за допомогою України можна чинити дипломатичний тиск на Росію.

Перші делегати Центральної Ради прибули до Брест-Литовська ще 16 грудня. Німецькі емісари хотіли якомога швидше визнати нову державу. Вони вже заявили про те, що це означатиме «певне ослаблення» більшовиків, а тому може бути лише в інтересах Центральних держав.[73] 3 січня кайзер Вільгельм теж видав розпорядження «вести тим часом переговори з українцями і за змоги укласти з

68 Пор.: Michael Epkenhans, Die Politik der militärischen Führung 1918 // Jцrg Duppler – Gerhard P. Groß (Hg.), Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. – München, 1999, с. 217–233. Про східну політику військово-морських сил див. відповідні пасажі в: Gerhard P. Groß, Die Seekriegführung der Kaiserlichen Marine im Jahre 1918. Frankfurt/Main 1989.

69 Пор.: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 421.

70 Райхсканцлер Гертлінґ 29 листопада 1917 р. в Райхстазі теж заявив про те, що Німецька імперія поважає право на самовизначення населення Польщі, Литви і Курляндії. Україну він у цьому переліку не назвав. Пор.: Winfried Baumgart, Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – Wien – München, 1966, с. 15.

71 Пор.:. Fischer, Griff nach der Weltmacht, с.423.

72 Про мирні переговори пор.: Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik, с. 49–63. Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 415–448. Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 13–28.

73 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 70, Kt. 1056, Mappe: «Krieg 70/6 Friedensvertrag mit der Ukraina Dez 17–Mai 18», Fol. 72f., Telegramm von Merey, 16.12.1917.

ними союз».[74] Згодом він іще раз вимагав вести переговори в річищі «головного акценту». Людендорфові сепаратний мир з Україною теж видавався «бажаним», а Гінденбурґ вважав, що зможе зі «створенням української держави [...] якоюсь мірою зменшити польську загрозу для Німеччини».[75] Важка металургія ще раніше в надісланих до німецького уряду доповідних записках заявляла про свій інтерес до покладів марганцю й залізної руди на Україні.

Між 1 і 5 січня в Брест-Литовську відбулися перші розмови між представниками Центральної Ради та держав Четверного союзу, а 6 січня почалися переговори. Проте вони не пішли в бажаному напрямку. Основою проблемою виявилося питання Холмщини, що стало яблуком розбрату між Україною й Австро-Угорщиною чи то пак поляками. Переговори з російськими більшовиками теж швидко зайшли в глухий кут. Винні в цьому, з одного боку, були дедалі більші німецькі вимоги на Сході, а са́ме прагнення анексувати території в Балтії і Польщі, які Гінденбурґ, «тяжко переживаючи за батьківщину», вважав мінімальними.[76] З іншого боку, більшовики з огляду на їхнє безнадійне становище на фронтах переоцінили свої можливості маневру, висуваючи цілковито нереалістичні вимоги на кшталт відмови від анексій і репарацій.[77] На вимогу більшовиків, визнаючи право націй на самовизначення, проводити з цього питання референдуми серед національних груп, багатонаціональна імперія Габсбурґів ні за що не могла пристати.

13 січня свої вимоги виклали українці: вони хотіли територію довкола Холма, а також інші території на південь від Білостоку та плебісцит у Східній Галичині. Наступного дня підстави для переговорів змінилися: у Вінер-Нойштадті вибухнули голодні страйки, які невдовзі поширилися на всю австрійську частину імперії. Австро-Угорщина терміново потребувала хліба і взяти його хотіла в України. Українські переговірники знали про свою перевагу й правили високу ціну за зерно.[78] Це, звичайно, обтяжило хід переговорів. Міністр закордонних справ Чернін хоча й повідомляв у телеграмі 17 січня про те, що в переговорах з українцями загалом досягнуто порозуміння, однак не зміг приховати своєї розлюченості тим фактом, що державні структури дозволили «відкрито» публікувати інформацію про голодні страйки в Цислейтанії: «Якщо мені наносять удар у спину, як це роблять австрійські органи, дозволяючи публікувати революційні заклики в робітничій газеті, тоді, звичайно, це все марно. [...] Коли про цей заклик довідаються в Росії і тут, то не буде жодного шансу знайти порозуміння з Петроградом, а можливо, що й з Києвом».[79] У наступні дні переговори

74 Цит. за: Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 186.

75 Пор.: BA-MA, PH 1/55, Brief Kaiser Wilhelms an Lyncker v. 7.1.1918; там само, Brief Ludendorffs an den Reichskanzler v. 27.12.1917; там само, Brief Hindenburgs an Kaiser Wilhelm II. v. 7.1.1918.

76 Пор.: BA-MA, PH 1/55, Brief Hindenburgs an den Reichskanzler v. 31.12.1917.

77 26 грудня 1917 р. Гінденбурґ писав до райхсканцлера Гертінґа: «Мушу висловити своє щонайсерйозніше занепокоєння тим, що ми без будь-яких умов відмовилися від анексій і репарацій. [...] Від переговорів таке враження, ніби не ми ставимо вимоги, а Росія». Пор.: BA-MA, PH 1/55. Brief Hindenburgs an den Reichskanzler v. 26.12.1917.

78 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 187.

79 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Nachlass Czernin, Kt. 1092a, Fol. 159, Telegramm von Czernin an Flotow, 17.1.1918.

австро-угорської сторони з українцями точилися довкола питання про фіксовану кількість харчових продуктів, утім, українські делегати не могли й не хотіли гарантувати ні конкретної кількості, ні термінів поставок. Чернін, утім, знав, що поступки українцям у питаннях українського коронного краю та Холмщини він зможе виправдати лише великими обсягами постачання продовольства і що стабільність Австро-Угорщини залежить від швидкого покращення ситуації з продуктами харчування.

Через кілька днів Чернін поїхав до Відня, щоб 22 січня взяти участь у засіданні Державної ради. Він виступив із коротким звітом про хід переговорів і запропонував обговорити українські вимоги щодо Холмщини та створення українського коронного краю зі Східної Галичини і Буковини[80] та попросив дозволу вкласти сепаратний мир також і з більшовиками в разі, якщо переговори з ними через вимоги німців щодо Ліфляндії і Курляндії зазнають невдачі. Особливо жвава дискусія розгорілася довкола питання про український коронний край. Проте, а щодо цього всі учасники обговорення дійшли спільної думки, створюючи український коронний край, потрібно переосмислити австро-польський проект, а то й узагалі відмовитися від нього. Цісар втрутився в дискусію лише наприкінці, підбивши дещо пікантний її підсумок. Він дозволив Черніну вкласти сепаратну угоду з більшовиками, розпочати переговори з українцями про поділ Галичини на дві частини[81] та «хоч як це прикро, поки що відкласти реалізацію австро-польського проекту, а натомість зосередити увагу на приєднанні за змоги не обтяженої зобов'язаннями Румунії».[82] Хай якими нереалістичними були ці плани, втім, цікаво те, що цісар особисто дав Черніну зелене світло розпочати переговори про Східну Галичину та створення українського коронного краю.

Перш ніж вирушити до Брест-Литовська, австро-угорські та німецькі високопосадовці 5 лютого в Берліні обговорили подальшу стратегію ведення переговорів. Вони зійшлися в тому, що Україну треба використати як засіб тиску на більшовиків, а в разі, якщо переговори будуть зірвані, надати молодій державі військову й політичну допомогу. Центральна Рада тим часом своїм Четвертим Універсалом[83] 25 січня (датованим згодом 22 січня) проголосила Україну самостійною державою. Німці рекомендували негайно здійснити цей міжнародно-правовий крок із тактичних причин, щоб були формально-правові підстави для укладання мирного договору.[84] Центральні держави вже 1 лютого визнали

80 Див. також: Bihl, Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918, с. 542. Як засвідчує Ґольчевський, українська делегація на той час офіційно ще не висувала вимог щодо створення коронного краю і начебто лише Залізняк, прибувши до Бреста десь 25 січня, виступаючи в ролі посередника між українською і австро-угорською делегаціями, завів мову про український коронний край: Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 189–191.

81 Як і навесні 1917 р., Карл знову відступив Галичину іншим, тепер уже не німцям, а українцям: Gaul, The Austro-Hungarian Empire and its political allies in the Polish Kingdom, с. 208; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 520.

82 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Nachlass Czernin, Kt. 1092a, Fol. 163–175, Kronrats-Protokoll, 22.1.1918.

83 Тогочасний переклад тексту див.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1481, Berichte über die politische Lage in der Ukraine Mitte April, 15.4.1918.

84 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 189.

Україну як «незалежну, вільну і суверенну державу»[85], втім, наступного тижня події набрали несподіваних обертів: від проголошення незалежності Україна перебувала у стані війни з українськими й російськими більшовиками. Після кількаденних боїв 8 лютого більшовики захопили Київ.[86] Центральна Рада потребувала негайної допомоги, навіть якщо територіальні питання та питання постачання зерна так і не були з'ясовані.

На тлі цих надзвичайних подій таємні переговори між Центральними державами й делегацією Центральної Ради в Брест-Литовську в перші дні лютого перейшли в гарячу фазу. Було досягнуто порозуміння за майже всіма важливими пунктами[87], і 7 та 8 лютого були врешті підписані протоколи про постачання однієї тонни зерна та про український коронний край. Цей протокол, підписаний 8 лютого, передбачав, що уряд Цислейтанії щонайпізніше влітку (20 липня) візьметься за створення українського коронного краю.[88] В питанні постачання харчів Відень теж не досягнув бажаного результату: українці в окремому протоколі хоча загалом і погоджувалися на постачання одного мільйона тонн збіжжя, однак уже саме формулювання свідчить про те, якою нечіткою була ця згода: «Що стосується питання про кількість хліба, який у змозі поставити Українська Народна Республіка, вважаємо, що можемо заявити, що наведена вище кількість є в наявності; проте збір і відправлення залежать від того, чи українські виробники зерна отримають товари у відповідному еквіваленті, які нам потрібні, і чи держави союзу співпрацюватимуть в організації відправлення, а також у покращенні транспортної системи в Україні». Австро-угорські дипломати ще дописали від руки, що ратифікація мирного договору в Райхсраті залежить від вчасного постачання мільйона тонн зерна.[89]

Після підписання цих двох протоколів у ніч з 8 на 9 лютого відбулося підписання мирного договору.[90] Чернін негайно зателеграфував до Відня: «Мир з Україною підписано щойно о 2 годині ночі. Прошу Вашу Величність розпорядитися, нехай у всьому Відні задзвонять у всі дзвони на знак вдячності Всевишньому за перший мир».[91] А вже через кілька годин він зізнався в телеграмі, якою ціною дався мирний договір: Холмщина більше не належить Австро-Угорській монархії.[92] Коли стала відома ця частина договору, в Польщі й

85 Як повідомляла австро-угорська дипломатична місія в Берні 11 лютого 1918 р. президентові Швейцарської конфедерації: BA Bern, EPD, E 2001 B, 1000/1502, 13, B.15.11.2.

86 Цю центральну подію Фішер і Боровський чомусь узагалі не згадують або згадують лише мимохідь.

87 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 465, Nr. 940, Telegramm von Csicserics an AOK, 2.2.1918; там само, Nr. 949, Notizen zur Hauptkommission in Brest-Litowsk von Csicserics, 2.2.1918.

88 Theophil Hornykiewich, Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 2. – Philadelphia, 1967, с. 209–211.

89 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 523, Liasse XLVII, Krieg 1914–1918, Mappe: 12g.

90 Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. – Graz, 1970, с. 97–100; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 537–539.

91 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 70, Kt. 1056, Mappe: «Krieg 70/6 Friedensvertrag mit der Ukraina Dez 17–Mai 18», 120.

92 Там само, 72, 116, 121. Зміст подає також Боровський: Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik, с. 60.

Галичині здійнялася хвиля протестів: відбувалися публічні спалення державних прапорів Німеччини й Австро-Угорщини, горіли навіть портрети обох монархів. Солдати Польського легіону та державні службовці польської національності відмовилися виконувати свої обов'язки, а польський регентський радник висловив особистий протест у листі до цісаря Карла.[93] До віденських міністерств надходила велетенська кількість листів із протестами від зборів громадян не лише з австро-угорської окупаційної зони в Польщі, а й з Галичини.[94]

Політика Центральних держав щодо Польщі ще в попередні роки не була надто райдужною: 5 листопада 1916 р. німецький і австро-угорський монархи в так званому маніфесті двох кайзерів проголосили створення незалежного Польського королівства після закінчення війни, втім, після того не було здійснено майже ніяких конкретних кроків в організації польської держави. Австро-Угорщина, а також Німеччина 1917 р. хоча й виношували ідею перетворити Румунію, а не Польщу на зону впливу, до чого в Любліні й Варшаві поставилися позитивно, проте тепер Центральні держави взяли та й «подарували» споконвічно польські землі, що спричинило непоправну втрату довіри. Тож тепер поляки повернули свої погляди до Антанти, бо хіба серед Чотирнадцятьох пунктів американського президента Вудро Вільсона не містилася вимога про створення і незалежної Польщі. Навіть якщо австро-польський проект після того, як зовнішньополітичними справами Австро-Угорщини зайнявся Буріан, від квітня 1918 р. і одержав короткий поштовх, проте після українського миру для багатьох поляків він став порожнім звуком.[95] І це тоді, коли найбільш вибухонебезпечна деталь Брестського договору, а саме протокол про створення українського коронного краю, ще тримали в таємниці.

Крім того, сторони договору доходили згоди в питаннях звільнення окупованих територій та обміну військовополоненими, відмовлялися від виплати репарацій і висловлювали намір встановити дипломатичні й економічні відносини. Проте договір іще не передбачав надання допомоги державами Четверного союзу Центральній Раді, яка опинилася в надзвичайно скрутному становищі, хоча про таку допомогу вже розмірковували.[96]

Брест-Литовський мирний договір від 9 лютого 1918 р. між Центральними державами й Україною був першим мирним договором Першої світової війни. Даючи йому оцінку, потрібно сказати передусім таке: це був договір, для підписання якого насамперед Україні та Австро-Угорщині довелося йти на компроміси. З одного боку, українці були вимушені втихомирити свої амбіції щодо Східної Галичини й задовольнитися невиразною обіцянкою про створення

93 Лист міститься серед письмової спадщини співробітника придворного штабу цісаря Карла, Августа Дембліна: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Nachlass Demblin, Kt. 1092a, Karl and Czernin, 10.2.1918.

94 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse «Krieg 56/32 b, Aufregung wegen Abtretung Cholm's in Galizien, Februar–April 1918» und «Aufregung wegen Abtretung Cholm's an die Ukraine (im Friedensvertrag vom 9. Februar 18), Febr–Mai 1918».

95 Gaul, The Austro-Hungarian Empire and its political allies in the Polish Kingdom, c. 205–209; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, c. 520.

96 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, c. 192. Текст договору див.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1035, Friedensvertrag von Brest-Litowsk vom 9. Februar 1918, 21.2.1918.

коронного краю. З іншого боку, Чернін знав, що передача Холмщини образить поляків, унаслідок чого «австро-польський проект [...] зазнає сильного удару».[97] В цілому ж договір через компроміси, на які були змушені йти сторони у зв'язку з браком часу, містив низку проблем. Навіть перегляд питання про Холмщину в середині лютого – див. про це нижче – не заспокоїв поляків, бо вони в жодному разі не могли змиритися з утратою цієї, на їхній погляд, споконвічно польської території. Натомість для непольських представників Габсбурзької монархії договір був великим щастям, до міністерства закордонних справ надійшло кілька десятків привітань. Бурґомістр Відня Ріхард Вайскірхнер вів навіть мову про «хлібний мир», який врешті допоможе голодному народові вийти з біди.[98]

Німецький Райхстаґ – насамперед соціал-демократи і центристи – та німецька преса загалом теж дуже позитивно оцінили цей договір, бо ж він таки враховував право народів на самовизначення. До того ж промисловість покладала надії на новий ринок збуту та на нового торговельного партнера. Окремі засоби масової інформації, однак, звертали увагу на труднощі із забезпеченням постачання харчів і на проблеми, що виникають із вирішення Холмського питання. Вже тоді були побоювання, що за обіцяне продовольство доведеться заплатити високу ціну; повідомлення про те, що Центральна Рада залишила Київ, не передвіщали нічого доброго. Категорично проти договору виступила лише одна партія, а саме НСДПН – Незалежна соціал-демократична партія Німеччини. Вона цілковито в дусі більшовицької аргументації заперечувала легітимність Центральної Ради і відтак у Райхстазі проголосувала проти ратифікації договору.[99] Болгарія й Османська імперія швидко ратифікували договір, оскільки він у жодний спосіб не суперечив їхнім державним інтересам, а якраз навпаки, давав надії на швидку економічну співпрацю. Українська Центральна Рада схвалила договір 17 березня після того, як Київ захопили німецькі війська.

Єдиною проблемою залишалась Австро-Угорщина, оскільки протягом наступних тижнів у Відні знову виникли труднощі з ратифікацією. З одного боку, причина була в непримиренності позицій польських та українських представників у Райхсраті стосовно Холмщини. В разі ратифікації з території Холмщини мали бути виведені війська, а спеціально створена змішана комісія мала її поділити. Крім того, в міністерстві закордонних справ побоювалися братися за реалізацію протоколу про коронний край, що, безсумнівно, спричинило б громадянську війну на північному сході монархії. З іншого боку, міністерство хотіло ратифікувати договір лише після того, як надійде з України мільйон тонн зерна. До літа німецькі та тимчасові дипломатичні представники України у Відні[100] намагалися переконати австро-угорський уряд змінити думку, втім, безуспішно. Навіть іще 9 жовтня 1918 р. Буріан телеграфував до Варшави про

97 Про що Чернін застерігав на засіданні Райхсрату ще 22 січня: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Nachlass Czernin, Kt. 1092a, Fol. 163–175, Kronrats-Protokoll, 22.1.1918.

98 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 70, Kt. 1056, Mappe: «Krieg 70/6 Friedensvertrag mit der Ukraine», Fol. 214–279, Glückwünsche und Danksagungen anlässlich des am 9.2.1918 erfolgten Friedensschlusses mit der Ukraine.

99 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 240–244.

100 Günter Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. – Stuttgart, 1999, с. 299.

те, що у Відні тепер уже остаточно постановили «з огляду на зміни в загальній ситуації (sic!) [...] поки що відкласти питання ратифікації Брестського миру». Лише після того, як польський і український уряди шляхом двосторонніх переговорів визначать кордони на території Холмщини, Австро-Угорщина ратифікує договір.[101]

Для держав Антанти Брест-Литовськ був, поза сумнівом, тим рубіконом, який німці перейшли. Вже лиш дипломатичне визнання та укладання сепаратного миру з, як вони вважали, німецьким конструктом «Україною» були для них актом анексіонізму, спрямованим проти єдиної Росії. Німецький мілітаризм, мовляв, показав своє справжнє обличчя. Другий Брестський договір, підписаний відразу по тому 3 березня з російськими більшовиками, був для них лише остаточним підтвердженням анексіоністських прагнень Німеччини у Східній Європі. Крім того, широке схвалення обох договорів у німецькому Райхстазі стало для них підтвердженням, що не лише військова кліка, яка тримає населення в заручниках, а й демократична частина Німеччини поділяє цю думку. Особливо розчарованим був Вільсон, після чого Сполучені Штати, зміцнивши свої війська в Європі, були націлені на розгром Німецької імперії. Вести мову про якийсь компроміс з такою Німеччиною, очевидно, не доводилося.

Політика Центральних держав у період окупації України

Тоді як Центральні держави в Брест-Литовську пішли на зустріч Україні, в переговорах з російськими більшовиками вони й далі були безкомпромісними. А тому представники більшовицької Росії 10 лютого поїхали з Брест-Литовська, а Лев Троцький окреслив ситуацію як «ані війни, ані миру». Центральні держави отримали нагоду звинуватити більшовиків у зриві переговорів. А вже через два дні відбулися переговори між Центральною Радою та державами Четверного союзу в Бродах про воєнну інтервенцію. Українська переговірники заявили, що ситуацію в їхній країні можна владнати лише за допомогою іноземних військ, наголосивши, однак, що воліли б, аби військові частини складалися з німецьких та угорських, але не з слов'янських вояків.[102] Микола Любинський і генерал-майор Макс Гофман зустрілися в Брест-Литовську, щоб спільно працювати над «закликом про допомогу» з боку українців.[103] 16 лютого прохання про допомогу від Центральної Ради надійшло до столиць держав Четверного союзу.

101 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 70, Kt. 1056, Mappe: «Krieg 70/6 Friedensvertrag mit der Ukraine», Fol. 349, Telegramm von Forgach an Ministerium des Äußern, 25.5.1918; там само, Mappe: «Krieg 70/6 Friedensvertrag mit der Ukraina Dez 17–Mai 18», Fol. 146, Czernin an Hohenlohe und Storck, 18.2.1918; там само, Mappe: «Krieg 70/6 Verhandlungen über die Revision und Ratifikation des mit der Ukraine geschlossenen Brester Vertrages, Juni–Oktober 1918», Fol. 360, Diplomatische Mission der UVR in Wien an Ministerium des Äußern, 15.6.1918; там само, Fol. 373, Larisch an Ministerium des Äußern, 20.6.1918; там само, Fol. 561, Forgach an Ministerium des Äußern, 5.8.1918; там само, Fol. 701, Burián an Ugron, 9.10.1918; там само, Fol. 703, Burián an Ugron, 6.10.1918.

102 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 3f/Rußland 1918, Kt. 836, Mappe: «Krieg 2 Rußland k», Arz an Ministerium des Äußern, 16.2.1918.

103 Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 193.

Водночас ГКСВ заявило про скасування перемир'я о 12 годині дня 18 лютого.[104] В Берліні відразу ж ретельно взялися до роботи й розгорнули широкий наступ від Балтики до Чорного моря.

Тоді як у Берліні було досягнуто єдності в підході до цього питання, у Відні додержувались двох різних позицій. Чернін телеграфував своєму послові в Берліні, а також командувачеві ВКА[105], що допомогу Центральній Раді він вважає доцільною, однак через польські протести має намір провести переговори з Центральною Радою про внесення змін до питання Холмщини, а тому просить німецького союзника почекати з розгортанням наступу. Військові, на відміну від Черніна, не поспішали. 17 лютого начальник Генерального штабу Арц зателеграфував до Гінденбурґа і повідомив, що інтервенцію в Україну він не вважає доцільною ні в політичному, ні у військовому сенсі: в політичному тому, що Рада не має достатньої підтримки і що «події в Україні мають визріти», у військовому тому, що відсутні шляхи забезпечення життєздатності військ і що великомасштабні воєнні операції цієї пори року неможливі.[106] Доцільнішим він вважав проведення воєнної операції проти Росії. Проте вже наступними днями Арца таки вдалося переконати в необхідності взяти участь в операціях в Україні. Остаточне рішення було, звичайно, за цісарем Карлом, а він був категорично проти участі австро-угорських військ, оскільки лише щойно дав старт ініціативі укласти мир з державами Антанти. Окупація чужої території цілковито суперечила його прагненням до миру. Частини 12-ї кавалерійської стрілецької дивізії, які вже 17 лютого були готові виступити, наступного дня одержали наказ повертатися назад.[107] Прем'єр-міністр Ернст Зайдлер у схваленій цісарем і міністром закордонних справ промові на засіданні Райхсрату 19 лютого запевнив, що Австро-Угорщина не братиме участі у воєнній операції у Східній Європі. А в разі, якщо продовольство не надійде в обумовлені терміни, Австро-Угорщина розірве мирний договір.[108] Це глибоко вразило Арца, оскільки кілька днів перед тим Чернін його переконав у необхідності участі австро-угорських військ в операції.[109] Чернін, утім, не здавався. Ще 18 лютого з представниками Центральної Ради вдалося досягти домовленості про те, що реалізацією протоколу про коронний край відтепер займатиметься міністерство закордонних справ Німеччини[110] і що розмежування Холмщини має відбуватися за участі

104 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1043, Heeresbefehl des Obost, 16.2.1918.

105 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1040, Arz an Hindenburg, 17.2.1918.

106 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 3f/Rußland 1918, Kt. 836, Mappe: «Krieg 2 Rußland k», Arz an Hindenburg, 17.2.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1040, Arz an Hindenburg, 17.2.1918.

107 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1055, Teilnahme k.u.k. Truppen an den Operationen gegen Ukraine, 19.2.1918.

108 Reichsrat. Abgeordnetenhaus // Christlich-soziale Arbeiter-Zeitung, – Nr. 8, 23.2.1918. – C. 2; 60. Sitzung der XXII. Session am 19.2.1918 // Stenographische Protokolle. Abgeordnetenhaus. Sitzungsprotokolle (http://alex.onb.ac.at/, 19.10.2010, 11.02), 3161–3167.

109 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1082, Parlamentsrede Dr. von Seidlers am 19.2.1918, 23.2.1918.

110 Улітку протокол спалили у дворі міністерства закордонних справ у Берліні.

польських представників.[111] Центральні держави до кінця війни в цілковитій одностайності зволікали з передачею Холмщини якійсь зі сторін.[112]

Цісар, однак, далі стояв на своєму: австро-угорські війська не братимуть участі в наступі. Посол Австро-Угорщини в Німеччині Ґотфрід цу Гоенлое-Шіллінґсфюрст неодноразово у відчаї телеграфував із Берліна й просив, щоб Австро-Угорщина долучилася до німців, відіславши хоча б символічний військовий контингент, щоб принаймні мінімізувати втрату престижу та забезпечити постачання зерна з України. Чернін за спиною монарха намагався визначити можливості для наступу. Своїх дипломатів у Брест-Литовську, наприклад, він закликав домагатися звернення України до Австро-Угорщини про допомогу[113], і 27 лютого українські представники справді ще раз звернулися з таким проханням.[114] Цісар Карл не витримав тиску, втім, намагався зберігати лице.[115] Преса наголошувала, що внаслідок неодноразових звернень України про допомогу, наступу німецьких військ і невизначеності з відправленням зерна через хаос у країні політична ситуація останніми днями кардинально змінилася, а тому виникла потреба в окупації «мирного характеру».[116] Проте було вже пізно відновлювати втрачений імідж Цісарсько-королівської монархії.[117]

Коли Центральні держави вступили в Україну, здавалося, що для них відкрилися небачені можливості, щоб більшовицьку Росію, яка у військовому сенсі й так вже ледь трималася на ногах, відправити в нокаут, нанісши їй остаточний політичний удар. Наступ німецьких військ мав навіть відповідну назву – «Faustschlag», тобто «Удар кулаком». 18 лютого німецькі війська швидко перейшли в наступ широким фронтом, взявши під свій контроль Балтію, Білорусь і Україну. Більшовики покірно повернулися до Брест-Литовська. Вже не було переговорів, сторони лише ставили свої підписи. 3 березня Центральні держави уклали з Росією мирний договір. У цьому сенсі інтервенція в Україну, поза всяким сумнівом, принесла їм негайний і відчутний успіх, утім, невдовзі виявиться короткозорість цього рішення, оскільки в далекій перспективі укладений договір не розв'язував проблем на Сході. Навпаки замість того, щоб, як раніше, інструменталізувати напруженість внутрішньої ситуації в Росії і скористатись її скрутним становищем, Центральні держави тепер самі стали

111 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1035, Friedensvertrag von Brest-Litowsk vom 9.2.1918, 21. Februar; там само, Nr. 1044, Telegrammverkehr zwischen Arz und Czernin, 16.–17.2.1918; там само, Kt. 467, Nr. 1147, Csicserics an AOK, 4.3.1918.

112 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1419, Rдumung des Cholmer Gebietes, 13.4.1918.

113 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1094, Hughes-Gespräche zwischen Glaise und Gayer, 26.2.1918.

114 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1102, Depeche von Csicserics aus Brest-Litowsk, 27.2.1918.

115 Арц повідомив Черніна про те, що 25 лютого він «лише поверхнево поінформував» цісаря Карла про воєнні дії для захисту залізниці до Одеси, «щоб знову не наразитися на перешкоди»: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 3f/ Rußland 1918, Kt. 836, Mappe: «Krieg 2 Rußland k», Czernin an Demblin, 25.2.1918.

116 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1121, Telegramm von Beyer an Weisner, 27.2.1918.

117 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse Krieg 3f/Rußland 1918, Kt. 836, Mappe: «Krieg 2 Rußland k», Hohenlohe an Ministerium des Äußern, 7.3.1918.

учасниками подій на території колишньої царської імперії.[118] Вони взялися підтримувати й допомагати управляти державою, зануреною в хаос. Верховний головнокомандувач ГКСВ генерал-фельдмаршал принц Леопольд Баварський ще раніше застерігав: «Власне кажучи, ситуація на Східному фронті стає дедалі складнішою, часом справді не знаєш, хто твій друг, а хто ворог».[119] Крім того, Леопольд не схвалював глибокого просування військ в Україну, побоюючись розпорошування сил німецьких військ.[120] Проте він не мав достатньо повноважень і достатнього авторитету, щоб наполягти на своїй позиції. Насамперед Людендорф категорично відкидав такі міркування, хоча спочатку і сам не розраховував на тривале перебування німецьких військ в Україні.[121] Втім, чіткої стратегії ставлення Німеччини до України ВАК запропонувати не змогло.

1918 р. перед німецькою східною політикою, яка опинилася між двома різними полюсами, постала велика дилема: стати на бік більшовицької влади в Москві чи старих сил у Росії? Орієнтуватися на Брест-Литовськ, підтримуючи «пакт із дияволом» у Москві, щоб пришвидшити внутрішнє ослаблення і розпад Росії? На коротку перспективу таке рішення, безсумнівно, було привабливим, оскільки давало змогу протягом якогось часу зберігати вплив на Україну. Але на тривалу перспективу воно містило загрозу, бо чи не загороджувала більшовицька ідеологія перекинутися на Центральну Європу? Чи, може, вибрати другу можливість і підтримати представників реставрації, тобто «білий рух»? З ідеологічних мотивів таке рішення було б, звичайно, цілком прийнятним для кайзерівської Німеччини, втім, воно б автоматично означало – підтримати російські претензії на відновлення великоросійської імперії. Це, звичайно, стосувалося б України й інших окупованих територій на Сході. При цьому не можна забувати, що для більшість німців, а серед них і вище військове керівництво, яке не мало жодних сентиментів до поваленої царської імперії, вважало Росію постійною загрозою стабільності на Сході та розпалювачем війни 1914 р.

До загальної дилеми німецької східної політики додалася ще й дилема політики щодо України: чи варто витрачати сили й ресурси на формування самостійної держави, яка занурена в хаос, чи краще безпосередньо окупувати цю територію й використовувати український уряд як маріонетку? Щодо цього питання існували діаметрально протилежні думки в політичних і військових колах. Ідея міцної української держави знаходила найбільшу підтримку, звичайно, в міністерстві закордонних справ і насамперед в імперському управлінні економіки. Його представник у Києві, таємний радник Отто Відфельдт, був при-

118 Див. також влучну оцінку колишнього начальника управління залізничних перевезень у Києві Штефана фон Фельзена, зроблену вже по війні: «Ми не мали політичної мудрості, коли навесні 1918 р. постановили втрутитися у внутрішні чвари російських народів, вважаючи, що в такий спосіб налагодимо корисні політичні й економічні стосунки з великими слов'янськими народами». Пор.: Stefan von Velsen, Ukraine. Die Ukraine und wir. Ein Rückblick auf die deutsche Okkupation // Preußische Jahrbücher. – Nr. 176/1919, с. 260–266, див.: с. 266.

119 Пор. також: BayHStA, BayHA, Geh. StA, Nachlass Leopold von Bayern, Bd. 239 I, Tagebucheintrag v. 23.1.1918.

120 Пор. там само: Tagebucheinträge v. 26.2. und 7.3.1918.

121 Пор.: TNA, GFM 6/35, Telegramm von Regierungsrat Schwarzkopf an Unterstaatssekretär Radowitz v. 6.3.1918.

хильником непрямого правління в колоніях Британської імперії та сподівався перенести цю модель на Україну.[122] Серед військових теж були прихильники незалежності України, нехай і не за допомогою непрямого правління. Найвідомішим виразником такої позиції був, поза сумнівом, генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн, від 2 квітня головнокомандувач німецьких військ в Україні. Айхгорн застерігав від підтримки царських сил, вимагаючи натомість розвивати Україну як самостійну державу, яка стала б противагою Росії і Польщі. Якщо, з одного боку, в Росії пануватиме хаос, а з другого – вдасться стабілізувати Україну, то ця ще молода держава буде тим більше привабливою.[123] Наступник Кюльмана на посаді державного секретаря в міністерстві закордонних справ Пауль фон Гінтце теж хотів «українізувати» Росію з Києва.[124] Цю ідею він запозичив у кайзера. Для Вільгельма Київ мав стати «фундаментом для відродження нової Росії», втім, на відміну від Айхгорна він вважав неминучим возз'єднання України з Росією в майбутньому.[125] В цьому сенсі українська держава була лише проміжним історичним етапом.

У думках Айхгорна було, звичайно, багато вдаваного оптимізму. Його розсудливіший начальник штабу Вільгельм Ґренер дивився на ситуацію цілком інакше: «Якщо правда, що підвалини здорового державного організму – це вправна армія та добра фінансова система, то українська держава на сьогодні не має своїх підвалин».[126] Людендорф погоджувався з цим твердженням: «Життєздатної самостійної української держави ніколи не буде. Національна ідея України постане й впаде за присутності наших військ».[127] Слова Людендорфа і Ґренера згодом підтвердяться, бо ні Центральна Рада, ні Гетьманський уряд не були життєздатними й залежали від милості Німеччини й Австро-Угорщини. До того ж Ґренер вважав, що місцевий уряд – не більше, ніж «табличка». Він висловлював своє обурення «фіктивністю незалежної держави» та тим, що з Радою носяться як «з тухлим яйцем».[128] Відповідно до таких поглядів єдиний вихід був у застосуванні Німецькою імперією своїх політичних та економічних

122 Пор.: BArch, R 3101/1168, Brief von Geheimrat Wiedfeldt an den Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts v. 7.5.1918.

123 Пор.: TNA, GFM 6/52, Notizzettel Eichhorns zu «Russland und Ukraine», 17.6.1918.

124 Пор.: Johannes Hürter (Hg.), Paul von Hintze. Marineoffizier, Diplomat, Staatssekretär. Dokumente einer Karriere zwischen Militär und Politik, 1903–1918. – München, 1998, с. 480. Телеграма Гінтце до Людендорфа від 9 серпня 1918 р., а також думки головнокомандувача ГКСВ: «Події в Росії не мають собі подібних в історії, хочеться сподіватися, що в не надто далекому майбутньому вдасться встановити там хоча б якусь стабільність». Пор. також: BayHStA, BayHA, Geh. StA, Nachlass Leopold von Bayern, Bd. 27. Brief des Kronprinzen Rupprecht an Prinz Leopold v. 16.5.1918.

125 Пор.: TNA, GFM 6/52, Protokoll über die Besprechung der schwebenden politischen Fragen unter Vorsitz seiner Majestät zwischen den Vertretern der Reichsregierung und der Obersten Heeresleitung, Zu AS 3086 v. 9.7.1918.

126 Пор.: BA-MA, N 46/172, Heeresgruppe Eichhorn Kr, Zusammenfassender Bericht über die wirtschaftliche und politische Lage in der Ukraine, Nr. 190 geh., 18.5.1918.

127 Пор.: GFM 6/52, Protokoll über die Besprechung der schwebenden politischen Fragen unter Vorsitz seiner Majestät zwischen den Vertretern der Reichsregierung und der Obersten Heeresleitung, Zu AS 3086 v. 9.7.1918.

128 Пор.: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 124.

важелів. З цим погоджувався і Айхгорн, хоча він і прагнув підтримувати стабільну, незалежну державу. Німецька політика повинна вдаватися до «рішучих військових засобів [...], не озираючись на те, як це вплине на наші стосунки з Австро-Угорщиною і що такі дії можуть викликати ненависть збоку проросійськи налаштованої частини населення».[129] Тож для Айхгорна й інших військових єдиний можливий шлях спочатку пролягав через безпосередню владу в Україні. М'якші форми влади були їм чужі. При цьому не можна забувати, що й у військовому середовищі існували різні погляди на цілі німецької східної політики. Леопольд Баварський, а передусім Ґренер критикували, наприклад, дедалі масштабніші й безкрайніші плани Людендорфа.[130]

В австро-угорському таборі теж не було єдиної думки в питаннях політики щодо України. Перші військові, які вступили в Україну, застерігали, що Центральна Рада поза Києвом безсильна. Чернін планував переглянути політику щодо Центральної Ради лише в разі, якщо обіцяне зерно не надійде достатньо швидко й у недостатньому обсязі.[131] Для військових частин ситуація в Україні ставала дедалі суперечливішою: вони перебували на цій території, властиво, лише для забезпечення й відправлення зерна. Проте командування 2-ї армії усвідомлювало, «що рано чи пізно справа дійде до справжньої військової окупації з усіма відповідними наслідками». Військам хоч і дали вказівку зважати на те, що вони не на ворожій території, а відтак мають відповідно поводитися, проте ВКА цілком і повністю усвідомлювало, що за такої невеликої кількості військ окупація неможлива. А тому квартирмейстер ВКА висловився за те, «що на даний час все-таки в наших інтересах підтримувати й зберігати теперішній уряд, попри його помилки та виконавську слабкість, аніж, усунувши його, спричинити в Україні хаотичний стан, повний анархії».[132] Відтак у Відні припинили розмови про межі повноважень і час виведення військ.[133]

Досить делікатною проблемою у стосунках між окупаційними державами та українським урядом виявилося питання Криму. Відколи німці почали вважати Кримський півострів зоною своїх інтересів, в українському керівництві лунало дедалі більше голосів, які висували свої претензії на нього. Існували побоювання, що важливий у стратегічному сенсі Крим Німеччина прагне надовго взяти під свій контроль. Уповноважений у справах ВКА при українському уряді, майор

129 Пор.: BArch, R 3101/1314, Bericht des Feldmarschalls Eichhorn über die politische und wirtschaftliche Lage in der Ukraine, 4.6.1918. Подібні висловлювання Ґренера див.: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 135.

130 Пор.: Baumgart, Brest-Litovsk, с. 443, 445, 449. Листи Ґренера до дружини від 12.10., 18.10. та 22./23.10.1918 р. Леопольд теж критикував відсутність стратегії у ВАК та «авантюрницькі ідеї, які досить часто межують із манією величі». Пор.: BayHStA, BayHA, Geh. StA, Писемний спадок Леопольда Баварського. – Т. 239 I. – Щоденниковий запис 8 травня 1918 р. Треба, однак, зауважити, що Леопольд згодом переглянув записи в своєму щоденнику. Так, у копії є ще один запис, зроблений 18 серпня 1918 р., де він теж критично відгукується про ВАК, проте в оригінальному щоденнику ця критика відсутня.

131 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1329/1, Verhältnisse in Odessa, 29.3.1918.

132 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 152, Fol. 238f., Zur Situation in der Ukraina, 11.4.1918.

133 Там само, Kt. 153, Mappe: «Geplante Militärconvention der Mittelmächte mit der Ukraina März & April 1918».

Фляйшман, втрутився в ситуацію, наголосивши, що Крим конче потрібний Україні для її економічного процвітання. Австро-Угорщина, мовляв, зацікавлена в сильній Україні, а тому вона підтримує українські прагнення мати півострів у своєму складі. Відтак він сподівався, «що тепер слово візьмуть політично більш зрілі елементи, які не перебувають під німецьким впливом, і невдовзі запанують настрої, більш корисні для Австро-Угорщини».[134] Водночас Центральна Рада посилила діяльність для підкріплення своїх претензій на Крим.[135] Після зміни влади в Києві Гетьманський уряд наприкінці літа знову активізував діяльність у цьому напрямі.[136] Втім, після виведення військ Центральних держав пріоритети змістилися й українському урядові знову довелося зосереджуватися на боротьбі з більшовиками.

За Буріана, який після відставки Черніна 14 квітня очолив міністерство закордонних справ, спочатку не було якихось відчутних змін у політиці щодо України. Втім, невдоволеність Центральною Радою не меншала. 23 квітня відбулася нарада за участі начальника штабу армійської групи Айхгорн-Київ генерал-лейтенанта Ґренера, найвищого дипломатичного представника Австро-Угорщини в Києві посла Форґача та вповноваженого у справах ВКА при Центральній Раді майора Фляйшмана. Учасники наради дійшли спільної думки про те, що «співпраця з теперішнім українським урядом за таких тенденцій неможлива». Втім, за відсутності альтернатив його потрібно поки що зберегти, а «його діяльність узалежнити» від Центральних держав. Тож про зміну влади поки що не йшлося.[137] Проте Ґренер діяв уже самостійно, не інформуючи союзників. Відразу на наступний день він покликав до себе Скоропадського, з яким німецькі окупаційні органи вже протягом деякого часу підтримували контакт. Ґренер виклав йому низку вимог, у разі виконання яких німці його підтримають. Загалом він пристав на всі вимоги[138], що відкрило шлях до зміни влади через кілька днів.[139]

---

134 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1364, Chiffrentelegramm von Fleischmann an AOK, 2.4.1918.

135 Наприкінці квітня навіть був призначений український отаман для оборони Криму. Він мав вивісити українські прапори на кораблях, оборонних укріпленнях та інших будівлях, що представники незалежного Криму сприйняли як порушення своїх суверенних прав. Пор.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1438, Ukraine-Ansprüche, 15.4.1918.

136 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1550, Schreiben der Muselmanischen Gesellschafts-Organisation zur Befreiung der Krim, 25.4.1918. Про розвиток питання щодо Криму див., напр.: Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, с. 264, 293, 312; Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 151–155.

137 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1517, Vorgänge in Kiew, 29.4.1918.

138 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1529, Die Vorgänge in Kiew III, 2.5.1918. Про те, як змальовує події Скоропадський, дещо замовчуючи, а дещо значно змінюючи їх, див.: Rosenfeld, Pavlo Skoropads'kyj, с. 160–162. Значна проблематичність цього видання в тому, що воно не відображає або лише зрідка відображає розбіжності між різними версіями відтворення подій. Тож потрібно особливо обережно ставитися до тих пасажів у виданні, які виходять за межі описовості та містять оцінки осіб чи ситуацій.

139 Про зміну влади див. розділи 2.а та 3.б. Скоропадський у своїх спогадах наголошує, що тоді він діяв самостійно. На його погляд, може, так і було, проте переворот мав успіх лише завдяки німецькій підтримці: Rosenfeld, Pavlo Skoropads'kyj, с. 152–172, 217. Див. часто повторюване,

І після повалення Центральної Ради ні австро-угорське міністерство закордонних справ, ні Головне управління збройних сил офіційно не розглядали Україну як окуповану державу.[140] Проте відносини між Австро-Угорщиною та українським керівництвом не покращувалися, а навпаки, погіршувалися: Скоропадський з великою недовірою ставився до цісарсько-королівських дипломатів, вважаючи їх інтриганами й виразниками бажань галицьких українців, і до, на його погляд, «брутальних і корумпованих» австро-угорських військових чинів».[141] Попри це, очільник ВКА Арц у середині травня рішуче застерігав міністра закордонних справ Буріана від чергової зміни влади, оскільки це спричинить подальше затягування відправлення зерна, до того ж немає достатніх ресурсів для створення військової адміністрації.[142] Тож уся увага й далі була зосереджена на швидкому постачанні збіжжя у великих кількостях. А тому Буріан схвально відгукнувся про «енергійну акцію» Айхгорна, як він назвав повалення Центральної Ради. В такий спосіб він сподівався, зламавши опір деяких міністрів, домогтися нарешті покращення постачання зерна.[143] Зрештою й через це Відень стримано ставився до Гетьманського уряду: представник міністерства закордонних справ у Києві «повинен де-факто нав'язати стосунки [...], проте поки що утриматися від формального визнання уряду».[144] Офіційні дипломатичні відносини до кінця 1918 р. так і не були встановлені, а посольство так ніколи й не було відкрите[145], проте було створене дипломатичне представництво під керівництвом посла Яноша графа Форґача фон Ґюмес і Ґач.[146] Крім того, міністерство закордонних справ відрядило до України консула Гайнріха Цітковського фон Семесова і Согорад[147], який став його заступником і командиром військ Східної армії в Одесі.

за словами Скоропадського, висловлювання Ґренера про проголошення Гетьманату на с. 162: «Ми не втручаємось у ваші справи».

140 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 475, Nr. 1906, Darstellung der materiellen Lage der Armee im Felde, 18.8.1918.

141 Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, c. 191, 210, 235, 269–272.

142 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1572, Lage in der Ukraine, Okkupationsfrage, 19.5.1918.

143 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 152, Fol. 336f., Vorgänge in der Ukraine, 21.5.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1530, Telegramm des AOK an Burián, 1.5.1918.

144 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1548, Vertrag mit Skoropads'kyj, 5. Mai.

145 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 153, Mappe: «Ukrainische Vertreter im Auslande (für Wien: Jakowlew & Lipinski)», Fol. 1–55, Sammelakt zu ukrainischen Vertretern in Österreich-Ungarn.

146 Народився 24.10.1870 р., від 1890-х рр. працював у посольствах у Санкт-Петербурзі, Софії, Белграді, Римі, Бразилії та Саксонії; у серпні 1914 р. одержав титул надзвичайного і повноважного посла: Erwin Matsch, Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. – Wien – Köln – Graz, 1986, c. 96, 136. До травня Форґач допомагав насамперед в економічних питаннях Вальтеру Ріттеру Прінцігу фон Гервальту, якого заступив радник Еміль Принц цу Фюрстенберг. Еміль Принц цу Фюрстенберґ восени очолив Київське представництво (не плутати з Карлом Емілем Принцом цу Фюрстенберґом (нар. 16.02.1867 р.), який у період від 1911 до 1918 р. був послом в Іспанії: Matsch, Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn), c. 112, 136, 154.

147 Представник Східного і Заморського товариства та Музею торгівлі у Відні: Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1918. – 44. Jg. – Wien, 1918, c. 388.

Його завдання було в посиленні політичної компоненти австро-угорських військ в Україні, які часто діяли на власний розсуд.[148]

Проте переваги приходу Гетьмана до влади австро-угорська дипломатія помітила лише в червні: «Сучасний стан дає Центральним державам змогу домагатися свого так само, якби країна була окупована, втім, з тією перевагою, що розпорядження виходять під маркою місцевого уряду, який, однак, у питаннях виконання цих розпоряджень знову ж таки залежний від нашої допомоги й загалом змушений цілком і повністю виконувати нашу волю».[149] Безпосередня ж військова окупація викликала б більший спротив українського народу. Натомість заходи з українізації, втілювані Скоропадським, здається, заспокоюють населення. Що стосується покращення постачання продовольства з України, то Буріан втратив усяку надію відразу ж після зміни влади: постачання одного мільйона тонн зерна він уже не вважав реалістичним, а відтак мирний договір не мав під собою вже жодних підстав. Свою увагу він дедалі більше зосереджував на поляках, сподіваючись утримувати їх на боці Центральних держав.[150]

Командування Східної армії цілком інакше розглядало ситуацію: Альфред Краус, наприклад, на початку червня застерігав про колоніальні й довготривалі цілі Німеччини в Україні й у Криму. Крім того, він наполягав на визначенні чітких економічних і політичних цілей Австро-Угорщини у Східній Європі, яких можна досягти «всіма засобами, тобто дипломатичними і військовими поряд з ними [*прим. авторів:* німцями]». Полковник Кренайс, начальник відділу України у відділенні квартирмейстера ВКА, запропонував три варіанти того, як прив'язати Україну до Центральних держав за потужної участі Габсбурзької монархії: по-перше, створити з Австро-Угорщини й Німеччини союзницьку монархію з Габсбурґом або німецьким принцом на чолі. По-друге, «зберігати фіктивність української держави», яку Центральні держави у військовому й економічному сенсі «повністю триматимуть у своїх руках». Або ж, по-третє, приєднати австро-угорську «територію бойових дій по Дніпро» до монархії й створити «Одеське королівство з габсбурзьким принцом на чолі, до якого можна було б приєднати і Східну Галичину».[151] ВКА вбачало в сильній Росії постійну загрозу для Габсбурзької монархії. Україну, підтримувану Австро-Угорщиною, вони вважали ідеальним засобом для ослаблення Росії, хоча це й містило в собі загрозу посилення іредентистського українського руху на власній території.[152] Навіть якщо ці варіанти на сьогодні й виглядають утопічними, вони засвідчують колоніальний підхід, неймовірне переоцінювання власної позиції та відсутність реалістичного мислення в багатьох військових високого рангу.

148 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.618, Nr. 4597, Verzeichnis der öster.-ung. und deutschen Behörden und Funktionäre in Kiew, 7.8.1918.

149 Рукописне підкреслення, зроблене, ймовірно, якимсь співробітником ВКА, оригінальне: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1710, Forgach an Burián, 28.6.1918.

150 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 152, Burián an Hohenlohe, 29.5.1918.

151 Останній варіант, очевидно, дуже сподобався ВКА, оскільки був прокоментований недвозначним «Так».

152 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 471, Nr. 1684, Ukraine-Bericht, 6.6.1918.

Проте головнокомандувач ВКА не хотів зобов'язувати себе остаточним рішенням за результатами таких штабних ігор і звернувся до міністерства закордонних справ. Міністерство вже на початку червня дало вказівку тісніше взаємодіяти з німецьким союзником і впроваджувати загалом суворіший окупаційний режим. Так, якомога швидше треба було відновлювати економічне життя й покращувати вивезення продовольства. Цілком очевидно, що міністерство закордонних справ знову прагнуло взяти віжки правління в свої руки й утримувати під своїм контролем діяльність австро-угорських військових в Україні.[153] Втім, австро-угорські цілі Буріан виклав лише 10 липня: лояльна злагодженість із німцями, в разі розбіжностей шукати відвертого обміну думками. На коротку перспективу мета полягає в забезпеченні решти продовольства та сировини. Державну владу посилювати, підтримуючи національно-українські й сепаратистські настрої щодо Росії, «тонкому прошаркові еліти» дати змогу провадити «злагоджене державне управління». На довгу перспективу важливо забезпечити тривалий економічний вплив.[154] Військове керівництво не було задоволене такою невиразною відповіддю, особливе невдоволення викликав брак стратегії втілення окреслених цілей.[155]

Надзвичайно неприємною справою для австро-угорської дипломатії стала діяльність ерцгерцога Вільгельма. Син ерцгерцога Карла Стефана[156], який відіграв вагому роль в австро-польському проекті, хотів за допомогою Українського легіону встановити в Україні монархію, належну до Габсбурґів[157], що наштовхнулося на потужні протести в Берліні й у Києві.[158] Лише після втручання майже всіх відповідних рівнів Німецької імперії включно з кайзером, а також

153 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 152, Fol. 781f., Repressivmaßnahmen gegen die Unruhen auf dem Lande in der Ukraine und Proteste dagegen, 12.6.1918; там само, Fol. 857–859, Burián an Forgach und Larisch, 3.7.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr.1729, Ziele der Monarchie in der Ukraine, 6.7.1918; там само, Nr. 1733, Ostarmee an AOK, 12.7.1918.

154 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 153, без номера, Telegramm von Burián an Arz, 10.7.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 474, Nr. 1862, Politische Ziele in der Ukraine, 18.8.1918.

155 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 153, Fol. 419–429, Politische Ziele in der Ukraina, 18.9.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 474, Nr. 1862, Politische Ziele in der Ukraine, 18.8.1918; там само, Nr. 1863, Klärung von Fragen in der Ukraine, 26.9.1918; там само, Nr. 1864, Spannocchi an AOK, 27.9.1918.

156 Німецька сторона 1916 р. залучила ерцгерцога Карла Стефана Австрійського до гри в ролі польського регента. Цісар Франц Йозеф, однак, сам хотів стати польським королем. За цісаря Карла з цією ідеєю хоча й погодилися, проте й він виношував надії на польську корону: Gaul, The Austro-Hungarian Empire and its political allies in the Polish Kingdom, с. 203–222; Timothy Snyder, Der König der Ukraine. Die geheimen Leben des Wilhelm von Habsburg. – Wien, 2009, с. 77–81.

157 Див.: Vasyl' Rasevyč, Ein habsburgischer König für die Ukraine? Wilhelm von Habsburg und Kaiser Karl I. // Andreas Gottsmann (Hg.), Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007, с. 223–230; Snyder, The Red Prince, с. 77–120. Див. також: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1595, 2. Armeekommando an AOK, 8.5.1918; там само, Kt. 472, Nr. 1709, Vertrauliche Nachrichten aus der Ukraina, 25.5.1918; там само, Nr. 1712, Aktenkonvolut zu den Verhältnissen in der Ukraine, 29.5.–30.6.1918; там само, Nr. 1728, Ostarmee an AOK, 30.6.1918.

158 Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, с. 235, 269.

після звернення міністерства закордонних справ до ВКА цісар Карл у «найяснішому листі» «попросив» ерцгерцога Вільгельма відмовитися від запланованих дій проти Скоропадського. Габсбурзький ерцгерцог для України шкодитиме стосункам з Німецькою імперією.[159] Втім, знадобилася ще ціла низка протестів, щоб легіон з ерцгерцогом Вільгельмом наприкінці жовтня 1918 р. дійсно покинули Україну.[160]

Якщо хитка ситуація в Україні протягом літа й стабілізувалася[161], то воєнне становище на Західному фронті влітку 1918 р. дедалі гіршало. Під враженням від танкового прориву британців під Ам'єном 8 серпня 1918 р. («Чорний день для німецької армії») Арц на нараді з Гінденбурґом і Людендорфом 14 серпня у Спа змалював у темних тонах і картину для України: Австро-Угорщина не буде зацікавлена у військовій присутності в Україні, якщо економічний зиск не приноситиме достатніх результатів. Для підтримання безпеки залучено надто багато сил, які потрібніші в інших місцях. Особливі сумніви викликав економічно малорентабельний Донбас, захищати який, однак, надто складно.[162]

Від 4 до 15 вересня Скоропадський зі своїм почтом за власним бажанням перебував у Німеччині. Офіційний державний прийом у кайзера Вільгельма та перемовини з високими військовими чинами і підприємцями мали зміцнити авторитет Гетьмана у власній країні й у Німеччині. Хоча переговори відбувалися на найвищому рівні, вони не принесли якихось суттєвих результатів. Скоропадського лише запевнили в поглибленні стосунків, пообіцявши допомагати в розбудові армії та припиненні діяльності ерцгерцога Вільгельма в Україні. Щодо українсько-польських стосунків (Холмщина) Гетьмана спробували переконати втримуватися від радикальних дій, щоб не сприяти подальшому зближенню поляків з Антантою. Візит був вельми символічним, оскільки продемонстрував зацікавленість Німецької імперії в незалежній Україні та прагнення Німеччини стабілізувати Гетьманський режим, який вона сама й створила. Проте доречним він виявився і для противників незалежної України, оскільки засвідчив, наскільки Україна, а особливо Гетьман залежали від Берліна.[163]

Лише наприкінці окупації ВАК і ВКА почали чіткіше викладати свої цілі в Україні. На початку жовтня командувач ВКА Арц однією з найважливіших цілей досі вважав роздроблення Росії, щоб «не мати нового ворога, ні у військовому, ні в економічному плані». Мирний договір з більшовиками у Брест-Литовську,

159 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Liasse XLVII, Krieg 1914–1918, Kt. 523, Konvolut 12d, Beziehungen Erzherzog Wilhelm zu ukrainischen Nobilitäten, Mai 1918. У тому, що вояки Українського легіону особливо були схильні до революційної пропаганди та попереджували населення про заплановані пошуки зброї, якусь роль могли зіграти і втручання українського уряду, пор.: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 153, Mappe: «Unsere Truppen in der Ukraine, März–Nov 1918», Zitkovsky an Ministerium des Äußern, 13.7.1918.

160 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 7–12, Kt. 154, Mappe: «Rußland XI d/8 Tätigkeit Erzherzog Wilhelm's in der Ukraine und seine Abberufung, Juni–Okt 1918»; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1728, Ostarmee an AOK, 30.6.1918.

161 Див. розділ 3.а.

162 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 473, Nr. 1848, Besprechung in Spa, 14.8.1918.

163 Golczewski, Deutsche und Ukrainer 1914–1939, с. 328–330. Сам Гетьман згодом оцінював цей візит досить тверезо і стримано, у дечому навіть надто дистанційно й критично: Skoropads'ky, Erinnerungen 1917 bis 1918, с. 305–314.

на його думку, був потрібний з військового погляду для послаблення напруження на Східному фронті.[164] Восени з огляду на небезпеку поразки на Заході та на брак власних окупаційних військ ВАК кардинально змінило свою політику щодо України. Збереження України хоч і далі було «військовою необхідністю», проте окупацію треба було вже «українізовувати». Відтак «внутрішнє державне управління» мало розбудовуватися за «власними потребами й бажаннями» уряду Гетьмана.[165] Для цього треба впроваджувати також «реформи на демократичній основі».[166] Наприкінці жовтня ВАК ще раз поінформувало міністерство закордонних справ про те, як воно бачить майбутнє самостійної і дружньої України; особливого значення ВАК надавало міжнародному визнанню України та навіть її вступові у Вільсонову Лігу націй.[167] Треба «якомога довше» підтримувати Україну, «щоб дружня країна знову не скотилася в анархію».[168] В цей час Ґренер і Людендорф уже розмірковували над частковим виведенням військ з України. За допомогою частин, що залишалися, вони планували підтримувати спокій і порядок, а за потреби стримати, а то й розбити війська Антанти, що висаджувалися на півдні України. Відкликання з Києва німецького посла Філіппа Альфонса Мумма фон Шварценштайна, а насамперед Ґренера на початку жовтня стало для Скоропадського першою ознакою виведення німецьких військ. А тому він запитав тоді нового вповноваженого у справах Австро-Угорщини Еміля Еґона Принца Фюрстенберґа, чи війська Центральних держав залишатимуться в Україні і після укладення миру.[169] За Комп'єнським перемир'ям незначний контингент німецький військ тимчасово залишався у Східній Європі. Для Австро-Угорщини це вже було неможливим, адже ще наприкінці жовтня Габсбурзьку монархію та її армію охопив повний хаос.

Висновок

Чи була окупація України 1918 р. цеглиною в підмурівку під німецьке «прагнення до світового панування»? На такі ідеї дійсно можна натрапити в деяких документах важливих посадовців[170], до того ж політика Людендорфа постфактум виглядає так, ніби він виконував вимоги максимум Пангерманського союзу. Його масштабні анексіоністські плани на Сході та заснування нових держав-васалів, таких як Україна, звичайно, не знали собі рівних. Проте саме

164 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2626, Nr. 3658 Klärung der Fragen in der Ukraina, 4.10.1918.

165 Пор.: TNA, GFM 6/99, Telegramm Nr. 2464, Der K. Staatssekretär Hintze an AA, 16.10.1918.

166 Там само, Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft Ir Nr. 8947, An den Reichskanzler Prinz Max von Baden, 31.10.1918.

167 Пор.: TNA, GFM 6/99, Telegramm Nr. 2170 K. Gesandte an AA, 27.10.1918. Кому належить така дивна пропозиція, невідомо. Можливо, таку ідею висловив Ґренер, оскільки саме він день перед тим замінив Людендорфа на посаді Першого квартирмейстера у ВАК.

168 Пор.: Reichsarchiv (Hg.), Der Weltkrieg, 1914–1918. Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1918. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. – Bd. 13. – Berlin, 1942, c. 390.

169 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d 1, Kt. 153, Nr. 1088, Fürstenberg an Ministerium des Äußern, 10.10.1918.

170 Пор.: TNA, GFM 6/52, Notizzettel Eichhorns zu «Russland und Ukraine», 17.6.1918.

така політика піддається й інакшому аналізові: як відомо, генеральний квартирмейстер був умілим і здібним військовим, проте водночас і неймовірним дилетантом у питаннях стратегії. «Ми просто прорубаємо дірку. А там якось буде. В Росії ми так само робили», як відомо, сказав він про мету німецького контрнаступу навесні 1918 р. на Західному фронті. Це – красномовне свідчення того, яким катастрофічними були уявлення Людендорфа в питаннях стратегії: тактика визначає стратегію, щось, що сьогодні люблять називати *tacticisation of strategy*.[171]

Словами Людендорфа один в один можна окреслити і його політику щодо України: війська просто взяли та й ввели на територію країни, а там вже якось буде. Владний вакуум на Сході був просто дуже привабливий для ВАК (а також для інших німецьких еліт). Тут можна було швидко й просто досягати перемог, без особливого спротиву окуповувати величезні території та, зрештою, використовувати їх на благо Німецької імперії. Крім того, в такий спосіб можна чинити тривалий тиск на більшовиків у Москві. Політична концепція для окупованої України була справою другорядною, що вже казати про розтягнутість власної сфери діяльності.[172] Тож 1918 р. засвідчив незмінність практики, за якою швидкі тактичні перемоги переважають над довгостроковим стратегічним плануванням. Це й стало причиною «відсутності спрямованості та непослідовності»[173] східної політики Центральних держав.

Крім того, для німецької політики було типовим, що більшою мірою військові, а не уряд визначали основні напрями німецької східної політики. Територія ГКСВ[174] перебувала під управлінням військової адміністрації, проте навіть у формально незалежній Україні військові претендували на провідні позиції. Рішення ухвалювало ВАК, а реалізацією конкретної політики на місці займалася армійська група Айхгорн-Київ. Остання часто сама формулювала політичні й економічні цілі на тривалу перспективу. Ґренер одного разу висловився з цього приводу навпростець: «Ми робимо те, що вважаємо за потрібне, не перепитуючи, що на це скажуть на Вільгельмштрасе в Берліні, Ерцберґер і товариші».[175] Проте саме красномовному Ґренеру треба завдячувати те, що військові часто йшли на компроміс із представниками власного уряду в Києві та уряду Гетьмана. Тож загалом навряд чи можна вести мову про «військову

171 Гервіґ справедливо звертає увагу на те, що інтелектуальний рівень Людендорфа так і не вийшов за межі звичайного полковника, пор.: Herwig, The First World War, с. 420.

172 Рамки цієї публікації не дозволяють детально зупинитися на планах Людендорфа підтримати донських козаків і на кавказькій афері влітку й восени 1918 р. Про це див.: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 139–146, 174–207, який піддає ревізії твердження Фішера про політику щодо Кавказу за багатьма пунктами. Пор.: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 486–495.

173 Пор.: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 25. Натомість Фішер: Fischer, Griff nach der Weltmacht, с. 441–444, та загалом Боровський: Borowsky, Ukrainepolitik, наголошують на тому, що нібито цілі військових збігалися з цілями імперського уряду і що розбіжності були хіба що щодо шляхів досягнення цих цілей.

174 Liulevicius, Kriegsland im Osten.

175 Цит. за: Baumgart, Deutsche Ostpolitik, с. 124. На Вільгельмштрасе в Берліні знаходиться міністерство закордонних справ.

диктатуру» в Україні.[176] Німецькі промисловці хоч і мали свої інтереси в Україні, проте представники економічного управління уряду були надто слабкими, щоб ці інтереси захищати.

Такою ж недосконалою була й австро-угорська політика щодо України. Для неї були характерні яскраво виражене різноголосся та брак чітко окреслених цілей. Так, з одного боку, ВКА та командування Східної армії прагнули провадити власну політику щодо України, тоді як, з другого боку, міністерство закордонних справ намагалося втримувати віжки правління у своїх руках. Коли після ухвалення рішення розпочати воєнну операцію в березні та квітні 1918 р. можна, ба навіть треба було розробляти конкретні напрями політики щодо України, Чернін займався Румунією, а згодом аферою Сікстуса. Цей вакуум заповнили самовпевнені головнокомандувачі австро-угорських військ в Україні, Бем-Ермоллі, а згодом Краус, які намагалися принаймні в австро-угорській зоні окупації діяти автономно. Нічого не змінилось і за наступника Черніна, Буріана. Останній намагався насамперед реактивувати австро-польський проект, а тому ухилявся від конкретного формулювання цілей в Україні на середню й довгострокову перспективу, оскільки вони, мовляв, суперечитимуть злагодженій політиці щодо поляків. Основне завдання Буріан вбачав у швидкому постачанні продовольства у великих кількостях. Його мали виконувати німецькі й австро-угорські війська, і цьому завданню підпорядковувалися всі інші. Але навіть наприкінці окупації Австро-Угорщина не мала чіткого уявлення щодо існування суверенної української держави. Однією з можливостей, над якою розмірковували, було об'єднання її зі звільненою від більшовиків Росією. Проте вона не повинна була стати надто сильною, та об'єднана Росія.

176 Див.: Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft, с. 115; Golczewski, Deutsche und Ukrainer, с. 194.

РОЗДІЛ 2

Українські «спроби державотворення» між самостійністю та окупацією

2.а Україна між революцією, самостійністю та окупацією

Георгій Касьянов

У ході термінологічних дискусій, які тривали в українській історіографії від кінця 1980-х рр., академічні історики досягли консенсусу: «Українською революцією» називають усі події 1917–1920 рр. на українських землях. Дебати тривають і далі, але зводяться здебільшого до питання про хронологічні рамки: частина дослідників пропонує розширити їх до 1921 р. чи навіть 1922-го включно з повстанським рухом 1921 р. та селянськими бунтами 1922 р. в Радянській Україні, інші ж пропонують вважати датою закінчення революції 1923 р. (остаточна передача Східної Галичини Польщі).[1] Треба згадати ще й ту версію, згідно з якою період Української революції охоплює 1914–1921 рр.: йдеться про включення Першої світової війни як періоду мобілізації українського національного руху (також і за межами російської України). В цьому розділі дотримуємося підходу, згідно з яким Українська революція тривала від березня 1917 р. (створення Центральної Ради) до 21 листопада 1920 р., тобто до відступу українських військ на територію Галичини під час радянсько-польської війни.

Протягом цього періоду на українських землях послідовно змінювались, існували водночас, були проголошені й змінювали одне одного півтора десятки державних і квазідержавних утворень[2], серед яких: Українська Народна Республіка, спочатку в складі Росії, тоді самостійно (7 листопада 1917 р. – 28 квітня 1918 р.), Українська Держава (29 квітня – 15 листопада 1918 р.), Західно-Українська Народна Республіка (18 жовтня 1918 р. – 21 січня 1919 р.), Українська Народна Республіка (26 грудня 1918 р. – 21 січня 1919 р.; 16 липня 1919 р. – 20 листопада 1920 р.), Українська Республіка Рад (12 грудня 1917 р. – липень 1918 р.) та Українська Соціалістична Радянська Республіка (6 січня 1919 р. – грудень 1919 р.; лютий–травень 1920 р.). До цього переліку варто додати

1 Спочатку цей термін використовували насамперед на позначення подій, пов'язаних із боротьбою українців за незалежність і національну державність. У 1990-х рр. набув популярності термін, запозичений з емігрантської й діаспорної історіографії, а саме «визвольні змагання». Деякі історики використовують термін «Українська національно-демократична революція». Треба зауважити, що термін «Українська революція» досить критично сприймає частина російських істориків, вважаючи, що події на українських землях, нехай вони й мали локальну національну специфіку, були частиною «Російської революції» та «Російської громадянської війни».

2 Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 428–430.

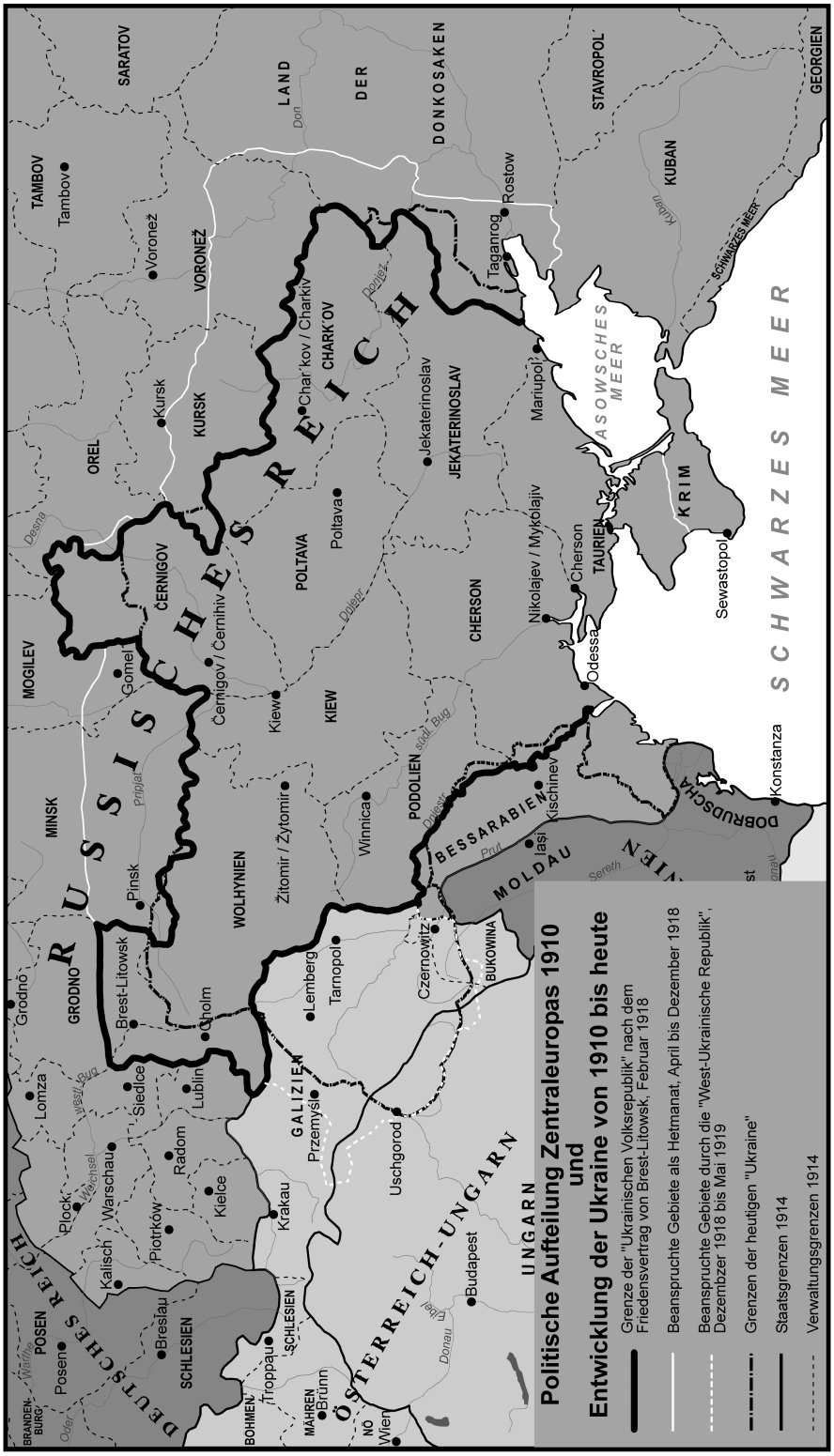

Карта 4: Політичні кордон України 1918–1919 рр. (зокрема на основі: Magocsi, Historical Atlas of Central Europe, с. 36, 138)

й локально обмежені утворення: Донецько-Криворізька Радянська Республіка (27 грудня 1917 р. – 19 березня 1918 р.), яка формально входила до складу Російської Соціалістичної Радянської Республіки (РСФСР), Одеська Радянська Республіка (3 січня – 13 березня 1918 р.), Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (19 березня – 30 квітня 1918 р.) та Галицька Соціалістична Радянська Республіка (15 липня – 21 вересня 1920 р.). Українська територія була окупована військами Німеччини, Австро-Угорщини, Румунії, Польщі, Франції та РСФСР і стала ареною бойових дій Білої й Червоної армій. Тут діяли великі селянські повстанські армії (Нестора Махна, Никифора Григоріїва, Зеленого (Данила Терпила), Євгена Ангела), сотні й тисячі дрібних партизанських загонів, дезертирів і просто бандитів.

Від падіння самодержавства до постання Гетьманату (лютий 1917 р. – квітень 1918 р.)

У подіях Української революції в період від лютого 1917 до квітня 1918 р. можна виокремити кілька сюжетних ліній: падіння самодержавства і встановлення влади Тимчасового уряду на українських територіях; консолідація українського національного руху як політичної сили та його еволюція від лозунгів національної автономії до програми політичного суверенітету (незалежності) України; політична боротьба в межах українського руху та його конфлікти з іншими політичними силами (насамперед з Тимчасовим урядом і більшовиками); жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді й наступна політична та збройна конфронтація між Центральною Радою й більшовиками; розгортання селянського руху і стихійне виникнення «чорного переділу»[3]; спроби державотворення (створення Української Народної Республіки); Брест-Литовський мир і окупація українських земель військами Німеччини й Австро-Угорщини; гетьманський переворот у квітні 1918 р.

У березні 1917 р., тобто відразу після падіння самодержавства, на українських землях відновили діяльність раніше заборонені політичні партії, серед яких і українські. Коли йдеться про загальну кількість партій у той час в Україні, дослідники зазвичай кажуть, що їх було «понад двадцять», включаючи в цю кількість загальноросійські партії, які діяли на українських землях, власне українські (новостворені й ті, що відновили свою діяльність) та інші національні партії (єврейські, польські тощо).[4]

В українській історіографії став уже традиційним підхід, згідно з яким в українському національному русі в 1917 р. боролися між собою дві течії: автономісти та прибічники негайного проголошення незалежності. Новітні дані не підтверджують цього. В першій публічній декларації Товариства українських прогресистів (ТУП)[5] від 8 березня 1917 р. йшлося про реалізацію культурно-

3 Це поняття позначає стихійний переділ земель та експропріацію майна селянами.

4 Любовець О М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. Анотація.

5 Нова рада. 1917. – 25 берез.

національних прав українців через принцип автономії. Вже 25–27 березня 1917 р. на установчому з'їзді Спілки українських автономістів-федералістів, створеної на основі ТУП, був проголошений лозунг «автономії України»[6], під яким розуміли політичну й національно-територіальну автономію. Таку ж позицію зайняли Українська партія народних соціалістів, Українська трудова партія, Українська соціал-демократична партія та найчисельніша Українська партія соціалістів-революціонерів.[7] Автономістські лозунги спочатку підтримали (ймовірно, з тактичних міркувань) і ті українські партії та об'єднання, які сповідували ідею незалежності, а саме Українська народна партія та Союз української державності.[8] Тож відразу після краху самодержавства в українському русі, попри численні розбіжності в питаннях тактики, простежувалася принаймні декларативна єдність щодо стратегічної мети – досягнення національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. Цей досить-таки поміркований лозунг підтримували не лише партії, а й різноманітні громадські об'єднання та рухи, такі як учительські організації, солдатські й селянські з'їзди, кооперативні організації та українські військові формування.[9]

Треба зауважити, що водночас практично всі національні українські партії та об'єднання підтримали створення Тимчасового уряду. Попри це, досить швидка й на перших етапах успішна самоорганізація українського руху та його інституційне формування, а особливо вимога автономії викликали стурбованість і протидію Тимчасового уряду. Політичною константою весни – осені 1917 р. на українських землях стала боротьба за розподіл влади й повноважень між Центральною Радою та Тимчасовим урядом.

Українська Центральна Рада була створена на початку березня 1917 р.[10] в Києві. Спершу це була спроба сформувати координаційний всеукраїнський політичний орган саме під керівництвом ТУП, проте під тиском українських соціал-демократів «старші» представники українського руху були змушені визнати рівноправність інших українських організацій у створюваній Українській Центральній Раді. Ще під час створення Центральної Ради став очевидним конфлікт між старшим поколінням українських діячів, які представляли ТУП, і

6 Там само. 1917. – 2 берез.

7 Любовець О. М. Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень – листопад 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 22–25.

8 Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917) // Там само. – С. 65–67.

9 Лозунг автономії України у складі демократичної Росії підтримали Перший український військовий з'їзд (5–8 травня 1917 р.), Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.), з'їзд Вільного козацтва (16–20 жовтня 1917 р.) та ін.

10 Щодо точної дати єдиної думки не дійшли ні історики, ні самі учасники тих подій. Називають такі дати: 3 березня (збори представників української громадськості, де вперше прозвучало словосполучення «Центральна Рада»), 4 березня (збори лідерів ТУП та українських соціал-демократів, де було ухвалено рішення про створення органу, який би координував і скеровував роботу українських організацій), 7 березня (вибори керівних органів; цей день як день створення Української Центральної Ради вперше відсвяткували 1918 р.), 9 березня (перший протокол засідання Центральної Ради). Див.: Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2, с. 33–34; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 67–71.

молодшим, які представляли насамперед соціал-демократів. Перші намагалися обмежитися традиційними завданнями національно-культурного руху, тоді як другі вимагали, по-перше, приділяти більшої уваги соціально-економічним програмам, по-друге, ширшого представництва в Центральній Раді неукраїнських організацій. У першому офіційному повідомленні про створення Української Центральної Ради йшлося про те, що в ній представлені студентські, вчительські, наукові та кооперативні організації, а також представники армії та соціал-демократи.[11]

Подальша структурна еволюція Центральної Ради, зумовлена прагненням і з тактичних, і з ідеологічних міркувань забезпечити якомога повніше представництво в її складі, привела до того, що з 15 делегатів на початку їхня кількість зросла до 118 осіб (квітень 1917 р.), тоді до 798 (серпень 1917 р.), максимальна ж кількість членів з мандатами, за свідченнями учасників (Дмитро Дорошенко, Павло Христюк), становила 822 особи. Таке стрімке зростання виникло внаслідок колективного вступу до складу Центральної Ради цілих організацій, як, наприклад, рад (робітничих, солдатських, селянських). У ній були представлені делегати Національного з'їзду (найбільш численні), члени Українського військового генерального комітету, представники губернських і повітових міських організацій, політичні партії[12], серед них загальноросійські та національні, національні меншини, а також професійні, економічні й освітні організації.[13] Для реалізації оперативної діяльності Української Центральної Ради була створена так звана «Мала Рада» – своєрідний виконавчий комітет.

Наприкінці березня 1917 р. Центральна Рада оголосила про скликання Всеукраїнського національного конгресу, який відбувся 6–8 квітня в Києві. На нього з'їхалася понад тисяча делегатів від найрізноманітніших українських організацій. Згідно з думкою сучасників, а згодом і дослідників, конгрес став першою і найпотужнішою демонстрацією масштабів впливу та єдності українського руху і, як згодом виявилося, останньою. Конгрес одноголосно підтримав лозунг національно-територіальної автономії України у складі «федеративної й демократичної Республіки Російської». У квітні 1917 р. відбулися подібні губернські національні українські конгреси, а також губернські й повітові селянські з'їзди, і всюди йшлося про національно-територіальну автономію. Все це давало Центральній Раді вагомі аргументи в дискусіях із Тимчасовим урядом про перерозподіл влади. На досить обережні вимоги щодо надання національно-територіальної автономії[14], які висловила делегація Центральної Ради в Петрограді 15 травня 1917 р. Тимчасовому урядові, останній відреагував негативно. Водночас у Києві побував військовий міністр Тимчасового уряду

11 Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 44–45.

12 За підрахунками науковців в Українській Центральній Раді за весь період її існування було представлено 19 партій.

13 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 233–241.

14 Спочатку йшлося про створення посади комісара з українських справ при Тимчасовому уряді та посади комісара уряду з питань України в Києві, якого б обирала Центральна Рада, а також про обмежену фінансову автономію та публічне визнання права України на автономію.

Олександр Керенський, який обговорив з керівництвом Центральної Ради їхні вимоги й попросив «почекати».

1 червня Тимчасовий уряд офіційно відмовив представникам Української Центральної Ради задовольнити її вимоги на автономне управління українськими землями, посилаючись на те, що Тимчасовий уряд не має повноважень ухвалювати такі рішення до скликання всеросійських Установчих зборів і що Центральна Рада не є легітимним представником усього українського народу. В ході переговорів представники Тимчасового уряду висловили також побоювання, що межі такої автономії неясні і що це може викликати надзвичайно складні проблеми.

Реакція Української Центральної Ради була цілком передбачувана. На початку червня 1917 р. Всеукраїнський селянський з'їзд, яким керували українські есери, підтримав вимоги Центральної Ради й доручив Всеукраїнській раді селянських депутатів, яка повним списком увійшла до складу Центральної Ради, розробити проект положень про автономію України.[15] 10 червня 1917 р. Українська Центральна Рада на другому Всеукраїнському Військовому з'їзді, проведення якого заборонив військовий міністр Тимчасового уряду Олександр Керенський, проголосила Універсал Української Центральної Ради до українського народу, в якому повідомляла, що «віднині самі будемо творити наше життя», й закликала всі українські й місцеві органи влади до «найтісніших організаційних зносин із Центральною радою». Сюди належало й зобов'язання від 1 липня збирати особливий податок на «рідну справу» й перераховувати його до казначейства Центральної Ради.[16] Універсал одностайно підтримали українці й негативно сприйняли всі загальноросійські партії та рухи на українських землях, крім більшовиків, які стали своєрідними союзниками в конфлікті з Тимчасовим урядом.

15 червня Українська Центральна Рада створила виконавчий орган – Генеральний секретаріат. Фактично це був прообраз уряду, до повноважень якого мали належати земельні, фінансові, продовольчі, селянські, міжнаціональні справи та підтримання громадського порядку. Більшість у Генеральному секретаріаті складали українські соціал-демократи (Володимир Винниченко, який очолив новий орган, Борис Мартос, Симон Петлюра, Валентин Садовський та Іван Стешенко), крім них, були представлені ще українські есери (Павло Христюк), соціалісти-федералісти (Сергій Єфремов) і безпартійні соціалісти (Микола Стасюк і Христофор Барановський).

Наступні два тижні минули в неформальних переговорах між Петроградом і Києвом, спрямованих на з'ясування позицій сторін. Довірені особи в Києві, члени кадетської партії й меншовики, виступали за більш уважне ставлення до вимог українців.[17] Тимчасовий уряд, перебуваючи у стані перманентної політич-

15 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. – К, 2003. – С. 347. Ентузіазм селянських депутатів з приводу автономії легко пояснити: в ній вони вбачали найкоротший шлях до розв'язання земельного питання.

16 Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 1. – С. 105.

17 Кудлай О.Б. Переговори Центральної ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 46–47.

ної кризи, не мав реальних важелів влади, щоб тримати ситуацію на українських землях під контролем.

27 червня Генеральний секретаріат оприлюднив Декларацію, в якій у загальних рисах (здебільшого в досить нечітких формулюваннях) окреслив завдання і напрями своєї діяльності: реорганізація місцевих органів влади й управління (із розпливчатих фраз можна зрозуміти, що йшлося про перепідпорядкування їх Центральній Раді), українізація системи освіти й армії, підготовка земельного закону та нормалізація становища на селі і т. ін.

29 червня 1917 р. відбулася зустріч делегації Тимчасового уряду (Іраклій Церетелі, Михайло Терещенко, Микола Некрасов, Олександр Керенський) з Комітетом Центральної Ради й Генеральним секретаріатом. Українська сторона вимагала від Тимчасового уряду визнати Українську Центральну Раду вищим крайовим органом влади, ухвалити документ, який би регламентував автономний статус України до Установчих зборів і розробити документ про принципи земельної реформи. Російська делегація вимагала розширити склад Центральної Ради представниками неукраїнських національностей і наполягала, щоб склад Генерального секретаріату затверджував Кабінет міністрів Тимчасового уряду.

Підсумком переговорів став Другий Універсал Української Центральної Ради, проголошений на її засіданні 3 липня 1917 р. Він містив обіцянку поповнити склад Української Центральної Ради «представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій», підготувати закони про автономний устрій України для утвердження їх Установчими зборами, сприяти Тимчасовому урядові в українізації армії (комплектуванні військових частин винятково українцями).[18] Через місяць, 4 серпня 1917 р., була оприлюднена «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріату Тимчасового уряду на Україні», в якому Генеральний секретаріат був названий вищим органом Тимчасового уряду в Україні, який призначається за пропозицією Центральної Ради. Повноваження Генерального секретаріату, згідно з цим документом, поширювалися на Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську і Подільську губернії в таких сферах: внутрішні справи, фінанси, сільське господарство, освіта, торгівля та промисловість, трудові й національні відносини.[19] Фактично лише відтоді можна вести мову про те, що Генеральний секретаріат дістав змогу почати практичну діяльність.

Переговори, відозви, боротьба за перерозподіл повноважень між Петроградом і Києвом, плани й декларації про організацію влади – все це мало дедалі більше символічне й дедалі менше практичне значення. Влада центральних органів і в Петрограді, і в Києві ставала дедалі ефемернішою. Водночас у період від весни до осені 1917 р. простежувалося неухильне «дроблення» влади «по горизонталі», тобто територіальне, і «по вертикалі», тобто між різними політичними силами. З одного боку, Тимчасовий уряд намагався вибудувати нову вертикаль центральної влади, яка проходила виразно по лініях адміністративно-

18 Проголошення Універсалу збіглося в часі з подіями 3–4 липня в Петрограді, де відбулися масові заворушення та збройні зіткнення революціонізованих солдатів і матросів з урядовими військами.

19 Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.

територіального поділу імперії (губернські й повітові комісари як виконавча влада, земства й міські думи як органи місцевого самоврядування). З іншого боку, досить швидко викристалізувалися претензії Центральної Ради та її виконавчих і тимчасових органів (Генеральний секретаріат, Комітет охорони революції) на організацію системи влади в рамках передбачуваної національно-територіальної автономії. Третім актором стали Ради робітничих (а невдовзі солдатських і селянських) депутатів з їхніми з'їздами. Сюди треба додати ще фабрично-заводські комітети на підприємствах та командування гарнізонів і тилових частин, хоча їхня роль ставала дедалі ефемернішою через активізацію революціонізації й розкладання армії, особливо влітку 1917 р.[20]

Горизонтальне дроблення влади виявилося в ігноруванні, саботажі й навіть протидії розпорядженням центральних органів влади, в посиленні самодостатності місцевої влади. Це могла бути міська дума, повітовий комісар, місцева рада, якщо йшлося про місто, сільська сходка чи верхівка місцевих загонів самооборони, якщо йшлося про село.

Восени 1917 р. надзвичайно ускладнилася й без того непроста загальна соціально-економічна ситуація. Відсутність або слабкість правоохоронних органів, експропріаторська агітація лівих партій (особливо більшовиків та есерів), слабкість центрального уряду й неухильне падіння рівня життя (зростання цін, брак базових продуктів харчування і промислових товарів, спекуляція), розкладання армії – все це створювало хаос. У містах, особливо в повітових центрах і містечках, ускладнилася криміногенна ситуація. Пограбування крамниць і квартир, погроми винних складів і заводів, вулична злочинність стали буденним явищем. Поряд із кримінальними елементами участь у розбоях і грабежах дедалі частіше брали солдати й «рядові громадяни».[21]

У сільській місцевості відносний спокій літа 1917 р. восени змінився наростанням експропріаторських настроїв серед селян. До агітації есерів, які закликали до переділу земель, додалося дедалі більше відчуття вседозволеності й безкарності. Як згадує сучасник, основним ферментом були демобілізовані солдати й дезертири, амністовані злочинці селянського походження. «Вони затруювали село, – писав Володимир Леонтович, – своєю лютістю, своєю зневагою і навіть ненавистю до права, до моралі, до справедливості, до усього, що могло їх обмежувати та стримувати, та нахиляли селян до самоправних вчинків, руйнування та вбивств».[22] Ще один сучасник і перший літописець подій 1917–1920 рр., Дмитро Дорошенко, звертає увагу на те, що до кінця літа 1917 р. «всякі заклики до порядку, до спокою, до вичікування, що постановлять установчі збори, – заклики, що йшли з центру, – втратили всяку силу. То тут, то там виникали розрухи: пограбування панського майна й худоби, самовільні

20 Наступ російської армії на Південно-Західному фронті 16–20 червня 1917 р. зірвався через цілковите розкладання залучених частин. Солдати обговорювали накази й відмовлялись їх виконувати, цілими підрозділами залишали лінії бойових дій.

21 Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – С. 44–50.

22 Національний архів Чеської Республіки, Ф. Український музей. Kart. 57, inv. c. 784 (Леонтович В.) Спогади і враження з часів аграрної ворохобні. Машинопис, с. 5.

захоплення землі, порубка лісу, підпали й грабування винокурень».[23] Від липня до першої половини жовтня 1917 р. в українських губерніях тільки за офіційними даними відбулося 525 виступів, спричинених невдоволеними селянами.[24]

У серпні – жовтні 1917 р. простежувалася радикалізація настроїв в українському русі: з'їзди українських есерів і соціал-демократів, сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів, з'їзд «поневолених народів Росії», який відбувся у вересні – жовтні, одностайно вимагали розширити повноваження Центральної Ради й Генерального секретаріату (і в політичному, і в територіальному сенсі) аж до створення автономної республіки. 20 жовтня 1917 р. Третій Всеукраїнський військовий з'їзд на заклик українських есерів ухвалив сповнену ентузіазму резолюцію про створення власними силами «Української демократичної Республіки».

25 жовтня 1917 р. в Петрограді стався переворот, керований більшовиками. Тимчасовий уряд упав. Стосунки з центральною владою змінилися щонайрадикальніше: на місце Тимчасового уряду прийшла влада, яка в розв'язані політичних і соціальних проблем орієнтувалася на крайні форми демагогії й насильства. В національному питанні більшовики з тактичних міркувань підтримували принцип самовизначення націй, однак у конкретному українському випадку вони підпорядковували його «класовому підходові» й «революційній необхідності».

Вслід за Петроградом українські більшовики спробували повторити сценарій 25 жовтня в Києві. Повстання спричинило збройні сутички з військами штабу Київського військового округу; згодом влада в місті мирним шляхом перейшла до Центральної Ради, яка не схвалила переворот в Петрограді, але й не виступила на захист Тимчасового уряду. Більшовики, які відразу після перевороту вийшли з Центральної Ради, спочатку ставилися лояльно до подій.

1 й 3 листопада 1917 р. Центральна Рада оголосила, що вона взяла під контроль військові відомства в Україні[25] (крім командування фронтів). У Генеральному секретаріаті були запроваджені посади військового комісара (ним став Симон Петлюра), комісарів у справах продовольства, судів, пошти й телеграфу, доріг. Центральна Рада заявила про те, що тепер її влада поширюється і на Херсонську, Харківську, Катеринославську та Таврійську (без Криму) губернії. 7 листопада був оприлюднений Третій Універсал Української Центральної Ради. Він проголошував створення Української Народної Республіки (УНР) без відокремлення від «республіки Російської», оголошував про перехід усієї влади в Україні (9 губерній) до Української Центральної Ради й Генерального секретаріату. Універсал повідомляв про скасування поміщицького та інших форм «нетрудового» землеволодіння та про перехід землі у «власність трудового народу» без

23 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. І. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – С. 75.

24 Верстюк В. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр. Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 1. – С. 535.

25 Штаб Київського військового округу в повному складі виїхав з міста 31 жовтня, в розпал переговорів про перемир'я між Центральною Радою, радами робітничих і солдатських депутатів і різноманітними партіями.

викупу. Управління земельними справами до рішення Українських установчих зборів було покладене на Генеральний секретаріат і земельні комітети.[26] Універсал установлював восьмигодинний робочий день, скасовував смертну кару, проголошував свободу слова, преси, віри, зборів, спілок, недоторканність особи й житла, встановлював національно-персональну автономію неукраїнським народам України, висував вимогу негайно почати мирні переговори.[27]

Очевидно, що проголошуючи свої принципи й лозунги, Українська Центральна Рада та Генеральний секретаріат мали намір і далі діяти в легітимному річищі. До рішень Українських установчих зборів, вибори на які були призначені на 27 грудня 1917 р., а скликання – на 9 січня 1918 р., мали функціонувати всі місцеві органи влади, які діяли за Тимчасового уряду. Згідно з постановами й розпорядженнями Центральної Ради й Генерального секретаріату, на території Української Народної Республіки й надалі мали силу закони й постанови Тимчасового уряду, не скасовані українською владою. Були видані розпорядження для місцевих органів влади, які забороняли самовільне захоплення землі й реманенту та вирубування лісу. Були вчинені спроби (безуспішні) Південно-Західний і Румунський фронти, що стрімко розвалювалися, реорганізувати в єдиний Український фронт. Загалом принаймні на рівні намірів, постанов і декларацій все зводилося до втримання законності й порядку і якогось статус-кво, доки не зберуться Установчі збори й не ухвалять відповідні рішення.

Проте наміри, постанови й декларації загалом так і не були виконані. Українська влада практично не мала реальних важелів для їхньої реалізації; був відчутний значний дефіцит людських ресурсів, бракувало єдності намірів і дій у самому українському русі. Вельми ненадійною й вузькою була соціальна база українського руху. На момент проголошення Третього Універсалу лідери Центральної Ради й Генерального секретаріату спиралися на підтримку української інтелігенції[28], яка й була основою нової влади, політизованої частини українського селянства й українізованих військових частин, українських земських діячів та українських учасників кооперативного руху. Переважна більшість російської інтелігенції, середніх прошарків міського населення, робітників промислових центрів, діячів міського самоврядування, чиновництва, офіцерства належали до

26 В українських губерніях діяло 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів, створених ще Тимчасовим урядом.

27 Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 1. – С. 399–401.

28 Відповідно до графи «рід занять» за даними перепису населення 1897 р. до інтелігенції можна було віднести таку діяльність: «громадська й станова діяльність», «приватна юридична діяльність», «навчальна й виховна діяльність», «наука, література, мистецтво», «лікувальна й санітарна діяльність» – загальна кількість українців, зайнятих у цих сферах, становила 27,9 тис. осіб, 2/3 представників інтелігентних професій мешкали в сільській місцевості. Дані наведені за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. В 89 т. – СПб., 1987–1905. – Т. 8, с. 172, 173, 176, 180, 181, 184; Т. 13, с. 152, 153, 156, 158, 159, 162; Т. 16, с. 178, 179, 182; Т. 18, с. 212–214, 216, 218, 220, 222; Т 32, с. 178–182, 183, 185; Т. 33, с. 192, 194, 196, 198, 200, 202; Т. 47, с. 200, 201, 202, 204; Т. 48, с. 208, 211, 214, 216, 218; Т. 51, с. 198, 199, 200, 210, 204–207. Критерієм національності в даному разі слугувала мова: до українців віднесені ті, хто на питання про рідну мову відповів «малоросійська». В загальному складі зайнятого населення серед українців 90% становили селяни.

опонентів українського руху, а в кращому разі додержувалися стосовно нього нейтральних позицій.

Потенційно наймогутніший соціальний ресурс Української еволюції, а саме селянство, досить швидко втратило будь-який інтерес до політики у зв'язку з розгортанням «чорного переділу».[29] Перспектива безкарного й фактично ніким неконтрольованого переділу та привласнення землі була набагато спокусливішою, ніж очікуване розв'язання земельного питання, запропоноване Центральною Радою, до того ж земельні положення Третього Універсалу за бажання теж можна було витлумачити як заклик до «чорного переділу», а такого бажання не бракувало.

В такій ситуації село миттєво поринуло в анархію, коли учорашні заклики до «організації національного життя», привабливі раніше саме як шлях до «своєї землі», втратили актуальність. У звітах за листопад повітові комісари повідомляли, що «в селі влади як такої нема», що «уряд намагався втілювати в життя універсали Центральної ради, на місцях же – просто грабували і влади Центральної Ради не визнавали», «в селах влади як такої немає – кожне село живе по-своєму».[30]

В період від листопада до початку грудня 1917 р. Генеральний секретаріат, уже як уряд УНР, ухвалив рішення про створення Центрального банку України, фактично визнав регіональним урядом Раду Народних Комісарів, створену 27 жовтня 1917 р. в Петрограді, перепідпорядкував собі комісарів Тимчасового уряду, запровадив Генеральний суд. Почалися переговори з Німеччиною про перемир'я. Водночас простежувались і намагання порозумітися з Антантою. Все це відбувалося на тлі дедалі гірших стосунків з більшовицькими організаціями в Україні й більшовицьким урядом у Петрограді. Вже 17 листопада 1917 р. під час телефонної розмови Миколи Порша з членом Раднаркому Йосифом Сталіним з'ясувалося, що вищою владою в Україні петроградський уряд готовий визнати лише місцевий з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів. Протягом листопада деякі ради робітничих і солдатських депутатів в Україні прийняли під впливом більшовиків резолюції на підтримку цієї ідеї.

Наприкінці листопада 1917 р. відбулися вибори до Всеросійських Установчих зборів: їхні результати стали досить тривожним сигналом для більшовиків. Вони одержали лише близько 10% голосів, тоді як українські партії в Україні – 77%. Занепокоєння викликали й резолюції рад у найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Полтава, Катеринослав): підтримуючи Раднарком у Петрограді, вони водночас визнавали Центральну Раду місцевою владою в Україні.[31] Українські більшовики пішли випробуваним шляхом: і далі беручи участь у відносно легітимних формах політичної боротьби (як, наприклад,

29 Сигналом до цього послужив Декрет про землю, ухвалений 26 жовтня 1917 р. на Другому Всеросійському з'їзді рад за ініціативи більшовиків, які, до речі, скористалися лозунгами есерів про «соціалізацію землі».

30 Скальський В.В. Губернські селянські з'їзди як складові української революції 1917–1921 рр. – К., 2009. – С. 107.

31 Бойко О. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень – грудень 1917) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 18.

під час підготовки всеукраїнського З'їзду Рад), вони готувалися до збройного перевороту й вели інтенсивну агітацію проти Української Центральної Ради. В середині листопада 1917 р. Київський революційний комітет, очолюваний більшовиками, оголосив Центральну Раду контрреволюційною й почав готуватися до збройного повстання.

У діяльності Центральної Ради й Генерального секретаріату настала мить, коли виникла потреба застосування військової сили. Проте лідери Української революції виявилися неготовими до такого розвитку подій. Практично всі боєздатні частини, які могли б виступити на захист УНР, були створені або не за ініціативи лідерів Української революції, або навіть на противагу їхнім принципам та ідеалам. Представники партій українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, які задавали тон у Центральній Раді, були противниками створення регулярної національної армії. У військовому будівництві під час війни їх цілком влаштовувала українізація частин у складі загальноросійської армії.

Ще в березні 1917 р. в армії і в тилових частинах почався стихійний процес самоорганізації українських підрозділів. Створювалися військові клуби військовослужбовців-українців, скликалися віча, на яких висували вимоги формування українських військових частин. У квітні 1917 р. Центральна Рада хоч і підтримала ініціативу українців-новобранців щодо створення українського добровольчого полку імені Богдана Хмельницького в Києві, втім, вона трималась осторонь від процесу його організації (полк налічував 3500 солдатів, у липні 1917 р. його відправили на фронт). У травні 1917 р. на першому Всеукраїнському військовому з'їзді було створено Український генеральний військовий комітет на чолі з Симоном Петлюрою. Комітет був підпорядкований Центральній Раді й мав виконувати завдання з організації українських військових частин у складі чинної армії. Реальна українізація військових частин фактично залежала від конкретних командирів. Улітку 1917 р. під керівництвом Павла Скоропадського був створений Перший український корпус на Південно-Західному фронті (близько 60 тис. солдатів і офіцерів).[32] Зазвичай цей факт наводять як приклад вдалої українізації армії. Якою ж була ситуація загалом, досить адекватно описав Володимир Винниченко: «військові частини почали самі робити переформовування [...] З'явились полки імени ріжних гетьманів і українських діячів: "Полк Сагайдачного", "Полк Ґонти", "Полк Дорошенка" і т. д. Ці полки, сформувавшись по своїй волі, діставши право буття самі від себе, вже до певної міри вважали себе самостійними, не підлеглими загальному розпорядку. Вони хотіли йти тільки в українські корпуси на фронт. Але тих знаменитих "трьох корпусів" у дійсности не було. Одмахнувшись ними з переляку, російське командування не мало щирого бажання, справді, утворювати їх. Через те не було куди й відсилати ті полки. Це вносило замішання й плутанину в справу пересування й ґрупування військ. Командування лютилось і обвинувачувало Ґенеральний

32 Це загальноприйнята кількість. За іншими даними, корпус налічував не більше, ніж 25–30 тис. осіб. Див.: Петренко І.Є. Діяльність П. Скоропадського щодо українізації частин російської армії у 1917 р. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2008. – Вип. XV. – С. 136.

Комітет у тому, що він вносив дезорґанізацію в армію, що вмішувався не в своє діло. Полки й салдати теж лютились і обвинувачували Ґенеральний Комітет у бездіяльности, в байдужости, в неумінню проводити справу. Ґенеральний Комітет також лютився, робив надлюдські усилля, переривався й намагався якось розплутати плутанину».[33]

Воістину скандальною, трагічною і вельми показовою з погляду ставлення Центральної Ради й Генерального секретаріату до військового будівництва стала історія з полком імені гетьмана Павла Полуботка: керівники Центральної Ради не лише відмежувалися від цієї ініціативи, а й всіляко їй протидіяли.[34] Ще одну озброєну силу, яка виникла за ініціативи знизу, а саме загони «вільного козацтва»[35], які налічували близько 60 тис. осіб, Центральна Рада й Генеральний секретаріат теж фактично проігнорували. Статут Вільного козацтва був затверджений лише в листопаді 1917 р., втім, і після цього його загони фактично були самодіяльними організаціями без визначеного реального статусу. Лише в січні 1918 р., вже під час збройного конфлікту з більшовиками, в Києві були створені нечисленні загони Вільного козацтва, які взяли участь у бойових діях без особливого успіху.

Формування боєздатних українських частин відбувалося дослівно мимохідь, навздогінці за подіями. Наприклад, у листопаді за ініціативи Симона Петлюри й командувача Київським військовим округом Віктора Павленка розгорнулося формування двох сердюцьких (козачих) дивізій, які 30 листопада попередили спробу більшовиків повстати в Києві.

На початку зими 1917/18 рр., коли постало питання про захист Української Народної Республіки, вона мала надзвичайно жалюгідні збройні сили. Загальна їхня кількість налічувала трохи більше 25 тис. багнетів, з яких близько 16 тис. були зосереджені в околицях Києва й у самому місті, 1680 шабель і 44 гармати.[36] До них могли доєднатися принаймні 50 тис. солдатів українізованих військових частин Південно-Західного й Румунського фронтів[37], проте на початок бойових дій між військами петроградського Раднаркому, українських більшовиків і військовими підрозділами Центральної Ради ці частини існували лиш на папері.

3 грудня в Києві розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд рад. Українські більшовики виявилися на ньому в меншості: вони представляли 86 рад із 300.

---

33 Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. І. – С. 197–198.

34 Полк створювався за ініціативи новобранців у селі Грушки під Києвом від травня 1917 р. Деякі дослідники звертають увагу на те, що лозунг українізації полку та його дислокації в Києві для захисту Центральної Ради могли використовувати для того, щоб уникнути відправлення на фронт. 5–7 липня 1917 р. солдати полку (близько 5 тис. осіб), доведені до відчаю браком харчів і підтримки від Центральної Ради, ввірвались у Київ, захопили зброю й заблокували кілька установ (банк, телеграф), захопили штаб міліції та арсенал. Виступ був зупинений за активного посередництва Центральної Ради, яка відмовилася визнавати полк. Див.: Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С. 128–146.

35 Організація вільного козацтва почалася в березні 1917 р. Фактично це були загони самооборони, які намагалися підтримувати порядок.

36 Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Львів, 1996. – С. 40–41. Дані про кількість і дислокацію військ автор наводить у таблицях.

37 Там само, с. 66.

4 грудня до Києва від петроградського Раднаркому надійшов підписаний Леніним і Троцьким «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Документ, який визнавав право Української Народної Республіки на незалежність, містив претензії до дій Центральної Ради, начебто спрямованих на руйнування фронту (йшлося про відкликання українізованих підрозділів з Північного й Північно-Західного фронтів на Український фронт, створений у листопаді 1917 р. шляхом об'єднання Південно-Західного й Румунського фронтів). Крім того, Раднарком висував вимоги припинити роззброювати радянські війська й червону гвардію в Україні, зупинити рух армійських частин на Дон і Кубань до Олексія Каледіна, проти якого Раднарком вів бойові дії, і дати змогу збройним формуванням більшовиків безперешкодно просуватися на фронт з Каледіним. У разі незадовільної відповіді від українських властей протягом 48 годин Раднарком оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і Україні».

Більшість делегатів з'їзду надзвичайно негативно відреагувала на ультиматум. Більшовицькі депутати[38], оцінивши становище, переїхали до Харкова, який вже захопили більшовицькі збройні формування.[39] Тут 11–12 грудня 1917 р. вони об'єдналися з делегатами Третього з'їзду рад Донбасу і Криворіжжя, який оголосив себе Всеукраїнським з'їздом рад і обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад, який своєю чергою створив уряд – Народний секретаріат на чолі з Євгенією Бош. Була проголошена Українська Народна Республіка Рад. Відтак в Україні виникло два уряди, які досить скоро опинилися в стані збройного конфлікту один з одним; уже 17 грудня харківський ЦВК назвав Центральну Раду «контрреволюційною силою» й оголосив їй війну.[40]

Наприкінці 1917 р. загальне становище з владою в Україні виглядало так: у містах, губернських і повітових центрах формально ще діяли органи влади Тимчасового уряду (губернські й повітові комісари), міські думи. В Києві та формально в дев'ятьох українських губерніях правили Центральна Рада й Генеральний секретаріат. Їм протистояли ЦВК і Народний секретаріат у Харкові. Крім того, у великих містах діяли більшовицькі революційні комітети. Сюди потрібно додати ще земельні комітети, земства і, врешті, місцеві ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, контрольовані або більшовиками, або есерами, меншовиками, українськими соціал-демократами чи українськими есерами. А ще існували органи управління тилами й командування фронту.

38 Демарш петроградського Раднаркому став несподіванкою і для самих українських більшовиків. Як писала учасник тих подій, «ЦК партии не предупредил украинские организации о шаге, предпринимаемом ими, не выяснил предварительно вопроса о целесообразности в тот момент такого резкого выступления. Украинских большевиков ультиматум, попавший к открытию Всеукраинского съезда Советов, поставил в крайне тяжелое положение [,] так как вызвал острый взрыв шовинизма на этом съезде и сплотил все национально-настроенные элементы вокруг Ц. Р.». Див.: Шрейбер С.К. К протоколам первого всеукраинского совещания большевиков // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 61.

39 Харків захопили загони Сіверса.

40 Воєнні дії відбувалися загалом у містах: у Харкові, Катеринославі, Києві. Варто звернути увагу, що харківський радянський уряд на той час не мав ані власної збройної сили, ані якихось важелів реальної влади. Він був радше придатком більшовицьких збройних формувань.

Країну заполонили озброєні погано контрольовані або й узагалі ніким неконтрольовані люди: армійські гарнізони й військові частини з їхнім командуванням (армія перебувала в стані інтенсивного розкладання), загони червоної гвардії, збройні формування російських більшовиків, збройні сили УНР, курсанти військових училищ і юнкерських шкіл, «червоні козаки» в містах, загони самооборони, Вільного козацтва і просто групи дезертирів і кримінальних елементів у містечках і селах.

На тлі цього хаосу, власне, й розгорталося збройне протистояння між владою УНР і більшовиками (Петрограда). Останні протягом грудня 1917 р. взяли під свій контроль Харків, захопили Полтаву, Чернігів і Катеринослав. Генеральний секретаріат займався тим часом реорганізацією збройних сил УНР і розпочав переговори з урядами держав Четверного союзу в Брест-Литовську.[41]

Щоб попередити більшовицьке повстання в Києві, військові підрозділи УНР 17–18 січня 1918 р.[42] взяли під контроль 30 об'єктів у місті, які могли стати початком повстання або об'єктом нападу (заводи, майстерні, управління Південно-Західної залізниці). Напередодні Київський революційний комітет, який відкрито діяв у місті, закликав до повстання проти УНР. У ніч з 24 на 25 січня 1918 р. в доволі драматичній ситуації, коли в Києві назрівало збройне повстання, а війська більшовицького українського уряду, підкріплені найбільш боєздатними частинами з радянської Росії, успішно просувалися до Києва зі сходу, на відкритому засіданні Центральної Ради був оприлюднений Четвертий (і останній) її Універсал.

Універсал проголосив Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу», доручив Раді народних міністрів (колишньому Генеральному секретаріатові) укласти мир із Центральними державами, після чого розпустити армію, замість якої мала бути організована «народна міліція». Універсал підтвердив усі демократичні свободи, проголошені в Третьому Універсалі, а також закон про національно-персональну автономію, ухвалений напередодні, проголосив вибори до волосних і повітових рад і в міські думи після повернення з фронту демобілізованих солдатів. Крім того, він підтвердив попередні рішення про передачу землі «трудовому народові» без викупу і встановив «державно-народний контроль» над банками. А ще він закликав до боротьби з більшовиками.[43] Універсал, який більшість дослідників подають як акт остаточного проголошення незалежності України, став результатом напружених дискусій, з одного боку, між двома провідними українськими партіями, представленими в Центральній Раді, тобто соціал-демократами та есерами, а з іншого – між ними й неукра-

41 Переговори, які почалися на початку грудня 1917 р., мали поперваx приватний характер. Делегація країн Четверного союзу вважала петроградський Раднарком, який став на шлях сепаратного миру, єдиним представником влади. Після оприлюднення 11 грудня 1917 р. офіційної ноти Генерального секретаріату до всіх воюючих і нейтральних держав, 22 грудня делегація Четверного союзу розпочала вже офіційні переговори з делегацією Української Народної Республіки.

42 Тут і далі дані наведені за новим стилем.

43 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. І: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – С. 264–268.

їнськими партіями (представники російських меншовиків, есерів і Бунд були проти проголошення незалежності). Варто зауважити, що й лідери провідних українських партій розглядали цей акт радше як вимушений захід, оскільки і далі йшлося про федерацію «демократичних народів». Відтак проголошення незалежності було, з одного боку, відповіддю на більшовицьку агресію, а з другого – важливим кроком на переговорах у Брест-Литовську.

29 січня 1918 р. в Києві почалося повстання, кероване більшовиками; водночас на Київ розгорнули наступ більшовицькі загони, які просувалися з боку Полтави й Чернігова.[44] Найбоєздатніші сили Центральної Ради були зосереджені на придушенні повстання в Києві (за сучасними підрахунками співвідношення сил більшовиків і сил Центральної Ради становило сім до одного[45], за іншими даними – три до одного), через що більшовики без особливих зусиль просувалися до Києва. 5 лютого командувач збройних сил Народного секретаріату Української Соціалістичної Радянської Республіки віддав наказ штурмувати Київ, де ще тривало повстання. 8 лютого більшовицькі війська зайняли Київ, Центральна Рада залишила столицю. За іронією долі саме в ці дні під гуркіт гарматного обстрілу Центральна Рада розглядала законопроекти про робітничий контроль і восьмигодинний робочий день. Місто зазнало жорстокого терору.[46] За наказом Муравйова на вулицях убивали офіцерів, гайдамаків, монархістів і «всіх ворогів революції». До останніх належали мешканці, які розмовляли українською, і загалом люди інтелігентної зовнішності.[47] 12 лютого до Києва з Харкова перебрався радянський український уряд, пробув тут до 28 лютого, після чого «помандрував» до Полтави, Катеринослава й Таганрога, втікаючи від німецької армії. В такій ситуації єдиним рятунком для Центральної Ради та її уряду було звернутися по допомогу до Центральних держав. У ніч з 8 на 9 лютого був підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою й державами Четверного союзу. 18 лютого після формального звернення уряду УНР із проханням про надання військової допомоги в Україну почали вступати німецькі війська, через десять днів до них приєднались і військові частини

44 Бойові дії велися переважно за захоплення залізничних вузлів і населених пунктів, які забезпечували воюючі сторони припасами. Нерідко захоплення відбувалося без застосування збройної сили, військові частини, які формально підпорядковувалися Центральній Раді, оголошували «нейтралітет» або переходили на бік більшовиків. Були випадки, коли сутички й конфлікти відбувалися не з військами УНР, а з підрозділами, які просувалися на Дон і Кубань, чи просто з гарнізонними частинами, які не хотіли пускати «чужаків». Варто звернути увагу й на те, що в Україні в разі наближення більшовицьких військ до того чи іншого населеного пункту в ньому за стандартним сценарієм відбувалося повстання робітників, починався страйк, воєнні дії очолював місцевий революційний комітет, на його боці виступали загони Червоної гвардії.

45 Голубко В. Армія Української Народної Республіки. – Львів, 1997. – С. 168.

46 Україна: хроніка XX століття. Рік 1918. – К., 2005. – С. 64.

47 За спогадами Володимира Затонського, який був водночас членом українського і російського радянських урядів, його самого ледве не розстріляв патруль, коли він пред'явив урядове посвідчення українською мовою, а врятувало від розстрілу посвідчення члена Раднаркому, підписане Леніним. Див.: Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 5–6. – С. 116–117. Загальна кількість жертв терору сягнула близько 3 тис. осіб.

австро-угорської армії. 8 травня німецькі війська зайняли Ростов-на-Дону, що означало вихід за межі УНР, її територія була повністю очищена від більшовиків. 28 березня 1918 р. була досягнута домовленість про встановлення «зон впливу окупаційних держав».[48] Усе це було представлено як надання допомоги союзникам. Спочатку окупаційним військам було заборонено застосовувати військову силу до місцевого населення в разі «недружніх дій» (яких спочатку, до речі, майже не було) й наказано за правосуддям звертатися до українських властей.[49]

Повернувшись 5 березня 1918 р. до Києва, Українська Центральна Рада і Рада народних міністрів опинилися в доволі складному становищі. З одного боку, перед ними стояло завдання відновлення всієї вертикалі влади, до того ж в умовах цілковитої руїни попередніх структур, з іншого – треба було виконувати зобов'язання перед новоприбулими союзниками (передусім ішлося про постачання продовольства), для чого знову ж таки була потрібна хоч якась ефективна система влади. А саме її й бракувало. Центральна Рада ухвалювала закони, постанови й рішення: від організації армії до запровадження української мови як державної, від друку грошей до запровадження нових державних свят (наприклад, день народження Тараса Шевченка 9 березня), від системи оподаткування та запровадження державної монополії на цукор до створення Українського народного університету. На початку березня 1918 р. були запроваджені національна валюта (гривня) та герб (тризуб Володимира Великого) й ухвалено закон про громадянство УНР. Основна проблема була в тому, що переважну більшість цих рішень не можливо було втілити в життя через відсутність дієвого апарату управління, постійні перетасування в уряді, супроводжувані безкінечними розбіжностями між партіями, елементарний брак організаційних навичок і політичної волі керівників держави. Достатньо згадати, що майже протягом усього березня Рада народних міністрів займалася своєю реорганізацією. В одному з інформаційних повідомлень міністерства закордонних справ Німеччини йшлося про те, що «абсолютно виключено, що Рада через свої власні органи зможе забезпечити постачання і транспортування продуктів, оскільки вона не має правильної і впевненої організації. І це не може швидко змінитися, оскільки Рада не має ні грошей, ні ефективного виконавчого апарату (армія, жандармерія, суд, поліція)».[50]

Влада Центральної Ради й Ради народних міністрів була номінальною й трималася на багнетах армій Німеччини та Австро-Угорщини.[51] В містах і на

48 Див. розділ 3.а і 3.б.

49 Ліб П. Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема. Німецька окупація України 1918 року // Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року. Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – С. 110–140. Дорнік В. Окупація України австро-угорськими військами у 1918 році // Там само. – С. 141–183. Докладніше про окупацію див. розділ 3.б.

50 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – Ужгород, 1930. – С. 11.

51 Позицію «союзників» вельми красномовно характеризують слова генерала Гофмана: «Вся Україна мене цікавить тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно». Див.: Bericht des Leiters der Operativen Abteilung der deutschen Ostfront über die Lage in der Ukraine im März 1918 // Archiv der Russischen Revolution. – Bd. 1. – Berlin, 1922, с. 288, прим.

залізничних вузлах порядок підтримували армійські гарнізони «союзників». Село було практично поза контролем, тут панувала анархія: селяни не визнавали ніякої влади, тривали стихійні перерозподіли землі й грабунки поміщицьких володінь. Часто це супроводжували безперервні сутички між самими селянами, доходило навіть до відкритих бойових дій між окремими селами. «У державі немає ніякої влади, яка б охоплювала більш-менш значну територію, – доповідав німецький журналіст Колін Росс в оперативний відділ німецького командування Східного фронту. – Вся країна розділена на цілу низку окремих районів у межах повіту, міста, а інколи навіть окремих сіл. Влада в таких районах належить окремим політичним авантюристам, розбійникам і диктаторам. Можна побачити оточені окопами села, які ведуть поміж собою війни через поміщицькі землі. Окремі отамани владарюють у районах, підкорення яких вони домагаються за допомогою своїх наближених і найманців. Вони мають кулемети, гармати й броньовані автомобілі, як і взагалі багато зброї розтягло населення».[52]

У квітні командування збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини взялося самостійно «наводити лад», насамперед у селах. 6 квітня командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Айхгорн видав наказ про початок весняної сівби.[53] Мала Рада своїм розпорядженням «скасувала» цей наказ, вступивши відтак у відкритий конфлікт зі своїми вимушеними союзниками. На той час останні вже активно шукали альтернативу Центральній Раді. Завдання її замінити полегшувала не лише відсутність у неї якогось помітного впливу на ситуацію в країні, а й наявність активної опозиції збоку великих і середніх землевласників, від поміщиків до заможних селян. Вони стали основними жертвами «чорного переділу», спровокованого, з одного боку, більшовицькою демагогією, з іншого – земельним законодавством Центральної Ради, яке фактично легалізувала стихійний розподіл землі. Різноманітні з'їзди та збори представницьких організацій і партій великих і середніх землевласників у березні – квітні 1918 р. відверто вели мову про потребу змінити владу й звернутися до німецьких і австро-угорських військових властей за допомогою у «відновленні порядку». Схожі настрої панували й серед впливових представників українського руху, які перебували почасти у прихованій, а почасти у відвертій опозиції до керівництва Центральної Ради й уряду, контрольованих есерами та соціал-демократами. Видатний діяч українського руху Євген Чикаленко на початку квітня 1918 р. так окреслив розмови, які точилися в цьому середовищі: «Всі висловлювались, що краще було б, якби німці взяли все в свої руки і самі посадили міністрів, бо наші ладу не дадуть і не заведуть спокою в нашій молодій державі».[54]

Пасивними союзниками опозиції була значна частина російськомовного населення міст, переважна більшість міської буржуазії та міщан. До квітня 1918 р. Центральна Рада не мала ні серйозної соціальної опори (самостійно розділивши землю, українське селянство «забуло» про національне самовизначення, інтелігенція була надто слабка), ні достатньо боєздатної армії (як наслі-

52 Там само, с. 288.

53 Через два тижні німецьке командування запровадило військово-польові суди проти цивільних осіб.

54 Чикаленко Є Щоденник. – Т. 2 (1918–1919). – К., 2004. – С. 9.

док ідеологічних експериментів), ні зовнішніх союзників. За таких умов зміна влади була «технічним завданням». Ініціаторами стали німецьке командування в Україні та посол Німеччини в Києві Філіпп Альфонс Мумм фон Шварценштайн. У середині квітня почалися неформальні контакти з Павлом Скоропадським, який уже створив Українську народну громаду, кістяк якої становили колишні військовослужбовці й офіцери, особисто віддані Скоропадському. Неформальні переговори закінчилися деякими формальними зобов'язаннями: Скоропадському німці висунули конкретні вимоги, виконання яких гарантувало йому «дружній нейтралітет» німецького командування.[55] Схожі вимоги німці висунули й Раді народних міністрів УНР, відмова якої їх виконати була цілком передбачуваною.

Обставини перевороту загальновідомі: 23–24 квітня в Києві відбулася нарада послів Німеччини й Австро-Угорщини та командування окупаційних військ, де було ухвалене рішення про заміну влади в Україні (водночас тривали переговори й підписання документів про «економічну угоду» з чинним урядом УНР).[56] 26–27 квітня німецькі підрозділи роззброїли в Києві частини першої Української дивізії, так званих «синьожупанників», і підрозділи українських артилерійських полків. 28 квітня загін німецьких військових зайшов до будівлі Педагогічного музею, де засідала Мала Рада, припинив засідання й заарештував низку присутніх (приводом було викрадення банкіра Адама (Абрама) Доброго). 29 квітня відбулось, як з'ясувалося згодом, останнє засідання Української Центральної Ради (Малої Ради), на якому була прийнята Конституція УНР (вона мала назву «Статут про державний устрій, права та вільності УНР»). Цього ж дня у приміщенні цирку відбувся з'їзд «хліборобів-власників», скликаний за ініціативи Української хліборобсько-демократичної партії, на якому було оголошено про повалення Української Центральної Ради й уряду УНР і проголошено нову владу Гетьмана Скоропадського. Паралельно до цього сили Української народної громади за «нейтралітету» німців взяли під свій контроль усі життєво важливі пункти й центри Києва. Переворот відбувся малою кров'ю: під час захоплення Педагогічного музею загинули три бійці Українських січових стрільців, які несли там караульну службу.

У своєму першому законодавчому акті, «Грамоті до всього українського народу», Гетьман проголосив створення Української Держави, скасував усі закони й постанови Центральної Ради та Тимчасового уряду, розпустив земельні комітети, відновив приватну власність на землю.[57] Українська Народна Республіка та Українська Центральна Рада де-факто припинили своє існування.

Українська Держава Скоропадського

Політичний режим, який встановився в результаті перевороту 19 квітня 1918 р., з погляду легітимності та представництва мало чим відрізнявся від попередньої системи: його підтримували великі землевласники та заможні селяни,

55 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т. 2. – С. 31–32.

56 Докладно див. розділ 3.б.

57 Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 82.

промисловці та фінансова буржуазія. Серед партій і організацій, які підтримували Скоропадського, варто згадати доволі нечисленну Українську демократичну хліборобську партію, Союз земельних власників, який об'єднував великих поміщиків, Протофіс – Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства, своєрідний конгломерат галузевих промислово-торговельних і фінансових організацій, і врешті, партію кадетів, представники якої практично протягом усього періоду правління Скоропадського формували уряд Гетьмана.

Політична сила і вплив перелічених вище прошарків населення, партій та організацій в умовах революції, громадянської війни, повсюдної анархії й економічного занепаду були вельми обмежені; єдиною реальною силою, на яку можна було розраховувати в забезпеченні порядку й законності, були німецькі й австро-угорські війська, перед якими стояли загалом вузькоутилітарні завдання забезпечення нормального функціонування структур та інфраструктур, які здійснювали «товарообмін» між Україною й Центральними державами.

У лавах союзників і прихильників Скоропадського теж не було єдності щодо його політики. Доволі швидко в опозицію до Гетьмана перейшла Українська демократична хліборобська партія, діячі якої були незадоволені кадровою політикою Гетьмана, який формував бюрократію й керівництво силових структур з російськомовних службовців царських часів. Впливові члени Союзу земельних власників були незадоволені планами Скоропадського щодо земельної реформи, передусім його ідеєю про створення широкої верстви дрібних і середніх землевласників. Члени Союзу, які ввійшли в комісію з розроблення земельного законодавства, фактично блокували її діяльність, зволікаючи з розробленням аграрної реформи та її реалізацією. Так само діячі Протофісу змушували Гетьмана до вельми непопулярних дій стосовно робітників (скасування восьмигодинного робочого дня, репресії проти профспілок) і всіляко перешкоджали його політиці українізації держави. Те ж саме можна сказати й про представників партії конституційних демократів, які домінували в урядах Скоропадського. Переважна більшість із них були противниками української державності як такої.

В сучасних дослідженнях існують різні оцінки політичної природи держави Скоропадського. Одні дослідники стверджують, що «Гетьманат 1918 року – це авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, вузькою соціальною базою та тимчасовим характером правління».[58] Інші називають Гетьманат «військово-політичною диктатурою».[59] Досить традиційною є оцінка Гетьманату як «маріонеткового режиму».[60] Типовою думкою

58 Пиріг Р. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – № 15. – С. 66–95, див.: с. 67.

59 Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С. 11–35, див.: с. 23.

60 Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1918. – Т. 2. – К., 2009, с. 201. Працю розміщено на інтернет-сайті Українського інституту національної пам'яті: http://www.memory.gov.ua/

в апологетичній історіографії можна вважати міркування про те, що Українська Держава Скоропадського – це продовження державотворчої традиції козацької державності. В усіх оцінках ніхто не заперечує критичної вузькості соціальної бази цього державного утворення та його не менш критичної залежності від зовнішньої сили.

Варто звернути увагу на те, що, попри зовнішні атрибути диктаторських повноважень (Гетьман особисто призначав і звільнів уряд, був головнокомандувачем і виконував функції верховного судді), в політичному сенсі режим був досить слабким. Попри запроваджену вже в перші дні правління Скоропадського цензуру, заборони й обмеження на свободу слова, зборів і мітингів, в Українській Державі легально чи напівлегально діяли політичні сили й діячі, які відкрито виступали проти Гетьмана, проводили заборонені владою з'їзди, видавали заборонені газети. Вельми показовим фактом можна вважати те, що в травні 1918 р. всі опозиційні до Гетьмана партії й організації провели «підпільні» з'їзди в околицях Києва після того, як ці з'їзди були заборонені чи навіть силоміць розігнані в самому місті. Якоюсь мірою це було символічною демонстрацією меж впливу влади.

Арешти й короткострокове перебування в ув'язненні низки діячів УНР можна вважати найрадикальнішою формою репресій проти української політичної опозиції.[61] Показова в цьому сенсі історія з арештом Володимира Винниченка 10 липня 1918 р. за підозрою в підготовці державного перевороту. Арешт протривав менше доби й закінчився тим, що Гетьман через начальника свого штабу особисто вибачився перед «потерпілим».[62] Тут очевидними стали суперечності між німецьким командуванням, яке вимагало видати Винниченка, і самим Гетьманом. Дещо схоже можна сказати й про арешт голови управи Всеукраїнського союзу земств Симона Петлюри в липні 1918 р. Однак у цьому разі німці вимагали вже лояльнішого ставлення до арештованого, оскільки на той час командування окупаційних військ шукало можливості для розширення представництва політичних сил в уряді Гетьмана. Варто зауважити, що Скоропадський і сам схилявся до співпраці з українськими соціалістами.

Найвідомішою історією «жорстких» переслідувань діячів УНР став німецький військово-польовий суд над діячами Центральної Ради Всеволодом Голубовичем і Олександром Жуковським і чотирма урядовими чиновниками у справі викрадення банкіра Адама (Абрама) Доброго: всі вони були засуджені до невеликих термінів ув'язнення. Варто врахувати і ту обставину, що діяльність українських партій у підготовці повстання проти Гетьмана нерідко проходила майже в легальній формі, наприклад через культурно-просвітницькі організації.

---

61 У найближчому оточенні Гетьмана були люди, які постійно підтримували контакти з лідерами українських опозиційних партій і забезпечували контакт із ними (напр., Дмитро Дорошенко). Сам Скоропадський не був схильний до радикальних заходів проти діячів українського руху. Варто звернути увагу на те, що Петлюру звільнили за особистою вказівкою Гетьмана 12 листопада 1918 р. Звільнений відразу ж приєднався до організаторів антигетьманського повстання в Білій Церкві: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С. 376 (примітки).

62 Винниченко В. Щоденник. – Т. 1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С. 289–296.

Слабкість режиму Скоропадського стала особливо очевидною в ході «наведення ладу» в сільській місцевості. Збройні підрозділи Гетьмана (Державна варта) виявилися не готовими самостійно контролювати ситуацію, яка радикалізувалася саме внаслідок зусиль влади її нормалізувати. Довелось кликати на допомогу окупаційні війська.

Водночас дії окупаційних військ і силових структур Гетьманщини з наведення ладу свідчать про відсутність розуміння «місцевої специфіки». Вони недооцінювали здатність українського села до самоорганізації та військових форм відсічі, попри те, що влада добре знала і про неймовірну кількість зброї, що накопичилася тут після розвалу фронту, і про наявність бойового досвіду в селян, значна частина яких ще донедавна воювала на фронтах світової війни. Каральні експедиції й екзекуції, які проводила влада навесні – влітку 1918 р., фактично лише підкладали дров до багаття та спровокували численні селянські виступи, які в окремих місцях переросли в організований повстанський рух.

Перші сутички з окупаційними військами сталися вже на початку травня в зоні відповідальності австро-угорських військ у Подільській губернії (конфлікт спровокували польські добровольчі формування, до яких нерідко належали колишні власники розграбованих селянами господарств і економій; часто свою роль відігравав тут мотив помсти, що зумовлювало надзвичайну жорстокість).[63] Від середини травня в Україні починає розгортатися селянський повстанський рух. В одних випадках приводом до повстань ставали дії влади, спрямовані на вилучення в селян зброї, в других – реквізиції зерна, в третіх – спроби власників повернути майно й землі, самовільно експропрійовані селянами. Звістки про намір Гетьмана провести аграрну реформу з наділенням селян землею за викуп і розпорядження, видані наприкінці травня – на початку червня, про право на врожай[64], звичайно, лише сприяли зростанню невдоволення. Насильницькі заходи з вилучення збіжжя, стягування відшкодувань за збитки й повернення майна колишнім землевласникам, спроби силоміць змусити селян збирати врожай ще більше загострювали ситуацію.[65]

Масштаб селянських виступів був різним: від локальних бунтів, супроводжуваних збройними нападами і вбивствами (часом цілих сімей) землевласників, що поверталися до своїх володінь (об'єктами нападів ставали й заможні селяни), до організованих виступів, які охоплювали цілі повіти. Тут варто згадати масштабне повстання, організоване українськими есерами в Таращанському й

63 Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 49.

64 «Закон про права на врожай 1918 року на території Української Держави» від 27 травня вимагав віддавати третину врожаю (або грошову компенсацію) власникам тих земель, які були самовільно засіяні. На додаток до цього закону 14 червня було оголошено, що врожай цукрових буряків, зібраний на самовільно засіяних полях, є власністю цукрових заводів.

65 Створені урядом земельно-ліквідаційні комісії на місцях без особливого успіху намагалися реалізувати рішення про повернення поміщикам і великим орендаторам майна та відшкодувань шляхом «полюбовної згоди». Селяни вельми неохоче повертали награбоване, землевласники зазвичай висували вимоги, далекі від реальності. Становище ускладнило розпорядження уряду від 4 липня, за яким поміщики самі мали право визначати розмір збитків. У липні – серпні було запроваджено низку заходів, спрямованих на те, щоб примусити селян збирати хліб (урожай був дуже добрий): серед каральних заходів були штрафи, арешти й утримання під вартою, примусові роботи.

Звенигородському повітах Київської губернії у травні – серпні 1918 р. За різними даними в ньому брало участь від 20 до 40 тис. осіб. Придушити повстання вдалося лише силами німецької регулярної армії.

До кінця липня повстанський рух охопив Київську, Чернігівську, Катеринославську і Полтавську губернії. За даними генерал-фельдмаршала Айхгорна, в аграрних «безладах» брали участь 10–12% селян, тобто 2,5 млн осіб.[66] За підрахунками сучасного дослідника Віктора Савченка, до осені втрати окупаційних військ в Україні становили 22 тис. солдатів і офіцерів, втрати Державної варти – понад 30 тис. осіб. Кількість учасників повстань у травні – вересні дослідник оцінює у 80 тис. осіб.[67] До осені 1918 р. окупаційним військам загалом удалося стабілізувати ситуацію в селі.

Поряд із цим урядові структури інколи діяли й цілком раціонально, коли намагалися цивілізовано розв'язувати аграрні проблеми. В червні 1918 р. уряд узаконив купівлю державним Земельним банком земель для подальшого продажу їх селянам (максимальний розмір наділу не мав перевищувати 25 десятин – приблизно 27 гектарів) і дозволив продаж землі без обмежень. Проте великі землевласники не поспішали продавати свої земельні «надлишки», тоді як селяни не мали достатньо грошей, щоб їх купити. Не було їх достатньо й у Земельного банку, який мав видавати позики на такі операції. Відтак наміри Гетьмана створити масу дрібних землеробських господарств, які сформували б соціальну основу держави, так і залишилися проектом, реалізувати який не поспішали практично всі: селяни, які захопили землю без викупу, землевласники, які прагнули втримати монополію, ліві українські партії, які обстоювали ідею соціалізації землі, й окупаційна влада, яка була зацікавлена в наявності великих господарств, здатних забезпечувати великі поставки збіжжя. Тож проекти Гетьмана, які до того ж нерідко саботували ще й урядові структури, повисли в повітрі, а сам Гетьман так і не мав очікуваної соціальної підтримки. Лише наприкінці жовтня були розроблені конкретні регулятивні документи з реалізації реформи.

Тим часом загострювалося й у містах. Тут процвітала спекуляція продуктами харчування та промисловими товарами, звичними були перебої з постачанням продовольства. Політика уряду Гетьмана щодо робітництва, спрямована на зняття обмежень на тривалість робочого дня та розширення прав роботодавців з одночасним обмеженням діяльності профспілок, зумовила пожвавлення страйкового руху (тут дедалі активнішу роль відігравали більшовики й ліві есери). І в цій царині власне українська влада демонструвала нездатність опанувати ситуацію, в результаті чого діяти почали окупаційні війська. Найпоказовіший приклад – страйк залізничників у липні 1918 р.[68], який тривав доти, доки німецькі й австро-угорські війська не взяли під свій контроль низку за-

66 Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1918. – С. 317. Дослідник посилається на архівне джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Ф. 2311, оп. 1, спр. 120, 143.

67 Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2009. – С. 223–224. Верифікація цих даних потребує окремого дослідження.

68 За даними більшовицької преси (явно завищеними), страйк охопив понад 200 тис. осіб.

лізничних вузлів і не вдалися до планомірних репресій[69] проти організаторів та учасників страйку.[70] Варто зауважити, що й тут уряд Гетьмана вживав заходів, щоб розв'язувати проблеми цивілізовано. Зокрема, він задовольнив низку економічних вимог страйкарів (виплата заробітної платні та надання продуктового забезпечення).

Попри всі проблеми, пов'язані з потребою подолання наслідків війни й революції і спричинених ними розвалу й дезорганізації життя суспільства, Українська Держава Скоропадського була територією відносного спокою й порядку, особливо якщо порівнювати з сусідньою більшовицькою Росією, де розгорталася жорстока громадянська війна. Період від травня до листопада 1918 р. був часом достатньо систематичних і продуманих зусиль із створення й підготовки структур та інфраструктур української державності особливо на тлі хаотичних експериментів і організаційної неспроможності Центральної Ради.

Протягом перших місяці перебування Скоропадського при владі була створена система центрального державного управління, сформовано уряд (Раду Міністрів), централізовану судову систему (судові палати, Сенат). За Гетьмана відновилася відносно стабільна мережа фінансових інститутів, було налагоджено діяльність органів місцевого управління (губернські й повітові старости, міські отамани). Проблеми[71], які виникли з органами місцевого самоврядування (міськими думами, земствами), були розв'язані до осені 1918 р. шляхом підготовки нового виборчого законодавства. Для підтримання громадського порядку була створена організація з поліційними функціями – Державна варта.

Вагомим досягненням були конкретні практичні кроки зі створення армії. Гетьман домігся, щоб німці передали Українській Державі залишки Чорноморського флоту. У травні – червні були проведені підготовчі роботи з організації майбутнього війська: створено Генеральний штаб, розроблено систему чинів і звань, структуру майбутньої армії, ухвалено закон про загальний військовий обов'язок, проведено призначення командного складу. Більша частина військових підрозділів (вісім армійських корпусів і чотири кавалерійські дивізії) армії Скоропадського складалися з кадрів командного складу. Восени до них долучилися зразково-інструкторські військові частини, які складалися лише з командного складу. В листопаді 1918 р. до складу збройних сил Української Держави, крім перелічених вище кадрованих підрозділів, входили Окрема Запорізька дивізія у Харківській губернії, Запорізький і Чорноморський козацькі коші, розташовані в Козятині й Бердичеві, Сердюцька дивізія в Києві, Окремий загін січових стрільців у Білій Церкві й охоронні сотні. В жовтні почалось інтенсивне формування Особливого корпусу з добровольців – офіцерів колишньої

69 Поняття «репресії» включає арешти, утримання під вартою, вислання. Випадки крайнього насильства, звичні в сусідній радянській Росії чи на територіях, охоплених громадянською війною, були рідкісними.

70 Див. також розділи 3.а та 3.в.

71 У низці випадків губернські старости, які одержали владу, сумірну з владою дореволюційних губернаторів, просто розганяли невгодні їм органи місцевого самоврядування, що спричинило активні протести та втручання центрального уряду.

царської армії.[72] Загальна кількість армії та збройних формувань Української Держави становила 65 тис. осіб.[73]

Особливе місце у внутрішній політиці Скоропадського посідали питання українізації. У травні – червні 1918 р. Українська Держава розгорнула діяльність зі створення мережі початкових українських шкіл. Гетьман був послідовний в українізації державного апарату, армії, вищої школи, хоча це й провокувало конфлікти, почасти анекдотичного характеру. Скоропадський став засновником Української академії наук, а його зусилля з розбудови держави можна характеризувати як єдину спробу системного державного будівництва в період Української революції. Втім, ці зусилля спиралися на окупаційні сили (як основний фактор стабільності) та на доволі вузький прошарок великих власників, старої бюрократії і чиновництва. Можна сказати, що Скоропадський досягнув успіхів у створенні інфраструктур держави, проте його системні проекти вступали в гостре протиріччя з реальністю й наштовхувалися на відкритий (з боку основної маси селян і робітників) або прихований (з боку «союзників» усередині країни) спротив.

Що меншими ставали сили й вплив окупаційних військ, то хиткішим ставало становище Гетьмана та створюваної ним держави. Поразки Німеччини й Австро-Угорщини на Західному й Балканському фронтах і на Ізонцо в другій половині 1918 р. й зумовлене цим виведення частини їхніх військ з України в прямому сенсі зменшили фізичну силу підтримки режиму. Гетьман дедалі активніше шукав можливостей союзу з «білими» (значною мірою також і під впливом російської частини свого оточення). До листопада 1918 р. чи через слабкість, чи через м'якість режиму Скоропадського в країні сформувалася доволі організована опозиція до його влади вельми широкого політичного спектра. В циркулярі міністра внутрішніх справ від 31 жовтня про доконечність боротьби з таємними й нелегальними антидержавними організаціями серед таких були названі: Російська комуністична партія (більшовиків), Комуністична партія (більшовиків) України, партії та гуртки анархістів, лівих українських есерів і правих російських есерів.[74] Варто звернути увагу на те, що всі перелічені організації провадили агітаційну антидержавну діяльність на території України[75] без особливих проблем, якщо не вступали у відкритий конфлікт. Достатньо сказати, що влітку й восени в окремих місцевостях України діяли революційні комітети, які цілком успішно займалися антидержавною діяльністю. Фактично без жодних перешкод у нейтральній зоні більшовики готували партизанські загони для повстання проти Гетьмана. Українські ліві партії теж не мали особливих проблем з організованою опозиційною діяльністю проти Гетьмана аж до участі в організації селянських повстань і співучасті в підготовці страйків. У серпні 1918 р. був

72 Було передбачено, що Особливий корпус охоронятиме порядок на прикордонних територіях.

73 Буравченков А.О. Збройні сили Української Держави 1918 р. Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 311. Див. також розділ 3.б.

74 Україна: хроніка XX століття. Рік 1918. – К., 2005. – С. 349–350.

75 Керівні органи українських більшовиків перебували за межами країни.

створений Український національний союз – коаліція лівих українських партій і контрольованих ними громадських і професійних організацій.

У циркулярі міністра не були згадані інші, явно опозиційні сили: Всеукраїнський селянський союз, який перебував під впливом українських есерів, Всеукраїнський союз земств і такі організації, як «Київський національний центр», котрий об'єднував російських націоналістів і монархістів, надзвичайно незадоволених українізаційними зусиллями Гетьмана. Як було сказано вище, навіть союзники Гетьмана займали непримиренну позицію стосовно його дій, спрямованих на будівництво української державності. Кадети, які домінували в уряді, просто мирилися з необхідністю побудови української держави, розглядаючи її як перехідний етап на шляху до відновлення «єдності Росії». Велика буржуазія та промисловці взагалі дивилися на Українську Державу як на тактичний хід. На останньому з'їзді Протофісу наприкінці жовтня 1918 р. головним лейтмотивом виступів делегатів було «відновлення й возз'єднання вітчизни».[76] 17 жовтня 1918 р. дев'ять членів Ради міністрів виступили із заявою про необхідність створення федерації з небільшовицькою Росією.

Водночас дедалі радикальнішими ставали заяви й дії представників Українського національного союзу, які вимагали нейтралізувати «антиукраїнські елементи» в уряді та включити до його складу патріотичні сили. При цьому лідери Українського національного союзу (Володимир Винниченко й Микола Шаповал), проводячи переговори з Гетьманом про склад коаліційного уряду та скликання Національного конгресу (він був запланований на 17 листопада), готувалися до організації повстання проти нього. На початку листопада вони заручилися підтримкою командування січових стрільців, Чорноморського козачого коша й Запорізької дивізії[77], тобто підрозділів армії Української Держави. Варто зауважити, що військову частину плану повстання проти Гетьмана готували командири січових стрільців Євген Коновалець та Андрій Мельник. Скоропадський був поінформований про підготовку повстання проти нього, проте не вдавався до якихось серйозних активних протидій. Більше того, 9 листопада 1918 р. він розпорядився випустити з в'язниці Симона Петлюру, Миколу Порша і Юрія Капкана, тобто людей, які не могли не приєднатися до повстання. В ніч з 13 на 14 листопада в Києві, в приміщенні міністерства шляхів відбулося спільне нелегальне засідання представників Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-федералістів та Української партії соціалістів-сепаратистів («самостійників») і представників армії (січових стрільців), на якому було ухвалено рішення про повстання проти Гетьмана. На цьому ж засіданні була обрана Директорія[78] на чолі з Винниченком.

76 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Т. 3. – Нью-Йорк, 1969. – С. 115–116.

77 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 120–121.

78 Передбачалося, що Директорію обирають як орган влади на час антигетьманського повстання, а в подальшому влада перейде до представницького органу. Першими членами Директорії, крім Володимира Винниченка, стали Симон Петлюра, Андрій Макаренко, Федір Швець та Опанас Андрієвський.

Міжнародне становище теж підштовхувало до пошуків нових сильних союзників. Більшовицький уряд готувався до військової інтервенції.[79] Капітуляція Болгарії й Туреччини в жовтні пришвидшила військовий, а разом із ним і політичний крах Австро-Угорщини та Німецької імперії. Вже наприкінці жовтня вони почали виводити свої війська, проте останні залишалися в Україні ще до початку 1919 р. На східних кордонах України дедалі сильнішав «білий» рух. З деякими його представниками Гетьман вів обережні таємні переговори. Намагаючись знайти певний компроміс (або паліатив) між тиском, з одного боку, українського руху, а з іншого – прибічників «єдиної й неділимої Росії», а також розуміючи втрату основної підтримки Німеччини й Австро-Угорщини, Скоропадський знову був змушений звертатися по допомогу до могутньої зовнішньої сили, яка здатна впоратися з потужною внутрішньою силою – стихією селянської війни. Держави Антанти вели переговори про розподіл майбутніх зон впливу, серед яких згадувався й «південь Росії», тобто й територія Української Держави.

14 листопада 1918 р. Гетьман підписав «Грамоту», яку дослідники назвали «федераційною».[80] В ній він оголосив про те, що Україні «першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії». Грамота значною мірою була сигналом: Антанті про те, що Українська Держава готова перейти під її протекторат, антибільшовицьким збройним силам, які виступали союзниками Антанти, і тим союзникам Гетьмана всередині країни, які домагалися возз'єднання України з Росією. Грамоту було оприлюднено 15 листопада 1918 р., того ж дня почалося повстання під проводом Директорії. З Білої Церкви, Бердичева й Харкова до Києва рушили війська армії Гетьмана, які перейшли на бік Директорії. Дорогою до столиці до них приєднувалися повстанські загони селян, представники Українського національного союзу тим часом захоплювали урядові установи й виганяли представників гетьманської адміністрації. Бойові дії відданих Гетьманові військ у відповідь були неефективні, частини з них (сердюки) перейшли на бік повстанців.

19 листопада війська Директорії й повстанські загони підійшли до Києва, проте не зважилися на штурм, оскільки німецьке командування порушило нейтралітет і висунуло свої війська на підступи до міста. Це був вимушений крок. Якби повстанці ввійшли в місто, то це б завадило виведенню німецьких військ з України. Крім того, представники Антанти вимагали від німецького командування не допустити повстанців у Київ: вони саме вели переговори зі Скоропадським. Армія Директорії відійшла до Вінниці й Фастова.

Тим часом Гетьман оголосив загальну мобілізацію. Втім, на цей заклик відгукнулися лише офіцери колишньої царської армії, велика кількість яких

---

79 Варто згадати, що під час підготовки до повстання Володимир Винниченко таємно зустрічався з представниками Раднаркому Християном Раковським і Дмитром Мануїльським, які йому обіцяли «нейтралітет» комуністичного підпілля в обмін на легалізацію Комуністичної партії (більшовиків) України в майбутній українській державі.

80 Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – С. 346.

перебувала в Києві. 27 листопада Директорія зі свого боку оголосила загальну мобілізацію. Головний отаман військ Директорії Симон Петлюра видав наказ, за яким всі селяни, які «вчасно» приєднаються до військ Директорії, одержать додаткові земельні наділи.[81] Наприкінці листопада війська Директорії й повстанці взяли під свій контроль більшість губернських і повітових центрів Лівобережної й Правобережної України. В першій половині грудня вони зайняли Одесу й Миколаїв, однак згодом були змушені залишити їх під тиском військ Антанти, які висадили там великі військові десанти.

14 грудня війська Директорії, зломивши спротив нечисленних дружин офіцерів, захопили Київ. Українські військові формування Гетьмана перейшли на бік повстанців. Того ж дня Скоропадський оприлюднив акт про зречення від влади й через кілька днів виїхав з міста й країни в німецькому санітарному потязі. 19 грудня 1918 р. Директорія тріумфально ввійшла в Київ.

Директорія і «друга» Українська Народна Республіка

26 грудня 1918 р. було проголошено «Декларацію Директорії Української Народної Республіки». Документ декларував встановлення в Україні влади робітників і селян. Директорія оголосила про скасування всіх законодавчих актів гетьманської влади, відновила восьмигодинний робочий день і право на страйк. Земля «дрібних і трудових селянських господарств» була оголошена їхньою непорушною власністю, решта земель «переходила в користування» безземельних і малоземельних селян, насамперед тих, хто брав участь у повстанні. «Верховне управління» цією землею мала здійснювати Директорія через народні земельні управи. Ця ухвала поширювалася не лише на поміщицькі землі, а й на монастирські, церковні та державні. Питання про владу мав вирішувати Конгрес трудового народу України. «Експлуататорські класи» не мали права на участь в органах влади (проте в декларації нічого не було сказано про експропріацію їхньої власності).

Того ж дня Директорія призначила уряд УНР: Раду народних міністрів на чолі з соціал-демократом Володимиром Чехівським. До уряду входили представники Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-самостійників та Української партії соціалістів-федералістів.[82] Із запровадженням поста міністра єврейських справ сюди додався і представник партії «Поалей Ціон». Представників російських і польських політичних організацій в уряді не було. Втім, як засвідчили подальші події, цей уряд був радше технічним органом при Директорії, яка сама ухвалювала всі важливі рішення. Уряд мав їх лише втілювати в життя.

---

81 Новобранці, що ринулись у війська Директорії, миттєво збільшивши їх кількісний склад, не менш миттєво знизили їхню боєздатність.

82 Протягом літа 1918 – зими 1919 р. в найбільших і найвпливовіших політичних партіях, у партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократичній робітничій партії, відбувся процес відокремлення лівих фракцій, які підтримували ідеологію більшовизму. Ці фракції боролися проти Директорії.

А саме це було надзвичайно проблематично. Від перших днів існування другої Української Народної Республіки країна переживала своєрідне дежавю: надзвичайна слабкість центральної влади, дезорганізація й анархія в провінції, політичні й особисті чвари та протистояння у вищих органах влади, організаційне безсилля вищих керівників, відсутність або слабкість структур влади на місцях. Усе це було болючим повторенням досвіду Центральної Ради й Генерального секретаріату. До цього додалася ще низка складних внутрішніх і зовнішніх обставин.

Масова підтримка протягом місяця антигетьманського повстання зникла відразу ж після того, як Директорія вступила до Києва. Армія Директорії, чисельність якої оцінювали в 150 і навіть 200 тис. осіб, розбіглася по селах ділити землю. В січні 1919 р. вона налічувала близько 50 тис. осіб.[83] Кістяком армії УНР фактично стали підрозділи, сформовані за Скоропадського. Загальна мобілізація, оголошена Симоном Петлюрою 27 листопада 1918 р., після повалення Гетьмана (коли в армію УНР масами йшли добровольці) вимагала значних організаційних зусиль, для втілення яких бракувало сил, а тих, хто хотів «мобілізуватися», серед населення, насамперед серед селян, було небагато.

8 січня 1919 р. Директорія ухвалила закон, за яким новобранці одержували додаткові п'ять десятин землі й безповоротну позику для придбання реманенту. Втім, і це не допомагало, оскільки і те, і інше селяни брали самостійно в ході «чорного переділу». Доукомплектування армії відбувалося в екстремальному режимі, безпосередньо під час боїв, на територіях, на яких розгорталися бойові дії. Новобранці, на одностайну думку всіх учасників подій, були ненадійні, дезертирство було масовим явищем. Учасники подій у своїх спогадах описують випадки, коли новобранці, одержавши обмундирування та зброю, відразу ж на наступний день кидали свої частини. Навіть найнадійніші частини в результаті мобілізації втрачали бойові якості. Окремий загін січових стрільців, до прикладу, який почав повстання проти Скоропадського (більшість офіцерського та старшинського складу тут становили галичани), в ході повстання був розгорнутий у дивізію, а тоді в корпус. «Ніхто не питав за тим, – писав очевидець, – і це розуміється в тодішніх обставинах було неможливим, кого приймається в ряди Стрілецтва, що уявляє собою один чи другий доброволець, головна річ, щоб був заповнений "штат", щоб чім скоріше повстав перший, другий, третій курінь. Не диво, що в цей спосіб до корпусу дісталося много ненадійного елементу, маловартісного в боєвому відношенню, а ще менш в моральному». За спогадами того ж очевидця, після вступу в Київ з корпусу щодня дезертирувало 10–15 осіб.[84]

Побудову армії ускладнювали, крім того, і згадані вище чвари в керівництві УНР.[85] Лідери партій, представлених у Директорії й в уряді, змагалися один з

83 Міна Ж.В. Збройні сили Директорії на початку її існування (листопад 1918 – травень 1919 р.) // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка» Держава та армія. – 2000. – № 408. – С. 49–54.

84 Крезуб А. (О. Думин) Група полковника Рогульського // Календар «Червоної калини». – 1929. – С. 57–58. Цит. за: Національний архів Чеської республіки. Фонд Український музей. Kart. 44, inv. c. 710/5 c. 452–453.

85 Розбіжності в поглядах стосувалися не лише організації армії. Ліві фракції соціалістів

одним за вплив на військових, обстоюючи свої принципи державного будівництва. Два найвпливовіших діячі Директорії – Симон Петлюра і Володимир Винниченко – найгостріше конфліктували саме з приводу організації війська. Комплектуючи командний склад, нерідко брали до уваги не фахові чинники, досвід та елементарну грамотність, а національне походження та відданість «українській справі». Крім того, керівники Директорії, конфліктуючи між собою, загравали з отаманами, намагаючись забезпечити свій вплив і домогтися реальної військової підтримки. Петлюра, наприклад, нерідко видавав окремим отаманам значні грошові суми на «організацію війська».[86]

За правління Скоропадського були укомплектовані кадровані частини і створено генеральний штаб. Чисельність командного складу сягнула 15 тис. осіб. За оцінками фахівців, цього було достатньо, щоб у процесі грамотного організованої мобілізації розгорнути боєздатну армію. Проте ліве керівництво Директорії не довіряло офіцерам «старорежимної служби». Це вносило сум'яття й дезорганізацію в процес побудови війська, дратувало кадрових офіцерів, негативно впливало на бойовий дух командного складу. Фахові військові були надзвичайно незадоволені також комплектуванням армії через приписування до неї цілих повстанських загонів.

Така форма «мобілізації», тобто включення до складу армії УНР уже наявних повстанських загонів, очолюваних отаманами, значною мірою була вимушеним кроком, оскільки військове становище вкрай ускладнювало проведення звичайної мобілізації. В результаті чинна армія складалася не лише з регулярних військових з'єднань, укомплектованих згідно з принципами та статутом військової служби, а й з повстанських загонів, керівники яких формально визнавали верховенство Директорії та її військового командування і діяли від її імені, проте насправді являли собою ніким не контрольовані озброєні загони, які здебільшого вдавалися до методів партизанської війни й були малоздатними вести регулярні бойові дії. Так, під формальною егідою Директорії в Київській губернії діяли підрозділи отамана Зеленого (Данила Терпила), в Чернігівській – Євгена Ангела, в Катеринославській – Юхима Божка, в Херсонській, Миколаївській і в частині Катеринославської губернії – Никифора Григоріїва. До складу чинної армії УНР ввійшли десятки дрібніших повстанських з'єднань. За оцінками сучасників, у середині 1919 р. загальна кількість повстанських загонів і «армій» коливалася від 15 до 200 тис. осіб.[87]

Політична орієнтація керівників сотень повстанських загонів, командирів селянських «армій», отаманів, по-перше, була досить невиразною, а по-друге, досить часто змінювалася залежно від обставин і поточних інтересів. Частина повстанців перебувала під впливом українських есерів і соціал-демократів, багато хто підтримував більшовиків або з їх наближенням переходив на їхній бік.

революціонерів і соціал-демократів взагалі не хотіли воювати з більшовиками й урешті почали їх підтримувати.

86 Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 3. – С. 351.

87 Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі // Література та культура Полісся. – Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури XX століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2010. – С. 105–114.

Одна з найбільших повстанських армії під керівництвом Нестора Махна, яка контролювала значну частину Катеринославської губернії, виступала загалом проти будь-якої влади, хоча й використовувала радянські лозунги і входила в союз з більшовиками. Провідників дрібних загонів найчастіше цікавив захист свого села чи прилеглої контрольованої території. Подекуди місцеві отамани проголошували локальні республіки[88] й особисту владу над тією чи тією територією. Сучасні дослідники налічують у період Української революції проголошення близько 120 різних селянських «республік».[89] Отамани нерідко воювали не лише проти Директорії, більшовиків, «білих», іноземних інтервентів, а й один з одним. Упоратися з такою стихією керівництво Директорії було не в змозі. Війна на кілька фронтів унеможливлювала не лише стабільне командування повстанськими загонами, а й навіть функціонування стабільних каналів зв'язку та інформації.

«Автономність» дій отаманів була така значна, що вони переходили на бік противника у найкритичніші моменти. В січні 1919 р. отаман Зелений у розпал боїв із більшовиками під Києвом залишив зі своїми загонами позиції й пішов у ліс, оголивши фронт, унаслідок чого більшовикам було значно легше взяти Київ. У червні того ж року під час боїв з більшовиками в районі Білої Церкви він відмовився виконувати наказ про спільні дії з Юрієм Тютюнником і приєднався до бойових дій армії УНР лише після урочистої вечері та обіцянки одержати свою частку в трофеях. Після вдалої оборони Білої Церкви від більшовиків у серпні 1919 р. Зелений зі своєю «армією» знову покинув Директорію.

Григоріїв, який воював на боці Директорії, на початку лютого 1919 р. перейшов на бік більшовиків. Приводом стала таємна домовленість Директорії з представниками Антанти (французьким командуванням) про відведення військ Директорії за лінію Тирасполь – Вознесенськ – Херсон. Григоріїв усупереч наказу Петлюри вступив у бойові дії проти військ Антанти, які почали окуповувати регіон, а 2 лютого перейшов на бік більшовиків.[90] У серпні 1919 р. в розпал боїв із більшовиками відмовився виконувати накази вищого командування отаман Божко. Він командував Другою дивізією УНР, що складалася з повстанців, які самі собі обрали командира.

Наведених прикладів достатньо, щоб зрозуміти той хаос, який панував у лавах армії УНР унаслідок «отаманщини», а відтак і рівень можливостей верхів УНР в організації воєнних дій. Сюди треба ще додати те, що в самих цих верхах ситуація теж не сприяла ефективній діяльності. В середовищі тих, хто здійснили переворот, розгорнулося гостре політичне й персональне суперництво, зумовлене і особистими амбіціями, і політичними розбіжностями. Спроби розгорнути державне будівництво були фрагментарними, несистемними й відбувалися в умовах перманентної війни на кілька фронтів, анархії, руїни, спричиненої гро-

88 Найвідоміша з них – Холодноярська республіка в районі Черкас, яка з перервами проіснувала до осені 1921 р.

89 Савченко В. Атаманы казачьего войска. – М., 200. – С. 14.

90 Григоріїва намагалися перетягнути на свій бік і представники Добровольчої армії, і махновці. Див.: Лисенко А.А. Військова та політична діяльність отамана Н.Я. Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 63–80.

мадянською війною, дезорганізації господарчого життя. Трудовий Конгрес, що його скликала Директорія з метою розв'язати проблему організації влади, не виконав цього завдання, з одного боку, внаслідок розбіжностей між депутатами, а з другого – через чвари у самій Директорії, де точилися безкінечні дебати про вибір між диктатурою й радами. На останньому засіданні Конгресу було ухвалено рішення до скликання наступної сесії Конгресу передати всю владу Директорії. Це рішення, а ще Акт злуки із Західно-Українською Народною Республікою від 22 січня 1919 р. стали найзнаковішими рішеннями Конгресу та найпомітнішими результатами в державному будівництві другої Української Народної Республіки.[91] Подальші події на фронтах не дали змоги хоча б якоїсь стабільної й системної роботи з налагодження діяльності державних структур, відновлення економіки, розв'язання соціальних проблем.

Директорія, яка прийшла до влади завдяки масовому селянському повстанню, швидко втратила підтримку цього (найбільшого) сегмента суспільства, оскільки нічого не могла запропонувати селянам, які і так самостійно ділили землю. Земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р., який зберігав за «трудовими» господарствами 15 десятин землі, а бідніших наділяв п'ятьма десятинами, не викликав особливого ентузіазму в селян.[92]

Директорія майже не мала впливу в містах. Політично активне населення міст підтримувало, якщо йшлося про робітників, більшовиків або, якщо йшлося про російськомовну буржуазію, чиновництво й міщанство, «білий» рух. Не додавала популярності Директорії і нездатність управляти власними підлеглими. Поки Директорія декларувала повернення громадянських свобод, командири регулярних частин і повстанських загонів діяли на власний розсуд: наприклад, командир січових стрільців Євген Коновалець уже 22 грудня 1918 р. заборонив діяльність профспілкових організацій у Києві, мотивуючи це боротьбою з більшовизмом. Отаман Петро Болбочан, командувач військ Директорії на Лівобережжі, розігнав у Харкові робітничий з'їзд, контрольований меншовиками, та з'їзд Селянського союзу в Полтаві. Ці дії супроводжували арешти й публічні екзекуції, що, звичайно, не додавало Директорії популярності, оскільки громадська думка й опозиційна пропаганда ототожнювали ці дії саме з нею. Більша ж частина міського населення взагалі цікавилася тільки тим, як вижити в умовах руїни й небезпеки голоду й була готова прийняти будь-яку владу, яка гарантувала б стабільність.

Наприкінці грудня 1918 р. з району Курська почався наступ більшовицьких військ[93] на Лівобережжя й Донбас. На свої чотири ноти до уряду РСФРР Директорія одержала відповідь лише 6 січня. Уряд РСФРР відкидав «вигадки» Директорії про те, що саме його війська ведуть бойові дії, і знову ж таки, як і

91 Серед інших зусиль у державному будівництві варто згадати скасування актів гетьманської держави й заміну гетьманських інститутів «новими» інститутами: Державний сенат – на Вищий суд УНР, державну варту – на народну міліцію.

92 Україна. Хроніка XX століття. Рік 1919-й. – К., 2005. – С. 12.

93 Це були загони, сформовані в «нейтральній смузі» Всеукраїнським центральним військово-революційним комітетом, який знаходився в Курську, на території РСФРР, та підрозділи Червоної Армії РСФРР.

1918 р., представляв ситуацію так, ніби конфлікт відбувається між Директорією та Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, створеним більшовиками в листопаді 1918 р.

16 січня 1919 р., коли більшовицькі війська вже досить глибоко просунулися на територію УНР і захопили Харків і Чернігів, Директорія оголосила війну Радянській Росії, хоча Винниченко до останньої хвилини сподівався «домовитися» з більшовиками, пропонуючи радянському урядові в Москві навіть різні форми угоди та спільних дій проти «білих» та Антанти. Проте на нього тиснули військові (Петлюра, Болбочан). Вагомим аргументом було й те, що оголошення війни Радянській Росії дасть більше шансів дістати підтримку Антанти. Того ж дня відбулася нарада Директорії, українських партій і Селянського союзу з представниками військового командування УНР, де її учасники обговорювали питання про форму влади. Частина присутніх (військові) висловилася за встановлення військової диктатури, частина – за встановлення «диктатури трудового селянства». Лунали також вимоги встановлення влади Рад. У підсумку було ухвалено рішення залишити все, як є.[94]

У південних губерніях нечисленні боєздатні частини армії УНР[95] після короткочасних січневих успіхів у Катеринославі, Херсоні й Миколаєві були змушені швидко відходити в південно-західні губернії. Повстанські загони або оголошували «нейтралітет», або переходили на бік більшовиків і воювали проти Директорії. Південь країни поринув у тотальний хаос: тут одночасно діяли війська Директорії, офіцерські добровольчі загони, більшовицькі загони, військово-революційні комітети, великі повстанські сили (Махно, Григоріїв) і десятки й сотні дрібних селянських загонів, банди дезертирів, загони самооборони, створені німецькими колоністами, війська Антанти, рештки німецьких і австро-угорських гарнізонів, які чекали на евакуацію.

На Лівобережжі й частині Правобережжя, ще контрольованих Директорією, спостерігалася схожа ситуація. До того ж основна маса населення, тобто селянство, очікувала більшовиків, оскільки селяни саме з ними пов'язували остаточне розв'язання земельного питання на свою користь. В одному з лютневих повідомлень інформаційного бюро чинної армії УНР було сказано: «Склалась у селян думка, що їм землю дають зимою, а землею літом порядкують пани... [...] Населення дуже хоче, щоб більшовики прийшли якнайскоріше, бо вони б'ють панів і передають народові панське добро...».[96]

У містах і на великих залізничних вузлах повторювався сценарій 1918 р.: з наближенням більшовицьких військ місцевий військово-революційний комітет, створений Комуністичною партією (більшовиків) України, організовував по-

94 Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. III: Рік 1919-й. – К., 2010. – С. 43.

95 За оцінкою військового міністра УНР, кадрового військового, генерала Олександра Грекова, загальна кількість військ УНР становила 21 100 осіб. Див.: Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 3. – С. 244–245.

96 Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. III: Рік 1919-й. – К., 2010. – С. 76.

встання. Південь України та Крим стали ареною боротьби між більшовиками, «білими» й військами Антанти.

На початку лютого 1919 р. Директорія[97] й уряд були змушені евакуюватися до Вінниці, 6 березня – до Проскурова, 18 березня – до Кам'янця-Подільського. В квітні – травні 1919 р. більша частина Директорії перебувала в Рівному, менша – у Станіславі, уряд теж розсіявся між Рівним, Станіславом та Одесою, де від січня тривали переговори з представниками французьких окупаційних військ.[98] За таких умов вести мову про якусь державну діяльність не доводилося. Хоча Директорія і призначала нові склади уряду, а ті відповідно видавали закони й розпорядження, часто їхня влада обмежувалась місцем їхнього перебування. На фронтах фактичну владу представляло в кращому разі військове командування (генеральний штаб і Петлюра), в гіршому – отамани. В містах і в сільській місцевості на територіях, формально підконтрольних Директорії, влада фактично належала або військовим, які там перебували, або не належала нікому.

В березні 1919 р. Директорія втратила останню надію на міжнародну підтримку. Окупаційні війська Антанти та добровольчі офіцерські загони під натиском військ Григоріїва, який воював на боці більшовиків, залишили Херсон і Миколаїв, а на початку квітня поспішно евакуювалися з Одеси. Внаслідок цього нечисленна південна група військ УНР була змушена відійти до румунського кордону. Ситуацію вкрай ускладнили дії отамана Омеляна Волоха, який 21 березня створив «військово-революційний комітет» і вступив у сепаратні переговори з більшовиками. Ці скористалися ситуацією й розбили дезорганізовані українські частини, що перебували під командуванням отамана. Запорозький корпус, який залишився вірним УНР, під натиском більшовиків (близько 8 тис. осіб) перейшов на територію Румунії, де був інтернований. Водночас військам Директорії під час березневого наступу з Волині вдалося просунутися до Києва, проте для подальшого наступу їм забракло сил.

У квітні – травні 1919 р. керівництву Директорії вдалося реорганізувати наявні війська і навіть провести мобілізацію. На той час влада Директорії поширювалася на вузьку смугу Поділля й Волині по лінії Луцьк – Сарни – Рівне – Кременець. Більше того, три групи армій Директорії були відрізані одна від одної внаслідок наступу більшовиків. У рядах самої Директорії панував безлад. 29 квітня в тилу відбулася спроба підняти повстання: отаман Володимир Оскілко, незадоволений тим, що його усунули з поста командувача Волинської групи армій УНР, спробував (невдало) скинути Петлюру. Деградація державного апарату Директорії на той час сягнула межі: корупція, зловживання, розтягування державних коштів стали звичним явищем.

1 травня Петлюра віддав наказ про евакуацію армії з Волині на територію Галичини. 5 травня уряд УНР і Директорія розмістились у вагоні на прикор-

97 9 лютого через наполегливі вимоги французьких представників на переговорах з УНР з Директорії вийшов Винниченко. Петлюра, який теж був персоною нон ґрата для Антанти, залишився в Директорії, проте вийшов зі своєї партії.

98 Французи висували нездійсненні вимоги, які фактично знищували суверенітет УНР: встановлення французького контролю над армією УНР, залізничними вузлами й фінансами, визнання УНР на міжнародній мирній конференції з наступним переходом країни під протекторат Франції.

донній станції Радивилів. 18 травня вони переїхали до Золочева, а 25-го – до Тернополя. Їхня влада поширювалася на кілька кілометрів залізниці та місто Броди. Ситуація була катастрофічною. Зайнявши 25 травня Рівне, більшовики оголосили про ліквідацію «петлюрівського фронту» (вступати на територію Галичини вони не зважилися, формально це була інша держава). Із заходу наступали поляки, ведучи бойові дії проти військ ЗУНР, які після 22 січня 1919 р. формально були частиною військ УНР. На вузькій смузі землі вздовж залізниці скупчилися ешелони й обози з військами, боєприпасами, службовцями апарату УНР та їхніми сім'ями. І в такому безвихідному становищі було ухвалено рішення наступати на Проскурів силами решток армії УНР, зібраними в єдиний кулак, за планом, розробленим Тютюнником. Почався літній наступ армій УНР, яким у прямому сенсі слова не було що втрачати. В середині липня 1919 р. в ході вкрай тяжких боїв із перемінним успіхом армія УНР і Директорія були затиснуті на вузькій смузі землі між Кам'янцем-Подільським і річками Збруч і Дністер. Ситуацію врятувала Галицька армія ЗУНР, яка переправилася через Збруч і почала наступ проти більшовиків.[99] 1 серпня Петлюра виголосив «Київську директиву», і через місяць, 30 серпня, війська УНР ввійшли в Київ. Цей разючий успіх був зумовлений тим, що більшовики були змушені воювати на три фронти: проти УНР, проти «білих», які наступали з півдня і сходу, та проти повстанського руху, який розгорнувся в їхньому тилу внаслідок політики «воєнного комунізму» та хлібних реквізицій. Майже водночас зі сходу в Київ увійшли підрозділи «білих», і армія УНР залишила місто. Позиція «білого» командування щодо УНР та «українського питання» була безкомпромісною: невизнання права України на державність.

17 вересня Петлюра від імені УНР оприлюднив звернення до «населення соборної України», в якому проголосив програму уряду: незалежність Української Народної Республіки, визнання права селян на землю без викупу, восьмигодинний робочий день і прямі вибори Великої державної Ради (парламенту).[100]

24 вересня УНР оголосила війну Антонові Денікіну. Союзником УНР була «Народно-революційна армія батька Махна». Війна з «білими» на Правобережжі тривала з перемінним успіхом до жовтня 1919 р. На українсько-більшовицькому фронті встановилося тимчасове затишшя, у вересні представники УНР навіть проводили переговори з Троцьким про спільні бойові дії проти «білих». Тим часом політика «білих» в Україні[101], зокрема, наміри й дії, спрямовані на відновлення поміщицького землеволодіння, спричинили масовий підйом повстанського руху. В південних губерніях діяла партизанська армія Махна, руйнуючи тили «білих», на Лівобережжі – повстанські загони, підтримувані більшовиками й українськими лівими есерами (боротьбистами). Однак наприкінці жовтня ситуація на фронті війни УНР проти «білих» стала критичною. Через спалах епідемії тифу втратила боєздатність найпридатніша у військовому сенсі Українська Галицька Армія. 6 листопада її командування підписало з

99 Як завжди, бойові дії вели переважно за оволодіння великими залізничними вузлами.

100 Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали і документи до історії Української революції 1917–1923. – Львів, 1923. – Т. 2, Кн. 4. – С. 243–245.

101 Докладніше див. розділ 1.а.

«білими» перемир'я. Крім того, розбіжності з керівництвом ЗУНР (формально її вважали Західним регіоном УНР), зокрема з Євгеном Петрушевичем, і неоднозначна позиція УНР у стосунках з Польщею (у Варшаві від імені УНР вів переговори Андрій Левицький) спричиняли хаос і дезорганізацію і в бойових діях, і в політиці УНР. Державна нарада за участі представників уряду УНР, ЗУНР, українських та єврейських політичних партій і організацій, скликана 25 жовтня в Кам'янці-Подільському, констатувала складну ситуацію, проте не ухвалила жодного рішення.

У листопаді відновилися бойові дії на фронті війни з більшовиками, які вели успішний наступ проти «білих». На цей час армія УНР уже була не в змозі вести якісь значущі бойові дії на три фронти: проти більшовиків, які наступали з півночі, проти «білих», які загрожували з півдня і сходу, та проти поляків, які насувались із заходу. 14 листопада два члени Директорії, Андрій Макаренко і Федір Швець, подались «у відрядження» на Паризьку мирну конференцію. 16 листопада уряд УНР виїхав із Кам'янця-Подільського, який відразу ж зайняли поляки, й перебрався до Проскурова, тоді до Старокостянтинова і врешті «осів» у Чорториї. Фактично єдиновладним правителем УНР став Симон Петлюра, в розпорядженні якого зоставалося близько 10 тис. знесилених солдатів. Армія УНР опинилася затиснутою між денікінцями, які відступали від більшовиків, Червоною армією та поляками у «трикутнику смерті» – в районі Чорториї.

28–29 листопада у Львові відбулася нарада представників Директорії та уряду (Левицький, Швець, Макаренко та ін.), де було ухвалено рішення пристати на вимоги поляків (проведення кордону між УНР і Польщею по Збручу, тобто фактична відмова від Західного регіону) в обмін на військову підтримку.

2 грудня в тому ж таки Львові на нараді командування та керівництва Директорії ухвалено рішення про перехід до партизанської війни в тилу у більшовиків і денікінців.[102] 5 грудня за рішенням уряду УНР Петлюра виїхав до Варшави, хоча голова уряду Ісаак Мазепа згодом писав, що про мету від'їзду голови Директорії ніхто нічого не знав. На той час Директорія й уряд УНР розвалились остаточно: дійшло до того, що група отаманів «армії УНР» (Волох, Божко й Данченко) після невдалої спроби скинути Петлюру взяли та й поділили між собою державну казну[103], кинуту на одній із залізничних станцій (під час цього за нез'ясованих обставин загинув один із заколотників – Божко). Частина армії УНР перейшла на територію Польщі й була інтернована, частина (близько 10 тис.) на чолі з генералом Михайлом Омеляновичем-Павленком, якого Петлюра призначив головнокомандувачем замість себе, здійснила п'ятимісячний «зимовий похід» тилами більшовиків на Правобережжя, результати якого в апологетичній історіографії оцінюють як «вдалу спробу зберегти армію».

25 грудня 1919 р. українські есери в Хмільнику (Подільська губернія) створили «Раду республіки», яка, на їхню думку, мала замінити Директорію. Наступного дня на міжпартійній нараді українських есерів, соціал-демократів і галичан було ухвалено рішення скликати «передпарламент», перед яким Директорія мала скласти повноваження. Все це відбувалося на територіях, кон-

102 Доценко О. Літопис Української революції... – С. 46.

103 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 324–325.

трольованих армією «зимового походу», яка на той час пересувалася вздовж лінії Вінниця – Умань. Плани з реорганізації системи влади УНР пожвавилися під час переговорів з Польщею, які відновилися на початку 1920 р. В лютому уряд УНР на чолі з Ісааком Мазепою повернувся до Кам'янця-Подільського. Тут були розроблені основні положення про передпарламент (Державну народну раду) та про перерозподіл владних повноважень між урядом і Директорією, які так і залишилися на папері.

22 квітня 1920 р. у Варшаві був підписаний договір УНР з Польщею, за яким УНР відмовлялася від претензій на Західний регіон УНР. А вже за два дні почався спільний наступ переформованої на території Польщі армії УНР і польської армії на Україну, зайняту більшовиками. 6 травня вони захопили Київ. Для останнього етапу існування УНР (травень – листопад 1920 р.) були характерні інтенсивні пошуки державної реорганізації країни та вже звична «організаційна лихоманка», зумовлена критичною нестачею кадрів і нездатністю політичних діячів домовлятися один з одним. Очевидна хиткість становища на фронті проти більшовиків унеможливлювала будь-яку стабільну діяльність. У червні почався успішний контрнаступ більшовицьких військ. Під їхнім натиском уряд УНР за вже звичним маршрутом переїхав до Жмеринки, тоді до Проскурова, а звідти до Кам'янця-Подільського. В середині липня 1920 р. і армія, і уряд УНР перейшли Збруч і опинилися на польській території. Більшовицькі війська дійшли до Варшави, втім, у серпні зазнали поразки. Наприкінці вересня умовний кордон між УНР і радянською Україною, який фактично проходив уздовж лінії фронту, встановився вздовж лінії Коростень – Житомир – Бердичів.

18 жовтня 1920 р. Польща та РСФРР підписали перемир'я, внаслідок чого армія УНР опинилася без союзника. Сили були явно нерівні. Уряд УНР востаннє переїхав до Кам'янця-Подільського, проте вже 16 листопада мусив швидко евакуйовуватися до Тарнова. Вслід за ним наприкінці року перетнула кордон решта боєздатних частин УНР. 21 березня 1921 р. в Ризі був підписаний мирний договір між Польщею та РСФРР, який остаточно перекреслив будь-які надії на підтримку Української Народної Республіки.

Більшовики і радянська влада в Україні

Подібно до всіх інших політичних режимів і влад, які змінювали одне одного на території України в 1917–1920 рр., радянська влада до кінця 1920 р. ні разу повністю не контролювала всієї території України (йдеться про 9 губерній), і як за всіх інших властей, побудова її державних структур і представництв відбувалася в екстремальному режимі, в ході гострої політичної та збройної боротьби не лише із «зовнішніми» ворогами (інтервентами, білогвардійцями, українськими партіями та державними формами), а й з «внутрішніми», тобто з різноманітними ухилами серед самих більшовиків.[104]

Основним гаслом державного будівництва був лозунг «Вся влада – Радам!». На початку йшлося лише про ради робітничих депутатів, тоді про ради робітничих і солдатських депутатів, а згодом і селянських. Головними агентами

104 Див. також розділ 4.б.

витворення системи влади рад в Україні були ліві партії, і українські, і загальноросійські, проте в ході громадянської війни практикувалися мобільніші форми організації влади, а саме революційні та військово-революційні комітети.

Подібно до всіх інших влад у період Української революції, радянська влада мала вельми обмежену соціальну базу: загалом це був промисловий пролетаріат сходу України та частина найбіднішого, в тому числі люмпенізованого, селянства. Інтенсивно використовувана соціальна демагогія та культивовані в програмних заявах більшовиків експропріаторські гасла періодично перетворювали на їхніх ситуативних союзників значну частину безземельного селянства (селян-власників більшовики у своїх доктринальних конструкціях зрештою завжди розглядали як дрібнобуржуазний клас).

18 квітня 1918 р. Центральний виконавчий комітет Рад України, який втік від окупаційних військ до Таганрога, створив (практично замість себе) Всеукраїнське бюро для керування повстанською боротьбою проти німецьких окупантів, до якого ввійшли українські більшовики, російські ліві есери й один український соціал-демократ. Тоді ж на нараді представників більшовицьких організацій України, які перейшли на нелегальне становище, було ухвалене рішення про створення Комуністичної партії (більшовиків) України.[105] Партія була вкрай нечисленна: на початку липня 1918 р. вона налічувала 4364 члени.

4 травня 1918 р. головнокомандувач збройних сил Української Соціалістичної Радянської Республіки[106] Володимир Антонов-Овсієнко у спеціальному листі повідомив Раду народних комісарів РСФРР про припинення діяльності довірених йому підрозділів. Усі вони мали бути роззброєні на території РСФРР.[107] Водночас Всеукраїнське бюро розгорнуло діяльність із реорганізації частини «роззброюваних» радянських військ у нейтральній смузі, яка розділяла Українську Державу та РСФРР (наприкінці осені 1918 р. були сформовані дві повстанські дивізії загальною кількістю 6 тис. осіб).

На початку липня 1918 р. за рішенням першого з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, який відбувся у Москві, Всеукраїнське бюро було реорганізоване у «Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет», основним завданням якого була підготовка повстання проти Павла Скоропадського й окупаційних військ. 28 листопада 1918 р. цей орган перестав існувати, і частина його членів перейшла до Тимчасового робітничо-селянського уряду України[108], створеного в Курську на чолі з більшовиком Георгієм (Юрієм) П'ятаковим. 29 листопада цей уряд оприлюднив маніфест, в якому оголошував

105 Варто зауважити, що це була окрема більшовицька партія, хоча частина учасників наради на чолі з Еммануелем Квірінґом наполягала на створенні регіонального відділення Всеросійської комуністичної партії більшовиків.

106 *Прим. ред.*: ідеться про проголошену в грудні 1917 р. у Харкові Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

107 Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 134.

108 Варто звернути увагу на те, що рішення про створення уряду ухвалювало 5 осіб: ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 1–2. Слово «уряд» не має вводити в оману, оскільки він практично не діяв. Реальна влада належала «Революційній військовій раді Курського напряму» в складі В. Антонова-Овсієнка, Й. Сталіна та В. Затонського, яку було створено за наказом з Москви.

про повалення влади Гетьмана і закликав до боротьби з Директорією. Дві згадані вище повстанські дивізії вкупі з підрозділами військ Червоної армії РСФРР (загальна кількість військ сягала 22 тис. осіб) розгорнули проти Директорії відкриті бойові дії.[109]

4 січня 1919 р. Революційна військова рада РСФРР ухвалила рішення, яким створила Український фронт, війська якого до 6 лютого захопили Донбас, усе Лівобережжя й зайняли Київ. За сприяння Народної революційної армії Нестора Махна та загонів Никифора Григоріїва «радянську владу»[110] було встановлено на більшій частині південних губерній України (війська Антанти швидко евакуювалися з Одеси, Херсона, Миколаєва і Криму). 6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України проголосив у Харкові створення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Формальну легітимацію новому урядові дав на початку березня 1919 р. третій Всеукраїнський з'їзд Рад.

Встановлення «другої радянської влади» в Україні було покликане виконати два стратегічних завдання. По-перше, для ведення масштабних бойових дій і створення армії були потрібні промислові ресурси Донбасу та хлібні й продовольчі запаси дніпровської України. По-друге, ці території більшовики розглядали як плацдарм для наступу в Європу, де, на думку їхнього керівництва, розгорталася світова революція. Політика більшовиків в Україні була пов'язана з реалізацією цих двох завдань і відповідно вимагала якомога швидшої мобілізації ресурсів. В умовах війни зробити це можна було, лише вдаючись до надзвичайних заходів, радикальність яких іще більше поглиблювали постулати більшовиків, які сповідували принцип «диктатури пролетаріату» та ліквідації приватної власності й товарно-грошових відносин як таких.

На територію України, контрольовану більшовиками, було поширено практику, застосовувану в РСФРР: масштабні конфіскації хліба та продовольства у селян (продовольча розверстка) за допомогою озброєних «продовольчих загонів», запровадження централізованої системи розподілу продовольства та промислових товарів за картками, заборона приватної торгівлі, створення землеробських комун і радянських господарств («радгоспів») на місці великих поміщицьких землеволодінь і сільськогосподарських підприємств.

У січні 1919 р. уряд УСРР почав націоналізувати великі промислові підприємства, копальні й цукрові заводи, оголосив про запровадження хлібної і продовольчої монополії. В лютому 1919 р. Центральний комітет РКП(б) ухвалив спеціальну постанову про продовольчу розверстку в Україні, за якою планував вилучити 139 млн пудів хліба, тобто фактично половину хлібних запасів. У березні був виданий декрет про розверстку «залишків» урожаю 1918 р. На залізничних станціях, вокзалах, у річкових портах були розміщені спеціальні загони, які не давали перевозити борошно, зерно, цукор, олію та інше продо-

109 Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – К., 2007. – С. 409.

110 Це словосполучення – радше евфемізм: реальна влада на місцях належала революційним військовим комітетам (у містах), у яких домінували члени КП(б)У, в селах же фактично правили комітети бідноти. Варто згадати й про Всеукраїнську надзвичайну комісію, створену 3 грудня 1918 р. як регіональний підрозділ Всеросійської надзвичайної комісії. Вона була організатором класового терору, а її влада була безмежною.

вольство. Продовольчі загони, які складалися з озброєних робітників-комуністів здійснювали рейди селами.

Реакція була цілком очікувана. В селах пожвавився масовий повстанський рух. У квітні 1919 р. були зафіксовані, за офіційними даними, 93 селянські виступи проти більшовиків, у липні того ж року їх було вже 207. Лише на Лівобережжі діяло 57 повстанських загонів, які налічували близько 22 тис. осіб.[111] Недавні союзники більшовиків, керівники великих селянських повстанських армій Никифор Григоріїв, отаман Зелений (Данило Терпило) і навіть Нестор Махно повернули зброю проти них. На той час практично на всій підконтрольній більшовикам території України їхня влада була відчутна лише в містах (здебільшого в губернських і повітових центрах). Село повністю охопив антибільшовицький повстанський рух. Для боротьби з цією «українською жакерією» більшовикам у квітні 1919 р. навіть довелося створити так званий Внутрішній фронт, у складі якого налічувалася 21 тис. бійців, артилерія, кіннота і навіть річковий флот.[112]

Розвал армій Українського фронту в травні – червні сягнув критичної межі. Солдати й нижчий командний склад, одержуючи повідомлення про свавілля продовольчих загонів і надзвичайних комісій, відмовлялися виконувати накази, скликали мітинги, скидали командирів, дезертирували. Часто траплялися випадки, коли частини, скеровані на придушення селянських повстань, переходили на бік повстанців. Повстання в тилу й заворушення на фронті сприяли успіхам «білих». Наприкінці червня під натиском військ Денікіна більшовики залишили Харків і Катеринослав, «білі» захопили все Лівобережжя. У червні 1919 р. більшовики об'єднали діяльність державних органів УСРР і РСФРР у військовій та економічній галузях. Наприкінці серпня уряд УСРР утік із Києва.

Режим, який встановлювали «білі», був не менш чужий і ворожий для основної маси населення України, насамперед для селян, аніж більшовицький. Реставраторська політика Денікіна[113], цілковите ігнорування реального стану в сільській місцевості та великодержавний шовінізм у сфері національних відносин зумовили те, що вже на початку осені 1919 р. в тилах денікінських армій розгорнулися масові селянські виступи, і стихійні, і організовані. Ледь не головною проблемою в тилах стала армія Махна, чисельність якої коливалася від 50 до 100 тис. осіб.

10 липня 1919 р. за рішенням ЦК КП(б)У в Кременчуці було створене Зафронтове бюро під керівництвом Станіслава Косіора, завданням якого була організація підпільної й повстанської діяльності в тилах денікінців і координація діяльності 108 підпільних комітетів КП(б)У.[114] В жовтні 1919 р. Зафронтове бюро взялося за організацію революційних комітетів, покликаних організовувати повстання й диверсії на місцях. У грудні 1919 р. в Москві за рішенням українського

111 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 333–334.

112 Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – К., 2007. – С. 412.

113 Докладніше про режим Денікіна на українських землях див. розділ 1.а.

114 Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1933). – К., 1955. – С. 404.

уряду був створений Всеукраїнський революційний комітет як надзвичайний органи влади в Україні на чолі з Григорієм Петровським.

Тим часом кардинально змінилася ситуація на фронтах війни з радянською Росією. Тотальна мобілізація ресурсів, супроводжувана щонайжорстокішим терором, і реорганізація армії дали змогу більшовикам організувати вдалий контрнаступ. Протягом грудня 1919 р. вони зайняли Донбас, 16 грудня Червона армія вступила в Київ. Однак столицею за вимогою ЦК РКП(б) став «пролетарський» Харків, де й розташувався Всеукраїнський революційний комітет. Наприкінці грудня 1919 р. «білі» армії зосередили свої сили в Криму, і до кінця січні 1920 р. більша частина українських губерній знову опинилася під владою більшовиків.

У січні 1920 р. відповідно до попередніх домовленостей про військово-політичний союз двох республік Всеукраїнський революційний комітет поширив на територію УСРР чинність усіх декретів і постанов Ради народних комісарів РСФРР. Тоді ж були остаточно об'єднані збройні сили УСРР і РСФРР під командуванням Москви. В середині лютого 1920 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) ухвалив формальне рішення про припинення діяльності Всеукраїнського революційного комітету та про відновлення діяльності Ради народних комісарів УСРР. У березні – квітні 1920 р. були організовані вибори до місцевих сільських і волосних рад, за результатами яких відбулися повітові й губернські з'їзди рад. Оскільки конкурентні легальні ліві партії (меншовики, українські есери) стали об'єктом політичних репресій, більшовикам удалося одержати вирішальну більшість у виконавчих комітетах рад усіх рівнів: від 70% місць у повітових до 85% у губернських радах. У сільській місцевості головними провідниками політики КП(б)У стали комітети незаможних селян (комнезами), які почали створювати в березні 1920 р. На початку листопада їх було вже майже 10 тис. Вони активно сприяли комуністам у реалізації конфіскаційної продовольчої політики.

Спочатку здавалося, що «третя радянська влад» зробила висновки з недалекого минулого. В резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», яку підготував особисто Ленін, було запропоновано виправити помилки, зроблені в національному, земельному та продовольчому питаннях. Резолюція визнавала незалежність України й містила пункт про необхідність вільного розвитку української культури (мови, освіти), як було сказано – для «товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих України і Росії». У сфері земельних відносин резолюція передбачала цілковите знищення поміщицького землеволодіння, а щодо продовольчої політики, то йшлося про вилучення «хлібних надлишків» переважно в куркулів.

До влади були допущені представники українських лівих партій. У грудні 1919 р. була підписана угода між КП(б)У та КПУ (партія лівого крила українських соціалістів-революціонерів, так званих боротьбистів) про співпрацю. Боротьбист Гринько ввійшов до складу Всеукраїнського революційного комітету, представники його партії та інших лівих партій[115] ввійшли до місцевих революційних комітетів.

115 Войнович А. Участь лівих політичних партій в діяльності місцевих органів влади на Півдні

5 лютого 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет затвердив земельний закон, який проголошував зрівняльний розподіл земель і обмежував розміри земельних угідь, які відводилися радгоспам. Крім того, закон зазначав, що створення сільськогосподарських комун – справа добровільна. Всі поміщицькі, державні, удільні й монастирські землі були оголошені власністю «трудового народу» (конфіскація поміщицьких земель тривала до кінця 1920 р.). Подальші події засвідчили, що благі наміри так і зосталися деклараціями. Радянська влада перебувала в стані реальної й очікуваної війни, її дії розгорталися відповідно до законів воєнного часу й згідно з ідеологічними постулатами більшовиків, які, формально прагнучи встановити «диктатуру пролетаріату», насправді ж прагнули втримати однопартійну диктатуру професійних революціонерів.

Самі більшовики розглядали ситуацію як «мирну передишку». Крим ще перебував під владою Петра Врангеля до кінця 1920 р. Від квітня до листопада 1920 р. тривала війна з Польщею. Всередині самої країни тривала розв'язана більшовиками громадянська війна. Попри проголошену директиву про вилучення «надлишків», відновлення продовольчої розверстки фактично перетворилося на масштабну реквізицію основних хлібних запасів. Уряд УСРР оцінював обсяг «надлишків» у 160 млн пудів (9,8 млн тонн), тобто більше, ніж під час попереднього приходу радянської влади, тоді як восени 1919 р. було зібрано лише 25% врожаю порівняно з попереднім роком.[116] Спроба одержати хліб за «твердими цінами» зазнала невдачі: по-перше, селяни не довіряли грошам (на той час в обігу було дев'ять видів грошових знаків: від царських банкнотів і грошових знаків Тимчасового уряду Керенського, так званих «керенок», до грошей Української Народної Республіки), по-друге, «тверді ціни» означали вилучення хліба задарма, оскільки навіть елементарних промислових товарів у обмін влада запропонувати не могла.

В результаті в УСРР розгорнулося нове масштабне «викачування» хліба (термін, який використовували самі більшовики) насильницькими методами. Поновили свою діяльність продовольчі загони, їм вдалося «викачати» близько 70 млн пудів (4,3 млн тонн) зерна, що супроводжувалося масовим насильством і репресіями проти тих, хто не хотів віддавати хліб, а таких була більшість. Навесні й восени 1920 р. «продовольча політика» на селі одержала класове забарвлення: спротив заготівлям хліба влада оголосила підступами «куркулів» (до цієї категорії потрапляли всі заможні селяни, а нерідко й середняки). Восени 1920 р. «похід по хліб» в офіційній риториці властей ототожнювали з «походом проти куркуля».

Для конфіскації «надлишків» хліба та сільськогосподарських товарів[117] були залучені не лише продовольчі загони, а й частини Червоної армії. Про масштаби сил, залучених до виконання таких акцій, можна скласти уявлення лише по тому,

України в 1920 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2005. – № 14. – С. 60–61.

116 Хмель И. Аграрные преобразования на Украине (1917–1920 гг.). – К., 1990. – С. 105–112.

117 Продовольча розверстка поширювалась і на фураж, худобу, сіно й солому. Місцеві активісти з комітетів незаможників, які брали участь у конфіскаціях, мали дозвіл брати в оплату також одяг, особисті речі та навіть їжу.

що тільки штаби губернських, повітових і волосних надзвичайних продовольчих комітетів налічували близько 60 тис. осіб. Восени 1920 р. до реалізації продовольчої політики приєдналася армія[118]: найяскравіший (і найекстремальніший) приклад – Перша кінна армія Семена Будьонного, яка взяла участь у реалізації продовольчої розверстки наприкінці літа 1920 р. в Полтавській губернії.

Як наслідок, знову вибухнула громадянська війна. Селяни взялись за зброю. Боротьбу з повстанцями вкрай ускладнювала своєрідна партизанська тактика останніх, відпрацьована впродовж років громадянської війни: постійним зазвичай було тільки ядро (отаман і його штаб), довкола якого за потреби збиралися десятки й сотні озброєних селян, які й становили основну масу загону. Напади на активістів, представників влади, продовольчі загони чи військові підрозділи відбувалися здебільшого вночі, вдень повстанці перетворювалися на звичайних селян. Такі загони, як правило, не вступали у відкритий бій з частинами Червоної армії, скерованими на боротьбу з ними.[119]

Восени 1920 р. фактично вся сільська місцевість вийшла з-під контролю радянської влади. За межами міст господарями були сотні дрібних селянських загонів, які в разі наближення регулярної армії зникали й знову з'являлися після її відходу. Наприкінці 1920 – на початку 1921 р., за офіційними даними, лише у великих повстанських загонах в Україні налічувалося до 100 тис. осіб.[120] Наприкінці весни 1920 р. знову організувалась армія Нестора Махна, котра влітку здійснила глибокий рейд Лівобережжям, яке на той час було тилом Південно-Західного фронту у війні з Польщею. Спроби за допомогою воєнних операцій локалізувати, оточити й знищити армію Махна в 1920 р. зазнали невдачі.[121]

Радянська влада відповіла тотальним терором. У селах у квітні 1920 р. був запроваджений інститут заручників і кругової поруки. Після того як більшовицькі війська зайняли Крим, після закінчення бойових дій на польсько-радянському фронті й остаточної поразки армії Української Народної Республіки у радянської влади з'явилися потужні військові ресурси для придушення селянського руху, проте ні воєнні операції, ні каральні експедиції не давали бажаного результату. Навпаки, селянські повстання охоплювали дедалі більші території: Тамбовську й Воронезьку губернії, Західний Сибір, Поволжя. До весни 1921 р. повстанський рух в Україні був утихомирений, проте не було жодної гарантії, що за найменшого послаблення військового тиску він не вибухне знову.

---

118 На початку осені 1920 р. на території УСРР перебувала армія загальною кількістю в 482 тис. осіб.

119 Такі описи найчастіше трапляються в апологетичній літературі. Див., напр.: Ревегук В.Я. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920–1925). – Полтава, 2000.

120 Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996 – С. 5–6.

121 У жовтні 1920 р. більшовики підписали з Махном військово-політичну угоду, яка давала змогу вбезпечити тили Червоної армії, котра вела наступ на Крим, і втягнути махновців у бойові дії проти «білих». Натомість усі махновці й анархісти, які не виступали проти радянської влади, одержали амністію та гарантії безпеки. В листопаді того ж року угоду було розірвано, проте спроби знищити армію Махна не мали успіху. Лише наприкінці літа 1921 р. вдалося відтіснити рештки армії Махна до кордону з Румунією, куди вони й перейшли 28 серпня.

Тим часом критичною стала ситуація й у містах, які традиційно були центрами «диктатури пролетаріату». Політика «воєнного комунізму» 1920 р. сягнула крайніх виявів. Тотальна націоналізація всіх стратегічно важливих галузей промисловості та навіть мілітаризація вугільної та залізорудної галузей, запровадження загальної трудової повинності, відмова від товарно-грошових відносин[122], заборона приватної власності та надцентралізація управління промисловістю спричинили економічний колапс, подолати який влада намагалася насильницькими методами: створенням «трудових армій», переслідуванням «трудових дезертирів» (їх ув'язнювали в таборах), жорстокими репресіями проти спекулянтів і тих, кого такими вважали. До весни 1921 р. обсяг металургійної продукції в Україні становив 5% від довоєнного, видобуток вугілля – 22%, націоналізовані цукрові заводи виробили 4 млн тонн цукру замість 85 млн тонн довоєнних.

Руйнація економіки суттєво підірвала декларовану більшовиками соціальну основу режиму, тобто промисловий робітничий клас. У промислових центрах норма хлібного пайка за картками падала до 100 грамів на день на людину. Ринок, який, попри всі зусилля влади, існував далі, перейшов на натуральний обмін. Найбільш ходовою «валютою» були сіль, сірники, цукор, борошно, гас. В умовах тотального дефіциту й голоду робітники були змушені втікати в села або братися за дрібний ремісничий промисел, якого не схвалювала влада.

Тож до весни 1921 р. радянська влада в Україні (втім, як і в РСФРР) підійшла до вкрай небезпечної межі: економічний колапс міг перейти в політичний. У таких умовах більшовики за ініціативи Леніна пішли на поступки. Десятий з'їзд РКП(б) проголосив «нову економічну політику». Було скасовано продовольчу розверстку й запроваджено продовольчий податок, сплативши який, селяни могли продавати рештки хліба на ринку. Було взято курс на роздержавлення галузей промисловості, які не вважалися стратегічними, були дозволені концесії, приватний капітал і вільна торгівля. Ці та низка інших заходів послабили соціальне напруження та сприяли політичному зміцненню більшовицького режиму. А це означало закінчення Української революції.[123]

122 Крім іншого (централізований розподіл харчових продуктів і промислових товарів за картками), була скасована оплата за користування громадським транспортом, поштою і телеграфом, за комунальні послуги.

123 Про інтегрування України до СРСР див. також розділ. 4.б.

2.б Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр.

Василь Расевич

Проголошення 1 листопада 1918 р. на колишніх землях Австро-Угорщини Західно-Української Народної Республіки не було ні випадковим, ні спонтанним. Виникнення нової республіки стало кульмінацією розвитку українського політичного руху на землях Габсбурзької корони. Утворення нової української держави стало несподіванкою хіба що для польської політичної еліти Галичини, яка завжди легковажила «українським питанням». Виникнення незалежної української держави зі столицею у Львові, де частка політично активних українців була незрівнянно меншою порівняно з поляками, відразу наразило її на недовговічність і вибух кривавого польсько-українського конфлікту. Республіка проіснувала на своїй території трохи більше восьми місяців, проте стала першою важливою складовою українського руху за державну самостійність.

Український національний рух у Габсбурзькій монархії

Український політичний рух в Австро-Угорщині певною мірою поступався іншим національним рухам, відчувалося, що він тільки вступає у свою масову фазу, а його політичний провід у своїх вимогах не йде далі ідеї поділу Галичини за етнічним принципом та утворення зі Східної Галичини та Північної Буковини окремої української провінції в межах монархії Габсбурґів. З огляду на свою внутрішню слабкість український рух в Австро-Угорщині одним зі своїх пріоритетних напрямів визначив орієнтацію на підтримку зовнішніх чинників. Це випливало із самої природи політичного руху українців, які довший час у вирішенні складних проблем польсько-українських відносин у краї орієнтувалися на центральний уряд у Відні, тому український політичний провід традиційно залишався лояльним до Габсбурґів.

Перша світова війна значно радикалізувала політичні вимоги українців Галичини, проте це не особливо вплинуло на головні політичні документи й програми. До війни політичне кермо українського руху перебувало в руках Української національно-демократичної партії (УНДП). Специфікою цієї найвпливовішої української партії було те, що її провід складався переважно з юристів та адвокатів. Виховані в австрійській правовій традиції, вони навіть теоретично не допускали варіанта насильницького захоплення влади, яка для них навіть формально могла бути тільки легітимною. Саме тому такі галицькі

політичні лідери, як Кость Левицький, Євген Олесницький, Євген Петрушевич і навіть Лонгин Цегельський, у своїх державницьких аспіраціях не виходили за рамки габсбурзької парадигми: Австро-Угорська монархія мала перетворитися з арбітра в польсько-українському протистоянні на джерело легітимності нової української влади.

У програмах основних українських політичних партій Галичини і Буковини стосовно національно-політичного ідеалу до початку Першої світової війни істотних змін не відбулося. В народовецькій програмі 1899 р. було записано: «Бажанєм нашим єсть: в державі австрійській, – поважній на вні а сильній у внутрі згодою й задоволенєм усіх єї народів, – на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становисько політичне, яке єму належить ся межи народами сеї держави».[1] Цей постулат лишився згодом і в програмі УНДП, а національно-політичний ідеал було сформульовано в такий спосіб: «Ми, галицькі Русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боровся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну й політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в якім би загал народу в свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними. Змагаючи до тої наконечної мети, а зважаючи на нашу приналежність до австрійської держави, ставимо собі для нашої народної роботи: Змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія заселена Русинами становила одну окрему провінцію з якнайширшою автономією в законодавстві й адміністрації».[2] Тож до жовтня 1918 р. максимальною вимогою українців залишалося питання перебудови монархії на федеративних засадах та утворення української автономної провінції. Щодо українського населення Транслейтанії з огляду на зародковий стан українського життя на тих землях українці Галичини мали намір лише нав'язати «тісні взаємини» з метою «витворення подібного руху національного, який є між галичанами й буковинцями».[3] Програми ні Русько-Української радикальної (РУРП), ні Української соціально-демократичної партії (УСДП) особливою радикальністю вимог у національному плані не відзначалися, вони різнилися хіба що більшою поступовістю у соціально-економічній сфері та теоретичними напрацюваннями в аграрній проблематиці.

Напередодні війни провідні українські партії Галичини та Буковини поступово почали відходити від лоялістських засад стосовно імперії Габсбурґів, правда, в офіційних документах це також ніяк не відобразилося. Дискусія навколо вибору стратегії й тактики подальшого розвитку українського політич-

1 ЦДІА України у Львові (Центральний державний історичний архів України у Львові), Ф. 146, оп. 7, спр. 4529, 12, Народна програма. Накладом Товариства «Народна Рада», під зарядом К. Беднарского (Текст програми народовців, прийнятої зборами мужів довір'я політичного товариства Народна Рада у Львові 25 березня 1892 року).

2 Там само, 9.

3 Нова партія, єї програма і організація // Будучність. – 1899. – 15 груд.

ного руху привела радше до утворення двох конкурентних груп. Цей поділ не збігався з партійною належністю їхніх учасників. Причиною такої поляризації стали взаємні звинувачення у надмірній лояльності до австрійського уряду та занедбанні українського опозиційного напряму. Про те, що стратегічні плани цих двох угруповань були ідентичними, свідчить той факт, що не відбулося структурного оформлення так званого «офіціозу» та опозиції. Не виділилися в окрему структуру й опозиційні члени в середовищі самої УНДП, на той час провідної української політичної сили.

Офіційну й цілком лояльну до австрійського уряду й держави групу очолили такі відомі політики, як буковинець Микола Василько та лідер галичан Кость Левицький. Перший завдяки своєму аристократичному походженню та навчанню в Терезіанській академії у Відні згодом зміг налагодити добрі контакти в урядових і фінансових колах імперії. Ці дві події визначили його політичне кредо – був австрійським державником і не уявляв собі життя поза імперією Габсбурґів.[4] У листі до Вільгельма фон Габсбурґа він визначив свою політичну орієнтацію, назвавши себе «австрійським патріотом, по-справжньому відданим династії Габсбурґів».[5] Його беззаперечне лідерство в політичному русі Буковини й успішна діяльність в урядових віденських колах дозволили йому підпорядкувати собі на якийсь час навіть провід української галицької політики. Разом із Костем Левицьким вони утворили тандем, що сповідував ультралояльний політичний курс. Саме це спонукало українських галицьких політиків згуртуватися в опозиційну до цього курсу групу. Лідером її став Євген Петрушевич, а до складу увійшли Євген Левицький, Лонгин Цегельський, Володимир Бачинський та ін. Оскільки основу цієї групи склали депутати цислейтанського Райхсрату, то базою опозиційних сил стала Українська Парламентарна Репрезентація (УПР). Усунувши з УПР депутатів від Буковини, вони отримали більшість у цій політичній структурі. Послідовники Костя Левицького утримали в своїх руках Загальну Українську Раду (ЗУР) і Народний Комітет (НК) – управу УНДП. Подальші події розгорталися в рамках протистояння цих двох течій, до того ж опоненти лоялістського курсу так і не запропонували не тільки нових гасел, а й навіть нових методів політичної боротьби. Вони так само поділяли автономістську ідею, а головним політичним засобом вважали петиційну діяльність.

Першим серйозним ударом для проавстрійської лоялістської політики став маніфест двох кайзерів, Франца Йозефа I та Вільгельма II, оприлюднений у листопаді 1916 р. В ньому йшлося про наміри Австро-Угорщини й Німеччини на відібраних у Росії землях створити Польське королівство. І хоча Австро-Угорщина загалом підтримувала створення незалежної держави на землях Наддніпрянської України, втім, ділити Галичину наміру не мала. Польський чинник виявився набагато важливішим для імперії Габсбурґів, ніж молодий і не до кінця зрозумілий український рух. Габсбурґи потребували польської підтримки. Відень не планував приєднувати до Польського королівства Галичину,

4 Баран С. Микола Василько (Некролог) // Діло. – 1924. – 8 серп.

5 ЦДІА України у Львові, Ф. 309. оп. 2, спр. 109, Лист М. Василька до Вільгельма Габсбурґа від 24 квітня 1917.

але крайова автономія мала бути ще більш розширена.[6] Маніфест викликав хвилю обурення в українського населення імперії, яку навіть на якийсь час не змогла зупинити смерть старого цісаря. Українці Галичини протестували, а новий імператор Карл I пообіцяв урахувати українські вимоги, але вже після війни. В українському політичному середовищі Галичини сама можливість появи подібного маніфесту була потрактована як крах лоялістської політики групи Костя Левицького й Миколи Василька.

Опозиційні до цього курсу політики, потіснивши дотеперішній провід, змусили Василька відмовитися від посади віце-президента ЗУР, позбавивши його права виступати від імені всього українського руху в Австро-Угорщині. Зміна сил негативно позначилась і на всьому політичному житті українців. Незадовго до виходу маніфесту Василько здійснив спробу налагодити контакти у впливових державних колах Німеччини. Йому вдалося провести низку важливих зустрічей, на яких німецька сторона однозначно натякнула, що має дещо відмінну від австрійської позицію щодо майбутнього Галичини й усієї України. В листі від 25 листопада 1916 р. Василько так окреслив позицію Німеччини щодо українського питання: «Звичайно й зараз всі заходи тут продиктовані перш за все інтересами самої Німеччини. З іншого боку, я повинен відповідно вам констатувати факт, що Німеччина абсолютно розуміє, що наші інтереси є для неї надзвичайно важливими і вирішальними, і в цьому відношенні вона хоче нас дійсно підтримати і серйозно допомогти. Тому перебільшений песимізм супроти Німеччини, що поширюється зараз в неорієнтованих колах, є так само безпідставний, наскільки раніше були перебільшені надії».[7] Навіть основний противник Василька змушений був визнати, що з його відходом із загальноукраїнської політики Німеччина стала набагато менше цікавитися «українською картою».[8] Втративши вплив на українську галицьку політику, Василько зосередився на керівництві Українським буковинським клубом, де продовжив свою дотеперішню політичну лінію. Розкол 1916 р. між галицькими і буковинськими політиками аж ніяк не сприяв позитивному сприйняттю українського руху ззовні, а особливо з боку центрального австрійського уряду.

1917 р. знову було скликано парламент, де національні депутати висунули набагато радикальніші програми щодо національних автономій. УПР заявила, що тривале підпорядкування українців полякам у межах кордонів однієї провінції є не чим іншим, як зневажанням їхніх національних прав і принципу самовизначення націй. У подальшому УПР під проводом Євгена Петрушевича категорично заперечувала будь-яке співіснування українців і поляків в одній провінції.[9] Тепер ідея поділу Галичини була вже мінімальною вимогою. Відповіддю Відня стало зволікання.

Аналіз усього блоку документів і преси (в тому числі опозиційної) переконливо засвідчує, що австрійські українці під тиском обставин у 1918 р. опи-

6 T. Dąbkowski, Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej. 1912–1923. – Warszawa, 1985. – s. 80.

7 ЦДІА України у Львові, Ф. 746, оп. 1, спр. 6, 5.

8 Левицький Є. Листи з Німеччини. – Відень, 1916. – С. 13.

9 Магочі П. Історія України. – К., 2007. – С. 439.

нилися перед вибором між ідеєю соборної України й імперською лояльністю. Більшість схилялася до ідеї автономії в межах зреформованої Габсбурзької монархії. Цей вибір був продиктований багатьма причинами. Вступаючи у світову війну, австрійські українці однозначно визначилися, що воюватимуть на боці Центральних держав.[10] Це рішення було продиктоване і з огляду на внутрішню слабкість українського руху, і з огляду на приналежність до Антанти Росії. Тож українські політичні партії твердо взяли за основу «політику орієнтації» на Австро-Угорщину. Василь Кучабський у передмові до книги «Золоті ворота», оцінюючи тогочасну українську політику, наводить такі джерела цього політичного вибору: «З уваги на безсилля українського народу були дуже небажані, хоч би й найменьші перешкоди з боку займанщицьких держав – Австрії та Росії. Тому одною з найважніших функцій української політики мусило стати переконування займанщицьких держав, що скріплення національної свідомости й культури українського народу не ослабить його лояльности до здобувчої держави. Тактика лоялізму, на якій ніби-то в українськім національнім інтересі не сміла впасти тінь підозріння, перемінилася в аксіому української політичної думки».[11]

Проте така лоялістська політика все ж дозволяла австрійським українцям будувати найрадикальніші плани відносно відвойованих у Росії територій. На початку Першої світової війни у Львові було засновано політичну організацію російських українців – Союз визволення України (СВУ). СВУ виник як позапартійна структура, що мала репрезентувати в Австрії політичні інтереси українців Росії. Реалізацію своїх політичних планів Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, на руїнах якого мала «постати Вільна Самостійна Україна».[12] СВУ був головним одержувачем фінансової підтримки від австрійського уряду в разі виконання обов'язкової умови – кошти мали бути витрачені винятково для пропагандистської роботи на території Російської імперії.[13] Галицькі політики долучилися до цієї роботи і частину друкованої продукції реалізували на Буковині й у Галичині. Заснування СВУ дозволило їм на «законних» підставах розпочати роботу над виробленням більш конкретної програми щодо майбутньої незалежної української держави. Галичани старанно взялися за розробку конкретних політичних проектів на українських землях у Росії.[14] Кость Левицький протягом 1917 р. не переставав наголошувати на тому, що головним завданням українського політичного руху було: «Визволення українських областей від чужого володарства та створеннє державно правних органів із самоуправою українського народу».[15] Реалізацію цієї вимоги він однозначно пов'язував з Австро-Угорщиною, вважаючи, що такий підхід дозволяє галицьким

10 Лозинський М. Українська революція. Галичина в 1918–1920 рр. – Відень, 1922. – С. 11.

11 Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919. – Львів, 1937. – С. 6.

12 Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 74; Наша платформа // Вістник. – Відень. – 1914. – № 1. – 5 жовт. – С. 2.

13 Див. також розділ 1.в.

14 W. Rassewytsch, Außenpolitische Orientierungen österreichischer Ukrainer (1912–1918) / Confraternitas. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 623–636.

15 Левицький К. Сьогочасний стан української справи. 1917 рік // Діло. – 1917. – 6 січ. – С. 1–4, див.: с. 1.

українцям зберегти до Австрії «характер чистий, а не двозначний».[16] На подібних позиціях залишалася й опозиційна УПР, яка в лютому 1917 р. прийняла резолюцію: «Українці не жадають нічого иньшого, як сего щоби лишити ся в тісній приналежности до Австрії, щоби вони не залежали від иньших, їм по букві конституції рівнорядних чинників, але щоби були безпосередно державі підчинені (reichsunmittelbar)».[17]

Про об'єднання в соборну Українську державу згадувалося лише під час політичних торгів із черговим урядом, коли хотіли натиснути на австрійську владу для вирішення питання відкриття українського університету чи поділу Галичини. Саме так окреслив цю тактику Кость Левицький у 1919 р. Він стверджував, що станом на 1918 р. українські націонал-демократи чітко сформулювали свої вимоги до центральної австрійської влади: «[...] або українські области австрійскої монархії дістануть при Австрії належний їм окремий державно-правний устрій з виключенням польського верховодства, або – як Австрія сего не схоче чи не може перевести – наша дорога йде не до Варшави, але до Київа, аби з'єдинитися з Українською державою, що Українською Центральною Радою в Київі проголосила була свою самостійність».[18]

Обережна підготовки до державної автономії 1918 р.

Радикалізація вимог інших національних рухів в Австро-Угорській монархії в 1918 р. підштовхнула й українців до форсування власних приготувань на випадок розвалу імперії. Лише у вересні – жовтні українські політики починають вести подвійну гру, розробляючи варіант орієнтації на перебудову імперії на федеративних засадах і готуючи одночасно підвалини власної державності. Депутат австрійського парламенту й один з найяскравіших опозиціонерів Лонгин Цегельський так описав цей період у своїх спогадах: «Назверх ми були лояльні Австрійці, але приготовляли переворот. Якби Австрія ще врятувалась, ми входили б у її федеративну побудову. Якщо б вона розпалася, ми були рішені й приготовані проголосити нашу самостійну державу, готову на евентуальну злуку з Великою Україною».[19]

Певною мірою сподівання на можливість реформування Австро-Угорської монархії посилили події, пов'язані з підписанням Брестського мирного договору, за яким держави Центрального союзу не тільки визнавали існування суверенної Української Народної Республіки у Києві, а й таємним додатком гарантували утворення української національно-політичної автономії у складі монархії Габсбурґів («Протокол про коронний край»). Крім того, було ухвалене рішення про поділ Холмщини в межах, як їх бажали українці. З цієї нагоди відбулося надзвичайне засідання Народного Комітету. В ухваленій на ньому резо-

16 Там само.

17 Рішення парляментарної комісії УПР // Укр. слово. – 1917. – 20 лют. – С. 1–4, див.: с. 1.

18 Левицький К. Национально-демократичне сторонництво в 1918 р. // Республика. – 1919. – 1 квіт. – С. 1–4, див.: с. 1.

19 Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – С. 33.

люції УНДП вітала визнання факту існування української держави й заявляла, що і «весь український нарід Галичини зголошує своє право до державности в межах габсбурзької монархії».[20] На надзвичайних зборах Народного Комітету 18 лютого 1918 р. було ухвалено рішення провести 3 березня в усіх повітах Галичини святкову маніфестацію під гаслом: «Нехай живе українська державність у Габсбурзькій монархії!»

Польське населення Східної Галичини відповіло на умови Брестського договору страйками й мітингами, намагаючись змусити Австро-Угорщину призупинити виконання згаданих зобов'язань. І хоча українські партії спромоглися організувати небачений досі масовий рух за дотримання прийнятих у Бресті зобов'язань, все ж австро-угорський уряд так і не наважився виконати умови таємного протоколу про коронний край.[21]

Ще одним ударом по позиціях переконаних австрійських автономістів став переворот у Києві. Німецькі війська підтримали перехід влади до уряду Гетьмана Павла Скоропадського й визнали його Українську Державу. Ця подія значно зменшувала можливість маневру для австро-угорських українців, оскільки погрози об'єднатися в одну українську державу більше не діяли. Кость Левицький розглядав три варіанти виходу з цієї ситуації: «Три шляхи української політики станули перед нами: один годитися з гетьманом, бо гетьман має добрі наміри у справі самостійности української держави, другий – союзом українських партій побороти гетьманську владу, на річ демократизації української держави, третій – чи підмагати австро-німецький рух на Україні».[22]

На засіданні 11 травня 1918 р. Народний Комітет ухвалив резолюцію, в якій однозначно засудив «брутальне втручання» Німеччини у внутрішні справи України.[23] Провід УНДП визнавав право подальшого формування державної влади за політичними організаціями, що творили Українську Народну Республіку, тобто за Центральною Радою. Крім того, Народний Комітет заявляв, що «Осередні держави, домагаючися від УНР виконання Берестейського договору і його додаткових умов, є правно й морально зобов'язані виконати рівночасно всі свої зобов'язання, прийняті Берестейським договором і всіми додатковими, як явними, так і довірочними умовами супроти УНР і цілого українського народу». Це означало, що Центральні держави мусили б піти на передачу Холмщини й Підляшшя УНР. Різкий осуд брутального втручання Німеччини в українські внутрішні справи аж ніяк не означав зміну ставлення галичан до австрійського уряду, оскільки від нього очікувалося лише, щоб Відень «по думці своїх зобов'язань перевів поділ Східної Галичини з Буковиною в окремий державний організм у рамах Австрії».[24]

Влітку 1918 р. Євген Петрушевич як голова УПР у парламентській промові ще заявляв про те, що «зірка Габсбурзької династії все ще світить ясно і яскраво

20 З Народного Комітету // Укр. слово. – 1918. – 15 лют. – С. 1–4, див.: с. 1.

21 Українське слово. – 1918. – 20 лют. – С. 1.

22 Левицький К. Национально-демократичне сторонництво в 1918 р. – С. 1.

23 Народний Комітет про державний переворот у Київі і парляментарну крізу в Австрії // Діло. – 1918. – 14 трав. – С. 1–4.

24 Там само.

на нашому небосхилі».[25] Проте восени 1918 р. вже майже не залишилося політиків, які не бачили б, що Антанта виграє війну, а розпад Австро-Угорської імперії невідворотний. Відтоді по всій імперії почали створюватися різні таємні групи, які розробляли моделі подальшої перебудови держави. Щонайпізніше після проголошення мирної програми американського президента Вудро Вільсона з 14 пунктів одним з основних постулатів міжнародної політики стає принцип самовизначення націй. Програма Вільсона обіцяла незалежність Польщі, а народам Австро-Угорщини «щонайширшу можливість автономного розвитку». Українці серйозно поставилися до цих декларацій; певною мірою вони підштовхували галичан до рішучіших дій у змаганнях за незалежність.[26] Однак вони, виховані в дусі австрійського конституціоналізму, і далі здебільшого покладалися на міжнародні рішення, «недооцінюючи при цьому потенціал власного народу».[27]

Українські політики в Галичині ніяк не могли відійти від принципу обов'язкової легітимності влади, тому, розробляючи власні плани, постійно оглядалися на австрійську державу. Навіть після того, коли цісар Карл відхилив вимогу українців про поділ Галичини і коли стало зрозуміло, що навіть згідно з новим принципом перебудови монархії створення української автономії не передбачається, галицькі українські політики й далі чекали на відповідний законодавчий акт. Саме тому вони проголосили об'єднання українських земель в Австро-Угорщині лише після появи маніфесту імператора Карла I про перебудову Австрії (16 жовтня 1918 р.).[28] Але навіть тоді група Костя Левицького зважилася лише на вимогу проведення аграрної реформи, яку розцінювала як надзвичайно радикальний крок і прирівнювала до замаху на австрійську владу: «Тоді уже (осінню 1918) ставало нам ясно, що мусить прийти до перевороту. І тоді виринула думка на Народнім Комітеті, що мусимо приступити до державного замаху під кличем аграрної реформи по мислі програми нашого сторонництва, котра постановляє домаганнє викупу землі, передовсім більшої посілости на загальну власність народу й достатчування тої землі: нашим безземельним і малоземельним селянам-хліборобам під догідним для них услів'ям».[29] Висунення такої вимоги в умовах, коли інші народи імперії вже не задовольняв федералізм і вони заявляли про творення власних держав, було свідченням відставання українців і їхнього запізнілого приєднання до цього процесу. Більше того, політичний провід українців довший час намагався не помічати, що країни Антанти відмовилися від ідеї укладення сепаратного миру з Австро-Угорщиною, а це на практиці означало, що розпад імперії на окремі національні держави невідворотний. Лише восени 1918 р. керівництво Народного Комітету змінює основне гасло своєї діяльності

25 Карпенко О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 18–21, див.: с. 18.

26 Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. – Скрентон, 1960. – Т. 3. – С. 102.

27 Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1918. – Т. 2. – К., 2009. – С. 313.

28 W. Kutschabsky, Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934, s. 31.

29 Левицький К. Національно-демократичне сторонництво в 1918 р. – С. 1–2.

й береться за підготовку державного перевороту. Секретар Народного Комітету Степан Баран згодом згадував про це історичне рішення: «Для нас оставало одно, в останній хвилі приготовитися як слід, щоби українські землі Австро-Угорщини не попали в чужу кормигу. Це і було причиною, що я по повороті із села з початком вересня 1918 р. на першому поферійному засіданні НК, що до цього часу задержав провід нашого внутрішнього політичного життя у краї, дня 7 вересня 1918 р. порушив яко секретар НК повищу справу, вказуючи на потребу підготовки наших сил на хвилину розвалу Австро-Угорщини, коли зайде потреба творення власного державного організму».[30] На засіданні Народного Комітету, що проходило в умовах суворої конспірації, було вирішено створити постійний координаційний орган для підготовки державного перевороту. З цією метою при Комітеті були створені дві додаткові комісії: «Комісию організаційну для інформації органів у справі перейму адміністрації східно-галицького краю, як також комісію військову, аби підготовити оружну силу до переведення державного перевороту».[31]

До організаційної комісії увійшли Володимир Охримович, Василь Панейко і Степан Баран. Комісія не залишила по собі ніяких документів, оскільки її робота була визнана «строго конспіративною».[32] На засіданнях Народного Комітету заслуховували лише усні звіти про виконану роботу. Зв'язок з УПР відбувався через Костя Левицького, якому було доручено поінформувати УПР про розроблений у Комітеті план. Проте окремі члени УПР мали свій план підготовки повстання. Лідерами цієї альтернативної групи були Йосиф Фолис, Іван Кивелюк і Лонгин Цегельський. Спочатку вони схилялися до ідеї «перебудови Австро-Угорщини на федеративних основах»[33], зміст якої полягав у тому, щоб переконати австрійського імператора «зробити державний замах згори – цебто розв'язати чи завісити парлямент, та ввести цісарським едиктом нову державну конституцію, а саме окремі автономні, національні краї-держави, сфедеровані під одним монархом і в одному федеральному парляменті для закордонних і воєнних справ».[34] Для здійснення цього плану Фолис і Цегельський установили контакти з представниками національно-політичних рухів словенців, хорватів і чехів. На спільній нараді восени 1918 р. вони постановили домагатися в імператора Карла «до часу перевороту так позміняти командантів і військові залоги у національних столицях, щоб вони пішли на руку національним конституантам і здавили всякі заворушення, звернені проти перевороту».[35] Про ці наміри були поінформовані такі галицькі політики та релігійні зверхники, як Юліан Романчук, Євген Левицький, Володимир Бачинський, Євген Петрушевич, Тит Войнаровський, Степан Смаль-Стоцький, Сидір Голубович, Іван Кивелюк, Олександр Стефанович, Андрей Шептицький, Василь Панейко, Володимир Охримович і Теодосій Лежогубський.[36]

---

30 Баран С. До історії повстання ЗУНР // Діло. – 1923. – 6 січ. – С. 1–4, див.: с. 1.

31 Левицький К. Национально-демократичне сторонництво в 1918 р. – С. 1–2.

32 Баран С. До історії повстання ЗУНР. – С. 1–2.

33 Цегельський Л. Від легенд до правди. – С. 25.

34 Там само.

35 Там само.

36 Там само. – С. 26.

Для проведення підготовчої роботи й агітації серед українців у австро-угорській армії було вибрано поручника Петра Бубелу, якому допомагали сотник Володимир Огоновський і четар Дмитро Паліїв.[37] У своїх спогадах Цегельський писав: «Переворот тайно був вирішений провідниками Української Національної Ради ще в серпні 1918 р., коли ставало ясно, що Австрія не вимине катастрофи. Тоді вже намічено на організатора перевороту поручника австрійської армії Бубелу, людину рішучу, спокійну, зрівноважену та дискретну». Через несподівану смерть Фолиса план частково було зірвано. Але «трійка для проведення військового перевороту» все ж виконала своє головне завдання, не тільки розробивши процедуру зміни влади, а й визначивши проукраїнські сили в австрійських збройних формуваннях та об'єднавши їх у систему таємних організацій. Політичне керівництво згаданою «трійкою» здійснювала комісія, обрана Українською Національною Радою у складі Кивелюка, Цегельського й Панейка.[38] Ця комісія теж мала таємний характер і, за словами Цегельського, 25 жовтня 1918 р. вже могла «повідомити загально львівську Делегатуру Української Національної Ради та віденську Делегатуру про закінчення підготовки до перевороту на просторі від Сяну по Збруч».[39]

Цілком інакше виконувався план, підготовлений Народним Комітетом УНДП. За словами Степана Барана, Комітет створив спеціальну комісію для здійснення перевороту, яка й зайнялася реальною підготовчою роботою. 1923 р. Баран писав, що ініціатива створення військового комітету належала саме йому: «Знаючи, що до переведення нашого завдання треба військової організації, вже на других сходинах рішено підшукати наших певних людей з української військової старшини у Львові й утворити окремий військовий комітет, що мав би завдання перевести військову організацію. Я звернувся до знаних мені четаря Людвика Огоновського і хорунжих Василя Бараника й Івана Ватрана. Нашу комісію поширили ми, покликуючи до неї д-ра Степана Томашівського, д-ра Михайла Лозинського та Омеляна Саєвича».[40] Старшини, що прибули на заклик комісії, погодилися на створення окремого українського військового комітету. Є підстави вважати, що саме цей комітет відіграв визначальну роль у підготовці подій 1 листопада 1918 р. Один з учасників цих подій теж підтвердив його персональний склад та основні напрями діяльності. Василь Панейко писав, що після повернення зі Швейцарії він узяв участь в організації таємного комітету, до якого увійшли: Володимир Охримович, Степан Рудницький, Михайло Лозинський, Степан Томашівський та Осип Назарук.[41] Цей комітет збирався в Музеї Наукового Товариства імені Шевченка й підтримував контакти з Військовим комітетом.[42]

Василь Панейко від імені Комітету виїхав на Буковину, щоб налагодити зв'язок з Українськими Січовими Стрільцями, домогтися, щоб їх переслали до

37 Там само. – С. 17.
38 Там само. – С. 35.
39 Там само. – С. 36.
40 Баран С. До історії повстання ЗУНР. – С. 1–2.
41 Панейко В. Перед Першим Листопада // Діло. – 1928. – 1 лист. – С. 1–8, див.: с. 1.
42 Військовий комітет // Там само. – С. 2.

Львова, і визначити коменданта повстання. Не будучи впевненим у відданості українській справі ерцгерцога Вільгельма Габсбурґа, який був військовим комендантом легіону УСС, Василь Панейко за допомогою Остапа Луцького домігся призначення на цю роль Дмитра Вітовського.[43] Панейко був незадоволений і цим вибором, а тому наполягав у Військовому комітеті на призначенні іншого організатора повстання. Він домігся дозволу поїхати до Києва, «щоб Гетьман призначив когось на коменданта».[44] У плани галицьких політиків входила особа Олександра Удовиченка, але Гетьман відмовився і не підтримав цю кандидатуру.

Степан Баран, зі свого боку, запросив українських отаманів Теодора Рожанковського та Никифора Гірняка на нараду до Львова. На нараді було вирішено подальшу організацію військового перевороту передати Українським Січовим Стрільцям. Представники УСС узгодили свої плани з Військовим комітетом і взялися за безпосередню організацію повстання.[45] Баран, знаючи про те, що інші українські партії не мають відповідної організаційної мережі в краї, постановив об'єднати зусилля у підготовці першолистопадового перевороту, для чого запросив на нараду найвідоміших політичних діячів повітового рівня, не зважаючи на їхню партійну належність. Головною вимогою до політичних активістів було створення місцевих комітетів по повітах, які у відповідний час мали перебрати на себе державні виконавчі функції.[46]

Загальнополітичне керівництво процесом формування української держави було вирішено передати конституанті під назвою «Українська Національна Рада».[47] Таке рішення прийняли 10 жовтня 1918 р. на засіданні УПР, де були присутні найавторитетніші українські представники. Статут Української Національної Ради доручили підготувати членові УПР Євгенові Левицькому, за процедуру скликання української конституанти відповідав Володимир Бачинський.[48]

18–19 жовтня 1918 р. у Львові відбулися збори українських політичних і громадських діячів, депутатів австрійського парламенту від Галичини й Буковини, послів до Галицького сейму та греко-католицького духовенства. Опираючись на маніфест цісаря Карла I від 16 жовтня 1918 р., збори оголосили себе Українською Національною Радою (УНР) з повноваженнями парламенту. Головою Національної Ради став депутат австрійського парламенту Євген Петрушевич. Рада, дотримуючись принципу права народів на самовизначення, проголосила створення української держави на етнічних українських землях Австро-Угорщини. Не зважаючи на неповне представництво від усіх задекларованих територій, Рада оголосила належними до нової держави землі Східної Галичини, Північної Буковини, а також Закарпаття (представників якого на зборах не

43 Панейко В. Перед Першим Листопада // Там само. – С. 1.
44 Там само.
45 Баран С. До історії повстання ЗУНР.
46 Там само.
47 Лозинський М. – С. 27.
48 Баран С. До історії повстання ЗУНР.

було).[49] Відносини новопроголошеної держави з Австро-Угорщиною й далі не були визначені, тобто їх тлумачення мало залежати від рішення держав Антанти щодо майбутнього монархії.[50] У разі ухвали про ліквідацію монархії Національна Рада залишала за собою право на об'єднання українських територій Австро-Угорщини з Наддніпрянською Україною.

Резолюції, які проголосив Петрушевич на зборах 19 жовтня 1918 р., не задовольнили представників Української соціал-демократичної партії, проти них також виступила частина радикалів і націонал-демократів. Причиною розбіжностей стала відсутність пункту про об'єднання українських земель Австро-Угорщини з Українською Державою.[51] Петрушевич наступного дня виїхав на чолі делегації до Відня для проведення подальших переговорів з австрійським цісарем. Частина делегатів на зборах у Львові сподівалася на проголошення самостійної української держави й вимагала повного розриву з Віднем. Натомість політичні провідники українського руху в Австрії мотивували свою позицію тим, що для проголошення об'єднання земель у соборну українську державу в них недостатньо сил. Вони вважали, що українці в Австрії не становлять такої великої революційної потуги, яка змогла б відірвати українські землі від Австро-Угорщини, протиставитися польським намаганням захопити владу в краї й провести об'єднання з Україною, що існувала вже від початку 1918 р.

Проте не лише відносна слабкість українського руху в Австро-Угорщині стала причиною ухвалення поміркованих резолюцій. У своїх соборницьких діях австрійські українці не могли розраховувати на синхронну політику разом з Українською Державою Гетьмана Скоропадського. Стосунки між Українською Державою та австрійськими політиками не склалися від самого початку. Гетьман із недовірою ставився до союзниці Німеччини – Австро-Угорщини. Його непокоїли особливі плани галицьких політиків та й самої імперії Габсбурґів щодо майбутнього устрою України. Гетьман був прибічником «великоукраїнської» концепції, яка включала б об'єднання не тільки всіх етнічних українських територій, а й Крим і Кубань. Австрійські ж концепції зводилися або до «малоросійського» варіанта, який навіть не включав Східну Галичину й Північну Буковину, або до повного приєднання всіх українських земель до корони Габсбурґів. Особливо непокоїв Скоропадського «греко-католицький» план повоєнного устрою українських земель. За цим планом австрійський ерцгерцог Вільгельм фон Габсбурґ (українське псевдо – Василь Вишиваний) мав посісти український трон, приєднавши на підставі персональної унії всі українські землі до корони Габсбурґів. Прихильність галицьких українців до цієї концепції була однією з причин внутрішньо-українських конфліктів. Але найбільше відрізняли українців по обидва боки кордону їхні погляди на українську державність, націю та греко-католицьку церкву.[52]

---

49 Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. На підставі споминів і документів. – Львів, 1926. – С. 106.

50 Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблема українсько-польських стосунків. – Львів, 2000. – С. 107.

51 Лозинський М. Українська революція. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 31.

52 Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень

Політична діяльність австрійського ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурґа не лише викликала спротив у Гетьмана Скоропадського, вона вносила сум'яття також і в плани галицьких політиків. Оскільки не всі з них поділяли ідею монархічного майбутнього українських земель під правлінням Габсбурґів, то і його плани лишалися для більшості з них закритими. Проте він на відміну від більшості українських австрійських політиків мав величезний досвід перебування в Українській Державі. В листі до митрополита Шептицького від 18 жовтня 1918 р. він застерігає від можливого об'єднання галицьких і буковинських земель з Українською Державою.[53] Він називає її «колосом на глиняних ніжках», який може будь-якої хвилі завалитися й надовго поховати під собою надію на українську державність. Оптимальною державною формою він вважає утворення окремої національної автономії в межах держави Габсбурґів. У цьому листі він солідаризується з планами та стратегією, які представляла група Костя Левицького.

Свідченням того, що в жовтні 1918 р. українські політики не мали наміру цілком розривати з Австрією, є той факт, що, формуючи 19 жовтня на засіданні Української Національної Ради склад делегатур, поряд із Галицькою на чолі з Костем Левицьким і Буковинською на чолі з Омеляном Поповичем було утворено виконавчу делегацію у Відні.[54] Цим самим Рада демонструвала, що крок на повне розлучення з Габсбурзькою імперією їй дається надзвичайно важко. Ніби не помічаючи катастрофічного стану справ у Відні, представники президії Національної Ради далі проводили переговори з австрійським урядом. Наприклад, інформуючи австрійського прем'єр-міністра Макса Гуссарека фон Гайнляйна 23 жовтня про рішення Національної Ради у Львові, українські делегати запевнили його в тому, що новостворена держава буде додержуватися тісного союзу з монархією, та просили призначити намісником Галичини Костя Левицького для проведення реформ, які забезпечили б українцям перевагу над поляками.[55] Дивним був і той факт, що значна частина українських політиків залишалась у Відні не тільки в жовтні, а й після проголошення Західно-Української Народної Республіки, зокрема, там перебував і президент Української Національної Ради Євген Петрушевич.

Суперництво з поляками

Форсувати події змусила українців звістка про призначення дати приїзду до Львова Польської ліквідаційної комісії, створеної 28 жовтня 1918 р. в Кракові, щоб перебрати владу в краї. Датою переходу Львова під польське правління було обрано 2–3 листопада. Наполегливість поляків змусила українців до рішучіших дій.[56] Конкретна підготовча діяльність Львівської делегації розпочалася

1918) / П. Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – К.; Філадельфія, 1995. – С. 11–34, див.: с. 21.

53 ЦДІА України у Львові, Ф. 358, оп. 3, спр. 166, 36-40.

54 Лозинський М. Українська революція. – С. 31.

55 Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблема українсько-польських стосунків. – С. 108.

56 Магочі П. Історія України. – С. 439.

25 жовтня. При делегації було утворено організаційне бюро під керівництвом Романа Перфецького, який видав інструкції для повітових і міських організацій щодо процедури встановлення української влади. А 31 жовтня Народний Комітет УНДП доручив усю підготовчу роботу делегації Української Національної Ради у Львові.[57]

Польські приготування до проголошення незалежної держави на відміну від українських відбувалися більш системно й організовано. Щодо майбутнього відновленої Польщі ні в кого не було сумнівів. Ще 15 вересня 1917 р. у Варшаві постала Регенційна рада Королівства Польського, на створення якої погодилися Німеччина й Австро-Угорщина. Це стало першим і вагомим кроком до творення прототипу польської державної адміністрації для всіх польських територій. 7 жовтня 1918 р. Регенційна рада оголосила незалежність Польщі, а вже наступного дня перебрала командування військом в окупаційної влади Центральних держав. Як вищий орган Польської держави, Регенційна рада проголосила необхідність досягнення Польщею економічної й політичної незалежності та територіальної цілісності, гарантованих міжнародними договорами.[58] Польське політичне керівництво взяло курс на об'єднання всіх польських «історичних» земель, трактуючи проблему Галичини як «внутрішню польську справу», що фактично означало неминучість вибуху польсько-українського конфлікту.[59]

І поляки, і українці, незважаючи на підготовчу роботу щодо утворення на цих землях власних держав, не переставали оглядатися на ще імперську столицю – Відень. Польська ліквідаційна комісія, створена 28 жовтня у Кракові на чолі з Вінцентієм Вітосом, оголосила про перехід влади в цілій Галичині до її рук, про що поінформувала австрійського прем'єра Гайнріха Ламмаша та галицького намісника Карла фон Гуйна. Поляки вважали, що передача влади австрійським намісником польській стороні була закономірною й виправданою, а отже, запланували поїздку своїх представників до Львова, де й мав відбутися цей акт. Українська Національна Рада теж заявила про своє право розпоряджатися зазначеними територіями. Ні польська, ні українська сторона не зважала на дії одна одної, але обидві домагалися легітимної передачі влади до їхніх рук австрійським намісником. Українська делегація у Відні ніби досягла того, що Рада Міністрів у Відні визнала право українців на утворення власної держави, але це рішення так ніколи й не надійшло до Львова. Тому австрійський намісник Галичини Карл фон Гуйн не мав навіть формального права зрікатися влади й передавати її в руки українців. На вимогу української делегації 31 жовтня він заявив, що не віддасть владу ані на користь українців, ані на користь поляків, бо проблему має вирішувати мирна конференція.[60] Щодо цього факту є досить багато розходжень. Окремі політики заявляли, що на вимогу віденської делегації Української Національної Ради прем'єр-міністр Ламмаш наказав галицькому

57 Левицький К. Национально-демократичне сторонництво в 1918 р.

58 Солдатенко В. Україна в революційну добу. – С. 314.

59 Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 36–37.

60 Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. – С. 131.

намісникові передати владу в Галичині українській репрезентації, але телеграму з цим розпорядженням перехопили в Кракові поляки.[61]

В ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. Головна Українська Команда під проводом сотника легіону Українських Січових Стрільців Дмитра Вітовського здійснила державний переворот у Львові, захопивши владу в галицькій столиці та згодом перебравши адміністративний контроль над майже 50 повітами. Українська Національна Рада ухвалила відозву до «Українського народу», де повідомляла про утворення Української Держави: «Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави».[62]

Боротьба за виживання Західної України

Рада інформувала, що допоки не буде переведена законна зміна влади, її функції мають взяти на себе українські організації в містах, повітах і селах. Оголошувалася також мобілізація всіх військових української національності на захист новоутвореної держави. Окремий заклик стосувався українських військових, які перебували в складі австро-угорської армії поза межами Галичини: вони мали якомога швидше повертатися до своєї нової держави й ставати на її захист. Поки остаточно не сформувалася нова українська армія, функція захисту правопорядку та оборони покладалася на так звані боєві управи, які формувалися в тому числі й з боєздатного цивільного населення.

Громадянами Української держави ставали мешканці всіх її територій незалежно від національної та релігійної належності. Національним меншинам – поляками, євреям, німцям – були гарантовані рівні права, й вони мали вислати своїх представників до Української Національної Ради. На території Української Держави діяли всі попередні закони за винятком тих, які суперечили принципам новоутвореної держави. Після зміцнення українського державного утворення мали бути скликані установчі збори на підставі прямого, загального й безпосереднього виборчого права. Юристи мали негайно взятися за вироблення проекту конституції.

Захоплення влади у Львові відбулося мирним шляхом, а керівництво Української Національної Ради не пристало на пропозицію арештувати 300 польських провідних діячів, щоб у разі польського опору піддати їх репресіям. Нова українська влада не хотіла провокувати у відповідь насильство з польського боку. Проте вже 1 листопада поляки розпочали мобілізацію всіх сил на боротьбу з українцями. Під проводом Тадеуша Цєнського був створений Польський Національний Комітет. Військовим комендантом польських збройних формувань став Чеслав Мончинський.[63] Почалася збройна боротьба за найважливіші об'єкти

61 Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. – Мюнхен, 1969. – С. 16.

62 Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922. – С. 42, 58.

63 M. Wrosek, Wojny Polski Odrodzonej 1918–1921. – Warszawa, 1992, с. 168.

міста.[64] До того ж не змогли вчасно прибути з Чернівців до Львова Українські Січові Стрільці. УСС мали перебрати на себе оборону міста, а решта військових українських формувань реорганізуватися. Запізнення на три дні «січовиків» негативно позначилося на обороноздатності українських військових. Перші збройні відділи, що брали участь в боях з поляками і які потім об'єднались із загонами УСС, створили основу для формування Української Галицької Армії – основного війська ЗУНР.

Позиційні бої між поляками й українцями тривали у Львові від першого дня проголошення Української Держави і до 21 листопада, коли українська влада та військові залишили Львів. За цей короткий відтинок часу українцям вдалося розбудувати основні органи державної влади. Так, 9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада утворила свій тимчасовий виконавчий орган, який 13 листопада став її урядом, – Державний Секретаріат ЗУНР.[65] У цей же день були затверджені конституційні основи нової держави – «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», згідно з яким Українська Держава перейменовувалася на Західно-Українську Народну Республіку. ЗУНР за досить короткий час вдалося виробити основні правові документи, які регулювали важливі напрями державного життя: про організацію війська, про тимчасову організацію судівництва, державну мову, шкільництво, громадянство та земельну реформу. Аналіз цих документів засвідчує, що в основу законодавчих актів ЗУНР були покладені демократичні та почасти ліберальні принципи. Держава, територія якої нехай навіть декларативно, але обіймала 70 тис. кв. км. із населенням в 6 млн громадян, не мала наміру будуватися на принципах моноетнічності.[66] На відміну від Польської держави, ЗУНР гарантувала своїм національним меншинам вільний розвиток і пропорційне представництво у найвищому законодавчому органі. Хоча на практиці національні меншини відмовилися висилати своїх представників до Української Національної Ради й вона фактично залишилася винятково українським представницьким органом.[67]

25 жовтня 1918 р. одночасно з подіями в Галичині в адміністративному центрі Буковини, Чернівцях, було створено Український крайовий комітет Буковини (УККБ) під проводом Омеляна Поповича. Комітет Поповича не мав ані розгалуженої опорної мережі на провінції, ані серйозної підтримки у Чернівцях. Тому, коли двома днями пізніше румунські депутати австрійського парламенту створили Румунську Національну Раду, остання почала відразу утверджувати свою владу на Буковині. Проте 3 листопада українці все ж організували велелюдне віче в Чернівцях, яке прийняло ухвалу про входження Буковини до складу єдиної Української Держави. Президентом краю став Омелян Попович.

64 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 47.

65 Чубатий М. Державний лад на Західній области Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 16–17.

66 Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 177.

67 Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920). – К., 2010. – С. 212.

З огляду на внутрішню слабкість українського руху на Буковині та знову ж таки через конституціоналістський досвід життя і розв'язання міжнаціональних проблем у державі Габсбурґів члени УККБ розпочали переговори з поміркованими представниками Румунської Ради. Українцям вдалося домовитися тільки з одним румунським депутатом – Аврелем Ончулом, який мав лише частковий вплив на ситуацію. 6 листопада австрійське керівництво передало владу Поповичеві та Ончулу, які в подальшому діяли від імені Української та Румунської Національних Рад. Ці дві інституції мали керувати відповідно тими частинами Буковини, де переважала їхня національність. Проте Румунська Національна Рада на чолі з Янку Флондором не мала намірів ділитися владою з українцями. Її керівник відразу звернувся до Румунії, щоб та вислала військо на Буковину.[68] Румунське військо не забарилось і вже 11 листопада окупувало всю Буковину разом із Чернівцями. І хоча належність Буковини до Західно-Української Народної Республіки була тільки номінальною, все ж законна влада в цьому краї була ліквідована в результаті стороннього воєнного втручання.[69]

Як уже зазначалося, на зборах Української Національної Ради 19 жовтня не було репрезентантів Закарпаття. Взагалі на цих територіях сепараційні процеси почалися дещо пізніше, ніж у Галичині та Буковині, й протікали за зовсім інших обставин. Як відгомін подій в Будапешті, тут було створено тільки кілька народних рад. Нова Угорська республіка на чолі з Міхаєм Карої заявила претензії на всі території, що були під юрисдикцією Угорського королівства.[70] Найбільш проукраїнськими на всіх теренах Закарпаття виявилася частина Мараморош-Сиґет і території навколо міста Хуст. Закарпаття за винятком короткої присутності українських військ так ніколи й не перейшло під контроль ЗУНР.

Залишивши 21 листопада Львів, Державний Секретаріат та Українська Національна Рада ЗУНР переїхали до Тернополя. Втрата першої столиці негативно позначилася на моральному стані бійців УГА. Після остаточного захоплення польськими формуваннями Львова, поляки не тільки закрили всі українські установи, провели обшуки й арешти, а й влаштували кривавий погром єврейського населення міста. Вважалося, що цей погром став відплатою євреям за їхнє нейтральне ставлення до української влади, проте це був звичайнісінький кривавий антисемітський акт, який супроводжувався грабежами, вбивствами та ґвалтуваннями. За попередніми підрахунками під час погрому було вбито до 78 осіб, 453 – поранено. Жертвами погрому стали загалом 3620 сімей (13 375 осіб).[71] Не оминула нова влада й українців. Найбільш «небезпечних» було інтерновано в табір Домб'є, решту, серед них і священиків, розподілено по тюрмах Львова.

Український уряд залишався в Тернополі до 2 січня 1919 р., після чого був змушений перебратися до Станіслава. Саме тут Українська Національна

68 Магочі П. Історія України. – С. 444.

69 Піддубний І. Політичне життя Буковини 1918-1940 рр. // Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи на внутрішній розвиток. – Чернівці, 2005. – С. 58–88, див.: с. 58.

70 Магочі П. Історія України. – С. 445.

71 Литвин М. Столиця ЗУНР // Історія Львова. У трьох томах. – Т. 3. – Львів, 2007. – С. 10–27, див.: с. 25.

Рада на своєму засіданні 3 січня урочисто проголосила намір об'єднатися з Українською Народною Республікою «в одну одноцілу суверенну республіку».[72] Акт злуки, який відбувся на Софійському майдані у Києві 22 січня 1919 р. мав суто символічне значення. ЗУНР, об'єднавшись із УНР, стала офіційно називатися «Західною Областю Української Народної Республіки», але це не усунуло двоїстості в діяльності двох державних адміністрацій. Незважаючи на об'єднання і на військову та продовольчу допомогу, що надходила галичанам від УНР, керівництво Західної Області й далі додержувалося своє окремої лінії й у внутрішній політиці, й у міжнародних відносинах.

Українсько-польська війна тривала з перемінним успіхом.[73] Українцям вдалося двічі впритул наблизитися до Львова, але вони так ні разу й не оволоділи містом. Переговори за посередництва представників Антанти кілька разів закінчувалися невдачею. По суті, на бік держав Антанти став і голова Директорії УНР Симон Петлюра, який з коротким візитом відвідав ЗУНР. Петлюра намагався схилити до компромісів українське галицьке керівництво, сподіваючись на переорієнтування формувань УГА з польсько-українського фронту на українсько-більшовицький. Проте головним ворогом для українців Галичини й далі були поляки. Галичани не могли ні поступитися полякам територією, ні тим більше піти з ними на угоду, яка б означала фактичну капітуляцію.[74] Оскільки всі спроби посередництва держав Антанти в урегулюванні польсько-українського конфлікту мали відбутися коштом ЗУНР, тому всі вони зазнали фіаско. Погроза, що пролунала від місії Йозефа Бертелемі 28 лютого 1919 р., в разі, якщо ЗУНР не прийме умов Антанти, то матиме справу з армією генерала Юзефа Галлера, була останнім попередженням західним українцям. Армія Галлера, сформована на території Франції, була добре оснащена й тому становила серйозну загрозу для ослабленої в боях УГА. Під претекстом боротьби з більшовиками її перекинули на Східний фронт і застосували у боротьбі проти ЗУНР.

У результаті виснажливих боїв сталося так, що уряд Петрушевича станом на червень 1919 р. контролював лише невеличкий клаптик землі – частину Борщівського, Гусятинського, Чортківського та Городенківського повітів. Опинившись на краю прірви, 9 червня 1919 р. Петрушевич скасував посаду президента ЗУНР і Державний Секретаріат і оголосив себе диктатором. Замість уряду й секретаріату військових справ він створив Раду уповноважених Диктатора та Військову канцелярію. Змінив військове командування, що привело до тимчасового військового успіху. Але вже 25 червня поляки одержали з Парижа дозвіл на продовження воєнної операції на всій території аж по Збруч, що фактично стало санкцією держав Антанти на окупацію Галичини.[75] Водночас надійшла згода на використання армії Галлера на галицькому фронті. 17 липня 1919 р. польські війська вийшли до Збруча, витіснивши уряд ЗУНР поза межі Галичини. Почався період еміграції.

---

72 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 126.

73 Див. розділ 4.д.

74 Стахів М. Західна Україна. – С. 48–49.

75 Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1967. – T. II, c. 353.

До того, що ЗУНР виявилася недовговічною, спричинилося багато чинників: внутрішній – несиметричність соціальної структури українського суспільства (повна відсутність аристократії та верстви крупних промисловців), брак вишколених державних кадрів (мале представництво українців у державних австрійських органах влади), відсутність досвідчених військових командирів серед українців і слабка підтримка міським населенням українських державних вимог (українці в містах і містечках Галичини майже ніде не були більшістю, а їхній майновий і соціальний статус не дозволяли їм особливо впливати на соціально-економічні й політичні відносини в містах). До зовнішніх чинників можна зарахувати недостатню обізнаність світової спільноти з українським питанням і несприятливі міжнародні обставини.

РОЗДІЛ 3

Німецька імперія та Австро-Угорщина як окупанти України 1918 р.

3.а Воєнні операції

Вольфрам Дорнік, Петер Ліб

Вступ військ Центральних держав в Україну: лютий – травень 1918 р.

«Це найдивовижніша війна, яку я коли-небудь бачив, – майже винятково на залізниці й на машинах. Сідає жменька піхотинців з кулеметами й однією гарматою на потяг і їде до наступної станції, бере її, арештовує більшовиків, чекає на поповнення, що прибуває залізницею, і їде далі. В кожнім разі цікавий метод своєю новизною».[1] Так описує начальник генерального штабу ГКСВ, генерал-майор Макс Гофман просування німецьких військ на початку операції «фаустшлаґ» під час окупації великих частин Балтії, Білорусії й України.

Спочатку для участі в операції передбачалася дуже мала кількість військ. Україну мала зайняти армійська група під командуванням Олександра фон Лінзінґена, яка складалася з якихось шести, до того ж слабких[2], дивізій та однієї кавалерійської бригади.[3] Оперативною ціллю для цієї армійської групи був визначений Київ. Просування відбувалося винятково вздовж залізничних колій. Оскільки переважна більшість українських залізничників допомагала німецьким, а згодом і австро-угорським військам, їм дуже швидко вдалося дістатись української столиці. 2 березня 45-та дивізія ландверу проникла в передмістя Києва, наступного дня все місто було звільнене від більшовицької влади. Втім, це не означало, що з їхньою владою покінчено остаточно, оскільки схід країни й далі перебував під їхнім контролем.

Тож кардинальне питання для німецького військового керівництва полягало в тому, на яку глибину мають просуватися війська? Якогось конкретного плану не було.[4] Київ вони хоч і зайняли, проте постала необхідність наступу

---

1 Пор.: Karl Friedrich Nowak (Hg.), Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. – Bd. 1. – Berlin 1929, запис від 22.2.1918.

2 Див.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1090, Militärischer Stimmungsbericht über die Lage im Osten, 26.2.1918.

3 Це були 91-та, 215-та та 224-та піхотні дивізії, 7-ма і 45-та дивізії ландверу, 2-га кавалерійська дивізія, а також 4-та баварська кавалерійська бригада. Пор.: Reichsarchiv (Hg.), Der Weltkrieg, 1914–1918. Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1918. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. – Bd. 13. – Berlin, 1942, с. 376. Про воєнні операції в Україні загалом див.: там само, с. 376–399. Про проблематику такої службової історіографії у міжвоєнний період див.: Markus Pöhlmann, Kriegsgeschichte und Geschichtspolitik. Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärgeschichtsschreibung, 1914–1956. Paderborn 2002.

4 Пор.: Winfried Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hop-

на «більшовицький центр, місто Харків»[5], а на початку квітня ще й на Донбас і Ростов-на-Дону.[6] Щоб повністю мати у своїх руках північний відрізок східно-західної ділянки залізниці України, треба було зайняти ще й транспортний вузол Гомель на російській території. Такі спонтанні воєнні рішення свідчать про те, що інтерес до країни на той час був невеликим. Так, німці протягом усієї кампанії мусили імпровізувати, щоб компенсувати недостатній рівень підготовки операції. На початку березня чисельність військ було збільшено спершу до дев'яти, а згодом до майже дванадцяти дивізій і створено три корпуси. На півночі кордон із радянською Росією прикривало корпусне відділення Ґронау (перейменоване наприкінці березня на XXXXI резервний корпус), у центрі I армійський корпус Ґренера мав просуватися в напрямку Полтави й Харкова, а з півдня корпус Кнерцера – до Азовського моря, а згодом і на Донбас.[7] Відтак, з одного боку, планувалося взяти під свій контроль родючі чорноземи, насамперед у північному Причорномор'ї, а з іншого – оволодівши родовищами кам'яного вугілля Донецького басейну, створити для молодої української держави міцний економічний фундамент. Крім того, на крайньому півдні на чорноморські порти наступало 52-ге генеральне командування особливого призначення у складі двох піхотних дивізій і Баварської кавалерійської дивізії та 145-та піхотна бригада 9-ї австро-угорської армії (армійська група Макензена).[8]

28 лютого до операцій долучилася й Австро-Угорщина, щоб не дати німецькому союзникові самому захопити бозна-яку здобич. Проте зважитися на цей крок було нелегко: цісар Карл не хотів брати участь у наступі німецьких військ, який розпочався 18 лютого. Але українці не поступалися: 25 лютого до командира 2-ї австро-угорської армії Бема-Ермоллі прибули два емісари.[9] Вони «від імені всього українського народу» та «з власної ініціативи через брак будь-якого зв'язку з Центральної Радою» звернулися з проханням до Австро-Угорщини надати допомогу в боротьбі з більшовиками. Призначені для участі в кампанії війська одержали відповідний наказ ще напередодні.[10] Згідно з ним командування 2-ї армії мало «ще раз звернути увагу військ, які вступають на територію

man. März bis November 1918. – Göttingen 1971, с. 288. Лист Ґренера до дружини від 9 березня 1918 р.: «Заходи ГКСВ і Лінзінґена не справляють враження; дещо імпровізовані й мало продумані».

5 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/21, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Nr. 1707, Die Operationen des Korps Knoerzer nach Einnahme von Kiew bis zur Einnahme von Rostow, 29.5.1918.

6 Пор.: BA-MA, N 46/171, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 14902 op an Ob.Ost, 9.4.1918.

7 Пор.: Reichsarchiv (Hg.), Der Weltkrieg, 1914–1918, с. 378, 384.

8 Це були 217-та піхотна дивізія та 11-та дивізія ландверу. Згодом долучилася ще 212-та піхотна дивізія. Пор.: Österreichisches Bundesministerium für Landesverteidigung – Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. – Bd. 7. – Das Kriegsjahr 1918. – Wien, 1938. – Beilagen VII, Beilage 5, Karte «Vormarsch der k.u.k. 2. Armee bis Odessa 28. Februar bis Mitte März 1918».

9 Вони відрекомендувались як д-р Степура, комісар Подільської губернії, та майор Ніколаєв, офіцер штабу, головнокомандувач південно-західного фронту: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1095, Telegramm des 2. Armeekommandos an AOK und Obost, 26.2.1918.

10 ÖStA, KA, AdT, Kt. 754, FJB 13, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillon Nr. 13, Einträge vom 26. und 27.2.1918.

України, що наша участь має на меті надати молодій і ще несконсолідованій державі мирну допомогу й у жодному разі не повинна спричиняти воєнних дій. Особливу увагу слід звертати на захист запасів у тилу військ і на правильне використання допоміжних засобів країни. Нічого не розбазарювати!»[11].

Австро-угорські війська просувалися від галицького й буковинського кордонів на Поділля, як і німці, вздовж залізничних колій.[12] Їхня перша мета була в забезпеченні залізниці в напрямку до Одеси, щоб гарантувати тилове постачання та вивезення продовольства. Лише дійшовши до Одеси, австро-угорські війська взялися за розширення своїх цілей, продовживши наступ у східному напрямку. Вже під час цих перших операцій між німецьким та австро-угорським союзниками почали виникати непорозуміння й суперечки щодо розмежування територій, перебігу бойових дій і розподілу залізничної інфраструктури. На відміну від бойових дій в Італії та кампаній проти Сербії 1915 р. й Румунії 1916 р., в Україні дві союзницькі держави не могли дійти згоди щодо спільного командування військами, хоча кайзер Вільгельм неодноразово просив про це цісаря Карла, але, звісно ж, за умови, що його очолюватимуть німці. Втім, австрійці, як часто буває, ставилися з антипатією до типових представників прусської вояччини. Їх дратував «диктаторський тон генерала Людендорфа», й вони нічого не хотіли мати спільного з «несимпатичним Лінзінґеном». Якби німці пристали на їхню пропозицію доручити головне командування Бему-Ермоллі й поставити його на чолі німецького генерального штабу[13], то це було б прямо протилежним до фактичного розподілу сил між союзниками. Німці, звичайно, не могли з цим погодитися.[14]

Тож суперництво між двома союзниками за політичний вплив і честь на полі битви, яке бубнявіло від самого початку війни, тривало й далі.[15] В цьому хоч і не було нічого нового[16], проте напруженість стосунків між ними досі ще не сягала такої інтенсивності, як в Україні.[17] Це стосувалося не лише воєнних операцій, а згодом і цілого періоду окупації. Ґренер, спостерігаючи в німецькій армії за «шаленою ненавистю» до австрійців, навіть покладав надії на те, що «італійці ще раз завдадуть потужного удару», щоб пригальмувати вимоги Відня.[18]

---

11 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1110, Hindenburg an Arz via Cramon, 26.2.1918.

12 Про воєнні операції Австро-Угорщини в Україні див. некритичний виклад: Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, с. 103–150, 406–416, 798–800.

13 Пор.: TNA, GFM 6/36, Telegramm Nr. 24, von Mumm an AA, 18.3.1918.

14 Докладніше див. розділ 3.б.

15 І після війни не припинилися ремствування з приводу недостатнього визнання воєнних заслуг. Пор., напр.: Alfred von Dragoni, Die Kämpfe um Nikolajew und Cherson im Frühjahr 1918 // Österreichische Wehrzeitung. – 1928. – Nr. 18, с. 2.

16 Пор.: Holger H. Herwig, The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918. – London – New York, 1997.

17 Див. також: Oleh S. Fedyshyn, Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. – New Brunswick, 1971, с. 255.

18 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 288. Лист Ґренера до дружини від 9 березня 1918 р. Такі ж думки висловлював і Гофман. Пор.: Nowak (Hg.), Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. – Bd. 1. – Eintrag vom 14. 3. 1918.

Такі підходи вилилися в «нерозсудливі перегони»[19], хто перший візьме той чи той вокзал, хто перший займе те чи те місто[20], через що німецький батальйон під командуванням Еренштайна біля Слобідки на Поділлі потрапив у засідку й зазнав значних втрат.[21] Схожа неприємна ситуація склалась і під час зайняття Одеси. Хоча в цьому разі до перегонів за військовий престиж додалися й економічні інтереси, проте і один, і другий союзник намагався якомога швидше дістати доступ до кораблів, які зосталися в порту, та до складів із матеріалами військового й невійськового призначення в місті.[22] Втім, попри суперечки та взаємну антипатію, бойове братерство більш-менш функціонувало на регіональному рівні, як, наприклад, у 52-му генеральному командуванні особливого призначення на чолі з генералом Робертом Кошем на півдні України.

У середині березня просування військ союзників уповільнилося насамперед у крупніших портових містах на Чорному морі й у східних промислових районах України.[23] Більшовики, відступаючи, почали підривати залізничні колії й мости. Довкола важливих залізничних вузлів і міст точилися кровопролитні бої[24], а тому військам доводилося спішуватись. У деяких регіонах доводилося навіть переходити до оборони, як, до прикладу, в Миколаєві, де за кілька днів після захоплення міста між 22 і 25 березня вибухнуло повстання і 52-ге генеральне командування особливого призначення вело запеклі бої.[25] А Херсон через повстання 20 березня довелося навіть залишити, і лише 5 квітня військам союзників вдалося зайняти його знову. Порівняно важкі бої точилися також у Харкові на початку квітня й у Ростові на початку травня.[26]

Крім сухопутних військ, в операціях брав участь і військово-морський флот: 12 квітня до Одеси прибула австро-угорська Дунайська флотилія, щоб

---

19 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 280. Tagebucheintrag vom 7.3.1918.

20 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1153, Hetzjagd Žmerynka – Odessa, 4.3.1918; там само, Nr. 1162, Regelung der Verhältnisse in der Ukraina, 5.3.1918; там само, Nr. 1164, Arz an Hindenburg, 5.3.1918; там само, Nr. 1176, Telegrammsammlung, 6.3.1918; там само, Nr. 1177, Ludendorff an Arz, 6.3.1918; ÖStA, KA, AdT, UR 13, Kt. 801, III. Tagebuch, Eintrag v. 25.3.1918.

21 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1211, Vorfälle bei Žmerynka und Slobidka, 20.3.1918. Пор.: Österreich-Ungarns letzter Krieg, с. 124. Відтак німецькі й австро-угорські війська втратили біля Слобідки разом майже 300 осіб, серед них – сім офіцерів. Пор. також: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 280.

22 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1273, Vorgänge bei Odessa, 20.3.1918.

23 Див., наприклад, як оцінювало ситуацію в другій половині березня командування XII корпусу австро-угорської армії: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/KorpsKdo, 12. Korps, Kt. 1661, без номера, Beurteilung der Lage durch das XII. Korpskommando, 31.3.1918.

24 Див. також повідомлення командування XII корпусу, надіслане до 2-ї армії: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Op. Nr. 3454/8, 2. Armeekommando an QuAbt des 2. Armeekommandos, 18.4.1918.

25 Пор. листи Коша до дружини: BA-MA, N 754/10.

26 У Харкові німці втратили 60 бійців убитими (серед них три офіцери) та 39 пораненими (серед них два офіцери). Семеро зникли безвісти. В Ростові корпус Кнерцера втратив 21 вбитого та 54 поранених. Пор.: BA-MA, N 46/171, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Lage am 10.4.1918 morgens; там само, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Lage am 13.5.1918. У звіті ВКА від 23.3.–25.4.1918 р., йдеться про те, що чим далі армія просувалася на схід, то запекліші бої доводилось їй вести: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1492, Über die Lage XII., 23.3.–25.4.1918.

підтримувати з моря просування військ. До воєнних операцій були залучені й німецькі підводні човни, які мали захоплювати торгові судна, які відпливали з України, та військові кораблі колишнього царського флоту, на яких утікали більшовики.[27] Згодом до них приєдналися болгарські й турецькі кораблі.

Попри поповнення під час подальшого просування, дедалі більше давався взнаки разючий брак особового складу. Людендорф іще в середині березня хотів перекинути частину військ на Західний фронт для участі у запланованому там великому наступі, проте наштовхнувся на опір ГКСВ. Поки що не можна було виводити війська, більше того, для можливого протистояння з військами держав Антанти з Балтії в Україну перекинули ще 1-шу кавалерійську та 92-гу піхотну дивізії. Хоча просування військ на схід не припинялося, втім, з кожним кілометром зайнятої території надто сильно розтягувалися шляхи тилового забезпечення німецьких збройних сил, а для охорони залізничних шляхів були потрібні нові й нові війська.[28]

Після того, як 8 травня 1918 р. був зайнятий Ростов-на-Дону, воєнну кампанію в Україні вважали закінченою. Кайзер Вільгельм видав 28 травня указ, в якому йшлося про заборону воєнних операцій поза досягнутою лінією, оскільки вони можуть підірвати укладений з Росією мир.[29] Попри це, на кордоні з більшовицькою Росією до осені 1918 р. відбувались окремі сутички, а в середині червня більшовицькі сили навіть спробували висадитися в Таганрозі, про що ще йтиметься нижче.

Хоча «воєнна кампанія на потягах»[30] в Україні й імпонувала сучасникам, а військові «залізничні експерти» були від неї в захваті[31], одержаний тоді досвід не був опрацьований і як слід осмислений у міжвоєнний період.[32] «Воєнна кампанія на потягах» відбувалася за надто унікальних умов, і надто неймовірним виглядало повторення таких обставин у майбутньому, щоб військові могли робити якісь узагальнені висновки. Але воєнні операції в Україні 1918 р. засвідчують кілька принципів, які через двадцять із гаком років виявлять неабияку схожість у потужних і успішних воєнних операціях вермахту («бліцкріґ» проти Польщі, Франції тощо).[33]

На відміну від досі нерідкісної практики в тій війні, Центральні держави в цій кампанії не виступали широким фронтом, а намагалися цілеспрямовано

27 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Böhm-Ermolli, B 1466, Mikrofilm B 1466, Eintrag v. 12.4.1918.

28 Пор.: Reichsarchiv (Hg.), Der Weltkrieg, 1914–1918, c. 378.

29 Там само, с. 388.

30 Пор.: Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, Bd. 7, c. 121.

31 Пор.: Wilhelm Groener, Der Weltkrieg und seine Probleme. Rückschau und Ausblick. – Berlin, 1920. Stefan von Velsen, Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918. Erinnerungen // Die Welt als Geschichte. – 1956. – Nr. 16. – C. 250–293.

32 Лише Ґренер невдовзі по закінченні війни мимохідь зауважив: «Особливо цікавим було просування військ залізницями в Україні 1918 р., від якого командування Й війська були в захваті і яке засвідчило, що, володіючи залізницею, можна займати великі території». Пор.: Groener, Der Weltkrieg und seine Probleme, c. 74. Про вироблення німецької доктрини в міжвоєнний період див.: Matthias Strohn, The German Army and the Defence of the Reich. Military Doctrine and the Conduct of the Defensive Battle 1918–1939. – Cambridge, 2010.

33 Докладніше див. огляд наприкінці цієї праці.

оволодівати ключовими пунктами.[34] Корпус Кнерцера, застосовуваний у перші тижні як, так би мовити, вістря списа, влучно охарактеризував цей принцип: «Окупувати всю Україну з огляду на силу наших військ неможливо. Йдеться про те, щоб швидко займати губернські центри й основні торговельні вузли».[35] Такий підхід, схожість якого простежується й під час блискавичної кампанії проти Радянського Союзу влітку 1941 р., має той недолік, що невелика кількість військ може окуповувати рівнинні території лише поверхнево, внаслідок чого поза головними шляхами сполучення можуть формуватися ворожі партизанські групи.[36]

Щоб забезпечити в Україні 1918 р. такий успішний наступ і поза залізничними коліями, німецькі війська, залучивши броньовані автомобілі, піхоту й артилерію, сформували так звані «летючі колони», тобто тимчасові з'єднання, попередники «ударних груп» під час Другої світової війни. Однак такі «летючі колони» були радше винятками й застосовувалися лише доти, доки не з'являлася можливість пересісти на потяг.[37] Тож найважливішим транспортним засобом під час Першої світової війни й насамперед в Україні 1918 р. була залізниця, на другому місці були коні. Але, власне, за допомогою залізниці німці в ході «фаустшлаґу» досягли великих швидкостей під час наступу, яких не повторила жодна інша армія в обох світових війнах, ба навіть жодна інша армія в наші дні. Так, американській армії в ході її «блискавичного наступу» в Іраку, щоб подолати тих 550 кілометрів від кувейтсько-іракського кордону до Баґдада й захопити столицю, попри найновішу техніку, потрібно було 20 днів (від 21 березня до 9 квітня 2003 р.). Для порівняння: німецьким військам у 1918 р., щоб подолати таку саму відстань від Ковеля до Києва й узяти під свій контроль українську столицю, вистачило 14 днів (від 18 лютого до 3 березня 1918 р.)! Наступ на розташований приблизно за 900 кілометрів Ростов теж тривав менше двох місяців.

Швидкість наступу пояснювалася, зрештою, й тим, що офіцери безпосередньо на місці самостійно, швидко й гнучко реагували на зміну ситуації, не зв'язуючись із кожного приводу з вищими інстанціями. Після трьох років статичної позиційної війни під нищівним артилерійським вогнем на Заході (а в багатьох місцях і на Сході) таке ставлення досить дивне. Лінзінґен спочатку вочевидь не мав наміру просуватися далі Каунаса, а наступ на Київ виник лише

34 За схожим принципом, хоча лише й на тактичному рівні, діяли й штурмові групи на Західному фронті. Пор.: Bruce Gudmundson, Stormtrooper Tactics. Innovation in the German Army, 1914–1918. – Westport – London, 1989; Ralf Raths, Vom Massensturm zur Stoßtrupptaktik. Die deutsche Landkriegstaktik im Spiegel von Dienstvorschriften und Publizistik 1906–1918. – Freiburg, 2009.

35 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Nr. 214, An Generalkommando I. A.K., 6.3.1918.

36 Ґренер, пишучи до Людендорфа 22 березня, переконував його, що «нам негайно потрібно більше війська для великих територій; інакше про наш авторитет можна забути». Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 317.

37 Так було, наприклад, під час наступу 52-го генерального командування особливого призначення на Одесу. Пор. листи Коша до дружини: BA-MA, N 754/10.

завдяки «прагненню військ іти вперед». «Було приємно приголомшувати друга й ворога»[38], як дещо пихато висловився Ґренер.

Швидкий наступ військ Центральних держав невдовзі викликав у ворога й українського населення почуття сум'яття та здивування. Всюди панував «просто-таки містичний страх» перед «наближенням "*germanski*". Збереження такого морального престижу виглядає підвалиною для майбутніх успіхів», рапортував офіцер зв'язку в міністерство закордонних справ у своєму звіті з України.[39] Що цей «містичний страх» означав? Чим він був викликаний: повагою до військових здобутків німців чи терором, застосовуваним до ворога й цивільного населення?

І тут доходимо до суперечливого пункту в історичному оцінюванні «блискавичної війни» в Україні 1918 р.: чи був «дозований терор» проти цивільного населення й ворожих сил інтегральною компонентою цієї концепції, щоб ще більше посилювати хаос у таборі противника?[40] Стосовно України маємо в цьому сенсі досить амбівалентну картину. Щоб її зрозуміти, насамперед треба взяти до уваги обставини, що склалися на цій території на той час. А ситуація в ті весняні дні 1918 р. була надзвичайно хаотичною й заплутаною. Центральна Рада ніде не мала справжнього авторитету, в Причорномор'ї, наприклад, «кожне місто воліло б бути самостійним».[41] До цього додалася етнічна напруженість між українцями, росіянами, татарами, німецькими поселенцями, поляками та єврейським населенням. Містами валандалися або ж шукали сховку поодалік залізничних шляхів банди злочинців, парамілітарні угруповання, солдати колишньої царської армії, а також різноманітні військові підрозділи, як, приміром, анархістський махновський рух та польський і чехословацький легіони. Колишні російські солдати й офіцери після розформування армії або намагалися пробитися додому, або залишалися й перебивалися випадковими заробітками. Здебільшого вони мали зброю й приєднувалися до тієї чи іншої озброєної групи, переважно до більшовиків. Текст одного з наказів по 2-й кавалерійській дивізії яскраво свідчить про те, з якими труднощами зіштовхнулися війська: «Ситуація на новій території ускладнена тим, що через брак одягу місцеві мешканці часто носять рос[ійську] військову форму, а війська Центральної Ради не мають зовнішніх ознак, які б відрізняли їх від банд більшовиків. Важливо залучати німецькомовних українців як перекладачів. Тож не можна будь з якого приводу відкривати вогонь по кожній людині в рос[ійській] уніформі, а спочатку треба з'ясувати,

38 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 285. Tagebucheintrag vom 8.3.1918.

39 Пор.: BArch, R 3101/1314, Bericht über Eindrücke in der Ukraine von Oblt.d.Res. Colin Ross, Verbindungsoffizier der militärischen Stelle des Auswärtigen Amtes. Хоча Росс був лише старшим лейтенантом, його звіт привернув значну увагу в центральних органах імперії. Його з прихильністю сприйняли в міністерстві закордонних справ, в імперському економічному відомстві, а також у ВАК. Генерал-майор Гофман теж схвально відгукнувся про цей звіт. Пор. також листування: TNA, GFM 6/35.

40 Про «бліцкріґ» проти Польщі 1939 р. див.: Jochen Böhler, Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939. – Frankfurt/Main, 2006. Alexander B. Rossino, Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology and Atrocity. – Kansas, 2003.

41 Пор.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau, 21.3.1918.

чи має вона ворожі наміри».[42] Тож надзвичайно складно було спрогнозувати розвиток подій у кожній окремій ситуації, а солдати військ союзників не могли або майже не могли відрізнити друга від ворога.

Утім, на початку солдатам було чітко окреслено політичну лінію. Ще до вступу на територію України, а тоді ще раз невдовзі після нього вони одержали вказівки щодо поставленого перед ними завдання: «Ми перебуваємо в дружній країні. Уряд і населення готові допомагати нам усім необхідним для виконання наших завдань, очікуючи, що всі вимоги строго відповідатимуть означеним умовам. Лише в такому разі ми збережемо довіру населення чи завоюємо там, де її не буде».[43] 91-та піхотна дивізія за наказом свого командира, генерал-лейтенанта Германа Клаузіуса, розповсюджувала серед населення листівки, в яких ішлося про те, що німці прийшли в країну як друзі.[44] А тому реквізиції продуктів харчування абсолютно неприпустимі.

І справді, багато мешканців України, а серед них і євреї[45], вітали німецькі війська як визволителів від більшовизму. Особливо помітно це було в містах, що довший час перебували під контролем більшовиків, таких як Феодосія чи Ростов.[46] Проте часто німці стикались і з «дуже недружніми» висловлюваннями місцевих мешканців щодо їхньої інтервенції.[47] А тому зміст наказів зазнав деяких змін: населенню довіряти не можна.

---

42 Пор.: BayHStA-KA, 5, Chev. Regt., Bd. 1, 2. Kavalleriedivision, Abt. Ia, Allgemeine Anordnungen, 17.2.1918. Навіть іще й у вересні 1918 р. в містах перебувала велика кількість безробітних колишніх російських солдатів, які були повністю або наполовину одягнені у свої колишні уніформи. Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, Bezirk Wolhynien West. Bay.Kav.Division, Abt. Ia, Nr. 3276 W, Stimmung im Lande, 19.9.1918.

43 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res. Inf. Brig., Bd. 7, Generalkommando I. A.K., Abt. Ib, Nr. 4122, 16.3.1918. Пор. також: там само, Korps Knoerzer, Abt. Ib, Nr. 528, 24.3.1918. Besondere Anordnungen (Zusammenfassung der bisher erlassenen wichtigsten Bestimmungen). У документі, поміж іншим, сказано: «Ми перебуваємо в дружній країні. Відповідним має бути й ставлення до українських органів влади та до цивільного населення». Пор. також: BayHStA-KA, Kav Div, Bd. 18, Generalkommando 52, Nr. 4412, Besondere Anordnungen, 19.3.1918. Ці накази були видані на підставі основного наказу армійської групи Лінзінґена. Пор.: HStA Stuttgart, M 46/15, Fernspruch Heeresgruppe Linsingen, Abt. Ia, Nr. 13204, 16.2.1918. ГКСВ наказувало своїм військам «ще раз відкрити очі росіянам на всі гріхи більшовицького уряду». Пор.: BayHStA-KA, 15. Res. Inf. Brig., Bd. 7, Verst. 93. Res. Inf. Brigade, Abt. Ia, Nr. 2296, ObOst drahtet, 17.2.1918.

44 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/21. 91, Infanderiedivision, Abt. Ia, Nr. 605/18, Bericht über die Ereignisse vom Verlassen der Stochodstellung an bis zur Einnahme von Kiew, 16.3.1918.

45 Там само, M 46/16. 91, Infanteriedivision, Abt. Ia, Nr. 513/18, Funkspruch an Korps Knoerzer, 9.3.1918. Утім, на полі навпроти цього позитивного спостереження 91-ї піхотної дивізії в командуванні корпусу Кнерцера поставили знак питання.

46 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Kaiserl. Deutsches Gouvernement Sewastopol, Abt. Ia, Nr. 120, Bericht über die Tätigkeit der B.K.D. von Bierislawa bis zur Besetzung von Feodossija, 13.5.1918. HStA Stuttgart, M 413/1214, III./württem. Landwehr Feld-Artillerieregiment, 1. KTB, Eintrag v. 8.5.1918. HStA Stuttgart, M 46/21, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Nr. 1707, Die Operationen des Korps Knoerzer nach Einnahme von Kiew bis zur Einnahme von Rostow, 29.5.1918. Пор. також: Max Fritsche, Das königlich sächsische Landwehr Infanterieregiment Nr. 106. – Dresden, 1925, c. 163; Oberst Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918. – Stuttgart, 1921, c. 55, 65.

47 Пор.: TNA, GFM 6/35, Telegramm des K. Legationsrats an AA, 9.3.1918.

Як засвідчує багато зустрічних наказів, серед німецьких військ нерідко траплялися випадки свавілля та порушення дисципліни. «Встановлення порядку» залежало й від того, «наскільки наші війська додержуються приписів і законів», застерігав, наприклад, XXII резервний корпус.[48] Тому представник імперського економічного відомства згодом констатував: «Не може бути жодних сумнівів у тому, що в цій дикій країні з непевною ситуацією наші військові й цивільні служби не завжди – і, властиво, в перший період – поводилися цілком легально й відповідно».[49] Зрештою й через це виникла загроза, що настрої в країні можуть кардинально змінитися. Однак у жодному разі не можна вести мову про якийсь свідомий і спланований терор проти населення під час вступу військ на територію України навесні 1918 р. Випадки свавільної поведінки траплялися в окремих підрозділах і з окремими солдатами та не відображають загальної політики військових Центральних держав.

Радикалізація боротьби з більшовиками

Натомість цілком інакше виглядають справи зі ставленням до противника, а саме до більшовиків, які частіше за будь-кого іншого бралися за зброю й вели пропаганду проти Центральних держав. Вони хоч і втікали з наближенням ворожих військ, проте нерідко й чинили опір. Найбільшу підтримку вони мали в містах і подекуди в сільській місцевості.[50] Часто вони були в цивільному одязі й у багатьох випадках знищували полонених, навіть тих нечисленних, що їм вдавалося захопити.[51] Війська союзників здебільшого лише тоді розуміли, що мають справу з більшовиками, коли ті відкривали вогонь. Відтак вони навіть на думці не мали додержуватись умов Гаазьких конвенцій про закони та звичаї сухопутної війни 1899 та 1907 рр. і як комбатанти не мали жодних розпізнавальних знаків. Кош так оцінював цю кампанію: «Вести тяжку війну з місцевим населенням – це завжди зло, оскільки стикаєшся з тисячею непередбачуваних ситуацій».[52]

На початку інтервенції німецькі війська одержували однозначні накази брати в полон більшовиків, незалежно від того, озброєні вони чи ні.[53] На таку думку наводять і центральні накази щодо створення таборів полонених, а також

48 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 20, Bezirk Wolhynien, Generalkommando XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 222 op, 29.3.1918.

49 Пор.: BArch, R 3101/1168, Reichswirtschaftsstelle bei der Deutschen Ukrainedelegation an den Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts, 17.8.1918.

50 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3669, NA Nr. 11222, Die militärische Lage Großrusslands im März und April 1918.

51 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, Morgenmeldung Korps Knoerzer, Abt. Ia, 5.3.1918. Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918, 80. Були однак і випадки, коли більшовики добре ставилися до полонених, пор.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau vom 25.3.1918.

52 Пор.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau v. 26.3.1918.

53 Пор.: BayHStA-KA, Landsturm Regt 1, Bd. 4, Armee Abt. Gronau, Abt. Ia, Nr. 09570 geheim, Verhalten dem Feinde gegenüber beim Vorgehen aus unseren Linien, 17.2.1918.

повідомлення про полонених більшовиків.[54] Проте в узагальненні досі виданих наказів, виданому наприкінці березня, дещо розмито сказано таке: «Організовані більшовицькі підрозділи та чехословацькі дивізії – наші вороги, а тому ставитися до них треба за законами воєнного часу». Це мало б означати, що вони підлягають розстрілові. Проте наступне речення в цьому документі дещо збиває з пантелику: «Офіцери, військовослужбовці та рядовий склад держав Антанти слід теж розглядати як ворогів».[55] Однак сумнівно, щоб офіцерів Антанти на Сході просто розстрілювали. Це викликало б велетенську хвилю протестів у світі.[56] Тож однозначним цей наказ не був, проте свідчення вказують на те, що від кінця березня і початку квітня полонених більшовиків здебільшого відразу розстрілювали.[57] В досить відверто написаній після війни історії одного німецького полку сказано, що озброєних більшовиків, які чинили опір, розстрілювали, а решту передавали до українських судів.[58] Окремі німецькі частини та з'єднання вочевидь на власний розсуд інтерпретували одержувані накази.

Мало чим відрізнялася ситуація з наказами і в австро-угорських військах. Не можна знайти жодних чітких наказів, датованих першими місяцями проведення кампанії, про те, як поводитися з більшовиками, і лише в наказі, виданому 9 травня, тобто вже після завершення наступу, 59-й піхотній дивізії роз'яснюється: «Хай би якими важкими були бої в цій країні, більшовики, яких ми не визнаємо в міжнародно-правовому сенсі – нехай це окремі солдати, банди чи більші підрозділи, – не мають жодного права на ставлення до себе

54 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, HGr Linsingen, Abt Ic, Nr. 17960 geh, Besondere Anordnungen fьr die Unternehmung des Korps Knoerzer, 16.2.1918; HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Fernspruch an 92. I.D., 28.2.1918; HStA Stuttgart, M 46/21, 91. Inf.-Division, Abt. Ia, Nr. 605/18, Bericht über die Ereignisse vom Verlassen der Stochodstellung an bis zur Einnahme von Kiew, 16.3.1918; BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 1, 15. Bayerische Reserve-Infanteriebrigade, KTB, Eintrag v. 19.2.1918; BayHStA-KA, 5. Chevauleger Regiment, Bd. 4, 2. Kavalleriedivision, Abt. Ia, Nr. 476/18, 23.2.1918; там само, Divisionsbefehl für den 24.2.1918; Ludwig Freiherr von Gebsattel, Das K.B. 1. Ulanen-Regiment «Kaiser Wilhelm II. König von Preußen». Nach Kriegsakten, Kriegstagebüchern und Mitteilungen ehemaliger Angehöriger des Regiments. – Augsburg, 1924, с. 201, Eintrag vom 22.2.1918.

55 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, Korps Knoerzer, Abt. Ib, Nr. 528, Besondere Anordnungen (Zusammenfassung der bisher erlassenen wichtigsten Bestimmungen), 24.3.1918. Пор. також: BayHStA-KA, 5. Chevauleger Regiment, Bd. 4, 2. Kavalleriedivision, Abt. Ia, Nr. 656/18, 23.3.1918. У документі, поміж іншим, сказано: «У разі захоплення чехів у полон командувач конвою для проведення військово-судової процедури повинен одержати короткі звіти зі свідченнями учасників боїв і знайдені в чехів документи».

56 У березні 1918 р. в Києві перебували французькі, британські, бельгійські та сербські офіцери, яких український уряд за наполяганням Центральних держав вислав з країни. Пор.: TNA, GFM 6/36, Telegramm von Mumm an AA v. 16.3.1918.

57 Пор.: BA-MA, N 46/171, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Lage am 6.4.1918 morgens. Корпус Кнерцера інформує про 500 убитих з боку противника та про шість убитих і 14 поранених зі свого боку в боях за Катеринослав. Пор. також: HStA Stuttgart, M 46/21. 215, Infanteriedivision, Abt. Ia, Nr. 6111/18 op, 24.5.1918; там само, M 62/2, KTB der 52. k.w. Landwehr Infanteriebrigade, Eintrag v. 30.4.1918.

58 Пор.: Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918, с. 65. В історії 106-го піхотного полку ландверу сказано, що більшовиків «відповідно до наказу трактували як партизанів». Пор.: Fritsche, Das königlich sächsische Landwehr Infanterieregiment Nr. 106, 151.

згідно з міжнародно-правовими нормами, і оскільки вони виступають проти правопорядку укра[їнської] Народної Республіки не як регулярні війська, їх слід трактувати як партизанів, – крім того, збройний напад на наші війська не вповноваженими на це особами настільки важкий злочин, покаранням за який може бути лише негайне знищення за поняттями необхідної військової самооборони».[59] Протягом наступних місяців командування 2-ї/Східної австро-угорської армії у своїх наказах та інструкціях трактує більшовиків як порушників громадського ладу й заколотників серед населення та власних військовополонених. А тому ставитися до них треба «з особливою суворістю». Але далі чітко не зазначено, що це конкретно означає.[60] А тому не дивно, що розстріли («покарання смертю») окремих більшовиків чи цілих груп були звичним явищем протягом усього періоду окупації.[61]

Питання радикалізації боротьби з більшовицькими частинами можна висвітлити на прикладах двох великих бойових операцій, під час яких німецькі війська масово страчували більшовиків. Це Перекопська битва в Криму в квітні та бої під Таганрогом у червні 1918 р. Збереглася дуже добра документальна база про одну й другу подію, яка дозволяє зробити відповідні висновки, а тому їх варто проаналізувати докладніше.

Під час битви під Перекопом 17–19 квітня 1918 р. німецьким військам вдалося прорватися в Крим. За німецькими даними, на Перекопському перешийку зайняли оборону близько 2 тис. більшовиків. Цей наступ мала очолити 217-та піхотна дивізія[62], проте її не вдалося в повному складі швидко перекинути до перешийка, а тому командир Баварської кавалерійської дивізії, генерал-майор Моріц Барон фон Еґлофштайн, попросив, щоб 52-ге генеральне командування особливого призначення, якому він підпорядковувався, дало йому дозвіл розпочати наступ. Його прохання задовольнили, і баварським кавалерійським полкам разом із 9-м єгерським батальйоном і 29-м Баварським єгерським полком вистачило лише одного дня, щоб прорвати більшовицьку оборону. Почалося дике переслідування противника. В полон більшовиків не брали. «Це спричинило у ворога страшенний переляк (особливо після битви під Перекопом), про що, властиво, свідчили всі мешканці», – констатував командир 1-ї Баварської кавалерійської бригади, полковник Йозеф фон Танштайн. Оскільки довгий час доводилося воювати в меншості, такий психологічний шоковий стан мав, на думку цього баварського офіцера, бажаний ефект: «Раз розгромлені більшовики

59 ÖStA, KA, AdT, FAR 59, Kt. 832, Abfertigung Nr. 57, 9. Mai 1918. Вперше процитовано в: Wolfram Dornik, Besatzung der Ukraine durch österreichisch-ungarische Truppen 1918 // Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008, с. 141–180, див.: с. 168.

60 ÖStA, KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131, Nr. 307, Verhalten der Zivilbevölkerung gegenüber, 20.8.1918.

61 На рівні менших підрозділів див. приклади 13-го фельд'єгерського батальйону та 3-го уланського полку: ÖStA, KA, AdT, FJBat 13, Kt. 754, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13; там само, 7. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13; ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Lagebücher, Einträge vom 25., 26.6.1918, 2., 17., 24., 27.7.1918, 5., 6.10.1918. Див. також рапорти до 2-ї/Східної армії: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen.

62 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Generalkommando (z.b.V.) Nr. 52, Chef/Ia, Nr. 4863, 14.4.1918.

вже більше не зберуться з духом, щоб чинити опір».[63] Кош після операції хвалив дивізію за «виявлену під час наступу безпощадну відвагу в боротьбі проти жорстокого, підступного противника» і ставив її за приклад «для всіх майбутніх операцій».[64]

Чому в ході цих боїв баварські кавалеристи не брали противника в полон? На це запитання не можна відповісти, користуючись лише процитованими вище надзвичайно сумнівними й брутальними розмірковуваннями, та ще й зваживши на те, що ця дивізія в попередні роки війни на Східному фронті старалася коректно поводитися з військовополоненими.[65] До такої радикалізації спричинився цілий комплекс факторів. Так, війська Центральних держав починаючи з середини березня на власні очі бачили, з якою жорстокістю ставилися більшовики до українського населення.[66] Їхніми жертвами були насамперед знать і офіцери, як, наприклад, страта сотень, якщо не тисяч російських офіцерів у самому лише Києві.[67] З іншого боку, і царських «білих» офіцерів звинувачували у знищенні майже півтори тисячі членів рад робітничих і солдатських депутатів у Києві

63 Пор.: там само, Bd. 19, 1. bayer. Kavallerie Brigade. Kommandeur. Erfahrungen aus den Operationen und Kämpfen gegen die Bolschewisten in Taurien und in der Krim in der Zeit v. 16.4.–2.5.1918, 20.5.1918. І в цьому повідомленні сказано, що противника в полон не брали. Пор.: там само, Bd. 18, Kaiserl. Deutsches Gouvernement Sewastopol, Abt. Ia, Nr. 120, Bericht über die Tätigkeit der B.K.D. von Bierislawa bis zur Besetzung von Feodossija, 13.5.1918. Пор. також лист Коша до дружини: BA-MA, N 754/10: «Тож поразка під Перекопом, де баварці живого місця не лишили, хочеться сподіватися, нагнав на них [тобто на більшовиків. – П.Л.] такого страху, що вони ще довго не оговтаються».

64 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Generalkommando (z.b.V.) Nr. 52, Abt. Ia, Nr. 4920, Korpsbefehl, 19.4.1918.

65 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 28, Bayerische Kavalleriedivision, Abt. Ib, Nr. 2428, Divisionsbefehl, 18.1.1917. Пор. також загальний наказ військового міністерства: там само, Nr. 546/15 g.U.3. geheim, Betrifft: Misshandlung von russischen Gefangenen, 29.7.1915. У ньому, крім іншого, сказано: «Треба категорично наголосити, що погане ставлення до росіян у жодному разі не в німецьких інтересах. Більша частина російських солдатів досі не виявляла очевидної ненависті до Німеччини, а тому було б політично нерозумно викликати її, погано поводячись з росіянами. Навпаки, треба робити все для того, цілком і повністю підтримуючи дисципліну й порядок, аби ставлення було справедливим і гідним людини.»

66 Центральний наказ армійської групи Айхгорна стосовно збору інформації про випадки такої жорстокості датований лише липнем 1918 р. Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 22, Nachrichtenoffizier der OHL beim Generalkommando XXII, Res.-Korps, Nr. 1076, An alle Nachrichtenoffiziere der Divisionen und Etappenkommandanturen, 24.7.1918.

67 І в науковій літературі, і в джерелах міститься різна кількість жертв тих подій. Число 900, наведене в історії 133-го піхотного полку ландверу, виглядає найбільш достовірним, оскільки саме цей полк був серед перших, хто вступив в українську столицю. Пор.: Max Romstedt, Das Kgl. Sächs. Landwehr Infanterieregiment Nr. 133. Dresden 1924, с. 108. У повідомленні швейцарського громадянина, яке надійшло до міністерства закордонних справ Швейцарії за два роки після подій, ідеться навіть про майже 3 тис. вбитих: BAR Bern, E 2300, 1000/716, 282, Bericht des Schweizers Carl Heinrich Würgler «Die Bolschewistische Diktatur» an das Eidgenössische Politische Departement, Abteilung für Auswärtiges, 12.7.1920, 13–14. Див. також повідомлення консула Сполучених Штатів Саммера: NARA, US Department of State, relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910–1929, War Series 6, RG 59, Russia, IV Reports from Consul General Moscow on Conditions in Russia, Cable message from American Consul at Moscow via Vladivostok, Nr. 222, 1.3.1918. Історик Марк фон Гаген веде мову про дві з половиною тисячі жертв, пор.: Mark von Hagen, War in a European Borderland. Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Washington, 2007, с. 87.

перед його захопленням більшовицькими частинами.[68] Верховний головнокомандувач 2-ї австро-угорської армії Бем-Ермоллі у своєму щоденнику пише про «звірячу жорстокість більшовиків, але, з іншого боку, й селян». Знайдено 32 «російських» офіцери української частини, яких селяни «вбили, роздягнули й понівечили».[69] Теперішня джерельна база лише в окремих випадках дає змогу об'єктивно оцінити перебіг тих подій і кількість жертв, проте немає сумніву в тому, що жорстокість була звичним явищем від самого початку російської громадянської війни. Саме лиш поширення повідомлень про такі практики серед військ могло отруювати загальну атмосферу й радикалізувати їхні дії. Оскільки офіцерський корпус передусім Баварської кавалерійської дивізії та більшості австро-угорських частин майже винятково складався з представників аристократії, то такі повідомлення навряд чи могли позитивно впливати на їхню поведінку. Крім того, Баварська кавалерійська дивізія на півдні України часто натрапляла на німецьких поселенців. Німецькі солдати спілкувалися з ними без жодних мовних бар'єрів, їх поєднувало відчуття спільної етнічної належності. Німецькі поселенці теж не могли сказати нічого доброго про більшовиків, оскільки ті саме їх як найбільш заможних селян грабували та руйнували їхні господарства, а багатьох вивозили. Крім того, до й після 1917 р. населення, а згодом і більшовики вважали їх спільниками ворога.[70]

Німецькі війська, а серед них і Баварська кавалерійська дивізія, вирушаючи з Румунії на південь України, одержали менш м'який наказ 9-ї армії: «Всі війська, які вирушають в Україну для забезпечення відправлення вантажів, проінструктувати про тамтешню ситуацію, яка нагадує ситуацію в Бельгії 1914 р. під час вступу наших військ на її територію, та про суть війни за участі бандитських формувань і звернути особливу увагу на специфіку вуличних боїв. [...] Без жодних вагань застосовувати зброю проти озброєного ворога. Спроби повстань, щойно про них стає відомо, придушувати в зародку. [...] Слід зважати на те, щоб привітне ставлення та спокійна поведінка мешканців за світлої пори доби не ввела в оману й не притупила пильність».[71] Однак спочатку Баварська кавалерійська дивізія не повідомляла нічого негативного про чужу країну.

Проте в другій половині березня ситуація змінилася в Миколаєві; тамтешні події стали просто-таки травматичними для військ Центральних держав. Південноукраїнський промисловий центр, де перебувало багато безробітних і озброєних робітників, більшовики вважали своїм бастіоном. Німецькі й австро-угорські війська, зайнявши його 17 березня, продовжили свій наступ у напрямку Херсона, не очікуючи на підкріплення. 23 березня після демонстрації більшовиків, яку вони організували після поховання своїх товаришів, загиблих у боях

68 1,500 are shot in Kief // The Washington Post. – 18.2.1918, с. 3.

69 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Böhm-Ermolli, B 1466, Mikrofilm B 1466, Eintrag v. 19.3.1918.

70 Пор.: BA-MA, N 754/10, Briefe Koschs an seine Frau vom 21.3., 29.3. und 31.3.1918; Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918, passim.

71 Пор.: BayHStA-KA, 2. S.R.R., Bd. 7, AOK 9, Abt. Ia, Nr. 6654 op, Armeebefehl betreffend Verhalten der Truppen in der Ukraine, 26.3.1918. Пор. також розпорядження, дане військам, які прямували на Київ: BayHStA-KA, 5. Chev. Regt., Bd. 1, 2. Kavalleriedivision, Abt. Ia, Allgemeine Anordnungen, 17.2.1918: «Треба зважати на те, що більшовики ведуть щось на кшталт партизанської війни».

з військами Центральних держав, у місті вибухнуло повстання, внаслідок якого виникли численні пожежі, а та невелика кількість німецьких військ разом зі штабом 52-го генерального командування особливого призначення опинилась у надзвичайно скрутному становищі. Через кілька напружених годин покликаним на допомогу німецьким і австро-угорським частинам вдалося вгамувати ситуацію. Відбулися запеклі вуличні бої із застосуванням артилерії, а «де пройшло військо», було «всіх обеззброєно». За кілька днів під час повторного ретельного обшуку в місті всі, хто не здав зброю, були розстріляні без суду й слідства або ж за законами воєнного часу.[72] Німецькі війська не зупинялися навіть перед недодержанням обіцянки зберігати життя тим більшовикам, які здалися.[73]

Повстання в Миколаєві наочно продемонструвало союзникам ура́зливість їхніх військ у цій великій країні, де почасти існували вороже налаштовані військові формування. Крім того, бої в Миколаєві засвідчили проблематичність швидкого просування військ без забезпечення тилу. Досвід, одержаний у Миколаєві, і зроблені висновки мали стати мірилом для дій у майбутньому. Командування австро-угорських армійських груп у Херсоні та німецьке 52-ге генеральне командування особливого призначення поширили стислий і змістовний звіт про набутий досвід.[74] Поведінка офіцерів і частин, розташованих у Миколаєві, стала жорсткішою. Командування армійських груп у Херсоні «ще раз» звернуло увагу на те, що «до потолочі від самих початків треба ставитися з усією нещадністю».[75] З німецького боку лунали досить схожі голоси. «Росіянин розуміє лише брутальну силу, як він звик за попереднього уряду. Тут [*прим. авторів*: у Миколаєві] вона подіяла, подіє й у Херсоні, який ми зайняли після важких боїв. Слабкість тут недоречна»[76], констатував Кош. Баварська кавалерійська дивізія теж зробила свої висновки: «Досвід, одержаний у Миколаєві, показав, що на населення впливає лише нещадна суворість. Кожного, хто зустрінеться зі зброєю в руках, розстрілювати на місці без жодних церемоній. Арешт і подальший розгляд за нормами військово-польового права населення вважає слабкістю». Утім, дивізія застерігала, що «застосовувати силу [можна],

72 Пор.: BA-MA, N 754/10, Briefe Koschs an seine Frau vom 24.3. und 31.3.1918. Див. також достатньо жорсткий наказ командування 217-ї піхотної дивізії: BayHStA-KA, 29. InfRegt, Bd. 2, 29. bay. Inf.Regt. (Jäg. Regt.), Auszug aus Divisionsbefehl (217. ID) v. 23.3.18, Abt. Ia, Nr. 47, 26.3.1918.

73 Пор.: BayHStA-KA, 29. InfRegt, Bd. 2, Bayer. Res. Jäger Batl. 1. Auszug aus dem Kriegstagebuch mit Gefechtsbericht. Das K.B. Reserve Jägerbataillon Nr. 1, bearbeitet von Hans Muggenthaler – Hugo Ritter von Pflügel – Martin Scheuring. – München, 1935, c. 363–368.

74 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, Nr. 234, Erfahrung aus den Straßenkämpfen in Mykolaïv, 25.3.1918; BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Generalkommando z.b.V. Nr. 52, Abt. Ia, Nr. 4608, Erfahrungen bei den Straßenkämpfen in Mykolaïv, 3.4.1918. Оскільки німецький варіант дещо скорочений і опубліковано його пізніше, можна припустити, що цей звіт склали австро-угорські воєначальники.

75 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, Nr. 234, Erfahrung aus den Straßenkämpfen in Mykolaïv, 25.3.1918.

76 Пор.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau vom 5.4.1918. Пор. також лист Коша до дружини від 2.4.1918 р.: «Здається, що становище поволі втихомирюється; кривавий урок і численні виконані згодом смертні вироки, здається, зробили свою справу. Росіянину потрібна, власне, сильна рука, і тоді він підкоряється».

звичайно, лише для підтримання порядку»[77], а «доконечна суворість у ставленні до мешканців [...] має поєднуватися з бездоганною й дисциплінованою поведінкою військ».[78] І все-таки, попри такі накази, населення в очах військових загалом іще не перетворилося на однозначного ворога. Навіть під Перекопом баварські кавалеристи відпускали неозброєних прибічників більшовиків.[79] Стосовно ж озброєних більшовиків накази були однозначні.

Перед битвою під Перекопом виникла ще одна причина, чому Баварська кавалерійська дивізія більше не брала противника в полон: більшовики розстріляли полонених солдатів 2-го Баварського кавалерійського полку.[80] Під час же самої битви дивізія втратила багато особового складу. 220 вбитих і поранених майже винятково від дрібнокаліберної вогнепальної зброї. Це свідчить про те, що здебільшого це були ближні бої.[81] Невдовзі після битви тон наказів Баварської кавалерійської дивізії знову став жорсткішим, як, наприклад, у наказі від 20 квітня 1918 р.: «Лише вперед до остаточного знищення цих сповнених ненависті банд, яких вважаємо не солдатами, а грабіжниками й убивцями».[82]

Утім, вищому керівництву 52-го генерального командування особливого призначення питання полонених озброєних більшовиків удавалося розв'язувати прагматично й гнучко, про що свідчить захоплення Севастополя. Тоді як Бавар-

---

77 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Bay.Kav.Div., Abt. Ia, Nr. 943, Divisionsbefehl, 4.4.1918.

78 Пор.: там само, Abt. Ia, Nr. 966, 6.4.1918. Пор.: там само, 1. Kav.Brig., Bd. 7, 217. Infanteriedivision, Abt. Ia, Nr. 47 op, Divisionsbefehl, 25.3.1918.

79 Пор.:. BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 19, 1. Bayer. Kavalleriebrigade, Kommandeur. Erfahrungen aus den Operationen und Kämpfen gegen die Bolschewisten in Taurien und in der Krim in der Zeit vom 16.4.–2.5.1918, 20.5.1918. У цьому звіті, крім іншого, сказано: «Втім, повідомлення про те, що в одному селі знаходиться величезне кубло більшовиків, знову спричинило лише непотрібне розпорошення сил, оскільки більшовики вважають своїми прибічниками всіх людей, які лише додержуються їхніх принципів (розподіл маєтків і т. ін.). Село виявилося загалом досить спокійним [...]. [...] Ми завжди розшукували лише тих більшовиків, яких раніше бачили зі зброєю [в оригіналі підкреслено. – П.Л.], а знайшовши, негайно застосовували смертну кару».

80 Пор.: Eugen Frauenholz, Das K.B. 2. Kürassier- und Schweres Reiterregiment. – München, 1921. – С. 293: «Старший лейтенант Барон фон Ґоре, єфрейтор Ріпль і рядовий Йоганн Губер, перебуваючи в патрулі, потрапили в полон до більшовиків. Як було встановлено згодом на основі свідчень мешканців і на основі огляду тіл, полонених більшовики доставили у свою штаб-квартиру та після того, як усі троє мужньо відмовилися давати будь-які свідчення про наші війська і т. ін., всупереч усім нормам міжнародного права їх розстріляли. Такого ворога більше не можна вважати чесним противником. Після цього наш полк більше не брав більшовиків у полон». Підтвердження цих фактів, оприлюднених після війни, знаходимо й у листі Коша до дружини від 19.4.1918 р.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau v. 19.4.1918; BayHStA-KA, 29. InfRegt, Bd. 3, 29. Bayerisches Jägerregiment, Nachrichtensammlung v. 18.4.1918.

81 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 19, 1. Bayer. Kavallerie Brigade. Kommandeur, Erfahrungen aus den Operationen und Kämpfen gegen die Bolschewisten in Taurien und in der Krim in der Zeit vom 16.4.–2.5.1918, 20.5.1918. 29-й Баварський єгерський полк теж зазнав великих втрат: 29 убитих і 151 поранений. Пор.: BayHStA-KA, 29. InfRegt, Bd. 3. 29, Bayerisches Jägerregiment, KTB, Eintrag v. 19.4.1918.

82 Пор.: BayHStA-KA, 29. InfReg, Bd. 3. BayKavDiv. Divisions-Tagesbefehl, 20.4.1918. Дедалі більшу жорстокість баварських кавалеристів підтверджують загалом і свідчення своєї сторони, які знаходимо в історії 126-го піхотного полку ландверу. Пор.: Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918, с. 79.

ська кавалерійська дивізія, прорвавшись під Перекопом, скерувала свої сили на Керченський півострів і зайняла Феодосію, Кош скерував 217-ту піхотну дивізію та 15-ту дивізію ландверу на Севастополь, де зосередилися рештки більшовиків, які до того ж контролювали російський Чорноморський флот. Кош побоювався нових вуличних боїв, як у Миколаєві. Його становище було непростим, до того ж у Криму перебувала ще й українська бригада, яка хотіла поширити вплив Центральної Ради й на півострів.

Побоюючись штурму Севастополя, до Коша прибуло три делегації. Представників Центральної Ради він відразу ж відіслав геть, не схотівши з ними розмовляти, бургомістрові пообіцяв забезпечити спокій і порядок, якщо мешканці міста не чинитимуть збройного опору. Справжні ж переговори Кош провів лише з представниками рад робітничих депутатів. Він пообіцяв їм не втручатися в їхню організацію, якщо ті втримуватимуть робітників від збройних виступів. Більшовикам він гарантував зберегти життя, якщо ті мирно передадуть укріплення. Маневр удався, і 30 квітня німці практично без боїв заволоділи Севастополем. У листі до дружини Кош зізнався, що він просто «не може дати наказ розстріляти від 5 до 8 тис. більшовиків».[83]

Натомість полковник Артур Бопп, командир 52-ї Вюртемберзької бригади ландверу, всього лише через кілька тижнів без жодних вагань і докорів сумління дав наказ розстріляти тисячі полонених більшовиків під Таганрогом. Таганрог багато в чому став найбільш масовим німецьким злочином протягом усього часу окупації.[84] Після закінчення воєнної операції як такої бойові дії особливо на східному кордоні України тривали й далі. 11 червня більшовики зважилися на великий маневр: у ході сухопутно-морської операції близько 8 тис. солдатів висадилися на півострів між Таганрогом і Міуським лиманом[85], щоб нанести удар із тилу по німецьких військах, розташованих довкола Ростова. Корпус Кнерцера хотів було спочатку залишити місто, проте постановив цього не робити через «помічену в цього противника слабку ініціативність, погану дисципліну та брак командирів», відіславши 52-гу Вюртемберзьку бригаду ландверу з частинами 7-ї Баварської кавалерійської бригади проти ворога, що висадився на узбережжя.[86]

Командування контрнаступом було покладено на полковника Боппа. Він поділив підпорядковані йому частини[87] на три групи й усього за два дні відки-

83 Пор.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau v. 30.4.1918.

84 Дослідники у своїх публікаціях про період окупації України згадують битву під Таганрогом здебільшого в примітках. Єдиний докладний аналіз див.: Reinhard Nachtigal, Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besetzung Südrusslands 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2005. – Nr. 53, c. 221–246.

85 Міуський лиман – це, власне кажучи, широке гирло річки, яка впадає в Чорне море. Нерідко бої під Таганрогом називають ще й битвою на Міуському лимані.

86 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/20, 7. Landwehrdivision Stab, Gefecht am Mius-See 9.6.–13.6.1918, Abschriften.

87 Це були один кавалерійський полк, шість із половиною піхотних батальйони та три з половиною артилерійських дивізіони. Пор.: HStA Stuttgart, M 62/2, KTB der 52. k.w. Landwehr Infanteriebrigade, Eintrag v. 12.6.1918. Нахтіґаль налічує 3 тис. німецьких солдатів, проте якщо зважити на наведені військові підрозділи, то їхня кількість сягала добрих 4 тис. Пор.: Nachtigal, Krasnyj Desant, c. 234.

нув противника назад у море. Врятуватися на човнах змогли лише від однієї до двох тисяч осіб. Ще протягом боїв німці не брали в полон «більшовиків, що відчайдушно оборонялися»[88], а після битви Бопп віддав письмовий наказ розстріляти всіх полонених, залишивши для допиту лише десятьох, яких згодом теж стратили. На другий день після закінчення битви, 14 червня, поле бою ще раз прочесали в пошуках біглих більшовиків і прибрали величезну кількість трупів, оскільки «за сильної спеки [...] численні тіла людей і коней були в [...] загрозливому для здоров'я стані».[89] В журналі ведення бойових дій 52-ї Вюртемберзької бригади ландверу йдеться про 6 тис. загиблих з боку противника та про 39 загиблих, 169 поранених і 2 зниклих безвісти зі свого боку.[90] Армійська група Айхгорн-Київ оприлюднила результати битви, сподіваючись на ефект «відлякування» більшовиків від подібних намірів у майбутньому. Німецька дипломатична місія в Києві теж вважала розстріли виправданими, хоча й побоювалася, що оприлюднення може викликати в Німеччині або в нейтральних країнах «несприятливі для нас оцінки [...], оскільки [з оприлюднення] можна зробити висновок про брутальність наших воєнних операцій».[91]

Це масове винищення більшовиків, безсумнівно, було воєнним злочином неймовірних масштабів, проте так і незрозуміло, чи не скоїли німецькі війська ще один злочину: чи були серед розстріляних жінки й діти з прилеглих сіл? Як і побоювалася німецька дипломатична місія в Україні, солдати, які брали участь у битві, у своїх листах «всі як один» повідомляли до рідних про масові вбивства «цивільних, серед них жінок і дітей».[92] А тому наслідки битви під Таганрогом стали навіть предметом дискусії в Райхстазі[93], через що командування армійської групи Айхгорн-Київ зажадало пояснень у Кнерцера. Генерал Карл Альбрехт фон Кнерцер уже через годину дав телефонограму, в якій зазначив, що йдеться «всього лиш про банди цивільних без уніформ та інших розпізнавальних знаків, серед яких були й поодинокі жінки та хлопці підліткового віку».[94] Навіть коли ГКСВ одержало з корпусу Кнерцера деякі військові справи, ця відповідь його

88 Пор.: HStA Stuttgart, M 62/2, KTB der 52. k.w. Landwehr Infanteriebrigade, Eintrag v. 13.6.1918.

89 Пор.: там само, M 413/1214, KTB der III./württem. L.F.A.R. 1, Eintrag v. 14.6.1918.

90 Пор.: там само, M 62/2, KTB der 52. k.w. Landwehr Infanteriebrigade, Eintrag v. 13.6.1918. Уповноважений генерального штабу австро-угорської армії при верховному командуванні армійської групи Айхгорн-Київ, Вальдбот, у листі до ВКА від 15 червня 1918 р. доповідає: «Армійська група негайно повідомила про знищення 10 тис. більшовиків (5 тис. убито, 5 тис. відкинуто назад у море, десять взято в полон), розклеївши інформацію на стінах будинків у Києві»; пор.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1707, Bericht über die Aufbringung der Lebensmittel durch den k.u.k. bevollmächtigten Generalstabsoffizier beim Oberkmdo der HG Eichhorn-Kiew, 15.6.1918.

91 Пор.: TNA, GFM 6/52, Deutsche Ukraine Delegation, An Reichskanzler Hertling, Kiew, 16.6.1918. У повідомленні для преси сказано: «Хто зостався на суходолі, були розстріляні, здалися лише 10 осіб». Пор.: BA-MA, N 46/171, Neueste Kriegs-Nachrichten. Presse-Abteilung – Heeresgruppe Eichhorn, Kiew, 15.6.1918.

92 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/20, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 2604/18, Fernspruch v. 12.7.1918. Де ці листи тепер, невідомо.

93 Імовірно, це питання підняв Фрідріх Еберт. Пор.: Nachtigal, Krasnyj Desant, c. 237.

94 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/20, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Nr. 2779, Fernspruch Nr. 359 aus dem Felde, 12.7.1918.

не задовольнила. Відтак 11 серпня полковникові Боппу довелося особисто й докладно висловлюватися з приводу закидів.[95] Бопп звернув увагу на попередні звірства більшовиків, учинені і проти німецьких солдатів[96], і проти цивільного населення, як, наприклад, убивство колишнього царського генерала Павла фон Ренненкампфа. До того ж, за його словами, більшовики не були в уніформах, вони – «не що інше, як убивці», які лише «вдавали з себе невинних селян і тільки чекали нагоди, аби стріляти в наших людей». Бопп визнав факт розстрілу полонених рано-вранці 14 червня, серед яких було й кілька озброєних жінок.[97] Водночас полковник категорично відкинув закиди, що серед розстріляних були цивільні жінки й діти. Про цей розстріл, до речі, схвально відгукнулося українське населення, наголосив він.[98]

Докладне вивчення численних військових донесень про участь німецьких військ у боях під Таганрогом дозволяє скласти про них порівняно чітке уявлення. Документи дають змогу стверджувати про існування наказу розстрілювати полонених[99] та існування вказівки про організацію масових захоронень.[100] Однак про масовий розстріл цивільних не сказано ніде.[101] Може, таку інформацію навмисне не вносили до офіційних журналів ведення бойових дій чи до військових донесень, утім, принаймні якась інформація про участь місцевих мешканців у боях могла б стати якимсь свідченням. Проте й такого свідчення немає. Хоча більшовики, як виглядає, і примушували населення до виконання логістичних робіт[102], проте безпосередньої участі в боях воно вочевидь не брало і, здається,

95 Пор.: там само, Bericht über das Gefecht bei Taganrog im Besonderen und über die nach dem Gefecht erfolgte Erschießung der gefangenen Bolschewiki, 11.8.1918.

96 В одному з повідомлень 4-го Баварського шеволежерського полку сказано, що більшовики на початку боїв під Таганрогом німців у полон не брали. Пор.: BayHStA-KA, 4. Chevauleger Regiment, Bd. 1, Meldung Chev. 4. an 7. Brigade, vom 12.6.1918, 3.30 Uhr Nachm.

97 Той факт, що в лавах більшовиків воювали й жінки, підтверджують також інші німецькі джерела. Пор.: Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918, с. 92.

98 Генерал-лейтенант фон Арнім, який командував корпусом за відсутності Кнерцера, в окремому листі підтвердив слова Боппа та правильність його рішення. Пор.: HStA Stuttgart, M 46/20, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Nr. 3487, Erschießung gefangener Bolschewisten, 13.8.1918.

99 Пор.: HStA Stuttgart, KTB des Stabes Korps Knoerzer vom 16.2.–3.10.1918, Eintrag v. 14.6.1918; HStA Stuttgart, M 411/394, III./Landwehr Infanterieregiment 121, KTB, Eintrag v. 14.6.1918. Проте в журналі ведення бойових дій 52-ї Вюртемберзької піхотної бригади ландверу про розстріли немає ні слова.

100 Пор.: BayHStA-KA, 5. Chevauleger Regiment, Bd. 4, Kommando Bezirk Taganrog, Artillerie Kommandeur 149, Nr. 356, Bezirks-Befehl v. 19.6.1918, Abschrift Korps Knoerzer IVb/Ib/2086, 17.6.1918.

101 І в дослідженні про злочини німецьких військ в Україні 1918 р., опублікованому в НДР, хоча воно й ґрунтується на слабкій джерельній базі, йдеться лише про знищення полонених і немає ні слова про розстріли цивільного населення. За свідченнями одного ветерана, після доведення до відома наказу про розстріли «наше обурення не знало меж. Частині ж наших товаришів було байдуже. Війна є війна, власне кажучи». Згодом інші частини називали його батальйон «батальйоном убивць». Пор.: Albert Norden, Zwischen Berlin und Moskau. Zur Geschichte deutsch-sowjetischer Beziehungen. – Berlin (Ost), 1954, с. 117.

102 Пор.: HStA Stuttgart, M 411/395, III./L.I.R. 121, Bericht über die Gefechte bei Federovka am 12.6 und bei Kristoforov am 13.6.1918, 22.6.1918.

в ніякий інший спосіб не підтримувало більшовиків.[103] Існує, звичайно, два ймовірних варіанти, як цивільне населення могло опинитися серед жертв. По-перше, під час битви велись і запеклі ближні бої у селах і на хуторах, де, за повідомленнями німців, більшовики «переховувались у скиртах, поза хатами, живоплотами і т. ін. та [...] відкривали вогонь по наших ро́тах [й] оборонялись інколи до останнього».[104] В ході таких боїв могли ставатися й напади на цивільне населення. І по-друге, на 14 червня було видано наказ провести повторне «нещадне» зачищення й роззброєння населених пунктів.[105] Не можна виключати, що під час виконання цього наказу могли статися й розстріли цивільного населення. Загалом же немає жодного однозначного свідчення про масові розстріли цивільних під Таганрогом. А тому досить сумнівним виглядає твердження про те, що цивільне населення у боях під Таганрогом було інтегральною частиною чи об'єктом ведення війни[106], не кажучи вже про те, що інциденти в Таганрозі становлять у кількісному відношенні абсолютний виняток за весь період окупації України в 1918 р. Перед початком вступу військ в Україну по корпусу Кнерцера було видано наказ: «Добре ставитися до мешканців, які і так достатньо натерпілися і ще й досі терплять від більшовиків, цих убивць і злодіїв».[107] Німці у зв'язку з подіями за останні тижні, звичайно, дедалі з більшою підозрою ставилися до населення, проте солдати навіть під Таганрогом і далі намагалися розрізняти, хто більшовик, а хто простий місцевий мешканець.[108]

Однак події в Таганрозі, як і переслідування більшовиків у Криму, свідчать про радикалізацію німецьких військ у боротьбі з більшовиками. В полон їх уже не брали, навіть якщо йшлося про тисячі солдатів. І це, здається, нікого не турбувало.[109] Для Боппа ті події не мали ніяких службових наслідків, він зберіг свою посаду, а в листопаді 1918 р. одержав навіть військове звання

---

103 Натомість одне з комуністичних видань 1965 р. стверджує, що до більшовиків, які висадилися на узбережжі, долучилося 500 місцевих мешканців. Пор.: Nachtigal, Krasnyj Desant, с. 236, прим. 61. Утім, до таких тверджень треба ставитися досить обережно, оскільки радянська історіографія прагнула возвести партизанську війну і під час Першої, і під час Другої світової війни в ранг народної. Реальність, звісно, була інакшою. Нахтіґаль теж називає процитоване твердження «офіціозним».

104 Пор.: BayHStA-KA, 5. Chevauleger Regiment, Bd. 1, Gruppe Nord (Stab 5. Bayr. Chevaulegers-Regiment), Gefechtsbericht über die Gefechte nordw. u. westl. Taganrog vom 10. – 14.6.1918, 17.6.1918. Пор. також: HStA Stuttgart, M 411/395, III./L.I.R. 121, Bericht über die Gefechte an der Miusbucht, 24.7.1918.

105 Пор.: BayHStA-KA, 4. Chevauleger Regiment, Bd. 11, 7. Bayr. Kav.Brig, Brigadebefehl v. 14.6.1918; HStA Stuttgart, M 62/2, 52. Württembergische Landwehr Infanteriebrigade, KTB, Eintrag v. 14.6.1918.

106 Так стверджує Майкл Ґаєр: Michael Geyer, War and Terror. Some Timely Observations on the German Way of Waging War, in: Michael Geyer (Hg.), War and Terror in Historical and Contemporary Perspective. – Chicago, 2003, с. 47–69, http://www.aicgs.org/documents/warandterror.pdf, 13.6.2010.

107 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/15, 7. Landwehrdivision, Befehl v. 16.2.1918.

108 Такої думки дотримується і Нахтіґаль: Nachtigal, Krasnyj Desant, який теж виходить із того, що масового знищення цивільного населення не було.

109 З ранкового донесення від 15 червня 1918 р. армійської групи Айхгорна чітко випливає, що противника в полон не брали. Тож ті події не були таємницею й для штабу армійської групи. Пор.: BA-MA, N 46/171, Heeresgruppe Eichhorn, Lage am 15.6.1918 morgens.

генерал-майора. Зате Кнерцер стверджував після війни, що через події в Таганрозі він не одержав ордена за бойові заслуги на Сході.[110] Можливо, ті події спричинилися й до того, що його було понижено в посаді: корпус, названий його ім'ям, 2 жовтня було розформовано, а Кнерцера призначено командиром його колишньої 7-ї дивізії ландверу.

Цікава в цьому сенсі, зрештою, й аргументація безпосереднього зверхника Боппа, генерал-лейтенанта фон Арніма.[111] У поясненні з приводу масових розстрілів він зазначає: «З огляду на наведені причини вважаю розстріл полонених не лише обґрунтованим з людського й правового погляду, а доконечним і правильним з погляду військового».[112] Такі пояснення нагадують події Другої світової війни: обґрунтовуючи свою діяльність воєнними потребами та вірячи в правильність і справедливість своїх дій, німецькі війська для досягнення мети не гребували, здається, жодними засобами.

Придушення повстань у період окупації

Якщо протягом окупації вже більше й не було подій такого штибу, втім, окупаційним військам часто доводилося мати справу з повстаннями. Заворушення спричинювали різні фактори: соціальні проблеми країни були й далі нерозв'язані, а зростання цін, невиплата заробітних плат і передусім відсутність проведення вже давно назрілої земельної реформи ще більше загострювали ситуацію. Постійним вогнищем заворушень були етнічні й релігійні конфлікти. Існували підозри, що в країні орудує агентура Антанти. Водночас багато мешканців вважали війська Центральних держав опорою й захисниками не всюди популярної Центральної Ради та згодом насамперед Гетьмана.[113] Військові реквізиції та примусовий продаж продуктів харчування теж не сприяли заспокоєнню настроїв. Зрештою, і мала чисельність особового складу сприяла виникненню заворушень. У Чернігівській етапній комендатурі, наприклад, чисельність особового складу «настільки знизилася, що командування загалом нічого не могло вдіяти з такими проявами».[114]

Німецька окупаційна зона

Оскільки війська Центральних держав офіційно перебували не у ворожій країні, а вступили в Україну, лише щоб підтримати дружню державу, то спочатку вони мали передавати всіх нападників українським судам. Це, звичайно,

110 Пор.: HStA Stuttgart, M 660/131, Die Befreiung der Ukraine vom Bolschewismus durch das Korps Knoerzer 1918, verfasst 1925.

111 Кнерцер у цей час перебував у відпустці.

112 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/20, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Nr. 3487, Erschießung gefangener Bolschewisten, 13.8.1918. Повернувшись з відпустки, Кнерцер був змушений іще раз написати пояснення вже безпосередньо Ґренерові. Він «ніколи не давав дозволу страчувати полонених», однак їхній розстріл вважав «цілковито виправданим» з правового погляду: HStA Stuttgart, M 46/20, Brief Knoerzers an Groener v. 9.9.1918.

113 Hagen, War in a European Borderland, c. 96–98.

114 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, Etappenbezirk Czernigow, Abt. Ia, Nr. 1049/18, Monatsbericht v. 22.7.–21.8.1918, 21.8.1918.

суперечило уявленням військових, до того ж українське судочинство перебувало в рудиментарному стані.[115] А тому вже в березні 1918 р. деякі німецькі частини, намагаючись не зважати на цю норму, наказували в разі нападів на власних солдатів віддавати нападників під німецький військово-польовий суд.[116] Такі накази, втім, невдовзі скасували.[117] Інші частини вдавалися до схожих «хитрощів» і згідно з § 18 Кайзерівського указу від 28 грудня 1899 р. видавали накази з більшовиками зі зброєю в руках «поводитися без всіляких церемоній за дотеперішніми звичаями воєнного часу», тобто розстрілювати. Лише в разі сумніву щодо провини було наказано заручатися показами свідків.[118] Однак указ кайзера від 1899 р. діяв лише щодо окупованих територій ворожих країн, через що суд Баварської кавалерійської дивізії охарактеризував нову норму як «небезсумнівну».[119] В кожному разі німці в такий спосіб обходили українське судочинство, а в цьому конкретному випадку взагалі ставили під сумнів державний суверенітет України, ба більше, вони на нього не зважали.

Армійська група Айхгорн-Київ систематично крок за кроком послаблювала дотримання правових норм у «дружній країні»: в разі, якщо українські установи не наважаться боротися з агітаторами, то «німецькі генеральні командування [мають] діяти на власний розсуд». Так само командування німецьких частин має «саме нести повну відповідальність» за проведення роззброювання населених пунктів, якщо українські органи «не можуть чи не хочуть виконувати своїх обов'язків».[120] Кардинальна зміна відбулася 25 квітня, коли командування армійської групи видало наказ про застосування німецьких військово-польових судів у разі здійснення нападів на німецьких солдатів чи солдатів союзницьких військ у Києві.[121] Через два дні дію наказу було поширено на всю німецьку зону окупації в Україні та на Крим.[122]

---

115 Переданих до українських установ полонених, як виглядає, не вдаючись до довгих процедур, відразу ж розстрілювали. Пор.: Fromm, Das Württembergische Landwehr Infanterieregiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918, с. 61.

116 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ib, Nr. 528, Besondere Anordnungen (Zusammenfassung der bisher erlassenen wichtigsten Bestimmungen), 24.3.1918.

117 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 30, Generalkommando I. A.K. Abt III, Nr. 4387/243, 19.3.1918 mit dem Zusatz des Korps Knoerzer v. 26.3.1918.

118 Пор.: BayHStA-KA, 2. S.R.R., Bd. 6, 2. Schweres Reiterregiment, Regimentsbefehl v. 7.4.1918. Цей наказ ґрунтувався на наказі по Баварській кавалерійській дивізії від 5.4.1918 р.

119 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 51, Bayerische Kavalleriedivision, Gericht der Division. Kriegstagebuch, Eintrag 1.–30.4.1918. А тому командир дивізії відхилив також підтвердження про два смертні вироки, передавши справу для з'ясування до 52-го генерального командування. Командування 9-ї армії оголосило вироки такими, що суперечать законові. Про дискусію з німецького боку про правовий статус та ухвалення вироків партизанам див.: Andreas Toppe, Militär und Kriegsvölkerrecht. Rechtsnorm, Fachdiskurs und Kriegspraxis in Deutschland 1899–1940. – München 2008.

120 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 30, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. G., Nr. 13, 10.4.1918. Пор. також: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, Bezirk Wolhynien. Generalkommando XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 578 op. geh., Befehl der Heeresgruppe Eichhorn, 14.4.1918.

121 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/5e, Korps Knoerzer, Abt. Ic, Nr. 1121, Heeresgruppe Eichhorn drahtet am 25.4.1918, 29.4.1918. Передрук див.: Deutsche Okkupation, с. 59.

122 Пор.: BayHStA-KA, 1. Kav.Brig., Bd. 12, Heeresgruppe Eichhorn, Nr. 377/18, 5.5.1918. За допомогою номера з посиланням на цей наказ в іншому документі можна зробити висновок про те, що

Поширення військово-польового судочинства спричинилося, крім іншого, й до конфлікту з Центральною Радою. Ще до того, як владу захопив Скоропадський, він під тиском німців підтвердив правомочність військово-польових судів.[123] Це розпорядження, як і до того, не поширювалося на випадки, коли виникала загроза громадському порядку; у разі правопорушень українців щодо українських установ правопорушників передавали до українських судів. Така норма не подобалася, звичайно, деяким прихильникам крайніх заходів з німецького боку, таким як командир Баварської кавалерійської дивізії, оскільки він побоювався, що таку практику можуть «розтлумачити як слабкість».[124] Крім того, командування деяких німецьких частин вважало, що на підставі нового розпорядження вони більше не мусять співпрацювати з українськими установами.[125]

Проте армійська група Айхгорн-Київ дуже швидко почала класти край таким тенденціям. Зрештою співпраця з місцевими українськими установами була наріжним каменем у, можливо, єдиній справді успішній главі всього періоду німецької окупації України, а саме в придушенні партизанщини та заспокоєнні ситуації в країні. А становище було надзвичайно несприятливим, бо демобілізовані солдати російської армії подалися додому просто зі зброєю. Ситуацію значно загострювала соціальна й політична напруженість. А тому систематичне роззброєння сіл було «єдиною передумовою для заспокоєння ситуації в країні»[126] та основним завданням військ Центральних держав протягом окупації.[127] Невдовзі після захоплення влади Гетьманом командування армійської групи разом з українським урядом видали два розпорядження, які врегульовували розміщення військ у громадських і приватних приміщеннях, а також співпрацю «з українськими органами у підтриманні порядку, спокою та безпеки».[128]

Наказ командування армійської групи Айхгорн-Київ від 23 травня 1918 р. підвів підвалини під цю політику. Хоча командування в ньому й вимагало «жорсткіших заходів проти вороже налаштованих елементів», а в разі опору діяти «за законами воєнного часу», втім, водночас воно визнавало, що «всю країну»

його було видано ще 27 квітня 1918 р., пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 22, Bezirk Wolhynien, Generalkommando XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 1103 op., 4.5.1918.

123 Пор.: BayHStA-KA, 1. Kav.Brig., Bd. 12, Heeresgruppe Eichhorn, Nr. 377/18, 5.5.1918.

124 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, Bezirk Wolhynien West. Bay.Kav.Division, Abt. Ia, Nr. 2349 W, Innere Lage im Bezirk Wolhynien West, 18.8.1918.

125 Пор.: там само, Bd. 22, Bezirk Wolhynien, Generalkommando XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 1103 op., 4.5.1918. У приписці генерального командування сказано: «Відповідно до цього наказу участь українських установ під час вилучення зброї в населення більше не потрібна».

126 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 3086/18, 26.7.1918.

127 Як один із конкретних прикладів проведення операцій з вилучення зброї австро-угорськими військами, див. щоденникові записи, особливо в період від травня до липня: ÖStA, KA, AdT, FJBat 13, Kt. 754, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13; ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Lagebuch I.

128 Копії цих розпоряджень потрапили до ВКА через офіцера генерального штабу Вальдбота, вповноваженого у справах ВКА при командуванні армійської групи Айхгорна: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1712, Aktenkonvolut zu den Verhältnissen in der Ukraine v. 29.5.–30.61918.

тероризує незначна меншина, відсотків десять-дванадцять селян. «Нерозважливі вчинки, такі як жорстоке ставлення чи підпалювання будинків», лише йдуть на шкоду «німецькому авторитетові».[129] Попри амбівалентність цього наказу, він все ж таки засвідчив відмову від недиференційованих методів терору. Оскільки в середині травня стало зрозуміло, що немає сенсу очікувати на нове поповнення німецьких військ на Сході, Айхгорнові, хотів він того чи ні, довелося більшою мірою покладатися на допомогу місцевих у забезпеченні спокою в країні.[130]

Проте ефективність цих заходів виявилася не такою вже й швидкою. У травні й червні здавалося, що німці в деяких регіонах України втрачають контроль над ситуацією. В районі Сміла – Звенигородка – Умань (Черкаська область) у червні 1918 р. вибухнули повстання більшого масштабу.[131] Наприкінці червня повірений у справах ВКА Австро-Угорщини в армійській групі Айхгорн-Київ, ротмістр Клеменс Вальдбот повідомляв, що німецькі війська «енергійно й жорстоко діють проти революційних селян», хоча самі в попередні місяці критикували брутальність австро-угорських військ: «Сьогодні вони теж вдаються до насильства, може, дещо запізно», – доповідав Вальдбот.[132] 27 червня Мумм вручив Гетьманові навіть власноручного листа, в якому задля заспокоєння ситуації закликав до «українізації Київського уряду».[133]

Придушення повстань у районі Звенигородки варте докладнішого аналізу, щоб краще зрозуміти еволюцію німецького підходу. За безпеку в самій столиці та в охоплених повстаннями регіонах відповідав 27-й резервний корпус. Командир цього корпусу, генерал Бернгард фон Ватцдорф, прибув в Україну зі своїм генеральним командуванням лише на початку квітня. Попри хаотичність ситуації в країні, він до свого щоденника записав, що він «рішуче налаштований забезпечити тут порядок і завоювати довіру мешканців до нас».[134] Через кілька днів у своєму наказі він наголошував на доконечності безпосередньої співпраці з українськими властями в усіх адміністративних питаннях і в питаннях роззброєння сіл, щоб уникати помилок. Ватцдорф хоч і зізнавався, що теперішня адміністративна діяльність іде «врозріз із нашим солдатським сприйняттям», проте німецький офіцер і солдат мають бути «прикладом», щоб «завоювати довіру всього народу».[135] Це свідчить про те, що цей саксонський генерал був надзвичайно розсудливим і поміркованим офіцером. 15-й Баварській резервній

129 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21. Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 1094/18, 23.5.1918. Про спалення сіл див., напр.: Max Fritsche, Das königlich sächsische Landwehr Infanterieregiment Nr. 106. – Dresden, 1925, c. 181.

130 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 22, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 1093/18, 23.5.1918.

131 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 4185/1, Morgenmeldung vom 10.5.1918.

132 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1712, Aktenkonvolut zu den Verhältnissen in der Ukraine, 29.5.–30.6.1918.

133 Пор.: там само: за чутками, на які посилався Вальдбот у своєму повідомленні, Айхгорн і Ґренер навіть пригрозили, що покинуть Київ, а Мумм, що піде у відставку; втім, документальних підтверджень цих чуток не вдалося знайти ні в німецьких, ні в українських архівах.

134 Пор.: BA-MA, N 776/45, Tagebuch Generalleutnant v. Watzdorf, Eintrag v. 7.4.1918.

135 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, Militärbezirk Kiew, XXVII. Res.Korps, Abt. Ia, Nr. 1100, 13.4.1918.

піхотній бригаді, підпорядкованій йому, вдалося порівняно модерними методами пацифікувати неспокійний регіон.

А починати 15-й Баварській резервній піхотній бригаді довелося в надзвичайно скрутних умовах. Хоча більшовики на початку ще нечасто нападали на німецьких солдатів, проте вони грабували й убивали людей у районі дії бригади. Втім, попервах бригаді бракувало особового складу, щоб покласти край цій практиці. Так, наприкінці березня батальйонові ландверу 126-го піхотного полку не вдалося своїми силами провести роззброєння Єлисаветграда. Ситуація загострилася. На думку командира бригади, генерал-майора Франца Замгабера, ефективне роззброєння сіл можливе лише в разі застосування «щонайжорсткіших заходів», тобто смертної кари.[136] Щоб домогтися видачі зброї, починаючи з другої половини квітня німецькі солдати вдавалася в окремих селах до взяття заручників, хоча й не розстрілювали їх. Успіхи, однак, було скромні, оскільки, за даними бригади, селяни лише подекуди віддавали зброю.[137] Проте навіть та зброя, яку вдавалося зібрати, свідчила про неабиякий потенціал небезпеки: дві гармати, 39 кулеметів, 10 119 гвинтівок і 494 пістолетів зібрали загалом лише в травні.[138] Зрештою 20 травня група обурених селян у селі Охремове вчинила опір загонові ландверу 11-го кавалерійського стрілецького полку й убила німецького солдата. Після цього командування бригади попросило в корпусу дозволу спалити село, оскільки виявити винуватців, за його словами, неможливо.[139] Корпус не дав дозволу, оскільки Ватцдорф іще на початку квітня заборонив «спалювати будинки й села» та недвозначно наказав зважати на невинних, а саме на жінок і дітей.[140]

Невдовзі по тому вибухнули вже згадувані повстання в районі Сміла – Звенигородка – Умань. Це були найпотужніші повстання за весь період окупації. Зубожілі селяни й демобілізовані солдати, підбурювані й очолювані більшовиками та прихильниками колишньої Центральної Ради, на великій території на південь від Києва починаючи з 5 червня повстали проти уряду Гетьмана та німецьких військ.[141] Під час придушення заколотів батальйон ландштурму під командуванням Ґоти повністю, а ескадрон 4-го гусарського полку частково потрапили в полон; до полонених, утім, ставилися здебільшого добре, «вбивство

136 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, Bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 1489, An den Militärbezirk Kiew. XXVII, Res.Korps, Bericht über die Ereignisse vom 8., 9., 10., 11.4.1918.

137 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 2602, Brigadebefehl, 23.5.1918.

138 Пор.: там само, Nr. 2374, Entwaffnungen. Nachweisung der abgenommenen Waffen vom 1.–15.5.1918, 17.5.1918; там само, Nr. 2907, Entwaffnungen. Nachweisung der abgenommenen Waffen vom 16.–31.5.1918, 2.6.1918.

139 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 1, 15. Bayerische Reserve Infanteriebrigade, KTB, Eintrag v. 20.5.1918.

140 Пор.: там само, Bd. 7, Militärbezirk Kiew. XXVII, Res.Korps, Abt. Ia, Nr. 1370, 28.4.1918. Схоже зазначено й у приписці генерального командування 22-го резервного корпусу: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, Bezirk Wolhynien. Generalkommando XXII. R.K, Abt. Ia, Nr. 578 op.geh., 14.4.1918.

141 У рапорті армійської групи Айхгорна йдеться про щонайменше 5 тис. повстанців: BA-MA, N 46/171, Heeresgruppe Eichhorn, Lage am 10.6.1918 morgens.

німецьких солдатів констатовано лише в кількох випадках».[142] Під впливом цих подій командування армійської групи Айхгорн-Київ видало жорсткий наказ: повстання придушити «щонайжорсткішими засобами», тобто всіх осіб, які брали участь у заворушеннях чи вдавалися до саботажу, «негайно розстріляти за законами воєнного часу». Німецькі офіцери повинні «всіма засобами» боротися «з властивою нашим людям довірливістю». Командування 27-го резервного корпусу, досі вельми помірковане, доповнило цей наказ словами: «провести у відповідних селах [...] нещадні показові покарання».[143] Генеральне командування тепер уже дозволило навіть спалювати будинки, а то й цілі села, проте лише «в окремих випадках, коли [йдеться] про особливо бунтівні села» і якщо «їх покинуло чоловіче населення».[144]

Невдовзі після того командування 27-го резервного корпусу знову поставило під сумнів таку практику. Спалювати села знову заборонили, оскільки внаслідок цього з'являються лише «безпритульні елементи», які стають «поповненням» для банд. А тому навіть підпалювати окремі будинки та двори дозволялося лише «в надзвичайно виняткових випадках».[145] Тож командування дуже швидко усвідомило контрапродуктивність таких огульних заходів. Командування 15-ї баварської резервної піхотної бригади також заборонило обстрілювати населенні пункти, щоб домогтися здачі зброї.[146] Водночас заборонило воно навіть брати заручників, оскільки цей засіб не виправдав себе під час проведення роззброєння сіл. Натомість на майбутнє у непокірних селах було наказано запровадити контрибуцію грошима, худобою чи збіжжям.[147] Саме це розуміли в Україні в 1918 р. під «щонайжорсткішими заходами».[148] У наказах про застосовування «показових покарань», до речі, не йшлося про знищення цілих сіл з усім цивільним населенням, як це буде під час Другої світової війни.

Тож наявні архівні документи щодо придушення повстання в районі Звенигородки не містять навіть натяків на масові вбивства. Формулювання наказів обмежувало незаконні дії до мінімуму. Ще до заворушень командування 15-ї Баварської резервної піхотної бригади наказувало під час значніших операцій залучати військового суддю. З одного боку, в такий спосіб можна було відразу виконувати вирок суду, з іншого – війська діяли в легальному полі. Під час проведення судових розглядів особливого значення надавали чіткій доказовій

142 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.Bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 9417 Adj., Gekürzte Truppenberichte über die Unruhen in und bei Zvenyhorodka, 18.6.1918; там само, Militärbezirk Kiew. XXVII. R.K., Abt. Ia, Nr. 2300, Korpsbefehl, 13.6.1918.

143 Пор.: там само, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 1595/18, Brieftelegramm an das Generalkommando XXVII, Res.Korps, 9.6.1918.

144 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.Bayr. 15.Res.Inf.Brig., Nr. 3298, 13.6.1918.

145 Пор.: там само, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. Res.Korps, Abt. Ia, Nr. 2793, Bestrafung und Entwaffnung von Ortschaften, 18.7.1918.

146 Пор.: там само, Bd. 7, K.bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 3365, Adj. Brigadebefehl v. 15.6.1918.

147 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 3239, Adj. Brigadebefehl v. 12.6.1918.

148 Пор.: там само, Militärbezirk Kiew. XXVII, Res.Korps, Abt. Ia, Nr. 1755, Zusätze des Generalkommandos v. 19.5.1918, де, поміж іншим, сказано: «В ході проведення каральних заходів залучати всі найближчі села та, накладаючи натуральні контрибуції, домагатися видачі винних».

базі.[149] Зрештою, «німецький суд [не може] нікого засуджувати [...], чию вину не доведено в суді».[150] «Ми маємо поводитися твердо і спокійно»[151], – суворо назував своїм військам командир бригади Замгабер ще до початку заворушень. І згодом слід було уникати «жорстокості», щоб «прихильна частина населення не страждала за вчинки окремих вороже налаштованих меншин». «Мирних мешканців» слід «шанувати й захищати в будь-якому сенсі».[152] Колективна відповідальність цивільного населення за вчинки окремих осіб була відтак неможливою.[153]

Звичайно, масштабний страйк залізничників наприкінці липня – на початку серпня та подальші заворушення в районі Чернігова в серпні 1918 р. свідчили про те, що спокій в Україні встановлено не повністю. Втім, повстання влітку 1918 р. мали «локальний характер».[154] 15-й Баварській резервній піхотній бригаді до серпня навіть вдалося повністю придушити великі повстання, що розпочалися в червні, та конструктивно – нехай спочатку лише незначною мірою – пацифікувати охоплені ними регіони. За допомогою «систематично створюваної агентурної мережі», тісної співпраці[155] з українськими властями та місцевими допоміжними військами бригаді вдалося встановити мир і порядок. Навіть програма роботи з перебіжчиками для колишніх учасників повстань дала перші плоди. Особливо ефективним виявилося перебування військ в одному місці протягом довшого періоду, оскільки так встановлювалися довірливі стосунки з сільськими мешканцями і завдяки особистим контактам покращувалася співпраця з українською адміністрацією.[156] І справді, війська, які проходили через населені пункти чи лише на якийсь час були залучені до придушення повстань, значно частіше вдавалися до зловживань щодо населення, ніж стаціонарні частини.[157]

Були, втім, і голоси, які вимагали жорсткішого ставлення. Лунали вони зазвичай з кавалерії, тобто з тих частин, які часто як «пожежники» мали швидко гасити вогнища заворушень. Так, командування 4-ї Баварської кавалерійської бригади під час повстань у районах на південь від Києва просило в командування 93-ї піхотної дивізії дозволу на знищення цілих сіл, хоча вище командування

149 Пор.: там само, K. Bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 4460, Merkblatt für Unterweisung von Führern und Mannschaften für ihr Verhalten im besetzten Gebiet und bei Unternehmungen, 15.7.1918.

150 Пор.: там само, Bez.Komdtr. Smiela, Merkblatt, 10.6.1918; ebd., 4. Kav.Brig., Bd. 4, Gruppe Tannstein. Nr. 3020/I, Gerichtliches Verfahren gegen Landeseinwohner, 11.9.1918.

151 Пор.: там само, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.Bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 2602, Brigadebefehl, 23.5.1918.

152 Пор.: там само, Nr. 4460, Merkblatt für Unterweisung von Führern und Mannschaften für ihr Verhalten im besetzten Gebiet und bei Unternehmungen, 15.7.1918.

153 Пор. також однозначну інструкцію командування 27-го резервного корпусу: BayHStA-KA, 15. Res.Inf. Brig., Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. Res.Korps, Abt. Ib, Nr. 12406, Zwangsauflagen, 7.7.1918.

154 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 20, Nachrichtenoffizier der OHL, Heeresgruppe Eichhorn, Zentral-Abt., Tgb. Nr. 703, Innere Lage, 28.6.1918.

155 Скоропадський згодом ставив собі в заслугу ініціативу до такої співпраці: Günter Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. – Stuttgart, 1999, с. 280.

156 Пор.: BayHStA-KA, 15.Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.Bayr.15. Res.Inf.Brigade, Nr. 7701/Adj., Monatsbericht über die allgemeine Lage, 22.9.1918.

157 Пор.: там само, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. Res.Korps, Abt. Ia, Nr. 3919, 13.9.1918.

вже давно давало настанови діяти поміркованіше. «Лише негайне покарання може стати застрашливим прикладом для інших населених пунктів, щоб ті не насмілювалися брати участь у заворушеннях, а банди позбудуться умов для існування». Практика реквізиції запасів у відповідних селах мало що дає, стверджувало командування 4-ї Баварської кавалерійської бригади.[158] Відповідь командування дивізії на таке прохання, на жаль, не збереглася, втім, здається, що його не задовольнили.[159]

Австро-угорська окупаційна зона

Схожа еволюція у стратегії придушення повстань простежується й у регіонах, контрольованих австро-угорськими військами: якщо на початку повсюдно практикували «негайне знищення» повстанців чи саботажників, то протягом наступних місяців ситуація змінилася.[160] На початку червня ВКА замість спалювання сіл рекомендувало запровадити грошові штрафи за кожного вбитого (40 тис. рублів) чи пораненого (10 тис. рублів) солдата під час нападів. Це, як було зазначено, «практичніший» підхід. Гроші мали надходити до оперативної каси й витрачатися на закупівлю необхідного.[161] Доти спалення окремих будівель чи цілих населених пунктів із метою видачі харчів чи зброї було звичним явищем.[162] Однак іще й у червні війська одержували інструкції діяти жорстко, особливо під час акцій з пошуку зброї з метою відновлення порядку.[163]

Від 1 червня в Катеринославській і Херсонській губерніях за наполяганням німецького союзника був запроваджений надзвичайний стан. Після критики міністерства закордонних справ і ВКА за слабкість дій на території австро-угорських інтересів Краус був вимушений діяти активніше. Врешті, у повідомленні, надісланому до ВКА на початку червня, він відзвітував про низку жорсткіших заходів у придушенні заворушень. За згоди українського уряду юрисдикція військово-польових судів була поширена на «пряму чи непряму, спрямовану проти наших інтересів» діяльність і «агітацію та підбурювання проти україн[ського] уряду». Крім того, суворіше карали за саботаж на залізниці, під час збирання врожаю й у сфері землеволодіння (з-поміж іншого, були запроваджені «великі контрибуції»); тривали рішучі заходи з вилучення зброї в населення. «Як відомо, особливо небезпечні матроси Чорноморського

158 Пор.: BayHStA-KA, 4. Kav.Brig., Bd. 4, Bayer. 4. Kav.Brig., Nr. 1648/I, An 93. Infanteriedivision, Tätigkeit der verst. 4. Bay. Kav.Brig. v. 26.6.–30.6.18, 30.6.1918.

159 Невдовзі після того командир цієї бригади, фон Пошінґер, був тимчасово призначений командувати тією самою 93-тю піхотною дивізією. В наказі, виданому всього через два тижні після цих подій, Пошінґер як міру покарання визначає лише контрибуції, а не зруйнування будинків, а вже про цілі села годі й казати. Пор.: BayHStA-KA, 2. S.R.R., Bd. 7, 93. Infanteriedivision, Abt. Ia, Nr. 595 op, Divisionsbefehl, 15.7.1918.

160 ÖStA, KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1378, F. 68, Nr. 979, Expositur des 2. Armeekommandos (QAbt) an k.u.k. Stationskommando Sinielnikowo, 18.5.1918. Цей документ був опублікований також російською й українською мовами: там само, F. 69, без №.

161 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 471, Nr. 1681, Überfälle an Soldaten, 6.6.1918.

162 ÖStA, KA, AdT, FJB 13, Kt. 754, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13, Einträge v. 11.5.1918, 20.–31.5.1918.

163 ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Lagebuch I, Eintrag v. 5.6.1918.

флоту» підлягали арешту, після чого з них формували трудові загони. Оскільки громадян держав Антанти підозрювали в саботажі й підбурюванні, то над ними встановили особливий контроль, італійського і французького консулів вислали з Одеси. «Для політично ненадійних елементів будуть створені концентраційні табори».[164]

За аналогією до німецької зони окупації період придушення повстанського руху в австро-угорській зоні можна розбити на три фази: протягом травня й червня повстання набули найбільшого розмаху, в липні й серпні вони дещо вщухли, а у вересні й жовтні повстання майже повністю затихли й наприкінці окупації знову вибухнули на короткий час.

Як випливає з повідомлення начальника генерального штабу ВКА, повстанський рух посилився після приходу до влади уряду Гетьмана, внаслідок чого знизився авторитет Центральних держав.[165] У відповідь на це 7 травня почалася широкомасштабна акція з вилучення зброї в населення, в ході якої від залучених військових частин вимагали жорстких заходів. Бем-Ермоллі дозволив носити зброю лише німецьким поселенцям і колишнім російським і румунським офіцерам.[166] Проте в ході акцій з вилучення зброї австро-угорські війська теж зазнали відчутних втрат, які командування 12-го корпусу, приміром, пояснювало надто великою «довірливістю».[167] Ще на початку травня командування цього корпусу ще раз звернуло увагу особового складу на те, що «кожний, хто виступить зі зброєю в руках проти нашого війська, підлягає негайному розстрілові на місці». Австро-угорські військовополонені, які провинились у злочинних діяннях (особливо злочинними діяннями вважали агітацію проти монархії, австро-угорської армії чи проти держав Четверного союзу), підлягали негайному арештові й передачі до найближчого військово-польового суду. Всі росіяни, українці та «інші чужоземці», впіймані «на підбурюванні й агітації проти наших збройних сил», підлягали арештові й передавалися до міської комендатури Катеринослава, яка мала передавати їх до українського військового трибуналу.[168] Загалом українців,

164 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1706, Repressivmaßnahmen gegen die Unruhen auf dem Land in der Ukraine und Proteste dagegen, 12.6.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.615, Nr. 3070, Bericht des k.k. Eisenbahnministeriums an Ukraineabteilung, 10.7.1918. Вальдбот у своєму повідомленні від 15 червня нехай і не так безпосередньо, як Форґач, однак теж наголошує на непевному становищі та кілька разів дає зрозуміти, що потрібні суворіші заходи: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1707, Bericht über die Aufbringung der Lebensmittel durch den k.u.k. bevollmächtigten Generalstabsoffizier beim Oberkmdo der HG Eichhorn-Kiew, 15.6.1918. Про військове судочинство Австро-Угорщини загалом див.: Hans Hautmann, Fragen des Strafvollzuges in der Endphase des Habsburgerreiches (1872–1918) // Erika Weinzierl – Oliver Rathkolb – Rudolf G. Ardelt – Siegfried Mattl (Hg.), Justiz und Geschichte. Symposionsbeiträge 1976–1993. – Bd. 1. – Wien, 1995. – C. 664–684; Mathias Preuschl, Österreichische Militärstrafgerichtsbarkeit 1914 bis 1918. Rechtliche Grundlagen und Judikatur. phil. Diss. – Wien, 1999.

165 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.626, Mappe «Ukraine. Geheimakten», Nr. 77, Lage in der Ukraine, 7.8.1918; ÖStA, KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1378, Nr. 823, Verbreitung von Proklamationen, 12.5.1918.

166 Там само, F. 69, без номера, Befehl Böhm-Ermollis, 7.5.1918; там само, Kt. 1379, Nr. 922, Vollständige Entwaffnung der Ukraine, 7.5.1918.

167 ÖStA, KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131, Nr. 276, Bemerkungen aufgrund letzter Inspizierung, 17.6.1918; там само, Nr. 307, Verhalten der Zivilbevölkerung gegenüber, 20.8.1918.

168 Наприкінці травня цей наказ був виданий іще раз із доповненням щодо способу взяття під

які не скоїли воєнних злочинів проти австро-угорських військ, передавали до українських судів.[169] Посол Форґач наприкінці травня відзначив успіх, який було досягнуто завдяки «енергійним і гострим оборонним заходам», і попри протести українців, порекомендував іти цим шляхом і далі.[170]

Одна з найтяжчих сутичок протягом усього періоду австро-угорської окупації сталася 18 травня 1918 р.: у Подільській губернії за 14 кілометрів на північ від Ямполя продовольчий вантаж і його супровід у складі 18 осіб узяли в полон озброєні селяни. На каральну операцію було відіслано 25-й корпус, який потрапив під обстріл із села. Австро-угорські війська відповіли на вогонь і зрівняли село із землею: «приблизно 100 селян було вбито, 9 страчено. Власні втрати: 1 убитий, 3 поранених, 1 зник безвісти». Водночас трохи північніше на австро-угорські війська напало 300 «селян верхи на конях/вільних козаків»; після безуспішних перемовин австро-угорські війська почали наступ на Писарівку. Наступного дня селяни здалися, було вилучено 18 польових гармат із боєприпасами та велику кількість кулеметів. Схожий випадок стався 16 червня в районі Каніжа, там стратили 62 повстанця.[171] Також і в районі розташування 12-го корпусу вочевидь нерідко траплялися сутички з тяжкими наслідками. Так, у вечірній доповідній командуванню Східної армії від 22 червня стисло сказано таке: «Стосовно експедиції в районі Милорадівки, Гуляйполя знищено 47 більшовицьких головорізів, під час рейду вздовж західн. берега Дніпра півд. Катеринослава страчено 37 бандитів. Вилучену зброю передано німецьким колоністам. Порядок встановлено». Що стало причиною такої суворої операції, з доповідної не зрозуміло.[172]

Оскільки такі суворі дії австро-угорських військ викликали великий резонанс серед української громадськості, командування 12-го корпусу видало наприкінці червня директиву щодо ставлення до цивільного населення під час акцій вилучення зброї. В ній були викладені настанови про те, що під час арештів потрібно діяти загалом обережно й переконуватися, на підставі якої інформації і яких джерел відбувається арешт; не допускати зловживань у ставленні до арештованих, а в разі їхнього виникнення винних негайно передавати до військового трибуналу; після успішного вилучення зброї передавати її «довіреним особам», за змоги навіть взятися за організацію сільської міліції. Проте:

варту; особливу увагу було звернено на щонайсуворіше виконання наказу: ÖStA, KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131, Nr. 197, Abänderung der Bestimmungen bzgl. Behandlung, 26. Mai; там само, ÖStA, KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1378, F. 68, Nr. 471, Definition des Kriegsnotwehrrechtes, 25. April.

169 ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Lagebücher, Einträge vom 6., 14., 16.6.1918, 12., 19., 29.7.1918, 16.9.1918.

170 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Kt. 152, Russland: Liasse XI d, Brief von Forgách an Burian vom 31.5.1918.

171 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 4493/8, Abendmeldung v. 20.5.1918; там само, Nr. 4525/8, Abendmeldung v. 21.5.1918; там само, Nr. 5772/8, Abendmeldung vom 18.6.1918; ÖStA, KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1378, Nr. 1093, Verlautbarung von Vorfällen gegen die k.u.k. Truppen, 21.5.1918. Див. також виклад у розділі 3.г.

172 Підкреслення оригінальні. ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 5901/8, Abendmeldung v. 22.6.1918.

«Людей, які виступають зі зброєю в руках проти австро-угорських військових, як і наказано, розстрілювати негайно, тобто невідкладно на місці вчинку».[173]

Очевидно, завдяки такому підходові, ґрунтованому на більшому співробітництві, в липні й серпні вперше значно зменшується кількість жертв. Як випливає з денних доповідних військових частин, надісланих командуванню Східної армії, лише у травні й червні під час «каральних експедицій», «рейдів» і «вилучень зброї» «страчено», розстріляно чи «загинуло» під час спроби втечі понад 500 осіб; у наступні ж місяці аж до жовтня, тобто протягом удвічі більшого періоду, повідомляється про 380 убитих. Здебільшого йдеться про окремих осіб, яких названо «більшовиками», або про частини з робітників, червоні гвардії, селян, що брали участь у повстаннях, а в окремих випадках і про козаків, що виступили проти військ союзників.[174] У липні й серпні хоча ще й надходять, як і раніше, повідомлення про формування бандитських груп і про локальні повстання[175], втім, розстріли та «страти» відбувалися, очевидно, вже не так часто. Натомість посилилося накладання контрибуцій. Крім того, командування дивізії могло виступати з пропозицією щодо заохочувального стимулювання населення в разі його позитивної поведінки.[176]

Попри те, влітку знову сталися криваві інциденти, як, наприклад, 16 липня, коли командування 12-го корпусу повідомило про 48 убитих осіб у ході кількаденного рейду. Обґрунтуванням було те, що ті, «[...] як доведено, свого часу брали участь у вбивстві гусарів біля Володимирівки і взагалі їх характеризували як розбійників».[177] Ще одним прикладом значного інциденту був підготовлений 600–800 більшовиками і вчасно викритий напад на розташовані в Маріуполі австро-угорські війська. Попри викриття, їм уночі з 23 на 24 липня все одно вдалося захопити на якийсь час польовий шпиталь і викрасти звідти продукти харчування та гроші. Під час вуличних боїв після захоплення з обох боків були вбиті й поранені. Більшість повстанців утекла в порт, їх там оточили й «у котлі знищили велику кількість більш[овиків]». Частина більшовиків хотіла втекти на вітрильному судні, втім, їм завадила артилерія й авіація. Після того вони повернулися до вокзалу, де їх обстріляла артилерія; попри те що більшовики розпорошилися містом і довколишніми селами, кількох удалося затримати й «засудити за законами воєнного часу». 25 липня ситуація знову втихомирилась, і австро-угорські війська взялися за запобігання нових повстань, проводячи по-

173 ÖStA, KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131, Nr. 307, Verhalten der Zivilbevölkerung gegenüber, 20.8.1918.

174 Див. денні доповідні в командування Східної/2-ї армії: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen. Пор. також прим. 84: Dornik, Die Besatzung der Ukraine 1918 durch österreichisch-ungarische Truppen, с. 166.

175 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Kt. 153, Russland Liasse XId/1 Fortsetzung bis Schluss, Juni–November 1918, Nr. 13.290, Telegramm von Zitkovsky an das Ministerium des Äußern, 18.8.1918; там само, Nr. 9004, Ordre de bataille der Ostarmee, 20.8.1918.

176 ÖStA, KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131, Nr. 307, Verhalten der Zivilbevölkerung gegenüber, 20.8.1918.

177 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 6834/8, Abendmeldung v. 16.7.1918.

шуки зброї.[178] Якою була кількість жертв із більшовицького боку, в документах не сказано, втім, якщо зважити на велику кількість нападників, вона могла бути значною.

Хоч і дещо пізніше за німців, австро-угорські війська влітку 1918 р. все ж таки почали посилено співпрацювати з українськими властями. 10 липня командування 59-ї піхотної дивізії оголосило своїм військам, що в майбутньому вони співпрацюватимуть з українською міліцією в ході «заворушень, повстань, під час арештів і виконання подібних службових дій». Австро-угорські війська мали за згодою з вищим командуванням надавати військову підтримку українським властям. Виконання цих завдань було покладено на австро-угорські органи, за проведення акцій несла відповідальність відповідна українська посадова особа.[179] Втім, це не перешкодило застосуванню колективних покарань силою протягом наступних місяців. Так, командування 25-го корпусу 26 серпня повідомило про те, що воно в змозі придушити бандитські формування на своїй території. Банди розігнали, провели обшуки з метою вилучення зброї, за допомогою донощиків арештували окремих членів банд. «29 бандитів розстріляно на місці. Зруйновано кілька будників мешканців, що приєдналися до банд».[180]

Хоча становище і стало менш напруженим[181], проте в серпні й вересні командування австро-угорських окупаційних військ не дуже вірило в нормалізацію ситуації. Час від часу війська одержували попередження про заплановані заколоти, страйки й повстання. Причиною таких попереджень були заклики до повстання, повідомлення про які надходили то з одного місця, то з іншого.[182] В підбурюванні до неспокою підозрювали Москву.[183] Втім, великих повстань не було. У вересні й жовтні сталося кілька поодиноких заворушень. Підозрюваних здебільшого передавали українським властям, які проводили розслідування вчинених дрібних саботажних акцій.[184] В останні дні жовтня знову зросла нервовість в окупаційних військах: 24 жовтня комендант Одеси Едуард фон Бельц застеріг підпорядковані йому війська про можливі заворушення на-

178 Там само, Nr. 7142/8, Abendmeldung v. 24.7.1918; ebd., Nr. 7176/8, Auszug aus der Abendmeldung vom 25.7.1918; там само, Nr. 7217/8, Abendmeldung vom 26.7.1918.

179 ÖStA, KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131, Nr. 317, Militärische Mitwirkung bei Aktionen der ukrainischen Miliz, 10.7.1918.

180 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 8441/8, Abendmeldung v. 26.8.1918.

181 Згідно з повідомленням уповноваженого австро-угорської армії при німецько-австро-угорському економічному управлінні, загалом це стало відчутно наприкінці липня: ÖStA, KA, AOK, Qu. Abt., Ukraine-Bestand, Kt. 2.617, Nr. 4204, Tätigkeitsbereich der deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftsabteilung, 29.7.1918; там само, Kt. 2.621, Nr. 6218, Bericht der wirtschaftlichen Aufklärungszentrale beim AK Ost, 7.9.1918; там само, Nr. 6300, 19. Wochenbericht, 18.–24.8.1918.

182 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.621, Nr. 6072, Übersetzung eines Aufrufes des Allukrainischen Zentral-Kriegs-Revolutions-Komitees, 26.8.1918.

183 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.626, Mappe «Ukraine. Geheimakten», Nr. 77, Lage in der Ukraine, 7.8.1918; там само, Nr. 140, Bericht über Bolschewiki in der Ukraine, 27.9.1918.

184 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 9711/8, Abendmeldung vom 5.10.1918; там само, Nr. 9745/8, Abendmeldung vom 6.10.1918; там само, Nr. 9938/8, Tagesmeldung vom 11.10.1918.

ступного дня (в першу річницю «Жовтневої революції»).[185] Напередодні стався трагічний інцидент з численними загиблими: 23 жовтня частини 15-ї піхотної дивізії спільно з 59-ю пошуковою групою здійснили операцію проти банди, в ході якої було розстріляно 30 більшовиків і стільки ж місцевих мешканців заколено багнетами, населений пункт унаслідок артилерійського обстрілу було зрівняно з землею.[186]

До зменшення напруги в період від серпня до жовтня міг спричинитися й тактичний відступ російських і українських більшовиків та антигетьманського руху. Після невдалих повстань проти Скоропадського та безуспішного страйку наприкінці липня – на початку серпня довелося, особливо більшовикам, міняти свою стратегію. Завдяки твердості окупаційних військ не лише були придушені локальні повстання в червні та липні, а й зазнав невдачі широкомасштабний страйк залізничників, оскільки союзницьким військам вдавалось і далі користуватися залізницею. Навесні й улітку 1918 р. російські більшовики опинилися майже на межі катастрофи: чехословацький легіон контролював майже всю Транссибірську магістраль, «білий» рух досяг кількох успіхів і одержав підтримку від Антанти. До всього цього Червона армія перебувала ще в зародковому стані та зазнала в попередні місяці болючих поразок. Ленін мусив сконцентровувати всі сили на збереженні своєї влади та на відвойовуванні або збереженні регіонів центральної Росії.[187] Клеменс Вальдбот у повідомленні від 10 жовтня висловив таке припущення: «Більшовики з нетерпінням чекають на відхід наших військ, небезпідставно вважаючи, що тоді зможуть перебрати владу в Україні». Якщо Центральні держави не хочуть, щоб більшовизм взяв гору в Україні, то, на думку Вальдбота, вони мусять залишати свої війська тут і надалі, а в разі відходу розпочати «щонайшвидше створення української національної армії».[188] Так воно згодом і сталося, але було вже надто пізно для того, щоб українська армія змогла вберегти країну.

Відхід військ з України починаючи з жовтня

14 жовтня у ВКА Австро-Угорщини відбулася нарада начальників генеральних штабів усіх армій, на якій обговорювалося питання підготовки виведення військ з окупованих територій у «прикордонні регіони монархії». Найголовні-

185 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 697, Nr. 7003, Kundmachung, 24.10.1918.

186 Там само, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, без номера, Telegramm des 4. Generalkommandos, 23.10.1918.

187 Orlando Figes, Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891–1924. – Berlin, 2008. – С. 595–622; Peter Gosztony, Die Rote Armee. Geschichte und Aufbau der sowjetischen Streitkräfte seit 1917. – Wien – München – Zürich – New York 1980; Verena Moritz, «Ein Missverständnis, das sich in Kürze aufklären wird». Der Zwischenfall von Tscheljabinsk und der «Bürgerkrieg» in Russland // Verena Moritz – Hannes Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs. – Wien, 2006. – С. 171–205. Див. також розділи 1.а, 1.в, 2.а та 4.б.

188 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 474, Nr. 1866, Beurteilung der politischen Lage in der Ukraine, 11.10.1918.

шим пріоритетом було визначено збереження дисципліни й порядку, а також підтримання відповідних регіонів на власній території.[189] В останні дні жовтня підготовка до виведення військ почалася на всіх рівнях, командування армій на Сході одержало наказ якомога довше втримувати насамперед шляхи залізничних сполучень та узбережні території.[190]

У вересні в Україні залишалося ще десять австро-угорських дивізій, а до початку жовтня їх було вже лише шість. Після провалу на болгарському фронті наприкінці вересня цісар Карл наказав Краусові якомога швидше вивести частину військ з України й відіслати їх на Балкани. 26 вересня Болгарія запропонувала Антанті укласти перемир'я й мирний договір; унаслідок цього балканський фронт розвалився і з південно-східного флангу виникла безпосередня загроза для монархії. Тож наприкінці вересня 15-та, 30-та, і 59-та піхотні дивізії та 4-та кавалерійська дивізія морським і залізничним транспортом були перекинуті з України на Балкани. В жовтні почали повертати угорські частини, оскільки ті від ночі з 28 на 29 жовтня бунтували.[191] 25 жовтня Гетьман звернувся до Спаноккі з проханням залишити австро-угорські війська. Українські дипломатичні місії у США й державах Антанти мали просити про продовження перебування військ Центральних держав у країні, оскільки в такий спосіб «вони найбільше прислужаться в боротьбі проти руйнівного більшовизму», як висловився представник українського міністерства закордонних справ у розмові зі Спаноккі.[192]

Про те, що цей страх був небезпідставний, свідчать звернення сільських старост до командування 12-го корпусу наприкінці жовтня. В них вони просили не виводити повністю війська, оскільки повстанці захоплюють дедалі більше районів; Олександрійський і Маріупольський райони вже тероризують близько 500 повстанців. Місцеві австро-угорські коменданти тепер вже відмовлялися виступити про тих без наказу від вищого командування, а наявні українські частини були заслабкі, щоб знищити банди. Командування корпусу вже не

189 Там само, Kt. 476, Nr. 1985, Maßnahmen bei Räumung der besetzten Gebiete, 16.10.1918; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee, 30.10.1918.

190 ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Nr. 167, 21. IBrigKmdo an GrpKdo Nowo-Ukrainka, 30.10.1918; ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760, Fas. 3. Через посилене виведення військових частин ще наприкінці вересня почалися широкомасштабні заходи, спрямовані на гарантування безпеки на залізничних коліях. Крім того, начальник відділу залізничного транспорту у ВКА виношував плани «широкомасштабного й ґрунтовного руйнування залізничних шляхів» під час виведення військ, «що цілковито паралізує залізничне сполучення на довгий час». Про те, чи були ці плани реалізовані, і якщо так, то наскільки, в австрійських архівних документах даних немає: ÖStA, KA, NFA, Korpskommanden, 12. Korps, Kt. 1662, без номера, Vorbereitende Maßnahmen auf ukrainischen Bahnen, 1.9.1918. Оскільки на початку жовтня війська були виведені з Катеринославської губернії, від середини жовтня ці заходи посилилися: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/KorpsKdo, 12. Korps, Kt. 1661, Nr. 2599, Sammelakt «Fangstoß»; там само, Nr. 2716, Sammelakt zur Räumung und Zerstörung der Bahnanlagen 8. –28.10.1918.

191 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Krauß, B 60, Fas. 14c, Schreiben von General Alfred Krauß an das Österreichische Kriegsarchiv, 15.4.1932.

192 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760, Fas. 3, Nr. 1803/9, Spannocchi an AK Ost, ohne Datum.

хотіло й не могло виступити на захист населення, проте намагалося допомагати українським армійським частинам, озброюючи місцеву самооборону.[193]

30 жовтня, тобто два дні після того, як цісар Карл звернувся з пропозицією про перемир'я та сепаратний мир з Італією, командування Східної армії переїхало до Вінниці; охорону міста було покладено на 17-й корпус. Згодом Краус оправдовував відхід тим, що після виведення бунтівних угорських частин у нього залишалося замало війська, щоб утримувати Одесу (існували побоювання, що може вибухнути більшовицьке повстання), і що він хотів уберегти місто від обстрілу британського флоту, який уже чекав у Чорному морі.[194] Ще перед тим війська охопив суцільний безлад: переважно угорські й галицькі, а почасти й південнослов'янські частини Східної армії намагалися самостійно на свій страх і ризик повертатися додому, де починаючи з кінця вересня неминуче все йшло до проголошення державного суверенітету відповідних країн. Такий розвиток подій не зміг зупинити навіть маніфест цісаря Карла до народів Австрії, оприлюднений 16 жовтня.[195] Через десять днів він надіслав телеграму про розірвання союзу з Німецькою імперією.

29 жовтня угорський уряд офіційно звернувся до своїх солдатів негайно скласти зброю. Солдати відмовлялися виконувати накази переважно німецько- чи угорськомовних офіцерів; вони вже не почувались їм чимось зобов'язаними, оскільки офіцери репрезентували стару владу, а не владу їхніх нових національних держав. Окремі полки, як, наприклад, 97-й піхотний полк, відіславши своїх німецькомовних офіцерів додому, оголосили, що «підпорядковуються Антанті», і через Румунію спробували дістатися Белграда. Тим часом частини Габсбурзької монархії вже втягнулися в протистояння за належність окремих регіонів, що теж ускладнювало повернення військ.

4 листопада командування Східної армії у розпачливому наказі закликало війська додержуватися дисципліни під час повернення додому. Солдатам нагадали, що між ними і батьківщиною – великий обшир, на якому перебуває вороже налаштоване населення. Командування, намагаючись утримати солдатів разом і закликаючи їх до терпіння, навіть посилалося на відхід наполеонівських військ 1812 р., який, як відомо, закінчився катастрофічно. Командири мали «нещадно знешкоджувати» недисциплінованість і більшовицькі ідеї. Краус дослівно наказував: «Звертаюся [...] до кожного особисто, пам'ятайте про той обов'язок, який маєте перед батьківщиною, вдовами й сиротами своїх побратимів, які на полі честі полягли героїчною смертю за вітчизну. Вони закликають вас зробити все для того, щоб, повернувшись щасливо додому, взятися за відбудову й відродження батьківщини для загального добра».[196]

193 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/KorpsKdo, 12. Korps, Kt. 1662, Nr. 2870/2869, Sammelakt zu Bandenaufständen, 26.10.1918.

194 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Krauß, B 60, Fas. 14c., Schreiben von General Alfred Krauß an das Österreichische Kriegsarchiv, 15.4.1932.

195 Див. докладніше: Feliks J. Bister, «Majestät, es ist zu spät...» Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918. – Wien – Köln – Weimar, 1995.

196 ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Nr. 1463, Armeebefehl, 4.11.1918. Перше цитування див.: Dornik, Die Besatzung der Ukraine 1918 durch österreichisch-ungarische Truppen, с. 176.

Символом трагічності й хаотичності тогочасної ситуації може слугувати кінець життя військового губернатора Одеси, фельдмаршал-лейтенанта Едуарда фон Бельца: передавши командування генералові Людвіґу фон Фабіні, він наклав на себе руки.[197] Про причини його смерті можна висувати хіба що гіпотези, він не залишив посмертного листа. Впродовж кількох тижнів не можна було з'ясувати, що сталося з Бельцем, докладні обставини його вчинку невідомі досі.

Тим часом уже кілька днів був перерваний зв'язок між ВКА та командуванням армії. Краус зі штабом не мали жодної інформації про ситуацію на батьківщині й були змушені покладатися на чутки. 5 листопада з ВКА надійшла телеграма про те, що командування Східної армії має залишатись у Вінниці. Краус із підлеглими, які конче хотіли повертатися додому, постановив їхати до Рівного, де їх кілька тижнів поспіль утримувала й принижувала рада солдатських депутатів. Лише 30 листопада вони дістали від місцевих західноукраїнських чи польських властей дозвіл покинути Рівне й через Чехословаччину вирушити до Відня. 1 грудня прибули вони до Відня, обкрадені до нитки, врятувати вдалося лише частину оперативної каси.[198]

Командири окремих частин відчайдушно намагались особисто підтримувати порядок і скоординовувати відхід частин, які ще були у з'єднанні.[199] Від 9 листопада корпуси діяли незалежно один від одного, вони самостійно мали вирушати до своїх гарнізонів. Проте повернення додому стало неабияким випробуванням і для більшості частин розтягнулось аж до грудня. Східна Галичина оголосила про свою незалежність у формі Західно-Української Народної Республіки[200] й не давала дозволу іноземним військам використовувати свої залізниці. Лише після тривалих переговорів Східній армії вдалося домогтися підписання угоди про транзит. Такі угоди були підписані 20 листопада із західноукраїнськими властями у Львові та 24 листопада з польськими у Варшаві. Крім того, надзвичайно складними виявилися організаційні проблеми повернення на батьківщину: перехід з російської колії на європейську, брак вугілля, пересувного складу й локомотивів. Місцеве населення нерідко нападало на солдатів з метою пограбування, військам часто доводилося по кілька днів чекати на залізничних станціях, щоб продовжити шлях.[201] З колишніх австро-угорських військ в Україні залишився лише Спаноккі з невеличким штабом. Він мав організовувати репатріацію решти війська, військовополонених, які ще поверталися з України та з

197 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760, Fas. 10, Hughesgespräch zwischen Spannocchi, Kreneis und Belitska, 10.11.1918. Краусові самому закидали, що то він винний у самогубстві Бельца, що він категорично відкидав; про це та про самогубство за його словами див.: ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Krauß, B 60, Fas. 14c, Schreiben von General Alfred Krauß an das Österreichische Kriegsarchiv, 15.4.1932.

198 Там само, Schreiben von General Alfred Krauß an das Österreichische Kriegsarchiv, 15.4.1932.

199 ÖStA StA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Nr. 1107, Regimentsabfertigung vom 9. November. Про 155. HID див.: KA Budapest, F. II.220, Kt. 1, Magyar királyi 155. honvéd gyaloghadosztály. Дякую Еві Коші та Ніколь-Мелані Ґолл за пошуки в угорському військовому архіві та вказівку на цей документ.

200 Докладніше див. розділ 2.б.

201 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Die Ereignisse bei der Ostarmee und beim 4. General-Kommando in der Zeit von Ende Oktober 1918–Jänner 1919.

охопленої громадянською війною Росії, та рятувати, а за змоги збувати решту військового майна. Лише в січні 1919 р. Спаноккі прибув до Відня.[202]

Ситуація з німецькими військами в Україні виглядала дещо інакше. Хоча фронт у Бельгії і Франції вже майже неможливо було втримувати, залишати територію на Сході навіть у жовтні 1918 р. ще ніхто не планував. 16 жовтня, тобто ще до відставки Людендорфа, ВАК вважало «збереження України в теперішньому стані воєнною необхідністю».[203] Німці планували власними силами компенсувати відсутність австро-угорських військ на території на схід від Дніпра, проте коли союзник був уже за Бугом, армійська група Київ була не в змозі заповнювати вакуум своїми військами.[204] 23 жовтня Ґренер повідомив Вальдбота, що командування армійської групи розмірковує навіть над тим, як силою зброї завадити військам Антанти висадитися в Україні. Німецькі війська в Криму й у Таврії вже одержали відповідні накази.[205] Проте невдовзі Ґренер був призначений замість Людендорфа Першим генерал-квартирмейстером у ВАК. Відкликання найталановитішого німецького офіцера з України стало, звичайно, недобрим знаком для подальшого перебування німецьких військ у країні.

Перемир'я, підписане 11 листопада в Комп'єні, кардинально змінило ситуацію, попри те що Німеччина зобов'язалася ще залишати свої війська до приходу військ держав Антанти на Сході, щоб перешкодити просуванню більшовиків на Захід.[206] Становище було непростим: революційна ситуація в Німеччина зумовила створення солдатських рад і в окупаційних військах в Україні[207]; виникла небезпека, що не вдасться втримувати вже й без того слабку дисципліну. Всі хотіли додому, деякі частини самовільно покидали свої позиції, залишаючи без охорони важливі ділянки колії[208], а українське населення виявляло дедалі більшу ворожість до окупаційних військ. Сама країна була охоплена заворушеннями, починалася громадянська війна між військами Гетьмана, Директорії, махновцями й більшовиками. Війська Центральних держав остаточно опинилися між кількома фронтами. За таких обставин перед частковим виведенням німецьких військ, розпочатим 16 листопада, постала серйозна загроза. Для

202 Österreichisches Bundesministerium für Landesverteidigung – Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. – Bd. 7. – Das Kriegsjahr 1918. – Wien, 1938. – C. 798–800; ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Die Ereignisse bei der Ostarmee und beim 4. General-Kommando in der Zeit von Ende Oktober 1918–Jänner 1919. Див. також звіт Спаноккі та додані до нього документи про події у Східній армії в листопаді та грудні 1918 р.: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 723.

203 Пор.: TNA, GFM 6/99, Telegramm Nr. 2464, Der K. Staatssekretär Hintze an AA, 16.10.1918.

204 Пор.: там само, Telegramm Nr. 2154 K. Geschäftsträger an AA, 25.10.1918.

205 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760, Fas. 3, Nr. 4099, Groener an Waldbott, 23.10.1918.

206 Докладніше див. розділ 1.б.

207 Офіційна історія 2-го Баварського кавалерійського полку стверджує, що солдати цього полку не сприйняли створення рад солдатських депутатів і що кавалеристи й далі довіряли лише своїм офіцерам. Якщо це відповідає дійсності, то можна казати про значну свідомість військовослужбовців цього полку. Пор.: Frauenholz, Das K.B. 2. Kürassier- und Schweres Reiterregiment, c. 306.

208 Пор.:. BA-MA, PH 6-I/89, XX. Armeekorps. Generalkommando, Abt. Ia, Nr. 3287, 29.12.1918, Ia Mitteilung Nr. XXII.

організації відходу військове керівництво мало розв'язати основну проблему: виводити війська своїм ходом, що займе більше часу, зате буде безпечнішим, чи все-таки скористатися значно швидшою залізницею, хоча це й наражатиме війська на значну небезпеку? Через великі відстані та віковий склад більшості полків зупинилися зрештою на дру́гому варіанті, що постфактум виявилося правильним рішенням.[209]

Виведення німецьких військ планувалось у шість етапів: спочатку з Криму, а тоді зі сходу на захід.[210] Військам із віддалених гарнізонів було наказано негайно їх покинути, зосередитися вздовж залізничних шляхів і охороняти їх. Усупереч очікуванням солдатські ради здебільшого дуже добре співпрацювали з офіцерами.[211] І ті, і ті прекрасно розуміли, на яку небезпеку вони себе наражають, якщо опиняться поміж фронтами громадянської війни. А тому німецьким військам було наказано додержуватися суворого нейтралітету в боротьбі за владу в Україні. В разі ж нападу на власні війська було наказано оборонятися, до того ж у Києві німці поки що ще більш-менш підтримували спокій і порядок.[212] 13 грудня армійська група Київ і Велика солдатська рада уклали з Директорією угоду, щоб забезпечити мирну передачу столиці й за змоги разом виступити проти більшовиків.[213] Відтак відправлення німецьких військ, попри кілька нападів більшовиків, а почасти й військ Директорії, пройшло без особливих проблем. 18 січня 1919 р. командування армійської групи залишило українську столицю й у середині лютого 1919 р. з останніми німецькими солдатами повернулося на охоплену революцією батьківщину.

Висновок

Комуністичні дослідники подій в Україні 1918 р. намагалися зображувати невпинне наростання народної війни, проти якої німці були безсилі.[214] Втім, реальність виглядала інакше. До кінця серпня 1918 р. німцям значною мірою

209 Пор.: Velsen, Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918, 291; ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Die Ereignisse bei der Ostarmee und beim 4. General-Kommando in der Zeit von Ende Oktober 1918–Jänner 1919.

210 Пор.: BArch, R 3101/1180, Oberbefehlshaber Ost, Abt. Ic, Nr. 11826/18, 12.11.1918.

211 Пор. напр., спільний заклик: BA-MA, PH 5-I/7, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ia, Nr. 7476/18, 18.11.1918; там само, PH 5-I/5, Beschlüsse des Großen Soldatenrats der Heeresgruppe Kiew v. 27.11.1918. Пор. також заклик командування армійської групи Київ до офіцерів співпрацювати з солдатськими радами: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 30, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ia, Nr. 7448/18, 16.11.1918.

212 Пор. заклик до мешканців Києва: BA-MA, PH 5-I/5, An die Einwohner von Kiew. Цікаво, що текст заклику написаний німецькою та лише російською (а не українською!) мовами.

213 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 30, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ia, Nr. 8346/18, 13.12.1918. Біля Бєлгорода, наприклад, німецькі війська змусили більшовиків рятуватися втечею, за що «від вдячного населення» одержали навіть гроші. Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 20, Gen. Kdo. XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 5245 op, 2.12.1918; там само, Bezirk Wolhynien West, Bay.Kav.Div, Abt. Ia, Nr. 5179 W, Tagesbefehl v. 2.12.1918.

214 Пор.: Die Deutsche Okkupation der Ukraine. Geheimdokumenten. – Strasbourg, 1937. – C. 14; див також: Joachim Petzold u. a., Deutschland im Ersten Weltkrieg. – Bd. 3: November 1917 bis November 1918. – Berlin, 1969.

вдалося стабілізувати становище у своїй зоні окупації. «Нині в Україні так мирно й спокійно, що тут досить приємно жити, якби не тривожні повідомлення з інших фронтів і з Берліна»[215], – писав Ґренер дружині на початку жовтня 1918 р. Такі ж думки висловлювали й генерали, тобто командири армійських корпусів.[216] На нараді в жовтні вони констатували сприятливі тенденції у розвитку внутрішньополітичного становища в країні й висловили сподівання на подальше покращення.[217] Безпека врешті заклала й підвалини для успішного державного будівництва. Німцям сприяло й те, що влітку більшовики в Україні втримувалися від особливих дій.

Однак завоювати прихильність українського населення німцям не вдалося. Як і під час будь-якого повстання, обіцянки заколотників (а це були прихильники колишньої Центральної Ради, більшовики чи інші організовані або спорадичні групи, які виступали проти Центральних держав і Гетьманату) мали пропагандистський вплив на населення, тоді як уряд та іноземні війська воно тверезо оцінювало за їхніми реальними діями.[218] Тож мир був хитким, про що зрештою свідчить і смерть генерал-фельдмаршала Айхгорна, який загинув 30 липня 1918 р. від рук соціаліста-революціонера. Країна так і не змогла впоратися із внутрішньою роз'єднаністю й після виведення військ Центральних держав поринула в жорстоку й криваву громадянську війну.

Вінфрід Баумґарт має рацію, коли стверджує, що «[...] загалом вісім місяців уряду Гетьмана були періодом відносно стабільного миру й порядку, який, однак, і на цьому треба наголосити, тримався на багнетах союзницьких військ».[219] Позитивним елементом періоду німецької й австро-угорської окупації України стало часткове встановлення внутрішньої безпеки й організація функціональних адміністративних структур у дезорганізованій країні. Протягом цих восьми місяців окупаційні війська багато чого навчилися. Під час придушення повстань вони, звичайно, вдавалися почасти до жорстких і застрашливих заходів, однак у ході наступної пацифікації швидко переходили до ненасильницьких засобів. Основинами елементами були: систематична робота над створенням розвідувальної мережі для швидкого сповіщення про перші вияви нових заворушень; формування самооборони населення й міліції, хоча останню очевидці характеризували часто не так ефективною, як брутальною[220]; гнучкість і рапто-

215 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 442.

216 Не зрозуміло, чи не йдеться в цьому документі про начальників штабів, оскільки дослівно там сказано про «Korpschefs», тобто про «начальників корпусів». Утім, за військовою термінологією начальник штабу завжди виконує функції генерала в період його відсутності.

217 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, 18. Kavalleriebrigade. I, Nr. 70 per.geheim, 28.10.1918.

218 Пор. відповідні свідчення: там само, Etappenbezirk Czernikow, Abt. Ia, Nr. 1049/18, Monatsbericht v. 22.7.–21.8.1918, 21.8.1918.

219 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 33. Схожу оцінку дає і Субтельний, який цей час називає «relatively calm hiatus imposed by the German occupation». Пор.: Orest Subtelny, Ukraine. A History. – Toronto – Buffalo – London, 1994, с. 355–357.

220 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, Bezirk Wolhynien West, Bay.Kav.Division, Abt. Ia, Nr. 3276 W.8., Stimmung im Lande, 19.9.1918. Проте командування 15-ї Баварської резервної кавалерійської бригади позитивніше оцінює діяльність міліції. Пор.: BayHStA-KA, 15.Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.Bayr.15. Res.Inf.Brigade, Nr. 7701/Adj., Monatsbericht über die allgemeine Lage v. 22.9.1918.

вість у боротьбі з повстанцями на тактичному рівні; і врешті, тісна співпраця з українськими властями, щоб за допомогою списків осіб, перекладачів чи знавців місцевості уникати помилок. Як випливає зі звітів і повідомлень, така співпраця в німецькій зоні окупації в більшості випадків проходила добре, тоді як в австро-угорській зоні здебільшого не так добре. Війська мали шанобливо ставитися до цивільного населення й уникати насилля. Велику роль відігравало військово-польове судочинство у виявленні винних. За страшною назвою «каральна експедиція» в екстремальних випадках на початку періоду окупації могло стояти спалення цілих сіл, але ні в якому разі не розстріл невинних. Переважним каральним засобом, до якого вдавалися німці, були натуральні контрибуції. Натомість до самих заколотників ставлення було жорстким: у разі опору їх негайно розстрілювали або ж засуджували у військово-польових судах.[221] Навіть якщо часто досить складно було відрізнити, хто в селі повстанець, а хто простий цивільний, окупаційні війська все одно робили все для того, щоб не постраждали невинні.

221 Центральні накази командування армійської групи Айхгорн Київ щодо придушення повстань див.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 22, Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 1093/18, 23.5.1918; там само, Bd. 21, Bezirk Wolhynien (Generalkommando XXII. Res.-Korps), Abt. Ib/III, Nr. 680, 4.7.1918; там само, Bd. 20, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Abt. Ic, Nr. 22803, Anweisung v. 29.5.1918; там само, Abt. Ia, Nr. 2825/18, 18.7.1918. BayHStA-KA, 1. Kav.Brig., Bd. 13, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ia/III, Nr. 4864/16, 7.9.1918. BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 30, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Abt. Ia, Nr. 1781/18, Brieftelegramm an XXVII. Res.Korps, 17.6.1918; там само, Nr. 2636/18, 13.7.1918. HStA Stuttgart, M 46/16, Heeresgruppe Eichhorn, Abt Ia, Nr. 3086/18, 26.7.1918.

3.б Окупаційна адміністрація

Вольфрам Дорнік, Петер Ліб

Переговори про зони впливу між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною

Ще після «катастрофи» в ході Брусиловського наступу влітку 1916 р. Німецька імперія майже повністю взяла під свій контроль Дунайську монархію у військовій, зовнішньополітичній та економічній, а почасти й у внутрішньополітичній та адміністративно-технічній сферах. Інституціональними формами цього контролю були «фронт Гінденбурґа» та «спільне вище командування». А тому військове й політичне керівництво у Відні намагалося використовувати будь-яку нагоду, щоб продемонструвати незалежність від Берліна. Це виявилось і 1918 р. в політиці щодо України. Тож напруженість, яка виникала під час переговорів, свідчила не так про короткозору особисту пихатість, як про те, що Австро-Угорщина побоювалася, що й після війни опиниться в тіні німецького союзника. Відтак переговори між Австро-Угорщиною й Німецькою імперією про можливе спільне командування союзницькими військами в Україні від самого початку проходили надзвичайно важко. Відразу після вступу австро-угорських військ 28 лютого почалися суперечки про розподіл оперативних зон чи майбутніх зон впливу в Україні. Гінденбурґ і Людендорф, з одного боку, та Чернін і Арц, з другого, щосили старались утримати під своїм контролем уже захоплені території.[1] 3 березня Арц гірко скаржився Гінденбурґові: «Я хотів би Вашу Ексцеленцію попросити глянути на карту російської імперії, на яку невеличку територію претендує Австро-Угорщина і яку територію вже окупувала Німеччина і яка зона інтересів їй при цьому припадає».[2] Наступними днями вдалося досягти лише тимчасових домовленостей про приблизне розмежування оперативних зон під час інтервенції.[3]

1 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1126/1, Abgrenzung des österreichisch-ungarischen und deutschen Operationsgebietes in der Ukraine, 2. März; там само, Nr. 1138, Ludendorff an Arz und seine Antwort, 2. März; там само, Nr. 1146, Bahn Žmerynka-Odessa, 4. März; там само, 1160, Arz an Hindenburg und Antwort, 5. März; там само, 1162, Regelung der Verhältnisse in der Ukraina, 5. März; там само, 1164, Arz an Hindenburg und Antworten, 5. März.

2 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1138, Ludendorff an Arz und seine Antwort, 2. März.

3 Там само, Nr. 1171, Ukraina, März; там само, Nr. 1174, Ukraina-Regelung, 6. März; там само, Nr. 1176, Telegrammsammlung bzgl. Befehlsverhältnisse, 6. März; там само, Nr. 1177, Ludendorff an Arz, 6. März; там само, Nr. 1183, Weisung für die Ukraine-Kommission, 10. März.

Переговори про можливе спільне командування та оперативні зони тим часом тривали: 14 березня командувач ВКА Арц відхилив пропозицію німців, щоб командування військами в Україні здійснювала армійська група Лінзінґена. Вочевидь були побоювання, що командувач 2-ї армії Едуард Барон Бем-Ермоллі знову потрапить у підпорядкування до Лінзінґена. Цісар Карл не пристав на пропозицію організувати спільне командування військами, «нібито розсердившись через диктаторський тон генерала Людендорфа та через антипатію до Лінзінгена, людини несимпатичної австрійцям, яка мала стати на чолі спільного командування». Арц запропонував, що або обидві оперативні зони перебуватимуть під загальним командуванням Бема-Ермоллі, або командування ними відбуватиметься окремо.[4] З першим за жодних обставин не міг погодитися Ґренер, щодо другого в нього були сумніви формального, а не практичного характеру.[5]

Непоступливість Австро-Угорщини наштовхнулася на потужну реакцію ВАК Німеччини: вранці 15 березня Гінденбурґ направив Арцу ноту, в якій погрожував розташувати в Одесі стільки ж військ, скільки їх має там Австро-Угорщина. Це означатиме, що місто буде поділене, стверджував він. Крім того, він вимагав підпорядкувати німецькі війська в Херсоні німецькому командуванню, а відрізок залізниці Жмеринка – Одеса взяти під спільне управління.[6] ВКА постановило не відповідати на ноту, бо в дискусію втрутився цісар Карл: спільне командування небажане; до того ж воно не відповідає домовленостям про спільне командування, укладеним у вересні 1916 р.[7] У своїй відповідній зоні «кожна зі сторін [...] за згодою з укр[аїнським] урядом має бути цілковитим господарем»; цісар, утім, надав великого значення додержанню Берлінських домовленостей, досягнутих у лютому, які регулюють розподіл отриманих на Сході товарів.[8] Карл намагався продемонструвати самостійність, сподіваючись якомога швидше одержати продукти харчування з України, щоб подолати голод у Цислейтанії. Перед тим Ґренер уже неодноразово телеграфував до Берліна про те, що для проведення переговорів із Центральною Радою та задля авторитету союзників спільне командування конче необхідне. Вільгельм теж неодноразово закликав Карла бути розсудливим і поступитися. На остаточне рішення Габсбурґа через кілька годин Вільгельм відреагував скупо, висловивши свій «великий жаль»; він не може «не висловити побоювання», що відтепер забезпечення продуктами харчування «наших народів» і «внутрішня ситуація у дружній нам Україні ще більше ускладняться».[9] Тож 20 березня 2-га армія, яка просувалася на територію України, вийшла з-під підпорядкування ГКСВ і підпорядковувалася безпосередньо ВКА.[10] Проте частини 4-ї армії, розташованої в

4 Там само, Nr. 1214, Leitung der Operation, 14. März.

5 Пор.: TNA, GFM 6/36, Nr. 24, Telegramm von Mumm an AA, 18.3.1918.

6 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1224, Hindenburg an Arz, 15. März.

7 Див.: Holger H. Herwig, The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918. – London – New York, 1997. – С. 212–222.

8 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1220/1, Vereinbarungen wegen der Ukraine, 15. März.

9 Там само, Nr. 1282, Schriftverkehr zwischen Wilhelm, Karl und Arz, 16.–19. März.

10 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautba-

зоні командування Лінзінґена, та 3-ї й 7-ї армій, розташованих в Румунії, далі залишалися під командуванням ГКСВ.

Минув не один день, поки вдалося досягнути порозуміння щодо розмежування зон впливу обох держав. Обидва командування блокували діяльність одне одного, ставлячи вимоги про спільне управління портовими містами та залізничними шляхами й погрожуючи не підпорядковувати свої війська командуванню союзника. Паралельно з цим союзники підозрювали один одного у приховуванні цілей, які нібито криються за вимогами: австро-угорці, приміром, підозрювали, що німецькі війська ще в середині березня почали працювати над організацією вигідного для себе уряду в Києві, а тому не хотіли допускати туди австро-угорські війська. Натомість перший офіцер ГКСВ майор Брінкман рапортував до ВАК, що в нього складається враження, «що Австро-Угорщина переслідує в Південній Україні далекосяжні політичні цілі. Тоді як ми хочемо, щоб Україна невдовзі стала життєздатною державою, а тому прагнемо сприяти створенню ефективного уряду й армії, Австро-Угорщину це, здається, геть не хвилює». Австрійці, на його думку, хочуть самі надовго облаштуватися в Південній Україні і політично, і економічно.[11]

Лише 28 березня вдалося підписати «Військову угоду між двома головними командуваннями щодо України». Згідно з цією угодою, Австро-Угорщина одержала південно-західну частину Волині та Подільську, Херсонську й Катеринославську губернії[12], а Німеччина мала управляти всіма іншими губерніями включно з Кримом. Воєнні операції, які вже розпочалися в Катеринославі, мали завершуватися під німецьким командуванням, а в Тавриді й Криму – під австро-угорським. У Миколаєві, Маріуполі й Ростові-на-Дону мали перебувати окупаційні війська обох союзників, командування якими в Маріуполі й Ростові-на-Дону здійснювали німці, а в Миколаєві – австро-угорці; командування окупаційними військами в Таганрозі й Новоросійську мали очолити німці. За управління залізничним сполученням і річковим транспортом відповідав начальник польового управління залізниць у Києві – німець, а його заступником був офіцер австро-угорської армії. Вугле- й рудовидобувними територіями в Катеринославській губернії обидва союзники мали управляти разом і використовувати їх порівну. Розподіл іншої сировини мав відбутися згідно з Берлінськими домовленостями, укладеними в лютому 1918 р.[13] У Києві розташовувався один австро-угорський гарнізон чисельністю не більше двох батальйонів без вищого командування. Внаслідок цього австро-угорський вплив в українській столиці був зведений до мінімуму. Австро-угорські етапні установи в німецькій зоні окупації, які мали займатися репатріацією військовополонених, були підпорядковані відповідному німецькому генеральному командуванню; їхнім забезпеченням

rungen, Armeekommandobefehl Nr. 41 vom 31. März; там само, Armeekommandobefehl Nr. 8 vom 20. März; там само, Armeekommandobefehl Nr. 9 vom 21. März.

11 Пор.: TNA, GFM 6/36, Nr. 599, Telegramm des Leg.Sekr. v. Lersner an AA, 20.3.1918.

12 Східну частину Катеринославської губернії австро-угорці уступили 1-у німецькому корпусові та корпусові Кнерцера: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1585, Überlassung von Teilen des G. Jekaterinoslaw an Deutsche, 14.5.1918.

13 Докладніше про економічні домовленості див. розділ 3.в.

займалося німецьке командування. «Жодна зі сторін не може чинити перешкод» офіцерам і всім іншим органам у «налагодженні економічних стосунків [...] у дусі чинного Берлінського економічного договору». У місцях поселення німецьких колоністів в австро-угорській окупаційній зоні мали «використовуватися лише цісарсько-королівські війська німецької національності».[14] А оскільки це виявилося неможливим, то на цих територіях були розташовані німецькі війська. Зв'язком в Одесі опікувалася комісія на паритетних умовах.[15]

Австро-угорська сторона була лише відносно задоволена результатами переговорів. Командир 145-ї піхотної бригади генерал-майор Оскар фон Граніловіч-Чветассін за погодженням з Черніним у телеграмі до ВКА констатував, що австро-угорська сторона вважає спільне командування корисним лише на час проведення воєнних операцій, тоді як під час тривалої окупації територій, з якими вже укладено мир, цього варто уникнути задля втілення власних економічних інтересів.[16] Крім того, Австро-Угорщина сподівалася, що її політика в Україні стане прикладом для такої ж політики в Румунії. Там австро-угорські війська ще від літа 1916 р. під час поступового переходу від воєнних операцій до окупації перебували під німецьким командуванням. Цю підпорядкованість австро-угорці планували змінити, уклавши з Румунією мирний договір, і така демонстративна самостійність в Україні мала забезпечити їм кращу позицію на майбутніх мирних переговорах і в ході перемовин, які Австро-Угорщина вже вела таємно з Антантою і які зрештою зазнали невдачі.

Управління в німецькій окупаційній зоні

Хоча воєнні операції з окупації України ще аж ніяк не були закінчені, армійська група Лінзінґена оголосила основні директиви діяльності німецьких військ в Україні. У стосунках з українськими й цивільними німецькими установами були передбачені три завдання: по-перше, умиротворення ситуації в країні; по-друге, сприяння торгівлі; по-третє, пожвавлення сільського господарства.[17] Втім, виконання всіх трьох завдань виявилося набагато складнішим, ніж сподівалися спочатку, насамперед через те, що постійно давався взнаки брак власних військ.

Обов'язки вищого військового командування в Україні виконувала спочатку армійська група Лінзінґена. Її командувача Олександра фон Лінзінґена вважали складною особою, відповідними були й відгуки про нього: Ґренер називав його «старим шкарбаном», Гофман ставив під сумнів його військові здібності, а австрійці з угорцями взагалі не хотіли перебувати під його командуванням, про що йшлося вище.[18] А тому 28 березня 1918 р. Лінзінґена заступив генерал-

14 ÖStA, KA, AdT, FJBat 13, Kt. 754, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13, Eintrag vom 5. Mai.

15 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1326, Übereinkommen über Ukraine.

16 Там само, Kt. 467, Nr. 1226, Telegrammsammlung, 15.–16.3.1918.

17 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 22, Heeresgruppe Linsingen, Abt. Ic, Nr. 19061, Abschrift, 21.3.1918.

18 Пор.: Winfried Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Aus den

фельдмаршал Герман фон Айхгорн, а армійську групу було перейменовано на групу Айхгорн-Київ, а згодом просто на армійську групу Айхгорна.[19] Про нового командувача відгукувались як про людину «з характером, [як про] високоосвіченого [та] внутрішньо шляхетного генерала»[20], вважаючи його водночас у його 70 років «старим і вже мало на що здатним».[21] А тому йому в помічники призначили начальником штабу «кмітливого, дипломатично вишколеного й організаційно блискучого генерал-лейтенанта Вільгельма Ґренера».[22] Попри те що Ґренер неодноразово критикував Людендорфа, його все одно вважали протеже ВАК. Хоча командувач ГКСВ був, властиво, безпосереднім командиром армійської групи, Ґренер часто комунікував напряму з ВАК, і командувач ГКСВ дозволяв генерал-лейтенантові багато в чому діяти в Україні на власний розсуд. Попри те що командувач ГКСВ генерал-фельдмаршал принц Леопольд Баварський називав армійську групу Айхгорн-Київ «безумовно, найважливішим командним пунктом на моєму Східному фронті»[23], характерно, що українську столицю він відвідав один-єдиний раз, а саме на початку листопада 1918 р.! Після вбивства Айхгорна українським есером наприкінці липня[24] командувачем став генерал-полковник граф фон Кірхбах. Йому було 68 років, і його теж вважали «дуже старим і нездатним для такої складної посади»[25], а тому він «не надто багато [займався] політичними й військовими питаннями».[26] Проте властивим «правителем» України протягом усього часу окупації, безсумнівно, був Ґренер.

Після закінчення воєнних операцій з окупації країни армійська група Айхгорн-Київ у травні 1918 р. створила в шести українських губерніях військові округи, відповідно розподіливши свої шість генеральних командувань,

---

Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman. März bis November 1918. – Göttingen, 1971. – С. 288. Eintrag vom 9.3.1918. Див. також: там само, с. 344. Brief Groeners an seine Frau vom 15.4.1918; Karl Friedrich Nowak (Hg.), Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. – Bd. 1. – Berlin, 1929. – Eintrag vom 29.3.1918. TNA, GFM 6/36, Nr. 24, Telegramm von Mumm an AA, 18.3.1918.

19 Заради спрощення викладу в цій роботі на позначення армійської групи в період від квітня до серпня використовується лише назва «Айхгорн-Київ».

20 Пор.: Stefan von Velsen, Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918. Erinnerungen // Die Welt als Geschichte. – Nr. 16/1956. – С. 250–293, див.: с. 286.

21 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 332. Brief Groeners an seine Frau vom 29.3.1918.

22 Ґренер відіграв велику роль у німецькій внутрішній політиці, коли замінив Людендорфа у ВАК й уклав «пакт Еберта–Ґренера», а також коли наприкінці існування Ваймарської Республіки, перебуваючи на посаді міністра, заборонив штурмові загони СА. Пор.: Gerhard W. Rakenius, Wilhelm Groener als Erster Generalquartiermeister. Die Politik der Obersten Heeresleitung 1918. – Boppard am Rhein, 1977; Johannes Hürter, Wilhelm Groener. Reichswehrminister am Ende der Weimarer Republik (1928–1932). – München 1993. Див. його мемуари: Wilhelm Groener, Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg. – Osnabrück, 1972.

23 Пор.: BayHStA-Geheimes Hausarchiv, Nachlass Leopold von Bayern 239 I, Eintrag v. 31.7.1918.

24 Див. також спогади Скоропадського: Günter Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. – Stuttgart, 1999. – С. 274–248.

25 Пор.: Velsen, Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918, с. 289.

26 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 420. Brief Groeners an seine Frau vom 13.8.1918.

підпорядкованих їй безпосередньо.[27] Окупаційні війська складалися з друго- і третьорядних частин, переважно ландверу або створених під час війни піхотних дивізій. Сюди додалося ще кілька десятків батальйонів ландштурму. Середній вік солдатів був дуже високий. Проілюструвати це можна на прикладі 387-го піхотного полку 11-ї дивізії ландверу. Цей полк був майже повністю знищений 1917 р. у битві під Камбре, і його по-новому скомплектували вже на Східному фронті. Всі солдати віком від 20 до 35 років залишилися на Заході, їх брак поповнили військово-будівельні батальйони та батальйони ландштурму. Відтак середній вік солдатів полку становив 38 років, вік приблизно п'ятої частини чоловіків сягав поза 40 років. Оскільки полк в Україні використовували для будівництва військових укріплень на кордоні з Радянською Росією та для допомоги в жнивах, то ні про який військовий вишкіл солдатів не йшлося.[28] Стан дисципліни й моралі в деяких підрозділах був не особливо високого рівня, частини унтер-офіцерського корпусу, а також рядовий склад старшого віку почасти не виявляли надто великого завзяття до військової служби.[29] Від осені 1918 р. подекуди траплялися навіть випадки відмови від виконання наказів.[30] Поряд із німецькими було ще й кілька екзотичних підрозділів, таких як, приміром, «мусульманський батальйон», який від травня й до його розформування в жовтні 1918 р. ніс службу на території 22-го резервного корпусу на Волині.[31] Цей батальйон був створений у Німеччині з російських військовополонених ісламського віровизнання, що стало своєрідною поступкою османському союзникові. Туреччина наполягала на захисті татар у Криму і навіть планувала відправити туди контингент своїх військ.[32]

Однак в Україні перебували й елітні німецькі підрозділи чи принаймні

---

27 1-й армійський корпус розташовувався в Харкові, 22-й резервний корпус – на Волині, 27-й резервний корпус – у Києві, 41-й резервний корпус перебував у Гомелі, в Криму розташовувалося 52-ге генеральне командування особливого призначення, а корпус Кнерцера перебував у Ростові. Після розпуску корпусу Кнерцера на початку жовтня до України на кілька останніх тижнів окупації був відряджений 20-й армійський корпус. Він контролював територію довкола Полтави. Армійських командувань у 1918 р. в Україні не було.

28 Пор.: BayHStA-KA, 1. Kav.Brig., Bd. 11, Generalkommando I. A.K., Abt. Ia, Nr. 1887 op., v. 6.11.1918.

29 Пор. рішучий наказ командира 27-го резервного корпусу генерал-лейтенанта Ґустава Бернгарда фон Вацдорфа: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 30, Militärbezirk Kiew. XXVII. R.K., Abt. Ia, Nr. 17800, v. 31.8.1918. Пор. також: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, 18. Kavalleriebrigade, Abt. I, Nr. 70 per.geheim, v. 28.10.1918.

30 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 51, Bayerische Kavalleriedivision, Gericht der Division, KTB, Eintrag v. 1.–30.9.1918. У цьому документі описано інцидент, який стався під час відправлення частин 1-го Баварського полку ландштурму на Захід. Солдати відмовилися виконувати наказ, вимагаючи натомість відпусток. Військовий суд засудив чотирьох із них до смертної кари, хоча командир Баварської кавалерійської дивізії підтвердив лише два смертних вироки. Врешті король Людвіґ III Баварський їх помилував.

31 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 20, Bezirk Wolhynien West. Bay.Kav.Div, Abt. Ia, Nr. 4631 w., v. 25.10.1918. Betr.: Auflösung des muselman. Batls. Однією з причин була наведена низька оплата за дорожнечі в Україні. А тому багато солдатів батальйону із загалом близько 350 дезертирували.

32 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1481, Berichte über die politische Lage in der Ukraine Mitte April, 15.4.1918.

ті, які себе такими вважали, а саме кавалерія з її «давнім німецьким бойовим духом вершника».[33] В індустріалізованій позиційній війні на Західному фронті вона швидко втратила своє властиве значення, і навіть на Сході їй так і не вдалося повернути собі домінантну роль на полі бою. Тож навесні 1918 р. німецька армія розформувала більшу частину кавалерійських дивізій або реорганізувала їх на піхотні стрілецькі дивізії.[34] Суто кавалерійськими дивізіями залишилися тільки 1-ша і 2-га кавалерійські дивізії та Баварська кавалерійська дивізія. Всі три дивізії разом із кількома самостійними полками брали участь в окупації України 1918 р. Полкам із давніми традиціями й гучними назвами, таким як прусський полк «Ґард дю Кор» чи 4-й Баварський шеволежерський полк «Король», судилося зійтися тут в останніх у своїй історії боях із повсталими більшовиками й селянами. Ескадрони кавалерійських полків виконували по всій країні функції поліційних військ і «тактичної пожежної дружини», внаслідок чого цей вмираючий рід військ в Україні 1918 р. пережив іще раз останній короткий військово-історичний ренесанс.

Властивими військово-адміністративними органами були етапні комендатури. Німці вже на початку березня організували перші з них на сході України, до середини червня їхня кількість зросла загалом до 45, а до кінця окупації їх налічувалося майже 90.[35] Керували ними офіцери резерву й ландверу старшого віку переважно у званні капітана, майора або старшого лейтенанта. Частина з них перебувала вже в запасі й була призвана знову на дійсну військову службу. Вони мали у своєму розпорядженні невеличкий штаб, до якого входили, крім військовослужбовців рядового складу, часто лише один ад'ютант у званні лейтенанта та військовий суддя. Крім того, брак відповідно підготовлених офіцерів на четвертому році війни змушував «тимчасово» відмовлятися від посад перекладачів, офіцерів з питань сировини й торгівлі та офіцерів медичної служби.[36] На етапні комендатури покладалося завдання надавати підтримку штабам армійської групи в питаннях економіки, торгівлі та заготівлі зерна, а ще питаннями вербування українців на добровільне працевлаштування в Німеччині.[37] Натомість війська відповідали за охорону залізнич-

33 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Bay.Kav.Div, Abt. Ia, Nr. 1125, v. 1.7.1918. Так висловився генерал Кош з нагоди вибуття Баварської кавалерійської дивізії з-під його підпорядкування.

34 Були розформовані 5-та, 8-ма й 9-та кавалерійські дивізії. 6-та й 7-ма кавалерійські дивізії та Гвардійська кавалерійська дивізія були переформовані на кавалерійські стрілецькі дивізії, 3-тя кавалерійська дивізія – на 65-те генеральне командування. 4-а кавалерійська дивізія була розформована ще раніше.

35 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ic, Nr. 26546 v. 16.8.1918, Die mit K.M. 3851.5.18 A.M. v. 15.6.1918 genehmigten Etappen-Kdten; BA-MA, PH 5-I/3, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ib, Nr. 7110/18 v. 1.11.1918.

36 Пор.: HStA Stuttgart, M 46/16, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ic, Nr. 26546 v. 16.8.1918, Die mit K.M. 3851.5.18 A.M. v. 15.6.1918 genehmigten Etappen-Kdten.

37 Пор.: BayHStA-KA, 15.Res.Inf.Brig., Bd. 30, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Abt. Ic, Nr. 22586, Anwerbung landwirtschaftlicher Arbeiter-Familien für Deutschland, 28.5.1918. Наприкінці травня в усій Україні існувало всього-на-всього п'ять вербувальних канцелярій, і планувалося відкриття п'яти наступних. Через брак персоналу відкриття більшої кількості канцелярій було неможливим. В австрійських архівах часто можна натрапити на документи (формуляри трудових угод, рекламні плакати, розпорядження щодо врегулювання питань безробіття то-

них шляхів і збереження внутрішньої безпеки включно з роззброєнням сіл.[38]

Між військами й етапними комендатурами не були чітко окреслені стосунки підпорядкованості під час придушення заворушень. Лише у вересні армійська група Київ розробила узагальнену директиву, втім, здається, вона так і не була оприлюднена. Відтак кожне генеральне командування діяло вочевидь на власний розсуд. 27-й резервний корпус, наприклад, дав повну свободу дій підпорядкованим йому 92-й піхотній дивізії та 15-й Баварській резервній піхотній бригаді в урегулюванні цих питань з етапними комендатурами.[39] Натомість у 22-му резервному корпусі комендатури одержали «певні командні повноваження стосовно військ», бо ж саме вони були «відповідальні тактично [...] за спокій, безпеку та порядок у своєму окрузі».[40] Це розпорядження, однак, наштовхнулося на спротив у військах уже навіть через переважно вищі звання командування[41] та через відчутно більший воєнний досвід командира порівняно з переважно призваним із запасу комендантом етапної комендатури. А тому вже в листопаді це розпорядження було скасоване.[42]

Точно підрахувати кількість усіх солдатів німецьких окупаційних військ в Україні в 1918 р. – завдання не з простих. У середині року в Україні перебувало 20 дивізій[43], до листопада їхня кількість скоротилося до 16.[44] Брати за основу підрахунків лише ці дивізії досить проблематично, оскільки деякі самостійні штаби бригад, такі як 15-та Баварська резервна піхотна бригада, де-факто виконували функцію штабу дивізії.[45] Крім того, було ще кілька батальйонів лан-

---

що), які свідчать про вербування й в австро-угорській зоні окупації, див., напр.: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.613, Nr. 1816, Anwerbung landwirtschaftlicher Arbeiterfamilien für Deutschland. Проте конкретних даних про кількість завербованих робітників досі не вдалося віднайти ні в німецьких, ні в австрійських архівних документах.

38 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, K.bayr. 15. Res.Inf.Brigade, Nr. 1752, An das K.bayr. Kriegsministerium, 23.4.1918.

39 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, Militärbezirk Kiew. XXVII. R.K, Abt. Ia, Nr. 1100, Richtlinien v. 13.4.1918. Етапні комендатури підпорядковувалися 15-й Баварській резервній піхотній бригаді, пор.: там само, Mkr 1824, K.Bayr.15.Res.Inf.Brigade Nr. 7347/Adj, An das Kgl. Bayr. Kriegsministerium, 16.9.1918.

40 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Bezirk Wolhynien West. Bay.Kav.Div., Abt. Ia, Nr. 2889 W., Etappenkommandanturen, 6.9.1918.

41 Пор.: там само, Bd. 20, Bay.Kav.Div., Abt. Ia, Nr. 4898 W, An das Generalkommando XXII. Res. Korps, 8.11.1918.

42 Пор.: там само, Abt. Ia, Nr. 4987 W, Regelung des dienstl. Verhältnisse zwischen Et.K'drn. u. Truppenführern, 18.11.1918.

43 Пор.: BA-MA, N 46/171, Truppen der Heeresgruppe, außer Etappe (o.D.). До перелічених там 15 дивізій невдовзі по тому долучилася ще й переведена в Україну 1-ша кавалерійська дивізія та чотири дивізії 52-го генерального командування особливого призначення в Криму.

44 Пор.: BA-MA, PH 5-I/3, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ib, Nr. 7110/18 v. 1.11.18. Непозначена на цій карті 7-ма Вюртемберзька дивізія ландверу перебувала на той час в Одесі, очікуючи (марно) на відправлення на інший театр бойових дій. Пор. також: Reichsarchiv (Hg.), Der Weltkrieg, 1914–1918. Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1918. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. – Bd. 13. – Berlin, 1942. – C. 397–398.

45 У вересні бригаді були підпорядковані два піхотних полки, один піхотний батальйон, п'ять кавалерійських полків (разом зі штабом бригади), один артилерійський полк і дрібніші підрозділи інженерних військ і військ зв'язку. Пор.: BayHStA-KA, MKr 1824, K.Bayr. 15. Res. Inf.Brigade, Nr. 7347/Adj, Bericht zu K.M.E. v. 20.8.1917, 16.9.1918.

дштурму. Натомість етапні й тилові війська в Україні в кількісному відношенні не відігравали особливої ролі. Тож можна припустити, що кількість німецьких окупаційних військ в Україні влітку 1918 р. становила загалом 250 тис. осіб[46] і наприкінці періоду окупації скоротилася до 200 тис.[47] Дані про кількість у 500 тис. німецьких солдатів в Україні, на які деколи можна натрапити в наукових публікаціях, безсумнівно, надто завищені.[48] Схоже, що на всьому окупованому німцями Сході між Балтійським і Чорним морями у період до листопада 1918 р. не могло перебувати більше, ніж 300 тис. солдатів.[49] Відтак «щільність окупації» німецьких військ на цій велетенській території була низькою, що можна простежити й на прикладі Баварської кавалерійської дивізії. Маючи у своєму підпорядкуванні всього лишень десять батальйонів, тобто приблизно 8 тис. солдатів, вона покривала територію у 35 тис. кв. км.[50] Це відповідає розмірам сьогоднішньої німецької федеральної землі Північний Райн-Вестфалія або ж австрійських Штирії й Нижньої Австрії разом узятих.[51]

Паралельно з військовою ієрархією існувала цивільна репрезентація Німеччини в Києві у формі Німецької Делегації в Україні на чолі з послом Філіппом Альфонсом Бароном Муммом фон Шварценштайном. Однак, попри свій титул, Мумм керував не посольством, а лише «дипломатичним представництвом». Крім того, в Катеринославі, Одесі, Харкові й Миколаєві були відкриті консульства, на які було покладено виконання завдань насамперед у консульській та економічній галузях.[52] Оскільки Україна офіційно мала статус дружньої країни й відповідно не перебувала під контролем німецької та австро-угорської військової адміністрації, то теоретично основну відповідальність за проведення політики щодо України було покладено на міністерство закордонних справ у Берліні. Реальність, звичайно, виглядала інакше, бо стратегією заправляли,

46 Пор.: BA-MA, N 46/171, Truppeneinteilung 13.6.1918. Сюди додалося ще близько 20 тис. солдатів етапної інспекції Буг. Про підрахунки кількості особового складу в окремих батальйонах та ін. див.: Hermann Cron, Imperial German Army 1914–18. Organisation, Structure, Orders of Battle. – Solihull, 2001 (оригінальне видання: Geschichte des Deutschen Heeres im Weltkrieg 1914–18. – Berlin, 1937). Окремі підрозділи, розташовані в Україні, принаймні що стосується особового складу, схоже, мали відповідну кількість солдатів. Пор.: BayHStA-KA, 5. Chevauleger Regiment, Bd. 1, 5. Chevauleger Regiment, KTB, Eintrag v. 1.6.1918; там само, Landsturmregiment 1, Bd. 4, Bayerisches Landsturmregiment 1. Anlagen zum KTB, 1.7.1918.

47 Пор.: BA-MA, PH 5-I/3, Heeresgruppe Kiew, Abt. Ib, Nr. 7110/18, 1.11.1918.

48 Пор.: Peter Borowsky, Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution 1918–19 // Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (Hg.), German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton – Toronto, 1994. – С. 84–94, див.: с. 86.

49 Пор.: BA-MA, RH 61/2315, Verteilung der deutschen und k.u.k. Divisionen am 26.10.1918. Відповідно у підпорядкуванні 8-го армійського командування залишалося ще чотири, а в 10-го – ще три дивізії. Три інші дивізії на той час перекидали на Західний фронт. Сюди ще треба додати 13 тис. німецьких солдатів, які перебували на Кавказі.

50 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Bezirk Wolhynien West, Bay.Kav.Div, Abt. Ia, Nr. 2198 W, 13.8.1918. Bericht über die Lage im Bezirk Wolhynien West.

51 Однак порівняно з періодом Другої світової війни цей показник був кращим. Пор. приклад 707-ї піхотної дивізії в Білорусії в 1941 р.: Peter Lieb, Täter aus Überzeugung? Oberst Carl von Andrian und die Judenmorde der 707. Infanteriedivision 1941/42 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – Nr. 50/2002. – С. 523–558, див.: с. 545.

52 Frank Golczewski, Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010. – С. 245.

безсумнівно, військові. Втім, завдяки добрим особистим стосункам Ґренерові й Мумму в окремих питаннях часто вдавалося знаходити компроміси, внаслідок чого зникали суперечності у незлагодженій паралельній ієрархії цивільних і військових представників. Проте якоїсь злагодженості командування німецьких окупаційних установ не існувало.

Оскільки Центральні держави офіційно виступили державами-гарантами України, то їм часто доводилося стримуватись у висловлюванні своїх позицій назовні. Багато німецьких офіцерів оцінювали цей факт як такий, що не сприяє їхній повсякденній роботі. Якщо Ґренер та інші вищі військові чини й могли висловлювати своє обурення з цього приводу в приватному колі, то підлеглим офіцерам вони наказували стримуватись у своїх оцінках німецької політики щодо України. Їм було дозволено «діяти політично» лише для того, щоб «заохочувати мешканців цієї країни до розсудливої, корисної діяльності».[53]

Айхгорн, Ґренер та їхнє оточення в Києві у приватних і особистих стосунках завжди дуже добре розумілися зі своїми українськими візаві, навіть із представниками Центральної Ради. Втім, водночас Ґренер називав Раду «клубом урядовців»[54] і «таємним зібранням незрілих студентів та інших молодих фантазерів і неприємних елементів».[55] У середині квітня в нього визріло рішення про те, що подальша співпраця з Центральною Радою неможлива. Сьогодні ні в кого немає сумніву, що Ґренер неабияк доклався до її повалення[56], бо ж недарма за кілька днів до того армійська група видала «Директиви про поводження військ у разі зміни уряду», які набули чинності під кодовою назвою «Зміна»[57], а командир розташованого в Києві 27-го резервного корпусу генерал-лейтенант Ґустав Бернгард фон Вацдорф у своєму особистому щоденнику 28 квітня зробив запис про заплановані на наступний день арешти членів українського уряду. А вже 29 квітня Вацдорф нотує до щоденника: «Війська у підвищеній бойовій готовності. Йде підготовка до повалення уряду».[58]

Напруженість у стосунках між німцями й Центральною Радою виникла ще раніше через два накази Айхгорна. По-перше, це був наказ про обробіток полів, який передбачав негайно почати посівну й повернути експропрійовані під час революції землі її власниками, а по-друге, наказ про запровадження німецького військово-польового судочинства в Україні, який викликав потужний спротив з боку Центральної Ради. А тому вона після засідання 28 квітня надіслала телеграфом до Берліна свій протест, а наказ про початок посівної

53 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, Heeresgruppe Eichhorn, N.O., Nr. 692, 27.6.1918.

54 Пор.: BA-MA, N 46/172, Brief Groeners an Ludendorff v. 23.3.1918.

55 Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, c. 348.

56 Однак див: там само, с. 357, прим. 365.

57 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Abt. Ia, Nr. 254/18 [без дати, проте незадовго до 24.4.1918], Richtlinien fьr Verhalten der Truppen im Falle Regierungswechsel. Згідно з дописокою, зробленою командуванням 27-го резервного корпусу, ознайомитися з цим наказом та опрацьовувати «Зміну» було дозволено лише офіцерам. Навіть до писарської роботи не були допущені унтер-офіцери чи рядові солдати. Пор. також: HStA Stuttgart, M 46/5e, Korps Knoerzer, Abt. Ic, Nr. 1121, Heeresgruppe Eichhorn drahtet, 29.4.1918.

58 Пор.: BA-MA, N 776/45, Tagebuch Generalleutnant v. Watzdorf, Einträge vom 28. und 29.4.1918.

оголосила нечинним. До того ж вона вимагала негайної відставки Айхгорна. Це була відверта провокація німецьких окупаційних властей, яка й дала їм привід виступити проти Центральної Ради: були арештовані військовий міністр, міністри закордонних справ і сільського господарства, а також кілька інших важливих осіб, а засідання Ради розпустили. Наступного дня німецький посланник Мумм хоч і вибачився перед Всеволодом Голубовичем через «неумисний розгін Ради», проте водночас Павло Скоропадський з кількома довіреними особами підготував з'їзд «хліборобів-власників», який проголосив його Гетьманом України.[59] Рада спробувала чинити спротив, залучивши до уряду представників соціалістів-федералістів та інших партій, створивши нову Державну раду та нову виваженішу конституцію, але було вже пізно: того ж дня пополудні прихильники Скоропадського почали захоплювати важливі установи за раніше розробленими планами. В ніч з 29 на 30 квітня відбулися сутички між відданими Раді військами та прихильниками Гетьмана.[60] Скоропадському за допомогою нечисленних підрозділів вдалося взяти під свій контроль військове міністерство, міністерство внутрішніх справ і державний банк, унаслідок чого центри влади опинилися в його руках.[61]

Гетьман заручився підтримкою німців іще до свого проголошення главою держави. Німецькі військові від середини квітня контактували зі Скоропадським. Незадовго до перевороту він пристав на чималі вимоги, які поставив перед ним Ґренер: визнання Брест-Литовського мирного договору, розпуск Центральної Ради, відмова від побудови власної української армії, визнання наказу Айхгорна про початок посівної, усунення «всіх недобросовісних осіб» з «державного управління», скасування всіх розпоряджень, які обмежують торгівлю з Центральними державами, розв'язання «аграрного питання шляхом відновлення права власності» (тобто повернення експропрійованих земель їхнім власникам, виплата відшкодувань за націоналізовану або роздану землю), визнання фінансових і валютних регулювань у дусі дотеперішніх домовленостей і, врешті, відшкодування за військову допомогу Україні. Скоропадський за винятком невеличких застережень цілком і повністю пристав на вимоги німців.[62]

59 Про інавгурацію Гетьмана див. доповідну відділу інформації: ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3670, Nr. 14.321, Bericht über die ukrainischen Verhältnisse, 10.6.1918.

60 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1498/3, Lage in der Ukraine, 28.4.1918; там само, Nr. 1517, Vorgänge in Kiew, 29.4.1918; там само, Nr. 1525, Nachrichten aus der Ukraine, 30.4.1918; там само, Nr. 1526, Nachrichten aus Kiew, 30.4.1918; там само, Nr. 1527, Burian an Trauttmansdorff, 30.4.1918; там само, Nr. 1528, Burian an Trauttmansdorff, 30.4.1918; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Chronologische Zusammenstellung der Kiewer Vorgänge.

61 Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, c. 152–172. Спогади ґрунтуються на різних версіях записів Скоропадського після війни. Складність в оцінюванні цього джерела в тому, що недостатньо марковані відмінності між різними версіями і лише подекуди можна натрапити на вказівки про розбіжності між ними.

62 У середині травня командування 2-ї/Східної армії поділилося з ВКА та міністерством закордонних справ своїми побоюваннями щодо домовленостей між Ґренером і Скоропадським. Однак міністерство розглядало ці домовленості не як державний договір, а як «неформальні домовленості», до яких був залучений і представник міністерства в Києві. Тож міністерство

30 квітня за сприяння представників Центральних держав, серед них Ґренера й Фляйшмана, він спробував сформувати новий уряд. Окупаційна влада, щоб досягнути ширшої підтримки серед населення, наполягала на залученні до уряду і політиків лівих поглядів.[63] Того ж дня він звернувся до українців з декларацією, в якій проголосив нову владу й оголосив про розпуск Центральної Ради. Прибічників Ради, які ще залишалися, арештували, а її приміщення захопили гвардійці Скоропадського.[64] Проте Гетьман, захопивши владу в такий спосіб та проводячи консервативну, антиреволюційну політику, в особі переважної більшості прибічників Центральної Ради забезпечив собі завзятих противників, які зрештою й спричинися до його повалення через півроку.[65]

Організувавши цей путч, німці хоч і досягли бажаної політичної мети, а саме усунули від влади Центральну Раду та створили замість неї надійного партнера для себе, проте реалізація цього плану їх не задовольняла. Арешти членів Центральної Ради організовував комендант Києва генерал-майор Ґаспар фон Ебергардт, проте вже через день він був змушений помінятися постом із командиром 33-ї бригади ландверу в Полтаві генерал-майором фон Діттфуртом.[66] Інші внутрішньополітичні імплікації, пов'язані з переворотом, німців, здавалося, не турбували, про що можна зробити висновок з оцінок в армійській групі Айхгорн-Київ: «Не треба переоцінювати того, що ми через наше втручання втратимо на популярності. Росіянин [sic!] надзвичайно поважає силу. З іншого боку, як засвідчив досвід, ми, терплячи уряд Центральної Ради, не завойовували популярності серед соціал-революціонерів».[67]

Німецькі військові мали в особі Скоропадського партнера, якого поважали вже лише за те, що він – колишній російський генерал. Він як продукт царської Росії та «пристрасний військовий» був «прибічником партії війни» і «натхненно» воював з німцями.[68] Втім, таке минуле німцям геть не заважало, почуття помсти чи якихось інших емоцій щодо Гетьмана в них не було – безсумнівна ознака останніх реліктів кабінетових воєн у тій Тотальній війні. Загалом ця повага ґрунтувалася на взаємності.[69] Дипломатам міністерства закордонних справ Гетьман теж виказував свою повагу на відміну від деяких представників

вважало, що Австро-Угорщина теж «залучена» до цих домовленостей, хоча це не означало, що окремі пункти не підлягають переглядові: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1548, Vertrag mit Skoropadsky, 5.5.1918.

63 Див.: розділ 2.а.

64 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1529, Die Vorgänge in Kiew III, 2.5.1918; див. перелік міністрів разом з оцінкою Фляйшмана: там само, Kt. 470, Nr. 1547, Vorgänge in Kiew IV, 3. Mai; там само, 1564, Vorgänge in Kiew VI, 8.5.1918.

65 Див.: розділи 2.а та 2.б.

66 Пор.: BA-MA, N 776/45, Tagebuch Generalleutnant v. Watzdorf, Eintrag v. 1.5.1918. Як зазначає Баумґарт: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, с. 359, прим. 375, Ебергардт очолив командування піхотної бригади на Заході.

67 Пор.: BayHStA-KA, 15.Res.Inf.Brig., Bd. 7, N.O. der OHL, Heeresgruppe Eichhorn, Zentral-Abt., Rgb. Nr. 390, Innere Lage, 17.5.1918.

68 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, N.O.d.O.H.L. Heeresgruppe Eichhorn, Zentral-Abt., Tgb. Nr. 503, Innere Lage unter besonderer Berücksichtigung des Hetmantums, 30.5.1918.

69 Пор.: Jaroslaw Pelenski, Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917–18) as Reflected in his Memoirs // Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (Hg.), German-Ukrainian Relations in His-

німецької економіки та австрійців з угорцями. Останніх він звинувачував у продажності й шахрайстві[70], а німці, крім того, стверджували, що він їх зневажав ще й за обмежені здібності у військовій царині.[71]

Управління в австро-угорській окупаційній зоні

27 березня, в день підписання угоди про окупаційну адміністрацію, начальник організаційного відділу ВКА генерал-майор Альфред Барон фон Вальдштеттен підготував доповідну записку про Україну. В ній він змалював похмуру картину хаотичної держави під керівництвом старого й безпомічного президента Центральної Ради Михайла Грушевського, яким маніпулюють усі, кому заманеться. Широка громадськість не сприймає ні Ради, ні уряду, ні української національної ідеї. Особливо небезпечний у політичному сенсі – Київ, де від більшовиків переховуються тисячі царських офіцерів і плетуть політичні інтриги. Крім того, негативні настрої стосовно Центральних держав поширюють офіцери Антанти, а революційні й антиреволюційні активісти сприяють посиленню хаосу. Поряд із цим Вальдштеттен критично висловився і про вплив німецького союзника, вимагаючи грошей для посилення власної пропагандистської діяльності в Україні, щоб протистояти німецькій активності в боротьбі за прихильність Центральної Ради.[72]

З провінційних міст, таких як Одеса, генерали австро-угорської армії теж повідомляли про хаотичну ситуацію. 12 березня німецьким і австро-угорським військам після почасти запеклих боїв хоч і вдалося захопити Одесу[73], проте командир 30-ї піхотної дивізії у своєму повідомленні від 18 березня описує ситуацію в місті як досі надзвичайно безладну й складну. Центральна Рада не має практично ніякої підтримки, а українськомовне населення перебуває тут у меншості. По інший бік нерішуче створюваних структур Центральної Ради стоїть краще організована Міська дума, яка користується ширшою підтримкою населення і має на меті створення вільного міста Одеси. Польський легіон, який своє завдання вбачає у захисті поляків в Одесі, хоч і дисциплінований, проте відмовив Центральній Раді у підтримці. Крім нього, в місті перебувають десятки тисяч солдатів розпущеної російської армії, вони об'єднуються в найрізноманітніші національні комітети, які переслідують свої власні інтереси. Забезпечення міста харчами, вугіллям, бензином і рудами катастрофічне, внаслідок чого існують побоювання виникнення подальших ексцесів.[74]

---

torical Perspective. – Edmonton – Toronto, 1994. – С. 69–83, див.: с. 73; Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, с. 276–279.

70 Пор.: Pelenski, Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany, с. 75.

71 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21, N.O.d.O.H.L. Heeresgruppe Eichhorn, Zentral-Abt, Tgb. Nr. 503, Innere Lage unter besonderer Berücksichtigung des Hetmantums, 30.5.1918. У цьому документі про Гетьмана сказано: «Його неповага до поляків, ні на що нездатних ні у військовій справі, ні в державотворчій сфері, – переконлива і правдива».

72 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1328, Waldstätten an AOK, 29.3.1918.

73 Про особливості революційного 1917-го в Одесі див.: Tanja Penter, Odessa 1917. Revolution an der Peripherie. Köln – Weimar – Wien, 2000.

74 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760, Fas. 9.

Дуже швидко стало зрозуміло, що майже немає експертів зі знаннями про щойно окуповану країну. Тож на початку квітня постановили «для відновлення торговельних зв'язків з Україною [...] залучати всіх австр.-угор. підданих, які вже мали зв'язки з цією країною до війни і знайомі з тутешніми обставинами». Згодом з усіх частин армії надійшли списки тих ґажистів[75] і колишніх військовослужбовців рядового складу, які знали мову й інколи по багато років проживали в цій місцевості.[76] Але через складну ситуацію з кадровим забезпеченням в армії загалом насправді вдалося скористатися послугами лише дуже невеликої кількості знавців країни.

В окупації України брали участь 2-га армія, а також частини 4-ї та 7-ї армій. Із введенням військ в Україну був перебудований Східний фронт, який тепер організовували не розташовані там армії, а генеральні командування: командування 2-ї й 4-ї армій (остання була розформована, а її частини інтегровані до 2-ї армії), які просувалися на територію України, були замінені на 4-те генеральне командування, а командування 7-ї армії – на 7-ме генеральне командування.[77] 4-те генеральне командування було сформоване у Львові на базі 4-го і 2-го квартир'єрських відділів, йому в підпорядкування були передані 2-га і 25-та піхотні дивізії, 45-та стрілецька дивізія, 12-та кавалерійська стрілецька дивізія та 4-та кавалерійська дивізія.[78] Командування очолив генерал піхоти Віктор Вебер фон Вебенау. Діяльність генерального командування поширювалася на територію окупованої австро-угорськими військами Волині, на частини території Люблінського військового генерального губернаторства, північну частину Бессарабії та на галицькі й буковинські території. На генеральне командування, поділене на етапні стаціонарні командування, в підпорядкуванні якого перебували переважно слабкі підрозділи ландштурму, було покладене виконання величезної кількості завдань. До них належали координація повернення військовополонених, репатріантів і реемігрантів, відновлення зруйнованої інфраструктури[79] та ліквідація зведених під час війни військових споруд, створення сільськогосподарських заготівельних загонів, прийом і відправлення майна, закупівля товарів в Україні для потреб війська, організація й охорона перевезень, охорона кордонів, будівництво необхідних споруд на перевантажувальних залізничних станціях (із залученням до робіт військовополонених), підтримання спокою й порядку, забезпечення поповнення особового складу у

75 Ґажист (нім. Gagist) – поняття, використовуване в Австро-Угорщині на позначення офіцерів і вищих унтер-офіцерів із тривалим досвідом служби в армії; пор.: Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Bewaffnete Macht. – Bd. V. – Wien, 1987. – C. 552, 593–598, 743.

76 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des 2. Armeekommandos am 8.4.1918.

77 Австро-угорські генеральні командування під час Першої світової війни не можна плутати з їхніми німецькими відповідниками під час Першої та Другої світової війни. На відміну від австро-угорських генеральних командувань, у німецькій армії під генеральним командуванням розуміли армійський корпус: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 4. Armee, Kt. 484, Beilagen zum Tagebuch des Generalkommandos 4 v. 8.4.–30.10.1918, Beilage 1.

78 Там само, Beilagen zum Tagebuch des Generalkommandos 4 vom 8.4.–30.10.1918, Beilage 6.

79 Формально відновлення перебувало в компетенції військового командування у Львові (перед тим у Моравській Остраві), яке, втім, було підпорядковане генеральному командуванню.

підрозділах ландштурму з репатріантів і завербованих місцевих мешканців.[80] Наприкінці літа всі території монархії, підпорядковані генеральним командуванням, на північному сході монархії були передані в компетенцію військових тилових центральних органів управління. Наприклад, управління галицькими територіями було доручено Львівському військовому командуванню.[81] Інші бойові частини були зняті з фронту й підпорядковані Східній армії або ж переведені на інші ділянки фронту.[82]

Армії, які окуповували Україну, поряд із військовими завданнями займалися ще й питаннями австро-угорських військовополонених, велика кількість яких поверталася на батьківщину. Переговори з питань військовополонених між Німеччиною, Австро-Угорщиною та більшовицькою Росією почалися в Петрограді ще 31 грудня 1917 р. Ці переговори, хоч вони й були присвячені відносно окресленому питанню, просувалися досить складно. Угоду вдалося підписати лише на початку лютого, втім, через припинення переговорів у Брест-Литовську 10 лютого 1918 р. й припинення перемир'я вона втратила чинність. Попри це, військовополонені вже в грудні 1917 р. самі почали вирушати додому. Їхній шлях через занурену в революційний хаос Росію був нелегким. Це непокоїло насамперед, звичайно, Австро-Угорщину, оскільки існували побоювання, що військовополонені, повернувшись додому, ще більше заразять «вірусом революції» і так уже нездорову атмосферу на батьківщині, що відповідно радикалізує настрої ще й у армії. А тому ВКА й далі наполягало на правовому врегулюванні питання військовополонених, розраховуючи на Червоний Хрест.[83] Під час вступу на територію України тисячі колишніх австро-угорських солдатів зголошувалися добровільно або їх збирали по селах і містах. Бем-Ермоллі у своєму щоденнику повідомляє про 66 273 військовополонених[84], які «прибули»

---

80 Про багатоманітність виконуваних завдань 4-м генеральним командуванням див.: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AG-Kdo, 4. Armee, Kt. 484, Beilagen zum Tagebuch des Generalkommandos 4 vom 8.4.–30.10.1918.

81 15 червня було розформоване й 7-ме генеральне командування, завдання якого на австро-угорській території були передані до компетенцій 4-го генерального командування, а з особового складу було сформоване й підпорядковане Східній армії 11-те корпусне командування. Про розформування 7-го генерального командування див.: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 7. Armee, Kt. 289, Separat-Reservat-Generalkommandobefehl Nr. 2 v. 14.6.1918.

82 4-те генеральне командування, значно зменшене, залишили для виконання завдань з управління Бессарабією (до передачі її румунським властям) і Волинню, а також для охорони кордону з Румунією: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 4. Armee, Kt. 484, Beilagen zum Tagebuch des Generalkommandos 4 vom 8.4.–30.10.1918, Übergabe des 4. GenKmdos an MilKmdo Lemberg, 18.8.1918. Загалом див.: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 4. Armee, Kt. 485, Nr. 45.587, Ausscheiden der innerhalb der Monarchie gelegenen Gebietsteile des 1. und 4. Genkmdos aus dem Bereich der A.i.F., 14.8.1918.

83 Verena Moritz – Hannes Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914–1921). – Bonn, 2005. – С. 210–229; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1018, Csicerics an AOK, 11.2.1918; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 696, Nr. 4017, Disziplinäre Verhältnisse beim ErsBaon SchR 31, 8.7.1918.

84 Ці дані, ймовірно, відповідають дійсності, оскільки квартир'єрський відділ 2-ї армії 9 березня повідомляв про прибуття від 3 до 5 тис. репатріантів щоденно: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 694, Nr. 1334, Heimkehrerzahlen, 9.3.1918.

до 2-ї армії лише протягом березня.[85] Наприкінці квітня командування корпусів одержали директиви з питань репатріації в Україні, де мали бути організовані лише збірні пункти, з яких репатріантів відправлятимуть до Австро-Угорщини на територію 4-го генерального командування.[86] Колишніх військовополонених для повернення додому мали забезпечувати достатніми фінансовими засобами на дорогу, щоб у них не було причин для невдоволення. Щоб їх зголошувалось іще більше, мали бути розклеєні відповідні плакати, а при репатріаційній місії в Києві та збірних пунктах у Харкові створені інформаційні пункти.[87] Проте й ці заходи, здається, не принесли бажаного результату, бо інформаційна служба у Володимирі-Волинському ще навіть у вересні повідомляла, що в Києві «багато наших в[ійськово]п[олонених] не хочуть кидати добру роботу й заробітки, що вони їх собі там познаходили».[88]

Через два тижні після захоплення влади Гетьманом австро-угорські війська в Україні були реструктуровані: 16 травня фельдмаршала Едуарда фон Бем-Ермоллі заступив на посаді генерал піхоти Альфред Краус. Йому на допомогу був приставлений начальник генерального штабу генерал-майор Олександр Белітска. 2-га армія була перейменована на Східну армію, її штаб-квартира знаходилася в Одесі.[89] Австро-угорська Східна армія складалася з 12-го корпусу, розташованого в Катеринославській губернії (15-та, 34-та і 59-та піхотні дивізії, 5-та гонведська кавалерійська дивізія і 145-та піхотна бригада), 25-го корпусу, розташованого на Поділлі (155-та гонведська піхотна дивізія і 54-та стрілецька дивізія) та 22-го корпусу в Херсоні (2-га й 7-ма кавалерійські дивізії та 11-та й 30-та піхотні дивізії).[90] Підрозділи формував особовий склад з південнослов'янських (словенських, хорватських) регіонів Габсбурзької монархії, південно-західних і північно-східних угорських регіонів, Богемії, Моравії, Галичини й Буковини.[91] Спочатку в окупації України брали участь також 36-та піхотна, 21-ша стрілецька[92] та 4-та кавалерійська дивізії.[93] До кінця жовтня залишилося всього-на-всього шість дивізій: у складі кожного з трьох корпусів

85 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Böhm-Ermolli, B 1466, Mikrofilm B 1466, Eintrag v. 28.–31.3.1918.

86 Збірні пункти розташовувались у наявних будівлях і кварталах, через брак матеріалів будівництво додаткових таборів не планувалося: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/KorpsKdo, 12. Korps, Kt. 1663, Nr. 8069, Regelung des Heimkehrerwesens in der Ukraine durch das 2. Armee-Kommando, 28.4.1918.

87 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 693, Nr. 2923, Regelung des Heimkehrerwesens in der Ukraina, 13.6.1918.

88 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3674, Nr. 24.107, Verhältnisse in der Ukraine, 16.9.1918.

89 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 695, Nr. 1872, Kommandoverhältnisse, 29.3.1918.

90 Там само, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee am 20. Mai 1918.

91 Rudolf Hecht, Heeresergänzung – Österreich-Ungarn im 1. Weltkrieg. – Wien, 2010. – С. 449–457.

92 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 693, Nr. 853, Sammelakt zur militärischen Teilnahme an der wirtschaftlichen Ausnutzung der Ukraine, Februar/März 1918.

93 Див.: Österreich-Ungarns letzter Krieg. Das Kriegsjahr 1918. – Nr. VII. – Beilagen 6 і 27.

було по дві дивізії[94], а 2-га кавалерійська дивізія (в ній залишилася тільки 3-тя кавалерійська бригада) та 145-та піхотна бригада підпорядковувалися командуванню Східної армії безпосередньо.[95] Що стосується кількості особового складу, то, як і в німецькій армії, вона не була такою великою, як дехто стверджує: Східна армія сама наприкінці серпня подавала дані про щонайбільше 240 тис. осіб[96], до кінця жовтня ця кількість скоротилася більш ніж удвічі.[97]

До літа була створена ціла мережа австро-угорських військових і адміністративних структур в Україні.[98] Уповноваженим генералом у Києві був генерал-майор Леліо фон Спаннокі, йому допомагав майор Моріц Фляйшман фон Тайсрук (він також був «уповноваженим ВКА при Центральній Раді»). Спаннокі підпорядковувався безпосередньо ВКА, формально йому були підпорядковані всі військовослужбовці Австро-Угорщини, розташовані в Києві й у німецькій зоні окупації. Офіцери генерального штабу австро-угорської армії при армійському корпусі Айхгорн-Київ, представники Австро-Угорщини в німецько-австро-угорському економічному управлінні й у місіях у справах військовополонених мали виконувати його розпорядження з військово-політичних та економічних питань. Спаннокі мав якомога тісніше співпрацювати з послом Форґачем, питання політичного характеру вони мали розв'язувати разом.[99] Репатріацією військовополонених займалася розташована в Києві місія на чолі з фельдмаршал-лейтенантом Ґеорґом Алексіхом. Військове міністерство Австро-Угорщини представляв у Києві Ґустав Рімер (до того «військова місія», яку очолював полковник Мілан Леннох[100]). «Уповноваженим у справах генерального штабу при вищому командуванні армійської групи Ахгорн-Київ» був призначений ротмістр Клеменс Вальдбот цу Бассенгайм-Борнгайм. Військовими представниками, котрі мали й повноваження економічного характеру, були капітан Йозеф Дароці, уповноважений при економічному управлінні, та майор Франц Бухар, уповноважений начальника військових залізничних шляхів і начальника

94 12-й корпус: 5-та гонведська кавалерійська, 15-та піхотна, 59-та піхотна та 4-та кавалерійська дивізії; 17-й корпус: 11-та піхотна та 7-ма кавалерійські дивізії; 25-й корпус: 155-та гонведська піхотна та 54-та стрілецька дивізії.

95 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2626, Nr. 8399, Kriegsgliederung der k.u.k. Ostarmee, 1.10.1918.

96 На їхнє забезпечення йшло майже 97,4 млн крон на місяць: ÖStA,, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 710, Nr. 43.295, Stellungnahme zur beabsichtigten Aufbringung des Heeresbedarfes in der Ukraina, 26.9.1918.

97 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2626, Nr. 8399, Kriegsgliederung der k.u.k. Ostarmee, 1.10.1918; Österreich-Ungarns letzter Krieg. Das Kriegsjahr 1918. – Nr. VII. – Beilage 32, Letzte Kriegsgliederung der öst.-ung. und der dem k.u.k. AOK unterstellten deutschen Streitkräfte am 15. Oktober 1918; Krauss – Klingenbrunner, Besetzung der Ukraine 1918, с. 389. Див. також: John Ellis – Michael Cox, The World War I Databook. The Essential Facts and Figures for All the Combatants. – London, 2001. – С. 247.

98 Про посади й осіб у Києві станом на 8 серпня див.: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2618, Nr. 4597, Verzeichnis der öster.-ung. und deutschen Behörden und Funktionäre in Kiew, 7.8.1918.

99 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2626, Mappe «Ukraine. Geheimakten», Nr. 20, Befehlsverhältnisse in der Ukraine, 20.6.1918.

100 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee am 20.7.1918.

цісарсько-королівського штабу при залізничному управлінні в Києві. Губернатором Одеси[101] був фельдмаршал-лейтенант Едуард Едлер фон Бельц.[102]

Загалом Краус намагався перетворити Одесу на економічну й політичну противагу Києву, скориставшись наявними сепаратистськими тенденціями. Австро-угорські війська уклали з українським урядом угоду, в якій ішлося про перебування уповноваженого українського уряду при командуванні Східної армії в Одесі, а також про часткові консультації щодо деяких питань, які стосувались окупаційних військ в Україні. Угода обурила німецьке керівництво в Україні, оскільки воно підозрювало, що Австро-Угорщина прагне створити на півдні України власну українську державу зі столицею в Одесі. І ці побоювання були небезпідставні, бо ж чи не піднімав Краус час від часу це питання, а особливо у зв'язку з міркуваннями про офіційну військову окупацію країни.[103] Айхгорн після підписання угоди надіслав протест до Скоропадського й до командування Східної армії. В цій угоді він убачав порушення Брестського мирного договору й загрозу поділу[104] України. Проте Краус і далі наполягав на відрядженні представника українського уряду до Одеси.[105] Однак Гетьман теж не був у захваті від акцій австро-угорців в Одесі, а тому не довіряв їм.[106]

Вдаючись до таких дій, Краус хотів обійти не лише німецькі війська з їхнім одноосібним впливом у Києві, а й австро-угорське міністерство закордонних справ, представники якого завойовували в Києві дедалі впливовіші позиції. Буріан, який очолив міністерство в середині квітня, намагався взяти політичні справи в Україні під свій контроль, вказуючи військовим на їхнє місце. Його попередник Чернін, ведучи затяжні переговори про мир з Румунією, про укладення Брестського договору з більшовицькою Росією, займаючись польським питанням, і через аферу Сикстуса втратив у період від лютого до квітня контроль над ситуацією в Україні.

Щільна мережа новостворених австро-угорських інституцій в Україні водночас ускладнювала розподіл відповідних компетенцій між ними. Через це між військовими й політичними інстанціями інколи виникали тертя, які забирали багато часу й енергії. Численні суперечки відбувалися, скажімо, щодо контролю над міграцією українців до Австро-Угорщини, оскільки існували побоювання, що галицькі й буковинські українці, об'єднавшись з українцями з колишньої

101 Перед тим командир групи, пізніше військовий губернатор Одеси.

102 Про структуру Східної армії станом на 1 жовтня 1918 р. див.: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2626, Nr. 8399, Kriegsgliederung der k.u.k. Ostarmee, 1.10.1918.

103 Краус пропонував поділити Україну на два генеральні губернаторства, а для «Генерального Губернаторства Південна Україна» навіть подав докладну адміністративну концепцію: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1729, Ziele der Monarchie in der Ukraine, 6.7.1918.

104 Німці й українці висловили рішучий протест проти втручання в українську внутрішню політику в Одесі. Лише після того, як сам Краус, а також Вальдбот і Форґач почали викручуватися, ситуація дещо залагодилася. Пор.: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1614, Komorny-Absetzung, 20.5.1918; там само, Nr. 1629, Ostarmee an AOK, 22.5.1918; там само, Nr. 1644, Beratungen mit Staatssekretär Kistiakowski, 23.5.1918; там само, Kt. 472, Nr. 1707, Aktenkonvolut zur Situation in der Ukraine, 13.–25.6.1918.

105 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 471, Nr. 1679, Fragen der Ostarmee, 5.6.1918.

106 Там само, Kt. 472, Nr. 1712, Aktenkonvolut zu den Verhältnissen in der Ukraine, 29.5.–30.6.1918; Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, c. 269–273.

Російської імперії, стануть неконтрольованою відцентровою політичною силою. За видачу українцям дозвільних документів для в'їзду в Австро-Угорщину загалом відповідала цісарсько-королівська військова місія в Києві, у процес ухвалення рішень якої була залучена, втім, і розвідка 2-ї/Східної армії. В особливо невідкладних випадках дозвіл на в'їзд міг видавати й представник міністерства закордонних справ Форґач.[107] Лише на початку серпня вдалося досягнути порозуміння щодо нового регулювання цього питання: повноважень засвідчувати паспорти зі всієї України набули паспортні бюро міністерства закордонних справ у Києві й Одесі. Проте треба було ще мати й перепустку з паспортного бюро ВКА. Крім цього, були ухвалені директиви про Малий прикордонний рух, на який покладали надії, що він покращить торгівлю між українськими, з одного боку, та галицькими й буковинськими торгівцями, з другого, а відтак і ситуацію з постачанням у монархії загалом.[108] Проте Малий прикордонний рух спричинив хіба що пожвавлення контрабанди, до того ж не лише товарів, а й, поза всяким сумнівом, пропаганди.

Після довгих дискусій 1 червня було запроваджене військово-польове судочинство і в австро-угорській окупаційній зоні цілковито за зразком німецьких військово-польових судів. Збільшення чисельності польової жандармерії мало на меті посилити боротьбу з повстанським рухом[109], хоча 4 тис. жандармів станом на середину серпня (з них півтори тисячі перебували лише в Одесі) для території окупаційної зони було надто мало.[110] Дещо пізніше порівняно з німцями, а саме від червня 1918 р. міністерство закордонних справ і командування почали сильніше наполягати на співпраці між військами й українськими властями[111]: від заборони безпосередньо впливати на залізничні перевезення (потрібний був дозвіл вищої інстанції) до вимоги співпрацювати з відповідними українськими військовими й цивільними установами.[112]

---

107 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des 2. Armeekommandos am 10.5.1918. Про Цітковського (нар. 2.10.1883 р.): Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1916. Nach dem Stande vom 26. Mai 1916. – Jg. 20. – Wien, 1916. – C. 460.

108 Там само, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee am 13.8.1918.

109 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 472, Nr. 1707, Aktenkonvolut zur Situation in der Ukraine, 13.–25.6.1918.

110 За кількістю польових жандармів ця територія посідала третє місце після Сербії та Люблінського військового генерального губернаторства, які були набагато меншими за розміром: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 475, Nr. 1906, Darstellung der materiellen Lage der Armee im Felde, 18.8.1918, Beilage 12.

111 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Op. Geh. Nr. 1560, Gerichte, Kriegsleistungsgesetz Ukraine, 6.5.1918; там само, Nr. 1568, Kriegsleistungsgesetz in der Ukraine, 9.5.1918; там само, Nr. 1581, Regelung der Verhältnisse in der Ukraine, 12.5.1918; там само, Nr. 1583, Gerichtsbarkeit, Kriegsleistungsgesetz in der Ukraine, 13.5.1918; там само, Nr. 1586, Anordnungen der Deutschen in der Ukraine, 14.5.1918; там само, Nr. 1612, Gerichtsbarkeit und Kriegsleistungsgesetz in der Ukraine, 19.5.1918.

112 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee am 20.5.1918; там само, Beilage zu Allgemeinen Verlautbarungen Nr. 152; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt,

Однак, попри всі зусилля, австро-угорські інституції в Україні навіть приблизно не мали того впливу, який мали інституції німецького союзника. Яскравим свідченням цього став прихід до влади Скоропадського, з чого користав Ґренер, а Фляйшман з Форґачем спостерігали за всім збоку. Вони хоча й відчували, що відбувається, втім, аби мати докладну інформацію, могли хіба що спробувати дискретно розпитати безпосередніх учасників подій.[113] Насамперед Фляйшман, використовуючи непогану мережу «симпатиків Австрії», «відданих» осіб, намагався одержати більше інформації та спробувати впливати на ситуацію, втім, якогось суттєвого успіху він так і не досягнув.

Спільні адміністративні органи окупаційних властей

Якщо про якусь спільну військову структуру в Україні Австро-Угорщина й Німецька імперія так і не змогли домовитися, то принаймні для кращого використання економічних ресурсів на окупованих територіях вони були змушені разом організовувати управлінські структури. В домовленостях про управління окупованою територією України, досягнутих 28 березня, вже містилися перші узгоджені позиції в економічній галузі, серед яких, наприклад, управління залізницями й корабельнями, а також домовленості, які регулювали судноплавство на річках і в Чорному морі. Для організації функціонування залізничного транспорту було створено Спільне управління залізниць у Києві, а з питань регулювання судноплавства – Центральне управління річкового транспорту, яке завдяки провідній позиції австро-угорського річкового судноплавства на Дунаї очолив офіцер австро-угорської армії.[114] Близько двох десятків договорів, угод і протоколів, які Центральні держави уклали між собою та/або з Україною від квітня до вересня, регулювали майже винятково економічні питання: створення інституцій для кращого використання ресурсів, регулювання цін на продукти харчування, податкові квоти, формули розрахунків для визначення видатків і зібраних товарів. І лише дві угоди були присвячені не винятково економічним питанням: уже згадувана угода про військову адміністрацію та угода з Україною про передачу 1-ї кавалерійської стрілецької (козацької) дивізії, про яку ще йтиметься нижче. Центральними економічними інституціями були Українська продовольча рада, німецько-австро-угорське економічне управління та Українське державне хлібне бюро.[115]

Однак, попри таку кількість регулювань, у повсякденній діяльності союзників і далі виникали тертя. Як повідомляв ВКА у розлогому звіті наприкінці травня представник австро-угорської армії при вищому командуванні армійської групи Айхгорн-Київ ротмістр Вальдбот, причина могла бути в особистій

Kt. 693, Nr. 2856, Organisation der ukrainischen Militär- und Zivilbehörden, 23.6.1918; там само, Kt. 696, Nr. 4111, Verkehr mit ukrainischen Behörden, 16.7.1918.

113 Див., напр., висловлювання Скоропадського про Фляйшмана: Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, с. 155.

114 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1430, Regelung von einigen Fragen in der Ukraine, April 1918.

115 Докладніше див. розділ 3.в.

неприязні Ґренера й Крауса. Останній віддано пильнував за незалежністю австро-угорських інтересів в Україні, тоді як Ґренер з великою самовпевненістю за згодою створеного ним нового українського уряду прагнув використовувати Україну в німецьких інтересах. Ґренер не один раз давав Вальдботові зрозуміти, що йому не надто до вподоби ні Брест-Литовський мирний договір, ні лютневі Берлінські домовленості, ні Київські угоди, підписані в травні, оскільки всі вони ґрунтуються на «ілюзії», що існує незалежна й самостійна українська держава. Все «будувалося на цьому неправдивому підмурівку. Насправді ж Україна – країна без кордонів, без мови, без уряду». Вальдбот натомість намагався вгамовувати пристрасті, які спалахували між командуванням армійської групи Айхгорн-Київ і Східної армії, що йому в окремих випадках непогано вдавалося.[116]

Військова співпраця між Центральними державами в Україні була відносно безпроблемною лише в морській галузі: дивізіон Вульффа австро-угорської Дунайської флотилії стояв у портах Одеси й Херсона; німецькі підводні човни, болгарські й турецькі військові кораблі – в Одеському порту; турецькі військово-морські сили перебували також у Севастополі.[117] Вони мали контролювати Чорне море та судноплавні річкові шляхи й пришвидшувати відправлення товарів з України. Вони брали також участь у боях за захоплення території України, а присутність турецьких військово-морських сил обґрунтовувала й претензії (безуспішні) Туреччини на Крим.

Нерішуча «українізація»: українські військові організації в період окупації

Якщо німецька окупаційна влада й покладалася на співпрацю з українськими властями під час придушення повстань, то до побудови української армії вона ставилася досить скептично. Центральна Рада невдовзі після повернення до влади в Києві розпочала організовувати принаймні тимчасові міліцейські та добровольчі формування («червоні й чорні гайдамаки», «Запорізький загін», «січові стрільці»), які мали слугувати урядові озброєною підмогою до побудови організованого війська. «Стару армію»[118] через її ненадійність у квітні 1918 р. майже повністю розформували, а побудову нової німецькі військові, такі як Ґренер, а також ВКА Австро-Угорщини вважали фактором небезпеки.[119] Незважаючи на це, Центральна Рада, перебуваючи в контакті з Центральними державами, намагалась організувати нову українську армію. А тому офіцерам, унтер-офіцерам і рядовому складу були повернуті звання з часів до «жовтневого перевороту».[120] Кістяк війська мали формувати 18- та 19-річні хлопці, оскільки їх не зачепив «руйнівний вплив рад солдатських депутатів і більшовицьких теорій».

116 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1649, Waldbott an AOK, 28.5.1918.

117 Österreich-Ungarns letzter Krieg. Das Kriegsjahr 1918. Beilagen VII, Beilage 6, Karte «Kräftegruppierung im Südosten nach Besetzung der Ukraine am 1. Juni 1918».

118 Під «старою армією» розуміли залишки війська з часів Тимчасового уряду, яке було організоване з підрозділів колишньої царської армії.

119 Пор.: BA-MA, N 46/172, Niederschrift über die Besprechung, An ObOst v. 23.4.1918.; ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2614, Nr. 2387, Ukrainasitzung, 28.6.1918.

120 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee am 14.7.1918.

Набір рекрутів мав розпочатись у червні 1918 р., проте його щоразу відкладали. Як міліцейські й добровольчі формування та організована за сприяння Центральних держав «Українська козацька стрілецька дивізія» мали інтегруватись у це військо, на той час було ще невідомо.[121]

Створення в Німеччині й Австро-Угорщині українських дивізій з російських військовополонених української національності викликало в Центральних державах бурхливі дискусії. У Відні й Берліні побоювалися, що ці підрозділи одного дня можуть виступити проти власних військ. Невдовзі після підписання Брестського договору, наприклад, у Цислейтанії почали їх збирати й готувати для відправлення в розпорядження Центральної Ради.[122] Втім, якщо Німеччина навесні 1918 р. розформувала свою дивізію (через колір одностроїв її називали ще «синьожупанниками»), Австро-Угорщина й далі розраховувала на ці підрозділи, хоча щодо них і існував скепсис.[123] Українців вербували серед військовополонених, дислокованих у 2-му й 4-му районах армії[124] та розміщених у верхньоавстрійських таборах для військовополонених Кляйнмюнхен і Фрайштадт (часто їх називали «сірожупанниками»). Військовополонених, розміщених на Східному фронті, збирали у Володимирі-Волинському. У Верхній Австрії були сконцентровані насамперед офіцери, де вони проходили підготовку, щоб сформувати «основу дисциплінованої, боєздатної й дружньої до монархії армії».[125] Лише згодом їх відправили на Волинь. За «вишкіл» офіцерів відповідали розвідувальний відділ ВКА та власні «органи пропаганди», залучені з лав «Союзу Визволення України».[126] Ці війська не лише мали стати майбутньою основою для гарантування внутрішньої безпеки України, а й були сигналом для українців у монархії про те, що Австро-Угорщина серйозно ставиться до українського руху й підтримує його, втім, воліє його бачити здебільшого за межами монархії.[127] Політичний вишкіл офіцерів зосереджувався на пропагуванні дружніх стосунків і взаємній вигоді від співпраці між Австро-Угорщиною та Україною. В соціальному блоці йшлося про боротьбу з «більшовицькими ідеями» та про їхню абсурдизацію. З цією метою виходила українська газета «Відродження», друкувались інші газети й брошури.[128] Хоча підрозділ і називався «дивізією», він налічував усього-навсього 7227 бійців і складався з піхотних рот, дивізійної кавалерії та артилерії, однієї технічної й однієї телефонної роти, санітарної частини й дивізійного обозу. Крім того, до нього входило ще 220 австро-угорських офіцерів і солдатів,

121 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1407, Lage in der Ukraina Ende März 1918, 16.4.1918.

122 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 692, Nr. 702, Ukrainische Kriegsgefangene – Formierung zu Abteilungen, 19.2.1918.

123 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2614, Nr. 2387, Ukrainasitzung, 28.6.1918.

124 ÖStA, KA, FA, NFA, Sonstiges, Ukrainische Formationen, Kt. 1952, Nr. 1, Anweisung zur Formierung ukrainischer Baone des k.u.k. 4. Armeekommandos, 18.2.1918.

125 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3669, Nr. 7370, Formierung der ukrainischen Armee, 3.4.1918.

126 Там само, Nr. 6815, Propaganda bei ukrainischen Truppen, 22.3.1918.

127 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1632, Ukrainische Division, 29.5.1918.

128 Там само, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3669, Nr. 7370, Formierungen der ukrainischen Armee, 3.4.1918.

які займалися військовим вишколом бійців дивізії.[129] Гетьман, упродовж кількох місяців неодноразово вдаючись до інтервенцій і тиску[130], наполягав на передачі підрозділу в розпорядження українського уряду, і врешті наприкінці серпня «1-ша Українська стрілецька дивізія»[131] прибула в Україну.[132] Українців серед російських військовополонених уже більше не мобілізували.[133]

Поряд із цим підрозділом, сформованим під австро-угорським контролем для України, Центральна Рада створювала різноманітні формування січових стрільців. Серед них був і батальйон, сформований у 1917–1918 рр. з австро-угорських військовополонених на території України: Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців.[134] Створення цього підрозділу викликало невдоволення ВКА, оскільки його бійці як громадяни Австро-Угорщини воювали на боці іншої країни, а відтак були «державними зрадниками». 27 квітня, тобто за день до зміни влади в Києві, Фляйшман радив поки що не робити ніяких кроків щодо січових стрільців, а «виступити з протестом лише тоді, коли Рада стане незговірливою й буде причина позбавити її цього захисту». 6 травня референт відділу юстиції ВКА прямо висловився за те, що громадяни Австро-Угорщини мають негайно вийти з лав січовиків, повернутися на батьківщину й через порушення «присяги на вірність», що підпадає під кримінальну відповідальність, постати перед судом.[135] Зрештою, й через таку загрозу стрільці залишалися найвідданішими військовими загонами Центральної Ради під час путчу Скоропадського й кілька місяців поспіль не бажали визнавати владу Гетьмана. Кілька сотень із них у середині травня в Олександрівську долучилися до «бригади Натієва», яка була теж вороже налаштована до Гетьмана.[136]

Січових стрільців не можна плутати з «Українськими січовими стрільцями». Це було галицьке добровольче формування, яке створили на початку війни і яке мало намір воювати з Росією. Проте «Українські січові стрільці» висували надто високі вимоги до австро-угорських властей: вони вимагали кращого оснащення, кращої освіти, кращого ставлення, а до всього того ще й заснування української

129 Структура дивізії була досить унікальною й не відповідала звичним нормам, див.: ÖStA, KA, NFA, Sonstiges, Ukrainische Formationen, Kt. 1952, Nr. 28, Organisation der 1. Ukrainischen Schützen-Kosakendivision.

130 ÖStA, KA, NFA, Sonstiges, Ukrainische Formationen, Kt. 1952, Nr. 724, Telegramm des AOK-Verbindungsoffiziers bei den ukrainischen Truppen an die Operative Abteilung des AOK v. 11.7.1918; Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, c. 216.

131 Дивізію часто називали «1-ша Українська стрілецька козацька дивізія», проте влітку слово «козацька» з офіційної назви усунули.

132 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA X, Russland Liasse XI d/9, Plan der Aufstellung einer ukrainischen Armee, Juli–Oktober 1918. Докладніше див. розділ 2.

133 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3673, Nr. 23.750, Ronge an Kriegsministerium/Abt.10, Oktober 1918; ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 1041, Liasse Krieg, 58 Ukraine, Fol. 228–233, AOK an Ministerium des Äußern, 24.8.1918.

134 Про різноманітні військові підрозділи Центральної Ради див.: Peter Abbott – Eugene Pinak, Ukrainian Armies 1914–55. – Oxford, UK – New York, 2004. – C. 9–13.

135 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr.1513, Stellungnahme des Justizreferenten des AOK, 6.5.1918.

136 Там само, Kt. 472, Nr. 1709, Vertrauliche Nachrichten aus der Ukraina, 25.5.1918.

держави.[137] Боячись, що створення сильного українського легіону розсердить поляків і сприятиме посиленню українського руху в Галичині, австро-угорські власті не приставали на ці вимоги в повному обсязі. Лише невелика частина «Українських січових стрільців» потрапила до лав цісарсько-королівського українського легіону. Цей легіон був погано оснащений і, налічуючи лише дві з половиною тисячі бійців, надто малий, зате дуже мотивований.[138]

До червня 1918 р. для захисту свого уряду Гетьман створив гвардію, яка складалася переважно з колишніх царських офіцерів і до якої входило п'ять піхотних та одна кавалерійська рота.[139] На початку липня Ґренер навіть наказав не чинити жодних перешкод у вербуванні колишніх російських офіцерів до лав української армії.[140] До того часу були сформовані два інженерні батальйони, один технічний полк, 1-ша Київська піхотна дивізія, 121-й, 122-й і 123-й полки, артилерійська бригада та чотири гвардійських кавалерійських полки. Проте підрозділи Вільного козацтва, яких використовували в боях з більшовиками як «спеціальне військо», німці роззброїли.[141] Влітку формування армії просувалося повільно. Цісарсько-королівська служба зв'язку у вересні й жовтні повідомляла, що організація – ще надзвичайно нескоординована, рівень дисципліни й підготовки – поганий, мобілізація – повільна, хоча постачання й оснащення війська – відносно добре. За інформацією українського військового міністра від 25 жовтня, чисельність війська, попри докладені зусилля, становила всього лише 85 тис. осіб[142], чого було вочевидь замало для стабілізації держави.

Увагу Центральних держав привертала й українська прикордонна охорона. До її складу входило 28 бригад (загалом 120 тис. осіб), які підпорядковувалися безпосередньо військовому міністерству. Проте і її діяльність була ще нескоординована й хаотична, а оснащення – далеким від належного. Бійців на службу для охорони кордонів набирали з колишніх російських солдатів незалежно від роду військ. Оскільки до червня платню не виплачували, дуже високим був рівень хабарництва й дезертирства.[143] Попри це, прикордонна охорона разом із німецькими військами мала забезпечувати охорону державного кордону з більшовицькою Росією довжиною в кілька тисяч кілометрів, щодо багатьох ділянок якого до того ж точилися суперечки.

В тому, що формування українського війська просувалося надто повільно і що напіввійськові формування перебували переважно в жалюгідному стані,

137 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 902, Liasse Krieg 8b, Ukraine 1914 VIII–1915 VII, Fol. 461–465, Forderungen der Sitschower-Schützen, August 1914.

138 Див. також розділ 1.в.

139 Див. також: Abbott – Pinak, Ukrainian Armies 1914–55, с. 13–16.

140 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2615, Nr. 2788, Groener an AOK, 3.7.1918.

141 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3670, Nr. 13.754, Militärische Daten über ukrainische Armee, 12.6.1918; ebd., Kt. 3671, Nr. 15.956, Ostarmee an AOK, 24.6.1918.

142 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3674, Nr. 24.107, Verhältnisse in der Ukraine, 16.9.1918; там само, Nr. 26.131, Militärpassstelle Kiew an AOK, 2.10.1918; там само, Nr. 26.587, Ostarmee an AOK, 12.10.1918; там само, Nr. 26.588, Aktenkonvolut zur ukrainischen Armee, 12.7.–5.10.1918; там само, Kt. 3675, Nr. 28.065, ukrainische Armee, 25.10.1918.

143 ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3670, Nr. 14.707, Ukrainische Grenzwache, 14.6.1918; там само, Kt. 3671, Nr. 15.701, Militärpassstelle an AOK, 23.7.1918.

була провина не лише Центральних держав. Більша частина провини лежала на самому Гетьманові, оскільки він не вірив, що Центральні держави виведуть війська раніше весни 1919 р., і тому не усвідомлював нагальності питання побудови власних збройних сил.[144] Лише коли Центральні держави почали готуватися до виведення військ, вони постановили «всіма засобами» форсувати формування української армії, «навіть коштом мобільності [...] власних військ».[145] Озброєння мали забезпечити російські трофейні запаси.[146] Українська армія мала стати противагою частинам Антанти та більшовицьким військам. Плани були дуже амбіційні: армію мали формувати шістнадцять піхотних дивізій, чотири кавалерійські дивізії, одна самостійна кавалерійська бригада та кілька дрібніших уже наявних підрозділів. Допомога з побудови української армії була компонентою ширшої політики «українізації».[147] Втім, поштовх до такої нової політики надійшов ззовні: через загрозу поразки на Західному фронті подальше перебування військ Центральних держав в Україні ставало дедалі менш імовірним.

Культурно-пропагандистська діяльність Центральних держав

Пропагандистська робота у формі видавничої, культурної та інформаційної політики швидко стала основним полем діяльності окупаційної адміністрації. Попри те що в німецьких військових документах подекуди можна натрапити на вимоги вести цілеспрямовану пропагандистську діяльність і що Ґренер у серпні особисто потурбувався про відрядження журналістів із Німеччини, організувавши велику прес-конференцію в Києві[148], брак джерельної бази не дозволяє провести достатній аналіз зусиль німецької адміністрації у цій царині. З українських джерел відомо лише те, що німецькі війська в Києві запровадили певну цензуру і через появу критичних статей у пресі в перший період окупації закривали то ту, то ту газету.[149]

Що стосується Австро-Угорщини, то тут справа з джерелами відчутно краща. Вже за кілька днів до початку просування військ на Схід відділ зв'язку 12-го корпусу видав директиви, які закликали й у майбутньому діяти вельми обачно з огляду на проникнення пропагандистських матеріалів через нещільно укріплений фронт і разом із напливом власних військовополонених. Цьому

144 Пор.: Pelenski, Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany, c. 77; Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, c. 203.

145 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, 18. Kavalleriebrigade, Abt. I, Nr. 70 per. geheim v. 28.10.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3674, Nr. 27.007, Karte über Grenzeinteilung der ukrainischen Korpsbezirke 12.10.1918; там само, Nr. 27.683, Militärpassstelle an AOK, 12.10.1918; там само, Nr. 27.684, Militärpassstelle an AOK, 15.10.1918.

146 Пор.: BayHStA-KA, Etappenkommandantur 54, Bd. 22, Chef des Generalstabes des Feldheeres, Abteilung Fremde Heere, Nr. 19210, Die Ukrainische Wehrmacht Ende Oktober 1918, 1.11.1918.

147 Ґренер, наприклад, 20 жовтня писав, що новий уряд має стати більш «українізованим» і лівішим. Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, c. 446–447.

148 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, c. 425–437.

149 Mark von Hagen, War in a European Borderland. Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle – London, 2007. – C. 90–91.

слід протидіяти за допомогою мережі шпигунів, цивільних агентів[150] і власної пропаганди і серед російських солдатів, і серед цивільного населення, щоб «наблизити остаточне повалення більшовиків [у Москві]». З цією метою як докази рекомендувалося наводити хаотичну ситуацію в Росії, антидемократичні заходи та суперечливі висловлювання Троцького.[151] Іронічність ситуації була в тому, що в антидемократичності Росію звинувачувала монархія, яка під час війни кілька років не дозволяла проводити засідання свого парламенту, застосовувала зброю проти власного населення, придушуючи голодні страйки, а в 1914 р. без будь-яких конкретних доказів стратила й інтернувала тисячі своїх громадян, звинувативши їх у «русофільстві».

Щоб краще утверджувати власну позицію, наприкінці березня ВКА заснувало в Україні газету «Неделя». Вона мала боротися з більшовицькими ідеями й наголошувати на зміцненні стосунків між Габсбурзькою монархією й Україною в майбутньому, а також на доброму ставленні до українських військовополонених в австро-угорському полоні (насамперед на культурному просвітництві полонених у таборі Фрайштадт). Крім того, вона мала «тлумачити у вигідному світлі» положення Брестського мирного договору, укладеного з Україною, підкреслюючи насамперед його політичні й економічні переваги, а також узгоджене розв'язання питання Холмщини. Поряд із газетою вимагалося «якомога далі глиб території розповсюджувати» брошури.[152] В питаннях внутрішньоукраїнської видавничої діяльності теж треба було вдаватися до негайних дій, про що свідчить ситуація, що склалася в Одесі: за винятком однієї російськомовної («Одесский листок») та однієї німецькомовної газети («Odessaer Rundschau») всі решта «абсолютно вороже налаштовані, поширюють інформацію про поразки під Миколаєвом і будь-який випадок у місті тлумачать нам на шкоду». Крім того, поширилася чутка, що Центральні держави хочуть відновити царську владу.[153] 15 квітня були регламентовані принципи політики у галузі преси, і вже наступного дня до України було відкомандировано журналіста військового пресового управління Йозефа Германа.[154] Герман був підпорядкований безпосередньо Фляйшману і мав опікуватися поширенням пресових бюлетенів ВКА в Києві, Одесі й інших містах: «І надалі важлива ідея про те, що вміла публіцистсько-комерційна пропаганда має забезпечити нам харчові запаси України». Для цього мали вживатися всі можливі засоби: недільні додатки, забезпечення журналістів фільтрованою інформацією, фотовиставки, демонстрація фільмів, радіопередачі, публікування статей, ба навіть оперети, концерти й вар'єте.[155]

150 Див., напр.: ÖStA, KA, FA, NFA, Kmdo. Odessa (Gouv.), Kt. 3870, Nr. 1013/1039, Bericht der NA-Stelle des Gruppenkommandos Odessa, 31.5.1918.

151 ÖStA, KA, AdT, Kt. 4131, FABrig 59, Nr. 208, Richtlinien für die Fortsetzung der Propagandatätigkeit, 5.3.1918.

152 ÖStA, KA, AdT, Kt. 1378, IBrig 145, F. 68, Nr. 354, Ukrainische Propaganda.

153 ÖStA, AVA, Nachlässe, Nachlass: Spannocchi, B 760, Fas. 9, Politischer Bericht Nr. 2 des Kommandanten der k.u.k. Besatzungstruppen in Odessa v. 26.3.1918.

154 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Op. Geh. Nr. 1440, Journalisten nach Kiew senden, 16.4.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1150, Ukraine-Tätigkeit des KPQu, 6.6.1918.

155 ÖStA, KA, FA, NFA, AOK, KPQ, Kommandobefehle, Kt. 22, Sonder-Kommandobefehl Nr. 5, 18.4.1918.

Австро-угорські відділи зв'язку теж мали вихваляти перед українцями дружбу між Австро-Угорщиною й Україною та переваги співпраці між обома державами. Водночас треба було наголошувати, що австро-угорські війська не втручаються у внутрішньоукраїнську ситуацію й нічого не відбирають «у селян». У зв'язку з багатоетнічним складом населення України офіцери одержували інструкцію в тих регіонах, «де немає укр[аїнського] елементу або ж його мало», звичайно, «пропагувати нашу дружбу не так з Україною, як з мешканцями загалом».[156] Наприкінці червня відділи зв'язку одержали завдання надсилати до газет «короткі повідомлення» про придушення повстань і про акції з роззброєння населених пунктів, аби ті не потрапляли на гачок, самотужки збираючи «неправдиві» матеріали.[157]

Проте ні в Україні, ні на домашньому фронті українська інформаційна кампанія так і не набрала належних обертів. Деякі повідомлення у своїй пресі не відповідали очікуванням військового керівництва.[158] А тому військове пресове управління видало 1 вересня наказ про те, що австро-угорська преса має «цікавитися» статтями про Україну, написаними власним кореспондентом і «негайно спростовувати невідповідні статті певних провідних видань». Відповідним чином мало бути організоване й інтенсифіковане інформування про ситуацію в Україні та про австро-угорські окупаційні війська також за кордоном, насамперед у Росії й Німеччині.[159]

Попри всі заходи й зусилля, інформаційна кампанія щодо України так і не досягла бажаних масштабів на домашньому фронті, а здійснюваний вплив на українську пресу на окупованих територіях так і не приніс запланованих результатів. Це можна пояснити браком часу або недостатністю наявних можливостей. Проте однією з суттєвих причин було те, що на «домашньому фронті» доводилося боротися з твердженнями, що з України взагалі не надійдуть ніякі харчі, а якщо щось і надійде, то в дуже малій кількості. Та й в Україні вже не можна було проводити успішну кампанію проти загалом негативного ставлення, яке поширилося серед населення в першій половині періоду окупації через військові сутички під час просування військ, у ході придушення повстань і заготівлі продовольства, а до того ж ще й через підтримку непопулярного режиму Скоропадського.

156 ÖStA, KA, AdT, Kt. 1379, IBrig 145, Nr. 466, NA und AW-Dienst-Leitlinien, 16.4.1918.

157 Там само, Kt. 4131, FABrig 59, Nr. 307, Verhalten der Zivilbevölkerung gegenüber, 20.8.1918.

158 ÖStA, KA, FA, NFA, AOK, KPQ, Kommandobefehle, Kt. 22, Reservatbefehl Nr. 64, 1.9.1918; там само, Reservatbefehl Nr. 66, 7.9.1918; там само, Sonderkommandobefehl Nr. 22, 29.9.1918.

159 Там само, Reservatbefehl Nr. 64, 1.9.1918.

3.в Економічне використовування

Вольфрам Дорнік, Петер Ліб[1]

Економічні інтереси Центральних держав в Україні

Політика Австро-Угорщини щодо України від початку 1918 р. була зосереджена на одержанні продуктів харчування з «житниці Росії». Про безмежні запаси зерна й сировини в Україні ходили легенди. І ці легенди поширював не хто інший, як самі українські політики, які, обіцяючи великі поставки збіжжя, намагалися загострити увагу держав Антанти, Четверного союзу, а подекуди й тієї чи іншої нейтральної держави на своїх політичних цілях, таких як дипломатичне визнання, підтримка в боротьбі з більшовиками чи укладання торговельних угод.[2] Проте навіть в Україні розуміли, що такі обсяги – далекі від реальності.[3]

Забезпечення населення Габсбурзької монархії продуктами харчування на початку 1918 р. було драматичним. Восени 1914 р. великі території північного сходу держави, важливі в сільськогосподарському сенсі, опинилися під російською окупацією, водночас припинився імпорт зерна й сировини від традиційних постачальників, які після початку війни або перебували у ворожому таборі, або зберігали нейтралітет, як, приміром, Румунія, Росія чи Південна Америка. Угорщина після початку війни закрила свої внутрішні кордони в межах двоєдиної монархії, суворо контролюючи вивезення харчів. Складна ситуація на транспорті, брак добрив і мобілізація теж негативно впливали на продуктивність сільського господарства та на розподіл продовольства. Цислейтанія значною мірою була полишена на саму себе й залежала від допомоги німецького союзника, а згодом від використання окупованих територій. Перші негаразди у військовій промисловості Австро-Угорщини стали відчутними ще взимку 1914–1915 рр., і відтоді ситуація, насамперед у містах, з року в рік лише погіршувалася. Великі видатки на війну спровокували зростання цін, за якими не встигала заробітна платня. Лише після довгих перегорів від Будапешта вдалося домогтися більшої участі Транслейтанії в забезпеченні австро-угорських військ. Після успіху Росії в ході Брусиловського наступу Дунайська монархія

1 Дякуємо Василеві Расевичу за важливі посилання на українські архівні й наукові джерела, використані в цьому розділі.

2 Як, приміром, Швейцарію, див. розділ 4.є.

3 Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4 т. – Т. 2: Рік 1918. – К., 2009. – С. 69.

восени 1916 р. потрапила в цілковиту економічну залежність від Німеччини, що, втім, не допомогло ліквідувати катастрофічний стан із продовольством. Товари, вивезені з окупованих територій Польщі, Сербії, Чорногорії й Італії, не мали значного впливу на покращення ситуації[4] – економічна структура Австро-Угорщини була просто надто слабка й уже кілька десятиріч перебувала під тягарем нерозв'язаних фундаментальних проблем. Продовольча криза сягнула свого апогею під час «січневих страйків» у період між 3 і 25 січня 1918 р., які, розпочавшись у великих містах і промислових центрах, перекинулися на інші території й охопили три чверті мільйона робітників. У дрібніших містах ще й до того виникали голодні заворушення, які придушували військові. В перші місяці 1918 р. всім стало зрозуміло, що війна вичерпала вже майже всі сили і так далі тривати не може, що констатував наприкінці березня навіть сам цісар Карл у листі до Бем-Ермоллі.[5] Тим часом і Угорщина зрозуміла, що вона більше не в змозі постачати товари в необхідних кількостях, і навесні вже сама опинилася на межі продовольчої кризи.[6]

Що стосується Німеччини, то тут переважали політичні причини окупації України, оскільки німці в такий спосіб хотіли серйозно ослабити радянську Росію. Проте й вони були не проти постачання великих обсягів продовольства з України, щоб покращити напружену ситуацію з харчами в себе вдома. Так звана «бруквяна зима» 1916–1917 рр. переросла у справжню катастрофу: середнє споживання становило всього лише 1200 калорій на день.[7] Кількість померлих від недоїдання під час Першої світової війни в Німеччині вражає: у грудні 1918 р. міністерство охорони здоров'я наводило дані про майже 763 тис. таких смертей.[8] Завдяки покращенню державного управління в галузі забезпечення продовольством, суворішому регулюванню розподілу харчових продуктів і непоганому врожаю картоплі зима 1917–1918 рр. не була такою голодною, як попереднього року, втім, становище і далі було напружене. Денна норма хліба знизилася до 250 грамів на особу, тоді як на фронті солдати одержували все ще 600–700 грамів. Від початку 1918 р. про споживання м'яса свинини міськими

4 Maureen Healy, Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I. – Cambridge, 2004. – C. 31–86; Herbert Matis, Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848–1918. – Wien, 1973. – C. 29–67; Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. – Graz – Wien – Köln, 1994. – C. 144–146, 262–267; Roman Sandgruber, Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. – Wien, 1995. – C. 322–323; Max-Stephan Schulze, Austria-Hungary's economy in World War I // Stephen Broadberry – Mark Harrison (Hg.), The Economics of World War I. – Cambridge, 2005. – C. 95–97; Robert J. Wegs, Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918. – Wien, 1979. – C. 29–30.

5 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, c. 409–412, 533–537.

6 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1612, Aktenkonvolut zu Gerichtsbarkeit und Kriegsleistungsgesetz in der Ukraine, 18.–20.5.1918.

7 Пор.: Anver Offer, The First World War. An Agrarian Interpretation. – Oxford, 1989. – C. 45–53.

8 Пор.: Aus einer Denkschrift des Reichsgesundheitsamtes, 16.12.1918 // Herbert Michaelis – Ernst Schraepler (Hg.), Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. – Bd. 1. – Berlin, 1958. – C. 283–288.

мешканцями взагалі вже не йшлося.[9] Тож соціальні й політичні труднощі лише зростали, що яскраво засвідчили «січневі страйки» 1918 р.

Однак проблема в Центральних державах виникла із забезпеченням не лише населення продовольством, а й коней зерновим фуражем. Урожай вівса в 1917 р. видався дуже поганим, ба навіть на територіях на схід від Ельби його вважали недородом. На початку 1918 р. військове міністерство Німеччини сподівалося протриматися до травня за допомогою своїх запасів і постачання фуражного зерна з Румунії. До нового врожаю восени 1918 р., за розрахунками міністерства, військам бракувало 500 тис. тонн зернового фуражу. Тож постачання продовольчого й фуражного зерна з України виглядило єдиним виходом із складної ситуації.[10] Натомість до України Німеччина мала поставляти хімікалії, ліки, текстиль і сільськогосподарські машини.[11]

Інтерес до українських ресурсів Німеччина й Австро-Угорщина продемонстрували ще під час укладення «Берлінських домовленостей» 5 лютого 1918 р., тобто за чотири дні до підписання Брестського договору з Україною. В цих домовленостях був визначений розподіл поставлених з України водними й сухопутними шляхами «зерна, зернових продуктів і кормів»: загалом до 31 серпня товари мали розподілятися в пропорції один до одного. Через обмежену в часі зміну ключа для розрахунків у період до 31 травня більша частина поставленої продукції припадала на Австро-Угорщину, тоді як Німеччина мала одержати відповідну компенсацію протягом наступного періоду від червня до серпня. 21 лютого з огляду на власні домовленості про «решту російських територій» та інші групи продукції (бобові, насіння олійних культур, олія й жири, м'ясо, худоба, яйця та інші харчові продукти) домовленості були доповнені пунктом про те, що останні мають розподілятися в пропорції шість до чотирьох на користь Німеччини.[12]

Про великі очікування, пов'язувані з Україною, свідчить також те, як навіть по кількох тижнях перебування в Україні змальовували ситуацію деякі представники Німеччини, такі як керівник Німецького економічного представництва у Києві, таємний радник Отто Відфельдт: як «джерело сировини» Україна – «прекрасне доповнення для нашої високоіндустріалізованої економіки з її інтенсивним сільським господарством». Звіт Відфельдта, написаний для державного секретаря економічного управління, навіть увінчував висновок про те, що «з Україною для нас пов'язані такі сприятливі й перспективні

9 Пор.: BA-MA, RH 61/810, Manuskript «Die deutsche Ernährungslage im Frühjahr 1918», verfasst von Dr. Mehrens im Februar 1942.

10 Пор.: BArch, R 3101/1190, Kriegsministerium, Nr. 1369.18.B2, Berlin, 15.2.1918. Місячну потребу армії військове міністерство оцінювало в 130 тис. тонн. У разі ведення великих боїв потреби, як засвідчував досвід, значно зростали.

11 Пор.: там само, Antwort zu Abschrift II Fr 89, Wirtschaftliche Fragen der zweiten Verhandlungszeit, Bericht Nr. 2 v. 13.1.1918.

12 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.609, Nr. 61, Teilungsschlüssel für Nahungsmittel zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland, 23.3.1918; там само, Kt. 2.634, Vereinbarungen über ein gemeinschaftliches Vorgehen Deutschlands und Österreich-Ungarns bei der Wiederanknüpfung von Handelsbeziehungen mit den einzelnen Teilen des ehemaligen russischen Reiches, 21.2.1918.

економічні можливості, які нам навряд чи ще колись трапляться».[13] З огляду на такі оцінки немає нічого дивного в тому, що Вільгельм Ґренер уже в середині березня скаржиться на те, що «люди в Берліні дивляться на Україну як на країну, де течуть молочні ріки, з яких бери та й пий досхочу. А про мене думають, що я чарівник, який з нічого виробляє збіжжя й свинину чи принаймні відправляє все це вагонами додому».[14] Дещо тверезіше оцінювало становище військове міністерство Австро-Угорщини, яке в середині квітня звинуватило структури, які займалися експортом продовольства, що ті «взагалі не орієнтуються в питаннях запасів українського зерна й інших продуктів харчування та сировини» і що «курсує щонайсуперечливіша інформація». А тому до командування кожної дивізії треба відрядити зв'язкових офіцерів або службовців, які на контрольованій дивізією території збиратимуть дані про наявну кількість запасів, можливості їхньої заготівлі, ціни та дані з інших економічних питань.[15] Однак протягом усього періоду окупації до начальника тилу від них надходила досить скупа інформація.[16]

Економічна ситуація в Україні на початку 1918 р.

До і під час війни Україна була «житницею» царської імперії, більша частина російського експорту зерна йшла з України. За «обережними підрахунками» німців, Україна в період від 1909 до 1913 р. виробляла в середньому п'ять із половиною мільйонів тонн (340 млн пудів[17]) надлишкового зерна, майже 80% якого поставляла в інші частини імперії або за кордон. А тому деякі економісти навіть вважали, що Україну можна «з повним правом [характеризувати] як виняткову країну, на яку чекає квітуче майбутнє».[18] Такі погляди поширювали також українські емігранти та галицькі українці.[19]

Проте реальність на зламі 1917–1918 рр. була похмурою. Започаткування регулярних торговельних стосунків і виконання договірних домовленостей дуже скоро виявилося надзвичайно складним завданням з кількох причин. Війна, яка тривала три з половиною роки, революція та громадянська війна майже зупинили економічне життя в Україні. Цьому на початках мало чим могла зарадити й окупація Центральних держав. Уряд Центральної Ради не мав ані функціональної управлінської, ані податкової системи, не мав він і інших

13 Пор.: BArch, R 3101/1168, Brief von Geheimrat Wiedfeldt an den Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts vom 7.5.1918.

14 Пор.: Winfried Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman. März bis November 1918. – Göttingen, 1971. – C. 291. Tagebuch Groener, Eintrag v. 10.3.1918.

15 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.609, Nr. 157, Vereinbarungen über Getreidelieferungen aus der Ukraine, 20.4.1918.

16 Там само, Kt. 2.619, Nr. 5230, Oberquartiermeisterei der Ostarmee an die Ukraineabteilung des AOK, 22.8.1918.

17 1 пуд = 16,38 кг.

18 Пор.: BArch, R 3101/1137. S. Zuckermann (Hg.), Handelsstatistische Blätter. – Nr. 4/1918.

19 Див., напр.: Michaell Hruschewskyj, Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915; Eugen Lewicky, Die Ukraine, der Lebensnerv Rußlands. – Stuttgart – Berlin, 1915.

джерел доходів. Основу його фінансів становив радше друк нових банкнотів, унаслідок чого інфляція, звичайно, злітала вгору. Хоча у квітні був запроваджений в обіг карбованець, утім, довіра до нової валюти була мала, через що й далі послуговувалися рублем або валютами окупаційних держав.[20] Купуючи товари, Центральні держави самі заполонили країну своїми грошима. Лише Австро-Угорщина виділила своїм військам 180 млн крон для закупівлі харчів та інших товарів, не обумовивши на початках граничних цін, що спричинило їхнє зростання.[21] Тож Центральні держави від самого початку зіштовхнулися з проблемою браку коштів для купівлі товарів в Україні. Врешті, через гіперінфляцію у селян накопичилася велика кількість грошей і як наслідок недовіра до численних валют, бо вони не могли за них купити ніяких товарів. Крім того, за горілку, вигнану з зерна, давали більше, ніж за саме зерно.[22]

Тоді як австрійці й угорці силоміць реквізували збіжжя і навіть не повідомляли німецького союзника про кількість експортованого зерна[23], німці не могли зважитися, чи їм наслідувати цей поганий приклад, чи все-таки спробувати дістати доступ до зерна в обмін на інші товари.[24] Втім, цивільні установи Габсбурзької монархії в Україні були незадоволені діями військових, у зв'язку з чим керівник австро-угорської делегації при економічному відділі, урядовий радник Еміль Гайндль наприкінці травня, наприклад, запропонував запровадити щось на кшталт системи ордерів, «за якою українець, який здає зерно, одержує гарантію на отримання тих чи інших товарів». Але ці товари мали надходити з Німеччини й Австро-Угорщини, а українська антимонопольна служба виступила проти такої кількості імпортованих товарів.[25] Іншу дещо дивну ідею висловив міністерству закордонних справ зв'язковий офіцер: «навчивши нових шкідливих звичок, таких як куріння опію і т. ін.», селян можна буде легше спонукати до обміну зерна на наркотики.[26]

---

20 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1407, Lage in der Ukraina Ende März 1918, 16.4.1918; там само, Kt. 475, Nr. 1906, Darstellung der materiellen Lage der Armee im Felde, 18.8.1918. Карбованець як єдиний платіжний засіб для здійснення закупівель австро-угорськими військами був запроваджений лише наприкінці вересня: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee v. 27.9.1918.

21 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.619, Nr. 4962, Bericht Zitkovskys an das Ministerium des Äußern, August 1918.

22 Пор.: BArch, R 3101/1314, Bericht über die Eindrücke in der Ukraine von Oblt d.R. Colin Ross, Verbindungsoffizier der militärischen Stelle des Auswärtigen Amts, verfasst Mitte März 1918. Пор. також там само: Stand der Dinge am 31.3.1918. Bericht von Herrn Geheimrat Wiedfeldt. У цьому документі, крім іншого, сказано: «Бо, як ми самі тут мерзнемо й можемо застудитися, в цьому кліматі без вживання алкоголю взагалі не обійтися».

23 Пор.: BA-MA, RM 41/62, Der Staatssekretär des Reichs-Marine-Amts, Nr. A. VI.S. 7605, 29.4.1918.

24 На примусових реквізиціях наполягали насамперед військові за винятком Ґренера. Пор.: BArch, R 3101/1314, Bericht von Herrn Geheimrat Wiedfeldt, 31.3.1918.

25 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1189, Situationsbericht von Heindl an die Kriegs-Getreide-Verkehrsanstalt, 1.6.1918. Цю пропозицію підхопив вочевидь і його німецький колега, пор.: BArch, R 3101/1137, Der Unterstaatssekretär in der Reichskanzlei, 4.7.1918.

26 Пор.: BArch, R 3101/1314, Bericht über die Eindrücke in der Ukraine von Oblt d.R. Colin Ross, Verbindungsoffizier der militärischen Stelle des Auswärtigen Amts, Mitte März 1918. Загалом це не

Але найбільшою і найтривалішою перешкодою на шляху експорту зерна з України виявилося земельне питання. Це «найнагальніше завдання»[27] протягом усього періоду окупації так і не розв'язав спочатку уряд Центральної Ради, а потім і Гетьмана. В 1916 р. загалом близько 30% сільськогосподарських земель (без лісових угідь) перебувало в руках великих землевласників, хоча цей показник різнився залежно від регіону. Тоді як у Чернігівській губернії великим землевласникам належало 9,5%, а у Харківській – 18,7% землі, то в південно-українських Таврійській і Херсонській губерніях ці показники становили 45,2% та 43,5% відповідно.[28] Решта землі перебувала в дрібних і середніх селянських господарствах.[29] На кожний селянський двір припадало в середньому 7,4 га, проте для ведення самостійного сільського господарства в Україні треба було мати земельний наділ розміром приблизно від восьми до одинадцяти гектарів.[30] І щодо цього критерію існували значні регіональні відмінності. Найдрібніші селянські господарства були в Подільській (у середньому 4,2 га) і в Полтавській (5,4 га) губерніях, а найбільші – в Катеринославській і Таврійській губерніях (10,2 га та 16,2 га відповідно). Частково це пояснюється тим, що значними площами оброблюваних земель володіли німецькі колоністи.[31] Велетенська кількість дрібного селянства не могла задовольняти свої потреби з власних господарств. Лише близько 15% селян володіли земельними площами в понад одинадцять гектарів, і лише вони могли забезпечувати власні потреби.[32] Це була бомба вповільненої дії, яка детонувала в ході Лютневої революції 1917 р. Вирішення земельного питання було основним фактором у широких колах революційних мислителів і діячів у всій Російській імперії. А тому й в Україні вимога справедливого розподілу землі була однією з основних протягом усього революційного 1917 р. та стала одним із перших кроків Центральної Ради у законодавчій сфері.[33] Згодом Центральна Рада в Четвертому Універсалі землю фактично націоналізувала.[34] Проте серед її членів не було одностайності щодо

був якийсь новий військово-політичний метод, бо ще британці в середині XIX ст. пробували домогтися відкрити китайський ринок, що спричинило згодом опійні війни.

27 Пор.: BA-MA, N 46/172, Heeresgruppe Eichhorn, Kr Nr. 190 geheim, Zusammenfassender Bericht über die wirtschaftliche und politische Lage in der Ukraine, 18.5.1918.

28 Пор.: BArch, R 3101/1316, Heeresgruppe Kiew, Wirtschaftsnachrichten Nr. 2, Kiew, 15.10.1918. Статистичні дані, наведені в цьому документі, ґрунтуються на даних, зібраних царською владою. У Волинській губернії, багатій на лісові ресурси, навіть 48,2% сільсько- і лісогосподарських площ перебувало в руках великих землевласників, проте й без урахування лісогосподарських угідь 27,4% землі в цій губернії володіли великі землевласники.

29 Це були землі, закріплені законом (особливо після скасування кріпацтва 1861 р.) за селянськими общинами.

30 Пор.: BArch, R 3101/1316, Heeresgruppe Kiew. Wirtschaftsnachrichten Nr. 3, Kiew, 1.11.1918. Наведена в цьому документі статистика ґрунтується на даних, зібраних 1905 р.

31 У Катеринославській губернії на селянське господарство німецького колоніста припадало в середньому 30,3 га землі, в Таврійській – 40,0 га.

32 Пор.: BArch, R 3101/1316, Heeresgruppe Kiew, Wirtschaftsnachrichten Nr. 3, Kiew, 1.11.1918.

33 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1481, Fleischmann an das AOK, 15.4.1918.

34 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К., 1997. – С. 22–23. Див. тогочасний німецький переклад: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1481, Berichte über die politische Lage in der Ukraine Mitte April, 15.4.1918, Beilage 3.

наміченого шляху в цьому питанні, оскільки проти запланованої на квітень соціалізації землі виник масивний спротив. Було немало тих, хто вважав, що дрібну власність на землю треба обов'язково зберегти.[35] Через відсутність ясності в земельному питанні багато селян навесні 1918 р. не хотіли обробляти свої поля. Часто вони приховували запаси зерна від окупаційних військ, а почасти навіть зумисне знищували посіви.[36] Хоча українська влада й розпорядилася, що кожний селянин має обробляти свою землю, проте було незрозуміло, чи матиме він право на зібраний з неї врожай. Крім того, Центральна Рада не мала відповідного управлінського апарату, який міг би стежити за реалізацією ухвалених законів і розпоряджень.

Центральні держави не мали одностайної думки, як розв'язати проблему. Концепція міністерства фінансів Австро-Угорщини, розроблена наприкінці березня 1918 р., передбачала загальний розподіл землі у співпраці з селянами, українськими органами влади та окупаційними властями. За цією концепцією, такий розподіл мав легалізувати наявний стан землеволодіння з виплатою компенсації великим землевласникам за втрачені землі.[37] Проте міністерство закордонних справ пристало лише на основний принцип цієї концепції, а саме не визнавати експропріації землі без компенсації, насамперед з огляду на польських великих землевласників. Міністерство закордонних справ Німеччини принаймні офіційно намагалося дистанціюватися від цього внутрішнього українського питання.[38] Інакшу позицію займали німецькі військові: в березні Вільгельм Ґренер нарікав на прем'єр-міністра Всеволода Голубовича, що той «робить проблематичні спроби соціалістичного державотворення замість того, щоб займатися найнагальнішими на даний час питаннями весняної посівної».[39] Після слів дії не забарилися: 6 квітня 1918 р. генерал-фельдмаршал Герман Айхгорн видав так званий наказ про посівну. Той, хто засіває поле, той і розпоряджатиметься врожаєм. Проте цей наказ суперечив нормам Третього й Четвертого Універсалів, через що викликав велике невдоволення в Україні.[40] Німці натомість вважали, що він вносить ясність у питання, кому має належати зібраний врожай, і німецькі генеральні командування не забарилися поінформувати про те, що наказ сприйнятий з ентузіазмом, оскільки тепер насамперед великі землевласники та більші селянські господарства почали засівати землю.[41] Правда ж полягала в тому, що цей наказ не викликав одностайної підтримки навіть у німецькому середовищі[42] і мав тяжкі наслідки. По-перше, це було втручанням у

35 Там само, Nr. 1481, Fleischmann an das AOK, 15.4.1918.

36 Пор.: BA-MA, N 46/172, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew, Abt. Ic, Nr. 19961, 8.4.1918.

37 ÖStA, KA, FA, AOK, QuAbt, Ukraine Akten, Kt.: 2.627, Nr. 216, Bericht von Dr. Schwarzwald v. 29.3.1918.

38 Пор.: BArch, R 3101/1166, Telegramm des K. Botschafter z.D. an Auswärtiges Amt v. 9.4.1918.

39 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, c. 302.

40 W. Mędrzecki, Niemiecka interwencja militarna na Ukraine w 1918 roku. – Warszawa, 2000. – C. 141.

41 Пор.: BA-MA, N 46/172, Heeresgruppe Eichhorn, Oberkommando G. Nr. 158, Auszug aus den Berichten der Generalkommandos über die Wirkung des Befehles des Generalfeldmarschalls, betr. Landbestellung, 6.4.1918.

42 Плани армійської групи Айхгорна були помітні вже на початку квітня. Німецька делегація в

внутрішні українські справи й підривом суверенності уряду Центральної Ради, відтак він став прелюдією до її повалення через кілька тижнів. По-друге, він не вирішував земельного питання, а був лише тимчасовим його розв'язком. І зрештою, по-третє, він викликав значне невдоволення серед дрібного селянства, яке сподівалося на розподіл землі, а тепер боялося повернення до дореволюційного статус-кво. Коли Рада спробувала долучитися до невдоволення наказом і виступити проти нього, її було повалено.

Цей наказ загалом ніяк не вплинув на зміну економічної ситуації в Україні, бо зерна для Центральних держав майже не було заготовлено, хоча, з іншого боку, певна вина лежала й на них. По-перше, війська ще використовували потужності українських залізниць для проведення окупації[43], а по-друге, німецький Райхсбанк іще не виділив відповідних засобів для того, щоб розпочати закупівлю зерна.[44] Крім того, військові реквізиції з боку австро-угорських військ викликали ще більшу недовіру та невдоволення серед селян. Тож сподіватися на постачання збіжжя в обсягах, обумовлених у Брест-Литовську, поки що не доводилося. Центральні держави, однак, нарешті наполягли на укладенні угоди з Україною, бо не лише в Австро-Угорщині, а вже й у Німеччині з'явилася небезпека скорочення хлібних раціонів.[45]

Експорт з України до Центральних держав

Перша фаза: хаос

Німці від самого початку сумнівалися, що Центральній Раді взагалі вдасться поставити обумовлені в Брест-Литовську обсяги. Крім того, «вся робота із заготівлі значною мірою потребує військової підтримки».[46] Спокою в країні домогтися не вдалося і, на думку окупаційних властей, навряд чи вдасться до літа 1918 р., а тому, найважливіші шляхи сполучення взяли під свою охорону військові. Нездатність Центральної Ради поставити обіцяні в Брест-Литовську, а згодом і обумовлені угодою обсяги зерна нависла важким гнітом над стосунками між Україною й Центральними державами. Відсутність поставок зрештою стала основною причиною повалення Центральної Ради наприкінці квітня.

Щонайменше на початку окупації основна маса німецьких військових так

Україні телеграфувала з цього приводу до економічного управління в Берліні: «Військові, які, ймовірно, прагнуть встановити військову диктатуру в усій країні, планують, судячи з усього, видати суворе розпорядження. Це, звичайно, нічого не дасть, бо вони не мають засобів для реалізації такого розпорядження». Пор.: BArch, R 3101/1096, Deutsche Ukrainedelegation an Reichswirtschaftsamt, 8.4.1918; BA-MA, N 46/172, Heeresgruppe Eichhorn-Kiew. Abschrift eines Fernspruches v. 7.5.1918.

43 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, c. 284; Tagebuch Groener, Eintrag v. 8.3.1918.

44 Пор.: BA-MA, N 46/172, Generalleutnant Groener an Obost, Zusammenfassender Bericht der Heeresgruppe über die derzeitige Lage in der Ukraine v. 18.4.1918; BArch, R 3101/1096, Telegramm des Kaiserlichen Botschafters an Auswärtiges Amt, Kiew, 29.3.1918.

45 Пор.: BArch, R 3101/1220, Telegramm Nr. 245, von Mumm an AA v. 9.4.1918.

46 Пор.: BArch, R 3101/1136, Deutsche Ukrainedelegation. Der Vorsitzende der Gesamt-Kommission, J. Nr. 74, 13.4.1918.

само, як і австро-угорських, була зацікавлена в тимчасовому використовуванні України.[47] Складну ситуацію на окупованих територіях вони часто сприймали суто з військового погляду. Еріх Людендорф іще на початку заявив, що для того, щоб одержати зерно й сировину не обійтися без «використання і тих засобів, які йдуть врозріз із гідністю найвищого представника Німецької імперії».[48] Мабуть, найчіткіше з цього приводу висловився представник ВАК у Києві, полковник барон фон Штольценберг: «Хліб і фураж для нас життєво важливі. На Заході ми стоїмо перед найтяжчою остаточною битвою. Дипломатична обачність і ймовірні наслідки для майбутнього не можуть бути визначальним мірилом у ситуації, коли те, що нам украй потрібне для життя й ведення війни, ми братимемо силоміць, якщо не буде іншої змоги. Байдуже, з цим урядом, якому недовго залишилося, чи з іншим. Комісії тепер тут не до речі, лише військовий наказ».[49]

Цілком по-іншому розглядали економічну ситуацію міністерство закордонних справ та економічне управління. Вони мали щонайкращі наміри підставити плече Україні у створенні функціональних державних структур, насамперед надаючи консультативну підтримку з усіх економічних, соціально-політичних, фінансових та адміністративних питань.[50] У цьому сенсі німецька політика кардинально відрізнялася від австро-угорської.

Накази австро-угорських військ відповідали радше тому уявленню, яке висловив Штольценберґ. Ще під час просування військ на територію України та на початку періоду окупації було окреслено найважливішу мету, а саме «брати продовольство»; реквізиції були повсякденною справою.[51] Наприкінці березня у листі до Бем-Ермоллі цісар Карл особисто закликав до того, щоб «[...] реквізиції відбувалися, незважаючи ні на що, а за потреби й силоміць».[52] Якщо продовольство негайно не надійде з України, то, за словами цісаря, продовження війни стане проблематичним. Проте в наказі, виданому відразу після одержання цього листа, Бем-Ермоллі тлумачить поняття «реквізиції» так: «[...] тільки купувати й платити готівкою. Якщо ж покупцеві з продавцем не вдається дійти згоди, тоді покупець має вдатися до примусової купівлі, зважаючи на рекомендовані

47 Пор.: Gernot Böhme (Hg.), Karl Freiherr von Bothmer. Moskauer Tagebuch 1918. – Paderborn u.a., 2010. – Eintrag vom 28.7.1918, с. 100. Ботмер був представником ВАК при німецькому посольстві в Москві.

48 Пор.: TNA, GFM 6/35, Telegramm Nr. 466 von Ludendorff über AA an Reichskanzler, 6.3.1918.

49 Пор.: там само, Telegramm des K. Legationssekretärs Bülow an AA v. 10.3.1918. Oberst Stolzenberg telegrafiert am 9. d. M. aus Kiew an ObOst. Штольценберґ відіслав цю телеграму всього лише через два дні після прибуття Центральної Ради до Києва. Пор. також: Winfried Baumgart, Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – Wien – München, 1966. – С. 125, прим. 39.

50 Пор.: BArch, R 3101/1170, Der Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts, IDR 1870. V. Anlage, 11.6.1918; BArch, R 3101/1164, Zentral-Einkaufsgesellschaft m.b.H. Vorstand, Nr. 3105, Berlin, 17.7.1918.

51 Див.: ÖStA, KA, AdT, Kt. 754, FJB 13, 6. Tagebuch des Feldjägerbataillons Nr. 13, 85–111; там само, UR 13, Tagebuch vom Dezember 1917–20. November 1918, Eintrag v. 23.3.1918.

52 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1372, Handschreiben Kaiser Karls an Böhm-Ermolli v. 31.3.1918.

в наказному порядку ціни». У разі браку коштів[53] видається розписка, за якою можна одержати гроші в найближчій військовій касі. Однак немає сумнівів у тому, що за потреби слід вдаватися до силових дій, бо: «Якщо не візьмемо з України всього того, що вона зобов'язувалася дати за мирним договором, уся операція в Україні не матиме сенсу».[54]

Найвищий політичний представник Австро-Угорщини в Києві, посол Йоган (Янош) Форґач уже за кілька тижнів після захоплення Києва наполягав на тому, що австро-угорські війська мають одержати чіткі інструкції поведінки з українськими властями в економічних питаннях. Часто виникали проблеми з прикордонними установами, які не хотіли давати дозвіл на вивезення товарів. 26 березня міністерство закордонних справ поінформувало всі цивільні й військові установи у Відні, Будапешті, Києві й Одесі, які займалися українськими питаннями, про те, що вони не повинні чекати на проведення переговорів з Центральною Радою про заготівлю й відправлення продовольства. Проте й у цьому разі була вимога заготовлювати товари «не шляхом військових реквізицій, а лише купувати їх за готівку» або обмінювати на власні товари. Заготівлею й закупівлею для потреб країни мали займатися комісари та заготовачі картелів, але лише під наглядом військових структур.[55]

Щоб одержати рублі для проведення закупівель, Німеччина й Австро-Угорщина ще 21 лютого уклали фінансову угоду про створення банківського синдикату. Для реалізації угоди в Берліні було створене спільне «центральне управління з російських платіжних засобів».[56] Однак результати його діяльності були невтішні, а тому австро-угорська сторона вже наприкінці квітня почала скуповувати залишки готівкових рублів у Люблінському військовому генерал-губернаторстві та створювати обмінні пункти для австро-угорських військовополонених, що поверталися з Росії.[57] Водночас із підписанням фінансової угоди Центральні держави уклали угоду з транспортних питань. Домовленість передбачала відкриття судноплавства на Чорному морі та Дунаї, для чого було створено «чорноморський приймальний пункт»[58], яким керував змішаний штаб. Для організації транспортування товарів через «суходільний кордон», тобто залізницею, але й каналами й річками (крім Дунаю) було створено два «приймальні пункти». Вони підпорядковувалися відповідним військовим командуванням: Брест-Литовський приймальний пункт[59] підпорядковувався армійській

53 13-й уланський полк, до прикладу, не провів відповідних заготівель через брак грошей: ÖStA, KA, AdT, UR 13, Tagebuch vom Dezember 1917–20. November 1918, Eintrag v. 25.3.1918.

54 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, Abschrift des AOK-Befehls mit Qu. Nr. 121.055, 9.4.1918.

55 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.609, Nr. 74, Sammelakt zur Aufbringung in der Ukraine, 19.–26.3.1918.

56 Там само, Kt. 2.611, Nr. 1255, Vereinbarung mit den Türken und Bulgaren, 10.6.1918; там само, OpAbt, Kt. 467, Nr. 1210, Zusatzvertrag zum Friedensvertrag mit Rußland, Anlage 11a, 7.3.1918.

57 Там само, Kt. 2.609, Nr. 199, Ministerium des Äußern an AOK, 28.4.1918.

58 Про організацію австро-угорського судноплавства див.: там само, Kt. 2.611, Nr. 1340, Organisation der Marine-Behörden am Schwarzen Meer, 7.6.1918.

59 До 15 травня за це відповідав Бяльський приймальний пункт.

групі Айхгорн-Київ, а Львівський[60] – 2-й/Східній армії.[61] Приймальні пункти за допомогою підпорядкованих їм прикордонних служб мали контролювати рух товарів, проводити роз'яснювальну роботу з економічних питань, керувати діяльністю картелів і здійснювати розрахунки[62] за заготовлені товари.

Центральною економічною інституцією з австро-угорського боку став «відділ з питань товарообміну з Україною» в міністерстві закордонних справ. У червні його об'єднали з відділом з українських питань квартир'єрського управління ВКА під назвою «Український відділ Вищого командування армією».[63] Цей відділ під керівництвом полковника Еміля Кренайса займався всіма організаційними питаннями у політичній, економічній і військових сферах. Однак якихось змістовних ініціатив з питань політики щодо України від нього не виходило: ключовими фігурами й далі були з військового боку Арц, Краус і Спаннокі, з політичного – Буріан і Форґач, які спільно й визначали основні напрями в економічній сфері. В Україні за економічне забезпечення військ відповідав генерал-майор Карл фон Зендлер, оберквартирмейстер командування 2-ї/Східної армії. Він підпорядковувався безпосередньо Краусові й очолював економічну та технічно-промислову групу оберквартирмейстера та відділ судноплавства.[64] Вже в квітні далася взнаки проблематичність цієї двоїстої структури. По-перше, в одних і тих же галузях діяли цивільні й військові органи, лише заважаючи один одному, по-друге, військові структури пропонували набагато вищі ціни, ніж цивільні, і по-третє, така подвійна структура управління дала українським

60 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1735, k.u.k. Kriegsministerium an das AOK, 17.6.1918; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 695, Nr. 2162, Bestimmungen für die Rohstoffstellen für die bei dem russischen Handel tätigen Offiziere der Kriegs-Rohstoff-Abteilung, 30.3.1918.

61 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1255, Vereinbarung mit den Türken und Bulgaren, 10.6.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 466, Nr. 1096, Vereinbarung zur Regelung der Transportfragen im Verkehr über das Schwarze Meer und die Donau sowie über die trockene Grenze des ehemaligen Russland, 27.2.1918.

62 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.609, Nr. 92, Bezahlung der in der Ukraine für die KGV und die OeZEG eingekauften Waren, 3.4.1918.

63 Там само, Kt. 2.633, Nr. 122.442, Errichtung der Ukrainischen Abteilung beim AOK, 24.5.1918; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 693, Nr. 2839, Errichtung der Ukrainischen Abteilung beim AOK, 2.6.1918. «Український відділ Вищого командування армією» згодом був підпорядкований квартир'єрському відділові Східної армії. Його очолив підполковник корпусу генерального штабу Ріхардс Скубец; крім того, він очолював військову групу R, яка відповідала за Україну, Волинь, Галичину, Буковину, Трансільванію та Румунію, а із заснуванням «Українського відділу» був також заступником начальника цього відділу. Всі повноваження з питань заготівлі сировини, якщо вони стосувалися управління армією, 1 жовтня перейшли до військового міністерства. Колишній начальник, полковник Кренайс, став оберквартирмейстером Східної армії. Працівники відділу перейшли частково до квартир'єрського відділу ВКА, а частково до військового міністерства: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.616, Nr. 3401, Ukraineangelegenheiten – Kompetenz-Festsetzung, 17.8.1918; там само, Nr. 3402, Personal der Ukraineabteilung, 22.7.1918; там само, Kt. 2.623, Nr. 7024, Unterstellung der Ukraineabteilung unter den Chef der Quartiermeisterabteilung des AOK, 24.9.1918.

64 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1446, Geschäftseinteilung des AK-Ost, 14.6.1918.

властям привід заявити про неможливість виконання ними своїх зобов'язань. Німецький союзник теж не був у захваті від такого стану речей.[65]

Попри, а може, саме через багатосторонні спроби визискування під час цієї першої фази до Австро-Угорщини надійшло дуже мало товарів. Багато вагонів стояло на кордоні, бо їх не пропускали українські служби[66], відтак бракувало «пересувного складу», локомотивів і паливних матеріалів. Крім того, потужності залізниць, які вели до кордону, були слабкі.[67] Щоб зберігати принаймні вигляд «хлібного миру» з Україною, ВКА наказало відправити по 20 вагонів до Відня, Праги й Будапешта.[68]

Поряд із продовольством важливу роль відігравали зброя та військове спорядження. Зброю й амуніцію, захоплену в червоногвардійців під час просування на територію України, відразу ж можна було використовувати для власних потреб, натомість зброю й амуніцію колишньої царської армії, військ Тимчасового уряду, Центральної Ради та Румунії, зібрану на складах, вважали «військовим матеріалом», статус якого ще треба було з'ясувати.[69] Командування 2-ї армії вже 8 березня видало наказ про те, що й та зброя і амуніція, що на складах, «підлягають відправленню, а за потреби використанню [...], втім, слід зважати на ймовірне [...] право власності на неї з боку українського уряду».[70] Зброя й амуніція, які не викликають сумніву, що вони належить українському уряду, мали залишатися в Україні. Ця вимога була чинною також і влітку.[71]

Окремою главою стала заготівля продовольства в Бессарабії, північна частина якої не належала до територій, на які претендувала Україна, але яка в березні була окупована австро-угорськими військами. Під час просування 7-ї армії тут були створені етапні комендатури, які займалися реквізиціями. Австро-угорцям, однак, довелося відмовитися від створення структур військової адміністрації, оскільки бракувало відповідної інфраструктури.[72] Вивезення товарів для забезпечення Буковини довелося припинити вже на початку червня через брак їх у самій Бессарабії.[73] В середині липня військове управління в краї було покладено на 4-те генеральне командування.[74]

---

65 Там само, Kt. 2.609, Nr. 90, Militärische Aufbringungsorganisation in der Ukraine, 5.4.1918.

66 Там само, Kt. 2.633, Nr. 121.211, Ausfuhrschwierigkeiten in der Ukraine, 10.4.1918; там само, Op. Geh. Akten, Kt. 467, Nr. 1218, Meldung des 2. Armeekommandos an AOK, 17.3.1918.

67 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1397, Telegramm des 2. Armeekommandos an AOK, 7.4.1918.

68 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.628, Nr. 120.805, Befehl des AOK, März 1918.

69 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1426, Einschreiten des ukrainischen Kriegsministers, 13.4.1918.

70 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 694, Nr. 1251, Zweck der Expedition in der Ukraina, 8.3.1918.

71 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1110, Russische Munitionsdepots in Woloczyska, 8.6.1918.

72 Там само, Kt. 2.633, Nr. 122.446, Militärverwaltung in Nordbessarabien, 28.5.1918.

73 Там само, Kt. 2.613, Nr. 1788, Schreiben der bukowinischen k.k. Landesregierung an den Präsidenten des Volksernährungsamtes v. 10.6.1918.

74 Там само, Kt. 2.614, Nr. 2281, Verwaltung von Bessarabien, 16. Juli. Die Akten des 4. Generalkommandos // ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 4. Armee, Kt. 485, Nr. 42.304, Sammelakt zur Verwaltung Bessarabiens. Див. також розділ 3.б.

Друга фаза: створення системи заготівель

Після кількох тижнів окупації Центральні держави взялися за наведення ладу в хаосі своєї дотеперішньої економічної політики й почали створювати злагоджену систему заготівель аграрної продукції. Втім, завдання виявилося непростим, бо було незрозуміло, на яку кількість зерна й фуражу Центральні держави взагалі можуть сподіватися. На початку квітня представники Центральної Ради представили докладні підрахунки. Після всіх відрахувань, а саме – 2,6 млн тонн (160 млн пудів) на експорт, 328 тис. тонн (20 млн пудів), які реквізували війська Центральних держав, 164 тис. тонн (10 млн пудів) на виготовлення горілки та 328 тис. тонн (20 млн пудів), украдених більшовиками, – зоставалося всього лиш 442 тис. тонн (27 млн пудів) для експорту до Центральних держав. Разом з усіма запасами можна було нашкребти максимум 655 200 тонн (40 млн пудів), що становило дві третини від обсягів, обумовлених у додатковому протоколі в Брест-Литовську. Це було набагато менше, ніж сподівалися, бо представники України в Брест-Литовську, зрештою, хвалилися потенційною можливістю поставити майже 3,3 млн тонн (200 млн пудів) хліба. Німецька сторона заспокоювала себе тим, що ці дані «неправдиві» і що кількість наявного зерна можна збільшити, організувавши ефективну його заготівлю.[75]

9 квітня[76] Центральна Рада підписала угоду, в якій зобов'язувалася до 31 липня 1918 р. поставити до Німеччини й Австро-Угорщини загалом 60 млн пудів хліба[77], тобто майже один мільйон тонн зерна і зернових продуктів, фуражу, бобових, посівного матеріалу, насіння олійних культур. Були встановлені фіксовані ціни, які підлягали переглядові лише за взаємної згоди сторін[78], хоча Ґренер і охарактеризував їх як «нахабно високі».[79] Як і в Берлінських домовленостях у лютому, ця угода теж передбачала, що перші партії товарів одержуватиме Австро-Угорщина, населяння якої вже страждало від голоду. Через кілька днів угоду було доповнено зобов'язаннями поставити 50 тис. тонн цукру, 200 тис. одиниць великої рогатої худоби та 400–500 млн штук яєць.[80]

---

75 Пор.: BArch, R 3101/1314, Sitzung vom 1. April 1918 betr. Getreide u. Futtermittel, Vorsitz Gawriloff, Berichterstatter Goldstein.

76 23 квітня цю угоду долучили до загальної економічної угоди.

77 Утім, напередодні уряд Центральної Ради висловив сумнів щодо цієї кількості, див.: Протокол засідання Ради народних міністрів УНР від 3.4.1918 р. // Українська Центральна Рада. – С. 244–245.

78 Пор.: BArch, R 3101/1220, Telegramm der Handelskommission an AA v. 9.4.1918, Vereinbarungen über Getreidelieferungen aus der Ukraine. До кінця квітня передбачалося поставити 6 млн пудів, до кінця травня ще 15 млн пудів, до кінця червня – 20 млн пудів і до кінця липня – 19 млн пудів. Німецька делегація в Україні хоч і продемонструвала своє задоволення результатом переговорів, однак вважала, що можна було домогтися й більшого, якби представники Австро-Угорщини не звертали весь час уваги на надзвичайно складне становище з продовольством у себе вдома. Пор.: BArch R 3101/1136, Deutsche Ukraine Delegation, An den Herrn Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts, Freiherrn von Stein, Kiew, 10.4.1918.

79 Пор.: Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution, c. 340. Tagebucheintrag v. 9.4.1918.

80 Пор.: BArch, R 3101/1136, Deutsche Ukraine Delegation. Der Vorsitzende der Gesamt-Kommission, J.Nr. 74, 13.4.1918; ЦДАВО України, Ф. 1118 (Міністерство торгівлі й промисловості Української Держави), оп. 1, сп. 37, 14. Пор. також: Michaelis – Schraepler (Hg.), Ursachen und Folgen,

З метою реалізації угоди її підписанти заснували «німецько-австро-угорське економічне управління» з філіями[81] в провінціях. Воно мало одержувати товари від українського міністерства продовольства і здійснювати розрахунки, розробляти й координувати плани транспортування, влагоджувати непорозуміння, збирати інформацію та контролювати всі підпорядковані йому органи. Прийом товарів мав відбуватися на залізничних, річкових і морських прикордонних станціях. Крім того, економічне управління було вповноважене призначати торгових агентів з місцевого населення у заготівельних районах, які ще не мали достатньої інфраструктури.[82] Проте найважливіше завдання управління полягало в розподілі заготовлених товарів за складними ключами між двома суходільними приймальними пунктами та чорноморським приймальним пунктом.[83] Від Австро-Угорщини до управління були відкомандировані урядовий радник Еміль Гайндль[84] і пан Лоран[85] від австро-угорського економічного відділу, а також представники Австрійського центрального закупівельного товариства, міністерства фінансів та Австро-угорського банку. Уповноваженим офіцером генерального штабу був капітан фон Дароці.[86] Представником Німеччини в економічному управлінні був начальник центрального закупівельного товариства в Берліні, якийсь пан Маєр.[87]

Хоча за новою угодою було категорично заборонено використовувати війська для заготівлі продовольства, а дозволено застосовувати їх лише для забезпечення транспортних потреб[88], Австро-Угорщина досить повільно переходила на додержання цього принципу.[89] Український відділ розпорядився і далі використовувати цей метод, наголосивши, втім, що під ним «треба розуміти закупівлі, а не реквізиції». Причинами були названі критична ситуація з продовольством у монархії та нез'ясоване питання про те, чи Київ узагалі «буде в змозі негайно почати постачання продуктів харчування у конче необхідних для нас кількостях». Однак те продовольство, яке вже заготовлене й буде заготов-

---

с. 188; ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 469, Nr. 1477, Zusatzverträge zu den Friedensverträgen mit Rußland und der ukrainischen Volksrepublik, 17.6.1918.

81 Про територіальну структуру економічного управління в Україні див.: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine-Akten, Kt. 2.613, Nr. 2030, Organisation der Getreide-Ausfuhr aus der Ukraine.

82 Там само, Kt. 2.609, Nr. 157, Vereinbarungen über Getreidelieferungen aus der Ukraine, 20.4.1918.

83 Там само, Kt. 2.626, Nr. 8400, Richtlinien für die militärische Mithilfe bei der wirtschaftlichen Ausnützung der Ukraine.

84 Представники Азійсько-заокеанського товариства та австрійського торговельного музею у Відні: Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1918. – 44. Jg. – Wien, 1918. – C. 507.

85 У реєстраційній книзі державних службовців за 1918 р. міститься лише один службовець із таким прізвищем, а саме Ернст Лоран, секретар Угорської загальної кредитної спілки в Будапешті: там само, 1324.

86 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.618, Nr. 4597, Verzeichnis der öster.-ung. und deutschen Behörden und Funktionäre in Kiew, 7.8.1918.

87 Там само, Kt. 2.610, Nr. 365, Organisation der Aufbringung in der Ukraine, 15.5.1918.

88 Див. розпорядження Ґренера для армійської групи Айхгорна: там само, Kt. 2.618, Nr. 4597, Verzeichnis der öster.-ung. und deutschen Behörden und Funktionäre in Kiew, 7.8.1918.

89 Там само, Kt. 2.610, Nr. 365, Organisation der Aufbringung in der Ukraine, 15.5.1918.

лене в майбутньому, має бути включене до обумовлених обсягів і оплачене за обумовленими цінами. Військові реквізиції мають бути припинені тоді, коли у відповідних заготівельних районах цивільні організації за допомогою українського уряду заготовлять встановлену кількість продовольства.[90] Цю практику вдалося припинити лише у травні завдяки потужним протестам німецьких союзників і українців.[91] Проте поодинокі випадки такої практики траплялися в австро-угорській зоні протягом усього періоду окупації[92], а деякі підрозділи використовували її як дисциплінарний захід. Подекуди до неї самовільно вдавалися окремі солдати, щоб покращити власне забезпечення харчами.[93]

Лише Берлінські домовленості від 18 травня майже повністю поклали край заготівлям продовольства військовими Австро-Угорщини.[94] Краус, який два дні перед тим заступив на посаді Бема-Ермоллі, а саме йому приписували дотеперішні провали, ще невдовзі до укладання домовленостей виступив із рішучим протестом проти нових правил.[95] Крауса, якого вважали енергійним керівником, цісар Карл відрядив до України як «диктатора»[96], щоб покращити ситуацію із заготівлями принаймні на півдні України. Втім, Краус вважав, що Берлінські домовленості зв'язують йому руки. Ці домовленості стали доповненням до укладених у лютому й надавали Німеччині до 15 серпня «за збереження обумовлених ключів [...] право розпоряджатися всім зерном в Україні, в інших частинах колишньої російської імперії, в Румунії та на окупованих Румунією бессарабських територіях до нового врожаю».[97] Натомість Австро-Угорщина до 15 червня мала одержати 151 тис. тонн зерна.[98] В наступні місяці й далі від-

90 Там само, Kt. 2.609, Nr. 121, Beibehalten der militärischen Aufbringungsaktion, 12.4.1918; там само, Nr. 138, Militärische Aufbringungsaktion, 16.4.1918; там само, Nr. 157, Vereinbarungen über Getreidelieferungen aus der Ukraine, 20.4.1918.

91 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1565, Streitigkeiten in der Ukraine wegen Aufbringung, 9.5.1918; там само, Nr. 1580, Telegramm-Sammlung zur militärischen Aufbringung, 12. – 14.5.1918.

92 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.617, Nr. 4204, Tätigkeitsbericht der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftsabteilung, 29.7.1918; там само, Kt. 2.619, Nr. 5249, Schreiben der Kriegsgetreideverkehrsanstalt an das AOK, 21.8.1918.

93 Там само, Kt. 2.609, Nr. 211, Störung der ukrainischen Aufbringungsaktion durch militärische Käufe, 1. Mai; там само, Kt. 2.610, Nr. 325, Situationsbericht Nr. 10, 5.5.1918; там само, Kt. 2.624, Nr. 7410, Bericht des Obersten Kreneis über die Bereisung der Ukraine, 7.10.1918. Див. також: ÖStA, KA, AdT, FAR 59, Kt. 832, Abfertigung Nr. 95 vom 20.7.1918; там само, Abfertigung Nr. 118, 19.8.1918; там само, UR 3, Lagebuch v. 17.10.1918, Eintragungen vom 14., 21., 24., 29.7.1918; там само, UR 13, Tagebuch vom Dezember 1917–20. November 1918, Einträge vom 16.3.1918, 3.6.1918.

94 Про досягнення цих домовленостей див.: Peter Broucek (Hg.), Theodor Ritter von Zeynek. Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich. – Wien – Köln – Weimar, 2009. – С. 294–295.

95 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 470, Nr. 1633, Verwendung k.u.k. Truppen in Ukraine, 25.5.1918. Він підтверджує це й у спогадах про перебування в Україні, записаних 1932 р.: ÖStA, AVA, Nachlässe, B 60 Krauß, 14c, Schreiben von General Alfred Krauß an das Österreichische Kriegsarchiv, 15.4.1932.

96 Невідомо, чи цісар справді використовував таке формулювання, проте Краус у своїх мемуарах двічі вживає це слово, підкреслюючи, як воно йому не подобається, що воно «неприємно звучить» і «було непотрібне»: Alfred Krauß, Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. – Wien, 1923. – С. 253–254.

97 Там само, Kt. 470, Nr. 1634, Neuer Berliner Vertrag, 25.5.1918.

98 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1465, Wirtschaftliche Ausnutzung der Ukraine,

чутно зменшувався вплив Габсбурзької монархії на створені разом із німецьким союзником органи в Україні. Австро-Угорщина зосередилася на власній окупаційній зоні. На критику з Берліна й Києва австро-угорці реагували, або висловлюючи демонстративний протест, або йдучи на формальні поступки, яких так і не дотримувалися. Втім, навіть ВКА тим часом усвідомило, що на заготівлю продовольства можна впливати лише через цивільні органи[99], й авторитетні представники окупаційних військ почали ставити під сумнів дотеперішні практики. Губернатор Одеси Бельц висловився з цього приводу, наприклад, так: «Навіть примусова реквізиція за сприяння військових дала мало результатів: 30-та п[іхотна] д[ивіз]ія за 2½ місяці близько 22 тис. пудів[100] зерна! А тому, на мою думку, треба принаймні спробувати пустити зерно у вільний продаж. Тоді раптом випливуть запаси, які, поза сумнівом, лежать поховані по селах і які неможливо виявити [...]».[101] Тож повсюдні військові заготівлі були припинені, внаслідок чого миттєво покращилася й співпраця з українцями.[102]

Заготовлене в період від квітня до червня продовольство мало надходити до Німеччини здебільшого в глиб країни через перевалочні станції Голоби й Барановичі в Польщі. Оскільки продовольство було потрібне насамперед на заході Німеччини та на Західному фронті, «мокрий шлях» Дунаєм був довшим і тому його вважали незручним: залізничним транспортом зерно можна було доправити за два тижні, тоді як для річкового треба було місяць. Тож Німеччина транспортувала лише невелику частину Чорним морем до Браїли в Румунії, а звідти знову ж таки залізницею до Німеччини.[103] Транспортування Чорним морем і Дунаєм досить добре підходило для Австро-Угорщини, хоча вона використовувала й залізничний транспорт через Буковину й Галичину.

За нового режиму Гетьмана Центральні держави на чолі з Німеччиною надавали перевагу політиці державної торгівлі. Паралельно з цим відбувалася широкомасштабна реорганізація економічних структур окупаційної влади в Україні. Стало зрозуміло, що з німецького боку за сферу зовнішньоторговельної політики основну відповідальність покладено на міністерство закордонних справ. Однак щоб «розвивати економічні сили України» та «скеровувати цей розвиток»[104], економічне управління Німецької імперії теж намагалося здійснювати свій вплив. Економічне управління саме було засноване лише в жовтні 1917 р. й стало

23.6.1918; там само, Nr. 1577, Kriegsgetreideverkehrsanstalt an Ukraineabteilung, 17.6.1918; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 693, Nr. 2972, Ernteaufbringung in den okkupierten Gebieten, 31.5.1918. За повідомленням ВКА від 18 серпня, Німеччина не повністю додержалася обіцяних поставок: ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 475, Nr. 1906, Darstellung der materiellen Lage der Armee im Felde, 18.8.1918.

99 Там само, Kt. 470, Nr. 1634, Neuer Berliner Vertrag, 25.5.1918; там само, Kt. 474, Nr. 1863, Klärung von Fragen in der Ukraine, 26.9.1918.

100 360, 36 тонн.

101 ÖStA, AVA, Nachlässe, B 760 Böltz, Fol. 9, недатоване повідомлення про діяльність на посаді коменданта міста й губернатора Одеси. Оскільки Бельц у цьому повідомленні каже про п'ять місяців «відколи ми тут», тоді це повідомлення мало б бути написане в серпні.

102 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.610, Nr. 432, Bericht Nr. 13, 17.5.1918.

103 Пор.: BA-MA, RH 61/847, Ergebnis der Besprechung am 30.4.1918 in Berlin über die in der Heimat zu treffenden Beförderungsmaßnahmen für die aus der Ukraine zu erwartenden Lebensmittel.

104 Пор.: BArch, R 3101/1170, Der Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts, IDR 1870. V, 11.6.1918.

першою центральною економічною державною установою імперії.[105] Тож воно відповідало за заготівлю всіх товарів в Україні, а їхнім розподілом у Німеччині займалося вже військове управління продовольства. «Імперський економічний відділ при Німецькій делегації в Україні» був своєрідною філією економічного управління Німеччини в Україні. Він підпорядковувався «Німецькій делегації в Україні» міністерства закордонних справ, проте водночас мав консультувати її з економічних питань.[106] Керівником імперського економічного управління в Києві був таємний радник Отто Відфельдт, який до того працював у міністерстві внутрішніх справ і в економічному управлінні.[107] Звичайно, неможливо було уникнути питань розмежування компетенцій між різними структурами протягом усіх місяців окупації. Міністерство закордонних справ, наприклад, дуже уважно й не без успіху стежило за тим, щоб у Києві не виникла незалежна від нього структура економічного управління.[108] З іншого боку, міністерство закордонних справ та економічне управління в Києві спільно намагалися утвердитися в конкурентній боротьбі з «військовими структурами, надзвичайно добре забезпеченими кадрами й засобами».[109] Загалом же на особистому рівні для буденної роботи була характерна «гармонійна співпраця».[110]

Українська сторона ще до захоплення влади Павлом Скоропадським створила Державне хлібне бюро, яке мало виняткове право скуповувати сільськогосподарську продукцію на території України за допомогою мережі торгових агентів. Бюро було виконавчим органом міністерства продовольства, де були представлені гуртові торговці, власники млинів і сільськогосподарські спілки. Державне хлібне бюро налагодило співпрацю з економічним управлінням. Практичну діяльність новостворені інституції розпочали лише після захоплення влади Гетьманом.[111] Після протестів Центральних держав з приводу неналежної роботи та шаленої корупції у хлібному бюро[112] 24 травня було створено Українську продовольчу раду.[113] Продовольча рада була своєрідним координаційним органом, якому підпорядковувалися Державне хлібне бюро та економічне управління. На її засіданнях збиралися представники німецького уряду, українського міністерства продовольства, установ Центральних держав (серед яких Берлін-

105 Пор.: Hans Gotthard Ehlert, Die wirtschaftliche Zentralbehörde des Deutschen Reiches 1914 bis 1919. Das Problem der «Gemeinwirtschaft» in Krieg und Frieden. – Wiesbaden, 1982.

106 Пор.: BArch, R 3101/1170, Telegramm Ludendorffs an Reichskanzler v. 21.6.1918.

107 Про Відфельдта див.: Peter Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Lübeck – Hamburg, 1970. – 81–82; Ernst Schröder, Otto Wiedfeldt. Eine Biographie. – Neustadt/Aisch, 1981.

108 Пор.: BArch, R 3101/1170, Auswärtiges Amt, Nr. Ap 1554. 107085, An den Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts, Berlin, 26.7.1918.

109 Пор.: там само, Telegramm des Botschafters Mumm an Auswärtiges Amt v. 15.6.1918.

110 Пор.: Stefan von Velsen, Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918. Erinnerungen // Die Welt als Geschichte. – Nr. 16/1956. – С. 250–293, див. с. 286.

111 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.610, Nr. 325, Situationsbericht Nr. 10, 5.5.1918; там само, 365, Organisation der Aufbringung in der Ukraine, 15.5.1918.

112 Цей факт визнав навіть Скоропадський у своїх спогадах: Günter Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. – Stuttgart, 1999. – С. 250.

113 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.633, Nr. 122.595, Schreiben der Militärkommission Kiew an AOK, 25.5.1918.

ське центральне закупівельне товариство, Австрійське центральне закупівельне товариство та Військово-зернова транспортна компанія) та окупаційних військ й ухвалювали рішення голосуванням. Члени Продовольчої ради узгоджували питання заготівлі продуктів харчування і фуражу для забезпечення військ, розташованих в Україні, транспортування продовольства, забезпечення міст і промислових центрів та експорту до Центральних держав. Під час регулярних засідань Продовольчої ради відбувалися й дискусії з усіх проблем, які виникали між сторонами. Якщо на деяких засіданнях і вибухали досить бурхливі суперечки, Продовольча рада все ж таки виконувала покладені на неї завдання.[114] Завдяки її неодноразовому втручанню влітку вдалося запобігти виникненню голоду в Одесі й Києві.[115]

Від травня в німецькій окупаційній зоні почали створювати щільну мережу торгових агентів картелів і управлінь. Вони здійснювали свою діяльність в окремих заготівельних районах, на які були поділені губернії.[116] Для координації закупівель у Києві було створено спільне сировинне управління, куди до середини липня відрядили своїх представників усі німецькі й австро-угорські управління.[117] Експорт з України до держав Четверного союзу здійснювався через експортні товариства. Експортом до Австро-Угорщини, наприклад, займалися торговельна компанія «Схід» з Відня, «Import-Export-Handels Ges.m.b.H.» («MERX»), «Internationale Import- und Export-A.G.» («INTAK»), «Nordböhmische Export- und Import-Vereinigung» чи «Ungarisch-Ukrainische Export-Vereinigung» («EXUKRAN»). Далі товари транспортували залізницею або водним шляхом до приймальних пунктів, за що відповідали Чорноморський приймальний пункт та управління залізничного транспорту в Києві. Приймальні пункти відправляли товари до картелів, які займалися їх подальшим розподілом. В Австро-Угорщині товари приймало управління громадського харчування й передавало їх у розпорядження Австрійського центрального закупівельного товариства.[118] Більшу частину продовольства розподіляли в Цислейтанії, насамперед у містах.

114 Там само, Kt. 2.611, Nr. 1221, 6. Wochenbericht der Eisenbahnzentralstelle Kiew, 30.5.1918; там само, Kt. 2.612, Nr. 1752, Deutsch-österreichisch-ungarische Wirtschaftszentrale an AOK, 16.6.1918; там само, Kt. 2.617, Nr. 3779, Organisation der Kartelle, 19.7.1918.

115 Там само, Kt. 2.617, Nr.3688, Bericht Nr. 14, 17.7.1918.

116 Див., наприклад, угоди управлінь з виробництва металів, товариства з імпорту яєць та управлінь з виготовлення шкіри: там само, Kt. 2.614, Nr. 2396, Vertrag zwischen den Metallzentralen Deutschlands und Österreich-Ungarns über die Aufbringung in der Ukraine; там само, Nr. 2458, Vertrag zwischen OeZEG und Eier-Import-Gesellschaft über Aufbringung in der Ukraine; там само, Nr. 2462, Abkommen zwischen der deutschen und österreichisch-ungarischen Lederzentrale über Aufbringung in der Ukraine.

117 Австро-угорські картелі й об'єднання скаржилися на брак кадрів, що погіршувало їхнє становище порівняно з німецькими: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.617, Nr. 3681, Bericht des Verbindungsoffiziers bei der Rohstoffabteilung, 17.7.1918.

118 Там само, Kt. 2.611, Nr. 1321, Bericht des Österreichischen Warenverkehrsbüros an die Ukraineabteilung, 9.6.1918; там само, Kt. 2.612, Nr. 1735, Zusammenwirken der deutschen zivilen und militärischen Stellen bei Wiederaufnahme des Handelsverkehrs mit Russland, 17.6.1918; там само, Kt. 2.617, Nr. 3779, Organisation der Kartelle, 19.7.1918.

Угорському урядові вдалося домогтися права на одержання лише окремих видів товарів.[119]

Коли війська перестали займатися закупівлею товарів, крім забезпечення своїх потреб[120], українські органи влади та приватні особи звернулися до австро-угорських частин з проханням забезпечувати охорону й безпеку.[121] На початку липня Центральні держави сконцентрували свої війська в економічно важливих регіонах, аби забезпечити збирання врожаю. Важливу роль відігравали тут території, заселені німецькими колоністами, оскільки Центральні держави очікували від них високих врожаїв і бажання співпрацювати. Крім того, у зв'язку з цим австро-угорські війська мали замінити на цих територіях німецькі частини, які досі перебували в австро-угорській зоні окупації. Мета акції полягала в тому, щоб узяти контроль над врожаєм та одержати свою частку за надану допомогу.[122] Війська, здається, і далі не дуже поспішали дотримуватися нових директив про заборону реквізицій. Командування Східної армії на початку жовтня ще раз видало «Директиви про військову допомогу у сфері економічного використання України», рішуче наголосивши, що «військовослужбовці – якщо немає нагальної потреби – [не можуть] виступати покупцями». Ці директиви містили й конкретні інструкції про те, як має виглядати часто згадувана участь військ у заготівлях: під час «нормальних заготівель» слід надавати лише «підтримку й допомогу в контролюванні», а «заготівлі під військ[овим] тиском» слід проводити «за військ[ової] підтримки або ж здійснювати військові реквізиції». Загалом війська мали «застосовувати свій вплив під час вивезення» товарів. Військові реквізиції були визначені як «засіб надзвичайного примусу», на їх проведення треба було мати дозвіл від Української продовольчої ради й проводити лише в присутності київських властей. Право на застосування зброї належало винятково військовому комендантові. Проте й товари, реквізовані за допомогою військових, мали бути передані в розпорядження цивільних організацій, відповідно оплачені й відвантажені. Лише в разі приховування запасів було дозволено вдаватися до «конфіскації без відшкодування».[123] Подібні накази видавали й німці. Проводити реквізиції дозволялося лише для покриття поточних потреб та із залученням українських органів влади, щоб не перешкоджати заготівлі зерна спільними інституціями та не налаштовувати проти себе місцеве населення.[124]

Інтегративною компонентою всіх угод завжди були і граничні ціни на ті чи інші товари, які в реальності часто перевищували.[125] Причина була в тому, що і

119 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1300, Ukrainische Importe – Teilung zwischen Österreich und Ungarn, 11.6.1918; там само, Kt. 2.614, Nr. 2253, Niederschrift über die Verteilung der ukrainischen Einfuhren an Zucker zwischen Ungarn und Österreich.

120 Там само, Kt. 2.612, Nr. 1465, Wirtschaftliche Ausnutzung der Ukraine, 23.6.1918.

121 ÖStA, KA, AdT, UR 3, Kt. 800, Lagebuch vom 17. Oktober 1918, Eintragungen v. 26.7.1918.

122 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.614, Nr. 2455, AK Ostarmee an AOK, 4.7.1918; там само, Kt. 2.622, Nr. 6906, Bericht der Ostarmee über Aufbringung und Einfuhr, 25.9.1918.

123 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.626, Nr. 8400, Richtlinien für die militärische Mithilfe bei der wirtschaftlichen Ausnützung der Ukraine.

124 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 19, Bezirk Wolhynien West, Bay.Kav.Division, Abt. Ia, Nr. 2769 W, Beitreibungen zur Deckung des laufenden Truppenbedarfs, 1.9.1918.

125 Про граничні ціни станом на 20 вересня, наприклад, див.: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/

перекупники, і селяни не поспішали збувати зерно, сподіваючись продати його на чорному ринку за набагато вищими цінами. Втім, австро-угорські військові почали пропонувати ціни, вищі граничних. У виняткових випадках, приміром, у разі виникнення проблем з постачанням продовольства, виходити за межі граничних цін мали право й українські власті. Капітан Дароці, уповноважений Австро-Угорщини при німецько-австро-угорському економічному управлінні в Києві[126], у звіті від 29 липня висловився з цього приводу лаконічно: «Річ у тім, що тільки-но з'явиться дозвіл перевищувати граничні ціни, то дуже швидко знайдуться і суттєві запаси ще зі старого врожаю».[127]

Вибудувана в такий спосіб система була змішаною системою державних, військових і приватних інстанцій, в якій відповідно до обставин відносно добре співпрацювали між собою українські, німецькі й австро-угорські інституції. Хоча й далі існували недовіра, взаємні звинувачення та невдоволення між сторонами, проте організаційні проблеми здебільшого вдавалось обговорювати й урегульовувати в рамках Української продовольчої ради. Однак непорозуміння між союзниками та недовіра до українців існували й далі: як випливає зі звіту директора Австрійського центрального закупівельного товариства Лукача, в австрійців і угорців було відчуття, що німецькі колеги в багатьох питаннях їх обходять.[128] У Відні були незадоволені й українською стороною: «Досвід засвідчив, що укр[аїнські] орг[анізації] геть нездатні виконувати покладені на них завдання, що суттєво обмежує діяльність і власних цивільних орг[анізацій]». В одному з повідомлень ВКА від 20 червня йдеться про те, що кількість вагонів, які відправляються щодня до Габсбурзької монархії, знизилася від 190 вагонів у квітні до менше ніж 60 вагонів наприкінці травня. Для Австро-Угорщини це означає, що через скорочення постачання з України та поки що відсутність власного врожаю ситуація з продуктами харчування знову може загостритися.[129]

Загальна кількість поставлених товарів протягом перших місяців окупації була більш ніж мізерною. До 31 липня через приймальний пункт у Львові було поставлено 43 158 тонн харчів та інших товарів, з яких майже 11 тис. тонн було відправлено лише до Відня. Завдяки основній масі товарів, що надійшла до охопленої голодом монаршої столиці (жири й сало, забійна худоба, яйця й цукор), вдалося принаймні тимчасово зупинити голод. Загалом до

AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee v. 3.10.1918, Nr. 226. За повідомленням Баварської кавалерійської дивізії, граничні ціни почасти перевищували в чотири, п'ять, а то й шість разів. А тому перед дивізією постала дилема. З одного боку, український уряд не займався забезпеченням військ, з іншого, дивізія сама не могла купувати харчів, оскільки за наказом командування армійської групи Айхгорна купувати продукти за цінами, вищими граничних, було заборонено. Пор.: BayHStA-KA, MKr 1824, Bay. Kav.Div, Abt. Ia, Nr. 1131, Verwendung der B.K.D, 4.6.1918.

126 Він був представлений і в Українській продовольчій раді.

127 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.617, Nr. 4204, Tätigkeitsbericht der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftsabteilung, 29.7.1918.

128 Там само, Kt. 2.612, Nr. 1400, Wahrnehmungen des Vertreters der österreichischen Zentraleinkaufs-Gesellschaft bei der Wirtschaftszentrale in Kiew, 8.6.1918.

129 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1465, Wirtschaftliche Ausnutzung der Ukraine, 23.6.1918. Див. також: там само, Nr. 1598, Hughes-Gespräch zwischen Kiew und Ukraineabteilung, 17.6.1918.

Центральних держав у період до 31 липня через приймальні пункти у Львові та Брест-Литовську, через Чорноморський приймальний пункт і через східні кордони Австро-Угорщини надійшло майже 152 229 тонн товарів. Але навіть з урахуванням поставок руди, сірки, гуми, ганчір'я, шкур, корабельних линв та інших товарів кількість обіцяної в Брест-Литовську продукції в один мільйон тонн була далекою від виконання.[130]

Для окупаційних властей ставало дедалі зрозуміліше, що українські державні інститути мають надто мало підтримки на всіх рівнях – від губернії і аж до окремих сільських рад, унаслідок чого домогтися виконання розпоряджень державних органів влади часто вдавалося лише під загрозою застосування сили або примусових заходів, як, наприклад, припинення постачання солі селянам в разі їхньої відмови співпрацювати. Багато підходів, спрямованих на розв'язання проблем, викликали дискусії, серед яких, приміром, запровадження вільної торгівлі. Втім, саме в австро-угорській армії додержувалися думки, що економіка не може функціонувати суто на приватних засадах через незадовільний стан безпеки, через існування недовіри сільського населення та недостатню розвиненість інфраструктури.[131]

Чинність домовленостей, укладених у лютому в Берліні, добігла кінця влітку, і 27 липня були підписані нові Берлінські домовленості, за якими військам загалом було заборонено укладати угоди на постачання монополізованих товарів. Проводити закупівлю товарів для потреб військ дозволялося лише за згоди місцевих органів Продовольчої ради, а проводити реквізиції було дозволено лише в екстремальних випадках. Монополізовані товари для потреб війська можна було купувати лише в українських державних органів, а немонополізовані – у вільному продажу. Для цих потреб відділ забезпечення Східної армії, наприклад, у серпні одержав 97,4 млн крон[132] для забезпечення майже 240 тис. солдатів.[133]

Навіть якщо і вдалося поставити на ноги систему заготівель і торгівлі між Центральними державами та Україною, втім, так і не було розв'язано найважливішої проблеми, а саме земельного питання. Найсуперечливішою проблемою за часів Гетьманату, як і за часів Центральної Ради, була примусова експропріація володінь великих землевласників.[134] 23 травня 1918 р. Скоропадський ужив заходів, принаймні на законодавчому рівні, з врегулювання питання посівної в тому сенсі, як цього вимагав Айхгорн у своєму наказі: хто засіяв поле восени 1917 р., той має право на зібраний врожай. На врожай ярих культур має право

130 Там само, Kt. 2.636, Aufstellungen über die Lebensmitteleinkäufe, 21.3.–31.7.1918.

131 Там само, Kt. 2.615, Nr. 2752, Gesichtspunkte zur Frage der Lebensmittelaufbringung, 10.7.1918.

132 Про деталі розрахунків див.: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 710, Nr. 37.024, Stellungnahme zur beabsichtigten Aufbringung des Heeresbedarfes in der Ukraine, 26.9.1918.

133 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.626, Nr. 8400, Richtlinien für die militärische Mithilfe bei der wirtschaftlichen Ausnützung der Ukraine; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 710, Nr. 43.295, Stellungnahme zur beabsichtigten Aufbringung des Heeresbedarfes in der Ukraina, 26.8.1918; там само, Kt. 717, Nr. 2661, AOK an Expositur der Ostarmee, Jekaterinoslaw, 9.8.1918; там само, Nr. 2694, Einlieferungen der St.G.B., 9.9.1918.

134 Про погляди Скоропадського на аграрне питання див.: Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, с. 195–201, 228–230, 314–319.

той, хто посіяв їх навесні 1918 р.[135] У такий спосіб хоч і було усунуто проблему соціалізації аграрного питання, проте й далі існували значні обмеження для великих землевласників: ніхто не мав права на купівлю ділянки, більшої за 27,5 га (25 десятин[136]). Відфельдт висловив задоволення з приводу цього закону, вважаючи, що він посилює прошарок крупного селянства, тобто «піонерів сільськогосподарської культури».[137] Німецька армія одержала вказівку підтримувати ці кроки й «пліч-о-пліч з українським урядом відновлювати та зберігати в країні мир, порядок і безпеку, щоб знову розквітали землеробство, промисловість і ремесла».[138] Найнагальнішим завданням військ була підтримка відвантаження збіжжя. Проте земельного питання всі ці заходи так і не розв'язали.

15 липня набув чинності новий закон, за яким велика частина врожаю мала бути націоналізована. Виробникові залишалася лише невелика частка для власних потреб і годівлі худоби. В разі невиконання вимог закону держава залишала за собою право позбавляти власника майна й реманенту.[139] Через три місяці Скоропадський наніс черговий удар в аграрному питанні: під тиском великих землевласників у середині серпня він видав новий закон, за яким орендарі мали віддавати прибутки великим землевласникам. Відфельдт справедливо розкритикував цей закон, бо, з одного боку, орендар утрачав у такий спосіб будь-який інтерес до збільшення виробництва, а са́ме виробництво на орендованих землях виявилось особливо продуктивним, з іншого боку, Відфельдт побоювався політичних наслідків цього закону, оскільки це був удар по тих орендарях, які сподівалися придбати більше землі чи отримати більший прибуток із зібраного врожаю.[140] Тож земельне питання й далі було гальмом, яблуком розбрату й вогнищем конфліктів усередині країни. Крім того, невирішеність земельного питання була однією з суттєвих причин, чому обумовлені угодами обсяги продовольства так і не вдалося поставити.

Хоча, попри нерозв'язане земельне питання, внутрішньополітична ситуація влітку дещо втихомирилася[141], економічне, соціальне й політичне становище було й далі нестабільним. Це засвідчив і страйк залізничників, який тривав від 15 липня до середини серпня. Приводом до страйку стала невиплата заробітної плати та вимоги її підвищення у зв'язку з дедалі стрімкішим подорожчанням продуктів харчування, а також визнання профспілок.[142] Офіцери австро-угорської розвідки припускали, що за організацією страйку стоять держави Антанти.

---

135 Див. також: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1312, Bericht des Warenverkehrsbüros, 6.6.1918; Солдатенко В. Україна в революційну добу. – С. 233.

136 1 десятина = 1,1 гектара.

137 Пор.: BArch, R 3101/1166, Geheimrat Wiedfeldt an Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts v. 29.5.1918.

138 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7, Militärbezirk Kiew. XXVII. Res.Korps, Abt. Ia, Nr. 2000, 30.5.1918; там само, Richtlinien im Anschluss an G.K.O, Abt. Ia, Nr. 1756, 19.5.1918.

139 Солдатенко В. Україна в революційну добу. – С. 237.

140 Пор.: BArch, R 3101/1166, Reichswirtschaftsstelle bei der Deutschen Ukrainedelegation, Kiew, 29.8.1918.

141 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.617, Nr. 4204, Tätigkeitsbericht der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftsabteilung, 29.7.1918.

142 Див. також: Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj, с. 250–253.

Розвідувальний відділ Східної армії вбачав причини страйку також у протесті проти вивезення українського хліба та проти окупаційних властей і непопулярного українського уряду. Страйкарі, мовляв, знають, що блокування залізниць найсильніше вдарить по Центральних державах.[143] Німці натомість розглядали страйк як внутрішню українську проблему.[144] Органи окупаційних військ взяли на себе забезпечення роботи залізниці на найважливіших ділянках і «енергійно» взялися за придушення страйку, тобто ув'язнили «поводирів» і відправили їх етапом до Бреста. Армійська група Айхгорн-Київ видала також наказ, яким гарантувала захист і краще забезпечення тим, хто стане до роботи.[145] Загалом Центральним державам вдалося зменшити вплив страйку на ситуацію з транспортом. Попри це, останнього тижня липня до України прибувало щодня всього лише по 33 вагони. До початку серпня кількість вагонів під завантаження продуктами харчування суттєво впала.[146] Але завдяки великій кількості вагонів у першій половині липня цей місяць був досить успішним за обсягами відвантаженого продовольства.[147] Після того як окупаційні війська до початку серпня майже повністю відновили роботу залізниці, страйк ущух.[148] Від другої половини серпня і до кінця жовтня панував спокій, що констатував і секретаріат економічного управління у своєму тижневому звіті в другій половині вересня: «Від кіл залізничників і робітників не надходить жодної інформації про якесь серйозне підбурювання до страйку, всі повідомлення сходяться на тому, що населення дедалі більше довіряє німецьким і австро-угорським військам. Один із наших представників пише: "Нас не люблять, проте за нами жалкуватимуть, якщо підемо"».[149]

---

143 BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Fernspruch der Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 2928/18, o.D.; там само, XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 2716, 18.7.1918. ÖStA, KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3672, Nr. 18.568, Eisenbahnstreik und Vorgänge in der Ukraine, August 1918. Баварська кавалерійська дивізія і в цьому разі видала найрадикальніші накази, в яких крім іншого йшлося про те, що «кожний, хто спробує чинити навіть найменший спротив, підлягає негайному розстрілові на місці». Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18, Bezirk Wolhynien West. Bay.Kav.Division, Abt. Ia, Nr. 2009 W., 6.8.1918.

144 Пор.: BayHSt-KA, MKr 1779, Chef des Generalstabes des Feldheeres, Abteilung Fremde Heere, Nr. 15100 geh., 15.8.1918. Die militär-politische Lage im Osten. BArch, R 3101/1194, Eisenbahnzentralstelle Kiew, Besprechung v. 2.8.1918. Натомість суд Баварської кавалерійської дивізії серед причин страйку вбачав і неприязне ставлення до німців. Пор.: BayHStA-KA, Kav. Div., Bd. 51, B.K.D. Gericht, KTB, Eintrag 1.–31.8.1918.

145 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 696, Nr. 4152, Eisenbahnstreik – Anordnungen, 17.7.1918.

146 Пор.: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.625, Nr. 8193, 24. Wochenbericht der Eisenbahnzentralstelle Kiew, Oktober 1918.

147 Пор.: BArch, R 3101/1303, Eisenbahnzentralstelle Kiew, 21. Wochenbericht, 1.–7.9.1918; там само, Bildliche Darstellung der monatl. Ausfuhr aus der Ukraine.

148 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.617, Nr. 4096, Wirtschaftliche Nachrichten aus Kiew, 12.8.1918; там само, Nr. 4204, Tätigkeitsbericht der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftsabteilung, 29.7.1918; там само, Kt. 2.618, Nr. 4418, Bericht von Waldstätten an Ukraineabteilung, 8.8.1918; там само, Kt. 2.619, Nr. 5425, Regelung der Lohnverhältnisse bei den ukrainischen Eisenbahnen, 27.8.1918.

149 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.625, Nr. 8123, Wochenbericht der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftszentrale Nr. 11 und 12, 16.–30.9.1918.

Хоч і малопомітні, але все ж таки присутні були й два інших союзники. В період між лютим і травнем 1918 р. були укладені торговельні угоди також з Туреччиною і Болгарією. Спочатку обидві країни відмовилися від проведення самостійних закупівель і відвантаження товарів з України. 19 квітня в рамках переговорів у Берліні про спільні дії між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Болгарією сторони дійшли згоди щодо відновлення економічних зв'язків з різними частинами колишньої Російської імперії (включно з Україною і Фінляндією). Згідно з домовленостями, Болгарія мала одержати від 2 до 5% – залежно від виду продукції – заготовленого продовольства й фуражу. Для сировини й непродовольчих товарів була узгоджена окрема система розподілу. Через тиждень була укладена угода з Туреччиною, в якій остання відмовлялася від участі в заготівлі товарів у всіх частинах колишньої Російської імперії, здобувши натомість право на відрядження контрольних органів до окремих організацій. Туреччина одержала також право на участь у розподілі продовольства й фуражу в розмірі від 3 до 12,5% залежно від виду продукції та її загальної кількості. Для певних видів сировини й непродовольчих товарів була узгоджена окрема система обчислення.[150] Попри це, часто траплялися випадки, коли союзники вивозили з України товари без попереднього узгодження між собою.[151] Наприкінці вересня ВКА наказало командуванню Східної армії «поки що чинити непомітні перешкоди болгарському експортові з України».[152] Через місяць Австро-Угорщина цілком припинила видавати дозволи на вивезення товарів до Болгарії та Туреччини.[153] Загалом частка болгарських і турецьких союзників у загальних обсягах вивезених товарів протягом усього періоду окупації була незначною: лише 130 вагонів залишили територію України в напрямку Болгарії та 271 вагон – в напрямку Туреччини.[154]

Третя фаза: спроба запровадження всеосяжної вільної торгівлі

Після того як наприкінці липня угоди, укладені навесні між Центральними державами й Україною, втратили чинність, а їхню дію було продовжено лише на короткий час[155], у серпні інтенсифікувалися зусилля з узгодження майбутньої нормативної бази.[156] 10 вересня ці зусилля увінчалися підписанням нової угоди

150 Там само, Kt. 2.611, Nr. 1064, Türkischer und Bulgarischer Einkauf in der Ukraina, 6.6.1918; там само, Nr. 1255, Vereinbarung mit den Türken und Bulgaren, 10.6.1918.

151 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1252, Ausfuhr von Waren aus der Ukraine durch Bulgaren ohne schlüsselmäßige Teilung, 13.6.1918. Як видно на прикладі болгарського пароплава «Борис», на початку червня капітан спробував вивезти різноманітні товари всупереч вимогам командування австро-угорських військ в Одесі: там само, Nr. 1207, Vertragswidriger Abtransport von Waren durch Bulgaren aus Odessa, 9.6.1918.

152 Там само, Kt. 2.626, Mappe «Ukraine. Geheimakten», Nr. 124, Bulgarische Ausfuhr, 28.9.1918.

153 Там само, Kt. 2.624, Nr. 7718, Freier Handel in der Ukraine, 12.10.1918; там само, Kt. 2.625, Nr. 8221, Einstellung der Lieferung an Bulgarien und Türkei, 21.10.1918.

154 Пор.: BArch, R 3101/1303, Ukraine-Ausfuhr nach den Zentralmächten bis zum 30.9.1918; там само, Ukraine-Ausfuhr nach den Zentralmächten im Oktober 1918.

155 Там само, Kt. 2.617, Nr. 4096, Wirtschaftliche Nachrichten aus Kiew, 12.8.1918.

156 Див. також угоду про спільні дії між Австро-Угорщиною й Німеччиною, на основі якої обидві

на 1918/19 економічний рік.[157] У неї була інтегрована й угода щодо зерна, яка за чітким планом регулювала заготівлі, транспортування й розподіл до серпня 1919 р. Крім того, була вдосконалена система заготівель: Українську продовольчу раду зобов'язали створити в усіх важливих місцях комітети Державного хлібного бюро.[158] Хлібне бюро заявило, що досі воно заготовило майже 5,1 млн тонн (313 млн пудів) зерна, з яких майже 1,6 млн тонн (близько 100 млн пудів) були передбачені на експорт.[159] У підписаній водночас фінансовій угоді Берлін зобов'язався надрукувати українські банкноти, якими Центральні держави мали розраховуватися за товари в Україні. Крім того, Україна одержала вигідні кредити від німецьких банків у загальній сумі в один мільярд німецьких марок.[160]

Ще раніше були спроби замість державної монополії запровадити вільну торгівлю. Першим кроком у цьому напрямі було ухвалення в середині липня закону, за яким держава зберігала за собою монополію лише на деякі товари, а саме на жито, пшеницю, просо, гречку, сочевицю, квасолю, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, борошно всіх видів, висівки, крупи, відходи після обробки перелічених зернових культур, цукор, спирт, насіння олійних культур і макуху всіх видів.[161] Проте кардинальні зміни в третій, і останній, фазі економічної політики відбулися лише восени: державну монополію на більшість із цих ключових продуктів заступила вільна торгівля. До цього часу проти вільної торгівлі виступали насамперед німецькі військові, оскільки побоювалися потрапити в залежність від українських властей у сфері забезпечення своїх військ.[162] На початку осені своє слово сказали представники німецької економіки, які сподівалися, що вільна торгівля нарешті пожвавить економічне життя в Україні й дозволить збільшити експортні можливості власної промисловості.[163] З австро-угорського боку за цілковиту вільну торгівлю та припинення реквізицій виступав насамперед губернатор Одеси Едуард Бельц.[164]

держави вели переговори: там само, Kt. 2.617, Nr. 3934, Berliner Vereinbarungen v. 27.7.1918, 2.8.1918.

157 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 474, Nr. 1865, Wirtschaftsabkommen mit der Ukraine, 25.9.1918. Див. також: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt.: 2.626, Nr. 8400, Richtlinien für die militärische Mithilfe bei der wirtschaftlichen Ausnützung der Ukraine.

158 Текст: BArch, R 3101/1169, Niederschrift über ein Wirtschaftsabkommen zwischen dem Ukrainischen Staate einerseits sowie Deutschland und Österreich-Ungarn andererseits für das Wirtschaftsjahr 1918/19, Berlin 1918, gedruckt in der Reichsdruckerei; див. також: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.622, Nr. 6474, Wirtschaftsabkommen zwischen der Ukraine sowie Deutschland und Österreich-Ungarn für das Wirtschaftsjahr 1918/19, 10.9.1918.

159 Згідно з угодою, селяни мали забезпечувати себе самі, тоді як забезпеченням решти населення, окупаційних військ та експортом мало займатися Державне хлібне бюро.

160 Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – С. 78–79.

161 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.626, Nr. 8400, Richtlinien für die militärische Mithilfe bei der wirtschaftlichen Ausnützung der Ukraine.

162 Пор.: BArch, R 3101/1097, Heeresgruppe Eichhorn. Chef des Generalstabes, Abt. Ic, Nr. 20265, 17.4.1918.

163 Пор.: BArch, R 3101/1169, Telegramm Auswärtiges Amt an Diplomatische Vertretung Kiew v. 30.10.1918.

164 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.621, Nr. 6304, Zustände in der Ukraine, 15.9.1918.

Український уряд теж був на боці запровадження вільної торгівлі. У серпні й вересні міністр продовольства скасував граничні ціни на сало, овочі, масло, молокопродукти, картоплю й рибу. Українські покупці й німецькі постачальники відтепер могли працювати безпосередньо один з одним, експортне товариство стало в цій галузі зайвим.[165] Український уряд зберіг державну монополію лише на зернові культури, хоча у вересні він уже почав розмірковувати над запровадженням вільної торгівлі й щодо них.[166] Міністр торгівлі Сергій Гутник висловився публічно з цього приводу: вільна торгівля, безсумнівно, піде на користь землевласникам, оскільки, здавши якусь частину зерна державі, рештою вони зможуть розпоряджатися на власний розсуд.[167] Через наближення виведення військ Центральних держав слабенький паросток вільної торгівлі вже не мав особливого значення.

На початку жовтня Пауль Гінденбурґ звернувся до міністерства закордонних справ і до економічного управління Німеччини з проханням дати оцінку наслідкам виведення військ з України. Тоді як міністерство закордонних справ висловило побоювання, що можуть виникнути «серйозні труднощі» із забезпеченням продуктами харчування в Німеччині, економічне управління оцінювало ситуацію значно тверезіше. Виведення військ з України хоч і «матиме негативний вплив на забезпечення населення продовольством і на економіку», втім, «якщо взяти до уваги лише теперішні поставки», то виявиться, що можливі втрати «не аж такі значні, щоб продовжувати перебування військ за будь-яких обставин». Водночас представники економічного управління стверджували, що виведення військ досить негативно вплине на майбутні економічні стосунки.[168] На крах всієї економічної політики звертало увагу й державне казначейство. Економічні й фінансові затрати Німеччини не йшли в жодне порівняння з одержаними результатами. Завдатки, виплачені Україні, вже ніколи не повернуться назад. Відтак державне казначейство вбачало розв'язок проблеми в одному: «За таких обставин державне фінансове управління вважає вкрай бажаним негайно розпочати поступове виведення військ з України, щоб за короткий час мати змогу припинити всю операцію».[169]

Австро-Угорщина натомість оцінювала ситуацію наразі оптимістично. Під час виведення військ з Катеринославської губернії економічні управління одержали наказ поки що залишатися на своїх місцях і підтримувати торгівлю.[170]

---

165 Пор.: BArch, R 3101/1169, Reichswirtschaftsstelle bei der deutschen Ukraine-Delegation. Tgb Nr. 1672. Kiew, 6.11.1918; ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.624, Nr. 7718, Freier Handel in der Ukraine, 12.10.1918.

166 Пор.: BArch, R 3101/1169, Reichswirtschaftsstelle bei der Ukrainedelegation, Tgb Nr. 1997/I, 6.12.1918.

167 Пор.: BArch, R 3101/1341, Handelsvereinigung für Getreide, Futtermittel u. Saaten GmbH, Berichte, Verlademeldungen der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftszentrale Kiew, Berlin, 11.10.1918.

168 Пор.: BArch, R 3101/1180, Der Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts I D R 8547, An den Herrn Staatssekretär des Auswärtigen Amts, Berlin, 17.10.1918.

169 Пор.: TNA, GFM 6/99, Der Staatssekretär des Reichsschatzamts (Graf Roedern) IV.A.6347, An den Herrn Chef des Generalstab des Feldheeres, 22.10.1918.

170 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.625, Nr. 8121, Räumung der Ukraine, 19.10.1918.

Цивільні установи могли згортати свою діяльність в Україні щонайпізніше разом із виведенням командування Східної армії. Свідчень про те, чи справді місцеве населення «жалкувало» з приводу виведення австро-угорських військ, як передрікало економічне управління, віднайти не вдалося. Після виведення австро-угорських військ німці не вважали, що зобов'язані виконувати умови укладених угод з (колишнім) партнером по коаліції, сподіваючись водночас перебрати на себе права свого австро-угорського союзника, які випливали з укладених з Україною угод.[171]

Коли восени 1918 р. через складну ситуацію з продуктами харчування в Україні став неможливим будь-який експорт зерна й продовольства, німці навіть після укладеного 11 листопада перемир'я хотіли «зберегти певний контроль над заготівлею й розподілом українського зерна [...]».[172] За цілковито нових політичних обставин це прагнення дуже швидко засвідчило свою ілюзорність. Наприкінці осені 1918 р. почалася громадянська війна і німецько-українські економічні зв'язки прийшли в цілковитий занепад.

Результати експорту з України

Ще влітку стало зрозуміло, що результати експорту товарів з України до Центральних держав, попри всі спроби, виявилися дуже скромними. Обумовлена в угодах кількість продукції до 31 липня не була досягнута ні за жодним видом товарів. З обумовлених 50 тис. тонн цукру до кінця серпня до Центральних держав надійшло лише 37 750 тонн (близько 75%), з 200 тис. голів великої рогатої худоби – 91 тис. голів (45%), а з 400–500 млн штук яєць – лише 60 млн штук (12–15%).[173] Найвиразнішою була відмінність у постачанні зерна, тобто того товару, через який Центральні держави взагалі ввели війська в Україну: до 31 серпня на експорт до Центральних держав було відвантажено лише 102 тис. тонн (близько 10%) зернових, бобових, фуражу й насіння.[174] За даними українського міністерства продовольства, із загалом 8260 вагонів з харчами, відправленими до 16 серпня до Центральних держав, 2234 (28,14%) попрямували до Німеччини, 4326 (52,37%) – до Австро-Угорщини та 1610 (19,49%) перетнули морський кордон.[175]

171 Пор.: BArch, R 3101/1304, [Reichswirtschaftsamt] IDR 9518, Niederschrift über die Sitzung des Ständigen Russischen Ausschusses am Freitag, 8.11.1918 um 9:30.

172 Пор.: там само, Reichswirtschaftsstelle bei der Deutschen Gesandtschaft, Tgb. Nr. 1777, An den Herrn Staatssekretär des Reichswirtschaftsministeriums, 15.11.1918.

173 Пор.: BArch, R 3101/1316, Heeresgruppe Kiew, Wirtschaftsnachrichten Nr. 1, Kiew, 20.9.1918.

174 Однак наприкінці липня було повідомлено про відвантаження 110 тис. тонн. Звідки такі розбіжності в даних, невідомо. Можливо, в попередніх даних була допущенна помилка, втім, факт залишається фактом – експорт зерна до Центральних держав значно відставав від обумовлених обсягів. Пор.: BArch, R 3101/1341, Handelsvereinigung für Getreide, Futtermittel und Saaten, Ukraine-Bericht Nr. 73 für den 30.7.1918. Командування Східної армії Австро-Угорщини подало ще гірші дані, а саме лише 7% обумовлених до 31 липня поставок зерна та 18% – великої рогатої худоби: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.622, Nr. 6906, Bericht der Ostarmee über Aufbringung und Einfuhr, 25.9.1918.

175 ÖStA, KA, AOK, Qu. Abt., Ukraine Akten, Kt. 2.620, Nr. 5574, Bericht des Bevollmächtigten Generalstabsoffiziers bei der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftszentrale, 25.8.1918.

У графічних даних про середньодобове відвантаження зерна й іншого продовольства, проданих залізничним управлінням у Києві, помітний і відчутний спад через страйк залізничників.

Попри те що до літа Україна лише в незначному обсязі змогла виконати взяті на себе зобов'язання, протягом усього періоду окупації вона не переставала давати оптимістичні прогнози на майбутнє.[176] Центральні держави, здавалося, теж жили в нереальному світі й не усвідомлювали обмежених економічних можливостей країни.[177] Лише кілька добре поінформованих осіб дивилися на ситуацію інакше.[178] Генеральний консул Сполучених Штатів у Москві Девітт Пул реалістичніше оцінював можливості експорту зерна ще в квітні: хоча за його джерелами з врожаю 1917 р. можна було одержати вісім мільйонів тонн, Центральні ж держави до врожаю 1918 р. могли розраховувати не більше ніж на півмільйона тонн.[179]

Під час останньої фази українська держава теж не змогла виконати взяті на себе зобов'язання за підписаною у вересні угодою. Від часу укладання угоди і до кінця жовтня 1918 р., тобто коли відбулися останні поставки, згідно з угодою мало бути заготовлено майже 460 тис. тонн (27,3 млн пудів) зерна на експорт. Насправді ж за цей період було відвантажено лише трохи більше 30 тис. тонн, тобто навіть не десяту частину від обумовленої кількості[180], при тому, що осінній врожай у 15,3 млн тонн видався відносно непоганим.[181]

Хоча зерно, зерновий фураж і бобові завжди були пріоритетними товарами для німців[182], а австро-угорське посольство в Берліні теж наголошувало на тому, що продукти харчування та зерновий фураж є для Австро-Угорщини «принциповим пріоритетом порівняно з іншими товарами з України»[183], результат зернової

176 Пор.: BArch, R 3101/1316, Heeresgruppe Kiew. Wirtschaftsnachrichten Nr. 2, Kiew, 15.10.1918.

177 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.615, Nr. 2896, Die Ukraine. Auszug aus dem Vortrag von Major Konrad John, 13.7.1918; там само, Kt. 2.617, Nr. 4167, Waldbott an Ukraineabteilung, 30.7.1918.

178 Там само, Kt. 2.617, Nr. 4204, Tätigkeitsbericht der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftsabteilung, 29.7.1918; там само, Kt. 2.619, Nr. 4937, Bericht des Schweizer Geschäftsmannes Edgar Brun, 10.8.1918; там само, Kt. 2.622, Nr. 6906, Bericht der Ostarmee über Aufbringung und Einfuhr, 25.9.1918.

179 NARA, US Department of State, relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910–1929, War Series 6, RG 59, Russia, Department of State Periodical Report of Matters relating to Russia (681.00/1161), Present Food Resources of the Ukraine. Paraphrase of Telegram from DeWitt U. Poole, American Consul General at Moscow, Nr. 331, 10.4.1918.

180 Пор.: BArch, R 3101/1341, Handelsvereinigung für Getreide, Futtermittel und Saaten, Ukraine-Bericht Nr. 98 für den 31.8.1918; там само, Ukraine-Bericht, Nr. 139 für den 31.10.1918.

181 Mędrzecki, Niemiecka interwencja militarna na Ukraine w 1918 roku, с. 249.

182 Пор.: BArch, R 3101/1304, Geheimrat Wiedfeldt an Herrn Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts. 25.5.1918. Згідно з цим документом, перелік пріоритетних товарів виглядав так: 1) зерно вкл. з борошном, 2) зерновий фураж, 3) бобові, 4) яйця, 5) жири вкл. з салом і олією, 6) м'ясо і забійна худоба, 7) цукор, 8) сировина й тютюн. Найважливішою сировиною для експорту були: 1) сирий каучук, гумові шини, утильна гума, 2) коноплі, 3) японська камфора. Пор.: BArch, R 3101/1304, Kriegsministerium, Kriegsamt, Z Ia 232/5.18 KRA. Dringlichkeitsliste für die Zufuhr von Rohstoffen aus der Ukraine v. 1.6.1918.

183 Пор.: там само, K.u.k Österreichisch-Ungarische Botschaft. Kommerzdirektion, Nr. K 14901/Res, 7.5.1918.

політики наприкінці окупації виявився катастрофічним. Із обіцяного в Брест-Литовську й очікуваного в Центральних державах мільйона тонн продовольства в період до 23 грудня 1918 р. було відвантажено 137 854 тонни зерна й зернового фуражу, з них 129 310 тонн перетнули кордон і 48 575 тонн надійшли врешті до Німеччини.[184] Оскільки ці дані, надані «Торговельним об'єднанням зерна, фуражу й посівного матеріалу», збігаються з даними залізничного управління в Києві, то ці майже 130 тис. тонн зерна можна вважати саме тією кількістю, яка надійшла з України до Центральних держав.[185]

Існувала, звичайно, й нелегальна торгівля на кордонах із радянською Росією та з Австро-Угорщиною.[186] Вона сягала значних розмірів, що помітили навіть державні установи Габсбурзької монархії. Під прикриттям «малого прикордонного руху» контрабанда сприяла покращенню забезпечення принаймні прикордонних територій. Після сильних протестів у приймальному пункті у Львові з приводу «колосальної контрабанди»[187] ВКА наприкінці липня видало «посилені розпорядження» з метою зменшення контрабанди «до припустимого мінімуму».[188] Крім того, солдатів заохочували здійснювати приватні закупівлі й відправляти своїм сім'ям пакунки з харчами. Для цього їм навіть видавали додаткові гроші[189] та створили відповідні пункти з прийому таких пакунків.[190] Однак складно віднайти якісь достовірні дані про загальну кількість контрабанди товарів[191] і надісланих додому приватних пакунків із продуктами харчування.

---

184 Пор.: BArch, R 3101/1341, Handelsvereinigung für Getreide, Futtermittel und Saaten, Ukraine-Bericht, Nr. 149 für den 23.12.1918.

185 За даними Торговельного об'єднання, до кінця вересня кордон перетнули 105 530 тонн. Залізничне управління звітувало про 7770 вагонів, наданих протягом цього періоду під завантаження зерном. Якщо врахувати, що один вагон у ті часи вміщував 13,5–14 тонн зерна, то ці дані відповідають дійсності. Пор.: BArch, R 3101/1341, Handelsvereinigung für Getreide, Futtermittel und Saaten, Ukraine-Bericht Nr. 120 für den 30.9.1918; там само, R 3101/1303, Bildliche Darstellung der monatl. Ausfuhr aus der Ukraine. Спираючись на дані Черніна, Федишин стверджує, що з України до Центральних держав легальним і нелегальним шляхом надійшло загалом 1,5 млн тонн зерна й інших продуктів харчування, пор.: Oleh S. Fedyshyn, Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. – New Brunswick, 1971. – С. 259. Ця кількість значно завищена.

186 Див., напр., інформацію про контрабанду гасу в Бродах: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1029, Schmuggel mit Mineralölprodukten in Brody, 8.6.1918.

187 Там само, Kt. 2.617, Nr. 4112, Bericht der Landstelle Lemberg über Schmuggelwesen, 31.7.1918; там само, Kt. 2.626, Nr. 8400, Richtlinien für die militärische Mithilfe bei der wirtschaftlichen Ausnützung der Ukraine; там само, Kt. 2.617, Nr. 4292, Schmuggel zwischen Ukraine und Österreich, 2.8.1918.

188 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee vom 14.9.1918, Nr. 207. Як стає зрозуміло з наступного документу, під час транспортування товарів траплялися «втрати», оскільки дорогою до кордону відбувалися крадіжки товарів з вагонів: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.616, Nr. 3335, Schmuggel an der Grenze, Eindämmung, 22.7.1918.

189 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 309, Allgemeine Verlautbarungen des Kommandos der Ostarmee vom 15.10.1918.

190 Там само, O.Q. Nr. 3000, Errichtung von Heimatpaket-Abschubstellen im Bereiche der Ostarmee.

191 За оцінками австро-угорських державних установ, обсяги «неофіційних перевезень з України» вдвоє перевищували офіційні: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1711, Protokoll des Russischen Ausschusses des AOK, 13.6.1918; Ottokar Czernin, Im Weltkriege. – Berlin – Wien,

Через недостатнє постачання зерна й зернового фуражу Центральним державам довелося задовольнятися тим, що вони одержували. Тодішній бурґомістр Відня хоч і став автором і досі поширеного поняття «хлібний мир», проте не хліб, а інші продукти харчування та худоба становили найбільшу статтю експорту з України до Центральних держав. Австро-Угорська монархія за допомогою набагато дешевших коней з України значно поповнила своє поголів'я цих тварин[192]; до кінця липня було поставлено загалом 99 тис. коней (одна третина була надана в розпорядження діючої армії, дві третини надійшли в розпорядження цивільних установ).[193] Крім наведеної вище кількості зерна, насіння олійних культур і кормів, до найважливіших експортованих харчів належали яйця, сало, вівці, птиця, консерви, велика рогата худоба, масло й сир; сюди можна додати ще сировину та вилучену зброю. Для експорту цих товарів було використано майже втричі більше залізничних потужностей, ніж для транспортування зерна: 23 тис. вагонів з цими товарами надійшли в період від квітня до вересня 1918 р. до Німеччини, Австро-Угорщини й у незначній кількості до Туреччини й Болгарії.[194] Із зерном надійшло лише близько 7800 вагонів.[195] Навіть з урахуванням цих продуктів загальна кількість поставлених товарів до Центральних держав не дорівнює навіть половині тих обсягів, які було обіцяно поставити у Брест-Литовську в період від лютого до кінця червня у вигляді зерна й зернових продуктів.[196]

Що стало причиною таких низьких показників експорту? Потрібно враховувати, що окупаційні війська використали якусь кількість продуктів харчування для власних потреб, утім, порівняно із загальним обсягом ця кількість була незначною та становила трохи більше 10% усіх поставок Державного хлібного бюро (без експорту). Ця кількість іще й тому менша, бо чисельність окупаційних військ була набагато меншою, ніж досі припускали історики.[197]

Що ж до інших причин, то німецькі установи наводили різні дані. Вони нарікали на поганий урожай, брак коштів для закупівлі та неналежну роботу Державного хлібного бюро. Після «аж ніяк небездоганної кількості» заготовленого хліба замість обумовлених 3 млн тонн (181 млн пудів) бюро в період від вересня до листопада заготовило лише 1,3 млн тонн (80 млн пудів) зерна з нового врожаю. За даними німецьких установ, негативний вплив на заготівлю

1919. – С. 346. Контрабанда викликала невдоволення угорського уряду, який вважав, що його в такий спосіб обдурюють і не надають обіцяних товарів: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1658, Einfuhr aus der Ukraina nach Österreich im Schmuggelwege, 1.7.1918.

192 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 693, Nr. 853, Sammelakt zur militärischen Teilnahme an der wirtschaftlichen Ausnutzung der Ukraine, Februar/März 1918.

193 ÖStA, KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 475, Nr. 1906, Darstellung der materiellen Lage der Armee im Felde, 18.8.1918.

194 Див., наприклад, дозвіл на вивезення 300 пудів олова та 4 тонн рицинової олії і гліцерину для флоту Османської імперії: ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.611, Nr. 1263, Schlüsselmäßige Anrechnung Türkischer Importe aus Ukraine, 13.6.1918.

195 Пор.: BArch, R 3101/1303, Bildliche Darstellung der monatl. Ausfuhr aus der Ukraine.

196 Українські джерела наводять дані про майже 20% поставлених товарів від обумовленої кількості у липні й серпні: Дяків І. Економічні аспекти Брестського договору 1918 року // Історія України. – Київ, 2008. – С. 41–47, див. с.: 46.

197 Пор. розділ 3.б.

хліба восени 1918 р. мало також «втручання австро-угорських військ, які відходили» з України. Крім того, так і не вдалося зменшити розмах контрабандної торгівлі на кордонах з Росією і Австро-Угорщиною. У жовтні до всіх причин долучився ще один вагомий фактор, а саме «транспортні труднощі», які виникли в результаті виведення австро-угорських військ і розгортання громадянської війни на початку листопада.[198]

Експорт Центральних держав до України

Безперебійна робота залізниці була доконечною умовою для того, щоб економіка в Україні взагалі могла знову функціонувати. Тож навесні 1918 р. німці продовжили своє просування далі на схід через поклади кам'яного вугілля в Донецькому басейні, втім, надії на те, що українська держава зможе сама себе забезпечувати вугіллям[199], так і не справдилися, а про експорт цього товару до Центральних держав годі й казати. А тому Німеччина дуже швидко усвідомила потребу постачання вугілля до України.[200] Відтак вугілля протягом усього періоду окупації було найважливішою статтею експорту Німеччини. Спочатку розраховували постачати 105 тис. тонн кам'яного вугілля на місяць для забезпечення перевезення зерна залізницею.[201] У квітні 1918 р. Німеччина зобов'язалася поставити до України 315 тис. тонн до 31 липня та ще 144 тис. тонн до 31 жовтня 1918 р.[202] Крім того, Україна домагалася поставок 8175 тонн лігроїну (сирого бензину), проте Центральні держави погодилися поставити

198 Пор.: BArch, R 3101/1318, Wirtschaftsnachrichten der Heeresgruppe Kiew, Nr. 1 v. 20.9.1918; там само, R 3101/1341, Handelsvereinigung für Getreide, Futtermittel und Saaten GmbH, Berlin, Berichte (bis 2. Okt.18). Verlademeldungen (bis 10. Okt. 1918) der Deutsch-österreichisch-ungarischen Wirtschaftszentrale Kiew, 11.10.1918; там само, R 3101/1169, Reichswirtschaftsstelle bei der Ukraine Delegation, Tgb Nr. 1997/I, 6.12.1918.

199 Капітан австро-угорської армії, інженер за освітою Ґутманн уже 16 червня представив звіт про своє перебування на Донбасі, описавши в ньому ситуацію в тамтешніх копальнях. Загалом він висловлюється оптимістично щодо потужностей та технічного оснащення копалень, однак основну увагу зосереджує на незадовільному стані управління копальнями і транспорту, на спіралі заробітної платні й цін (насамперед на бракові продуктів харчування), низькій кваліфікації робітників та управлінського персоналу, а також на їх політичній ненадійності. ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/KorpsKdo, 12. Korps, Kt. 1663, Nr. 10.686, Bericht über die Kohlenwerke im Steinkohlegebiet des Donezbeckens in der Ukraine von Hauptmann Ing. Gutmann, 16.6.1918.

200 Деякі дослідники стверджують, що німці хотіли використовувати поклади вугілля у власних цілях. Пор.: Peter Borowsky, Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution 1918–19 // Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (Hg.), German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton – Toronto, 1994. – С. 84–94, див. с.: 89; Caroline Milow, Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europdischen Diplomatie. – Wiesbaden, 2002. – С. 160. Однак уже на наступній сторінці авторка наводить докладні дані про експорт вугілля з Німеччини.

201 Пор.: BArch, R 3101/1136, Deutsche Ukrainedelegation, Der Vorsitzende der Gesamt-Kommission, J.Nr. 74, 13.4.1918. Спочатку Людендорф узагалі наполягав на тому, що про «постачання кам'яного вугілля до України [можна вести мову] лише як про принагідну допомогу». Пор.: TNA, GFM 6/36, Telegramm Nr. 576 des K. Legationssekretärs Lersner an AA, 18.3.1918.

202 Пор.: C. Milow, Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie, с. 161.

лише 750 тонн нафтопродуктів: бензину, бензольної суміші, гасу, газойлю, парафінових свічок, машинного масла й автомобільних мастил. Усі інші товари, в яких була зацікавлена Україна, такі як сільськогосподарські машини, текстиль, папір і пергамент, хімічно-фармацевтична продукція й обладнання для текстильного виробництва, Центральні держави зобов'язувалися поставляти залежно від власних можливостей.[203]

Спочатку німці хотіли використовувати вугілля як «один з найвагоміших засобів тиску»[204] для забезпечення постачання хліба, що невдовзі виявилось ілюзією. Експорт вугілля до України дуже швидко перевищив обсяг товарів, які можна було постачати з України до Центральних держав. До кінця травня Німеччина поставила до України близько 5300 вагонів кам'яного вугілля (та інших товарів), тоді як у зворотному напрямку із зерном, продуктами харчування й сировиною відправилося лише близько 1800 вагонів.[205] До кінця вересня, тобто до періоду, щодо якого існують переконливі дані, ситуація не покращилася. В період від квітня до вересня 1918 р. територію Німеччини в напрямку України покинули майже 23 500 вагонів, навантажених вугіллям (і незначною мірою сільськогосподарськими машинами та нафтопродуктами). До Німеччини ж протягом того самого періоду прибуло лише близько 10 700 вагонів.[206] Тобто це не було, як стверджують деякі автори, «трохи власного вугілля»[207], яке мусила експортувати Німеччина, хоча обумовленої кількості поставок вугілля досягнуто не було.

Попри експортування вугілля, до червня 1918 р. не було якоїсь центральної німецької інституції, яка займалася експортом німецьких товарів до України. Нерідко ним опікувалися австро-угорські торговельні посередники. Й лише на початку червня Центральне об'єднання німецької гуртової торгівлі та Військовий комітет німецької промисловості створили «Експортне товариство з о. в.», якому економічне управління Німеччини надало ексклюзивне право на експорт товарів до України.[208] Відтак на нього була покладена відповідальність за здійснення експорту промислових товарів з Німеччини. Воно проводило закупівлі товарів у Німеччині або навіть розміщувало замовлення на потужностях німецької промисловості й експортувало їх до України. Відтоді ситуація

203 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.610, Nr. 365, Organisation der Aufbringung in der Ukraine, 15.5.1918.

204 Пор.: BArch, R 3101/1096, Deutsche Ukrainedelegation an Reichswirtschaftsamt v. 8.4.1918.

205 Пор.: BArch, R 3101/1303, Bildliche Darstellung der monatlichen Ausfuhr aus der Ukraine; там само, Eisenbahnzentralstelle Kiew. 27. Wochenbericht 13.–19.10.1918. Пор. також повідомлення колишнього керівника залізничного управління Штефана фон Фельзена: Die Ukraine und Wir. Ein Rückblick auf die deutsche Okkupation // Preußische Jahrbücher. – Nr. 176/1919. – C. 260–266, див. с. 261, який наводить дещо перебільшені дані про 6 тис. вагонів з вугіллям, відправлених до кінця травня. Кількість вагонів, відправлених з України, він оцінює у 2 тис.

206 Пор.: BArch, R 3101/1303, Eisenbahnzentralstelle Kiew, 27. Wochenbericht vom 13.–19.10.1918; там само, Bildliche Darstellung der monatlichen Ausfuhr aus der Ukraine.

207 Пор.: Borowsky, Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution 1918–19, с. 89.

208 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.614, Nr. 2555, Gesellschaftsvertrag der Ausfuhrgesellschaft, 2.7.1918.

з німецьким експортом до України значно покращилася: через місяць після заснування Експортного товариства до України були відвантажені або чекали на відвантаження товари вартістю у 100 млн марок.[209]

Порівняно з експортом товарів з Німеччини австро-угорський експорт виглядає досить скромно. Австро-Угорщина відправляла до України насамперед згадані вище продукти нафтопереробки з Галичини (707 вагонів), а також 648 вагонів з емальованим посудом, сільськогосподарськими машинами, косами й іншими промисловими товарами. Разом з іншими дрібнішими партіями товарів загальний експорт Австро-Угорщини до кінця вересня становив 1937 вагонів.[210] В Австро-Угорщині теж не надто швидко сформувалася структура для організації експорту до України, хоча саме ті установи, які займалися закупівлею товарів, наполягали на тому, щоб якомога швидше скерувати до України товари для обміну, оскільки це мало б покращити ситуацію із заготівлею продовольства. Весь експорт товарів до України відбувався через австрійське й угорське Товарообмінне бюро, до якого надходили товари від експортних організацій. Товарообмінне бюро надсилало товари до приймального пункту у Львові або до Чорноморського приймального пункту в Браїлі, які передавали їх у розпорядження філій Товарообмінного бюро в Україні або ж командування Східної армії. Відповідний «маршрут» залізницею чи судноплавним транспортом пролягав через управління польового транспорту ВКА або через залізничне управління в Києві.[211] Була помітною й жвава контрабанда імпортованих товарів до України на її кордонах з австро-угорськими Буковиною й Галичиною, з приводу чого Німеччина часто висловлювала свій протест.[212]

Однак, як нарікав оберквартирмейстер Східної армії на початку вересня, експорт не приніс очікуваного позитивного результату. Були сподівання, що експорт товарів допоможе знизити інфляцію, покращить ставлення населення до австро-угорських окупаційних властей і дозволить австро-угорській економіці укріпити свої позиції в країні після війни. На початку жовтня Арц висунув стратегічний план скеровувати австро-угорські товари саме до австро-угорської окупаційної зони, «щоб забезпечити собі твердий ґрунт під ногами на перехідний післявоєнний і мирний період».[213]

---

209 Пор.: BArch, R 3101/1137, Der Unterstaatssekretär in der Reichskanzlei, 4.7.1918.

210 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.613, Nr. 1862, Telegramme betreffend die Bereitstellung von Mineralölprodukten für die Ukraine vom 23.–25.6.1918; там само, Kt. 2.624, Nr. 7718, Freier Handel in der Ukraine, 12.10.1918.

211 ÖStA, KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.612, Nr. 1655, Schematische Darstellung der Durchführung des Exportes nach der Ukraine, 19.6.1918; там само, Kt. 2.618, Nr. 4842, Schematische Darstellung des Exports in die Ukraine, 20.8.1918.

212 Там само, Kt. 2.614, Nr. 2557, Protokoll über die in der Zentral-Einkaufsgesellschaft in Wien abgehaltene Besprechung, 7.7.1918.

213 Там само, Kt. 2.622, Nr. 6681, Bericht der Quartiermeister-Abteilung der k.u.k. Ostarmee, 4.9.1918; там само, Kt.: 2.626, Nr. 3658, Klärung der Fragen in der Ukraina, 4.10.1918.

«Визискування» чи «використання»

Попри експорт німецького вугілля та різноманітні спроби поставити на ноги економічні структури, так і не вдалося запустити в хід економічний двигун України. Місцеве населення вбачало в окупації та підтримці Центральними державами Гетьмана з його контрреволюційними заходами в земельному питанні корінь усіх проблем. Відфельдт, сповнений неабиякого оптимізму на початку окупації, в серпні висловився з цього приводу так: «У всіх економічних негараздах тією чи іншою мірою звинувачують саме нас. Якщо втручаємось у ситуацію, тоді обділена сторона, байдуже хто, великі землевласники, підприємці чи робітники, кричить про німецьке втручання. А не втручаємося, тоді ще гірше, і нам закидають, що німці все навмисне нищать».[214]

Як можна оцінити економічну політику Центральних держав в Україні 1918 р.? Насамперед не можна стверджувати про існування якоїсь єдиної економічної політики. Тоді як для австро-угорських військових, а почасти й для німецьких на першому плані була негайна користь, зовнішньополітичні й економічні структури у Відні й Берліні виношували плани на довшу перспективу, прагнучи поставити Україну на міцні економічні ноги та прив'язати її на якийсь час до себе. Їм ішлося не тільки про імпорт зерна й продуктів харчування з окупованої країни. В жовтні 1918 р. економічне управління Німеччини не дарма нарікало на те, що виведення військ з України хоч і не спричинить нагальних проблем із забезпеченням населення Німеччини продуктами харчування, проте буде «великою втратою» для потенційних економічних зв'язків у майбутньому.[215] Відфельдт завжди звертався до «визначних англійських прикладів в англійських колоніях»: «Там відбувається все через цивільні структури, і зовні майже нічого не видно, тоді як військові як потужна сила тримаються в тіні».[216] А тому і стверджував Петер Боровський цілком у дусі риторики дискусії 1960-х рр., що економічна політика міністерства закордонних справ та економічного управління, спрямована на довшу перспективу, була «більш імперіалістичною», ніж політика ВАК.[217] Однак з погляду сьогодення цю політику, порівнюючи її з політикою, спрямованою на отримання негайного результату, не можна не оцінити як цілеспрямованішу й прогресивнішу.

Незадовго перед виведенням окупаційних військ представництво економічного управління Німеччини в Києві констатувало, що Австро-Угорщина хоч і вела набагато енергійнішу економічну політику, ніж Німеччина, проте «про перевищення експорту товарів Австро-Угорщиною порівняно з Німеччиною вести мови не можна, як не можна її вести і про значні торгово-політичні

214 Пор.: BArch, R 3101/1168, Reichswirtschaftsstelle bei der Deutschen Ukrainedelegation an den Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts v. 17.8.1918.

215 Пор.: BArch, R 3101/1180, Der Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts I D R 8547. An den Herrn Staatssekretär des Auswärtigen Amts, Berlin, 17.10.1918.

216 Пор.: BArch, R 3101/1168, Brief von Geheimrat Wiedfeldt an den Staatssekretär des Reichswirtschaftsamts v. 7.5.1918.

217 Пор.: Borowsky, Deutsche Ukrainepolitik, с. 298.

успіхи Австро-Угорщини в Україні».[218] До такого резюме складно щось додати навіть у нинішній час.

Один з архітекторів союзу з Україною, міністр закордонних справ Австро-Угорщини Оттокар Чернін згодом спробував дати диференційовану оцінку, проте й він мусив погодитися з тим, що «не справдилася навіть найменша частина тих надій, з якими загалом пов'язували підписання Брест-Литовського миру».[219] Натомість з сьогоднішнього погляду результатові економічної політики Центральних держав можна дати вже однозначну оцінку: вона була катастрофічно провальною.[220] До Австро-Угорщини й Німеччини не надійшла навіть невелика частина очікуваної кількості хліба. Натомість Німеччина була змушена експортувати до України великі обсяги вугілля та ще й виплачувати щомісячно 110 млн марок окупаційних видатків.[221] Тож в економічному сенсі українська кампанія була «збитковою інвестицією», а щонайпізніше з розгортанням громадянської війни стало зрозуміло, що інвестованих грошей вже не повернути. Паризька угода остаточно поклала край німецьким мріям у Східній Європі та на Кавказі. Відтак, оцінюючи економічну політику Центральних держав в Україні, не доводиться вести мову про «визискування», нехай навіть насамперед Австро-Угорщина на початку періоду окупації й виношувала такі плани. Якщо брати до уваги результат цієї економічної політики, то краще вести мову, мабуть, про «використання», чи то пак про «невдале використання».

218 Пор.: BArch, R 3101/1169, Reichswirtschaftsstelle bei der deutschen Ukraine-Delegation, Tgb Nr. 1672, Kiew, 6.11.1918.

219 Czernin, Im Weltkriege, с. 344. Він висловлював також надію, що тисячі вагонів, які надходитимуть з України, врятують «мільйони» людських життів: там само, с. 347.

220 Як констатував уже наприкінці вересня полковник Кренайс у своєму довгому звіті для ВКА: ÖStA, KA, AOK, OpAbt, Kt. 476, Nr. 1987, Kreneis an AOK, 28.9.1918.

221 Пор.: BArch, R 3101/1168, An die Regierung des ukrainischen Staates, Entwurf eines Militär- und Wirtschaftsabkommens, Juni 1918.

3.г Погляд зсередини – життя за окупації

Василь Расевич

На час вступу союзницьких військ ситуація в Україні виглядала катастрофічно. Центральна Рада фактично не контролювала підвладну їй територію. Найнебезпечнішими були повна деморалізація старої російської армії й велика кількість дезертирів. Останні, зазвичай зі зброєю в руках, намагалися самостійно дістатися своїх домівок, грабуючи дорогою цивільне населення. Численні банди мародерів плюндрували величезні території. Більшовики застосували тотальний терор проти всіх інакодумців і спонукали до розграбування панських маєтків.[1] Під час відступу більшовики залишали окремі невеликі загони на окупованій території, які, підсилені місцевим пролетаріатом, перетворювалися на мобільні банди, що не переставали тероризувати та грабувати цивільне населення. Крім того, надзвичайно активною була робота комуністичних агітаторів, які розповідали місцевому населенню, що окупаційні війська йдуть для того, щоб скасувати демократичні свободи й повернути поміщикам землю. За таких обставин тільки нечисельні кола освіченого населення виявляли розуміння щодо приходу військ Центральних держав, бо сподівалися, що ті наведуть лад.[2]

Перші враження німців від України були досить позитивними, оскільки вони не зіштовхувалися з якоюсь особливою неприязню до себе, ба навіть часто спостерігали, що люди вітають їх з полегшенням. Німці сподівалися, що період правління більшовиків настільки втомив населення грабежами й анархією, що їм не доведеться докладати особливих зусиль для розбудови окупаційної адміністрації. Попервах німецьких військових уражав достаток, який ще зберігався майже на всьому проміжку шляху їхнього пересування, особливо величезна кілька м'яса. Зерна було теж вдосталь, тільки у селян бракувало мотивацій, для чого його продавати та й за яку саме валюту.[3]

Через відмінні цілі, які ставили перед собою «ліва» Центральна Рада та командування австро-угорських і німецьких військ, раніше чи пізніше мусив

1 ÖStA, HHStA, PA I, Kt. 500, Liasse XLVII/2 b 20, «Über die Lage 26. Jänner bis 24. Februar 1918. Östlicher Kriegsschauplatz»; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Львів, 1923. – С. 57–58; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 110–116, 172–173; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції). – Ч. II. – Відень, 1920. – С. 216–260.

2 ÖStA, HHStA, PA I, Kt. 500, Liasse XLVII/2 b 20, «Über die Lage XI. 24.2 bis 22/III. 1918»; Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1918. – Т. 2. – К., 2009. – С. 112–113; Скоропадський П. Спогади... – С. 209.

3 W. Mędrzecki, Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – Warszawa, 2000. – С. 137.

виникнути конфлікт між цими двома гравцями на політичному полі України. Центральна Рада, повернувшись до Києва з Житомира разом із німецькими військами, мала намір проводити й далі свою аграрну політику. Австро-угорським і німецьким військовим було важливо якомога швидше одержати доступ до українського продовольства й відправляти його до себе додому. Нові військові власті дуже швидко зрозуміли, що Центральна Рада не здатна гарантувати виконання взятих на себе зобов'язань за Брест-Литовським мирним договором. До того ж ліві партії у Центральній Раді почали конфронтувати з німецьким командуванням через його втручання у внутрішні справи України. Після «наказу про початок посівної» німецького генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна та запровадження німецького польового судочинства в Україні[4] окремі члени Центральної Ради почали погрожувати денонсацією укладених у Брест-Литовську угод. Політику Центральних держав вони інтерпретували як окупаційну. Український уряд на чолі із Всеволодом Голубовичем хоч і не наважувався відверто виступити проти Айхгорна, втім, Центральна Рада не переставала протестувати й закликала селян не виконувати наказів окупаційних властей. Надзвичайно велике невдоволення в українських політиків викликало те, як австро-угорські й німецькі війська заготовлювали продовольство. Вони намагалися протидіяти насильницьким реквізиціям, здійснюваним окупаційними властями, чи спробувати проводити їх принаймні за участі українських властей.[5]

Окупаційні власті поміж фронтами в боротьбі за землю

Вступ австро-угорських і німецьких військ в Україну став для пограбованих землевласників та інших підприємців своєрідним сигналом про те, що нарешті змінилася влада і вони можуть розраховувати на повернення своїх статків, яких були позбавлені неправомірно. Землевласники та заможні селяни вбачали у військах Центральних держав своїх «природних союзників», для яких недоторканність приватної власності є непорушним принципом.[6] Українські землевласники практично від перших днів окупації почали піклуватися про повернення втраченого майна. За їхньої ініціативи почали створювати «каральні загони», які мали примушувати селян віддавати награбоване. А ситуація в селах і без того була більш ніж напруженою.

Міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко зазначав, що восени й улітку 1917–1918 рр. в селах накопичилася велика кількість антагонізмів, насамперед класового характеру: «Це не була просто ворожнеча селян і поміщиків, підігрівана ріжними агітаторами ще з весни 1917 року, це була боротьба взагалі заможніщих елементів села з бідніщими. І коли в осени за Центральної Ради все окошувалось на поміщицьких садибах та економіях,

4 Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1, Кн. 1. – К., 1967. – С. 131.

5 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. 2: Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. – Т. 2. – Відень, 1921. – С. 164.

6 Христюк П. Українська революція. – С. 156.

підпалюваних, нищених та грабованих, то з приходом большевиків ця клясова різнація й усобиця поглибилась і перейшла на такіж гострі форми ворожнечі й нищення між ріжними категоріями селянської та козацької маси».[7] Далі Дорошенко пише, що скориставшись тимчасовим безладдям, «поміщики і заможніші селяни самі заходилися стягати пограбоване майно, формуючи т. зв. карні відділи, до котрих само собою пішла всяка остання наволоч і позначила свою роботу огидними гвалтами та насильствами. Приклад показали польські поміщики на Волині і Поділлю, котрі просто звернулися до австрійської влади, щоб вона окупувала Правобережну Україну, завела свої порядки і примусила селян виплатити та відробити заподіяні шкоди».[8]

Повернення земель землевласникам і примусове зобов'язання селян повернути розграбоване майно його власникам почалося паралельно з проведенням реквізицій австро-угорськими й німецькими військами та нападами «каральних загонів» іще за влади Центральної Ради. Нова гетьманщина мала це все якщо не припинити, то принаймні обмежити й поставити в законні рамки. Проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України великі землевласники сприйняли як додатковий сигнал для активізації організованих ними каральних загонів, діяльність яких стала ще брутальнішою.[9] Землевласники часто зверталися з проханням про допомогу безпосередньо до австро-угорських чи німецьких військових, а не до органів гетьманської влади, що зумовлювало надзвичайно негативне ставлення населення до окупантів, і викликало враження, що українська влада насправді не самостійна. Коли нова українська влада постановила припинити анархію і спрямувати життя в законне річище, вона наштовхнулася не лише на опір сільського пролетаріату, який не хотів розлучатися з тим, що награбував під час революції, а й на опір заможних селян, які не хотіли віддавати зібраний врожай і продукти харчування за кілька копійок. Особливе обурення в селян викликало запровадження примусових відробітків на полях поміщиків.

Після перевороту 29 квітня Гетьман розпочав політику, яка докорінно відрізнялася від попередньої. Він зробив ставку на колишніх російських урядовців і чиновників, геть не дбаючи навіть про формальний національний характер своєї держави. Мало того, Гетьман поділяв так звану «великоукраїнську» концепцію української нації, де етнічність не відігравала жодної ролі. Він цілковито не сприймав українських політичних концепцій, які на його думку, були «галицьким» породженням. Попередню політику Симона Петлюри й Володимира Винниченка він вважав «прогалицькою», тобто крайньо соціалістичною, яка загрожує перерости у більшовизм.[10]

Скоропадський вважав, що для того, щоб побороти в країні хаос і анархію, треба відновити сильну владу, принаймні таку, яка існувала в Російській імперії до революції. Тому одним із основоположних принципів нової гетьманської держави стала недоторканність приватної власності. У «Грамоті до всього українського народу» було сказано: «Права приватної власності як фундаменту куль-

7 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Львів, 1923. – С. 51.

8 Там само. – С. 58.

9 Там само.

10 Скоропадський П. Спогади. – С. 183.

тури й цивілізації відновлюються повною мірою, всі розпорядження колишнього Українського уряду, так само як і Тимчасового російського уряду скасовуються і анулюються. [...] На фінансовому та економічному полі відновлюється повна свобода торгівлі і відкривається широкий простір приватного підприємництва і ініціативи. [...]».[11] У масовій свідомості українців, а надто селян прихід окупаційних військ і нова обмежувальна політика Гетьмана були нерозривно пов'язані. До поширення негативного образу цієї політики особливо активно долучилися колишні діячі Центральної Ради, які розійшлися ледве не по всій Україні й агітували проти нового державного керівництва. Вони заявляли, що німецька окупація – це «союз великих панів, які вибрали гетьмана і привели німців, щоб відібрати у селян землю».[12] Свій внесок у деморалізацію суспільства вносили, звичайно, й більшовики.

Маючи за плечима досвід життя за часів правління Тимчасового уряду та Центральної Ради, збагатившись на грабежах панських маєтків у період більшовицьких наїздів, люди дуже поволі й не завжди охоче поверталися до мирних умов, де головну роль мав відігравати закон. Наведення ладу за допомогою окупаційних військ і розбудова адміністративного апарату з одночасним поверненням награбованого поміщикам закріпили за гетьманською владою характеристику чужої. Вже від самого початку в Гетьмана встановилися відносно добрі, приятельські стосунки з німецьким військовим командуванням і дипломатами у Києві. В основному це були люди, належні до одного з ним соціального класу. З іншого боку, політика наведення ладу «по-гетьманському» імпонувала німцям. Натомість австрійське військове командування, по-перше, перебувало далеко від Києва – в Одесі, а по-друге, Гетьман сприймав австро-угорців через немилу для себе галицьку призму. Він не тільки не довіряв галицьким українцям, а й з пересторогою сприймав присутність австро-угорських військ в Україні. В цьому факті він вбачав затаєну небезпеку «уніатської» експансії та плани приєднати всі українські землі на правах персональної унії до Габсбурзької корони.[13] Особливе невдоволення викликала в нього діяльність ерцгерцога Вільгельма і його Українських Січових Стрільців.[14]

Для Скоропадського галицькі й російські українці насправді були двома різними народами, двома країнами: «Вся культура, релігія, світогляд жителів цілком різні. Галичани хотіли представити Entente-і картину ніби єдиної України, котра вся наскрізь ворожа до ідеї Росії, при цьому в цій Україні найголовнішу роль відігравали б самі галичани. Наш народ цього ніколи не захоче. Те, що галичани так вчинили – логічно. Вони тільки виграли, те, що наші соціалістичні партії йшли на це; також зрозуміло. Ні я, ні уряд не хотіли крайнього соціалізму, особливо нашого російського "обеспочвенного", який негайно вироджується у буйний більшовизм».[15] Несприйняття галицької моделі українства він майже ав-

11 Державний Вістник. – 1918. – 16 трав. – № 1; Конституційні акти України. 1917–19120. Невідомі конституції України. – К., 1992.

12 Скоропадський П. Спогади... – С. 209.

13 Там само. – С. 239.

14 Див. також виклад у розділах 1.в та 3.б.

15 Там само. – С. 184-185.

томатично переносив на австро-угорську окупаційну політику. Гетьман вважав, що ситуація в німецькій зоні окупації була куди ліпшою, ніж в австро-угорській, де грабежі, на його думку, були майже узаконені та процвітало хабарництво.[16]

Жорстка й репресивна політика армій Центральних держав і політика Гетьмана, зорієнтована на повернення поміщикам їхніх земель, налаштували українське селянство ворожо до окупаційної влади.[17] Нерозуміння специфіки відносин в українському селі та неправильний основний вектор аграрної політики відвернули хліборобів від ідеї української національної держави і дедалі більше змушували їх замислитися над популістськими гаслами більшовиків. Більшовицькі обіцянки роздати поміщицьку землю були набагато привабливішими, ніж політика експропріації та екстермінації. Гетьманський уряд не захотів рахуватися з тим фактом, що земля революційним, нехай навіть хаотичним і нелегітимним шляхом, але вже перейшла до рук малоземельного та безземельного селянства. Єдиним виходом для врегулювання цієї проблеми був пошук компромісу між поміщиками й селянами, досягти якого так і не вдалося.[18]

Придушення повстань після повалення Центральної Ради

Гетьманську й окупаційну владу селяни стали вважати своїми ворогами, між ними розгорілася справжня війна. Вибухали розрізнені повстання, часто боротьба набувала вигляду «ґерільї». Ця тактика партизанської війни сформувалася спонтанно і почасти була ефективною. Селяни озброювались і нападали на австро-угорські й німецькі загони, поміщицькі маєтки, потім поверталися додому, ховали зброю, але лише до наступної акції. Подекуди ці бунти набували такого розмаху, що переростали у справжні повстання. Сергій Шемет, один з українських політичних діячів, у листі до Скоропадського 17 травня 1918 р. писав: «З північних повітів Полтавської губернії отримані Народною управою партії відомості про те, що члени сільської спілки, повернувшись з Києва після заборони селянського з'їду, в багатьох селах вже винесли постанови про те, щоб повбивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають убивати хлібопашців (землевласників), їх жінок і дітей, палити будинки їх, забирати їх хліб. Зараз уже четвертий день йде бій між повстанцями, з одного боку, і гайдамаками, з іншого боку, в околицях сіл Буромка, Денисівка, Хрестителево Лубенського й Золотоніського повітів. Повстанці змушують і господарів-хлібопашців вступати до їх військ. Агітація проти влади гетьмана має великий успіх».[19]

Взагалі майже все вище політичне керівництво Української Держави почало вести мову про брутальність німецької й австро-угорської політики в Україні. Окупаційні війська замість того, щоб старатися завоювати симпатію в місцевого

16 Там само. – С. 184.

17 Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 68.

18 Солдатенко В. Україна в революційну добу. – С. 237.

19 Цит. за: Солдатенко В. Україна в революційну добу. – С. 240; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942. – С. 142–143.

населення, роблять, навпаки, все, щоб налаштувати його проти себе. Від німецького вищого військового керівництва і дипломатів можна було часто почути, що українці, мовляв, не можуть претендувати на якийсь особливий вплив, бо німці їх «врятували, а тепер охороняють».[20] Брутальність окупаційних військ, пропаганда лівих партій і більшовиків, а також несамовита жорстокість каральних експедицій зумовили вибух цілої низки повстань. Унаслідок селянських нападів на підрозділи військ Центральних держав репресії стали ще жорсткішими, що знову ж таки ще більше розлючувало селян. Це було замкнене коло, як писав про ті часи Дорошенко: «Повстанські банди нападали на німців, ті карали за такі напади, знов нові банди формувалися і нападали, щоб помститися, і так тяглося майже ціле літо».[21] Вкрай негативне ставлення українських селян улітку відчули на собі не лише австро-угорські й німецькі війська, але й «Гетьманат почав прочувати небезпеку».[22]

Від середини травня 1918 р. хвиля повстанського руху охоплює Поділля. Перші повстання були спровоковані ще в березні намаганнями польських землевласників, скориставшись допомогою австро-угорського війська, повернути собі землю, помістя та розграбований реманент. Перший масовий вибух стався 8 березня в Ямпільському повіті, коли в село Ігнатівка ввійшов добровольчий загін, який мав проконтролювати процедуру повернення майна попереднім власникам. Під час пацифікації села загинуло четверо осіб. У ході перестрілки, що почалася під час сільського сходу, загинув офіцер, решту селяни роззброїли. Керівникові добровольчого загону відрубали праву руку, після чого натовп розшматував його і повбивав решту нападників. Цей інцидент спонукав селян до організації самооборони. Повстанці зайняли значну частину повіту, контролюючи підступи до своїх сіл і водночас здійснюючи напади на сусідні поміщицькі маєтки та навіть містечка. В середині травня надійшли австро-угорські війська й придушили повстання.[23]

Окупаційні війська нерідко використовували проти селянських повстанців артилерію, внаслідок чого були зруйновані цілі населені пункти. Після пацифікації сіл наступали арешти активістів, накладалася велика грошова контрибуція. Повстання охопили території Полтавської, Київської, Харківської, Волинської та Подільської губерній. Одним із найвідоміших селянських бунтів стало Канізьке повстання у травні 1918 р. Воно охопило Каніж і прилеглі села. Понад 700 повстанців протистояли протягом певного часу австро-угорському війську й у результаті зазнали поразки. Жертвами австро-угорських карателів стали 117 осіб, страчених через повішання й розстріли.[24]

Українські повітові старости Подільської губернії знову інформували своїх

20 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – С. 7.

21 Там само. – С. 59.

22 Омельянович-Павленко М. Спомини. – Львів, 1930. – С. 47.

23 Захарченко П. Селянська війна в Україні. – С. 49.

24 Верстюк В., Дзюба І. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 273; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 1. – К. – С. 413–414. Австрійські джерела свідчать про 62 убитих повстанців: ÖStA, KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 4493/8, Abendmeldung v. 20.5.1918; там само, Nr. 4525/8, Abendmeldung v. 21.5.1918; там само, Nr. 5772/8,

керівників про непоодинокі випадки збройних сутичок між озброєними селянами й австро-угорськими військовими загонами. Зокрема, начальник міліції Кременецького повіту Волошин інформував своє начальство про випадки спротиву селян сіл Цвиклівці, Руда та Гаврилівці габсбурзьким військам, які з'явилися, щоб арештувати місцеві земельні комітети. Члени комітетів розбіглися, а австрійці взяли чотирьох заручників.[25] Взагалі практика взяття заручників була досить поширеною і застосовувалась як засіб тиску на місцеве населення.

Командування окупаційних військ дуже добре розуміло, що без тотального роззброєння селян йому не вдасться приборкати повстанську стихію. Саме тому найчастіше вибухали конфлікти тоді, коли окупаційний військовий загін намагався роззброїти селян якогось із населених пунктів. Приклади таких конфліктів траплялися майже в усіх повітах Української Держави. 18 травня 1918 р. міністр внутрішніх справ Федір Лизогуб оголосив, що все раніше забране у поміщиків рухоме майно має бути їм повернуте. Ця дія поширювалася не тільки на самочинно розкрадене майно, а й на передане у користування за рішенням земельних комітетів. У розпорядженні йшлося також про те, що у разі невиконання буде вжито заходів для примусового повернення майна із залученням поліції, а в крайніх випадках із застосуванням військової сили, винуватці будуть притягнені до кримінальної відповідальності. За цим наказом мала бути перевірена вся попередня діяльність земельних комітетів, проведене розслідування і результати його передані на розгляд судової влади. Наказ передбачав також суворе покарання за нищення посівів і лісів.[26]

Спроби окупаційних військ роззброїти селян якогось із сіл наштовхувалися зазвичай на рішучий спротив. На вимогу видати добровільно зброю селяни відповідали пострілами. Для травня 1918 р. характерним було те, що всі такі випадки швидко придушувались артилерійським обстрілом сіл, спаленням хат і через взяття заручників. Проте зброю селяни не віддавали, що ставало достатньою підставою для арешту заручників і передавання їх до військово-польових судів.[27]

Дуже часто австро-угорські чи німецькі військові під виглядом реквізицій фактично відбирали у селян продовольство й худобу або ж пропонували за них мінімальну оплату за фіксованими цінами, узгодженими з українською владою, на що селяни не хотіли приставати через знецінення грошей. Повітові й сільські старости повідомляли про такі випадки, підкреслюючи, що військові були вдосталь забезпечені провіантом і фуражем.[28] Подекуди причиною для

Abendmeldung v. 18.6.1918; ÖStA, KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1378, Nr. 1093, Verlautbarung von Vorfällen gegen die k.u.k. Truppen, 21. Mai. Див. також виклад у розділі 3.а.

25 Телеграма начальника міліції Кременецького повіту Волошина від 10.5.1918 р., пор.: Гражданская война на Украине 1918–1920. – С. 140.

26 Розпорядження міністра внутрішніх справ про повернення поміщикам їх власності від 18.5.1918 р., пор.: там само. – С. 154.

27 Постанова Лубенського повітового старости про передачу воєнно-польовому суду учасників протинімецького повстання в селах Денисівка і Золотуха від 18.5.1918 р., пор.: там само, с. 154-155.

28 Інформація голови Белгородської громадської управи Яковенка київському повітовому комісару про грабежі з боку німецьких солдат від 18.5.1918 р., пор.: там само, с. 156.

грабежу з подальшим спаленням обійстя слугували домагання чітко вказати, де перебувають усі члени сім'ї чи решта харчів.[29] В умовах воєнного часу це було майже неможливо, однак трактувалось як нелояльність до військової влади. До зростання антиавстрійських настроїв особливо спричинилися методи, за допомогою яких окупаційні війська проводили пацифікацію сіл: побиття різками, погрози, арешти й насильницькі реквізиції хліба, худоби і коней.

З часом характер збройних конфліктів між селянами та військовою владою починає змінюватися: селяни не тільки відповідають спротивом на намагання відібрати у них власність або роззброїти їх, а й самі, об'єднавшись в окремі загони, першими здійснюють напади на австро-угорські й німецькі загони. Ініціаторами таких нападів переважно ставали колишні, тепер демобілізовані солдати царської армії або ж більшовицькі агітатори. Так, в селі Качківка Ямпільського повіту Подільської губернії колишній комендант Зимового палацу в Петрограді Микола Криворучко в травні 1918 р. зібрав близько 300 селян і, озброївши їх, підняв повстання. До військового арсеналу повстанців належало навіть 16 гармат. Повстанці під проводом Криворучка рушили на Ямпіль, будучи впевненими, що дорогою до них приєднаються щонайменше 40 тис. селян. Захопивши Ямпіль, повстанці здобули ще 26 кулеметів.[30] Коли австро-угорський підрозділ спробував їх розбити, вони відступили в довколишні ліси й перегрупувалися. Ця гра в кота й мишу тривала аж до початку літа.[31]

До найпоширеніших протестів належали: відмова здавати зброю, платити податки, незаконне вирубування лісів, засівання полів, призначених під цукровий буряк, зерновими культурами. Проте водночас ці ж селяни виступали проти більшовицької агітації.[32] Подекуди перед загрозою знищення села самі селяни розправлялися з повстанськими активістами. 18 травня 1918 р. в Ямпільському повіті селяни під проводом Криворучка захопили австрійські вози з печеним хлібом, а вже наступного дня австрійський військовий загін у результаті нетривалого бою захопив село Качківку. В бою поліг один військовослужбовець австро-угорської армії, було вбито 35 селян і спалено 200 хат. Частині повстанців із Качківки вдалося захопити гармати австро-угорської армії й відкрити вогонь по цьому населеному пункту. Натомість селяни Писарівки, налякані загрозою повторити долю спаленого села, захопили бунтарів і видали їх австро-угорцям.[33]

---

29 Протокол начальника міліції 6-го відділку Одеського повіту про спалення австрійськими солдатами хати селянина Кравчука с. Авдотівка Ковалевської волості від 16.5.1918 р., пор.: там само, с. 149.

30 Матеріали адміністративного відділу військового міністерства за 21 травня про повстання селян в Подільській губернії, пор.: там само, с. 158.

31 Радянські джерела вказують на те, що війська Гетьмана і Центральних держав спалювали повсталі села, проте в наступні місяці вже не наважувалися відходити від основних транспортних шляхів, через що сутички, власне, так довго тривали: Донесення вчителя Смілянської гімназії гетьманському Міністерству внутрішніх справ про повстанський рух в Звенигородському повіті Київської губернії від 20.6.1918 р., пор.: там само, с. 190–191.

32 Там само.

33 Інформація Ямпільського повітового старости Ганька про повстання в повіті, пор.: там само, с. 157.

Наприкінці травня 1918 р. почастішали випадки саботажу на селі. Для боротьби з цим явищем командування австрійської Східної армії розробило детальний план заходів. Згідно з наказом № 4344 від 14 травня, за випасання худоби на посівах зернових культур, затримана худоба оголошувалася власністю австро-угорської армії. Якщо неможливо було виявити винних у саботажі на місці й розстріляти їх, то підозрюваних мали арештовувати й утримувати в ув'язненні доти, доки австро-угорські військово-польові суди зможуть проводити судові розправи над цивільним населенням. Якщо ж не вдавалося виявити навіть підозрюваних в отруєнні або нищенні посівів, то на село накладалася контрибуція в 600 пудів (36,6 кг) зерна за один гектар знищених посівів. До того ж реквізиції підлягали й ті підводи, якими доставлялося контрибуційне зерно.[34] Винних у нищенні посівів могли стратити на місці або ж засудити на десять років позбавлення волі та виплати штрафу в розмірі 10 тис. рублів. Якщо ж винних не вдавалося визначити, то контрибуція могли накласти на весь повіт.[35]

У червні 1918 р. селянські виступи почали набувати вигляду повстань. Першими збунтувалися селяни Звенигородського і Таращанського повітів. Повстання було спрямоване не тільки проти іноземних окупаційних військ, а й проти гетьманської влади. Станом на 10 червня тільки в Таращанському повіті збунтувалося 14 сіл. Кількість повсталих наближалася до 4 тис. осіб, всі були озброєні й навіть мали кулемети.[36] Повсталі селяни села Стрижавка захопили в полон чотирьох старшин із загону Івженка і розстріляли їх. 9 червня в Стрижавку прибув каральний загін Буркова з 30 німцями. Обстріл із гармат розсіяв повстанців, але вже 10 червня натовп селян обеззброїв і арештував начальників міліції у П'ятигорах – Войцеховського й у Жашкові – Пожарницького. Німецький загін за підтримки частини загону Івженка провів бій з бунтарями біля села Ставища. В результаті боїв село Янишівка було спалене. 12 червня німцям разом із загонами Гетьмана довелося залишити Таращу й вирушити до Білої Церкви. Разом із німцями відступили не тільки представники гетьманської влади, а й більшість інтелігенції. У кількох селах повсталі розправилися із 27 офіцерами й розграбували цукровий завод у селі Лука.[37]

Червень 1918 р. став одним з «найгарячіших» місяців. Повстання й окремі напади на окупаційні війська охопили Київщину, Чернігівщину, Херсонщину й Донбас. В окремих регіонах з'явилися досить чисельні формування, подекуди під проводом кадрових офіцерів, а деколи навіть під чорним прапором анархізму, як, наприклад, загони Нестора Махна. На Звенигородщині сформувався «кіш вільного козацтва» під командуванням Юрка Тютюнника, і вибухнуло повстання під проводом Левка Шевченка. Це повстання теж було жорстоко придушене. У серпні 1918 р. полковник Матвій (Никифор) Григоріїв створив у

34 Наказ 12-го австро-угорського корпусу про покарання за отруєння або підпали посівів на поміщицьких землях, пор.: там само, с. 159.

35 Інформація про покарання за знищення врожаю у Смілянському повіті Київської губернії, пор.: там само, с. 174.

36 Повідомлення гетьманського генштабу про повстання в Таращанському повіті від 11.6.1918 р., пор.: там само, с. 175.

37 Донесення Таращанського повітового старости Дубиненка від 14.6.1918 р., пор.: там само, с. 178.

селі Верблюдки Херсонської губернії повстанський загін чисельністю 175 селян, озброєних австрійськими гвинтівками, вилами й сокирами. Повстанці почали чинити напади на гетьманських «вартових» та австро-угорських військових, а також нерідко нападали на місцевих поміщиків. Гетьманська влада кинула проти партизанів каральний загін у складі 350 вояків, озброєних кількома кулеметами. Незважаючи на нерівні сили, григоріївці розбили карателів. А пізніше, у жовтні 1918 р., їм вдалося захопити австро-угорський військовий ешелон. Згодом партизанське військо отамана Григоріїва налічувало близько 6 тис. озброєних повстанців.[38]

Майже у всіх випадках привід до повстання був один і той самий: до села прибував поміщик у супроводі німецького або австро-угорського військового загону залежно від зони окупації і намагався повернути свій маєток. Зазвичай такі акції проводилися дуже брутально, а награбоване колись селянами силою поверталося назад власникові. Під підозру потрапляли не тільки селяни, в яких виявляли крадене, а й активісти місцевого самоврядування. Військові не лише палили будинки підозрюваних у скоєнні злочину, а й страчували їх.[39] Поміщики, «ображені» попередньою соціалістичною владою, намагалися повернути втрачене, прагнули помститися та провчити своїх кривдників.[40] Сам Гетьман у спогадах зазначав, що нерідко траплялися випадки, коли поміщики завищували свої збитки й хотіли повернути набагато більше, ніж вони втратили, намагаючись у такий спосіб покращити свій матеріальний стан.[41] Участь окупаційних військових загонів у каральних акціях, а особливо коли вони супроводжувалися стратами місцевого населення, витворювала вкрай негативний образ окупаційного солдата. До повноти картини додавалися й мовні непорозуміння: серед німецьких військових не було нікого, хто б знав українську мову. Не розуміючи мови, німецьким офіцерам було важко розібратися в тій чи іншій ситуації, і правда зазвичай майже завжди була на боці поміщика.

Для організації більш ефективної боротьби з повстанцями окупаційні військові структури запроваджували в окремих містах і повітах воєнний стан, який забороняв проведення мітингів, демонстрацій і навіть зборів у приватних помешканнях. В окремих повітах військовим Центральних держав разом із гетьманськими військовими силами вдалося потіснити повстанців, але вони передислоковувалися в ліси, звідки нападали на сусідні населені пункти. При цьому повстанці масово знищували не тільки поміщиків і представників органів гетьманської влади, а й інтелігенцію.[42] Для відлякування населення від приєднання до бунтівників військова влада часто вдавалася до публічних страт

38 Горак В. Махно, Григор'єв, Тютюнник. Доля трьох отаманів // Воєнна історія. – № 4–6. – 2006, http://www.warhistory-ukrlife.ru/4_6_06_3.htm, 21.3.2011.

39 Mędrzecki, Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku, с. 221.

40 Солдатенко В. Україна в революційну добу. – С. 239.

41 Скоропадський П. Спогади... – С. 184.

42 Голос Юга. – 1918. № – 12. – 4 лип., пор.: Гражданская война на Украине 1918–1920. – С. 207.

через повішання в центрі села. Шибениці з тілами повішених стояли кілька днів поспіль.[43]

Не всі австро-угорські військові однаково ставилися до проведення каральних операцій. Так, окремі старости Катеринославської губернії просили скеровувати до них військові загони, які складалися б з етнічних німців або угорців. Загони австрійських галичан через солідарність із місцевим населенням поводилися надто пасивно. Натомість для пацифікаційної діяльності угорських загонів у Верхньодніпровському повіті була характерна надзвичайна радикальність і безкомпромісність. 17 червня 1918 р. в селі Володимирівка угорському військовому загонові були передані 16 осіб, запідозрених у підривній діяльності на користь більшовиків. Усі 16 були страчені за вироком військово-польового суду, а їхні будинки спалені. Той самий загін розстріляв 19 червня 14 осіб у Гуляй-Полі. Непоодинокими були й інші форми покарання за нелояльне ставлення до гетьманської влади. За дрібнішу провину людей публічно шмагали батогами або різками.[44]

Василь Вишиваний та Українські Січові Стрільці: завоювання сердець і умів?

На відміну від Скоропадського австрійський ерцгерцог Вільгельм Габсбурґ, в українських джерелах відомий здебільшого як Василь Вишиваний, романтично захоплювався «народом» і значною мірою ідеалізував його. Ця ідеалізація ґрунтувалася на його уявленнях про «славетну» історію і козацьку вольницю. Він також по-іншому, на відміну від військового командування та дипломатів, бачив головну мету введення австро-угорських військ в Україну: «головно по хліб і щоб не дати німцям занадто вкорінитися».[45] Тож від самого початку він двояко трактував свою місію в Україні: відстоювати австро-угорські позиції в конкурентній боротьбі з німцями та займатися українською національною пропагандою, що рано чи пізно мало призвести до конфлікту і з Гетьманом, і з німецьким військовим командуванням. До своїх першочергових завдань він зараховував проведення українізації «Запоріжжя»[46] та боротьбу з русифікаторською політикою Гетьмана.[47] Ерцгерцог, будучи командиром цісарсько-королівського легіону Українських Січових Стрільців у районі Олександрівська, максимально зблизився з місцевим українським населенням.

Зростанню незадоволення проукраїнською політикою ерцгерцога в Києві, Берліні й Відні сприяли також ініціативи окремих політичних середовищ в Укра-

43 Там само.

44 Наприклад, телефоністку П. Сміляненко, запідозрену в передачі інформації більшовикам, покарали ударами палиці: Донесення Катеринославського губернського старости генерал-майора Черникова департаменту Державної варти про дії австро-угорських військових від 29.6.1918 р., пор.: там само, с. 198–199.

45 Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ у Львові), Ф. 309, оп. 1, спр. 1198, Мемуари Вільгельма Габсбурга. Полковника УСС.

46 Тобто південних і східних територій України, де колись розташовувалася Запорозька Січ.

47 ЦДІАУ у Львові, Ф. 358, оп. 3, спр. 166, арк. 21–22, Лист Вільгельма Габсбурґа до митрополита Андрея Шептицького з Олександрівська від 24.5.1918 р.

їні. Соціалістичні організації Одеси ще в травні 1918 р. виступили з ініціативою підготувати повстання проти режиму Скоропадського й передати владу ерцгерцогові Вільгельму. Втім, скликана з цього приводу нарада членів центральних комітетів партій українських соціал-демократів та есерів, одеських соціалістів, старшин київських січових стрільців не підтримала наміру одеситів.[48] Другою такою акцією, яка мала на меті проголосити ерцгерцога Вільгельма гетьманом усієї України, була ініціатива полковника Петра Болбочана. На його думку, проголошення могло б збалансувати німецькі й австро-угорські впливи в Україні, ліквідувати «російсько-німецький» режим Павла Скоропадського, приєднати до України Галичину й загалом послабити вплив Центральних держав в Україні.[49] Тобто не тільки українські соціалісти асоціювали Гетьманат Скоропадського із занадто «пронімецьким» і цілком «проросійським» курсом, але й окремі консервативні кола хотіли покласти йому край, вбачаючи альтернативу в так званій «габсбурзькій розв'язці».

Методи заготівлі продовольства в Україні німецькою й австро-угорською окупаційною владою зводилися, як правило, до експропріаційних і репресивних. Ерцгерцог Вільгельм загальну картину на окупованих територіях змальовував так: «За дозволом гетьмана розїжджають по Україні німецькі відділи та насаджують силою панів назад в їхні посілости. Те, що мужики зорали і засіяли має відтепер належати до пана. Розуміється, мужики бунтуються. Доходить до крівавих розправ: мужиків вішають, стріляють, села палять. Розуміється, буває й таке, що і німецькі відділи мужики вирізують. От наприклад в однім місті вирізали мужики 4.000 німців.[50] Після цього приходить знову карна експедиція. Знову ллється кров, знову вішають людей, знову руїна. Цілі околиці винищені [...]»[51]

Українські Січові Стрільці ерцгерцога Вільгельма дуже легко знаходили спільну мову з селянами, оскільки навіть їхній командир чудово володів українською. Для українських селян у 1918 р. їхня приватна власність була важливішою, ніж національність і навіть релігія.[52] Це добре зрозумів Вільгельм фон Габсбурґ, тому дуже відповідально ставився до розгляду кожного окремого випадку, що можна проілюструвати на такому прикладі: «Прийшли ми в село. Мої Січові Стрільці розійшлися по селу. Розбалакалися з селянами. В селі настав порядок і мир. Витали нас хлібом і сіллю і гостили. І так скрізь, де іде по Україні відділ Січових Стрільців. Тут треба такту, тільки такту і розуміння душі українського селянина. А мої Січові Стрільці, то чудо, як вони вміють поводитися. В розбурхані "побунтовані" околиці йдуть і нараз усе стихає. Нам ще і дякують, що

48 Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів: науково-документальне видання. – К., 2008, с. 36.

49 Там само, с. 37.

50 *Прим. ред.*: ця інформація досить сумнівна, бо ніде немає свідчень про знищення такої великої кількості німецьких солдатів. Тут могло йтися про напад на німецьких колоністів.

51 Окуневський Я. Розмова з архикнязем Вільгельмом дня 4. серпня 1918 року // Діло. – 1931. – Ч. 100. – 8 трав.

52 T. Snyder, Czerwony książę. – Warszawa, 2010, c. 115.

ми заявилися, усі харчі дають і плати не хотять брати», – згадував він у серпні 1918 р. в Бадені.[53]

Взагалі поява військових, які розмовляли українською мовою, а серед них і офіцерів, та ще й чужої армії неабияк дивувала місцевих українців. Але найбільше здивування у них викликав високий рівень їхніх ідейний переконань і національної свідомості. Після взяття австро-угорськими частинами Херсона, Олександрівська й Нікополя, Українські Січові Стрільці стояли в цих містах, спілкувались з місцевим населенням і проводили українську національну пропаганду.[54] Українські Січові Стрільці зорганізували національний театр і кожного дня давали українські вистави, влаштовували концерти в міському парку, де збиралася українська інтелігенція. За підтримки Вільгельма місцеві українці почали видавати газету «Січ», де працювало двоє галицьких стрільців – Мирон Заклинський і Кметь.[55]

Для допомоги в організації шкільництва і просвіти командир Українських Січових Стрільців удався до ризикованого кроку: він на власний розсуд послав кількох своїх військових у різні губернії. Так, четар Микола Саєвич і сотник Дмитро Вітовський перебували з цим завданням на Поділлі й на Херсонщині. Але за деякий час командування австро-угорських військ наказало повернути всіх «відкомандированих» на місце дислокації Українського легіону. Місцевій інтелігенції дуже імпонувала просвітницька робота січових стрільців, вони покладали на них певні надії, сподівалися, що ті допоможуть у поширенні українського культурного життя, стануть взірцем для українського населення Півдня України. Вдова відомого українського драматурга Івана Карпенка-Карого Софія Тобілевич писала: «Під проводом старших, за участю знавців свого діла: артистів, співців і музик, позаводили вони виклади шкільної науки для дітей і дорослих, світляні картини, концерти, театральні вистави і народні гулянки. Було творене спільною працею велике діло культури, що зацікавило і привабило до них усю околицю».[56]

Весь цей час ерцгерцогові Вільгельму вдавалося не тільки спрямовувати бійців свого підрозділу на «розбудову українського національного життя», а й ігнорувати накази командування Східної армії, яке наполягало на посиленні придушення селянських повстань. Такою позицією він здобув серед селян славу «червоного князя», а в головного командування австро-угорських військ – політично неблагонадійного офіцера. Гетьманська влада намагалася якнайшвидше затерти сліди «українізації», проведеної Українськими Січовими Стрільцями.[57]

---

53 Окуневський Я. Розмова з архикнязем Вільгельмом дня 4. серпня 1918 року // Діло. – 1931. – Ч. 100. – 8 трав.

54 Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до повороту в Австрії // Там само. – 1938. – Ч. 243. – 1 лист.

55 Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до повороту в Австрії // Там само. – Ч. 244. – 3 лист.

56 Цит. за: Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 40.

57 Доходило навіть до дрібних заходів, доцільність яких було важко пояснити: наприклад, коли після передислокації Українських Січових Стрільців до Катеринослава, в Олександрівську була закрита газета «Січ», а двоє військових галичан арештовані. Тільки після особистого

Гетьманська влада подбала також про те, щоб усунути з Олександрівська до Мелітополя українську дивізію генерала Натієва. Це було зроблено для того, щоб не відбулася консолідація між Українськими Січовими Стрільцями та українськими козаками. Короткий період перебування цих військових формувань в одному місці надзвичайно зблизив їх. Вони влаштовували спільні поїздки на Хортицю, Великий Луг і до інших місць, пов'язаних з історією запорозьких козаків. На думку командування Східної армії, такий досвід «братання» міг виявитися шкідливим для внутрішнього становища в Австро-Угорській монархії й загрожував авторитетові Гетьмана Скоропадського.[58]

У своїх поглядах на проведення аграрної реформи Вільгельм, незважаючи на своє аристократичне походження, значною мірою солідаризувався з ідеями лівих українських партій. Він вважав, що ні генерал-фельдмаршал Айхгорн, ні Скоропадський не погодяться на проведення поміркованої аграрної політики, оскільки прихильні до великих землевласників. Він не підтримував політику повернення поміщиків у свої колишні маєтки, противився проведенню екзекуційних акцій проти українських селян. Особливою гордістю для нього було те, «що стрільці нікого не повісили, що всюди, де вони були, тільки добро робили і що їх всюди, де лиш вони були, любили».[59] Втім, діяльність полку Українських Січових Стрільців на Півдні України була лише невеличким епізодом у довгій історії окупаційної політики. Вона може бути лише демонстрацією того, які варіанти й альтернативи існували до політики насильних експропріацій і каральних експедицій.

Висновок

Попри безконтрольну діяльність австро-угорських і німецьких армій в Україні все ж формально вони намагалися зберігати дистанцію у відносинах з українськими владними структурами. Зокрема, інформацію про різні випадки зловживань з боку військових Центральних держав збирало й аналізувало українське міністерство закордонних справ. Зібрані факти передавалися дипломатичним представництвам обох держав для розгляду й ухвалення рішення. Дмитро Дорошенко, наприклад, згадував про окупаційну політику австро-угорських військ в Україні так: «При втихомирюванню селянських розрухів літом 1918 року австрійці поводились жорстоко. Під претекстом переслідування "большевиків" вони раз-у-раз арештовували і тягали по тюрмах українських національних діячів (як це було, наприклад, в Катеринославщині) і навіть коли діло доходило до Київа, то не вважаючи на всі заходи нашого міністерства закордонних справ, не завжди удавалося вирвати арештованих з пазурів австрійської адміністрації. Одиноким світлим явищем на фоні австрійської військової окупації була при-

письмового звернення їхнього командира обох було звільнено з-під арешту. Замість української газети стала виходити російська. Пор.: Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до повороту в Австрії // Діло. – 1938. – Ч. 245. – 4 лист.

58 Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С 34–35.

59 Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до повороту в Австрії // Діло. – 1938. – Ч. 246. – 5 лист.

сутність військових частин в складі австрійських військ, наприклад перебування січових стрільців на Херсонщині і Катеринославщині, або взагалі присутність на австрійській військовій службі наших земляків галичан і буковинців: на жаль їх було небагато і вони здебільшого займали малозначні посади. В усякому разі ця присутність українців в австрійській армії приносила певну користь і часом нейтралізувала негативні явища, зв'язані з перебуванням австро-угорського війська на Україні».[60]

Про негативний бік діяльності саме австро-угорських військових згадував і Гетьман Скоропадський. Він вважав, що в австро-угорській зоні грабежі були просто узаконені, а хабарництво й обман сягали небачених масштабів.[61] Степан Шухевич у своїх спогадах зазначав той факт, що в тилових штабах на території Австро-Угорщини було вироблено негласний перелік «прибуткових» місць для офіцерських призначень. Серед найпривабливіших була й Україна: «До найліпших належали приділи на Україну, а до найгірших належали Альбанія і італійські фронти. Україна була найліпша тому, бо там можна було грабувати, красти, ошукувати, значить – дороблюватися майна».[62] Шухевича згодом було призначено командиром польової жандармерії при губернаторові Одеси. Одесу він описує як добру нагоду для австро-угорських військових збагатитися через неймовірно розвинуте там хабарництво: «Була нагода доробитися направду великого майна. Багаті, дуже багаті купці виявляли охоту складати мені гарні й дорогі дарунки, але я від цього відказувався і виїхав з Одеси такий самий убогий, яким був перед приїздом... Не раз знайомі радили мені, аби користати з нагоди і брати зліва і справа, але я цього не робив. Я вірив, що буде Самостійна Українська Держава, де мусить бути лад».[63] Шухевич стверджував, що військовий губернатор Одеси Едуард фон Бельц наклав на себе руки наприкінці окупації не через вибух складів з військовою амуніцією, а через страх оприлюднення його фінансових оборудок. Зокрема, він наводить приклад, що фінансовими махінаціями займався ледь чи не весь уряд австро-угорського губернатора Одеси.[64] Одеса була надзвичайно привабливим у комерційному плані містом, оскільки там перебував і торговий флот.[65]

У загальному підсумку треба сказати, що австро-угорські й німецькі війська в Україні не лише намагалися сприяти побудові державного управління та захищати країну від більшовицької Росії, а й піддавали масовим репресіям українське селянство.

---

60 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – С. 19-20.

61 Скоропадський П. Спогади... – С. 184.

62 Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон, 1991. – С. 253.

63 Там само. – С. 255.

64 Так, шеф генштабу майор Гемель начебто вивіз з Одеси 18 млн карбованців, а начальник політвідділу, радник поліції Гарваші – 16 млн, пор.: там само. – С. 256.

65 Скоропадський П. Спогади... – С 195.

РОЗДІЛ 4

Україна в міжнародних відносинах 1918 року

4.а Політика Росії щодо України до 1917 року

Алєксєй Міллєр

Повстання козаків під проводом Богдана Хмельницького в 1648 р. стало важливою віхою в історії Східної Європи. Укладений невдовзі союз козацької Гетьманщини з Московським царем змінив співвідношення сил між Москвою й Річчю Посполитою і став початком поступового розширення кордонів Московського царства, а згодом Російської імперії на захід. У XVIII і першій третині XIX ст. територія Гетьманщини і Слобідської України, за якими поступово закріпилася назва Малоросія, дедалі більше інкорпорувалися до складу Російської імперії. Адміністративна автономія Гетьманщини поступово скорочувалась, а за царювання Катерини II була формально усунена. Останні елементи автономії (Малоросійська колегія) зникли в перші десятиріччя XIX ст.

Церковна еліта Гетьманщини посіла почесне місце в середовищі російського православного духовенства ще у XVIII ст., козацька старшина не просто стала однією з регіональних еліт імперії, а й поступово інкорпорувалася до російського дворянства. Новий статус старшини був закріплений через її масову нобілітацію наприкінці XVIII – на початку XIX ст. часто без необхідних для цього документів, що багато в чому й зумовило відсутність якогось відчутного спротиву скасуванню регіональної автономії.[1]

В ході взаємодії Москви, а тоді й Петербурга з Гетьманщиною поступово формувалися ті актори, яким належали ключові ролі в Україні XIX – початку XX ст. Представники київського духовенства зіграли важливу роль у перетворенні Московського царства на Російську імперію (Феофан Прокопович), а також у формуванні російської історичної свідомості й російської уявлюваної географії (Інокентій Ґізель, автор «Синопсису»).[2] З іншого боку, політика імперії сформувала з козачої старшини частину імперського дворянського стану. На початку XIX ст. відкриття імперських університетів у Харкові (1804) й Києві (1834) створило умови для появи інтелігенції, в середовищі якої й визрівали українські національні ідеї. Поділи Польщі наприкінці XVIII ст. усунули державний кордон по Дніпру, який проіснував півтора сторіччя та залишив глибокий слід у розви-

1 Zenon E. Kohut, Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorbtion of the Hetmanate. 1760-1830's. – Cambridge, Mass., 1988; Zenon E. Kohut, The Ukrainian Elite in the Eighteenth Century and Its Integration into the Russian Nobility // Ivo Banac – Josip Bushkovich, Nobility in Russia and Eastern Europe. New Haven, 1983, с. 65–97; Долбилов М., Миллер А. Западные окраины Российской империи. – М., 2006.

2 David Saunders, Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. – Edmonton, 1985.

тку земель України.[3] Наступне переселення української людності, насамперед до анексованої наприкінці XVIII ст. в Османської імперії «Новоросії»[4], багато в чому створило умови для формування того образу української національної території, який нам відомий сьогодні.

Після польського повстання 1830–1831 рр. Південно-Західний край став ареною гострого конфлікту імперської влади з польською шляхтою, важливою частиною якого була боротьба за вплив на процеси формування ідентичності переважного тут малоросійського/українського населення. Вже в 1820–1830 рр. російський історичний наратив сформулював уявлення про це населення як про «російське». Теза про належність малоросів поряд із великоросами до російської нації став ідеологічною підвалиною політики, спрямованої на підрив польського культурного впливу на цих землях.

У 1840–1860 рр. малоросійський регіональний патріотизм традиційних еліт був переосмислений у дусі модерного українського націоналізму спершу у вузькому колі членів Кирило-Мефодіївського братства, викритого властями в 1847 р., а потім, на початку 1860-х, у середовищі Київської громади та редакції петербурзького журналу «Основа», який виходив в 1861–1862 рр. Саме цей період можна вважати і часом зародження українського націоналізму, і часом формування позицій імперських властей і російської громадської думки щодо «українського питання», яке тоді усвідомили як новий виклик не тільки для цілісності імперії, а й для проекту формування єдиної російської нації.[5] Це відбулося на тлі польського повстання 1863–1864 рр. та скасування кріпосного права 1861 р., що надало проблемі нового соціального виміру. В 1847–1848 рр. власті не вважали за потрібне вживати якихось спеціальних загальних заходів щодо українського питання, обмежившись засланням нечисленних учасників братства. Лише наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. власті вдалися до загальних заходів. 1859 р. з метою боротьби проти польського впливу було заборонено використовувати латиницю («польські літери») для російської мови, включаючи «малоросійське й білоруське наріччя». Цей захід відображав і дедалі більшу стурбованість властей через можливий вплив на малоросів із боку Відня. Один з аргументів на користь впровадження заборони на латиницю, висловлених у ході підготовки цього заходу, полягав у тому, що Відень намагається перевести на латиницю писемність галицьких русинів.[6] У липні 1863 р., через

3 Цей кордон був помітний протягом усього XIX ст. в адміністративному устрої. Землі правого берега Дніпра формували генерал-губернаторство Південно-Західний край, тоді як на лівому березі до середини XIX ст. сформувалась адміністрація, характерна для великоросійських губерній. Правий берег довгий час не мав земств, які з'явилися тут лише 1911 р., що значною мірою пояснювалося домінантною роллю в Південно-Західному краї великих польських землевласників, яких взагалі не було по лівий бік Дніпра.

4 Поняття, використовуване на позначення території на північ від Чорного моря, які належали до Османської імперії і після Російсько-Османської війни 1768–1774 рр. перейшли до Росії.

5 Див.: Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). – М., 1959; Alexei Miller, The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century. – New York – Budapest, 2003.

6 Докладно див.: Alexei Miller, The Romanov Empire and Nationalism. Essays in Methodology of Historical Research. – New York – Budapest, 2008, с. 67–92.

півроку після початку Січневого повстання в польських губерніях, міністр внутрішніх справ Петро Валуєв ухвалив рішення про тимчасову заборону на публікацію українських книжок для народу, зокрема букварів і перекладу Святого Письма.[7] Відтак власті обрали шлях чинити опір емансипації української мови адміністративними заходами та політику мовної асиміляції, заборонивши використовувати українську мову в освіті. Ці заходи виявилися ефективними на короткий час: активність українського руху враз почала знижуватися аж до початку 1870-х рр.

Коли київський генерал-губернатор Олександр Дондуков-Корсаков зіштовхнувся в 1873–1875 рр. з новою активізацією українського руху, то спробував замість репресивних заходів вдатися до тактики «приручення» українських активістів, надавши їм певні можливості для легальної роботи і в рамках діяльності Київського відділення Російського Географічного товариства, і в межах публікацій у газеті «Киевский Телеграф». На проведення такої політики генерал-губернатор не мав санкції Петербурга, і в 1875 р. київські противники українських активістів із числа малоросів зуміли переконати столичну бюрократію в необхідності втрутитися. Була створена спеціальна комісія з українського питання, до якої ввійшли ключові міністри. В результаті складної боротьби всередині вищих ешелонів імперської бюрократії в 1876 р. був прийнятий так званий Емський указ, а правильніше, підписана царем низка інструкцій різноманітним відомствам з боротьби проти українського руху.[8] З-поміж багатьох інших заходів знову запроваджувалася заборона, ще суворіша, ніж 1863 р., на публікування українських книжок для народу, а також на театральні вистави українською мовою. Як і 1863 р., серед вищих чиновників не було порозуміння щодо доцільності цих заходів, як і 1863 р., важливу роль в ухваленні Емського указу зіграли київські противники українського руху з числа малоросів.[9] Спроба переглянути Емський указ з метою пом'якшення заборон була здійснена в 1880 р. за ініціативи київського генерал-губернатора Михайла Черткова, харківського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова та сенатора Олександра Половцова. До того часу контрапродуктивність указу була більш ніж очевидна: на відміну від 1863 р. активність українського руху не вщухала, натомість він почав зміщуватися в Галичину, яка перебувала під владою Габсбурґів. На початку 1880-х рр. австрійська влада у співпраці з польськими елітами Галичини провела низку репресивних заходів проти по-русофільському налаштованих галицьких русинів, що посприяло зміцненню української орієнтації у східній Галичині. Смерть Олександра II внаслідок замаху поклала край планам ревізії Емського указу. Нова комісія з українського питання зібралася геть не в тому складі й геть не за тих обставин, як планували її ініціатори, і лише незначно пом'якшила одіозні заборони, запроваджені 1876 р.

7 Текст циркуляра див.: Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении. – СПб., 2000.

8 Текст указу див.: Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении.

9 Докладно див.: A. Miller, The Ukrainian Question.

У 1860–1870 рр. імперські власті поступово сформували специфічний словник для опису української проблеми, який відображав їхню політичну лінію. «Українофільство» чи «малоросійський сепаратизм» означали в цьому дискурсі український націоналізм. У 1870-х рр. власті постійно ведуть мову про малоросійське «наріччя», засуджуючи плани створення української літературної «мови», яка могла б претендувати на витіснення російської як мови освіти й високої культури. Власті постійно ведуть мову про «малоросів», яких трактують як одну з гілок російського народу, вважаючи слово «українець» винаходом антиросійських сил. Об'єднання малоросів, білорусів і великоросів у єдиній нації вони вважають ключовим завданням імперського розвитку за аналогією з консолідацією британської, французької, а згодом, після об'єднання Німеччини, німецької нації. Цей дискурс багато в чому формувала й підтримувала російська націоналістична публіка, в якій значну роль відігравали малороси. Тож не лише в пресі столиць імперії, а й у самій Україні/Малоросії розгорнулася запекла боротьба довкола понять «малорос»/«українець», «Малоросія»/«Україна» та «мова»/«наріччя». В цій боротьбі відбивався конфлікт тих стратегій ідентифікації, які обрали собі різні групи освічених і політично активних людей в Україні/Малоросії.[10]

Соціально-економічний розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Росія переживала вельми інтенсивну соціально-економічну трансформацію. Ці процеси мали відчутний вплив на формування ідентичності різноманітних груп в Україні, а також на позиції політичних сил з українського питання. Важливу роль на всіх стадіях розвитку Російської імперії відгравали міграції, які багато в чому впливали на асиміляційні процеси, формування імперського простору та уявлюваної географії національних територій. До 1890-х рр. «Новоросія» була одним з основних напрямків сільської й міської міграції. В період з 1782 до 1858 р., коли міграції значної мірою біли примусовими, сюди переселилося близько півтора мільйона осіб включно з кріпосними селянами. В 1870–1896 рр. кількість мігрантів до «Новоросії» і далі була дуже високою – 1 млн 45 тис. осіб. У результаті цих міграційних процесів до кінця XIX ст. малороси становили близько половини населення «Новоросії», великороси – 20%. Лише на початку XX ст. після зміщення основного потоку селянської міграції на території за Уралом кількість переселенців до «Новоросії» скоротилася втричі (333 тис. за період з 1897 до 1915 р.).[11] Унаслідок таких інтенсивних міграцій «Новоросія» була залучена до того образу української національної території, який сформував український національний рух у другій половині XIX – на початку XX ст.

---

10 Докладно див.: Котенко А., Мартынюк О, Миллер А. Малоросс // Миллер А., Сдвижков Д., Ширле И. Понятия о России: к исторической семантике имперского периода. – М., 2011 (у друці).

11 Див.: Миронов Б.Н. Социальная история России. – Т. 1. – СПб., 1999. – С. 22–25.

Скасування кріпосного права відкрило потенційно широкі можливості для переселення українських селян, які потерпали від гострого земельного голоду. Однак уряд аж до 1890-х рр. не заохочував переселення селян за межі Південно-Західного краю, оскільки побоювався послаблення, так би мовити, російського елементу перед лицем «польської загрози». В 1879 р. губернаторам Київського й Віленського генерал-губернаторств навіть був виданий таємний циркуляр, який забороняв самовільні переселення.[12] У звіті сенатора Половцова про ревізію Чернігівської губернії в 1880 р. йдеться про «досить сильне прагнення селян до переселення» і відразу ж про заходи «для зменшення шкідливих наслідків» таких обставин.[13] Лише в 1881 р. уряд ухвалив «Тимчасові правила про переселення селян на вільні землі». Втім, цей документ не був опублікований і селянам про нього нічого не повідомили, щоб не спровокувати масового переселенського руху.[14] Масова міграція малоросійських селян з України та великоросійських селян в окремі регіони України припадає на кінець XIX ст. і особливо на початок XX ст. До 1858 р. українців/малоросів практично не було в Степовому краї, до кінця XIX ст. їх там було вже 100 тис., а до 1917 р. в результаті столипінської програми переселень кількість українців у Степовому краї сягнула майже 800 тис. осіб.[15] Аналогічна тенденція характерна і для Зауралля. В 1858 р. тут практично не було малоросів, проте за даними перепису населення 1897 р. кількість малоросів у Західному Сибіру становила вже 137 тис., у Східному Сибіру – 25 тис. і на далекому Сході – 61 тис. осіб. За новим переписом населення 1917 р. кількість українців/малоросів становила 375 тис. у Західному Сибіру, 96 тис. у Східному і 427 тис. на Далекому Сході. Кількість українців у Поволжі в 1917 р. перевищувала 545 тис. осіб. Загалом кількість українців, що проживали в регіонах, які не сусідили з українськими губерніями, становила два з половиною мільйони осіб, тобто більше 10% від усього українського/малоросійського населення.[16] Крім того, в сусідніх з сучасною Східною Україною Тамбовській, Курській, Воронезькій та Орловській губерніях кількість українців у 1917 р. становила майже два мільйони осіб, ще майже два мільйони жили на Кубані, у Тверській і в Ставропольській губерніях.[17] Унаслідок цих процесів виникали значні зони змішаного розселення великоросів і малоросів, що сприяло пришвидшенню процесів русифікації малоросів. За даними перепису населення 1926 р., який проходив у розпал політики «коренізації», коли не було асиміляційного тиску на неросійські національності, половина малоросів Далекого Сходу рідною мо-

12 Российская Национальная Библиотека, рукописный Отдел, Ф. 600, д. 1333, 28–28об.

13 D. Beauvois, Walka o ziemie. 1863–1914. «Pogranicze». – Sejny, 1996. – С. 281; Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. – Минск, 1980. – С. 154.

14 Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. – М., 1964. – 425 с.

15 Steven G. Marks, Conquering the Great East: Kulomzin, Peasant Resettlement, and the Creation of Modern Siberia // Stephen Kotkin – David Wolff (Hg.), Rediscovering Russia in Asia. Siberia and the Russian Far East. – New York – London, 1995, с. 23–39.

16 Див.: Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Сов. этнография. – 1981. – № 5. – Табл. 3. – С. 20-22.

17 Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Там же. – Табл. 4. – С. 23.

вою назвала російську.[18] За підрахунками демографів, у другій половині XIX ст. «обрусіло» близько півтора мільйони малоросів.[19]

Починаючи з 1860-х рр. поступово пришвидшуються процеси урбанізації та індустріалізації. У 1860 р. у Києві налічувалося 55 тис. мешканців (лише на 10 тис. більше, ніж 1840 р.), у Харкові – 50 тис., в Одесі – 112 тис. До 1874 р. населення Києва зросло до 127 тис., у Харкові в 1881 р. мешкало 128 тис., в Одесі – 220 тис. осіб. У 1860 р. Львів, який налічував тоді 60 тис. мешканців, був другим за чисельністю населення містом на території теперішньої України після Одеси. На початку 1880-х рр. Львів, налічуючи 70 тис. мешканців, уже поступався не лише Одесі, а й Києву з Харковом.[20] Дедалі більші міста й промислові райони були своєрідними «плавильними котлами». З 16 міст російської України з населенням понад 50 тис. осіб лише в Полтаві більше 50% населення вказало під час перепису «малоросійську» мову як рідну, хоча за даними того ж перепису 1897 р. понад 80% населення міст України народилися в тій же губернії, де знаходилося місто.[21] Цей відсоток буде ще вищим, якщо враховувати вихідців із сусідніх українських губерній.

Промислові міграції почали активно розвиватися наприкінці XIX ст., і одним з основних напрямків був Донбас, де наприкінці 1890-х рр. почалося активне видобування вугілля. За переписом населення 1897 р., тобто на самому початку індустріального розвитку регіону, населення Донбасу становило 1 млн 136 тис. осіб, з яких 62,5% (710 тис.) були малороси/українці, а 24,2% – великороси. Тут відбувалися процеси, які почасти нагадували англізацію Південного Вельсу в XIX ст.

Від 1865 до 1875 р. загальна протяжність залізничних шляхів на території України більш ніж потроїлась і в наступні роки зростала швидкими темпами. В 1864 р. барон Павло Корф у своєму меморандумі цареві Олександрові II зухвало заявляв, що «в теперішню хвилину малоросійський народ бачить зв'язок з Росією в царях, спорідненість у релігії, але зв'язок і спорідненість стануть ще сильнішими, ще нерозривнішими [...] Шлях до цього – залізниця. [...] Не лише товари рухаються цим шляхом, але й книжки, думки, звичаї, погляди [...] Капітали, думки, погляди, звичаї великоросійські і малоросійські пересуваються, і ці два народи, які й без того близько стоять один біля одного, спершу

18 Andreas Kappeler, Chochly und Kleinrussen: Die ukrainische ländliche und städtische Diaspora in Russland vor 1917 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 45. Jg. – Heft 1/1997. – С. 48–63, див.: с. 58; Новоселова А.А. Сибирские хохлы: к вопросу об этнической принадлежности // Этнография Алтая и сопредельных территорий. – Вып. 5. – Барнаул, 2003. – С. 27–28; Новоселова А.А. Украинцы в Среднем Прииртишье: идентификация и самоидентификация в конце XIX – начале XX в. // Украина – Западная Сибирь: диалог культур и народов. – Тюмень, 2004. – С. 51–62; Новоселова А.А. Потомки белорусских переселенцев в деревнях Среднего и Нижнего течения реки Тары // Этнокультурные взаимодействия в Сибири (XVII – XX вв.). – Новосибирск, 2003. – С. 267.

19 Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. – С. 26, 30.

20 Див.: Patricia Herlihy, Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // Ivan L. Rudnytsky(Hg.), Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981, с. 136–137.

21 Peter Woroby, The Role of the City in Ukrainian History // Ivan L. Rudnytsky (Hg.), Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981, с. 203–215, див.: с. 208.

зрідняться, а тоді й зіллються. Нехай тоді українофіли проповідують народові, нехай і в кипучих віршах Шевченка, про Україну й боротьбу за її незалежність, та про славну Гетьманщину».[22] Той факт, що соціально-економічний розвиток сприяє асиміляції, усвідомлювали і російські, і українські політики. Висновки, зрозуміло, були протилежні. Багато російських чиновників і політиків вважали, що не варто намагатися підштовхувати асиміляцію малоросів політичними й адміністративними заходами, а треба покластися на «природний хід речей». Почасти цим можна пояснити слабку увагу властей імперії до розвитку початкової освіти в українських губерніях. У другій половині XIX ст. початкова освіта розвивалася повільно в усій імперії. Від 1862 до 1895 р. майже не зростали видатки держави на сільські школи. В 1879 р. з бюджетних коштів покривали лише 11,3% усіх видатків на початкові школи. Самі селяни давали втричі більше, а земства покривали 43,4% усіх видатків. У Південно-Західному краї, де земств не було аж до 1911 р., становище було ще гірше: в губерніях без земств видатки на початкову освіту в перерахунку на душу населення були на третину менші.[23] Лише за царювання Миколи II державні видатки на початкові школи почали істотно збільшуватись, і напередодні світової війни Росія впритул підійшла до запровадження загальної початкової освіти. Діячі українського руху в такій ситуації вважали за потрібне максимально активізувати свої зусилля, доки асиміляційні процеси не зайшли надто далеко.[24]

Український і російський націоналізм після революції 1905 р.

Революція 1905 р. зумовила істотні зміни в загальноімперській політичній системі й у локальному політичному житті. Скасування заборони на створення політичних організацій означало, що на місцевому і на загальноімперському рівні виникла легальна політична конкуренція, пов'язана з виборами до міських дум і до Державної Думи, тобто до новоствореного імперського парламенту. В Києві ця конкуренція була відчутна і в газетних баталіях, оскільки скасування цензури означало в українському випадку і скасування всіх обмежень на використання української мови в пресі.

У 1906–1908 рр. український рух був на злеті. До 1906 р. майже кожне місто мало свою українську газету. Проте до 1908 р. залишилася тільки одна

22 Російський Державний Історичний Архів (РГИА), Ф. 733, оп. 193 (1863 р.), д. 86, л. 20. Варто зазначити, що Катков, викладаючи першочергові, на його думку, заходи з обрусіння Південно-Західного краю, на перше місце теж поставив завдання поєднати залізничним сполученням басейни Волги й Дніпра. Див.: Катков М.Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1865 г. – М., 1897. – С. 757.

23 Див.: Ben Eklof, Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861–1914. – Berkeley, 1986, с. 89, 94.

24 Вельми характерні в цьому сенсі висловлювання Євгена Чикаленка, одного з ключових діячів українського руху на початку XX ст.: «Всі міста і містечка на Україні страшенно обрусіли» (Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 1: 1907–1917. – К., 2004. – С. 281–282), «що тепер можна зробити тисячами, того не зробиш потім, коли народ обрусіє, і мільйонами» (Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 72).

щоденна газета «Рада» в Києві.[25] Власті, безумовно, чинили тиск на українську пресу, здебільшого за допомогою штрафів за порушення правил про пресу, втім, серед причин занепаду провінційної української преси на перше місце треба поставити фінансові труднощі. Навіть київська «Рада» протягом багатьох років не могла подолати бар'єр у 2 тис. абонентів і виходила завдяки самовідданим зусиллям Євгена Чикаленка та щедрій спонсорській підтримці Василя Симиренка, який з року в рік покривав дефіцит газети. Ось як Чикаленко сам оцінював ситуацію з виданням газети в 1909 р.: «Звичайний міський обиватель, який так-сяк вміє розмовляти селянською українською мовою, не випише нашої газети, тому що він краще розуміє газету російську, та вона й дасть йому більше новин, і ці новини будуть свіжіші».[26]

Роль координаційного центру для українських культурних і політичних організацій виконувало створене на початку 1908 р. Товариство українських прогресистів (далі – ТУП).[27] Серед пов'язаних із ТУП організацій варто виокремити організовувані ще в 1860-х рр. «громади» – напівлегальні об'єднання інтелігенції в різних містах, а також культурне товариство «Просвіта», відділення якого були відкриті в цілій низці губерній і великих міських центрів відразу після революції. Активність «Просвіти» була досить нерівномірною: у деяких регіонах (Київ, Полтава, Чернігів) «Просвіта» мала розгалужену мережу місцевих організацій, у низці інших (Волинь, Одеса, Херсон, Донбас) вона майже не мала підтримки.[28]

1908 р. ТУП ініціювало законопроект про запровадження малоросійської мови в школах, який підписали 37 депутатів Державної Думи. Проте створений того ж року завдяки зусиллям Анатолія Савенка та Дмитра Піхна під патронатом прем'єр-міністра Петра Столипіна Київський клуб російських націоналістів[29] (далі – ККРН) розгорнув активну агітаційну кампанію проти проекту і в результаті він навіть не був включений до порядку денного засідань Думи.[30] Тож Україна й насамперед Київ стали ареною боротьби двох націоналізмів, глибоко

25 Steven L. Guthier, Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era // Ivan Lysiak-Rudnytsky (Hg.). Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981, с. 156–179, 159.

26 Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 1. – С.47–48.

27 Поза безпосереднім впливом ТУП перебували нечисленні угруповання радикальних націоналістів, таких як Дмитро Донцов та Микола Міхновський, які відкрито закликали до розвалу Російської імперії і створення української держави на етнічній основі.

28 Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 49. Видавнича діяльність українських активістів була досить масштабною: до 1914 р. були видано 100 тис. календарів, 200 тис. екземплярів «Кобзаря» Тараса Шевченка, 10 тис. екземплярів «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського. Значними накладами розходилися сільськогосподарські брошури, написані Євгеном Чикаленком.

29 І засновники, і основна маса членів клубу були місцевими уродженцями й вважали себе малоросами. До початку Першої світової війни ККРН був найвпливовішою російською націоналістичною організацією в Західному краї, якщо не в усій Росії. Історія ККРН досить слабо вивчена значною мірою тому, що ККРН став однією з перших мішеней більшовиків після їхнього приходу до Києва: всіх захоплених членів клубу (близько 70 осіб) вони розстріляли, а архів клубу, за деякими даними, захопили чекісти.

30 Див.: Вульпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период // Ab Imperio. – № 2. – 2005. http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=1329&idlang=2&Code=

вкорінених у місцевому ґрунті. 1910 р. багато в чому також завдяки кампанії, розгорнутої ККРН, власті закрили відділення «Просвіти» в найбільших містах. 1910 р. ККРН досяг значного успіху на виборах до Київської міської думи і став у ній найвпливовішою силою.[31] ККРН відігравав одну з провідних ролей серед російських націоналістичних організацій, які 1911 р. об'єдналися у «Всеросійський національний союз». На початку Першої світової війни ККРН, який на той час налічував уже близько трьох тисяч зареєстрованих членів, був перейменований на «Прогресивний клуб російських націоналістів» і приєднався до «Прогресивного блоку».

Головним друкованим опонентом «Ради» був близький до ККРН «Киевлянин», який далі вів антиукраїнську лінію, характерну для газети ще від 1870-х рр. Особливість ситуації в Києві була в тому, що у своїй пропаганді в самій Україні українські активісти і малороси-антиукраїнці з ККРН зверталися до одного й того ж місцевого читача, тобто до «малороса», до «хохла», який ще не визначився зі своєю ідентичністю й політичними вподобаннями, якого одні хотіли зробити українським націоналістом, а інші – націоналістом російським. Інакше кажучи, до традиційних для XIX ст. суперечок щодо інтерпретації понять «малорос» і «українець» додалася тепер боротьба за уми й серця реальних людей.

За логікою цієї боротьби, обидва табори, що складалися з вихідців з одного середовища, часто добре знайомих між собою, намагалися представити один одного в щонайчорнішому світлі. ККРН у дискурсі «Ради» – це чорносотенці, реакціонери та зрадники власної нації.[32] У дискурсі ККРН середовище «Ради» – це мазепинці, відступники, розкольники, сепаратисти, русофоби, агенти зовнішніх сил, до того ж тепер уже не тільки й навіть не стільки поляків, скільки Австрії й Німеччини.[33] Якщо для «Ради» малороси-антиукраїнці були реакціонерами, що було не геть справедливо, то «Киевлянин» настільки ж несправедливо представляв усіх українців-націоналістів космополітами, соціалістами й безпринципними революціонерами.[34]

---

31 Програму виборчої кампанії див.: Сборник клуба русских националистов. – К., 1910. – С. 27–30.

32 Щоденники Чикаленка рясніють вельми емоційними визначеннями таких малоросів-антиукраїнців: «вражий "землячок"» (с. 93, 306), «зрадник» (с. 142), «московський запроданець» (с. 340), «наші перевертні, які кличуть себе російськими націоналістами» (с. 256): Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 1.

33 На численні приклади можна натрапити у збірниках антиукраїнської публіцистики: Украинский сепаратизм в России. – М., 1998; «Украинская» болезнь русской нации. – М., 2004. Про німецьку зорієнтованість українського табору Савенко розводився так: «Союз украиноманов с немцами – не новость. Тяготение мазепинцев к немцам началось с того времени, как обнаружилось охлаждение отношений между Россией и Германией. Когда же в Европе образовались две ставшие друг против друга вооруженные коалиции – тройственный и двойственный союзы, – украиноманы окончательно прилепились к воинствующему германизму [...] Весь план украинофилов – образование "самостийной Украины" – покоится на внешнем разгроме России. Мазепа надежды в этом смысле возлагал на шведов и Карла XII. Современные же мазепинцы возлагают свои надежды на Германию»: Савенко А. Заметки // Киевлянин. – № 38 – 7.2.1909.

34 «Стараясь дать себе ясный отчёт о положении "мазепинского" дела, не надо ни на минуту забывать двойственный характер этого движения. Мазепинцы с одной стороны всемерно играют на квази-национальном чувстве, являясь ярыми националистами новоизобретенной

Однак ситуація кардинально змінювалася, коли обидві сторони заводили мову про неполітизованого «малороса». Для українців такі люди були насамперед жертвами русифікації та «несвідомими українцями», тими, кого треба рятувати для української нації.[35] Український дискурс поділяв західний погляд на росіян як на напівдикий азійський народ, нездатний до європейського способу життя. В політичному сенсі східний тип «великоросів» означав їхню неготовність до демократичних перетворень держави й визнання прав національних меншин, і це стосувалося не лише прибічників монархічного ладу, а й союзників українських націоналістів із партії кадетів. Про їхнього лідера Павла Мілюкова лідер ТУП Євген Чикаленко у своєму щоденнику відгукувався так: «І все ж як не крути, а в душі кожного кацапа, навіть найпрогресивнішого, сидить централіст!»[36] В економічному плані український дискурс прирівнював становище України в Російській імперії до колонії.[37] Прагнення деяких «малоросів» до зближення з «великоросами» та їхньою культурою він розумів як помилку або результат травми від насильницької русифікації. Символ віри Чикаленка й інших українських націоналістів був у тому, що «всі ті русини, малороси й хохли стануть національно свідомими українцями на території від Сяну до Дону».[38]

Для російських націоналістів у Києві, які самі ідентифікували себе як «малоросів», «малорос» «звучить гордо». Вони змагалися з українськими націоналістами за культурний спадок Малоросії, намагаючись утвердити «малоросійську» належність багатьох ключових постатей, разом із Шевченком, на яких претендував і український пантеон.[39] ККРН вважав себе істинним виразником малоросів: «Я сам – чистокровный малоросс и горячо люблю свою родину, её чудную природу, обычаи, язык и предания, историю, как люблю и хохлов, ленивых и добродушных. Но я всеми силами души ненавижу украинофильство, движение предательское и подлое», – так не раз резюмував лідер клубу А. Савенко на сторінках «Киевлянина».[40]

в Австрии украинской нации. Но с другой стороны эти господа – демагоги самой низкой пробы, подлинной гайдамацкой формации. Очень многим из них, социалистам и космополитам, выражаясь без перчаток, наплевать на всякую нацию, в том числе и украинскую [...] По этой причине они готовы поддаться и под Австрию, и под немца, и под самого черта. Так как настоящий их лозунг "Голодранци со всього світа збирайтеся докупы", этой своей стороной "голодранци" примыкают к революционно-социалистическим партиям, являясь одним из ответвлений этих партий»: Мазепинская опасность // Киевлянин. – № 60. – 1.3.1914.

35 Див., напр., лист Чикаленка до Стебницького від 16 квітня 1906 р., де він каже, що серед депутатів Державної Думи «свідомих українцев буде дуже, дуже мало, а родом українцев звичайно багато»: Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. – С. 44.

36 Чикаленко Є. Щоденник. – С. 320.

37 Стебницький П. Україна в економіці Росії // Вибрані твори. – К., 2009. – С. 280.

38 Чикаленко Є. Щоденник. – С. 281–282.

39 У дискурсі ККРН статус Шевченка знижувався від «генія» до «талановитого поета», його символічну роль «батька нації» заперечували. Див.: Киевлянин. – № 116. – 27.4.1908.

40 Савенко А.И. Заметки // Киевлянин. – № 134. – 15. 5.1908. Ця формула, викована ще Рігельманом і Гогоцьким у 1870-ті рр., стала своєрідною мантрою в публіцистиці малоросів-антиукраїнців: «Я как сын малорусской ветви русского народа, люблю все малорусское: и живую малорусскую речь (но не «украинскую», в которой так много искусственного и не малорусского), и малорусскую природу, и самое важное – малорусский народ», – це пише вже

Від якогось часу ККРН почав претендувати на лідерство серед російських націоналістів у межах усієї імперії, посилаючись, поміж іншого, на свої успіхи у виборчих кампаніях: «в то время, как великороссийские губернии даже в Третью Думу послали в значительном числе революционеров, Малороссия послала в Таврический Дворец почти сплошь русских националистов, и в то время, как великороссийская Москва и Петербург служат оплотом революции, центр Малороссии – Киев – служит центром всего общерусского патриотического движения».[41]

Порівняно з першою половиною XIX ст., в російському дискурсі про «малороса» відбулася певна трансформація. Тоді в «малоросі» треба було «знову відкрити» «російськість», спотворену й пригнічену польським впливом, на початку ж XX ст. про польські впливи йшлося вже рідко, російськість малороса сприймали вже (чи уявляли) як природний стан. Хоча цю російськість треба було «захищати» від «отруйного впливу» української пропаганди, але за своєю «якістю» «малоросійська російськість» навіть претендувала на статус ґрунтовнішої й міцнішої, ніж «великоросійська», податлива й спокушена революційними ідеями й оманливими голосами з середовища меншин на окраїнах імперії.

З посиленням позицій правих російських націоналістів[42], насамперед ККРН, у ході виборчих кампаній кадети були змушені шукати в Південно-Західному краї союзників проти правих саме в середовищі українського руху. Співпраця мала здебільшого тактичний характер, сторони мали достатньо різні погляди на «українське питання» та проблему автономізації і федералізації імперії.[43] Втім, кадети, керуючись логікою партійної боротьби, включали до своїх виступів деякі постулати українського табору й заступалися за українців у Думі, коли тих піддавали репресіям з боку влади. А ККРН непохитно закликав дати урядові можливість «навести порядок», якщо він дійсно виступає проти україн-

професор Т. Локоть, пор.: Как быть с украинством // Голос Москвы. – № 277. – 02.12.1911. – С. 2.

41 Савенко А.И. Заметки. По поводу 100-летия с дня рождения Гоголя // Киевлянин. – № 320. – 16.11.1908.

42 Правий політичний фланг в Росії в організаційному сенсі був сильно роздроблений. Найкрупнішими організаціями були Всеросійський національний союз, Союз Руського Народу, Союз Михаїла Архангела, чорносотенні угруповання, для програм яких були характерні різко виражена ксенофобія, монархізм і часто вороже ставлення до конституції. Правий центр представляв Союз 17 жовтня, який обстоював конституційні реформи, заявлені в Маніфесті 17 жовтня, однак не поділяв підходів кадетів щодо можливості поступок автономістським вимогам окраїнних націоналістів. Єдине опубліковане на сьогоднішній день дослідження про правих – монографія Даніїла Коцюбинського: Русский национализм в начале столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М., 2001. Київський клуб російських націоналістів об'єднував широкий спектр людей – від правого центру до крайніх чорносотенців.

43 Якщо діячі українського руху наполягали на національній автономії як на першому кроці, а насправді прагнули домогтися федеративного статусу України, то кадети цілковито відкидали не лише федеративний принцип устрою Росії, а й національну автономію і вважали за краще вести мову про автономію територіальну, до того ж, на їхню думку, по-перше, такі автономні одиниці мали бути набагато меншими за розміром, а по-друге, їх межі не мали проходити за етнічним чи національним принципом.

ського руху. В таких умовах і ККРН, і ТУП намагалися на свій лад сформувати громадську думку про «малороса» та українське питання в столицях імперії.

Праві представники Південно-Західного краю охоче випускали на трибуну Думи селянських депутатів, які виступали начебто від імені всіх селян-малоросів. Григорій Андрійчук, який представляв Подільську губернію, заявляв: «Всякую украинофильскую пропаганду мы отвергаем, ибо никогда не считали и не считаем себя нерусскими, и с какой бы хитростью ни старались услужливые гг. Милюковы вселить в нас сознание розни с великороссами, им это не удастся. Мы, малороссы, как и великороссы, суть люди русские».[44]

Мабуть, найефективнішою пропагандистською акцією київських малоросів-антиукраїнців стала публікація в Києві в 1912 р. книжки чиновника з особливих доручень, київського цензора Сергія Щеголєва «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». До революції книжка витримала чотири видання, до того ж поряд із першою розлогою версією Щеголєв видав іще й коротку, більш пристосовану для суто пропагандистських цілей. Він зібрав величезний обсяг інформації (в цьому сенсі його книжка досі залишається найдокладнішим описом українського руху того періоду) і за допомогою численних цитат рішуче доводив сепаратистку природу українського руху.

Того ж року Петро Струве, сильно поварившись зі своїми колегами-кадетами саме через українське питання, оскільки він займав у ньому позиції, які не передбачали навіть тактичного союзу з українським рухом[45], як і Щеголєв, демонстрував ту саму тенденцію легалізувати й переінтерпретувати поняття «українець», зробивши його синонімом «малороса»: «Я глубоко убежден, что – наряду с общерусской культурой и общерусским языком – культура малорусская или украинская есть культура местная, или областная».[46]

Український табір швидко зорієнтувався, що Щеголєву треба відповісти, щоб нейтралізувати пропагандистський ефект його книжки в столицях імперії.[47] Петро Стебницький і Олександр Лотоцький, дві найвпливовіші постаті в українських колах Петербурга, підготували велику брошуру «Украинский вопрос», анонімно видавши її 1914 р. в Петербурзі. Цей текст, адресований ліберальному читачеві в столицях імперії, цікавий тим, що він являв собою свідому спробу підігнати під читача не лише ідейний зміст, а й понятійну систему. В цьому тексті «малорос», «хохол», «кацап» не мають негативної конотації, вже

44 Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчёты. 1909 г. Сессия третья. Часть 1. – СПб., 1910. – Стб. 3081. «Мы – русские, и никто не вправе про нас сказать иначе», – стверджував селянський депутат від Волинської губернії Андрейчук, майже однофамілець подільського депутата, роком пізніше. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчёты. Сессия четвёртая. Часть 1. – СПб., 1910. – Стб. 1280.

45 Струве критикував і «реакціонерів», які «вопят о “мазепинстве” и рисуют какие-то фантастические картины австрийско-польско-украинской войны с Россией в целях отторжения от нее Украины», див.: Струве П.Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Рус. мысль. – 1912. – № 1. – С. 85.

46 Струве П.Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. – С. 66.

47 Чикаленко зі Стебницьким обговорювали, наприклад, хто міг би відповісти Щеголєву, що «українство не результат якоїсь інтриги, а виросло органічно, як і будь-яке відродження нації». Див.: Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. – С. 284.

цілком характерної для «внутрішнього» українського дискурсу. «Малорос/малоросійський» не раз вжито там, де у «внутрішньому» дискурсі, безсумнівно, було б написано «українець/український».[48] Автори доводили, що асиміляція в Україні має поверховий характер, що обстоювання поширення грамотності пов'язане з викладанням чужою для народу російською мовою, закликали припинити поліційне переслідування українського руху як такого, який не зазіхає на цілісність держави, а лише домагається автономії. Тож поняття «малорос», «українець» були не лише предметом рефлексії і суперечок усередині ворожих політичних таборів. Предметом аналізу та спроб маніпуляцій були й понятійні системи опонентів.

Позиції різних політичних сил з українського питання, мабуть, найвиразніше виявились у дискусії, що відбулась у лютому 1914 р. в Державній Думі на запит депутатів про поліційні переслідування українських заходів із нагоди святкування сторіччя від дня народження Тараса Шевченка. Той факт, що запит підписали кілька десятків депутатів від різних партій, свідчив про те, що в Думі склалася досить широка коаліція, готова підтримати деякі вимоги українців. Загалом виступило понад 10 ораторів. Головним доповідачем від кадетів був Мілюков, який закликав домовлятися з поміркованими лідерами українців, які готові задовольнитися автономією у складі Росії, і не грати на руку радикальним українським націоналістам на кшталт Донцова, налаштованих по-антиросійському. Від правих йому опонував Савенко, який переконував, що «поміркованість» Грушевського та низки інших українських діячів має тактичний характер, що вслід за першими поступками українські вимоги неминуче зростуть. Савенко закликав «не заважати поліції й міністерству внутрішніх справ робити свою роботу».[49] Вже в еміграції Мілюков не раз звинувачував російську «націоналістичну інтелігенцію», яка в союзі з владою, що склався після 1863 р., поступово попсувала стосунки з усіма народами імперії, серед них і з українцями.[50] Проблема в тому, що тоді, напередодні Першої світової війни, почасти мали рацію і один, і другий. Мілюков справедливо звертав увагу на те, що політика правих спирається здебільшого на адміністративні заходи. Савенко мав рацію, коли доводив, що українці ні в якому разі не задовольняться тими поступками, які готовий запропонувати їм Мілюков. Утім, Мілюков і сам прекрасно це знав і в розмовах зі своїми українськими союзниками не раз уникав обговорень суперечностей, посилаючись на те, що в умовах теперішнього режиму треба зосередитися на заходах, які можна практично реалізувати. Він намагався переконати і своїх українських партнерів, і, ймовірно, самого себе, що ті питання, щодо яких вони не можуть сьогодні домовитися, відпадуть самі собою після краху самодержавства. Він мав рацію щодо своїх очікувань краху монархії, як і щодо того, що обставини українського питання кардинально

48 Див.: Стебницький П. Вибрані твори. – С. 290–308. Часто «Малоросія» і «Україна» написані через кому, як синоніми: там само, с. 313.

49 Государственная дума. IV созыв. Сессия II. Стенографические отчеты. Часть II. Заседание 40. 19 февраля 1914 г. – СПб., 1914. – Стб. 901–915, 927–933, 901–906.

50 Милюков П.Н. Национальный вопрос. Происхождение национальности и национальные вопросы в России. – Прага, 1925. – С. 154.

зміняться, проте він навряд чи міг передбачати, що монархія, а з нею й імперія заваляться так, що в Росії вже більше не буде місця ні для його опонента Савенка і його колег із ККРН, ні для його партнера Чикаленка і його колег із ТУП, ні для нього самого.

Перша світова війна

Напередодні Першої світової війни політика імперської бюрократії, а також значної частини представлених у Думі правих і центристських сил мала схожі риси, а саме невизначеності: бажання уникнути антагонізмів з українцями поєднувалося з відсутністю навіть найменшого уявлення про те, як можна з ними домовитися. На той час основна маса населення території сучасної України ще не була втягнута в політику й не мала виразної національної свідомості.[51] Україну з новою гостротою сприймали в Росії як загрозливу окраїну імперії і водночас як загрозливу частину національної території. Всередині України/Малоросії інтенсифікувалася боротьба між українським національним рухом і російським націоналізмом, який спирався на малоросів-антиукраїнців. У світлі незначного потеплішання стосунків з поляками, насамперед з націонал-демократами Романа Дмовського, мотив польської інтриги остаточно поступився місцем мотивові австро-угорських і німецьких підступів, у яких важливу роль відводили Галичині, яка на початок XX ст. стала оплотом українського руху. Водночас у Галичині й далі достатньо сильними були і русофільські кола, за своєю ідеологією багато в чому близькі до малоросів-антиукраїнців з російської України. Тому з Відня Галичина видавалася загрозливим прикордонням, що так яскраво описав у «Марші Радецького» Йозеф Рот.

Уже сам факт назрівання великої війни неминуче відігравав мобілізаційну роль для націоналістів по всій Російській імперії, а особливо в західних окраїнах. Російські націоналісти в ірредентистському дусі будували плани «визволення росіян з-під австро-польського й німецького ярма». Коли Струве в 1914 р. у своїй знаменитій статті «Великая Россия и Святая Русь» формулював завдання Росії у світовій війні, то на перше місце він поставив задачу «возз'єднати й об'єднати з імперією всі частини російського народу», тобто анексувати «російську Галичину». Тут він, як це загалом типово для націоналістичного дискурсу органічної єдності, вдавався до метафорики оздоровлення національного тіла, доводячи, що приєднання Галичини потрібне для «внутрішнього оздоровлення Росії, інакше австрійське буття малоросійського племені породило й живило в нас потворне так зване "українське" питання».[52]

51 Так, «Рада», яка до 1914 р. була єдиною українською щоденною газетою, змогла збільшити свій тираж з майже незмінних у 1908–1911 рр. 2 тис. абонентів лише до 3 тис. напередодні війни. Російські праві націоналістичні організації налічували десятки тисяч членів, наприклад, на Волині. Однак ці цифри не повинні вводити в оману: почасти членство селян було формальним, почасти воно було пов'язане з живим відгуком на монархізм та антисемітизм цих організацій, а не відображало усвідомлений вибір на користь російського, а не українського націоналізму.

52 Русская мысль. – 1914. – № 12. – С. 176–180.

Периферійні націоналісти, серед них і українські, гарячково намагалися передбачити можливі результати війни і тепер вважали можливими такі зміни, які ще вчора навіть не могли спасти їм на думку.[53]

Після початку війни ситуація вкрай загострилася. Війна дала зброю в руки селян, одягнених у солдатські шинелі, вибила їх зі звичної колії, зняла з насиджених місць, особливо на західних окраїнах, значно підвищила значущість етнічного фактора і в політиці властей, і в масовій свідомості.[54] Щоденна жорстокість війни і пов'язані з нею негаразди руйнували дотеперішні конвенційні обмеження на особистому й соціальному рівні. Також украй важливо, що і на імперському рівні сусіди – Росія, Австро-Угорщина, Німеччина – відкинули колишні конвенційні обмеження. Макросистема континентальних імперій на сході Європи протягом тривалого часу мала внутрішню стабільність тому, що ці імперії не прагнули зруйнувати одна одну, багато в чому потребували одна одну, щоб справлятися з наслідками поділів Речі Посполитої. Проте в ході світової війни, яка набувала характеру боротьби «на знищення» між цими імперіями, вони почали активно використовувати етнічну карту проти своїх противників. Імперії заохочували етнічний сепаратизм усередині держав-суперниць і застосовували репресії проти нелояльних або підозрілих етнічних груп серед власних підданих.[55] Можна сказати, що вибухове зростання націоналізму на західних окраїнах багато в чому було наслідком тягаря тотальної війни загалом і нової політики імперій у суперництві одна з одною зокрема.

На початковому етапі війни російська політика в українському питанні загалом звелася до репресій проти українських активістів. У Росії були закриті українські газети, а лідера руху Михайла Грушевського вислали в Симбірськ. Уже восени 1914 р. російська армія окупувала всю східну й частину західної Галичини.[56] В політиці щодо галицьких русинів військові й цивільні власті, а також представники православної ієрархії демонстрували не лише відсутність хоч якоїсь координації між собою, але навіть прагнення підірвати лінію, яку проводили інші гілки адміністрації. Багато в чому це було спричинено відсутністю зрозумілих політичних директив центру. Загалом власті схилялися до того, щоб трактувати місцеве населення як росіян, сприймаючи уніатську

53 Поляки очікували від війни воскресіння об'єднаної Польщі та незалежності; українці теж пов'язували з війною реалізацію ідеї об'єднання всіх визначених ними українських земель; вірмени сподівалися за допомогою Антанти отримати Східну Анатолію; на перемогу Німеччини сподівалися так само євреї в численних єврейських дільницях, як і балтійські німці. Всі націоналісти в Російській імперії не полишали надій, що на місце автократії невдовзі прийде демократичний режим, а на місце централізації – автономізація та федералізація. Деякі мусульмани висловлювали ідею створення панмусульманського або пантюркського союзу.

54 Mark von Hagen, The Great War and the Mobilization of Ethnicity // Barnett R. Rubin – Jack Snyder (Hg.), Post Soviet Political Order: Conflict and State-Building. – London, 1998, с. 34–57.

55 Див. зокрема: Eric Lohr, Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during the World War I. – Cambridge, Mass., 2003.

56 Про політику окупаційних властей у Східній Галичині див. не позбавлене недоліків у аналітичній частині, зате багате на фактаж дослідження: Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы первой мировой войны. – М., 2000. Див. також: Mark von Hagen. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918. – Seattle, 2007; Miller, The Romanov Empire, Ch. 7.

церкву та українську ідентичність як щось наносне, поверхневе, нав'язане Віднем, Ватиканом і поляками, що не має підтримки серед місцевого населення, а тому його можна легко усунути після встановлення російської влади. Такі уявлення спричинили відверто репресивну політику щодо української мови й уніатської церкви: були закриті всі українські газети й типографії. Низка видатних представників уніатського духівництва, серед них і митрополит Андрей Шептицький, були заарештовані. Це зумовило різке зростання антиросійських настроїв серед місцевих українців. Поразка влітку 1915 р. змусила російську армію відступити з Галичини. Разом із російськими військами пішло понад 100 тис. по-русофільському налаштованих галицьких русинів, які побоювалися репресій австрійських властей і призову до австро-угорської армії. Окупаційна політика Центральних держав була спрямована на підтримку місцевих націоналістів і придушення російського націоналізму на окупованих територіях.[57] Росії довелося боротися за симпатії та лояльність українців у нових умовах, до того ж до колишніх учасників гри – поляків, Відня, Ватикану – долучилася тепер ще й Німеччина, яка в українському питанні мала цілком розв'язані руки, оскільки під її владою ніяких українців не було.

1916 р., напередодні запланованої нової окупації Галичини, російський агент у Берні Всеволод Сватковський, який мав серйозний вплив на політику властей в українському питанні в той період, представив свій аналіз досвіду першої окупації. Він вважав помилкою, яка може мати серйозні наслідки, те, що в 1914–1915 рр., «сподіваючись на підтримку русофільських політичних кіл Галичини й неполітичної більшості російсько-галицького населення, ми не лише цілковито зневажили українцями та українством, але й висловили їм у найрішучіший спосіб наші почуття й наміри».[58] «Майже цілковите на перших порах зникнення українського сепаратизму було витлумачене як доказ слабкості українства і сили русофільських елементів краю. Насправді причина цього явища була в іншому. Ми не помітили основного фактора політичного життя російського населення краю – полонофобства цього населення, для якого міцне взяття країни Росією було насамперед кінцем польського панування. Ворожість до Росії й до "москалів" в українських колах Галичини існувала більше в теорії, тоді як ворожість до поляків – явище традиційне, практично політичне й економічне, найяскравіше в житті всього російського населення краю, як нашого, так і українського табору».[59] Сватковський критикував єпископа Василя Євлогія

57 Див.: Vejas G. Liulevicius, War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I. – Cambridge, UK, 2000; Frank Grelka, Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden, 2005. Революційні заходи (порівняно з дотеперішньою політикою Російської імперії) були застосовані, зокрема, в мовній сфері. На окупованих білоруських землях згідно з наказом маршала Гінденбурґа були дозволені мови місцевого населення (польська, литовська, білоруська) і заборонено використовувати російську в освіті, пресі й адміністрації. «Ієрархія» мов, встановлена в Російській імперії, була поставлена з ніг на голову. Це, звичайно, не змінювало вмить мовну ситуацію, але мало глибокі символічні наслідки: вперше виникла ситуація, коли знання місцевих мов окраїн давало індивідам суттєві переваги. Аналогічна політика проводилась і в Україні.

58 Архів Зовнішньої Політики Російської Імперії (АВПРИ), Ф. 135, оп. 474, д. 27, л. 4.

59 Там само.

та інших гонителів уніатів та українства, які своєю репресивною політикою відштовхнули українців від Росії.[60]

Російські закордонні агенти уважно стежили за змінами в політиці Відня й Берліна в українському питанні. В їхніх донесеннях поряд із жорстокими репресіями стосовно по-русофільському налаштованих русинів включно зі створенням концентраційних таборів у Талергофі й Терезієнштадті вони відзначали й важливі поступки українцям. Уперше від 1870-х рр. в Галичину був призначений намісник не з поляків, генерал Герман Колар, який відразу ж проінструктував чиновників про шанобливе ставлення до прав української мови в офіційних установах.[61] Невдовзі після цього відбулася подорож спадкоємця австрійського трону до Галичини, під час якої він звертався до українців з привітаннями їхньою мовою. Українців почали активно приймати в офіцерський корпус австро-угорської армії. Сватковський також вважав, що самостійну політику в українському питанні почали проводити угорці, які, на його думку, прагнули об'єднати під своєю владою всі українські землі Габсбурзької монархії і створити з них автономію на кшталт хорватської, яка могла б слугувати могутнім антиросійським бастіоном.[62]

Але особливе занепокоєння викликали в Петербурзі повідомлення про створення і німцями, і австро-угорцями особливих, привілейованих таборів для російських військовополонених українського походження.[63] Матеріали про ці табори зібрані в особливій справі особливого політичного відділу міністерства закордонних справ.[64] У цій справі зібрані покази військовослужбовців, що втекли з полону, а також донесення повіреного у справах у Берні Михайла Бібікова, якому вдалося відвідати два таких німецьких табори в Раштатті й Зальцведелі. За оцінками Бібікова, там утримували 400 тис. осіб. Їжа була «значно краща, ніж у російських таборах». Солдати знали, що вони перебувають у привілейованому становищі як українці. Їх навчали читати й писати за прийнятим у Галичині фонетичним правописом, проводили заняття з української історії й літератури. Виходили навіть українські газети. За повідомленням Бібікова, з 40 тис. найчутливіших до цієї пропаганди були створені частини майбутньої української армії, які проходили вишкіл в особливій українській військовій формі. «Пропаганда, – робив висновок Бібіков, – поставлена на міцний фундамент, результати – дуже задовільні».[65]

Особливий політичний відділ міністерства закордонних справ, створений для здійснення впливу на слов'ян Австро-Угорщини, дуже швидко зробив українське питання одним із пріоритетних у своїй діяльності. Крім моніторингу

60 Там само, л. 4–6.

61 Про політику Відня щодо галицьких і буковинських українців в роки Першої світової війни див.: Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999; Theophil Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine, 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe. – 4 Bde. – Philadelphia, 1966–1969. Див. також виклад у розділі 1.в.

62 АВПРИ, Ф. 135, оп. 474, д. 27, л. 8.

63 Там само, л. 44–47, 48–61.

64 Там само, д. 26.

65 Там само, л. 6, 7. Див. також виклад у розділах 1.в та 3.б.

політики ворожих держав, він розробляв пропозиції щодо модифікації російської політики в цьому питанні. У Петербурзі почали всерйоз обговорювати можливі кроки для завоювання симпатій українців. уже влітку 1915 р. великий землевласник Київської губернії, граф Михайло Тишкевич, який вважав себе українцем, був консервативним за соціальними поглядами й лояльним до імперії та імператора, від імені українців послав цареві телеграму зі свідченнями відданості. Микола II відповів 24 серпня 1915 р. телеграмою, яку підписав міністр двору, граф Володимир Фредерікс: «Sa Majesté m'a donné l'ordre de vous remercier ainsi que le groupe d'Ukrainiens réunis en Suisse pour les sentiments exprimés dans votre télégramme».[66] Революційне значення цієї телеграми для офіційного імперського дискурсу полягало в тому, що вперше в публічному документі, тим більше у фразі, яка звучала як цитата самого государя, було вжите слово «українці», а не обов'язкове колишнє «малороси». Наприкінці 1915 р. Грушевському дозволили переїхати з глухого Симбірська до університетського міста Казань. Існували плани відкриття двох українських гімназій, організації подорожі спадкоємця трону в супроводі його денщика, малороса Деревенка до Галичини в разі нової окупації провінції. Розробляли рекомендації для політики щодо уніатської церкви, де тепер підкреслювали необхідність утримуватися від будь-яких репресивних заходів. Складали списки тих українських політиків, у тому числі в Галичині, яких можна було прихилити на бік Росії. У рекомендаціях із цього приводу пріоритет був винятково за національною проблемою, і тому пропонували розвивати контакти, в тому числі й з українськими соціалістами з «Боротьби»: «соціалісти, але загалом порядні люди», готові погодитися на автономію України у складі Росії.[67] Сватковський вважав, що поступки українцям можуть бути вельми обмеженими, оскільки для українських лідерів завдання об'єднання всіх українців в одній державі таке важливе, що вони будуть готові на значні компроміси з російським урядом, оскільки лише Росія здатна об'єднати всі українські землі.[68]

Сватковський вочевидь вважав важливим готувати ґрунт для домовленості з українського питання з великими союзними державами, насамперед із США. Він відрядив туди, також і для роботи серед українських емігрантів, власного агента Цетлинського.[69] Важко сказати, до яких іще практичних кроків могла привести ця ревізія колишньої політики, бо в лютому 1918 р. монархія впала.

Події Першої світової війни і революції змінили співвідношення сил у самій Україні. Українські організації за цей час суттєво посилилися, багато в чому завдяки підтримці країн, що брали участь у війні. Виникли українські збройні частини, до того ж не лише в австро-угорській армії (Українські Січові Стрільці), а й у складі російської армії. Водночас антиукраїнські сили значно ослабли. В Галичині це сталося через те, що по-русофільському налаштовані

66 Переклад ред.: «Їхня величність доручила мені подякувати Вам і групі українців, об'єднаних у Швейцарії, за вітання, висловлені у Вашій телеграмі». Див.: АВПРИ, Ф. 135, оп. 474, д. 27, л. 12.

67 Там само, л. 48–55.

68 Там само, д. 32, л. 3.

69 Там само, Ф. 135, оп. 474, д. 27, л. 60–61.

русині покинули її в 1915 р., та внаслідок репресій проти русофілів з боку австрійських властей. У російській Україні багато російських націоналістів евакуювались із зайнятих Центральними державами територій в 1915 р. або стали мішенню окупаційних властей. У 1917–1918 рр. смертельний удар по російському націоналізму в Україні нанесли більшовики, які цю силу вважали основним ворогом. Усі захоплені більшовиками під час зайняття Києва члени ККРН (понад 70 осіб) були розстріляні на місці.

Суперечки між прибічниками малоросійської й української орієнтацій у міжвоєнний період тривали в еміграції й почасти в Галичині, що опинилась у складі Польщі. Політика «коренізації» в радянській Україні стала радикальним розривом із політикою Російської імперії та російського націоналізму в українському питанні.[70]

70 Див.: Miller, The Romanov Empire, Ch.7 та Conclusion.

4.6 Політика більшовицької Росії щодо України в 1917–1922 рр.

Бóґдан Мусял

Уже через два дні після зречення царя, 17 березня 1917 р., в Києві сформувалася Центральна Рада, яка відразу після свого створення висловилася за українську автономію та перетворення царської імперії на федерацію вільних народів. Невдовзі всі партії та громадські організації в Україні підтримали цю вимогу; про незалежність думали тоді небагато хто. В таких умовах у травні 1917 р. Центральна Рада склала меморандум до Тимчасового уряду, в якому вимагала широкої автономії для України включно зі створення українських збройних сил.[1] Тимчасовий уряд на початку червня 1917 р. відхилив ці вимоги, Рада, втім, і далі наполягала на своєму і навіть радикалізувала свої вимоги. Вона заявила про те, що виступає від імені всього українського народу і 16 червня сформувала Генеральний секретаріат, який мав стати майбутнім урядом. 2 липня до Києва на переговори з Центральною Радою прибула делегація Тимчасового уряду. Сторони досягли компромісу, і представники Тимчасового уряду підписали акт про надання автономії Україні.[2] В наступні тижні й місяці Центральна Рада провела низку заходів, ухвалила деякі рішення й висунула вимоги до Тимчасового уряду, які подекуди виходили далеко за межі прав автономії. Це призвело до конфліктів із Тимчасовим урядом, які дедалі більше загострювалися. 18 липня 1917 р. Центральна Рада оголосила Генеральний секретаріат найвищим виконавчим органом влади в Україні, а вже у вересні відкрито висунула вимогу на право України на самовизначення. 2 листопада в Києві розпочав роботу III Всеукраїнський військовий з'їзд. Близько 3 тис. делегатів представляли майже три мільйони українських солдатів російської армії. В ході дискусій було оголошено про скликання Всеукраїнських установчих зборів. Тож з'їзд окреслив план досягнення національної незалежності України.[3]

---

1 Соколова М.В. Великодержавность против национализма: Временное правительство и Украинская центральная рада (февраль – октябрь 1917) // http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/sokolova.htm, 1.11.2010; Oleg S. Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem in the Dissolution of the Russian Empire 1914–1917. – Toronto – New York, 1962. – С. 44–62.

2 Соколова М.В. История России. XX век: 1894–1939. – М., 2009. – С. 443–445. Визнання права України на автономію спричинило серед членів Тимчасового уряду кризу, внаслідок чого розвалилася коаліція, яка цей уряд формувала. Пор., зокрема: Orlando Figes, Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891 bis 1924. – Berlin, 2008. – С. 444–445.

3 Соколова М.В. Великодержавность против национализма; Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem, с. 63–79.

Після жовтневого перевороту 7 листопада 1917 р.[4] та захоплення влади більшовиками кардинально змінилася ситуація й в Україні. Центральна Рада відкинула претензії більшовиків на владу в Україні. Спроба більшовиків невдовзі після перевороту захопити владу силою також і в Києві зазнала невдачі. Більшовицькі сили були роззброєні й вигнані з міста. Однак Центральній Раді довелося боротися ще й з представниками Тимчасового уряду у Києві та генеральним штабом Київського військового округу, які теж претендували на владу в Україні. 11 та 12 листопада в Києві точилися бої між російськими й українськими (лояльними до Ради) військами, в яких перемогу здобули останні. Після цього проросійські війська залишили місто, й Центральна Рада перебрала владу.[5] За кілька днів, 20 листопада, Рада проголосила створення Української Народної Республіки. У Третьому Універсалі Центральна Рада оголосила про те, що вся влада (законодавча й виконавча) в Україні переходить до неї та до Генерального секретаріату – уряду нової Республіки. Вона відкинула претензії більшовиків, хоча водночас і заявила, що новостворена Республіка має ввійти у федерацію з іншими рівноправними народами колишньої Росії. Як конкретно ця федерація мала виглядати, в Універсалі не було сказано нічого.[6] Відтак проголошення Української Народної Республіки 20 листопада не означало формального розриву з Росією.[7]

Дуже важливими були заходи нового українського уряду у військовій сфері. Він постановив перейменувати війська Південно-західного й Румунського фронтів на «Український фронт» і підпорядкувати їх Центральній Раді. Йшлося про військові з'єднання від Брест-Литовська до Румунії. Важливу посаду військового комісара (міністра) в українському уряді обійняв Симон Петлюра, журналіст, який мав на основі цих частин побудувати українське військо. Зробити це вдалося лише частково, бо більшість солдатів «українських» з'єднань покинули свої частини й подалися додому.[8]

Більшовицьке право на самовизначення – «знаряддя в боротьбі за соціалізм»

У сфері внутрішньої політики найважливіші гасла й цілі Української Народної Республіки номінально мало чим відрізнялися від гасел і цілей більшовиків, крім хіба що децентралізації та основних прав. До того ж 15 листопада 1917 р., за п'ять днів до проголошення Української Народної Республіки, більшовики ухвалили й урочисто проголосили Декларацію про права народів Росії. Декларація, яку підписали Ленін, Сталін і Бухарін, обіцяла всім націо-

4 За Юліанським календарем – 25 жовтня.

5 Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem, с. 82–85.

6 Ярош Д.В. Універсали Української Центральної ради – Конституційні акти української державності 1917–1918 рр.: їх зміни та історичне значення // Університет. наук. зап. – 2006. – № 3–4. – С. 36–43, див.: с. 41; Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem, с. 85–88.

7 Там само.

8 Савченко В. Двенадцать войн за Украину. – Х., 2006, див.: Глава первая. http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html, 6.11.2010; Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem, с. 96.

нальностям Росії вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежної держави.[9]

Попри це, більшовицький режим не визнав проголошення Української Народної Республіки Центральною Радою, оскільки насправді вони від самого початку прагнули створити централізовану «соціалістичну» державу й керувати нею. У розмові зі співробітником більшовицької газети «Правда» Сталін на початку квітня 1918 р. виклав цілі більшовиків щодо майбутньої політичної системи в Росії: «В Росії [...] на місце царського примусового централізму прийде добровільний федералізм, щоб за якийсь час підготувати місце для такого ж добровільного й братерського об'єднання трудящих мас усіх народів і народностей Росії. Федералізмові в Росії [...] судилося бути перехідним етапом на шляху до майбутнього соціалістичного централізму».[10]

Далі Сталін каже, що центральний виконавчий орган Російської Федерації, до якої мала ввійти не тільки Україна, а й інші окраїни колишньої царської імперії, як, наприклад, Польща, – це Рада Народних Комісарів, тобто керівництво більшовиків.[11] Рада Народних Комісарів (далі – РНК) була створена Леніним наступного дня після жовтневого перевороту. Народним комісаром з питань національної політики був призначений Сталін.

Право на самовизначення, як і всі інші права, більшовики розуміли на свій лад. Вони його лиш інструменталізували, щоб легітимізувати й реалізувати власне бачення влади («соціалістичний централізм»). Про це Сталін також відкрито заявив 15 січня 1918 р.: «Принцип самовизначення має бути знаряддям у боротьбі за соціалізм і підпорядковуватися принципам соціалізму».[12] Більшовики з ідеологічних причин від самого початку не мали наміру акцептувати створення національних держав на окраїнах колишньої царської імперії незалежно від їхньої політичної спрямованості й усіма засобами боролися з такими спробами. Приклад України в цьому сенсі показовий, до того ж ця країна в планах більшовиків відігравала ключову роль не лише з ідеологічного й політичного погляду, а й з погляду економічного. Насамперед ішлося про продовольство (Україну вважали житницею царської імперії), паливні природні ресурси (кам'яне вугілля) та сталеливарну промисловість на Донбасі. А тому не дивно, що більшовики після захоплення влади та невдалої відразу потому спроби захопити владу в Києві не гребували нічим, щоб усе-таки підкорити Україну. Так, уже на початку грудня 1917 р. вони вчинили спробу підняти повстання. Лояльні до них війська в Києві та в інших містах спробували силоміць захопити владу. Втім, українські війська придушили заколот.[13]

---

9 История Советской Конституции. Сборник документов 1917–1957. – М., 1957. – С. 19–20.

10 Розмова Сталіна зі співробітником «Правди» про організацію Російської Федеративної Республіки // Правда. – № 62–63. – 1918. – 3–4 квіт.; J. W. Stalin, Werke. – Bd. 4. – Berlin, 1951, с. 46–49.

11 Там само.

12 Промови Сталіна на III Всеросійському з'їзді Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів 10–18 січня 1918 р.: Stalin, Werke, – Bd. 4, с. 27–30, див.: с. 27.

13 Савченко В. Двенадцать войн за Украину.

Через кілька днів, 17 грудня, більшовицький режим висунув Україні написаний Леніним ультиматум, в якому було сказано: «[...] ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Українську Народну Республіку, а також її право на цілковите відокремлення від Росії або на укладання з Російською Республікою договору про федеративні чи подібні до них стосунки. Все, що стосується національних прав та національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо негайно, в повному обсязі і безумовно».[14] Втім, водночас Ленін рішуче закликав Центральну Раду об'єднати військові сили з більшовицьким режимом під його началом і разом із більшовиками боротися з «контрреволюцією». Крім того, Рада мала негайно перестати роззброювати більшовицькі сили в Україні й підпорядкувати українські збройні сили командуванню більшовиків, щоб разом із більшовицькими військами боротися з антибільшовицькими повстанцями на півдні Росії. У разі невиконання цих вимог протягом 48 годин Рада Народних Комісарів оголосить Україні війну, йшлося далі в ультиматумі.[15]

Саме того ж дня, коли Ленін висунув ультиматум Центральній Раді, в Києві почав роботу Всеукраїнський з'їзд селянських, солдатських і робітничих депутатів. З'їзд був скликаний за ініціативи українських більшовиків, які сподівалися прийти до влади «законним» шляхом. Центральна Рада підтримала скликання з'їзду, який зібрався 17 грудня. Більшовики, втім, перебували в меншості. Переважна більшість делегатів підтримала Центральну Раду, яка відкинула ультиматум Леніна й оголосила про свій нейтралітет у російській громадянській війні. Після цього більшість більшовицьких делегатів покинула з'їзд і подалася до Харкова.[16] На той час Українська Народна Республіка вже кілька днів офіційно перебувала у стані війни з більшовицькою Росією. Коли час ультиматуму, а саме 1 грудня, сплив, 18 грудня 1917 р. РНК оголосила Українській Народній Республіці війну. Того ж дня РНК призначила Володимира Антонова-Овсієнка головнокомандувачем більшовицьких військ, які мали виступити проти Української Народної Республіки та антибільшовицьких сил на півдні Росії.[17] Тим часом більшовики в Харкові почали створювати псевдоукраїнські структури влади, щоб легітимізувати свою владу в Україні назовні. Більшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду, які 18 грудня подалися з Києва до Харкова, 22 грудня 1917 р. проголосили створення Української Соціалістичної Радянської Республіки.[18] Через три дні вони сформували Центральний Виконавчий Комітет, наділивши його всією владою в Україні. 26 грудня Виконавчий Комітет надіслав РНК телеграму від імені «українського народу», де заявив, що він виступає проти війни з Росією.

14 Маніфест РНК до українського народу з ультиматумом до Центральної Ради від 17 грудня 1917 р.: Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. 1. – М., 1941. – С. 53–54; Stalin, Werke, Bd. 4, c. 227 (прим. 3).

15 Там само.

16 Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem, c. 96–99. Підгайний пише про понад дві з половиною тисячі делегатів, серед яких 60 були більшовики; Савченко В. Двенадцать войн за Украину. За оцінками Савченка, на з'їзд прибуло 1575 селянських і солдатських делегатів, серед яких 125 представляли партію більшовиків.

17 Савченко В. Двенадцать войн за Украину.

18 Pidhaini, The Ukrainian-Polish Problem, c. 96–99.

Текст телеграми закінчувався такими словами: «Від імені молодої радянської влади в Україні вітаємо дедалі міцнішу всеросійську радянську владу».[19]

29 грудня 1917 р. РНК у своїй заяві привітала створення «Української Соціалістичної Радянської Республіки», засвідчивши «братній республіці» цілковиту й широку підтримку «в боротьбі за мир».[20] Відтак була створена «міжнародно-правова» база для легітимації влади в Україні назовні. 1 січня 1918 р. Ленін призначив Серго Орджонікідзе, який був у близьких і дружніх стосунках зі Сталіним, надзвичайним комісаром в Україні. Йому було доручено об'єднати й очолити діяльність радянських організацій у всіх галузях (наприклад, у військовій, забезпечення продовольством і банківській).[21] Від середини грудня більшовики зосередили свої підрозділи в Харкові та поблизу міста, звідки мало розпочатися захоплення України. А на півдні України орудували війська Чорноморського флоту, які перейшли на бік більшовиків. До початку січня 1918 р. вони захопили низку міст Чорноморського узбережжя.

Центральна Рада намагалась організувати оборону, втім, щоб успішно протистояти більшовицькому наступові, їй бракувало військ. У наступні тижні й місяці більшовики захопили Східну Україну і перейшли в успішний наступ на півдні. У січні 1918 р. червоні окупували багато міст на сході й півдні та рушили на Київ, тоді як війська Центральної Ради розпадалися. В ніч з 29 на 30 січня більшовики організували в Києві повстання, в якому взяли участь робітники київських підприємств. Після кількаденних вуличних боїв, які тривали до 4 лютого, віддані Центральній Раді війська придушили повстання. Попри це, існування Центральної Ради, здавалося, добігало кінця, оскільки її влада трималася хіба що в Києві й у небагатьох інших місцях. Через чотири дні, 8 лютого, більшовицькі війська захопили й Київ, і Центральна Рада була змушена тікати до Житомира. У лютому вся Східна й Центральна Україна опинилася в руках більшовиків.[22]

Центральні держави звільняють Україну від більшовиків

Окупація України більшовицькими військами ще не означала, що перша українська національна держава зазнала краху, оскільки підмога надійшла з боку Центральних держав. 18 лютого німецькі війська розпочали наступ вздовж усього Східного фронту і за п'ять днів просунулися на 250 кілометрів. Їм ніхто не чинив опору, оскільки російська армія фактично саморозпустилася. Через десять днів в Україну ввійшли й австро-угорські війська.[23] На тлі німецького наступу більшовики були змушені пристати на жорсткі умови мирного дого-

19 Телеграма Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету до РНК від 26 грудня 1917 р.: Документы по истории гражданской войны. – С. 54–55.

20 Заява РНК від 29 грудня 1917 р.: там само. – С. 57–58.

21 Призначення Леніним Серго Орджонікідзе Надзвичайним Комісаром України від 1 січня 1919 р.: Ленинский сборник. – Т. 25. – М., 1945. – С. 11.

22 Пор.: Тінченко Я. Перша українсько-більшовицька війна. Грудень 1917 – березень 1918. – К.; Львів, 1996 (http://vijsko.milua.org/Tinchenko-1UBV.htm); Савченко В. Двенадцать войн за Украину; Документы по истории гражданской войны. – С. 493.

23 Пор.: Савченко В. Двенадцать войн за Украину, див.: Глава третя.

вору з Центральними державами. 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську сторони підписали мирний договір. За ним більшовицька Росія, зокрема, відмовлялася від Польщі, Курляндії, Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії та України. «Як європейська держава Росія економічно й територіально звузилася до меж Московії XVII ст.»[24] Росія втратила близько третини свого населення, чотири п'ятих запасів кам'яного вугілля й залізної руди та третину орних земель.[25]

Втрата України через орні землі та важку промисловість (кам'яне вугілля, залізна руда та виробництво сталі) була для Росії, мабуть, найболючішою. Карл Радек, один із провідних членів більшовицької партії, у своїй доповіді про економічні наслідки Брестського мирного договору нарікав: «Унаслідок Брестського мирного договору Росія втратила промислові райони Польщі, Балтії, Донецького басейну та найродючіші землі України, зменшилися виробничі потужності економіки і значною мірою ускладнилася робота над лікуванням ран, нанесених війною [...]»[26]

Умови Брест-Литовського мирного договору означали для більшовицького режиму принизливу поразку з тяжкими наслідками. Сталін у цьому зв'язку писав про «середостіння», яким стали окуповані Центральними державами території між «соціалістичною Росією та революційним Заходом».[27] До цього додалися ще й катастрофічні економічні наслідки від утрачених територій.

Тому не дивно, що більшовицький режим не змирився з утратою територій колишньої Російської імперії і насамперед України. У квітні 1918 р. виникла українська Комуністична партія більшовиків (далі – КП(б)У), яка на своєму I з'їзді постановила об'єднатися з Російською Комуністичною партією більшовиків (далі – РК(б)П). На з'їзді один з ініціаторів об'єднання, німець за походженням Емануель Квірінґ, заявив, що «незалежність» України [не має під собою] жодної економічної бази» і що тривале відокремлення України від Росії можливе лише за допомогою іноземної підтримки. Микола Скрипник, інший делегат з'їзду, стверджував, що «незалежність [України] – це лише прикриття у контрреволюційній боротьбі проти радянської влади».[28]

Через рік після жовтневого перевороту, в листопаді 1918 р., у Центральній і Східній Європі відбулися кардинальні зміни, які по-новому перекроїли політичну карту цього регіону. Восени 1918 р. Німеччина на Західному фронті зазнала велетенських втрат, і її уряд був змушений звернутися до Західних держав із проханням про перемир'я. Воно було підписане 11 листопада 1918 р. в Комп'єні і стало майже капітуляцією. Пункт XII договору про перемир'я перед-

24 Figes, Die Tragödie eines Volkes, с. 571–582, прим. 580.

25 История России. XX век: 1894–1939. – М., 2009. – С. 501. Див. розділ 1.в та 3.а в цьому виданні.

26 РГАСПИ, Ф. 5, оп. 1, д. 3068, Економічні наслідки Брестського мирного договору: тези доповіді Карла Радека, без дати, 1918 р., л. 166–167.

27 Стаття Сталіна «Середостіння», 17 листопада 1918 р. // Жизнь национальностей. – № 2.: Stalin, Werke. Bd. 4, с. 99.

28 Цит. за: Борисенок Е. Влияние польского фактора на политику большевиков по национальному вопросу. Большевики и украинский вопрос в 1917–1923 годах // Волос М., Оерхов А. Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды. – М., 2009. – С. 179–194, див.: с. 180–181.

бачав негайне виведення всіх німецьких військ зі Сходу, а відтак і з колишніх російських територій, тобто і з України в межі німецьких кордонів 1914 р.; пункт XV вимагав анулювати мирні угоди, підписані у Брест-Литовську.[29] Тиждень перед тим, 3 і 4 листопада, Австро-Угорщина підписала з державами Антанти окрему угоду про перемир'я. У ній вона зобов'язувалася негайно вивести свої війська з окупованих територій і демобілізувати військовослужбовців.[30] Невдовзі Дунайська монархія розпалася.

Восени 1918 р. у Центральній і Східній Європі виник вакуум влади, після чого утворилася ціла низка нових держав. Після відходу військ Центральних держав з України ситуація там теж кардинально змінилася. Гетьман Скоропадський у грудні 1918 р. втік до Берліна, а в Києві до влади прийшла Директорія на чолі з Симоном Петлюрою та Володимиром Винниченком і відновила Українську Народну Республіку. Більшовицький режим теж заявив свої претензії на владу в Україні, як і на інших східноєвропейських територіях, звільнених від військ Центральних держав. Більшовики, однак, постійно намагалися надати своїй експансії вигляду національного самовизначення. 29 листопада 1918 р. Ленін надіслав Йоакимові Вацетісу, командирові Червоної армії, телеграму з такими настановами: «Під час просування наших військ на Захід і в Україну потрібно створювати тимчасові місцеві уряди, завдання яких у посиленні місцевих рад. Це не дасть змоги шовіністам в Україні, Литві, Латвії й Естонії представляти наше просування як окупацію і створить сприятливий клімат для подальшого наступу наших військ».[31]

Два тижні перед тим, 17 листопада, за ініціативи Леніна й Сталіна була створена Українська Революційна Рада, яка мала очолити збройну боротьбу в Україні. Через три дні, 20 листопада, більшовики («за участі й безпосередньої підтримки Сталіна») створили «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України».[32] Цей «уряд» на чолі з Християном Раковським проголосив 29 листопада 1918 р. відновлення радянської влади в Україні. Втім, наступ проти Української Народної Республіки більшовицькі війська, які видавали себе за «українських радянських повстанців», розпочали лише через кілька тижнів[33], наприкінці 1918 р. 3 січня 1919 р. вони захопили Харків і продовжили наступ. У військах Центральної Ради панував хаос. Солдати дезертирували, організо-

29 Waffenstillstandsbedingungen der Alliierten, Campiègne, 11. November 1918 // http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/waffenstillstand/index.html.

30 Текст угоди про перемир'я 3–4 листопада 1918 р. англійською мовою: http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf.

31 Телеграма Леніна до головнокомандувача від 29 листопада 1918 р.: Ленинский сборник. – Т. XXXIV. – М., 1945. – С. 53–54. Відповідно до прим. (там само, с. 54) текст цієї телеграми складав Сталін, крім останнього, тут не процитованого речення, яке дописав Ленін.

32 Документы по истории гражданской войны. – С. 433 (прим. 1).

33 Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 29 листопада 1918 р.: Документы внешней политики СССР. 17 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. – Т. 1. – М., 1957. – С. 582–586. Климент Ворошилов, командир 10-ї армії, ще 30 листопада 1918 р. віддав наказ своїм червоноармійцям «визволити» Україну. Див.: Наказ Ворошилова від 30 листопада 1918 р. військам 10-ї армії: Документы по истории гражданской войны. – С. 433–434. Більшовицьке керівництво, втім, зволікало з наступом, зосереджуючи свої сили на кордонах з Україною, на яких ще перебували німецькі війська.

вувались у банди, займалися грабежами, мародерством, скоювали вбивства. Були частини, які повністю переходили на бік більшовиків. Україна поринула в безлад, а уряд молодої республіки був не здатен опанувати становище. Червоні тим часом просунулися зі сходу й півночі в глиб української території, захопили 6 лютого Київ і заснували свої «українські» радянські органи влади та «українську» Раду комісарів на чолі з Раковським. Протягом наступних тижнів більшовики заволоділи й Центральною Україною і встановили там хоч і подібний до встановленого в інших регіонах, проте набагато радикальніший економічний і політичний режим: воєнний комунізм на селі (конфіскація продовольства), формування комітетів «незаможників» з метою підриву підвалин устрою сільської громади та створення радгоспів (сільськогосподарських державних підприємств) у поміщицьких маєтках.[34]

У квітні 1919 р. більшовицький режим постановив ліквідувати також і видимість «самостійності» радянської України. 23 квітня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) доручило ЦК КПУ(б) розробити концепцію того, як і в якій формі має відбутися «об'єднання» України з Росією. Водночас політбюро відрядило до України Адольфа Йоффе, який мав зміцнити там «централістські елементи».[35] Через кілька тижнів, 2 червня 1919 р., політбюро розформувало «самостійні» українські радянські збройні формування, тобто Український фронт, підпорядкувавши його підрозділи командуванню Південного фронту (раніше 2-га Українська армія) та 12-ї армії Червоної армії. Водночас політбюро поділило Україну на військові округи[36], а в серпні видало постанову про об'єднання української «надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем» (ВЧК) із ВЧК радянської Росії.[37]

У квітні 1919 р. рештки військ Центральної Ради під командуванням Петлюри перебували лише в західній частині України, на Волині й у Галичині, де вели бої з польськими військами. Влітку 1919 р. ситуація змінилася. 1 вересня 1919 р. після кількамісячних переговорів уряд Центральної Ради уклав угоду про перемир'я з Польщею і провів демаркаційну лінію на польсько-українському кордоні.[38] Перемир'я з Польщею дало Петлюрі змогу об'єднати всі ще наявні українські збройні сили й повернути їх проти більшовиків, які тим часом уже вдруге опинилися перед розвалом свого Українського фронту та влади в Україні. 11 серпня 1919 р. Троцький нарікав: «У тяжкому стані Радянська Україна. Вороги тиснуть на неї з усіх боків. [...] Чорний серпень минулого року [в Росії]

34 История России. – С. 653.

35 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 3, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р., пункт II, л. 2.

36 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 11, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 2 червня 1919 р., пункт I, додаток 1, л. 1, 5. 30 листопада 1918 р. «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України» створив Українську радянську армію, яка 4 січня 1919 р. влилася в лави щойно сформованого Українського фронту. Пор.: Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. – М., 1997. – С. 77.

37 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 21, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 16 серпня 1919 р., пункт 3б, л. 1.

38 Обидві сторони підписали угоду про перемир'я ще 1 червня 1919 р., однак західноукраїнські сили не дотримувалися його. Пор.: Robert Potocki, Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999, c. 44–49.

повторюється тепер в Україні. [...] Молода українська Червона армія [...] відступає. Вороги потішаються».[39] Більшовики на той час зіштовхнулися в Україні з наступом «білих» і з селянськими повстаннями, виникнення яких вони самі спричинили своєю нещадною окупаційною політикою.

У перші місяці 1918 р. радянська влада в Україні була лише номінальною. Більшовики не мали часу, щоб вибудовувати структури своєї влади та здійснювати типові для них заходи, такі як безоглядна конфіскація продуктів харчування, масовий терор, війна з церквою та з провідними прошарками сільського й міського населення. Тоді вони лиш обіцяли землю селянам та роботу робітникам. Ці гасла залишились у пам'яті селян.[40] Цілком інакше було в 1919 р., коли більшовики окупували Україну вдруге. Селяни марно чекали на обіцяну їм землю, оскільки більшовики замість цього в поміщицьких маєтках почали організовувати колгоспи та державні сільськогосподарські підприємства. До цього додався ще воєнний комунізм, насильна конфіскація продовольства, грабежі, політичні вбивства та масовий терор ВЧК. Були вбиті й закатовані тисячі селян і мешканців міст. Це спричинило потужний збройний опір, і локальні повстання охопили всю окуповану більшовиками Україну. Подекуди формувалися цілі армії, які налічували по кілька тисяч повстанців. Найбільшими з них були повстанська армія Никифора Григоріїва на півдні та Нестора Махна на сході України.[41]

Отаман Григоріїв організував партизанський загін іще під час німецької та австро-угорської окупації і згодом підтримував Петлюру. Наприкінці 1918 р. його загін налічував близько 6 тис. осіб. У лютому 1919 р. він, однак, перейшов на бік більшовиків. Його загін ввійшов до складу української Радянської дивізії як самостійна бригада. Однак 7 травня 1919 р. він здійняв бунт у своїх лавах і в тилу Червоної армії, яка воювала з армією Денікіна (див. нижче), організував антибільшовицьке повстання. На той час під командуванням Григоріїва перебувало вже понад 20 тис. повстанців, які мали 50 гармат, 700 кулеметів і 6 бронепоїздів. Вони воювали під гаслами: «Україна для українців», «Владу радам українського народу без комуністів» і «Вільний продаж зерна». Повстання охопило південні регіони України (Черкаси, Умань, Кременчук, Катеринослав, Миколаїв та інші міста). У червні Григоріїв об'єднав свої сили з іншим отаманом, анархістом Нестором Махном. Проте невдовзі між ними виникли конфлікти, які закінчилися вбивством Григоріїва 27 липня, скоєним Махном.[42]

Нестор Махно в 1918 р. теж організував на сході України збройний опір окупації Центральних держав. Після виведення їхніх військ він разом із більшовиками виступив проти Петлюри та його армії. Навесні 1919 р. Махно, втім, розсварився з більшовиками через те, що він організував на підконтрольних йому територіях, насамперед на Катеринославщині з центром у Гуляйполі, анархістську селянську республіку, де не мирилися з більшовицькими структурами

39 РГАСПИ, Ф. 325, оп. 1, д. 48, Звернення Троцького від 12 серпня 1919 р., л. 1–2.

40 Савченко В. Двенадцать войн за Украину, див.: Глава двенадцатая.

41 Там само.

42 Докладно див.: Савченко В. Авантюры гражданской войны: историческое расследование. – Х., 2000. http://militera.lib.ru/bio/savchenko/index.html.

влади, а тим паче з конфіскацією зерна. Наприкінці травня 1919 р. більшовики оголосили Махна поза законом і кинули проти нього та його армії озброєні загони. Проте наступ Добровольчої армії Денікіна змусив їх помиритися з Махном і укласти з ним союз. Махновська армія справді зробила досить вагомий внесок у перемогу червоних над Добровольчою армією[43], однак більшовики не мали наміру дотримуватися домовленостей. На початку січня 1920 р., коли денікінські війська вже були розгромлені, загони Червоної армії почали брати в оточення махновців. Водночас більшовики просили Махна виступити зі своїм військом проти поляків, на що він не пристав. Тоді більшовики оголосили його поза законом і підступно атакували його загони, які на той час нараховували близько 20 тис. осіб.[44] Розгорівся запеклий і безнадійний для більшовиків бій. 26 червня 1920 р. Фелікс Дзержинський у відчаї доповідав Ленінові: «З Махном мені не поталанило. З ними можна було б швидко покінчити, якби була кавалерія. А її в мене немає».[45]

Навесні 1919 р. на території України виникли сотні повстанських груп і загонів, які перешкоджали більшовикам встановлювати свою владу в країні. 11 червня 1919 р. Микола Подвойський, скерований в Україну більшовицький функціонер, у своїй доповідній Леніну повідомляв про критичне становище в Україні: «Київ два місяці перебував під владою контрреволюційних банд. [...] Навесні [1919 р.] [...] вся дрібнобуржуазна Україна перетворилася на контрреволюційний табір».[46] Повстання паралізувало економіку України: заготівлю зерна й постачання продовольства, промислове виробництво, транспорт, заготівлю дров і видобування та постачання вугілля. Україна поринула в економічний хаос і політичну анархію та стала некерованою, нарікав Подвойський у доповідній. Треба два місяці, щоб пристосувати війська Червоної армії до нових умов. Потрібна армія кількістю в 30 тис. для «внутрішнього фронту».[47] Але ситуація в Україні з погляду більшовиків не покращилась і через два місяці. 6 серпня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) винесло це питання на обговорення: причиною стала телеграма Троцького. В ній він вимагав «очистити» Київську, Одеську, Миколаївську й Херсонську губернії від «бандитизму», який охопив Україну. «Бандитизм», за словами Троцького, не дає змоги сформувати й створити армію в Україні. Політбюро постановило відрядити з Москви до України близько 500 бійців загонів спеціального призначення та надійних загонів інших структур і ВЧК.[48]

---

43 Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – С. 5–27 та док. 107, 112, 115, 129, 137.

44 Троцький Сталінові 9 січня 1920 р.: Большевистское руководство. Переписка, с. 113–114; Сталін Троцькому 9 січня 1920 р.: там само, с. 114–115.; Постанова Всеукраїнського Революційного Комітету від 9 січня 1920 р.: Нестор Махно... – С. 301, док. 193.

45 Дзержинський Ленінові 26 червня 1920 р.: Ф.Э. Дзержинский, председатель ВЧК-ОГПУ 1917–1926. Документы. – М., 2007, с. 192.

46 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 43, л. 16–19, Доповідна Подвойського Ленінові від 10 червня 1919 р. (копія), див.: л. 16.

47 Там само.

48 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 19, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 6 серпня 1919 р., л. 1.

Поряд із повстаннями в Україні більшовикам починаючи від травня 1919 р. довелося чинити опір великому наступові Добровольчої армії Денікіна на півдні Росії. Влітку 1919 р. денікінські війська почали прориватися в напрямку Москви й із західного флангу в Україну. Невдовзі під їхнім наступом деморалізовані більшовицькі війська почали тікати з України. Денікінці захопили Донбас, Східну й Південну Україну й 31 серпня ввійшли в Київ. За день до того до Києва ввійшли українські війська, які на той час разом із «білими» боролися проти більшовиків, і, наступаючи з заходу, звільнили велику частину Центральної України.[49] Втім, невдовзі виник конфлікт між українськими з'єднаннями під командуванням Петлюри та «білими», які, як і більшовики, не підтримували незалежність України. Ситуація загострилася, і 11 вересня Петлюра оголосив Добровольчій армії війну, хоча йому довелося звертатися з проханням про допомогу навіть до Леніна. Наприкінці вересня українські й більшовицькі війська припинили бойові дії одні проти одних. У жовтні проти «білих» вони навіть виступили єдиним фронтом, а більшовики пообіцяли підтримати українські війська зброєю та амуніцією.[50]

У зв'язку з цим політбюро 11 жовтня констатувало: «Політична й військово-технічна угода з Петлюрою є бажаною. Ця домовленість має стати публічною, щоб скомпрометувати Петлюру в очах Антанти. [...] Всі перемовини проводити як переговори з буржуазією пригнобленої нації проти великоросійського монархізму та імперіалізму».[51] Політбюро ще 11 вересня постановило розпустити в Україні весь більшовицький державний апарат, а «уряд» радянської України залишити номінально.[52]

20 жовтня 1919 р. Добровольча армія Денікіна, просуваючись до Москви, на підступах до Орла, а через два дні біля Воронежа зазнала великих поразок. Подальші втрати змусили «білих» відступати. В листопаді – грудні 1919 р. більшовики знову захопили всю Східну й Центральну Україну й на початку грудня рушили на Київ. Наприкінці грудня «білі» війська перебували лише в Криму та в Одесі. Петлюра, ставши непотрібним більшовикам, разом зі своїми військами врятувався втечею до Польщі.[53]

«Об'єднання» України з радянською Росією і польсько-більшовицька війна

Під час третьої окупації України більшовики почали створювати структури своєї влади й узялися за закінчення процесу формального «об'єднання» України з радянською Росією. 20 і 21 листопада 1919 р. політбюро обговорювало питання політики щодо України й постановило продовжувати ухвалену 2 червня 1919 р.

---

49 История России. – С. 621–624, 654; Савченко В. Двенадцать войн за Украину, див.: Глава шестая.

50 Там само.

51 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 29, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 11 жовтня 1919 р., л. 3.

52 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 26, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 11 вересня 1919 р., пункт 13, л. 1.

53 История России. – С. 654, 704–707; Савченко В. Двенадцать войн за Украину, див.: Глава шестая.

«обережну підготовку об'єднання» України й Росії. Крім того, політбюро постановило створити Всеукраїнський революційний комітет, який мав взяти владу в свої руки до скликання з'їзду рад, який мав ухвалити об'єднання. Водночас політбюро постановило сприяти розвиткові української мови й культури, відібрати в поміщиків землю й розподілити її між незаможними селянами. Натомість радгоспи мали створюватися лише у виняткових випадках, а колективізація мала відбуватися на добровільних засадах.[54]

Тим часом Петлюра від імені Української Народної Республіки 2 грудня 1919 р. підписав угоду з польським урядом, в якій той визнав незалежну Україну. В угоді Польща взяла на себе зобов'язання підтримати Українську Народну Республіку. Петлюра натомість відмовився від Східної Галичини й Волині на користь Польщі, які і так були окуповані польськими військами.[55] Ця угода змусила більшовицький режим, який тим часом готувався до великого наступу проти Польщі[56], все-таки модифікувати свою політику щодо України.[57] 9 лютого 1920 р. Георгій Чичерін, народний комісар закордонних справ, написав до політбюро РКП(б) та особисто Ленінові листа, в якому повідомляв, що за інформацією, оприлюдненою в західній пресі, Польща вимагатиме незалежності України від радянської Росії. Чичерін, виходячи з того, що Польща домагатиметься цього також військовими засобами, констатував: «Нам треба або відмовитися від України, інакше поляки, розпочавши війну за Україну, дійдуть до Москви, або негайно відокремити червону незалежну Україну, щоб локалізувати вогнище війни. Щоб уникнути польського нападу, вважаємо, що нам негайно треба відновити самостійність Української Радянської Республіки, а питання федерації залишити на майбутнє. [...] Трудящі на Заході теж розглядають українську самостійність як щиру автентичну боротьбу нації проти гнобителів».[58] Через чотири дні Чичерін підтвердив свою позицію в цьому питанні й звернув увагу на те, що поляки й Петлюра матимуть в Україні підтримку антибільшовицьких сил. А тому червону Україну треба формально відмежувати від радянської Росії.[59]

Політбюро дійсно зупинило процес формального приєднання України («об'єднання») до більшовицької Росії, до того ж 25 квітня 1920 р. польські

54 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 41–42, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 20 і 21 жовтня 1919 р.; відповідно й резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу в Україні: там само, д. 42, л. 3–5.

55 Michał Klimecki, Wojna czy pokój. Polsko–ukraińskie negocjacje 1918–1921 // Zbigniew Karpus – Waldemar Rezmer – Emilina Wiszko (Hg.), Polska i Ukraina. Sojuz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997, с. 43–79, див.: с. 66–69.

56 Пор.: Bogdan Musial, Kampfplatz Deutschland. Stalins Kriegspläne gegen den Westen. – Berlin, 2008. – С. 32–38.

57 У січні 1920 р. політбюро знову обговорювало українське питання, формування органів державної влади, форми «об'єднання» з Росією та ситуацію в Україні. Постановили провести «об'єднання» України з Росією, як було ухвалено раніше. Пор.: РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 54–55, Протоколи засідань політбюро ЦК РКП(б) від 13, 17–18 та 20 січня 1920 р.

58 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 84, д. 93, Народний комісар закордонних справ Чичерін у політбюро ЦК РКП(б), копія Ленінові, л. 10.

59 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 84, д. 93, Телеграма Чичеріна Троцькому, Раковському, копія Сталінові, л. 12.

війська справді розпочали наступ проти Червоної армії, щоб запобігти нападові більшовицьких військ. Стратегічна мета «Київської операції» полягала в тому, щоб відкинути більшовиків з Центральної України за Дніпро й дати змогу урядові Української Народної Республіки повернути й укріпити владу та сформувати українські підрозділи, які б продовжили боротьбу з радянською Росією замість польських військ. Мала постати антибільшовицька держава – союзниця Польщі.[60]

Однак більшовицьким військам в Україні довелося воювати не лише з польською армією. Вони мусили також придушувати повстання у своєму тилу. У звіті ВЧК за період від 15 до 30 квітня 1920 р. йшлося про те, що Україна на даний час переживає наступну хвилю повстань.[61] Вони охопили і центральну, і східну частину країни. Солдати першої галицької бригади вбили комісара й повернули зброю проти більшовиків. Після цього більшовицьке керівництво наказало роззброїти решту східногалицьких підрозділів Червоної армії, а солдатів інтернувати, що коштувало життя сотням галицьких вояків. Крім цього, були ще численні «банди», які нападали на червоноармійців, як ті втікали; повсталі селяни вбивали комуністів, офіцерів і солдатів Червоної армії.[62] Внаслідок цього польські війська вже 7 травня вступили в Київ і навіть перейшли Дніпро східніше Києва. Далі вони вже не переслідували деморалізовані більшовицькі війська. План Пілсудського, власне, передбачав після досягнення стратегічної лінії вздовж Дніпра якомога швидше перекинути частини польської армії на білоруську ділянку фронту, щоб зупинити сконцентровані там радянські сили. Петлюрі, втім, не вдалося сформувати достатню кількість збройних сил, які на рівних могли б боротися з Червоною армією, хоча він і мав підтримку серед селянства, в чому відверто зізнавався навіть Сталін. 11 червня 1920 р. у телеграмі Троцькому він писав: «У Західній Україні, на Київщині і частково Полтавщині Петлюра представляє собою серйозну силу, сильнішу за наші ради. Сільські вчителі, фельдшери, агрономи і кооператори підтримують Петлюру; це – елементи організації середняків і куркулів на боротьбу проти революції і кацапів [...] Селяни знають про радянську владу лише те, що в неї велика армія і що вона забирає в них зерно».[63] У другій половині травня більшовики, однак, знову перехопили ініціативу й витіснили польські війська з України. До кінця червня польські війська зупинилися майже на своїх початкових позиціях, які

60 Пор., зокрема: Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 39–42.

61 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 84, д. 93, Звіт про ситуацію в Україні за повідомленнями особливих відділів Південно-західного фронту за період від 15 до 30 квітня 1920 р., 2 червня 1920 р., л. 48–49.

62 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 84, Телеграма Раковського й Берзіна від 28 квітня 1920 р., л. 14; там само, Звіт Муравйова Ленінові, Дзержинському та ін. про відступ 12-ї армії з України від 17 травня 1920 р., л. 18–24. 27 квітня 1920 р. Раковський повідомляв, що більшовики розстріляли близько 200 «галичан». В Одесі більшовики арештували ще півтори тисячі «галичан». Раковський виступив проти розстрілу заарештованих і порекомендував відіслати їх на північ для політичного перевиховання. РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 236, Телеграма Раковського до Революційної військової ради 14-ї армії від 27 квітня 1920 р., л. 5.

63 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 84, Телеграма Сталіна Троцькому від 11 червня 1920 р., л. 36.

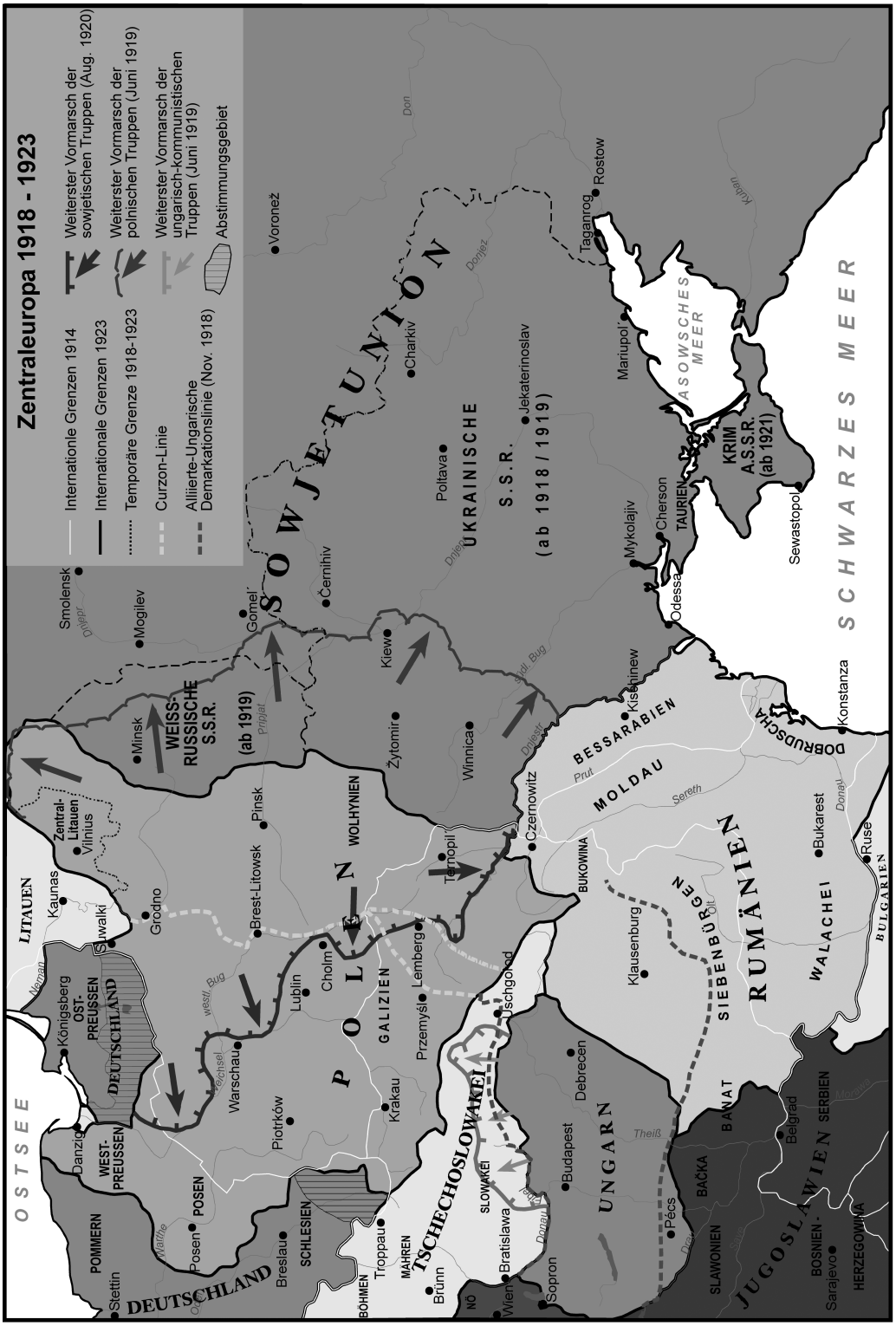

Карта 5: Центральна Європа 1918–1923 рр. (на основі: Magocsi, Historical Atlas of Central Europe, с. 126)

вони займали 25 квітня, а Червона армія готувалася до вирішального наступу, який почався на початку липня.[64]

Тоді як частини Червоної армії окуповували центральні й західні регіони України, просуваючись далі на захід, в Україні не вщухала партизанська війна проти більшовиків. Вони хоч і панували над ситуацією в містах, проте в сільській місцевості верховодили повстанці. 25 червня 1920 р. Дзержинський телеграфував з Харкова про те, що вся контрреволюція відбувається тут на селі.[65] Ян Рутман у повідомленні від 26 травня 1920 р. про роботу військових трибуналів в Україні констатував, що опір українського селянства набагато ширший, ніж опір селянства в Росії. За його словами, в повстаннях беруть участь молоді й старі чоловіки, жінки, а також діти; вони воюють із вогнепальною зброєю, вилами й ціпами.[66] Фелікс Дзержинський, якого політбюро відрядило в Україну ще у квітні 1920 р. для боротьби з «бандитизмом», тобто з антибільшовицькими повстаннями, 22 травня повідомляв про те, що «бандитизмові» в Україні не вдасться так швидко покласти край.[67] І він мав рацію.

З погляду більшовиків в Україні ще довго зберігатиметься критичне становище, і в 1920 р. країна була фактично некерована. 15 жовтня 1920 р. Ленін нарікав на те, що ми не можемо розраховувати ні на один пуд зерна з України, бо там безчинствують «бандити».[68] Наприкінці жовтня 1920 р., за оцінками радянських органів, кількість «бандитів» в Україні, які боролися проти комуністичної влади зі зброєю в руках, становила близько 40 тис. осіб.[69] Більшовики на той час не мали достатньо сил, щоб здолати збройний антибільшовицький опір і придушити повстання.

Влітку й на початку осені 1920 р. основні сили Червоної армії зосередилися на польському фронті та на фронті боротьби з військами Врангеля (див. нижче). Більшовицький наступ на захід на польському фронті захлинувся 15 серпня біля Варшави, і в другій половині серпня тріумфальна хода перетворилася на панічну втечу. Більшовики, наштовхнувшись на польський контрнаступ і водночас воюючи з повстанцями в тилу, звернулися до польського уряду з проханням про перемир'я, яке було підписане 12 жовтня. Водночас у Ризі розпочалися переговори про укладення мирного договору, який був підписаний 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір врегульовував питання польсько-радянського

64 Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 42–45.

65 РГАСПИ, Ф. 76, оп. 3, д. 70, Телеграма Дзержинського Корісові та Ксенофонтову від 25 червня 1920 р., л. 15.

66 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 84, Звіт Яна Рутмана про роботу військових трибуналів Південно-західного фронту від 22 травня 1920 р., л. 26–27.

67 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 71–72, Протоколи засідань політбюро ЦК РКП(б) від 20 і 26 квітня 1920 р.; РГАСПИ, Ф. 76, оп. 3, д. 70, Лист Дзержинського до Ксенофонтова від 22 травня 1920 р., л. 6.

68 Заключне слово Леніна на конференції голів виконавчих комітетів районних, повітових та сільських депутатів Московської губернії, 15 жовтня 1920 р.: Lenin, Werke. – Bd. 31. – С. 326–330, див.: с. 329.

69 Телеграма Фрунзе Ленінові від 7 лютого 1921 р. про прорив у боротьбі з українським бандитизмом: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М., 2006. – С. 585–586.

кордону; польська сторона відмовилася від будь-яких претензій на території на схід від нового кордону, а також на радянську Україну.[70]

Колишній царський офіцер, генерал Петро Врангель із решток розгромленої Добровольчої армії Денікіна сформував у Криму в квітні 1920 р. Російську армію і продовжив боротьбу з більшовиками. У червні 1920 р. війська генерала Врангеля перейшли з Криму в наступ на територію Південної України і до кінця вересня досягли неабияких успіхів. У зв'язку з цим Нестор Махно, який від січня 1920 р. воював проти більшовиків, знову постановив поміняти сторону і 2 жовтня 1920 р. втретє уклав союз з більшовиками, цього разу проти Врангеля.[71]

Після набуття чинності перемир'я з Польщею 18 жовтня 1920 р. війська Червоної армії під командуванням Михайла Фрунзе разом з армією Махна розпочали наступ проти частин Врангеля, які під їхнім натиском відступили в Крим. З огляду на безнадійне становище Врангель за допомогою британців почав евакуацію свого війська; 16 листопада 1920 р. до Стамбула прибуло останнє судно з евакуйованими.[72]

«Втихомирення» України і встановлення комуністичної влади

У листопаді 1920 р. більшовики одержали остаточну перемогу в російській громадянській війні. Тож тепер всі свої сили вони могли кинути на придушення селянських повстань також і в Україні, яку обороняли тепер лише українські повстанці. Втім, їхній опір через внутрішні конфлікти виявився у середній і довгостроковій перспективі безнадійним, щойно більшовики одержали змогу систематично застосовувати всі сили. 2 листопада 1920 р. Троцький склав звіт про ситуацію в Україні, надіславши його Ленінові, Сталінові та іншим членам більшовицького керівництва. На початку звіту він констатував, що радянська влада в Україні досі трималася (і це вона робила погано) насамперед завдяки авторитетові Москви, завдяки великоросійським комуністам і російській Червоній армії. Далі Троцький звертав увагу на те, що режим, який існує на даний час, не можна вважати нормальним, а в економічному сенсі Україна перебуває в цілковитій анархії, яку прикриває бюрократичний централізм Москви. Далі Троцький констатував, що навіть після перемоги над Врангелем і Петлюрою Україна є найнебезпечнішою частиною республіки. Але без Донбасу неможливо відбудувати ні української, ні російської економіки, резюмував Троцький.[73] 26 листопада 1920 р. Троцький повідомив Леніна про те, що до України поступово надходить достатня кількість військ і вже можна розпочинати знищувати «банди» та що існують усі можливості досягти майбутнього прориву.[74] Через чотири дні відбулося засідання Революційної військової ради

70 Пор.: Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 42–56.

71 История России. – С. 707–714; Військово-політична угода між урядом УСРР та армією Нестора Махна від 2 жовтня 1920 р.: Нестор Махно. – С. 485–486., док. 269.

72 История России. – С. 707–714.

73 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 43, Звіт Троцького про Україну, направлений Ленінові, Сталінові та ін. 2 листопада 1920 р. л. 65–67.

74 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 43, Телеграма Троцького Ленінові та ін. від 26 листопада 1920 р., л. 75.

під головуванням Троцького, на якому обговорювалися завдання військових органів в Україні. Основне завдання учасники засідання вбачали в ліквідації «бандитизму», бо «очищення України від бандитів, а відтак і [...] збереження радянського режиму – це питання життя і смерті для радянської України і надзвичайно важливе питання для всієї радянської федерації та її міжнародного становища».[75] Військова рада постановила також об'єднати всі військові сили в Україні під командуванням Михайла Фрунзе. Південному фронтові було доручено захищати Донбас від махновських «банд»[76], бо відразу після перемоги над Російською армією Врангеля більшовики знову порушили домовленість із Махном. 24 листопада 1920 р. Фрунзе наказав підрозділам Південного фронту негайно розпочати знищення махновщини. Через два дні він оголосив Махна і його армію ворогами радянської республіки та революції і наказав своїм військам напасти на Махна зненацька й розгромити його. Махновці зазнали тяжких втрат, проте знищити їх вщент червоноармійцям не вдалося. Навпаки, вони відновили боротьбу проти більшовиків і завдали їм відчутних втрат. Однак навесні 1921 р. махновська армія зазнала низки тяжких поразок і розпалася на дрібні групи, які одна за одною були знищені або ж розпустилися. 28 серпня 1921 р. Нестор Махно з рештками своєї армії перейшов радянсько-румунський кордон і припинив боротьбу з більшовиками.[77]

Проте армія Махна була тоді не єдиною «великою бандою» в Україні, а лише найбільшою. Щоб ці «банди» ліквідувати, наприкінці грудня 1920 р. в Україні була створена комісія з боротьби з «бандитизмом», яку очолив Михайло Фрунзе. До складу комісії входили Фелікс Дзержинський, Сергій Камєнєв і Раковський. На боротьбу з «бандитами» більшовики кинули підрозділи внутрішніх військ і частини діючої армії, війська ВЧК та інші збройні сили в Україні, які разом налічували кілька сотень тисяч осіб, тоді як сили повстанців у травні 1921 р. оцінювали приблизно в 40–50 тис. осіб. Проте взимку 1920–1921 рр. ситуація в Україні була для більшовиків настільки несприятливою, що вони навіть вдавалися до партизанських методів боротьби з повстанцями.[78]

Водночас більшовики розробили директиви для боротьби з «бандитизмом» в Україні, які 8 грудня 1920 р. підписали Раковський, Фрунзе і Молотов. Директиви передбачали насамперед роззброєння населення. Якщо населення

---

75 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 87, Протокол № 134 засідання Революційної військової ради Республіки від 1 грудня 1920 р., л. 11.

76 Там само.

77 Наказ Фрунзе військам Південного фронту від 24 листопада 1920 р.: Нестор Махно... – С. 532–534; Наказ Фрунзе військам Південного фронту від 26 листопада 1920 р.: там само. – С. 535; Савченко В. Двенадцать войн за Украину, див.: Глава двенадцатая.

78 РГАСПИ, Ф. 76, оп. 3, д. 70, Протокол № 1 засідання комісії з боротьби з «бандитизмом» в Україні від 29 грудня 1920 р., л. 32; Директива про командування всіма збройними силами в Україні та про вповноваженого Революційної військової ради Республіки в Україні від 29 грудня 1920 р.: там само, л. 33; Шифрограма командувачу військами в Україні, товаришу Фрунзе від Склаянського, С. Камєнєва, Лебедєва, Дзержинського, 4 січня 1921 р.: там само, л. 36; РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 128, Звіт Революційної військової ради Республіки від 23 серпня 1921 р. про стан Червоної армії, л. 12–13в (дані про залучених червоноармійців); Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину, див.: Глава двенадцатая (дані про кількість більшовицьких військ і повстанців).

відмовлялося здавати зброю, то людей брали в заручники й розстрілювали. Хто не здавав зброю добровільно, того теж розстрілювали. Крім того, населення несло відповідальність за будь-які диверсії й напади на транспортні комунікації та мости. В разі таких дій брали заручників із населених пунктів, розташованих попід залізничними коліями і телеграфними лініями на відстані до 15 верст.[79] В особливо «бандитських» регіонах і населених пунктах знову ж таки їхні мешканці несли відповідальність за спрямовані проти більшовиків диверсії й напади. У таких випадках теж брали в заручники. Крім того, передбачалося накладання контрибуцій, спалення чи руйнування житла «бандитів». Заручників мали брати з числа заможних мешканців.[80] Ці заходи не були чимось новим в Україні: такі методи більшовики застосовували в боротьбі з українськими повстанцями, починаючи від 1919 р. Троцький ще в травні 1919 р. видав розпорядження відбирати зброю в населення в Україні. Розпорядження передбачало можливість для мешканців протягом червня добровільно здати зброю, а після 1 липня за нездану зброю наступали жорстокі каральні санкції.[81] 30 червня 1919 р. Раковський і Йоффе інформували Леніна, Троцького та інших більшовицьких керівників про критичне становище в Україні та велику кількість повстань і пропонували для боротьби з ними оголосити загальну мобілізацію чоловіків віком від 18 до 40 років, брати людей в заручники та накладати контрибуції.[82] Згодом більшовики радикалізували свої «методи боротьби з бандитизмом». 22 травня 1920 р. Роберт Ейдеман, начальник тилу Південно-західного фронту, наказав збирати зброю по селах. Якщо ж якесь село відмовлятиметься здати зброю, то його потрібно оточити, взяти заручників і розстріляти. Якщо цих заходів виявиться недостатньо, то село підлягає обстрілові з гармат. У тих селах, які особливо підтримують махновський рух, Ейдеман наказував брати мешканців у заручники й розстрілювати, якщо ті не відмежуються від Махна. Крім того, мешканців сіл, розташованих уздовж залізничних колій, слід зобов'язати підтримувати безпеку прикріпленої за ними ділянки колії.[83]

Того ж 22 травня 1920 р. Ян Рутман повідомляв про становище та роботу більшовицьких військових трибуналів в Україні. Він звертає увагу на широкий опір і для «втихомирення» українського села рекомендує визначати кількість куркулів у кожному окремому селі й розстрілювати кожного п'ятого чи кожного десятого (залежно від ситуації), а їхнє майно конфіскувати.[84] Всі ці накази й рекомендовані заходи існували, звичайно, не лише в теорії, а й утілювалися на

79 1 верста = 1,066 км.

80 Короткі директиви для боротьби з «бандитизмом» в Україні від 8 грудня 1920 р., затверджені Раковським, Фрунзе і Молотовим: Нестор Махно... – С. 555–557.

81 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 12, Телеграма Троцького Раковському та ін. 28 травня 1919 р., л. 19.

82 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 43, Телеграма Раковського, Йоффе та ін. Ленінові 30 червня 1919 р., л. 23–24.

83 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 236, Телеграма начальника тилу Південно-західного фронту Ейдемана Затонському від 22 травня 1920 р., л. 20.

84 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 109, д. 84, Звіт Яна Рутмана про роботу військових трибуналів Південно-західного фронту від 22 травня 1920 р., л. 26–27.

практиці. Більшовики спустошували цілі райони, спалювали села й мордували їхнє населення. Наприклад, у травні 1921 р. більшовики «втихомирювали» села довкола Ізюму й Лиману (на південний схід від Харкова) в такий спосіб: «[...] скликали збори. Вибрали п'ятьох куркулів або підозрілих осіб і порубали їх шаблями. Такі заходи наводять на селян страх і змушують їх виказувати бандитів».[85]

7 лютого 1921 р. Фрунзе відрапортував Ленінові про значні успіхи в боротьбі з «українським бандитизмом». Так, із 40 тис. «бандитів», яких налічували наприкінці жовтня 1920 р., унаслідок рішучої боротьби радянських військ їхня кількість скоротилася до 6500. Попри такі успіхи, Фрунзе не висловлював особливої впевненості: «"Бандитизм" іде на спад. Це факт. Проте навесні слід очікувати його зміцнення».[86] Хоча прогноз Фрунзе й підтвердився, однак більшовикам до літа 1921 р. вдалося розгромити найбільші «банди» в Україні, як і в інших регіонах колишньої царської імперії, на які поширювалась їхня влада.[87]

За даними розвідувального управління Червоної армії, до 1 вересня 1921 р. в радянській Україні налічувалося всього лише 2500 «бандитів», які були організовані в групи й боролися з комуністичною владою. У наступні тижні й місяці кількість «бандитів» в Україні, за оцінками більшовиків, хоч і зросла 15 жовтня до 3300 «бандитів» і 58 «банд», а 1 листопада 1921 р. радянські джерела налічували їх уже 6752[88], проте в наступний період кількість «бандитів» і «банд» поступово зменшувалась, а їхня діяльність в Україні та в інших регіонах поволі вщухала. Наприкінці 1921 р. найгірше, на думку більшовиків, минуло, і в 1922 р. в Україні перебувала лише відносно невелика кількість повстанців.[89] 27 грудня 1921 р. на 8-му з'їзді Рад Троцький оголосив, що «"бандитизм" як масштабне соціальне явище, як озброєні загони широких куркульських та частин дрібнобуржуазних мас залишились у минулому».[90]

Лише безпрецедентний масовий терор, жертвами якого стали тисячі й тисячі людей, зупинив активний опір українського населення більшовицькій владі. Загальна кількість жертв «червоного» й «революційного» терору становить, за нинішніми оцінками, 2,31 млн осіб, сотні тисяч з яких в Україні. Найвідоміші

85 Витяг з бюлетеня № 116 таємного інформаційного відділу РНК УСРР про махновський рух в Україні від 2 липня 1921 р.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – С. 645–647, див.: с. 647.

86 Телеграма Фрунзе Ленінові 7 лютого 1921 р. про прорив у боротьбі з українським бандитизмом: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – С. 585–586.

87 Пор.: Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 77–85; История России. – С. 732–742.

88 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 87, д. 332, Звіт № 5 розвідувального управління штабу Червоної армії про діяльність російських білогвардійців за кордоном та на внутрішньому фронті від 1 вересня 1921 р., л. 18–33, див.: л. 22–23.; Звіт № 7 розвідувального управління штабу Червоної армії про діяльність російських білогвардійців за кордоном та на внутрішньому фронті в період до 1 жовтня 1921 р.: там само, л. 72–95, див.: л. 75; Звіт № 8 розвідувального управління штабу Червоної армії про діяльність російських білогвардійців за кордоном та на внутрішньому фронті від 1 листопада 1921 р.: там само, л. 96–111, див.: л. 100–102.

89 Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 83–85.

90 РГАСПИ, Ф. 325, оп. 1, д. 72, Промова Троцького на VIII з'їзді Рад («Фронтов нет, опасность есть») 27 грудня 1921 р., л. 17–56, див.: л. 33.

масові злочини, скоєні більшовиками в Україні, – розстріли в Києві в лютому 1918 р. (2 тис. жертв) і в період від лютого до серпня 1919 р. (3 тис. жертв), у Харкові від березня до червня 1919 р. (3 тис. жертв), в Одесі від квітня до вересня 1919 р. (2200 жертв) і в Полтаві від квітня до липня 1919 р. (2 тис. жертв), крім того, масове знищення людей у Криму в період від грудня 1920 р. до липня 1921 р. (від 50 тис. до 76 тис. жертв), а також розстріли заручників у листопаді 1921 р. (5 тис. жертв). Кількість жертв більшовицького терору серед сільського населення невідома, проте це, поза сумнівом, десятки тисяч осіб.[91] Крім того, були ще й жертви голоду: лише в 1921–1922 рр. внаслідок грабіжницької політики більшовиків голодом, за нинішніми оцінками, були охоплені понад 26 млн людей. Від голоду поряд із Поволжям, Прикам'ям і середнім Доном страждали насамперед Південь України та Крим. За деякими оцінками, в 1921–1922 рр. від голоду померло майже п'ять, якщо не шість мільйонів людей.[92]

Усі ці фактори вплинули на припинення збройного опору в Україні, що дало змогу більшовицькому режимові стабілізувати й укріпити свою владу. Навесні 1921 р. почалася й поступова відбудова української, як і загалом радянської економіки в рамках Нової економічної політики (НЕП). НЕП прийшла на зміну продрозверстки, тобто після здачі частини врожаю державі у вигляді податку решту врожаю селяни могли використовувати на свій розсуд і вільно продавати його на ринку.[93] НЕП стимулювала розвиток сільськогосподарських підприємств, а також дрібних промислових, ремісничих і торговельних підприємств і легкої промисловості загалом, які постачали промислові товари насамперед до сільської місцевості.[94] Це теж спричинилося до заспокоєння країни, оскільки вже не було свавільних конфіскацій продуктів харчування (воєнний комунізм), які часто ставали причиною селянських повстань.

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і українське питання

Улітку 1922 р. більшовики взялися надавати територіям, на які поширювалася їхня влада, нову політичну форму. В серпні 1922 р. ЦК РКП(б) скликало комісію під головуванням Сталіна, яка мала зайнятися питаннями взаємовідносин між більшовицькою Росією, Україною, Білорусією та Кавказькою федерацією та розробити відповідні пропозиції щодо їхнього регулювання.[95] Доти

91 История России. – С. 550–551, 763–765.

92 Орлов И.Б. НЭП в региональном ракурсе: от усредненных оценок к многообразию // НЭП: Экономические и социокультурные аспекты. Сост. : Сенявский А.С., Жиромская В.Б., Журавлев С.В. и др. – М.,2006. – С. 33–54;; Nicolas Werth, Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion // Stéphane Courtois – Nicolas Werth – J. Panne u. a. (Hg.), Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. – München – Zürich, 2004. – С. 51–295; История России. – С. 763–765.

93 30 березня 1921 р. політбюро постановило скасувати в Україні продрозверстку та запровадити вільний товарообмін: РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 144, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 30 березня 1921 р., л. 3, 6–8.

94 Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 68–76; История России, с. 766–769, 776–780.

95 Александров М.В. Внешнеполитическая доктрина Сталина. – Канберра, 1997. – С. 18–19.

окремі республіки були формально незалежними і мали власні уряди. Втім, незалежність ця була символічною, бо насправді політику окремих республік визначали Ленін і його товариші з політбюро ЦК РКП(б).[96]

У національних питаннях Сталін тісно співпрацював з Дмитром Мануїльським, який 4 вересня 1922 р. звернувся до Сталіна у справі політичної системи більшовицької держави. Мануїльський виступав за ліквідацію республік і створення замість них автономій, а обґрунтовував він свою позицію так: «Досвід минулого року засвідчив, що ситуація, яка виникла на окраїнах і зокрема в Україні, зумовлює численні конфлікти між центральними й регіональними органами влади. Далі так тривати не може». Крім того, Мануїльський зазначив, що «створення самостійних республік на окраїнах зі своїми ЦВК [Центральними виконавчими комітетами] та Раднаркомом було потрібне на певному етапі нашої революції, який можна назвати "національним" етапом. [...] Це була необхідна поступка націоналістичним елементам. [...] Запровадження автономії, де режим існує "самостійно", безсумнівно, вплине на темп перетворень, які ми називаємо "перехідним етапом". На окраїнах нашої Республіки, зокрема в Україні, національний елемент стримуватиме цей "перехідний етап". Запровадження автономії хоч і затримає на якийсь час зміну етапу в Україні, зате не спричинить якогось серйозного національного руху на противагу цьому курсові, тому що українська інтелігенція не матиме для цього жодних причин. А українського селянина "національні" питання не цікавлять, і він більше не хоче брати участь у політичних бандах».[97]

Ці аргументи переконали Сталіна, і комісія на засіданні 23 і 24 вересня 1922 р. затвердила його план про «автономізацію» периферійних радянських республік, тобто їхнє входження в Російську Радянську Республіку у формі автономій.[98] За день до того Сталін, пояснюючи свій план Ленінові, наводив такі аргументи: «Теперішні безлади і суцільний хаос спричиняють конфлікти, образи, невдоволення і паралізують будь-яку економічну діяльність у загальноросійському масштабі. [...] Якщо ми зараз [...] не замінимо формальну (фіктивну) незалежність на формальну (а отже, справжню) автономію, тоді через рік буде набагато важче зберегти фактичну єдність Радянських Республік».[99]

Однак Леніна це не переконало, і він наполіг на утворенні союзу «рівноправних» радянських республік, щоб зберегти видимість самостійності окраїнних республік. Ленін думав про майбутню світову революцію та створення «Союзу Радянських Республік Європи і Азії». Йому вдалося наполягти на своєму, і 6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) змінив план Сталіна. 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад «ухвалив» утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

96 Це підтверджують, зокрема, протоколи засідань політбюро ЦК РКП(б), пор.: РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3.

97 РГАСПИ, Ф. 558, оп. 11, д. 763, Мануїльський Сталінові 4 вересня 1922 р., л. 1–3: Гатагова Л.С., Кошелева Л.П., Роговая Л.А. (сост.). ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн. 1. 1918–1933 гг. – М., 2005. – С. 76–77.

98 Александров М.В. Внешнеполитическая доктрина Сталина. – С. 18–19.

99 Сталін Ленінові 22 вересня 1922 р.: ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос, с. 78–79.

(СРСР) у версії Леніна. Так виник СРСР як політична структура, яка проіснувала до 1991 р.[100]

Загалом же в стосунках окраїнних республік з Москвою нічого не змінилося. Україна протягом наступних 69 років як Українська Радянська Республіка зовні мала атрибути самостійності, проте де-факто була провінцією комуністичної імперії, керованої з Москви. Крім того, з утворенням СРСР комуністичний терор в Україні нікуди не зник. Навпаки він сягнув свого апогею в 1930-х рр. за правління Сталіна. Наслідки комуністичної влади для України й українців були катастрофічними з будь-якого погляду. Мине не одне покоління, коли остаточно зникнуть економічні, соціальні й моральні наслідки панування комуністичної влади в Україні.

100 Александров М.В. Внешнеполитическая доктрина Сталина. – С. 18–19.

4.в Політика Франції щодо України в 1917–1924 рр.

Ганнес Ляйдінґер

Альянси і стратегії

Воєнні невдачі на Балканах і спричинена ними урядова криза в Парижі призвели до відставки прем'єр-міністра Арістида Бріана. Його наступник Александр Рібо зосередився над розв'язанням внутрішніх проблем, коли в березні 1917 р. надійшла звістка про повалення царя. Новий Тимчасовий уряд у Санкт-Петербурзі на чолі з князем Георгієм Львовим Франція визнала лише після Великої Британії та Італії, союзників у боротьбі проти Німеччини й Австро-Угорщини, які домінували в альянсі Центральних держав. Така стримана поведінка мала й інші причини. Французькі дипломати не надто вірили в живучість нової влади в колишній імперії Романових. Посол Моріс Палеолоґ застерігав про брак авторитету Львова та його міністрів, і навпаки звертав увагу на силу рад, що почали виникати, а у французькому міністерстві закордонних справ на Набережній д'Орсе американські сподівання на підйом російського бойового духу внаслідок революційних зрушень назвали «ілюзією чистої води».[1]

Під прикриттям Рима, Лондона й Вашинґтона, який 6 квітня 1917 р. оголосив Берлінові війну, кабінет Рібо все одно намагався не дати загинути союзницьким стосункам з Росією в рамках антинімецької «Антанти». За таких умов спочатку покладали надії на неперервність. Як і до того, сподівалися на те, що німецькі війська, задіяні в боях «на сході», не матимуть достатньо сил для наступу на Західному фронті, що дасть змогу французам не вдаватися до надто значних оборонних заходів. Поміж іншого, саме з такої перспективи французи розглядали напад на війська Австро-Угорщини й Німеччини на Ізонцо та біля Салоніків і насамперед з тих оборонних рубежів, які зайняла дедалі більш деморалізована царська армія на межі 1916 та 1917 рр. від Чорного моря на півдні до Риги на півночі.[2]

---

1 Archives des Affaires étrangères (AAÉ), Archives de l'administration centrale (a Paris)/Affaires politiques 1914–1944 (AAC/AP), Correspondance politique et commerciale, 1896–1918 (CPC), Guerre 1914–1918, Russie, vol. 649, Paléologue, no. 487; там само, vol. 648, Jusserand, no. 169. Дякую Жакові Бенкемуну, Елізабет Блекнер і Вольфрамові Дорніку за допомогу в пошуках матеріалів у паризьких і лондонських архівах.

2 Див., зокрема, дослідження Жан-Жака Бекера (Jean-Jacques Becker) і Г'ю Стракана (Hew Strachan): Gerhard Hirschfeld – Gerd Krumeich – Irina Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2009, с. 31–43, 272–280.

Крім того, Рібо далі співпрацював з усіма вагомими внутрішньополітичними силами в дусі «священного союзу». Тож завдання нагадати охопленій революцією Росії про альянс із Заходом і надихнути на подальші атаки на держави Четверного союзу покладалося зрештою і на лівих. Не лише П'єр Ренодель, видавець «Юманіте», прислуговувався такими закликами, а й депутати парламенту від соціалістів, які з цією метою теж подалися до Росії, як зробив це і представник уряду та визначний репрезентант «Section Française de l'Internationale Ouvrière» (SFIO, «Французька секція Робітничого інтернаціоналу») Альбер Тома. Від 1915 р. він на посаді помічника державного секретаря відповідав за артилерію, а від грудня 1916 р. на посаді міністра озброєнь виступав енергійним поборником усіх військових зусиль і пов'язаних із цим союзницьких систем.[3] Хоча в Петербурзі він через свої «буржуазні манери» викликав у мешканців недовіру та, вдаючись до театральної жестикуляції і звертаючись французькою мовою до зібраного товариства, виглядав як «цирковий клоун», від'їжджаючи з Петербурга в середині червня 1917 р., Тома вважав, що виконав завдання і що йому вдалося втримати кабінет Львова на курсі війни. З оптимізмом повідомив він своїх колег по кабінету міністрів про відновлення порядку в російських збройних силах і про можливість нових наступальних дій.[4]

Однак насправді за військового міністра, а потім і прем'єр-міністра Петроградського уряду Олександра Керенського ті дії не лише не мали успіху, а й спричинилися до остаточного розпаду колишньої царської армії. Генерал П'єр Моріс Жанен, керівник французької військової місії в Росії, який ще раніше надсилав песимістичні повідомлення, анітрохи не здивувався. Він одержував повідомлення, зокрема, і з Галичини про те, що солдати «східного союзника» вже не виявляють обороноздатності, покидають свої позиції, не коряться офіцерам і погрожують смертю своїм командирам. За таких обставин німецькі війська не вважали за потрібне застосовувати зброю, а тому відхід росіян відбувся без жодних перешкод із боку ворога, повідомляв Жанен своєму начальству.[5]

Тим часом у Парижі після невдач французької армії під командуванням начальника штабу Жоржа Робера Нівеля запанувала гнітюча атмосфера. До того ж ситуацію ускладнювало невдоволення, з яким ще багато місяців мав давати собі раду наступник Нівеля, Анрі Філіпп Петен. Генералітет зрозумів, що соціальна напруженість і пацифістські маніфестації дестабілізують не лише Росію. Таку думку поділяв і прем'єр Рібо. А тому, висловлюючись критично про національні та міжнародні мирні ініціативи лівих, довелося добре зважати на те, який відгук це матиме в солдатських шеренгах.[6]

Дотеперішня меншість противників війни в лавах соціалістів почала зростати. Упередженість членів SFIO щодо участі в уряді вдарила й по Альберові Тома, який після повалення Рібо у вересні 1917 р. пішов з посади, а через

3 Hirschfeld – Krumeich – Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg, с. 31–35 та 921.

4 Orlando Figes, Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891 bis 1924. – Berlin, 2008, с. 436–437.

5 Service Historique de la Défense/Archives des l'armée de terre (SHD/AAT), série N, 1872–1919, 16N 3181, Janin, nos. 1949–51.

6 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3064, Ribot an Doulcet, nos. 1092–3.

наполягання на «переможному мирі» став аутсайдером серед своїх партійних соратників.[7] Патріотичну волю до війни в дусі Тома уособлював Жорж Бенжамен Клеменсо, який дедалі більше віддалявся від свого «лівого коріння» та після призначення прем'єр-міністром 16 листопада 1917 р. як «батько перемоги» став ключовою фігурою французької історії в ході заключної фази Першої світової війни та по її закінченні.[8]

«Розпад імперії»

Але наприкінці 1917 р. сталися суттєві зміни. Через внутрішню напруженість, втрату влади Керенським і загальні політичні та соціальні дезінтеграційні явища в колишній імперії Романових темою територіальної цілісності Росії постановили скористатися щонайменше в середовищі офіцерів французького генерального штабу. Французькі військові стратеги розмірковували над компромісом із ворожими державами. Меморандум, підписаний у жовтні 1917 р., передбачав, зокрема, протекторат Габсбурзької монархії над польсько-українською федерацією. Німеччина могла задавати тон у Балтії та Білорусії, зате мала відмовитися від Ельзасу й Лотарингії.[9]

Втім, дійти згоди з цього питання з Берліном не вдалося. Концепція порозуміння й далі була теорією, однак продемонструвала, що досягнути миру коштом колишньої царської імперії намагались і військові, і дипломати з парламентарями. Розчленування Росії та сприяння сепаратистським тенденціям у Східній Європі не були забороненою темою серед провідних діячів Франції.[10]

Попри це, «жовтневу революцію» розглядали спочатку крізь призму чинних договорів, військових альянсів і союзницьких зобов'язань. Коли радянський уряд пішов на підписання перемир'я з Німеччиною й Австро-Угорщиною, військові аташе союзників висловили протест російському головнокомандувачеві Миколі Духоніну. Коли вони в цьому зв'язку нагадали про домовленості держав Антанти, ухвалені у вересні 1914 р., не укладати жодних сепаратних договорів[11], керівник французької військової місії і наступник Жанена генерал Анрі Альбер Ніссель поклав Духоніну на стіл телеграму від Жоржа Клеменсо. Прем'єр, який водночас очолював і військове міністерство, давав чітко зрозуміти, що Франція

7 Hirschfeld – Krumeich – Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg, c. 921; Georges-Henri Soutou, La France et les Marches des l`Est 1914–1919 // Revue historique. – 1978. – Nr. 260, c. 341–388, див.: c. 372.

8 Hirschfeld – Krumeich – Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg, c. 417–419.

9 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3021, 3. Bureau A, «Note au sujet de l'attitude qu'il convient d'adopter a l'égard de la Russie».

10 Натомість члени французького уряду та дипломати до другої половини 1917 р. зберігали дистанцію в питаннях української автономії чи самостійності. Національні руху були, на їхню думку, загрозою для цілісності союзницької російської держави. Нерідко за зміцненням незалежницьких тенденцій вони вбачали махінації Центральних держав. Див.: Gustave Cvengroš, La République Démocratique Ukrainienne. La République Francaise (1917–1922). – Львів, 1995. – С. 13–15, 25.

11 Про домовленості держав Антанти у вересні 1914 р. див., зокрема: Soutou, La France et les Marches des l'Est 1914–1919, c. 342–344.

не визнає Раду Народних Комісарів на чолі з Леніним, який зрештою, як було сказано дослівно, здатний вступати з «ворогом» у «злочинні перемовини». А тому Франція очікує від російських військових, що вони «з непорушною вірою у свій патріотизм», як звично, служитимуть і далі та даватимуть відсіч противникові на фронті.[12] Насправді ж рішуча атака Клеменсо не могла мати успіху вже через те, що Микола Духонін більше не контролював своїх військ, які розповзалися хто куди. Крім того, його відмова припинити воєнні дії змусила більшовиків вдатися до контрзаходів. Одна з їхніх довірених осіб, Микола Криленко, очолив командування армією, а Духоніна невдовзі вбили розлючені солдати.[13] Генерал Дмитро Щербачов майже водночас констатував, що чотири російських корпуси уклали локальне перемир'я, а в нього не залишилося навіть сотні лояльних солдатів. Щербачов був командиром російських військ у Румунії, керівництво якої на чолі з королем Фердинандом і прем'єр-міністром Іоном Бретіану внаслідок цього теж не вважало себе здатним продовжувати війну з Центральними державами. Втікши у молдавські Ясси від союзницьких військ, хоча формальної перемоги над Румунією вони не здобули, Фердинанд і Бретіану 4 грудня 1917 р. подали командуванню німецьких і австро-угорських військ сигнал про готовність до переговорів.[14]

Представники Франції, які на той час перебували в Яссах, а саме посол Огюст де Сен-Олер[15] і керівник військової місії Анрі Матіас Бертело висловили спочатку лише вербальний протест. Проте невдовзі їм, як і Ніссeлю, з Парижа надійшла вказівка підтримувати козаків та українських націоналістів у боротьбі з більшовиками. На це були виділені гроші, а міністерство закордонних справ, очолюване на той час Стефаном Пішоном, звертало увагу на важливість створення на півдні противаги до влади народних комісарів на півночі й у центральних регіонах. Регіонами, де влада була в руках більшовиків, мали опікуватися Анрі Ніссель і Жозеф Нуланс, який заступив Моріса Палеолоґа на посаді посла в Санкт-Петербурзі.[16] Сен-Олер, а насамперед Бертело зосередилися тим часом на тому, щоб утримати Румунію у війні, організувати допомогу антибільшовицьким силам у регіоні та перешкодити Німеччині заволодіти економічними ресурсами України.[17]

Тим часом її найвищий політичний орган, Центральна Рада, вже провела перемовини з Нулансом на тему фінансової допомоги й звернулася до Жоржа Табуї, керівника військової місії в Києві, з пропозицією про співпрацю з державами Антанти. По тому деякі представники Франції висловилися за швидкі дії,

12 E. Moulis – E. Bergonier, La Guerre entre les Alliés et la Russie (1918–1920). – Paris, 1937, c. 21–22.; пор.: SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3021, Clemenceau an Niessel, no 11355 BS/3.

13 Hannes Leidinger – Verena Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920. – Wien – Köln – Weimar, 2003, c. 240.

14 Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. – Graz – Wien – Köln, 1993, c. 516–517.

15 Про його погляди див.: Auguste de Saint-Aulaire, Confession d'un vieux diplomate. – Paris, 1953.

16 Див.: Joseph Noulens, Mon ambassade en Russie soviétique, 1917–1919. – Vol. 2. – Paris, 1933.

17 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 7N 921, dossier 1, Clemenceau an Niessel, no. 13529 BS/3.

щоб не відштовхнути від себе «франкофільські елементи».[18] Париж прислухався до цих порад і наприкінці грудня 1917 р. наділив Табуї повноваженнями посла Франції у де-факто незалежній Україні.[19] За таких обставин у наступні тижні розпочалася робота передусім з реалізації масштабної економічної допомоги для молодого державного утворення, а Сен-Олер прийняв 17 січня 1918 р. в Яссах делегацію Центральної Ради та проінформував її про готовність французького уряду формально визнати українську самостійність і встановити з Києвом регулярні відносини.[20] Передумовою для цього, за його словами, є проантантівська позиція України, в чому, однак, деякі спостерігачі вже сумнівалися. Табуї, який, так би мовити, носив у себе в «кишені» офіційне засвідчення визнання української держави[21], одержав від Анрі Бертело доручення не робити поспішних кроків. Надходили повідомлення, що Київ з огляду на більшовицьку загрозу більші сподівання покладає на німецьку зброю, аніж на французьку економічну допомогу.[22]

І справді 9 лютого 1918 р. Україна підписала з Центральними державами мирний договір. Через місяць таку ж угоду з ними підписала радянська Росія, а 7 травня згоди з Центральними державами дійшла Румунія. І в одному, і в другому випадку печаткою була скріплена гегемонія імперій Гогенцоллернів і

---

18 Там само, 4N 40, dossier 3, Berthelot, nos. 30–35; AAÉ, AAC/AP, CPC, Guerre 1914–1918, Russie/Ukraine, vol. 694, Noulens, no. 1830.

19 Про визнання України Францією, про відповідне листування зі США та схожі кроки Великої Британії в 1918 р. див.: Cvengroš, La République Démocratique Ukrainienne, с. 21, 27, 34–35. З перспективи деяких дослідників Україна постає, так би мовити, як «показовий проект» французької національної політики на території колишньої царської імперії. Див. насамперед: Ghislain de Castelbajac – Sébastien de Gasquet – Georges-Henri Soutou, Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne – Lithuanie – Ukraine). – Paris, 1995, с. 127.

20 AAÉ, AAC/AP, CPC, Guerre 1914–1918, Russie/Ukraine, vol. 695, Clemenceau an Berthelot, no. 13625 BS/3.

21 Автори давніших досліджень звертають увагу на те, що повноваження Табуї не треба розуміти як визнання цілковитого суверенітету України, оскільки Київ, зрештою, лише в 1918 р. оголосив про відокремлення від Росії. Насправді ж розвиток подій узимку 1917–1918 рр. свідчить радше про бажання Франції залишити собі простір для маневру в питаннях сепаратистських тенденцій у колишній імперії Романових. Наприклад, позиція міністра закордонних справ Пішона щодо визнання Фінляндії, яку тоді поділяли й інші особи в оточенні Клеменсо, скидалася на подвійну тактику: повторювані раз за разом побоювання, що рухи за національну самостійність на руку лише Центральним державам, змусили Пішона розглядати фінську незалежність як перехідний етап на шляху до створення великої російської федерації. Він стверджував, що союзники в кожному разі мають підтримати скандинавів у їхньому прагненні до своєї державності й у такий спосіб створити противагу німецькому впливові в регіоні. Якщо ж «народи» колишньої царської імперії не дійдуть згоди, захист державами Антанти самостійної Фінляндії тим більше виявиться розумною стратегією, щоб завадити гегемоністським планам Берліна. Пор.: George A. Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920 // Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – New Jersey, 1977, с. 323–351, див.: с. 325; Louis Clerc, De la province russe à L'Ètat scandinave. Évaluation du regard diplomatique francais sur la Finlande (1900–1920) // Sophie Coeuré – Sabine Dullin (Hg.), Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin. – Paris, 2007, с. 64–86, див.: с. 68–71.

22 22 AAÉ, AAC/AP, CPC, Guerre 1914–1918, Russie/Ukraine, vol. 695, Saint-Aulaire, nos. 102–20; SHD/AAT, série N, 1872–1919, 4N 40, dossier 3, Berthelot, no. 1648.

Габсбургів у регіоні. Коли до регіону ввійшли їхні війська, французькі дипломати почали відступ. Стратегія Франції в південно-західних регіонах колишньої імперії Романових зазнала невдачі. Лише місія Бертело змарнувала на зрештою безнадійну справу близько 40 млн франків.[23]

Позиції

Проте для «агентів» уряду Клеменсо не було причин цілком відмовлятися від дотеперішньої політики щодо Росії. Поділ сфер їхньої діяльності на південну й північно-східну зони, зрештою, слугував для відокремлення антирадянських стратегій від прагнення підтримувати контакти з «жовтневим режимом» Леніна. Західні держави навіть після підписання Брест-Литовського договору 3 березня 1918 р. ще сподівалися знайти порозуміння з Раднаркомом.[24] Від більшовиків, які відтепер іменували себе комуністами, провідні представники держав Антанти не відвернулися навіть після того, коли змушені були виїхати з центральних міст колишньої царської імперії. Їхні підлеглі разом із посольствами нейтральних держав далі підтримували зв'язок з більшовицькою верхівкою, яка перебралася вже до Москви.[25]

Причини принаймні неофіційного продовження відносин лежали на долоні: стосунки між новими господарями Кремля та кайзерівською Німеччиною й далі були напруженими. На демаркаційних лініях ставалися сутички; контакти Берліна з російськими опозиціонерами, з одного боку, та пропагандистська кампанія народних комісарів, з другого, отруювали атмосферу.[26] А після того, як виникли неабиякі тертя через мобілізацію німецьких і насамперед австро-угорських військовополонених до лав молодої Червоної армії, саме військова місія Франції, яку очолював уже не Анрі Ніссель, а Жан Ґійом Лаварньє, запропонувала надати своїх фахівців, які могли б прислужитись у справі розбудови регулярної радянської армії. Загалом було помітно, що до пошуків порозуміння з Леніновим Раднаркомом схилялися насамперед офіцери та співробітники генерального штабу саме з міркувань реальної політики, оскільки, на їхню думку, «жовтневий режим» був, зрештою, єдиним вирішальним фактором у підтриманні влади й стабільності на теренах колишньої царської імперії.[27]

Що ця лінія, зокрема, й через упередженість французького міністерства закордонних справ не стала основою французької політики щодо Росії, відби-

23 Див., напр.,: SHD/AAT, série N, 1872–1919, 8N 15–16.

24 Див.: Henri Albert Niessel, Le triomphe de bolchéviques et la paix de Brest-Litovsk: souvenirs, 1917–1918. – Paris, 1940.

25 Moulis – Bergonier, La Guerre entre les Alliés et la Russie, 27. Крім мемуарів Нісселя, на увагу заслуговують також: Louis de Robien, Journal d'un diplomate en Russie, 1917–1918. – Paris, 1967; та Jacques Sadoul, Notes sur la révolution bolchévique. – Paris, 1971.

26 Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. – Т. 1: Брестский мир. Октябрь 1917 – Ноябрь 1918. – Лондон, 1991. – С. 350; Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Feldakten, AOK, OpAbt, Ev. Grp.-R 1918: 12. Nachricht v. 16.6.1918; Russisches Staatsarchiv für sozial-politische Geschichte, F. 17, op. 86, d. 112.

27 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3023, «Note sur la conduite a tenir en Russie», no. 1665 BS/3.

лося згодом і на кар'єрному зростанні Жозефа Нуланса, якого Париж наділив особливими повноваженнями й у підпорядкуванні якого перебував Лаварньє. Велетенські відстані на теренах колишньої імперії Романових і брак комунікаційних можливостей з урядовими установами на Сені сприяли зростанню незалежності дипломатичних представників у Росії. Нуланс став однією з ключових фігур в антирадянських стратегіях, що без принципової згоди Клеменсо й Пішона навряд чи було б можливим.[28]

Дедалі очевидніша конфронтація з кремлівським керівництвом спричинила, втім, і пряму інтервенцію Франції та її союзників у Росію.[29] Коли стало зрозуміло, що для слабких противників Леніна переважно фінансової допомоги не достатньо, щоб наблизити дедалі бажаніше падіння «жовтневого режиму», почали розмірковувати над застосуванням, зокрема, японських військ. Проте Токіо, яке наприкінці серпня стало на бік антинімецької Антанти і виявляло неабиякий інтерес до гегемонійного становища у Східній Азії, не хотіло йти на прямий конфлікт із США. Японці розглядали їх як конкуренту потугу в Тихоокеанському регіоні й водночас як союзника в Першій світовій війні.[30]

За таких обставин багато що залежало від позиції Вашинґтона та американського президента Вудро Вільсона. Щоб переконати його в необхідності обмежених військових дій на території колишньої царської імперії, постановили скористатися долею Чехословацького легіону. Чехословацькі дружини, створені з перебіжчиків і військовополонених, від кінця 1917 – початку 1918 р. діяли як автономні військові підрозділи під французьким командуванням. За правління Тимчасового уряду вони насамперед у Росії значно поповнили свої лави, які кабінет Клеменсо спочатку хотів було перевести на Західний фронт. Їх планували перекидати з України, у безпосередній близькості до ворожих німецької та австро-угорської армій, через нестабільну Росію до Владивостока. Після перемовин з представниками Франції та останніх боїв на відступах з німцями потяги з легіонерами рушили на схід.[31]

Невдовзі виявилися труднощі, пов'язані з прибічниками Леніна. Домовленості не виконувались, а місцеві органи радянської влади почали вбачати загрозу в значних силах дружинників. Побоювання радянських функціонерів підтвердились у травні й червні 1918 р. Коли дійшло до відкритих конфліктів, а накази «військового комісара» Льва Троцького стали жорсткішими, дров до багаття підкинув і Жозеф Нуланс. Спроби знайти порозуміння, як того прагнули деякі його підлеглі, він категорично відкинув. Більше того, місії Антанти, які знаходилися на території колишньої царської імперії, у своїх повідомлен-

28 Там само, 16N 3066, Noulens, no. 89; там само, Pichon an Clemenceau, no. 1567.

29 Sophie Coeuré, Endiguer le bolchevisme? La «Double frontière» dans le répertoire de l'anticommunisme (1917–1941) // Sophie Coeuré – Sabine Dullin (Hg.), Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin. – Paris, 2007. – С. 42–63, див.: с. 44.

30 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 4N 63, dossier 3, Jusserand, no. 669.

31 Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, с. 277 та 378–380. Попри домовленості чехословаків з Центральною Радою та відповідні французькі пропозиції, легіонери, згідно з рішенням Томаша Масарика, не були готові брати участь в антибільшовицькій боротьбі на боці України: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 324–325.

нях підсилювали враження, що чехословаки ведуть боротьбу не на життя, а на смерть проти Центральних держав та їхніх «більшовицьких агентів». Вони цілеспрямовано нав'язували думку, що за «червоними» мобілізаційними заходами приховується підступна тактика Берліна.[32] Чутки й донесення, що курсували в кабінетах можновладців, зрештою змусили Вудро Вільсона погодитися на відправлення американських військ для захисту легіону. Тож чехословацькі дружини стали ключовим фактором інтервенції союзників, масштаби й цілі якої були, однак, не до кінця зрозумілі.[33]

Лише деякою мірою можна погодитися з твердженнями, приміром, Стефана Пішона, про те, що в цих акціях ішлося винятково про заходи, спрямовані проти Німецької та Австро-Угорської імперій. Очевидними й безсумнівними стали спроби захистити військові запаси держав Антанти в Росії, а також зменшити вплив Центральних держав у «Євразії». На думку Клеменсо та британського уряду на чолі з Девідом Ллойд Джорджем, зменшення напруги на Західному фронті через утримування ворожих сил на Сході поступово почало відігравати другорядну роль. На основних театрах воєнних дій ставала помітною матеріальна перевага антинімецького блоку та прибуття великих сил американської армії до Європи, тоді як, навпаки, саме Клеменсо та його оточення не могли не помітити, що Берлін і Відень зосередили свої сили здебільшого на тому, щоб тримати в шорах «непокірне» населення України.[34]

Крім того, французи досить скептично ставилися до антибільшовицьких угруповань у колишній царській монархії. Їхня слабкість перетворила всі плани щодо відновлення Східного фронту на макулатуру. На територіях, де владу мали ворожі до більшовиків уряди, які значною мірою залежали від «зовнішніх факторів» і майже не могли розраховувати на допомогу місцевих мешканців, на перший план вийшли радше колоніальні та імперіалістичні інтереси всіх великих держав. Це стосувалося й імперії Гогенцоллернів, і провідних держав антинімецької коаліції. За таких умов Франція конкурувала, зрештою, і зі своїми союзниками за «місце під сонцем». А тому для П'єра Моріса Жанена, який очолив командування союзницьких військ у Сибіру, що, зрештою, означало насамперед командування чехословацькими частинами[35], у визначенні сфери його компетенцій щодо командирів суттєво численніших японських контингентів ішлося про престиж своєї країни, як ішлося про це й дипломатам з Набережної д'Орсе, які побоювалися, що потужніші британські й американські конкуренти в політичних і економічних питаннях відсунуть їх на задній план.[36]

З огляду на дезінтеграційні процеси в Росії почалися перегони за сфери впливу в Сибіру й Середній Азії, а також у тих регіонах, які за домовленостями

32 John Bradley, Allied Intervention in Russia. – London, 1968, c. 51.

33 Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, c. 408–409.

34 AAÉ, AAC/AP, Z-Europe, URSS, Action des Alliés dans le nord de la Russie, vol. 217, Pichon an Jusserand, non-envoyé; SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3025, Clemenceau an Janin, no. 11933 BS/3.

35 Peter Fleming, The Fate of Admiral Kolchak. – Edinburgh, 2001. – C. 126–127. Див. також: Pierre Maurice Janin, Ma mission en Sibérie. – Paris, 1933.

36 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3191, Martel, nos. 267–8; ebd., 7N 810, Janin, «Rapport no. 5» і «Rapport no. 7».

між Лондоном і Парижем, власне, не мали бути предметом дискусій. У грудні 1917 р. західноєвропейські союзники дійшли згоди, що Франція поширює свій вплив на Україну, Бессарабію та Крим, тоді як Англія резервує за собою Кавказ, Грузію, Вірменію і Курдистан. Належність Дону союзники залишили для дискусій на потім, тоді як британське міністерство закордонних справ мало намір згодом узагалі переглянути попередні домовленості.[37] В Лондоні кілька місяців поспіль сушили голову над планами уряду Клеменсо, які Велика Британія вважала такими, що піддають сумнівові досягнуті домовленості. Пропозицію відіслати на Північний Кавказ на допомогу «Добровольчій армії» Антона Денікіна союзницькі війська під французьким командуванням англійці розглядали в листопаді 1918 р. як зазіхання на їхню сферу впливу.[38] На думку британців, існувало багато свідчень про те, що після «сибірської фази»[39] Франція знову зосередить свою увагу на південних регіонах колишньої імперії Романових. П'єр Моріс Жанен своїм британським партнерам дав, однак, зрозуміти, що він вважає за потрібне відкриття нового фронту на схід від Одеси, в Криму та біля Ростова-на-Дону. Звідси, як стверджував Жанен, союзницькі полки з Балкан і Палестини можуть зрештою «забезпечити» й Київ.[40]

Нове співвідношення сил

Свої ідеї Жанен висловив у період, коли Німеччина й Австро-Угорщина та їхні болгарські й турецькі союзники зазнавали воєнних поразок. «Салонікський фронт», встановлення якого домігся Арістид Бріан і який довго був «головним болем» французьких стратегів, набув тепер особливої ваги.[41] Однак прагнення вплинути звідси на території імперій Габсбурґів і Романових, які перебували в стадії розпаду, супроводжували нові суперечки про сфери впливу між державами-переможницями в Першій світовій війні. Клеменсо був змушений пристати на вимоги Ллойд Джорджа й передати командування союзницькими військами в Егейському морі британському адміралові серу Сомерсету Артуру Ґаф-Калторпу. Після цього Калторп вів на острові Лемнос перемовини з представниками Османської імперії без участі французів. Командири частин французької армії, розташованих у Середземному морі, марно домагались участі у переговорах про перемир'я. З іншого боку, їх дещо засмутила звістка про те, що внаслідок уміло проведених переговорів була підписана угода, яка відкривала державам Антанти доступ до Дарданелл, до Чорного моря, а відтак і до України, Південної Росії і на Кавказ.[42]

Паралельно з цим у Парижі розробляли заходи на період після капітуля-

37 The National Archives (TNA), Foreign Office, FO 608/206, 331 та 337.

38 Там само, 371/3342, 62.

39 Пор.: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 327.

40 TNA, FO 371/3342, 59.

41 Hirschfeld – Krumeich – Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg, с. 810–811; Heinz-Otto Sieburg, Grundzüge der französischen Geschichte. – Darmstadt, 1997, с. 168–169.

42 Kurt Fischer, Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrußland 1918/19. – Boppard/Rhein, 1973, с. 29–30.

ції Відня й Берліна. Коли імперії Гогенцоллернів і Габсбурґів зазнали краху, а їхні війська склали зброю, держави Антанти міркували насамперед над тим, як заповнити вакуум влади, що виник у Центральній і Центрально-Східній Європі. Розроблені концепції передбачали заволодіння стратегічно важливими залізничними шляхами та пошуки потенційних союзників на територіях розгромленого ворога. Чехи, південні слов'яни й румуни взялися за принципової згоди Парижа за приєднання угорських територій, не зважаючи на принципи військової конвенції, підписаної в Белграді між Будапештом і командувачем Салонікського фронту, генералом Луї Франсуа Франше д'Еспере.[43]

Угорці, зі свого боку, більше не брали участі в переговорах між Антантою та ВКА Австро-Угорщини про припинення бойових дій.[44] Це не лише свідчило про наростання дезінтеграційних процесів у Дунайській монархії, а й указувало на розвиток майбутніх подій. Уряд Клеменсо скористався з припинення бойових дій між Австро-Угорщиною та її противниками 3 листопада 1918 р., власне, ще й для того, щоб з командирами вже дезорганізованого Габсбурзького війська провести переговори про забезпечення шляхів сполучення до України.[45] Франція готувалася до можливого поширення «світової революції» та нападу Червоної армії. Тому в угоді про перемир'я, підписаній з німцями у Камп'єнському лісі 11 листопада, було передбачено також використання військ колишньої імперії Гогенцоллернів у ролі захисного бар'єра проти «червоної загрози».[46] Проте щоб якомога швидше замінити війська колишнього ворога власними силами, Клеменсо вже наприкінці жовтня 1918 р. взявся за тактику «ізоляції більшовизму». Франше д'Еспере одержав у цьому зв'язку вказівку розробити плани зі створення на півдні Росії та в Одесі «оборонного бастіону» разом із союзниками.[47]

Залучення Бертело свідчило про активізацію тих сил, які в Яссах і Києві безпосередньо після «жовтневої революції» започаткували діяльність, спрямовану проти більшовиків. Разом із місцевою військовою місією Франції за роботу взявся відповідно і її посол в Румунії Ґюстав де Сен-Олер, член місії Табуї та Еміль Енно, який за власної ініціативи як «консул» почав представляти інтереси Антанти в Україні. Виступаючи за активну інтервенційну політику, ці представники Франції взялися допомагати насамперед «білим» під командуванням Денікіна, яким Франше д'Еспере в листопаді 1918 р. наказав передати майже 30 тис. рушниць.[48]

На відміну від кінця 1917 – початку 1918 р., тепер французи робили ставку

43 Jörg K. Hoensch, Geschichte Ungarns 1867–1983. – Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1984, с. 87.

44 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, с. 619.

45 Mária Ormos, The Military Convention of Belgrade // Béla K. Király – László Veszprémy (Hg.), Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions. – New York, 1995, с. 55–91, див.: с. 83.

46 Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, с. 630.

47 Gérard Unger, Aristide Briand. – Paris, 2005, с. 391; пор.: Fischer, Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrußland 1918/19, с. 43; Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 331.

48 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 20N 225, Franchet d'Esperey, no 5797/3 і no. 12564/2ch; там само, 16N 3147 Franchet d'Esperey, no. 5955/3; там само, 16N 3172, Berthelot, no 83/3 та 139/3;

не на більш чи менш сепаратистські національні рухи, а на антикомуністичні військові формування, які орієнтувались у ситуації на кордонах колишньої імперії Романових. Відповідну довіру викликали й соратники Денікіна. Його посередник у переговорах з французами, колишній командир царських військ у Румунії генерал Дмитро Щербачов[49] надіслав йому два листи від 15 і 20 листопада. В них він повідомляв, що має тісний контакт із Бертело, який має особливі повноваження та цілковиту підтримку від Клеменсо. Він нього він довідався, що «білі» можуть розраховувати на подальшу «величезну» допомогу харчами, амуніцією, ба навіть літаками. Союзники, мовляв, самі готові надіслати дванадцять грецьких і французьких дивізій і використати Одесу та Севастополь як оперативні бази для окупації звідти Києва, Харкова, Дону й Кубані.[50]

Тоді як Щербачов висловлював надію, що це дасть змогу «білій Добровольчій армії» сконсолідуватись і зробити перші кроки на шляху до «відродження великої й неділимої Росії», багато офіцерів держав Антанти не приховували свого песимізму. Д'Еспере та Філіпп Анрі д'Асельм, який мав очолити командування союзницькими військами в Україні, застерігали від активного воєнного втручання Антанти на територіях колишньої царської імперії, наголошуючи на тому, що їхні солдати втомилися воювати. Про широку інтервенцію, на яку покладали великі надії в оточенні Денікіна, не могло бути й мови. Передбачену на початку кількість військ – спочатку розраховували навіть на участь британців та італійців – крок за кроком почали скорочувати, залишивши врешті три грецькі й три французькі дивізії. Навіть цей контингент був більмом в оці для французьких лівих, які дедалі гучніше виступали проти війни. Їхні парламентарі та журналісти не хотіли й чути про якусь воєнну кампанію проти більшовиків. У Парижі наприкінці 1918 р. раз за разом лунали заяви солідарності з жовтневим режимом. Водночас лунали вимоги про негайну демобілізацію, що після чотирирічного масового вбивства знаходило широкий відгук у невдоволеного населення.[51]

Почасти наївні, а почасти нещирі заяви з боку правлячих кіл про прагнення захищати інтереси союзників, не втручаючись у внутрішні справи Росії, ґрунтувалися на бракові знань про процеси, що відбуваються у Східній Європі. Зосереджуючи увагу на «білих» та їхніх позиціях, правлячі кола демонстрували необізнаність про реальне співвідношення сил у колишній імперії Романових. Поразка Німеччини зумовила кардинальні зміни насамперед на півдні, тобто в тих регіонах, звідки Антанта планувала розпочати інтервенцію: маріонетковий режим Павла Скоропадського, який ще намагався, втім марно, звернути на великоросійський, просоюзницький курс, був повалений, і на його місце при-

AAÉ, AAC/AP, Z-Europe, URSS, Action des Alliés dans le sud de la Russie, vol. 226, Pichon an Saint-Aulaire, no. 42.

49 Про Щербачова та його колишні контакти з Центральною Радою див.: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 324, 332.

50 Moulis – Bergonier, La Guerre entre les Alliés et la Russie, с. 152–157; пор.: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 332.

51 Michael Jabara Carley, Revolution and Intervention. The French Government and the Russian Civil War 1917–1919. – Kingston – Montreal, 1983, с. 112, 115; пор.: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 331.

йшла національно-українська Директорія на чолі з Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою.[52] Цей фактор був для британських і французьких спостерігачів дрібницею, який, до того ж, на основі своїх соціально-політичних програм вони кваліфікували як «напівбільшовицький».[53] Тож насамперед Еміль Енно зайняв антипетлюрівську позицію, знехтувавши відтак своїм потенційним союзником.[54]

«Жалюгідна авантюра»

Коли 17 й 18 грудня 1918 р. перші, недостатньо озброєні й мало мотивовані французькі експедиційні війська під командуванням генерала Альбера Боріуса висадилися в Одесі, населення міста зустріло їх аж ніяк не доброзичливо. Втягнувшись у сутички з комбатантами військ Директорії, вони за посередництва Енно, який вже кілька тижнів перебував у місті, призначили підпорядкованого Боріусу військового губернатора «білих» з оточення сибірського «верховного правителя» Олександра Колчака.[55]

Лише крок за кроком військам Антанти вдалось укріпити свої позиції та розширити окупаційну зону після того, як вони уклали з українцями перемир'я і заявили готовність співпрацювати з військовим міністром Директорії, генералом Олександром Грековим. Оскільки представники Франції дедалі більше розглядали «білих» як ненадійних і слабких союзників і до того ж не хотіли далі перебувати під впливом Енно, їм більше ніщо не перешкоджало йти обраним колись курсом. Анрі Бертело та Філіпп д'Ансельм ініціювали продовження переговорів з Грековим.[56]

Греков вів переговори від імені уряду, становище якого у протистоянні з більшовиками було безнадійне. Змушені перейти в оборону перед наступом «червоних» і залишивши Київ, переговірники Директорії годилися із значними вимогами д'Ансельмового начальника штабу Анрі Фрейденберґа. Досягнутий «компроміс» був почасти схожий на самозречення українців: під тиском французів вони, попри спротив і застереження[57], погодилися не лише з тим, що

52 Andreas Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine. München, 2000, с. 173.

53 TNA, FO 608/206, 349–355; там само, FO 608/207, 444. Пішон одержував повідомлення, автори яких переоцінювали сили уряду Скоропадського й недооцінювали шанси Директорії: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 335.

54 AAÉ, AAC/AP, Z-Europe, URSS, Action des Alliés dans le sud de la Russie, vol. 225, Saint-Aulaire, no. 857; Jean Xydias, L'intervention francaise en Russie, 1918–1919. – Paris, 1927, с. 123–124., 126–126. За ініціативи Еміля Енно в другій половині листопада 1918 р. в Яссах відбулася зустріч делегатів різних антибільшовицьких сил, які діяли на території колишньої царської імперії. Україна, втім, на цій зустрічі формально переставлена не була. Лише два делегати непрямо поділяли позицію Скоропадського. Переважну більшість становили представники консервативних кіл. Сам Енно висловився негативно про «шовіністичну», «сепаратистську» і «соціалістичну» Директорію під проводом Винниченка й Петлюри: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 332, 337.

55 Odessaer Zeitung, Nr. 239, 21.12.1918, 1; пор.: SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3188, Rapport Garchery.

56 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 20N 729, Berthelot an Franchet d'Esperey, no. 240/3.

57 Див.: Cvengroš, La République Démocratique Ukrainienne, с. 58–60.; пор.: A. D. Margolin, From

верховне головнокомандування військами до кінця лютого 1919 р. перебуватиме в руках антантівських генералів, а залізниці й фінанси країни під іноземним контролем, а й з переформатуванням уряду, зокрема, з відставкою Винниченка, якого д'Ансельм вважав невиправним лівим екстремістом.[58]

Після того французькі офіцери в колонізаторській манері націлилися на встановлення протекторату без формальної на те згоди Директорії та незалежної України. План Фрейденберґа об'єднати цю територію з більшою Росією на союзницьких засадах[59] не зміг знайти прихильників серед оточення Денікіна. Вони категорично виступали проти будь-яких сепаратистських течій, а тому вже навіть ведення переговорів з представниками Петлюри було для них неприйнятне, і в цьому їх підтримували англійці. У британському міністерстві закордонних справ громадилися звіти й досьє, в яких ішлося про те, що французи ні на що не здатні і як їх не люблять, та – не без нашіптувань «білих» – наголошувалося на єврейському походженні Фрейденберґа.[60]

Між тим суперництво і суперечки між різними таборами противників більшовиків втратили будь-яке значення, оскільки всі вони зіштовхнулися з однаковими проблемами: місцеве населення займало щонайменше дистанційовану позицію до інтервентів і тимчасового режиму. Натомість дедалі щільнішими ставали лави повстанців у селах і регіональних повстанських армій, які більшою чи меншою мірою тісно співпрацювали з військами Червоної армії. За таких обставин французи невдовзі втратили форпости своєї окупаційної зони. Після відступу з Херсона надійшло розпорядження відкликати грецькі війська з Миколаєва. У березні 1919 р. підрозділи військ Антанти загалом були відкинуті до Одеси, 800-тисячне населення якої перебувало в дедалі складнішому становищі. На тлі відсутності функціональної інфраструктури та труднощів із підтриманням громадського порядку переважна більшість мешканців міста страждала від проблем із забезпеченням харчами й промисловими товарами та шаленого зростання цін і жила під постійною загрозою нападів банд мародерів. Грабунки й убивства стали буденним явищем. Крім цього всього, «білі», українці та союзницькі війська не знаходили порозуміння між собою. Місто реально розпалося на кілька зон. Тоді як ділки й вершки колишнього царського суспільства й далі втішалися «богемним» життям зниклої епохи в готелях, гральних салонах і нічних клубах та, кружляючи в «танці на вулкані», намагалися втекти

---

a Political Diary. The Ukraine and America, 1905–1945. – New York, 1946, с. 37; Марголин А.Д. Украина и политика Антанты. – Берлин, 1921.

58 Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 339; пор.: SHD/AAT, série N, 1872–1919, 16N 3149, Rapport Freydenberg und d'Anselme. План Фрейденберґа був, зокрема, спрямований на розділення у «французькій зоні Південної Росії» сфер впливу «білих» росіян і прихильників Директорії: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 338.

59 SHD/AAT, série N, 1872–1919, 20N 763, d'Anselme, «Rapport d'ensemble». Див. також думки французів від 4 квітня 1919 р.: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 342.

60 TNA, FO 608/206, 111, 185–187, 331–337, 343, 379–381. Про «єврейське походження Фрейденберґа» див., зокрема: FO 608/206, 245.

від дедалі ближчого апокаліпсису «старого світу», люди в робітничих кварталах готувалися до страйків і повстань.[61]

З наближенням військ Червоної армії д'Ансельм взявся за стримування соціальних протестів. Однак підтримувати порядок протягом довшого часу було дуже складно. В дедалі більшому хаосі буденним явищем стали грабунки серед білого дня, підрозділи «білих» відкривали вогонь, у формуваннях військ Антанти наростало невдоволення, вони стали некеровані. Попри невтішність ситуації та всі негаразди, д'Ансельмові вдалося на початку квітня 1919 р. евакуювати свої бойові частини.[62] Втім, директива Клеменсо щодо евакуації військ від 27 березня не стосувалася Криму, де союзники під командуванням полковника Ежена Жерве Труссона зіштовхнулися зі схожими проблемами. За цих обставин «червоні війська», як і в Одесі, виступили з пропозицією не чинити перешкод відступові інтервентів. Однак досягнуте перемир'я було порушене, що після кількох боїв надихнуло Труссона, заручившись підтримкою французького Чорноморського флоту, адмірала Жана Франсуа Аме, втримувати фронт. Проте помітне на самому початку небажання піхотинців і матросів воювати зіграло вирішальну роль для початку виведення військ: екіпажі кількох кораблів відмовилися виконувати накази. Але швидке відновлення «дисципліни» не заспокоїло командирів. Щоб досягнути остаточного спокою, треба, як заявив Аме, припинити «непопулярну» кампанію проти радянської республіки.[63]

Після того Філіпп Франше д'Еспере видав наказ про припинення «південноросійської афери», яка вже зазнала потужної критики в депутатському корпусі в Парижі. Критика народного представництва, яка вплинула й на солдатів, знайшла свій відбиток у пресі, як, приміром, в одній зі статей у «Ліберте», автор якої звернувся до французької громадськості з питанням, чи є на світі ще щось «жалюгідніше», аніж «наша політика в Україні». Якщо й починати інтервенцію, то треба було принаймні інакше діяти й підтримати Петлюру, заявив у цьому зв'язку депутат парламенту Анрі Франклін-Буйон.[64]

Оборонний антибільшовизм

Захищаючи дії кабінету Клеменсо перед депутатами, міністр закордонних справ Стефан Пішон стверджував, що керівництво держави застосувало військові сили для того, щоб контролювати виведення німецьких військ на «сході», надати допомогу місцевій владі у підтриманні порядку та захистити «інтереси

61 BAR Bern, E 2300, 1000/7/6, 282. Moskau; Маргулиес М.С. Год интервенции. – Т. 1. – Берлин, 1923. – С. 217–218., 192, 200 та 260.

62 Carley, Revolution and Intervention, с. 171; Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 341–342.

63 Moulis – Bergonier, La Guerre entre les Alliés et la Russie, с. 175–181; Carley, Revolution and Intervention, с. 174–175.

64 Vasyl Markus, L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales 1918–1923. Étude historique et juridique. – Paris, 1959. – С. 188. Разом з іншими депутатами й авторитетними особами Франклін-Буйон висловився, крім того, і за визнання Фінляндії: Clerc, De la province russe à L'État scandinave, с. 68. Суту подавав Франкліна-Буйона не в найкращому світлі: Soutou, La France et les Marches des l'Est 1914–1919, с. 386.

союзників».[65] Але щодо цього, зауважив міністр, не було порозуміння з деякими частинами «високого представництва». Багатьох лівих відділяє від прибічників Клеменсо глибока світоглядна прірва, додав він. А тоді сказав дослівно таке: «Для більшості соціалістів більшовизм – це форма правління, для нас – це організація анархії через терор».[66]

Не дивно, що паризькі можновладці виступили проти Вудро Вільсона і Ллойд Джорджа, які хотіли посадити за стіл переговорів усі антагоністичні сили в колишній царській імперії включно з прихильниками Леніна. Заплановані переговори на Принцівських островах біля Стамбула, так звану «політику Принкіпо», разом із дипломатами з Набережної д'Орсе саботував зрештою і французький прем'єр, який закликав Омське керівництво на чолі з Олександром Колчаком не йти на перемовини з «червоними». «Білі», які і так не збиралися вступати в переговори зі своїм заклятим ворогом, і далі одержували військову підтримку від союзників.[67] Крім того, у травні й червні 1919 р. союзники надали Колчакові й дипломатичну підтримку.[68] Проте його відступ і невдалий наступ Денікіна в Україні стали восени 1919 р. сигналом про наближення поразки антибільшовицького «хрестового походу» переможців у світовій війні, які відводили свої війська та поступово почали відмовлятися надавати допомогу.[69] Франція в цьому сенсі і так відігравала лише другорядну роль, оскільки вона не мала тих ресурсів, які надавав найрішучіший прихильник інтервенції, британський військовий міністр Вінстон Черчиль.[70]

На відміну від Черчиля, який поступово почав розуміти безперспективність своєї затії, Ллойд Джордж дедалі енергійніше наполягав на досягненні порозуміння з господарями Кремля. Поволі такий підхід після ери Клеменсо були готові сприймати й у Парижі. Свідченням цього стало фактичне визнання французьким урядом під керівництвом Олександра Мільєрана наступника Денікіна Петра Врангеля 10 серпня 1920 р. Однак зусилля Врангеля чинити опір «народним комісарам» з Криму, які так і не увінчалися успіхом, Мільєран, поєднуючи посади прем'єра й міністра закордонних справ, підтримував загалом на словах, а не на ділі. Матеріальна допомога від французів так і не надійшла.[71]

65 Moulis – Bergonier, La Guerre entre les Alliés et la Russie, с. 197.

66 Цит. за: там само, с. 198.

67 AAÉ, AAC/AP, E-Asie, Sibérie, vol. 7, Pichon an Martel, no. 66.

68 Traian Sandu, Le système de sécurité francais en Europe centre-orientale. L'exemple roumain 1919–1933. – Paris – Montréal, 1999. – С. 75.

69 Sandu, Le système de sécurité francais en Europe centre-orientale, с. 66; пор.: Michael S. Neiberg – Dvid Jordan, The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-Polish War. – London, 2008, с. 186–187, 189–191.

70 Evan Mawdsley, The Russian Civil War. – Edinburgh, 2008. – С. 230, 369. У цьому зв'язку варто звернути увагу й на англійську допомогу Денікіну, що знову поставило під сумнів досягнуті домовленості західних держав про розподіл сфер впливу. Хоча Лондон і далі визнавав французьку «зону» на півдні Росії, насправді ж у зв'язку з наступом Денікіна в Україні в кабінеті Ллойд Джорджа розглядали весь регіон як британську сферу впливу: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 343.

71 Nikolaus Katzer, Die weiße Bewegung in Russland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg. – Köln – Weimar – Wien, 1999, с. 351; Mawdsley, The

Крім того, згода з «останньою пропозицією» «білих» залежала від критичного становища Польщі, яка перебувала у стані війни з «жовтневим режимом». Від весни 1919 р. за Клеменсо, а згодом і за наступних керівників уряду переважала здебільшого оборонна тактика у протистоянні з «червоними»: Фердінанд Фош, який у квітні 1918 р. очолив командування всіма союзницькими військами, після підписання перемир'я з Німеччиною виступав за «похід проти Москви». Втім, на Паризькій мирній конференції йому не вдалося переконати в цьому найавторитетніших осіб. Насамперед через це Франція згодом стала сильним поборником політики блокади й ізоляції комуністичних республік в Росії і в Україні.[72] Хоча встановлення «санітарного кордону»[73] для захисту від «бацил світової революції» Клеменсо розглядав насамперед як оборонний захід, проте на Набережній д'Орсе не висловлювали принципових заперечень проти польського наступу аж до Києва.[74] Контратака Червоної армії, яка в середині серпня 1920 р. прорвалася аж до Варшави, а також остаточна поразка «білих» змусили все ж таки повернутися до концепції Клеменсо: до активних дій вдавалися насамперед для підтримання антикомуністичного «захисного валу». А тому війська, виведені з Одеси й Севастополя, вже в 1919 р. були залучені до захисту східних кордонів Румунії. А її збройні сили стримували основний натиск радянської Угорщини. Дякою за внесок у ліквідацію «червоної загрози на Дунаї» стала підтримка Парижем претензій Бухареста на Трансільванію, Буковину й Бессарабію. Те ж саме стосувалося, зокрема, й поступок іншим основним союзникам в «обороні від більшовизму», а саме приєднання Карпатської України до Чехословаччини та Східної Галичини до Польщі Йозефа Пілсудського.[75]

Саме через французькі преференції шанси України на самостійність зменшувались і далі. Українські представники на Паризькій мирній конференції не досягли сподіваного результату. Антанта, а особливо Франція стали на бік

Russian Civil War, c. 369–370; Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, c. 347–348.

72 Peter Pastor, Hungarian Territorial Losses During the Liberal-Democratic Revolution of 1918–1919 // Király – Veszprémy (Hg.), Trianon and East Central Europe, c. 165–179, див.: c. 176; Carley, Revolution and Intervention, c. 168–169; Sandu, Le système de sécurité francais en Europe centre-orientale, c. 109.

73 Про використання цього поняття та про відповідні коментарі з цього приводу, зокрема, і Фердінанда Фоша наприкінці березня 1919 р. див.: Coeuré, Endiguer le bolchevisme?, c. 47.

74 За Мільєрана почали обговорювати радше нові плани активного протистояння більшовикам. Важливу роль у цих планах відводили альянсам між російськими антикомуністами й польськими чи українськими силами. З огляду на загрозу краху всіх антибільшовицьких фронтів у колишній царській імперії почали з'являтися досі неймовірні коаліції, які, однак, виявилися запізнілими й врешті невдалими ініціативами: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, c. 346–348.

75 Yeshayahu Jelinek, Trianon and Czechoslovakia: Reflections // Király – Veszprémy (Hg.), Trianon and East Central Europe, c. 210–215, див.: c. 204–205; Florin Turcanu, Roumanie, Bessarabie, Transnistrie. Représentations d'une frontière contestée (1916–1944) // Coeuré – Dullin (Hg.), Frontières du communisme. – Paris, 2007, c. 118–143; Pastor, Hungarian Territorial Losses During the Liberal-Democratic Revolution of 1918–1919, c. 176, 178; Sandu, Le système de sécurité francais en Europe centre-orientale, c. 69; Carley, Revolution and Intervention, c. 187; Cvengroš, La République Démocratique Ukrainienne, c. 93; AAÉ, AAC/AP, Z-Europe, URSS, Bessarabie, vol. 620, no. 372–373.; там само, no. 343.

Варшави насамперед щодо питання проведення кордонів і, зокрема, щодо майбутньої належності Львова та прилеглого до нього регіону. Петлюра, який у відчайдушній боротьбі не на життя, а на смерть із Червоною армією прагнув укласти альянс з Пілсудським, примирився з вимогами Польщі й налаштував проти себе Західну Україну. А тому її політичне керівництво пішло своїм шляхом, оскільки західні держави залишили його, як зрештою і національний рух Петлюри, ні з чим.[76]

Цікаво, що «східногалицькі чвари» стали предметом обговорення ще на переговорах між Директорією та д'Ансельмом і Фрейденберґом. Обидві сторони, очевидно, хоч і прагнули виступати в ролі посередників у територіальних суперечках, однак з огляду на пов'язані з цим політичні імплікації не хотіли виходити за межі військових питань. За таких умов територіальні конфлікти, які стосувалися Польщі й Румунії, також і під час відправлення французьких військ на «південь Росії» були безпосередньо пов'язані з проблематикою української самостійності.[77]

Угоди й неоплачені рахунки

Більшовики тим часом укріплювали в західних регіонах колишньої імперії Романових гегемонію Москви. Прибічники Леніна встановлювали спочатку загалом «російський режим», однак згодом хоч і послабили віжки, втім, на початку 1920-х рр. дали зрозуміти, що радянська Україна зі столицею в Харкові не вестиме самостійної зовнішньої політики.[78] Напередодні заснування СРСР були ухвалені відповідні рішення, з одного боку, в Кремлі, з іншого – в міністерствах західних держав. Початок поклала Велика Британія, підписавши з «народними комісарами» в лютому 1920 р. договір про обмін військовополоненими, який став зразком для схожих угод із багатьма західно- та центральноєвропейськими державами. Підписана між Францією і «радянською владою» 20 квітня 1920 р. угода про невтручання та репатріацію мала на меті вирішити долю тих майже 50 тис. солдатів, які як військовослужбовці царської армії та символ братерства по зброї Санкт-Петербурга, Лондона й Парижа воювали під час Першої світової війни на Західному й Салонікському фронтах, а після «жовтневої революції», оголошені неблагонадійними, працювали в жахливих умовах в Африці або були змушені вступити до іноземного легіону.[79]

Тоді як угоди, підписані 1920 р., ознаменували собою першу фазу виникнення регулярних відносин з комуністичною диктатурою Рад, багато країн почали намагатися робити перші кроки, щоб зайняти позиції в «російському бізнесі». Насамперед Ллойд Джордж не приховував у цьому зв'язку задоволення

76 Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine, с. 174–177.

77 Див. проект договору Анрі Фрейденберґа з українською Директорією, а особливо пункт 12: Carley, Revolution and Intervention, с. 195–196.

78 Пор.: Hannes Leidinger, Also sprach Sinowjew // Barry McLoughlin – Hannes Leidinger – Verena Moritz, Kommunismus in Österreich 1918–1938. – Innsbruck – Wien – Bozen, 2009. – С. 185–256, див.: с. 203–205.

79 Про угоду про невтручання та репатріацію з погляду радянської України див.: Markus, L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales 1918–1923, с. 226.

від «нової економічної політики» Леніна. Англійський прем'єр вважав повернення комуністичного керівництва до норм ринкового регулювання основою для відновлення та інтенсифікації економічних контактів.[80]

Стали очевидними, не вперше, розбіжності між британськими й французькими цілями.[81] Франція, яка зазнала велетенських збитків у ході тяжких боїв у 1914–1918 рр., була не така здатна до компромісів насамперед в економічному плані, як Ллойд Джордж. А тому те, що «Німеччина має платити», французи не піддавали сумнівові ні за Клеменсо, ні за його наступника. Щось подібне стосувалося й Росії, яка до кінця правління Романових значно заборгувала французам. Навіть на фінансово потужнішу Велику Британію припадало в цьому регіоні світу лише 22,6% іноземних інвестицій, що ставило її на друге місце після Франції, яка з 32,6% та 13 млрд золотих франків утримувала безперечне лідерство. Більша частина суми, а саме 11,5 млрд золотих франків, містилася в цінних паперах, гарантії на які давав російський уряд за часів царя Миколи II до 1917 р. Безпосередньо до підприємств надійшла лише відносно невелика частина, а саме 1,7 млрд золотих франків, до того ж і в цьому сенсі значними були відмінності між окремими регіонами царської імперії. Французький капітал надходив здебільшого на підприємства важкої та видобувної промисловості, зокрема в Україні та на Донбасі, де фінансова участь сягала від 50 до 100%.[82]

А тому французькі промисловці відразу після скинення царя Миколи побоювалися негативних наслідків революційних зрушень. Уже були складені переліки нанесених збитків, коли після захоплення влади Леніним у ході націоналізації виникли відкриті конфлікти з новою Радою Народних Комісарів. А тому фінансування антибільшовицьких сил мало спочатку велике значення. «Агенти» паризького уряду лише в період від травня до серпня 1918 р. витратили понад 12 млн рублів і 4 млн франків.[83] Тим часом уряд Клеменсо у співпраці з цивільними та військовими радниками розробив концепцію заснування емісійних банків – і в Україні теж – з метою фінансування військ інтервентів, а також щоб за допомогою власних емісій витіснити радянський рубель і реалізувати свої імперіалістичні цілі на території колишньої імперії Романових.[84]

Ці плани розвіялися після невдачі «хрестового походу» проти Москви. Французькі підприємці та фінансові інститути, які самі діяли незлагоджено, хоча постійно й вимагали від загалом готових до співпраці міністерств енергійних кроків, проте насправді їхні вимоги зводилися здебільшого до нот протестів. Уряд у Парижі був зрештою змушений взяти на себе зобов'язання за російськими облігаціями й виплатити приватним «вкладникам» їхні інвестиції, хоч і за нижчою вартістю.[85]

---

80 Marc Trachtenberg, Reparation in World Politics. France and European Economic Diplomacy, 1916–1923. – New York, 1980, с. 233.

81 Пор. також: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 347.

82 Див., напр.: René Girault, Emprunts russes et invertissements francais en Russie, 1887–1917. – Paris 1973.

83 Див., зокрема: SHD/AAT, série N, 1872–1919, 17N 622, Mission militaire francaise, nos. 176–180.

84 Carley, Revolution and Intervention, с. 89–104, 123–141.

85 Там само, с. 124.

З небаченою силою розгорілася комерційна війна на міждержавному рівні. Міжнародні економічні й фінансові концерни на початку 1920-х рр. опинилися на дедалі запекліших «бойових» фронтах. Раймон Пуанкаре, багаторічний президент Франції, а від 1922 до 1924 р. її прем'єр і міністр закордонних справ, недвозначно заявив, що відбудова Європи має відбуватися на основі Версальських зобов'язань Німеччини та вимог Паризького керівництва до Росії. Московський комісар закордонних справ Георгій Чичерін, який хоч і відмовив у «реституції іноземної власності», зате запропонував концесії за кредити, не справив на західні держави очікуваного враження, більше того, його пропозиції не отримали навіть схвалення власного керівництва.[86]

Зате Ленін схвалив домовленість між Берліном і Москвою щодо підписання усередині квітня 1922 р. угоди в Рапалло. Двостороння угода, яка, зокрема, передбачала нормалізацію відносин, скасування боргів, відмову від репарацій і найбільше сприяння в торгівлі була спрямована проти деградації сторін-підписантів унаслідок «Версальської системи» і значно зашкодила авторитетові післявоєнної політики Франції. Французька громадськість була просто шокована, а державне керівництво протягом кількох наступних місяців плелось у хвості міжнародних подій, для яких характерними були успіхи радянської дипломатії та завершення періоду ізоляції «жовтневого режиму». Багато країн тепер підписували з Москвою торговельні угоди й одна за одною офіційно визнавали молодий СРСР.[87]

Натомість у Парижі зміна курсу окреслилася лише після перемоги на виборах у травні 1924 р. Картелю лівих. Якщо для політики Пуанкаре стосовно Кремля були властиві суперечності, то новий прем'єр-міністр Едуар Ерріо, активний прихильник політики послаблення напруги у стосунках з Москвою, прагнув після подолання внутрішньополітичних перешкод встановити постійні відносини з Радянським Союзом. 28 жовтня 1924 р. вже більше ніщо не стояло на заваді: кабінет Ерріо виступив з пропозицією обмінятися послами.[88] Це рішення припало на період, який після капітуляції Німеччини в «Рурському конфлікті» закінчився пірровою перемогою Франції. Крім того, протягом цього періоду Франція почала втрачати авторитет у своїх колоніях, оскільки вони внаслідок подій Першої світової війни теж зазнали втрат. Парижеві не вдалося зреалізувати своїх гегемоністських планів, передбачених у мирних договорах 1919 та 1920 р. Франція не справилася з власними амбіціями, і в довготривалій перспективі їй зрештою довелося змиритися з утратою політичного впливу та з барком економічних можливостей.[89]

---

86 Wolfgang Eichwede, Der Eintritt Sowjetrusslands in die internationale Politik, 1921–1927 // Dietrich Geyer (Hg.), Osteuropa-Handbuch. – Band Sowjetunion. – Teil: Außenpolitik I. – Köln – Wien, 1972, с. 150–212, 157–159.

87 Там само, с. 163, 179.

88 Документы внешней политики СССР. – Т. 7. – М., 1963. – С. 514–517.

89 Дунаевский В.А., Гусев В.В. Русско-французские и советско-французские отношения в освещении советской историографии (1917–1967) // Французский ежегодник 1967. – М., 1968. – С. 329–342; пор.: Eichwede, Der Eintritt Sowjetrusslands in die internationale Politik, с. 179–180. Див. також: Борисов Ю.В., Советско-французские отношения (1924–1945 гг.). – М., 1964;

З такої перспективи треба розглядати й позицію радянської України, очолюваної Християном Раковським і Георгієм (Юрієм) П'ятаковим. Ще навесні 1919 р. Раковський у зв'язку з вимогами д'Ансельма та начальника його штабу Фрейденберґа до Директорії Петлюри скерував ноту, де заявив, що мир з «червоними» можливий лише тоді, коли Клеменсо і його міністри перестануть трактувати території колишньої царської імперії так, як вони трактують свої колонії у Північній Африці та Індокитаї. Нота, спрямована на досягнення пропагандистського ефекту в боротьбі проти «імперіалізму капіталістичної буржуазії», хоч почасти й відображала справжні наміри західних держав, проте не враховувала властивого співвідношення сил, як не враховували його й міністри уряду Клеменсо у своїх аналітичних довідках. Комуністичні функціонери в Москві та Харкові були в полоні нереалістичних очікувань світової революції, тоді як у Парижі дедалі глибшою ставала прірва між планами французьких політичних стратегів і реальністю.[90]

Висновки й контекстуалізація

Після падіння імперії Романових у Росії розпочалися дезінтеграційні процеси, які ще більше посилилися після «жовтневої революції» і змусили західноєвропейські держави значно модифікувати свої східноєвропейські стратегії. Готовність Великої Британії та Франції стати на бік незалежної України свідчить про політику лавірування держав Антанти, які, використовуючи сепаратистські течії у своїх цілях, водночас підтримували контакт із радянським урядом.

Період тривалістю у кілька місяців, який розпочався із заснування республіки Рад у Петербурзі, а потім у Москві й закінчився навесні 1918 р., коли Центральні держави поширили свій вплив на західні регіони колишньої царської імперії, виявив також і розбіжності в інтересах антинімецьких союзників. Існували відчутні відмінності у стратегіях Франції та Британської імперії на довгострокову перспективу. Якщо англійці з американцями досить рано почали шукати можливості для порозуміння з більшовиками[91], то кабінет Клемансо й уряди його наступників репрезентували більш-менш жорсткий антибільшовизм.

Проте така позиція лиш опосередковано мала практичні наслідки, оскільки Париж, який порівняно з фінансово потужнішими союзниками не викликав значної довіри у «білих» партнерів, перебував у слабшій позиції, а розпочавши пряму інтервенцію в Україну, зазнав фіаско. Натомість подвійна тактика Лондона, яка, з одного боку, виявлялася в політиці Ллойд Джорджа, спрямованій на пошук компромісів з кремлівським керівництвом, а з другого – у підтримці Черчилем антикомуністичного хрестового походу, дала конкретні результати.

Франція врешті домоглася свого, зреалізувавши оборонний план, а саме вибудувавши із союзницьких центральноєвропейських держав «санітарний кордон». Однак досить-таки непростий альянс із Польщею, Румунією та Че-

Maxime Mourin, Les relations franco-soviétiques (1917–1967). – Paris, 1967; Anne Hogenhuis-Seliverstoff, Les relations franco-soviétiques, 1917–1924. – Paris, 1981.

90 Див.: Markus, L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales 1918–1923, с. 188.

91 Див. також виклад у розділах 4.г та 4.ґ.

хословаччиною складно було перетворити на солідний союзницький блок. Коли здавалося, що він протягом 1920-х рр. міцніє, Франція, яку дедалі більше ослаблювали внутрішні кризи, опинилася на межі своїх можливостей.

За таких обставин Париж був змушений змиритися зі стабілізацією «радянської влади» і, зокрема, з її утвердженням в Україні. У Києві й Харкові довелося підпорядковуватися гегемонії Москви після того, як підтримані французами територіальні претензії Варшави й Бухареста послабили становище і так слабкого уряду Петлюри. Виступаючи з позиції сили, французькі військові вимагали від Директорії Петлюри підкоритися контролеві Антанти й відмовитися від суверенних прав. Замість того щоб визнати самостійність України, пряма інтервенція на межі 1917 та 1918 рр. переслідувала почасти імперіалістичні цілі. Суперництво між двома військовими блоками, а подекуди й у межах союзницьких блоків, і серед держав Четверного союзу, і серед держав Антанти, свідчило про намагання продемонструвати силу в колишній імперії Романових і забезпечити собі чи розширити політичні й економічні зони впливу.

Франція, яка була найвагомішим іноземним інвестором у царській імперії і під час російської революції мала причини побоюватися за своє вкладене, зокрема, і в Україні майно, в конкурентній боротьбі з іншими провідними державами робила ставку на ту саму великодержавну політику, яку проводила до 1914 р. Проте для продовження такої політики після чотирирічної, кровопролитної й дорогої воєнної кампанії їй бракувало необхідних засобів, тоді як дедалі сильніша соціалістична опозиція з принципових міркувань протестувала проти «колонізаторських повадок» і «капіталістичних експансіоністських устремлінь». Компроміс із ленінськими соратниками, якого невгамовно вимагали ліві, був досягнутий, коли ті ж таки ліві в середині 1920-х рр. узяли урядові справи в свої руки.

Коли нормалізувалися дипломатичні відносини між Парижем і Москвою, Франція була змушена визнати, що її безпекова політика зазнала невдачі. Вона була спрямована насамперед проти зміцнення Берліна та мала перешкодити формуванню німецько-радянської коаліції. Насправді ж саме позиція французів у питаннях репарацій і щодо формулювань Версальського договору значною мірою спричинилася до порозуміння між Ваймарською республікою та «жовтневим режимом». Рапалло в цьому сенсі ознаменував остаточну поразку правоцентристських урядів Клеменсо та його наступників.

У результаті Париж іще більше втратив на авторитеті й економічній моці й уже не міг виступати вагомим політичним і торговим партнером СРСР і далі формувати чи бодай підтримувати «Версальський порядок» у Центральній і Східній Європі. «Санітарний кордон» і «Мала Антанта» відступили під натиском фашизму, націонал-соціалізму та пакту Гітлера й Сталіна. Конфлікти 1930-х рр., Друга світова війна та кривава деколонізація спричинилися до втрати вагомості колись великої державної потуги. Її занепад був помітний давно, проте в момент нового переформатування Європи 1917–1924 рр. його ще ніхто не зауважував.

4.г Політика Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії щодо України у 1914–1920 рр.

Вольфрам Дорнік

Східна Європа на початку Першої світової війни довго не перебувала в полі зору британських політиків. Загалом британський уряд до середини 1916 р. не конкретизував своїх цілей у війні, дискусії точилися лише довкола питання розгрому Німеччини та відновлення територіальної цілісності Бельгії. Інші побажання, як, приміром, прохання Польщі про допомогу в створенні власної держави, брали до уваги лише настільки, наскільки вони могли прислужитися в боротьбі проти Німецької імперії. Для реалізації своїх цілей у війні Британія також була змушена шукати за змоги нових союзників, перебирати на себе виконання чужих завдань, які подекуди суперечили одне одному, як, наприклад, територіальні претензії Італії, які йшли врозріз з бажаннями південних слов'ян.[1] Поряд із внутрішньополітичними процесами, пов'язаними з цілями у війні, поляки, чехи і групи південнослов'янських народів зайнялися у Великій Британії інтенсивною лобістською діяльністю у власних інтересах. Від весни 1916 р. в міністерстві закордонних справ взялися за розроблення британських цілей у війні та пов'язаних із ними можливих сценаріїв розвитку подій у Східній Європі.[2] Проте Україна довго не була темою для дискусій в урядових офісах Лондона.

У 1915–1916 рр. британський уряд поряд із зусиллями, спрямованими на ведення війни, був зайнятий насамперед внутрішньополітичними негараздами. За урядів Асквіта (1908 – початок грудня 1916) зовнішню політику визначав загалом міністр закордонних справ Едвард Ґрей. У ході дискусій під час кризи з бойовим спорядженням, починаючи від весни 1915 р., прем'єр-міністр Герберт Генрі Асквіт дедалі більше потрапляв під обстріл критики. Навіть коли він призначив Девіда Ллойд Джорджа новим міністром військового спорядження, критика не вмовкала і йому довелося переформатовувати весь уряд. У результаті

1 Graham D. Goodlad, British Foreign and Imperial Policy, 1865–1919. – London – New York, 2000, с. 93–96; C. J. Lowe – M. L. Dockrill, The Mirage of Power. – Vol. 2, British Foreign Policy 1914–1922. – London – Boston, 2002 (1972), с. XI–XIII.

2 Над концепціями післявоєнної Східної Європи розмірковували насамперед сер Вільям Тіррелл, сер Ральф Паджет, начальник Імператорського генерального штабу, фельдмаршал сер Вільям Робертсон та адмірал Артур Джеймс Балфур. Пор.: Kenneth J. Calder, Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918. – London – New York – Melbourne, 1976, с. 1–3.

цієї дискусії довкола Асквіта Ллойд Джордж не лише зміцнив свої позиції як військовий міністр, а й зумів розширити свою владу.[3] Проте створення Воєнного кабінету міністрів, чого багато хто вимагав, а Ллойд Джордж докладав немалих зусиль у цьому напрямку, Асквіт відхилив. Після коаліційної кризи та розколу партії лібералів 5 грудня 1916 р. Асквіт подав у відставку. Через два дні посаду прем'єр-міністра обійняв Ллойд Джордж.

Новий прем'єр-міністр негайно призначив лобійований ним Воєнний кабінет: до нього ввійшов він сам, лорд Джордж Н. Керзон і канцлер казначейства Ендрю Бонар Лоу. Крім них, до Воєнного кабінету протягом нетривалого часу входили ще інші міністри й радники, а навесні 1917 р. він піднявся у статусі до Імператорського воєнного кабінету і до його складу ввійшли представники домініонів і колоній.[4] Це було зумовлено тим, що в Європі на солдатській та офіцерській, а також на медсестринській службі перебували два з половиною мільйони «суб'єктів колоній». Крім того, колонії надавали своїй метрополії фінансову й промислову підтримку. Особливе військове завзяття в 1914 р. виявляло біле чоловіче населення з домініонів і колоній. Але після кровопролитних боїв, таких як Дарданелльська операція, участь у якій брали новозеландські солдати, завзяття вивітрилось, а на його місце прийшло отверезіння. А тому колонії й домініони протягом війни дедалі більше вимагали права голосу в стратегічному плануванні, яке вони мали одержати, власне, в новоствореному Імператорському воєнному кабінеті.[5]

Зосередившись на цих дискусіях і на бойових діях на Західному фронті, члени Імператорського воєнного кабінету до кінця 1916 р. так і не ухвалили якихось рішень щодо того, як ставитися до східноєвропейських національних рухів. Українське питання Велика Британія розглядала здебільшого як внутрішню проблему свого російського союзника, в яку втручатися не варто. До стратегічних розрахунків були залучені хіба що Польща й інші поодинокі національні рухи в Центральній і Південно-Східній Європі. Лише в січні 1917 р. у меморандумі до уряду Сполучених Штатів британський уряд уперше висловився про принцип національного самовизначення як про вагомий фактор. Проте на той час було зрозуміло, що прагнення до національного самовизначення не може бути причиною для відмови від виконання мирних договорів чи для продовження війни.[6] В такому ключі треба розуміти й відповідь союзників від 10 січня 1917 р. на пропозицію Берліна розпочати мирні переговори. В ній хоч і пролунали вимоги «звільнення» італійців, слов'ян, румунів і чехословаків від іноземного панування, проте вже в серпні 1917 р. помічник державного секретаря у закордонних справах лорд Роберт Сесіл наголосив, що через це союзники в жодній формі не братимуть на себе якихось «зобов'язань». Міністр закордонних справ

3 Див.: Lothar August Maier, Bündnispolitik und Revolutionäre Krise. Zu einigen Aspekten der britisch-russischen Beziehungen 1917. Diss. – Heidelberg, 1975, с. 11–18.

4 V. H. Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918. – Oxford, 1971, с. 2–6.

5 Під час Першої світової війни посилилися також вимоги про більшу незалежність і самостійність, наприклад, в Індії та Ірландії. Пор.: Goodlad, British Foreign and Imperial Policy, с. 91–93.

6 Calder, Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918, с. 108–109.

Артур Балфур вважав обов'язковим для Великої Британії лише дотримання її згоди на передачу обіцяних Італії австро-угорських територій (Лондонська угода)[7], тоді як щодо інших етносів, які прагнули незалежності, британці поки що ніяких зобов'язань на себе не брали.[8]

Вступ у війну США не лише ознаменував новий період у розвитку подій Першої світової війни, а й вплинув на британську зовнішню політику та стратегічне планування. Загалом цей крок, звичайно, був сприйнятий позитивно, оскільки союзники одержали ще одного, хоча й асоційованого, але все ж економічно й політично потужного партнера. Проте невдовзі стало зрозуміло, що інтереси Сполучених Штатів у деяких пунктах розходяться з британськими, як, наприклад, у другому пункті Програми з чотирнадцяти пунктів Вільсона про «абсолютну свободу навігації на морі». Зміцнення військової ролі США в Європі та пов'язані з цим політичні дивіденди змусили Лондон серйозно замислитись, оскільки ще на початку війни британське королівство і Франція дедалі більше потрапляли у фінансову й економічну залежність від Вашинґтона.[9]

Австро-Угорщина у стратегічних розрахунках Великої Британії у період до 1918 р.

Смерть цісаря Франца Йозефа I 21 листопада 1916 р. означала для Великої Британії переосмислення її політики щодо Габсбурзької монархії. Від початку війни Велика Британія робила неодноразові спроби укласти з Австро-Угорщиною сепаратний мир, щоб ізолювати Німеччину й у такий спосіб закінчити війну. Але цісар Франц Йозеф I непохитно стояв на боці свого німецького союзника, і лише його наступник цісар Карл почав посилати позитивні сигнали про готовність підписати сепаратний мир. І коли після Лютневою революції в березні 1917 р. під тягарем війни зазнала краху перша автократія на континенті, Велика Британія почала робити нові конкретні кроки, щоб спонукати Габсбурзьку імперію до виходу з війни: Дунайська монархія мала одержати підсилення землями Польщі та України, а натомість відступити на користь Італії й Румунії обіцяні їм Лондоном території. Це мало ослабити Німецьку імперію, зате посилити Австро-Угорщину й відсунути її територію на Схід Європи.

Перш ніж зробити таку пропозицію Відню, в таємних розмовах вирішили перевірити австро-угорського міністра закордонних справ Оттокара графа Черніна фон унд цу Худеніца на принципову готовність до укладання миру. Водночас цісар Карл через братів Сикстусів Фердінанда і Франца Ксав'єра фон Бурбон-Парма теж спробував розпочати переговори з Францією (ця спроба стала згодом

7 Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918, с. 75–79.

8 G. P. Gooch, Before and in the World War 1907–1919 // A. W. Ward – G. P. Gooch (Hg.), The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919. – Vol. III. 1866–1919. – Cambridge, 1929,. 516–517.

9 Goodlad, British Foreign and Imperial Policy, с. 96–98; Ruth Hening, Foreign Policy // Stephen Constantine – Maurice W. Kirby – Mary B. Rose (Hg.), The First World War in British History. – London – New York, 1995, с. 204–230, див.: с. 214–217.

відома як «афера Сикстуса»[10]).[11] Одну з останніх спроб розпочати переговори з Віднем між Яном Християном Смутсом та Альбертом фон Менсдорфом-Пулі Дітріхштайном зробила Велика Британія у грудні 1917 р. Збільшення британських і французьких військ мало водночас поставити Австро-Угорщину в безвихідне становище на річці П'яве.[12]

У березні 1917 р. для Антанти змінилась і «макросиноптична ситуація» на дипломатичному фронті: внаслідок Лютневої революції «питання Дарданелл»[13] утратило будь-який сенс, бо після революції Росія (на той час), по-перше, не мала змоги взагалі висувати такі масштабні вимоги. По-друге, події в Росії послабили позиції Франції і Великої Британії, позбавивши їх союзника. По-третє, дедалі гучнішими ставали заклики до миру без анексій на основі права народів на самовизначення. Це було однією з основних вимог багатьох революціонерів у Петербурзі й Москві, і ця вимога знаходила широкий відгук у всьому світі. Після Лютневої революції Британія постала перед дилемою: фактично втраченого союзника не можна було достатньо швидко замінити новим – Сполученими Штатами. Тож тепер будь-які спроби укласти сепаратний мир стали як ніколи доречними.[14]

Проте всі надії на Австрію розвіялися в останні місяці 1917 р: поразка італійців у битві при Капоретто (24–27 жовтня) не лише означала майже цілковитий крах Італійського фронту, а й засвідчила, що укласти сепаратний мир з Австро-Угорщиною, тиснучи на неї з боку Італії, не вдасться. Поразка при Капоретто взагалі поставила під сумнів територіальні претензії італійців. Нехай Італії за підтримки союзників протягом наступних місяців і вдалося стабілізуватися, втім, її авторитет був підірваний надовго. Тепер навіть Франція наполягала, щоб Рим угамував свої апетити. Ллойд Джордж вважав Італію, як і Росію, більше ні на що не здатною у військовому плані. Як наслідок, створення за його пропозиції на конференції в Рапалло в листопаді 1917 р. Верховної союзної ради держав Антанти мало на меті згуртування союзницьких лав. До Ради входили по одному військовому представникові від кожної союзницької чи асоційованої держави: Велику Британію представляв сер Вільям Робертсон,

10 Навесні 1918 р. ця спроба спричинила скандал, унаслідок якого 14 квітня 1918 р. Чернін подав у відставку. Пор.: Manfried Rauchensteiner, «Ich habe erfahren, daß mein Kaiser lügt.»Die «Sixtus-Affäre» 1917/18 // Michael Gehler – Hubert Sickinger (Hg.), Politische Affären und Skandale in Österreich. Von Maierling bis Waldheim. – Thaur – Wien – München, 1995, с. 148–169.

11 Після того як переговори Сикстусів зазнали невдачі, влітку 1917 р. Франція зробила ще одну спробу укласти сепаратний мир у ході «перемовин між графом Ревертера та Арманом». Пор.: Helmut Rumpler, Kaiser Karl, die Friedensprojekte und das deutsch-österreichische Bündnis // Andreas Gottsmann (Hg.), Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007, с. 13–22, див.: с. 15–18.

12 Wilfried Fest, Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy. – London, 1978. – С. 202–204; Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918, с. 79–87, 98–102; David Stevenson, The First World War and International Politics. – Oxford – New York, 1991, с. 191–192.

13 Прагнення Росії одержати вільний доступ до Середземного моря.

14 Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918, с. 98–102, 131.

Францію – Фердінан Фош (згодом Максим Вейґан і Жозеф Жоффр), Італію – Луїджі Кадорна і США – Таскер Говард Блісс.[15]

Після подій 1917 р., а щонайпізніше після підписання Брестських мирних договорів у лютому й березні 1918 р., у британському міністерстві закордонних справ стало зрозуміло, що Австро-Угорщина надто сильно прив'язана до Німеччини і що сепаратний мир можливий лише в разі революції чи зміни керівництва, спричинених голодними бунтами, паралельно з розривом із Берліном.[16] На початку 1918 р. Велика Британія, як, до речі, і Франція, а згодом і США, взяли курс на «балканізацію» Центральної Європи: під цим розуміли створення коштом Габсбурзької монархії та Османської імперії низки «буферних держав» на лінії від Балтійського моря до Константинополя. 21 травня 1918 р.[17] Ллойд Джордж у своєму циркулярі інформував британських послів про необхідність надавати «всіляку підтримку» австро-угорським національним рухам в екзилі з метою врізання території Дунайської монархії «до прийнятних розмірів».[18] Тож у Лондоні вели мову про врізання територій, а не про цілковите знищення, оскільки усвідомлювали, що це може мати негативні наслідки й для своєї багатонаціональної світової імперії.

Труднощі з російським союзником

Коли в листопаді 1917 р. більшовики в Петербурзі захопили владу та підписали невдовзі перемир'я з Центральними державами, Антанта не відпустила радянську Росію з Лондонської угоди. Проте західні союзники не поспішали активно допомагати зануреній у хаос країні й не посилювали своїх вимог щодо збереження територіальної цілісності колишньої імперії. Ще до «жовтневої революції» Антанта звернулася до Олександра Керенського з протестом щодо безладу в країні. Втім, конкретної допомоги вона не могла надати. Хоча вже й існували плани військової інтервенції, але зреалізовані вони так і не були. Більшовицький переворот спантеличив більшість держав Антанти, вони не одержували перевіреної інформації про ситуацію в країні й лише сподівалися, що революціонери довго не протримаються.[19] Лише у другій половині листопада Велика Британія та Франція зважилися на підтримку Добровольчої армії Антона Денікіна, проте ніяк не могли дійти згоди між собою щодо відповідних заходів. Було лише зрозуміло, що Східний фронт треба зберегти. Але для цього треба було спочатку знайти в Росії проантантівських союзників, які були б готові та здатні боротися проти Центральних держав.[20]

---

15 The Supreme War Council, http://www.firstworldwar.com/atoz/versaillescouncil.htm, 17.8.2010.

16 Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918, с. 158–171.

17 Paul M. Kennedy, Forword // Wilfried Fest, Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy. – London, 1978. – С. III–IV; Z. A. B. Zeman, A Diplomatic History of the First World War. – London, 1971, с. 350–351.

18 В оригіналі: «to a reasonable frame of mind», цит за: Stevenson, The First World War and International Politics, с. 217.

19 John Bradley, Allied Intervention in Russia. – London, 1968, с. 1–4.

20 George A. Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920 // Taras Hun-

Попри це, британські політики не знали, яку позицію їм займати щодо більшовиків. Цілковито розірвати стосунки з новими можновладцями означало б утрату можливості впливати на їхню політику, тоді як співпраця у внутрішній і зовнішній політиці щонайпізніше відтоді, як був підписаний сепаратний мир із Центральними державами, виглядала хиткою та не відповідала власними інтересам. Тож британці постановили підтримувати контакти з більшовиками, щоб не втратити повністю доступ до єдиного на той час центрального уряду. Попри це, підтримка антибільшовицьких рухів тривала далі: у грудні 1917 р. британський Воєнний уряд постановив підтримати лояльні російські війська на Кавказі й у Персії, а також незалежні Грузію й Вірменію. Британці мали на меті перешкодити Центральним державам, аби ті не скористалися моментом і не розгромили занурену в хаос радянську Росію, щоб не дісталися Одеси й не використали її як браму до Центральної Азії, звідки б загрожували британським інтересам в Індії та Персії.[21]

Наприкінці 1917 р. було ухвалене важливе рішення і щодо України: 23 грудня 1917 р. територія колишньої царської імперії була поділена на французьку й британську зони впливу. Франція мала опікуватися Україною, Кримом і Бессарабією, а Британія – козацькими й добровольчими арміями на Кавказі, Вірменією, Грузією і Курдистаном.[22] Однак це не було рішення, якого домагалась якась із сторін, навпаки, воно ґрунтувалося на фактах реальності: Франція мала військову місію в Румунії і звідти могла швидко перекинутися до України, а Велика Британія, яка вже почала надавати допомогу Олексієві Каледіну, зосередилася на Кавказі, щоб підтримувати вірмен і грузинів у боротьбі проти Туреччини. В такий спосіб Британія намагалася захистити фланг своє армії в Месопотамії. Україну в цих поділах не розглядали як окрему територію впливу, Лондон ще не знав, як йому ставитися до її незалежницьких устремлінь.[23]

У зв'язку з початком мирних переговорів у Брест-Литовську Велика Британія була змушена конкретизувати свої цілі у війні та сценарії для Східної Європи і Чорноморського регіону. Воєнний кабінет розпочав серію нарад, до участі в яких Ллойд Джордж залучав також ліберальну і лейбористську опозицію. За кілька днів до того, як Вільсон оприлюднив свою Програму з чотирнадцяти пунктів, британський прем'єр у промові на профспілковій конференції 5 січня 1918 р. окреслив нову лінію в міжнародній політиці: він наголосив, що Німеччину не треба повністю знищувати і що справді демократична конституція полегшить підписання миру й означатиме відмову від «мілітаристської автократії». Крім того, Ллойд Джордж наголосив, що найважливішою метою у війні й далі

czak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge, MA 1977, с. 323–351, див.: с. 323–324; Maier, Bündnispolitik und Revolutionäre Krise, с. 194–195.

21 Michael Occleshaw, Dances in deep Shadows. Britain's Clandestine War in Russia, 1917–20. – London, 2006, с. 249–251.

22 Див. копію конвенції: The National Archives, Foreign Office, FO 608/177: General Staff, War Office, Short History of Events in Russia from November 1917–February 1919, 14.3.1919, 11.

23 Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 324–325; Lowe – Dockrill, The Mirage of Power. Vol. 2, с. 310–311; Occleshaw, Dances in deep Shadows, с. 34; Stevenson, The First World War and International Politics, с. 209–210; Zeman, A Diplomatic History of the First World War, с. 297.

є відновлення цілісності Бельгії та виплата репарацій за руйнування в країні. Далі він навів наступні умови, а саме звільнення територій Сербії, Чорногорії, Франції, Італії й Румунії. До переліку вимог він долучив також утворення незалежної польської держави, що має стати центральним фактором для стабілізації в Європі. Розгром Австро-Угорщини хоч і не був названий у промові серед конкретних цілей, проте Ллойд Джордж недвозначно підтримав італійські вимоги й обережно натякнув про румунські. Про майбутнє багатонаціональної Австро-Угорщини Ллойд Джордж висловився критично: «But genuine self-government must be granted to those Austro-Hungarian nationalities who have long desired it».[24] Далі він застеріг більшовиків від підписання сепаратного миру з Німеччиною і припустив, що Антанта залишить Росію напризволяще, якщо та припинить війну проти Центральних держав. Далі він дав сигнал про готовність до переговорів щодо Ельзасу й Лотарингії та німецьких колоній в Африці.[25] Крім того, в цій промові Ллойд Джордж виклав і концепцію післявоєнного облаштування Європи: «sanctity of treaties» (непорушність угод) має стати найвищим пріоритетом і слугувати дотриманню домовленостей, а Ліга націй має стати на заваді гонці озброєнь і новим війнам. Промова мала на меті зближення і з позицією Вільсона, який через три дні виклав схожі вимоги у своїй (некоординованій з Ллойд Джорджем) Програмі з чотирнадцяти пунктів і вже протягом певного часу пропагував «new diplomacy» (нову дипломатію)[26], і з позицією британських лібералів і лейбористів.[27]

У січні 1918 р. Ллойд Джордж відрядив до Санкт-Петербурга Роберта Брюса Локгарта з неофіційною місією, що мало дати більшовикам сигнал про обраний Великою Британією середній шлях між погрозами та співпрацею з ними. Його мета полягала в налагодженні контактів із соратниками Леніна і активізації Східного фронту. Коли Локгарт прибув до Петербурга, Троцький перебував іще на переговорах у Брест-Литовську. Вперше вони зустрілись у Санкт-Петербурзі лише після припинення переговорів 15 лютого. В розмові з Локгартом Троцький заявив, що він не знає, як Німеччина відреагує на гасло «Ні війни, ні миру», і не зробив жодних натяків щодо допомоги з боку Антанти, на яку б розраховували більшовики. Однак він висловив надію, що відновлення бойових дій на Східному фронті спричинить революцію в Берліні.[28] Але революції в Берліні так і не сталося, більшовики прорахувалися.

---

24 «Але справжнє самовизначення треба гарантувати тим національностям Австро-Угорщини, які вже давно його прагнуть». Цит. за: Gooch, Before and in the World War 1907–1919, с. 522.

25 Після протестів Франції Ллойд Джордж через два тижні був змушений відмовитися від свого нечітко окресленого висловлювання щодо Ельзасу й Лотарингії.

26 Wolfgang J. Mommsen, Die europäische Reaktion auf Woodrow Wilsons «New Diplomacy»// Wolfgang J. Mommsen, Der Erste Weltkrieg. Anfang und Ende des bürgerlichen Zeitalters. – Frankfurt/Main, 2004, с. 181–199, 193. Див. також виклад у розділі 4.г.

27 Patrick O. Cohrs, The Unfinished Peace after World War I. American, Britain and the Stabilisation of Europe 1919–1932. – Cambridge, 2008. – С. 39–40; Gooch, Before and in the World War 1907–1919, с. 521–523; Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918, с. 146–153; Stevenson, The First World War and International Politics, с. 192–193.

28 John Grigg, Lloyd George. War Leader 1916–1918. – London, 2000, с. 429–435.

Україна: небажана й усе ж підтримувана

У Лондоні звернули увагу на прагнення України до автономії ще до переговорів у Брест-Литовську, а саме навесні 1917 р. Співробітники консульств у Києві, Одесі та Яссах надсилали до британського уряду повідомлення про найрізноманітніші резолюції і думки політичних партій.[29] Британська розвідка звернула увагу на перші контакти представників Центральної Ради з Центральними державами у Швейцарії. Вже тоді вони застерігали про небезпеку, що Німеччина змусить Україну припинити постачання продовольства до Росії і розпочати війну проти Тимчасового уряду. У повідомленні згадувалося вже й про відокремлення «Ukrainian provinces» (українських провінцій) Австро-Угорщини як про одну з українських умов порозуміння з Центральними державами.[30]

Проте всі ці сценарії були поки що нереалістичні. Лише після розриву Центральної Ради з більшовиками наприкінці 1917 – на початку 1918 р. з'явилися побоювання, що Рада так само, як і більшовики, прагне підписати мирну угоду.[31] Загалом намагання Центральної Ради одержати підтримку від Центральних держав у Великій Британії викликали недовіру до українського національного руху. Про офіційне визнання не могло бути й мови.[32] Нації на периферії колишньої Російської імперії, які прагнули незалежності, в Лондоні хоч і розглядали як імовірних партнерів, щоб знову пожвавити Східний фронт і здолати більшовиків, проте побоювалися, що ці рухи можуть опинитись і на боці Центральних держав. Українські й російські більшовики, які, перебуваючи в Харкові, боролися з Центральною Радою в Києві, не виглядали відповідними партнерами. А тому дипломатичне представництво в Києві поки що обмежувалося рівнем консульства, хоча число його працівників і було збільшене.[33]

29 грудня Верховна союзна рада Антанти постановила призначити генерала Жоржа Табуї «вповноваженим Французької Республіки при уряді Української Республіки».[34] Він разом із Джоном Піктоном Баґґе мав негайно розробити програму фінансової й технічної підтримки і за допомогою України пожвавити Румунський фронт. Ця програма мала стати відчутним кроком назустріч Центральній Раді.[35] Тож Франція та Велика Британія намагалися тепер перетягнути на свій бік українців, які ще не визначилися, грошима. Капітана Джеральда Фіц-Вільямса[36] разом із Гарольдом Вільямсом і капітаном Едвардом Ноелом відрядили до Києва та на Північний Кавказ до козаків. Британський посол у

29 TNA, FO 371/3012, Nr. 105.711, Proposed autonomy of Ukraine, 26.5.1917.

30 Там само, Nr. 164.013, Ukraine situation, 21.8.1917.

31 Там само, Nr. 240.021, Attitude of Ukraine, 20.12.1917.

32 TNA, FO 373/3/16, Handbooks prepared under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office: The Ukraine. Nr. 60. December 1919, 37–38.

33 United States Department of State, Papers relating to the foreign relation of the United States, 1918. Russia. – Bd. 2. – Washington, DC, 1918, http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS-1918Russiav02, 28.7.2010, 656.

34 Див. розділ 4.в.

35 Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 325–326.

36 Архівні документи міністерства фінансів свідчать також про великі проблеми із забезпеченням Фіц-Вільямса та його французьких колег валютою.

Яссах сер Джордж Барклі лімітував їхні витрати для України сумою в десять мільйонів фунтів.[37]

У ті січневі дні раптом зріс інтерес Великої Британії до України. Деякі англійські дипломати в Україні наполягали навіть на якомога швидшому визнанні Києва та створенні в Україні бази для боротьби проти Центральних держав і більшовиків. Поступово почали змінюватися настрої й у Лондоні, і на початку січня було ухвалено рішення про визнання України і про зосередження всіх військових і фінансових справ у французьких руках.[38] Проте британський консул Баґґе після розмови з міністром закордонних справ в уряді Центральної Ради рішуче застерігав не робити цього: він побоювався, що Центральна Рада от-от підпише мирний договір з Центральними державами, а тому Британія не зможе розраховувати на неї як на союзника. Навіть після запевнень українського міністра про те, що українська делегація у Брест-Литовську не вповноважена укладати мир і що Україна взагалі не має стільки зерна, щоб задовольнити вимоги Центральних держав, підозри в Баґґе не зникли. Він побоювався, що в разі поступок у питанні українських територій у Габсбурзькій монархії гору в уряді Центральної Ради візьмуть австрофіли.[39] «Вікно можливостей» було прочинене.

Троцький теж пронюхав про ймовірне визнання України і, щоб цьому запобігти, вдався до масивних інтервенцій. Проте ще до його втручань Центральна Рада підписала 9 лютого «хлібний мир», унаслідок чого визнання України Великою Британією відпало саме по собі. 15 лютого Локгарт запевнив Троцького письмово про те, що британський уряд не визнавав незалежності ні України, ні будь-якої іншої російської провінції.[40] Альянс з українцями, писав далі Локгарт, підкріплюваний мільйонними інвестиціями, який передбачав також дипломатичне визнання, виявися не вартим вкладених ресурсів. А Фіц-Вільямс висловися з цього приводу дослівно так: «We were tricked – double-crossed as you say» («Нас обдурили – пошили в дурні, як ви кажете»).[41]

---

37 Occleshaw, Dances in deep Shadows, с. 41–42. Про одержання валюти та забезпечення відповідних осіб цими грошима у грудні 1917 й січні 1918 р. див.: TNA, T 1/12128, 2454, South Russia, 6.1.1918; там само, Nr. 839, Southern Russia: Financial assistance, 5.1.1918; там само, Nr. 853, Ukraine: allies position in, financial assistance, 5.1.1918; там само, Nr. 1093, Romania, 7.1.1918; там само, Nr. 1176, Southern Russia, 8.1.1918; TNA, FO 371/3018, Nr. 228.558, Russian situation, 1.12.1917; там само, Nr. 237.861, Russian situation, 17.12.1917. За твердженнями Сіссона, у другій битві за Київ на початку лютого (перша битва відбулася наприкінці січня) у бойових діях проти військ Центральної Ради на боці більшовиків брали участь французькі, британські й румунські офіцери та французькі літаки. Фіц-Вільямс, утім, це заперечує і каже, що участі в боях не брав ані він, ані французькі частини. Пор.: Edgar G. Sisson, One Hundred Red Days. A Personal Chronicle of The Bolshevik Revolution. 25 November 1917–4 March 1918. – New Haven, 1931, с. 312.

38 TNA, FO 371/3019, Nr. 241.131, Support for Ukrainians, 21.12.1917; там само, Nr. 244.223, Recognition of Ukraine Government, 18.12.1917; TNA, FO 371/3283, Nr. 1476, Ukraine, 3.1.1918; там само, Nr. 3565, 4.1.1918.

39 TNA, FO 371/3283, Nr. 13.755, Ukraine, 22.1.1918.

40 Там само, Nr. 31.196, Ukraine, 19.2.1928.

41 Sisson, One Hundred Red Days, с. 269. Сіссон став відомий після того, як опублікував 68 російськомовних документів («Sisson Documents»). Вони начебто засвідчували, що більшовицьке керівництво (а серед них і Троцький з Леніним) були німецькими агентами. Документи були

Українці перебували під надто великим тиском. Центральна Рада сподівалася, що німці швидше прийдуть їм на допомогу, ніж Лондон і Париж, які не мали швидкого й безпосереднього доступу до території України. До того ж згода на створення Українського коронного краю та на сприятливе вирішення Холмського територіального питання була надто привабливою, щоб Рада могла від неї відмовитися. Для Британії ж Центральна Рада стала всього лиш «маріонетковим режимом», якому тепер не можна й не треба ні допомагати, ні довіряти. Гетьманат, який прийшов до влади через два з половиною місяці, викликав іще більшу недовіру.[42]

Проте навіть під час окупації Центральними державами Велика Британія продовжувала діяти в Україні. Британський військовий аташе в Румунії, бригадний генерал Роберт Баллард відрядив до України підполковника Джозефа В. Бойла з таємною місією: там Бойл за допомогою великої суми грошей (1 млн румунських леїв та 1,1 млн британських фунтів) створив групи, які складалися переважно з більшовиків і в Одесі, Харкові й Києві займалися підбурюванням до страйків і саботажем. За повідомленнями Бойла, великий вибух на складі зброї в Одесі та страйки в Києві у червні й жовтні – справа рук цих груп. Навіть якщо цей звіт, звідки взято цю інформацію, і був написаний лише після 1919 р., його висновок читається як уривок з роману про шпигунів: «First, it helped to detain a large force of the enemy in the Ukraine to deal with the unrest and guard the bridges and depots; up till the end of September there were no less than 20 German Divisions and 10 Austrian Divisions there. Second, it disabled the Black Sea Fleet to a large extend. Third, it prevented the enemy from collecting as much supplies as they might have done had the Railways been working well. In fact the results were far greater than those of the mission of Sir J. Norton Griffiths, were less expensive, and were carried out in circumstances of greater danger».[43] Навіть якщо Україна після поділу російської території і не потрапила до зони британських інтересів, Британія все одно вважала за потрібне за допомогою агентурної діяльності підтримувати принаймні хаос у країні, ускладнюючи в такий спосіб її економічне використання Центральними державами. Припущення австро-угорської розвідки про те, що за страйками й повстаннями стоять офіцери Антанти, були небезпідставні. Проте про підтримку українського руху до незалежності у Лондоні не думали до кінця Першої світової війни.

опубліковані у вересні 1918 р., президент Вільсон одержав інформацію про це та документи ще в травні. Див.: Alan Axelrod, Selling the Great War. The Making of American Propaganda. – New York, 2009.

42 Grigg, Lloyd George, с. 433–435.

43 *Пер. ред.*: «По-перше, це допомогло втримати великі ворожі чистини, які були потрібні для придушення повстань та охорони мостів і складів; до кінця вересня там перебувало не менше 20 німецьких і 10 австрійських дивізій. По-друге, це значною мірою нейтралізувало Чорноморський флот. По-третє, це завадило ворогові забезпечувати свій тил на повну силу, оскільки залізниця належно не працювала. Результати були фактично кращими, ніж місія сера Дж. Нортона Ґріффітса, для їхнього досягнення витрачено менше коштів, а операції проводились у набагато небезпечніших умовах». *Прим. ред.*: Нортон Ґріффітс був тим британським агентом, який перед окупацією Румунії Центральними державами організував саботаж на нафтових промислах, паралізувавши видобуток нафти на кілька місяців. Див.: Occleshaw, Dances in deep Shadows, с. 105–107.

Принципове питання: а як із інтервенцією в Росію?

Для британської політики щодо Росії в період від лютого до листопада 1918 р. були характерні невдачі та прорахунки. Дипломатичний персонал Великої Британії в Україні та Санкт-Петербурзі ще під час наступу німецьких і австро-угорських військ на Схід та Україну в лютому й березні 1918 р. втік до Фінляндії; сер Роберт Г. Брюс Локгарт[44] подався за більшовиками до їхньої нової столиці – Москви. Повірений у справах Британії у Санкт-Петербурзі Френсіз О. Ліндлі приєднався до своїх американських і французьких колег і вирушив до Вологди.[45] Відтак інформаційні потоки з України були порушені, і Лондон знову зосередився на більшовицькій Росії. Загалом же інтерес Антанти був спрямований тепер більше в напрямку Сибіру, Кавказу й Мурманська. Крім того, протягом 1918 р. стало зрозуміло, що Ллойд Джордж у російському покері поставив не на ту карту, тобто на Троцького, а не на дедалі потужнішого Леніна. В лютому Ллойд Джордж іще мав надію, що після підписання миру з Україною та німецького наступу в Росії вибухне патріотичне повстання проти Німеччини й більшовиків. Проте ці надії не справдилися. Більшовики навпаки домагалися нейтралітету для Росії, агітуючи водночас за допомогою своєї риторики про світову революцію проти «імперіалістичних держав», серед яких вони мали на увазі й Велику Британію. Ллойд Джордж наполягав на інтервенції в Сибір, Центральну Азію та на Кавказ, оскільки була велика загроза, що Німеччина візьме під свій контроль революційну Росію, внаслідок чого британські інтереси в Центральній і Південній Азії опиняться під загрозою.[46]

Після підписання мирних договорів у Брест-Литовську й Бухаресті Антанта побоювалася масивного перекидання військ на Західний фронт з метою розпочати весняний наступ. Війська й справді перекидали, проте не в такому масштабі й не з такою швидкістю, яких побоювалися союзники. От чого Антанта не знала, то це того, що Центральні держави були вже майже на межі своїх сил і ще й до всього в Україні дедалі глибше грузнули у громадянській війні та в інтенсивній і затратній боротьбі проти просочування революційних ідей.[47]

На початку травня 1918 р. Локгарт одержав від свого міністерства закордонних справ завдання обережно натякнути більшовикам, що існує можливість дипломатичного визнання. Союзники саме перевіряли плани щодо інтервенції в Росію за згоди більшовиків. Згідно з цими планами Антанта не мала наміру втручатись у внутрішні справи Росії, а лише прагла пожвавити бойові дії на Східному фронті проти Центральних держав.[48] З цієї причини насамперед Британія докладала зусиль для здійснення інтервенції японських військ до Сибіру, які мали надати підтримку повсталому Чехословацькому легіонові, за-

44 Див. також його спогади про перебування в Москві: R. H. Bruce Lockhart, Memoirs of a British Agent. Being an Account of the Author's early Life in many Lands and of his official Mission to Moscow in 1918. – London – New York, 1932.

45 Zeman, A Diplomatic History of the First World War, c. 298.

46 Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, c. 326–328; Lowe – Dockrill, The Mirage of Power. – Vol. 2. – C. 310–320; Grigg, Lloyd George, c. 560–564.

47 Grigg, Lloyd George, c. 562.

48 Lockhart, Memoirs of a British Agent, c. 270–271.

безпечивши в такий спосіб роботу Транссибірської магістралі для підвезення вантажів для активізованого Східного фронту. Якщо ж Антанта вирішить знову виступити проти більшовиків, то Транссибірська магістраль стане в пригоді для постачань Добровольчій армії, що дасть змогу створити з повстанців на півдні Росії серйозну потугу в боротьбі проти більшовиків, а може, й скинути їх. Крім того, це дасть змогу захистити Росію від німецького нападу і знову натиснути на Центральні держави зі Сходу.

Відчайдушні спроби Великої Британії, спрямовані на відновлення Східного фронту, та її ставлення до більшовиків чітко простежуються в одному зі звітів британського міністерства закордонних справ[49]: Росія – це союзник, який до останніх сил бився у спільній борні проти Центральних держав. Тепер же союзник перед загрозою Німеччини й більшовиків залишений напризволяще і потребує підтримки Великої Британії у відновленні своєї колишньої моці й усуненні цих двох загроз. Але Український національний рух грає на руку лише Центральним державам: «If Russia were to reunited, Ukrainia would desire to join. To encourage Ukrainian independence is to assist Germany's aims and also to endanger the future peace of Europe».[50] Тож з британського погляду відновлення Великої Росії на чолі з антибільшовицьким урядом було напрямом основного удару для досягнення миру в Європі. Зрозуміло, що, на думку Лондона, Україну не можна підтримувати в її прагненнях до своєї державності.

Для Великої Британії було зрозуміло, що Брестський мирний договір обов'язково потрібно переглянути. Внаслідок договору Німеччина, на думку британців, поширить свій вплив на Схід, а відтак безпосередньо загрожуватиме британським інтересам у Центральній Азії.[51] Інтервенція в Росію ставала дедалі ймовірнішою. Одна з перших спроб британських і японських військ у квітні 1918 р. зазнала невдачі. США зволікали. І тільки повстання чехословацьких легіонерів і захоплення й утримування якийсь час під контролем Транссибірської магістралі змусило Сполучені Штати погодитися на інтервенцію.[52] В оприлюдненому в березні 1919 р. підсумковому звіті британського військового міністерства про події в революційній Росії в 1918 р. питання британських інтересів у Росії висвітлене насамперед як завдання обмежити німецький вплив:

---

49 Ідеться, найімовірніше, про звіт, який склав колишній міністр закордонних справ Росії та посол у Парижі Олександр Петрович Ізвольський; в англомовному просторі його всюди називали М. Ізвольський і записували ім'я як M. Izvolsky/Iswolsky. Див. також попередні зауваги перекладача англійського видання мемуарів Ізвольського: Charles Loius Seeger, Recollections of a Foreign Minister. Memoirs of Alexander Isvolsky. – Garden City – Toronto, 1921. – С. V–XV; див. видання он-лайн: http://www.archive.org/stream/recollectionsofa008591mbp, 26.8.2010 8.43.

50 *Пер. ред.*: «Якщо Росія об'єднається, Україна прагнутиме приєднатися до неї. Підтримувати українську незалежність означало б сприяти реалізації німецьких цілей у війні, а відтак і ставити під загрозу майбутнє Європи». TNA, FO 371/3349, Nr. 197.905, The Russian Situation, 11.1918.

51 Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918, с. 195–197.

52 Про повстання див., зокрема: Verena Moritz, «Ein Missverständnis, das sich in Kürze aufklären wird.» Der Zwischenfall von Tscheljabinsk und der «Bürgerkrieg» in Russland // Hannes Leidinger – Verena Moritz, Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs. – Wien, 2006, с. 171–205.

«The political destiny of Russia was no immediate concern of the Allies except in so far as it might, in the event of an inconclusive peace, assist in the continuity and enhancement of German military power».[53] Тож дві основні воєнні стратегії, спрямовані на інтервенцію в Росію, полягали в тому, щоб, по-перше, завадити Німеччині в масштабнішому перекиданні її військ зі Сходу на Захід, а по-друге, не допустити Центральні держави до ресурсів Росії. Проте коли у зв'язку з крахом Центральних держав у листопаді 1918 р. ця небезпека зникла, розробники стратегій зосередили свою увагу на стримуванні більшовизму.[54] Британське військове міністерство у тому ж звіті доходить такого висновку: «At the beginning of 1919 we thus have the possibility of united action from the east and south-east against Bolshevism, while Allied occupation of the Northern Ports, of the Black Sea ports and Bessarabia, together with their control of the Baltic closes most of the channels by which the flood of infection can reach Western Europe. If the Poles can establish and maintain their independence, it only remains to close the gap between their southern frontier and the northern corner of Rumania to complete the ‚Cordon Sanitaire', which will set a limit to Bolshevik expansion, and, by confining it to its own devastated districts, bring about its ultimate collapse».[55] Єдиним надійним антиреволюційним партнером у всій Росії виявився «білогвардійський» рух Денікіна.[56]

Навіть після припинення боїв у Західній і Центральній Європі Велика Британія розуміла, що треба робити все для того, аби не поширювався вплив Німеччини на Східну Європу. Цей вплив не мав поширюватись і кружним шляхом через Німецьку Австрію, а тому Британія й відхиляла плани на кшталт утворення Дунайської федерації включно з Німецькою Австрією.[57] Проте у фокусі британських інтересів перебувала не Центральна та Південно-Східна Європа, а все, що між Доном та Індією, – це «our interest and preserve».[58] В міністерстві закордонних справ у листопаді ще стояли на порядку денному

53 *Пер. ред.*: «Політична доля Росії союзників безпосередньо не хвилювала, хіба що у разі нецілковитого миру вона підтримуватиме продовження й розвиток німецького мілітаризму». TNA, FO 608/177, Short History of Events in Russia from November 1917–February 1919, 14.3.1919, 1.

54 Див. також нотатку сера Генрі Вільсона, начальника Імператорського генерального штабу в день підписання Комп'єнського перемир'я: «Our real danger now is not the Boches but Bolshevism». Цит за: Hening, Foreign Policy, с. 204–230, див.: с. 224.

55 *Пер. ред.*: «Тож на початку 1919 р. ми мали змогу виступити об'єднаними силами проти більшовиків зі сходу й південного сходу, тоді як завдяки окупації союзниками портів на півночі, на Чорному морі й у Бессарабії разом із контролем над Балтією були перекриті канали, якими хвилі революції могли сягнути Західної Європи. Якщо полякам удасться вибороти й зміцнити незалежність, тоді на "санітарному кордоні" треба буде лише залатати дірку між Південним фронтом і північним кутом Румунії, що зупинить експансію більшовизму, зажене його на власну зруйновану територію й нанесе йому остаточний нищівний удар». TNA, FO 608/177, Short History of Events in Russia from November 1917–February 1919, 14.3.1919, 9.

56 Про громадянську війну в Росії див.: Orland Figes, Tragödie eines Volkes. Die Epoche der Russischen Revolution 1891–1924. – Berlin, 2008, с. 687–721; див. також розділ 1.а.

57 Fest, Peace or Partition, с. 255–259.

58 Пер. ред.: «сфера наших інтересів і регіон», як написав у своєму щоденнику 5 листопада 1918 р. сер Генрі Вільямс, начальник Імператорського генерального штабу, після розмови з Альфредом Мілнером, членом британського Воєнного кабінету, який від квітня 1918 р. обіймав посаду державного секретаря з військових справ (Ллойд Джордж уклав з Мілнером альянс, щоб скинути Асквіта); пор.: Occleshaw, Dances in deep Shadows, с. 248.

різні можливості інтервенції в Росію, серед яких сприяння Денікіну вважали найпривабливішим варіантом. З-поміж усіх лише Роберт Сесіл закликав до обачності, наголошуючи на тому, що про Денікіна та його плани відомо мало.[59] Наприкінці листопада 1918 р. союзники, ймовірно, постановили підтримувати саме Денікіна, вони посилили співпрацю й усе поставили на нього, сподіваючись, що він зможе об'єднати південь Росії включно з південним і східним Причорномор'ям у єдиному антибільшовицькому фронті.[60]

Проте, коли Чорне море опинилось у руках Антанти, Британія не довго думала й відразу накинулася на українське зерно. Тоді, як у Комп'єнському лісі підписували перемир'я з Німеччиною, вже були завершені підготовчі роботи для організації закупівлі зерна в Південній Росії й вивезення його через Одесу. З цією метою була створена англо-французька комісія, яку очолив колишній консул Великої Британії в Одесі сер Баґґе. Вже наприкінці листопада він вирушив до Одеси.[61] Паралельно британці намагалися забезпечувати українців незначними партіями зброї, рівно стільки, щоб її вистачило для боротьби з більшовиками і щоб не образити «білих». Лише після втручання французів з італійцями постачання зброї припинилося. Цю зброю застосовують проти Польщі, а це не в інтересах Франції й Італії, оскільки Польща має стати буферною державою між Німеччиною й Росією, переконували французькі й італійські представники британські військові місії.[62]

Водночас українські пресові бюро в Парижі й Лондоні у роботі з громадськістю намагалися вплинути на політичні настрої, домогтися розуміння щодо української державності та підтримки Петлюри.[63] Українське пресове бюро в Швейцарії у березні змусило говорити про себе і в Об'єднаному Королівстві. В одному з прес-релізів стверджувалося, що Антанта дійшла згоди з Україною про приєднання до неї всієї Східної Галичини. Це повідомлення викликало у Вашинґтоні великий галас, хоча відносно швидко з'ясувалося, що це вигадка, мета якої полягала в тому, щоб нашкодити стосункам між Польщею і Антантою. Едвард Галлетт Карр, який у 1917–1918 рр. працював у російському відділі Військового департаменту, а згодом став відомим істориком, у нотатці, зробленій 11 березня 1919 р., зізнався, що на Паризькій мирній конференції з Україною повелися «несправедливо». Умови миру не відповідали етнографічним умовам і військовій моці.[64] Неповага до українського питання в Парижі виявилась у ставленні до Східної Галичини. Держави-переможниці хоч і мали спільну думку

59 TNA, FO 371/3342, Nr. 184.986, Allied operations in S. Russia, 7.11.1918. Див. також: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 335–342.

60 TNA, FO 371/3347, Nr. 190075, Southern Russia Governments, 18.11.1918; там само, Nr. 194.735, Russian volunteer forces in the South, 15.11.1918.

61 TNA, FO 371/3342, Nr.184.858, Cereal Commission to the Black Sea, 7.11.1918; там само, Nr. 190.940, Mr. Bagge, 18.11.1918; там само, Nr. 191.958, Mr. Bagge's mission to Odessa, 20.11.1918; там само, Nr. 192.650, Grain from Russia, 21.11.1918; там само, Nr. 196.022, Wheat situation in South Russia, 27.11.1918.

62 TNA, FO 608/71/24, Polish oppression of Ukrainians, 24.1.1919, 394–396.

63 TNA, PRO 30/69/1800, Alexander Shoulguin, The Problems of the Ukraine. The Ethnic Question. The National Culture. The Economic Life. The Will of the People. – London, 1919.

64 TNA, FO 608/71/24, Polish oppression of Ukrainians, 24.1.1919, 397–399.

про те, що про Східну Галичину треба вести мову як про залишок території переможеного ворога, але те, що Польща привласнила собі Західну Україну, йшло врозріз із уявленнями західних союзників. Східна Галичина ще довгі роки була темою для суперечок між союзниками й Польщею, планувалося, що її адміністрацію має очолити представник західних держав, Росії або Чехословаччини. Проте Польща не випустила з рук захоплену територію і включила її до свого складу. 1923 р. союзники визнали цей факт.[65]

Тож Велика Британія не підтримала Україну в Парижі в її прагненнях до державності. Британський уряд і далі робив ставку на єдину Росію на чолі з антибільшовицьким урядом. Таку позицію чітко засвідчує один з коментарів Ллойд Джорджа: «I only saw a Ukrainian once. It is the last Ukrainian I have seen, and I am not sure that I want to see any more».[66] А ще цей коментар свідчить про те, що українці вочевидь проґавили нагоду й не провадили відповідної лобістської діяльності в Лондоні.

1919 р. Лондон поступово припинив співпрацю з Парижем стосовно Росії. Керзон ще в червні висловив думку, що Україна перебуває в зоні впливу генерала Денікіна, а отже належить до британської зони інтересів. А коли в липні британці поінформували французів про те, що вони підтримуватимуть Добровольчу армію в її операціях в Україні й у Криму, французам не залишалося нічого іншого, як змиритися й лише попросити, щоб були враховані принаймні їхні безпосередні інтереси.[67] Тож через півтора роки Україна знову опинилась у центрі уваги Великої Британії. Британські військові знову почали пильніше стежити за процесами в Україні. 1 вересня 1919 р. військове міністерство доручило керівникам місій у Варшаві й Бухаресті якомога тісніше співпрацювати, щоб згуртувати поляків, українців і денікінців у «тривалому антибільшовицькому фронті».[68]

Цей фронт мали підсилити й західні українці. Після остаточного розгрому військами Йозефа Пілсудського влітку 1919 р. рештки Галицької армії зібралися в Україні. Наприкінці листопада до Галицької армії ще входили три корпуси загальною кількістю близько 30 тис. солдатів, близько 10 тис. поранених і хворих, а також 6 тис. цивільних. Частини Симона Петлюри рушили на схід, щоб знову відбити Київ у більшовиків. Британці хотіли, щоб вони підсилили Добровольчу армію. Однак усе зводилося до питання, чи застосовувати Галицьку армію проти Петлюри, тобто проти «своїх братів»? Денікін хоч і вважав Галицьку армію придатним дисциплінованим військом для боротьби з більшовиками, зате петлюрівці були для нього повсталими сепаратистами, яких теж треба привести до тями. Водночас Петлюра уклав із Пілсудським союз, що обурило західних українців і вони стали на бік Добровольчої армії. Проте якраз на початку осені, коли Денікін поводив себе так, ніби він дійсно здатний здолати більшовиків,

65 Margaret MacMillan, Paris 1919. Six Months that Changed the World. – New York, 2003, с. 226.

66 Пер. ред.: «Я лише раз бачив українця. І це був останній українець, якого я бачив, і я не впевнений, чи хотів би побачити ще одного». Цит. за: MacMillan, Paris 1919, с. 226.

67 Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 343.

68 Пор.: TNA, WO 158/752, Denikin's Relations with Roumania, Ukraine and Separatists.

британці не могли піти на ризик і порвати з Добровольчою армією. Підтримка України стала неможливою. Після остаточної поразки Добровольчої армії у битві під Орлом у жовтні 1919 р. та її відступу в Крим на початку 1920 р. Лондон облишив плани своєї інтервенції на південь Росії й почав шукати можливостей для кращого порозуміння з більшовиками.[69]

Після того як наступник Денікіна, Петро Врангель, усупереч бажанню британців і за підтримки французів відновив боротьбу з більшовиками, британсько-французькі повоєнні стосунки сягнули найнижчої критичної точки. Польським військам за підтримки Петлюри не вдалося зупинити Червону армію, і в липні 1920 р. вона вже була під Варшавою. Британська стратегія «санітарного кордону» опинилася на межі остаточного провалу. Проте завдяки допомозі французів поляки таки змогли зупинити більшовицький наступ. На початку серпня вони офіційно визнали й уряд Врангеля. Проте здолати більшовиків було вже неможливо, в листопаді Врангель зі своїми найвідданішими прихильниками був змушений емігрувати до Франції.[70]

Британський інтерес до України стрімко впав після її входження до СРСР, проте в 1920–1930 рр. він не зник повністю з письмових столів у Лондоні. Увагу британської розвідки привертала насамперед антибільшовицька діяльність Павла Скоропадського та його сина Данила. Скоропадський ще під час революції в Німеччині в листопаді 1918 р. запропонував свої послуги державам Антанти, проте разом із німецькими військами був змушений тікати до Берліна. Перебуваючи в німецькій столиці, він на початку 1920-х рр. намагався організувати в Україні антибільшовицький переворот. Для цього він планував створити в Баварії армію і відіслати її до України, одружити доньку з одним із Габсбурґів і, захопивши владу в Києві, посадити її на український трон. У 1939–1940 рр. обговорювали навіть план, щоб Скоропадський очолив український легіон, який мав складатися з українських емігрантів США й Канади.[71] Проте цій ідеї так і не судилося втілитись у життя.

Висновок

Підписавши Брест-Литовський договір, Центральні держави перейшли рубікон. Британський історик Девід Стівенсон робить такі висновки щодо стратегічних можливостей Великої Британії стосовно Австро-Угорщини навесні 1918 р.: «But the Brest-Litovsk and Bucharest Treaties created a swathe of nominally independent States that were in practice satellites of the Central Powers. If this could not be countered by detaching Austria-Hungary, the alternative course of encouraging the oppressed nationalities was the only card to play».[72] Тож Австро-

69 Там само; див. також: Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 342–347.

70 Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, с. 347–349.

71 TNA, KV 2/661, Skoropadsky, Pavel and Danilo. Див. також: Michael Kellogg, The Russian Roots of Nazism. White Émigrés and the making of National Socialism 1917–1945. – Cambridge, 2005, с. 50–62.

72 Пер. ред.: «Але Брест-Литовський і Бухарестський договори створили низку номінально не-

Угорщина, підписавши мирні договори у Брест-Литовську й Бухаресті, сама собі вирила могилу, бо на таке поширення впливу Центральних держав на Східну Європу британська зовнішня політика не могла реагувати інакше, як розгромити Габсбурзьку монархію. Засобом для цього мали стати численні народи багатонаціональної імперії, які вже кілька десятиріч поспіль демонстрували своє невдоволення. Проте Британія селективно підходила до питання підтримки пригноблених національностей, обмежившись чехословаками, поляками, румунами, італійцями й південними слов'янами. До інших же національностей, таких як українці, судетські німці, німецькомовне населення Південного Тіролю або ж до угорських меншин, які виникли в нових державах після розпаду Австро-Угорської імперії, в Лондоні прислухалися менше.

Бачення британцями майбутнього Росії стало зрозумілим лише в 1918 р. Як стверджує британський історик Джон Бредлі у своєму дослідженні «Allied Intervention in Russia», опублікованому 1968 р., Антанта довго не зважувалася на інтервенцію в Росію, тому що це був історичний прецедент. Держави Антанти, зосереджені на веденні спільної війни проти Німецької імперії, не могли справитися з проблемою розпаду союзника, територія якого простягалася від Тихого океану до східноєвропейських рівнин. Франція і Велика Британія були сфокусовані на Західному фронті й ослаблені війною, що тривала вже три роки поспіль. Після закінчення війни у Центральній Європі в 1918–1919 рр. політика і Франції, і Великої Британії щодо Росії зазнала невдачі. Тож Антанта намагалася за допомогою останнього свого союзника, тобто Польщі, отримати реальні шанси в боротьбі з більшовиками. Але коли союзники сперечалися про те, яку поведінку їм обрати у стосунках з Польщею, вона проводила свою власну політику.[73] Тож Лондон і тут втратив вплив і мусив змиритися з реаліями, які встановилися в 1919–1921 рр.

Протягом усього цього періоду основне стратегічне значення британці вбачали для себе в підтриманні балансу сил на континенті та захисті своїх інтересів у Центральній Азії. Тож саме цим пояснюється на перший погляд неврівноважена політика Великої Британії, яка спочатку не знала, як їй ставитися до більшовиків і підтримувала «білих», а після закінчення війни змусила Німеччину захищати Центральну Європу від вторгнення Червоної армії.[74] Згодом Британія відносно швидко налагодила економічні й дипломатичні стосунки з радянською Росією. І це тоді, коли британські уряди демонстрували ідеологічну відразу до більшовиків.[75]

залежних держав, які на практиці були сателітами Центральних держав. Якщо б не вдалося домогтися виходу Австро-Угорщини [*прим. ред.*: з блоку Центральних держав], то не залишалося б нічого іншого, як підтримувати пригноблені народи». Stevenson, The First World War and International Politics, с. 217.

73 Bradley, Allied Intervention in Russia, с. 211–214.

74 Передбачено в пункті XII, див.: Waffenstillstandsbedingungen der Alliierten, Compiègne, 11. November 1918, http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/waffenstillstand/index.html, 11.8.2010.

75 John Hiden, Between Ideology and Power Politics: Britain, Germany and Russia 1918–1922 // Adolf M. Birke – Hermann Wentker (Hg.), Deutschland und Rußland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815. – München – New Providence – London – Paris, 1994. – С. 73–83, див.: с. 73–75, 82–83.

Після закінчення війни Велика Британія була найбільшою світовою потугою, а Сполучені Штати знову усунулися з європейської політики. Велика Британія керувала протекторатами й була модератором на Паризькій мирній конференції. Проте її економіка була значно ослаблена, а державна скарбниця – в шалених боргах. Лондон був змушений продавати міжнародні відносини, від чого виграли насамперед США і Японія. Водночас у колоніях, домініонах та Ірландії посилилися рухи за незалежність і гучніше залунали вимоги про економічні компенсації за завдані війною збитки. Також і через це Ллойд Джордж був змушений приєднатися до французької позиції: за максими «make Germany pay» насамперед Берлін зіштовхнувся з репараційними вимогами. У серпні 1919 р. був ухвалений «закон на 10 років», який передбачав, що протягом наступних десяти років не буде війни. Проте разом із зменшенням видатків на оборону Велика Британія почала занепадати і як світова потуга.[76]

76 Cohrs, The Unfinished Peace after World War I. American, Britain and the Stabilisation of Europe 1919–1932, с. 38–39; Goodlad, British Foreign and Imperial Policy, с. 98–100.

4.ґ Політика Сполучених Штатів Америки щодо України в 1914–1919 рр.

Вольфрам Дорнік

Американські політичні діячі критично ставилися до політики багатонаціональних держав Європи й Азії, насамперед Австро-Угорщини й Османської імперії та меншою мірою царської Росії, в національному питанні. Світогляд багатьох американських політиків і дипломатів формувався під впливом колишніх емігрантів з цих багатонаціональних держав у рамках національного дискурсу другої половини XIX ст., а тому свій аналіз вони фокусували на «звільненні пригноблених» народів. Через практиковане за правління цісаря Франца Йозефа I, тобто протягом понад півстоліття, підтримання «помірного невдоволення»[1] між політичними і тісно пов'язаними з ними національними групами в Габсбурзькій монархії серед емігрантів були не лише ті, хто з економічних причин шукав щастя в Сполучених Штатах, а й політично «невдоволені». На свою нову батьківщину (а насамперед до США) вони вирушили з критичними поглядами на ставлення до національностей у Дунайській монархії.[2] Емігранти з Габсбурзької монархії працювали не лише на дедалі потужніших промислових підприємствах, серед них були й інтелектуали, які обертались у громадських колах США, засно-

1 Див.: Lothar Höbelt, «Wohltemperierte Unzufriedenheit». Österreichische Innenpolitik 1908–1918 // Mark Cornwall (Hg.), Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts. – Essen, 2002, с. 58–84; Lothar Höbelt, Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte. – Wien – Köln – Weimar, 2009.

2 Про еміграцію з Австро-Угорщини до США див.: Wolfdieter Bihl, Die Ruthenen // Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. 3. Die Völker des Reiches, 1. Teilbd. – Wien, 1980, с. 555–584, див.: с. 561; Roger Daniels, Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life. – New York, 1990; Traude Horvath – Gerda Neyer (Hg.), Auswanderung aus Österreich. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. – Wien – Köln – Weimar, 1996; Annemarie Steidl – Josef Ehmer – Stan Nadel – Hermann Zeitlhofer (Hg.), European Mobility. Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries. – Göttingen, 2009; Annemarie Steidl – Engelbert Stockhammer – Hermann Zeitlhofer, Relations among Internal, Continental, and Transatlantic Migration in Late Imperial Austria // Social Science History. – Bd. 31. – Durham, 2006, с. 61–92; Adam Walaszek, Von «Polen in Amerika» zu «Amerikanern polnischer Herkunft». Migration, Diaspora und ethnische Imaginationen 1870–1930 // Frank Hadler – Matthias Middell (Hg.), Verflochtene Geschichten: Ostmitteleuropa. – Leipzig, 2010, с. 164–185. Павло-Роберт Маґочій стверджує, що ті майже 225 тис. «русинів», які перед Першою світовою війною емігрували з Австро-Угорщини до США, поповнили лави пастви православних церков. І в цьому немає нічого дивного, бо це були люди, які поряд з іншими причинами емігрували ще й через засилля в Галичині й Буковині католицької та уніатської церков, пор.: Paul Robert Magocsi, Russian Americans, http://www.everyculture.com/multi/Pa-Sp/Russian-Americans.html 4.3.2011.

вували національні об'єднання та підтримували свою культуру й традиції на такому рівні свободи, про який на старій батьківщині могли тільки мріяти. Їхня лобістська діяльність впливала і на громадську думку в Сполучених Штатах, і на дипломатію.[3]

Щодо постреволюційної Росії, яка була багаторічним союзником американців до 1917 р., Сполучені Штати обрали іншу політику: Росію не можна роздрібнювати за національним принципом, вона за взірцем США має пройти шлях до мультинаціонального, демократичного суспільства, об'єднаного на основі російської культури. У Вашинґтоні надзвичайно зраділи, коли Лютнева революція 1917 р. змела автократичний режим. Вудро Вільсон сам тепер сподівався, що Росія подібно до Сполучених Штатів після того, як вони позбулися колоніальної опіки, стане на шлях розвитку квітучої демократії з відповідним економічним зростанням, а відтак і торговим та рівноправним політичним партнером США на євразійському континенті. Швидко визнавши Тимчасовий уряд на чолі з Георгієм Львовим (уже 19 березня 1917 р.), США сподівались якомога швидше його стабілізувати та підтримувати як активного гравця на Східному фронті.[4]

Політику Сполучених Штатів щодо Росії, спрямовану на збереження її єдності, можна теж пояснити станом тамтешньої російської еміграції: емігранти з російської України, до прикладу, на початку війни 1914 р. не були особливо добре представлені в громадських організаціях чи політичних об'єднаннях у США. Лише згодом почали поволі формуватися українські громадські організації (серед них і «Рада»), до яких були інтегровані також емігранти із Західної Галичини та Буковини. У жовтні 1915 р. Перший Український Сойм ухвалив у Нью-Йорку резолюцію, в якій вимагав створення в Австро-Угорщині української провінції та національної автономії в межах Росії.[5]

У середовищі українських політичних емігрантів велике невдоволення викликали насамперед переслідування «русинів», поголовно звинувачених у русофільстві, на початку війни та інтернування багатьох тисяч до табору в Талергофі. Це цементувало в них антиавстрійські настрої.[6] Поодинокі спроби змінити ці настрої не мали успіху. Повірений у справах Австро-Угорщини у Вашинґтоні Еріх барон Цвідінек фон Зюденгорст[7] у травні 1916 р., наприклад, повідомляв про пана Симона Демичука. Йому стало відомо, що Демичук може

3 Про американську дипломатію під час Першої світової війни див. також: Charles Seymour, American Diplomacy during the World war. – Hamden, 1964.

4 Constantin Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920 // Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–21: A Study in Revolution. – Cambridge/MA, 1977. – C. 352–381, див.: с. 352–356.

5 Clarance A. Manning, The Ukrainians and the United States in World War I // The Ukrainian Quarterly. – Jg. 12. – 1957. – Nr. 4/December. – C. 346–354, див.: с. 351–354; Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, с. 356–357.

6 Wolfdieter Bihl, Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – NF. – Bd. 14. – Wiesbaden, 1966. – C. 539–550, 547–548.

7 Оскільки офіційний посол Адам граф Тарновський фон Тарнув хоч і перебував у Вашинґтоні від 1916 р., але офіційно так і не був акредитований, посольством і далі офіційно керував Цвіденік: List of diplomatic missions of Austria-Hungary, http://www.enotes.com/topic/List_of_diplomatic_missions_of_Austria-Hungary#cite_note-9 4.3.2011.

провадити «дружню до русинів пропаганду», тобто підтримувати проавстрійські настрої в тутешніх українських об'єднаннях. Демичук іще від 1914 р. виконував доручення міністерства закордонних справ Австро-Угорщини. У своїх письмових і усних виступах він висловлювався за відокремлення російської частини України й об'єднання її з «русинськими» територіями в межах Габсбурзької монархії. 1916 р. Відень ще позитивно відреагував на запит посла, звернувши увагу на те, що в разі, якщо цей план стане доступним для громадськості, то його треба представляти як приватну ініціативу Цвіденіка.[8]

В ході війни американські політики прислухалися до окремих українських емігрантів, і їм вдалося схилити на свій бік високих політичних представників Сполучених Штатів. Першим результатом такого лобізму стало ухвалення резолюції в Конгресі США 24 січня 1917 р., яка проголошувала *Ukrainian Tag Day*. Цього дня мали збирати пожертви для постраждалих у війні українців. Пропозиція, яку внесли конгресмен Джеймс Дж. Геміл і сенатор Вільям Г'юз, і проведена акція привернула значну увагу громадськості. Однак загалом український національний рух протягом усієї війни не був єдиним, хоча більшість у ньому мали прихильники антиавстрійської політики. Після повалення царя найбільшу проблему в Росії, на їхню думку, було розв'язано, проте вони не могли дійти згоди, що мало прийти натомість.[9]

Вступ у війну, зовнішньополітична стратегія та цілі США

6 квітня 1916 р. Сполучені Штати втупили у Першу світову війну як асоційована держава й оголосили війну Німецькій імперії. Вільсон довго зволікав із цим кроком, побоюючись, що активна участь у війні спричинить внутрішню руйнацію дедалі більшого й національно негомогенного суспільства і США будуть змушені відмовитися від багатьох свобод або й навіть обмежити демократію. Крім того, він боявся, що не зможе досягти своєї первинної мети, а саме проводити міжнародну політику без альянсів. Проте дедалі більша загроза його інтересам таки змусила США взяти участь у війні. Безперешкодна участь німецьких підводних човнів у бойових діях наносила суттєвих збитків міжнародній торгівлі – двигунові економічного зростання та суспільного процвітання. Вільсонова концепція «озброєного нейтралітету» не давала очікуваних результатів. Крім того, існувала небезпека втратити нагоду взяти участь у повоєнній мирній конференції як держава, яка не брала участі у війні.[10] В результаті так званої «афери Ціммермана»[11] ще почасти позитивні настрої в американсько-

8 ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 903, Mappe «Krieg 8b: August 1915–Feb 1916», без номера, Bericht von Botschafter Zwiedinek, 28.5.1916.

9 Manning, The Ukrainians and the United States in World War I, с. 351–354; Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, с. 356–357.

10 Ross A. Kennedy, The Will to Believe. Woodrow Wilson, World War I, and America's strategy for Peace and Security. – Kent, 2009. – C. 128–131; Wüstenbecker, Die Vereinigten Staaten von Amerika, с. 217–222.

11 Після відновлення безперешкодної участі німецьких підводних човнів у бойових діях державний секретар міністерства закордонних справ Артур Ціммерман надіслав німецькому послові у Вашинґтоні телеграму, яку той мав переслати своєму колезі в Мексику. В телеграмі

му суспільстві на початку війни змінилися на майже повністю антинімецькі, а підбурювання Мексики представляло безпосередню загрозу для територіальної цілісності США. Втім, загалом населення Сполучених Штатів не хотіло війни, і його треба було переконати в необхідності такого кроку. Лютнева революція в Росії стала також важливим моментом, чому Вільсон зважився на активну участь у війні, – тепер мав упасти останній автократичний режим на європейському континенті. Після вступу у війну стало також зрозуміло, що для участі в бойових діях США мусять суттєво перебудувати свою економіку й армію: треба було збільшити виробництво продуктів харчування, значно реструктурувати й доозброїти відносно невелику армію та краще вишколити солдатів. Тож чисельність Американського експедиційного корпусу мала зрости до 1,7 млн осіб.[12]

Франція й Велика Британія після вступу США у війну хоч і зітхнули з полегшенням, проте водночас їх не полишали сумніви: вони побоювалися, що Вашинґтон у такий спосіб посилить свої позиції на повоєнній мирній конференції. А тому деякі представники адміністрації Вільсона, фокусуючи увагу на Східному фронті та постреволюційній Росії, намагалися обійти й більше не тривожити свої двох союзників, які зазнали невдач на Західному фронті.[13] Радник Вільсона з питань зовнішньої політики Едвард М. Гауз у липні 1917 р. запропонував відіслати Американський експедиційний корпус на Східний фронт, оскільки там швидше можна досягнути перемоги, аніж на безнадійному Західному фронті. До того ж це стабілізує Росію. Проте Вільсон скептично поставився до цієї ідеї. Причина була, ймовірно, в тому, що Ллойд Джордж теж висловився за участь американських військ на Східному фронті і Вільсон побоювався, що в такий спосіб США хочуть усунути від участі в розробленні повоєнної концепції у Західній Європі. Дискусія тривала до осені 1917 р. Але після «жовтневої революції» стало зрозуміло, що Американський експедиційний корпус не відправиться на Східний фронт.[14] Тож потреба в подальшій дискусії зникла сама собою.

Відразу після вступу у війну США відіслали до Санкт-Петербурга дипломатичну місію на чолі з Еліу Рутом. Її завдання було в поглибленні стосунків між Сполученими Штатами й Росією. Проте місія не мала ані порядку денного для ведення переговорів, ані програми з пропозиціями щодо ймовірної військової підтримки Росії.[15] Але в охопленому громадянською війною й безладами Петербурзі й у підірваному тривалою кризою Тимчасовому уряді американська місія так і не знайшла надійних партнерів.

Німеччина пропонувала Мексиці укласти союз для війни проти США з метою повернення Арізони, Техасу та Нью-Мексико. Пор.: Jennifer D. Keene, The United States // John Horne (Hg.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010. – С. 508–523, див.: с. 511.

12 David M. Esposito, The Legacy of Woodrow Wilson. American War Aims in World War I. – Westport – London, 1996. – С. 83–101, 110–111, 117–127; Wüstenbecker, Die Vereinigten Staaten von Amerika, с. 223–229.

13 Esposito, The Legacy of Woodrow Wilson, с. 83–101, 110–111, 117–127.

14 Там само.

15 До місії входив також військовий аташе Вільям В. Джадсон: Neil V. Salzman (Hg.), Russia in War and Revolution. General William V. Judson's Accounts from Petrograd, 1917–1918. – Kent – London, 1998, с. 7–8.

Загалом перед вступом у війну США вбачали свої цілі у відновленні довоєнної ситуації (крім створення незалежної польської держави), загальному роззброєнні та заснуванні Мирного союзу (на його основі постала згодом Ліга націй). Проте після активної участі в бойових діях ці цілі значно розширилися в напрямку обмеження впливу Німеччини та її союзників. Як і Велика Британія, США в період від лютого 1917 до березня 1918 р. прагнули усунути Австро-Угорщину з альянсу Центральних держав, обіцяючи їй лише незначні територіальні втрати.[16] Паралельно з таємними перемовинами британців Джордж Д. Геррон вів від імені США (нескоординовані з Антантою) переговори з Австро-Угорщиною через Гайнріха Ламмаша у Швейцарії.[17] США хотіли зберегти Австро-Угорщину як регіональну противагу Німеччині й Росії у Центральній Європі. До листопада Вудро Вільсон іще не втрачав надій, пов'язаних з Австро-Угорщиною, і лише коли переговори провалилися, він постановив оголосити Дунайській монархії війну, що й зробив 4 грудня 1917 р. Через три дні Конгрес одноголосно підтримав цей крок.[18]

Уперше американські цілі у війні були виразно сформульовані у програмі з Чотирнадцяти пунктів[19], яку розробляли Гауз і Вільсон у щонайсуворішій таємниці. Її розглядали також як відповідь на більшовицький «Декрет про мир» («мир без анексій і контрибуцій») і на опосередковану й пов'язану із застереженнями згоду Центральних держав з більшовицькою програмою із шести пунктів. Однією з цілей виступу Вільсона у Конгресі було втримання Росії у війні на боці Антанти. Вільсон, зокрема, побоювався, що радикальні революціонери у Санкт-Петербурзі, вимагаючи миру без анексій і контрибуцій, спаплюжать його зусилля, спрямовані на досягнення миру. Його багаторічні зусилля зводилися до *New Diplomacy*, яка ґрунтувалася на «демократичних принципах і наддержавній організації, яка гарантувала б мир між націями». Вільсон хоч і не був автором цих ідей – вони виникли ще задовго до 1914 р. в середовищі європейських лівих, – проте він їх підхопив і поклав в основу американської зовнішньої політики під час Першої світової війни.[20]

В такому сенсі треба розуміти насамперед перший (відкриті мирні переговори) та шостий (негайне звільнення російських територій) пункти програми з Чотирнадцяти пунктів Вільсона. В шостому пункті Вільсон конкретно не зупиняється на російських «братніх народах», які прагнуть незалежності, а

16 Patrick O. Cohrs, The Unfinished Peace after World War I. American, Britain and the Stabilisation of Europe 1919–1932. – Cambridge, 2008. – С. 34; Esposito, The Legacy of Woodrow Wilson, с. 117–127; Kennedy, The Will to Believe, с. 131–140.

17 V. H. Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918. – Oxford, 1971, с. 158–171.

18 Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. – Graz – Wien – Köln, 1994, с. 510–512.

19 Лише в останню хвилину вони залучили Лензінґа. Текст виступу Вільсона див.: Woodrow Wilson, President Wilson's Foreign Policy: Messages, Addresses, and Papers. – New York, 1918. – С. 354–363; див. онлайн-версію: President Woodrow Wilson's 14 Points, http://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=true&doc=62, 16.2.2011.

20 Wolfgang J. Mommsen, Die europäische Reaktion auf Woodrow Wilsons «New Diplomacy»// Wolfgang J. Mommsen, Der Erste Weltkrieg. Anfang und Ende des bürgerlichen Zeitalters. – Frankfurt/Main, 2004. – С. 181–199, див.: с. 181–182, 193. Див. також: David Stevenson, The First World War and International Politics. – Oxford – New York, 1991, с. 183–194.

навпаки, вимагає від них «розумно й у самовідданій злагодженості» триматися єдності. Поняття «право на самовизначення» («self-determination») у тексті виступу немає, лише на основі окремих пунктів, таких як зміна кордонів Італії чи створення польської держави, можна зробити висновок про те, що Вільсон підтримував прагнення до незалежності окремих націй у Європі. Вперше це поняття вжив Ленін у жовтні 1917 р. у своєму «Декреті про права народів Росії». Вільсон формулював текст свого виступу як відповідь на цей декрет, проте не мав наміру використовувати це поняття у своїй промові. Насправді ж право народів на самовизначення мало застосовуватися не загалом, а лише щодо колоній і народів Австро-Угорщини й Османської імперії. Стосовно Австро-Угорщини Вільсон дуже невиразно висловився, вживши словосполучення «автономний розвиток», що ж до колоній, то в цьому разі мали враховуватися навіть інтереси метрополій. Вільсонова концепція про право народів на самовизначення набула конкретного змісту лише в 1918 р. та після війни на Паризькій конференції.[21]

Коли протягом 1917 р. і щонайпізніше на початку 1918 р. американці остаточно усвідомили, що Австро-Угорщина залишиться вірною Німецькій імперії, стало зрозуміло, що Дунайську монархію треба поділити і що німецькомовна її частина в жодному разі не може приєднатися до Німеччини, щоб та знову не зміцнилась. У цьому сенсі довелося змиритися з суперечністю з правом народів на самовизначення.[22] Згодом під це підвели аргументацію цілком у дусі поняття «реальна політика»: після Паризької конференції в Центральній і Східній Європі хоч і були народи, невдоволені своїм становищем, проте більша частина національностей перебувала у набагато кращих умовах, ніж до 1918 р.[23]

Для популяризації вимог, викладених у Чотирнадцятьох пунктах стосовно Росії, була запущена справжня пропагандистська машина: засоби масової інформації у Петербурзі й Москві одержували плакати й листівки, а допоміжні організації[24] поширювали відповідну інформацію серед населення. Особливо інтенсивну роботу проводили з німецькими військовополоненими. Були великі сподівання, що вони візьмуть із собою до Німеччини якщо не листівки, то принаймні ідеї Вільсона.[25]

11 лютого Вільсон виклав свою концепцію у ще одній промові в Конгресі, яка стала відома під назвою «The Four Principles of Peace» («Чотири принци-

21 Erez Manela, The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. – Oxford – New York, 2007. – С. 40–41; Klaus Schwabe, Woodrow Wilson und das europäische Mächtesystem in Versailles: Friedensorganisation und nationale Selbstbestimmung // Gabriel Clemens (Hg.), Nation und Europa. Studien zum internationalen Staatensystem im 19. und 20. Jahrhundert. – Stuttgart, 2001, с. 89–108, див.: с. 89–98.

22 Cohrs, The Unfinished Peace after World War I, с. 34; Esposito, The Legacy of Woodrow Wilson, с. 117–127; Kennedy, The Will to Believe, с. 131–140.

23 Paula S. Fichtner, Americans and the Disintegration of the Habsburg Monarchy: The Shaping of an Historiographical Model // Robert A. Kann – Bela A. Kiraly – Paula S. Fichtner (Hg.), The Habsburg Empire in World War I. Essays on the intellectual, military, political and economic aspects of the Habsburg war effort. – New York, 1977, с. 221–234, див.: 224–225.

24 Під керівництвом пропагандистської організації «US Committee on Public Information» (Комітет США з публічної інформації).

25 Edgar G. Sisson, One Hundred Red Days. A Personal Chronicle of The Bolshevik Revolution. 25 November 1917 – 4 March 1918. – New Haven, 1931, с. 209–211.

пи миру»). У цій промові він зупинився на відповідях Німеччини й Австро-Угорщини на його попередній виступ і висунув чотири принципи, на яких мало ґрунтуватися досягнення миру: по-перше, всі частини майбутньої мирної угоди мають бути справедливими й гарантувати перманентний мир. По-друге, не можна, як заманеться, переміщувати населення й території в інтересах великих держав. По-третє, будь-яка угода про зміну території має враховувати інтереси й потреби відповідного населення. І по-четверте, за змоги треба врахувати всі «чітко окреслені» («well-defined») національні інтереси, не спричинюючи нових суперечностей. Ці принципи були спрямовані насамперед проти висловлюваних час від часу представниками європейських держав (неформальних) ідей щодо укладення майбутнього миру, які нагадували умови Віденського конгресу й передбачали обмін територіями між державами.[26]

Після укладення Брест-Литовського мирного договору з радянською Росією 3 березня 1918 р. Вільсон кардинально переглянув свою позицію: більшовики видалися йому мрійливими пацифістами, які уклали опортуністичний мир з німцями, поставивши під сумнів перемогу союзників. Крім того, Брест-Литовський мир продемонстрував безоглядність і невгамовну жагу до перемоги німецького військового керівництва: миру на таких умовах для решти світу допустити не можна. Підтвердження таких міркувань Вільсон побачив у початку нового наступу на Західному фронті та широкому схваленні депутатами Райхстаґу Брест-Литовських договорів. Це спричинило жорсткішу політику керівництва США стосовно Німеччини та ширшу участь у війні. Вільсон хоч і сподівався на швидку революцію в Німеччині, проте вважав, що для уникнення нової агресії з її боку треба обмежити її територіально та ослабити економічно, змусивши виплачувати репарації та запровадивши торговельне ембарго. Водночас, інтегрувавшись до Ліги націй, яка мала стати частиною мирного договору, Німеччина має бути залучена до міжнародної системи безпеки. Базована на цьому демократизація державних інституцій укріпить інтеграцію й унеможливить «прусський мілітаризм». Для реалізації цих цілей треба якомога швидше і якомога переконливіше виграти війну, а тому Вільсон постановив пришвидшити мобілізацію та вишкіл солдатів.[27]

В останню мить між підписанням Брест-Литовського договору з Україною 9 лютого та згодом з радянською Росією цісар Карл спробував виступити з однією з останніх мирних ініціатив: 18 лютого через іспанського короля Альфонса XII він надіслав Вільсонові листа, в якому акцептував «Чотири принципи миру», попросив про мир без «захоплень і анексій», запропонував Сербії вихід до моря та відновлення територіальної цілісності Бельгії, але не зробив жодних поступок національностям своєї багатонаціональної держави та не погодився з італійськими й румунськими територіальними претензіями. Вільсон у своїй відповіді попросив пояснень. Лист із поясненнями хоч і надійшов до Мадрида, проте так там і залишився. І все-таки ця ініціатива продемонструвала, що для

26 Stevenson, The First World War and International Politics, с. 197; див. текст промови: Wilson, President Wilson's Foreign Policy, с. 364–373.

27 Esposito, The Legacy of Woodrow Wilson, с. 117–127; Kennedy, The Will to Believe, с. 131–140; Stevenson, The First World War and International Politics, с. 198–203.

досягнення порозуміння з Австро-Угорщиною досі бракувало підґрунтя і що Австро-Угорщина, як і раніше, не погоджувалася з Чотирнадцятьма пунктами Вільсона.[28] Це проливає світло і на те, чому цісар Карл зволікав із вступом військ в Україну 18 лютого. Долучившись до нової воєнної акції у Східній Європі, він не хотів ставити під сумнів викладене у відісланому того ж дня листі.[29]

Україна в зовнішньополітичних розрахунках США в 1917–1918 рр.

Якою ж була роль України, на думку американців, у такій констеляції? Загалом наприкінці 1917 – на початку 1918 р. ситуація для українського національного руху і його лобістів у США розвивалася позитивно: повільне формування автономної української держави протягом 1917 р. та розрив Центральної Ради з більшовиками стали додатковим стимулом і для емігрантських кіл у США.[30] Саме в цей час, на початку грудня 1917 р., Олександр Шульгин, генеральний секретар з міжнародних справ в уряді Центральної Ради, якого у Відні вважали прихильним до Антанти[31], нав'язав у Санкт-Петербурзі контакти з послами держав альянсу, серед них і з американським послом Девідом Р. Френсісом, та запевнив їх в українській лояльності. Френсіс був переконаним антибільшовиком, підтримував контрреволюцію та ідею інтервенції союзників у Росію.[32] Шульгин спробував змалювати російських більшовиків німецькими агентами, стверджуючи, що ними просякнута вся країна. Натомість провідні прошарки українського суспільства в жодному разі не планують погоджуватися на укладання миру з Центральними державами. Після цього посол відрядив Дугласа Дженкінса, колишнього консула в Ризі, до Києва, доручивши дискретно провести підготовчі роботи з відкриття там американського консульства. У своїх листах Шульгин і далі запевняв в українській лояльності до Антанти і наголошував, що «we will receive with pleasure all the suggestions and all the advice which our allies will give us for the defense of the common interests» («ми з нетерпінням чекаємо на пропозиції й рекомендації від наших союзників для захисту спільних інтересів»).[33] Франція й Велика Британія відреагували дуже швидко. Вони хотіли випередити Центральні держави й перетягнути молоду державу на бік Антанти.[34] На відміну від них, США і далі діяли обережно: 11 січня 1918 р. виконувач обов'язків державного секретаря Франк Л. Полк у листі до французького посла у Вашинґтоні Жана Жуля Жюссерана наголошував, що США хоч і «спостерігають пильно» за ситуацією в Україні, втім, поки що не ухвалили остаточного рішення щодо визнання сепаратистських рухів у Росії. Далі він по-

28 Stevenson, The First World War and International Politics, с. 197–198.

29 Див. виклад у розділі 1.в.

30 Manning, The Ukrainians and the United States in World War I, с. 351–354.

31 Див.: ÖStA, HHStA, MdÄ, PA I, Kt. 1081, Brester Kanzlei 1918, Die letzte Sitzung der Zentralrada. Schlussrede Prof. M. Hruschewskyjs, 44–50.

32 Див. біографічні дані: Salzman (Hg.), Russia in War and Revolution, с. XXI.

33 US DoS, Papers relating to the foreign relation of the U.S., 1918. Russia. – T. 2. – Washington, DC, 1918, download: http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1918Russiav02, 16.2.2011, с. 649–651, див.: с. 651.

34 Див. також виклад у розділі 4.в та: там само, с. 650–657.

відомляв, що Сполучені Штати визнали український уряд поки що неофіційно і далі підтримують федеративну єдину велику Росію.[35]

У своїх повідомленнях з Києва Дженкінс змальовував Україну як державу, що поступово стабілізується: вже почали створювати невелику армію, а Київ перетворюється на політичний центр; за ситуацією в місті спостерігають французькі, британські, бельгійські та інші офіцери держав Антанти; діє насамперед австро-угорська агентура й поширюється проавстрійська пропаганда, для підкупу Центральної Ради австро-угорці витрачають мільйони рублів; французькі й британські офіцери начебто працюють над відновленням бойових дій проти Центральних держав за допомогою українських, польських, румунських і чеських частин. Однак Дженкінс згадує й про те, що уряд просякнутий чварами, заздрістю й недовірою, а в країні панують корупція та фінансові негаразди. Найбільшою проблемою він називає нерозв'язаність земельного питання, бо дрібне селянство самовільно захоплює землю, не чекаючи на політичне рішення з Києва. Далі він наголошує, що «всі українці», як і «всі росіяни», позитивно поставляться до інтервенції і що в іншому разі вони будуть залишені на милість Центральних держав.[36]

У другій половині січня Центральна Рада посилила тиск на Антанту з метою домогтися підтримки України.[37] Посли держав Антанти в Яссах повідомляли, що високопоставлені посередники наголошують на тому, що Україна на даний час не в змозі продовжувати війну та вгамовувати прагнення українського народу до миру. Посол Сполучених Штатів підсумовував: «The language of the Ukrainian delegates agrees with the information received from the Allied agents at Kiev showing that the Entente can at present expect no effective help from the Ukraine. All that we can ask of her is to gain time to allow the Allied powers to act for the improvement of the general situation on this front. We again expressed the opinion that the only means of attaining this and consequently of deciding the attitude of the Ukraine in a manner conformable with the interests of our cause is to send to Russia international [force] under the conditions we have indicated. It is well to note that this impression is shared by the Rumanian Government which has also had interviews with the delegates of the Ukrainian government».[38] Після допуску до участі в переговорах у Брест-Литовську української делегації американський посол у Санкт-Петербурзі (а згодом у Москві) рекомендував визнати водночас Фінляндію, Україну, Сибір, Донських козаків і радянський уряд, убачаючи в допуску України до переговорів

35 Там само, с. 655.

36 Держдепартамент одержав це повідомлення лише 2 березня! Пор.: там само, с. 657–660.

37 Див. також: Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, с. 359–369.

38 Пер. ред.: «Свідчення українських делегатів збігаються з інформацією антантівських агентів з Києва в тому, що Антанта на даний час не може розраховувати на фактичну допомогу з боку України. Все, що ми можемо від неї очікувати, – це хіба що виграти час, щоб союзницькі держави змогли вжити заходів для покращення ситуації на цьому фронті. Ми ще раз висловлюємо думку про те, що єдиний шлях до досягнення цієї мети та послідовного формування позиції України в наших інтересах – це відіслати міжнародні війська на запропонованих нами умовах до Росії. Важливо наголосити, що такої думки додержується й румунський уряд, який теж провів перемовини з делегатами від українського уряду». US DoS, Russia, Т. 2, с. 660–663.

відмову більшовиків від претендування на владу на території всієї Росії. США, втім, аж до підписання договору з Україною офіційно виступали за територіальну цілісність територій колишньої Російської імперії і не мали наміру підтримувати автономістські рухи у Східній Європі.[39]

Після підписання Брестського мирного договору між українською Центральною Радою і Центральними державами 9 лютого, після «прохання про допомогу» Центральної Ради та початку інтервенції німецьких військ 18 лютого українські представники перестали висувати ідеї щодо відновлення бойових дій на Східному фронті. Посли держав Антанти ще наприкінці січня передали урядові Центральної Ради відповідні застереження не вдаватися до такого кроку. З наближенням німецьких, а згодом і австро-угорських військ до Києва дипломати держав Антанти втекли звідти до Ростова-на-Дону. Наприкінці березня вони надіслали термінові телеграми до своїх країн про те, що Центральні держави відфільтровують з-поміж російських військовополонених українців, щоб створити з них армію. Крім того, вони наголошували, що більшовицька Росія невдовзі буде оточена ворожими державами й не буде в змозі задовольняти вкрай важливі інтереси держав Антанти, якщо не ввести на її територію війська через Сибір (ішлося насамперед про частини японської армії).[40] Через кілька днів, 2 квітня, вони повідомляли, що Центральні держави розширюватимуть кордони України доти, доки це відповідатиме їхнім інтересам, і що вони планують взяти під свій політичний та економічний контроль увесь Чорноморський регіон. Тож Україна слугує стартовим майданчиком для просування до Персії й Індії, і вони наполягають на якомога швидшій інтервенції, щоб перешкодити Центральним державам у доступі до нового врожаю восени.[41]

Брест-Литовський мирний договір між Центральною Радою і Центральними державами став важким ударом по українському національному русі у Сполучених Штатах: молода держава постала опортуністичною і приязною до Німеччини.[42]

Тим часом у Вашинґтоні почали активніше займатися Україною.[43] Співробітник державного департаменту Френк А. Ґолдер запропонував, наприклад, об'єднати Україну й вивести її в такий спосіб з-під німецького й австро-угорського впливу. Відтак Німеччина втратить прямий торговий шлях до Центральної Азії.

39 Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, с. 359–365.

40 US DoS, Russia, T. 2, с. 663–665, 676–677.

41 Там само, с. 678. Коли війська Центральних держав просувалися на Схід, дипломатичний корпус США втік до Вологди. Френсіс сподівався, що місто не настільки втягнуте у вир революційних подій, а тому посольство матиме там у своєму розпорядженні відносно безпечніші комунікаційні та транспортні засоби; до Вологди він прибув наприкінці лютого; пор.: Z. A. B. Zeman, A Diplomatic History of the First World War. – London, 1971. – C. 298.

42 Manning, The Ukrainians and the United States in World War I, с. 351–354.

43 Серед тих, хто займався українськими питаннями, був і Арчибальд Кері Кулідж, який від квітня 1918 р. зосередив свою увагу на Центральній і Східній Європі; його консультував Френк А. Ґолдер, який на той час опублікував два дослідження, присвячені Україні. Див. обидва тексти, датовані 15 квітня та 1 листопада 1918 р.: NARA, Records of the DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256, M 1107, Roll 13, Nr. 188, F.A. Golder, Ukraine, 15.2.1918; там само, Nr. 189, F.A. Golder, Ukraine. 1.11.1918; там само, M 1107, Roll 35, Nr. 745, Texts of the Ukraine «Peace». Temporary Advance Sheets, Washington 1918.

Наступним кроком має стати українсько-російська федерація, що дасть змогу зміцнити обидві країни і вони стануть рівноцінною противагою Німеччині. Крім того, Крим треба віддати Україні.[44] Втім, ці пропозиції не лягли в основу якихось активних дій. Навпаки, в наступні місяці Сполучені Штати лише спостерігали за розвитком подій в Україні й зосередилися на зборі інформації соціального, економічного та політичного характеру. Лише після розпаду коаліції Центральних держав у жовтні й листопаді поступово почала відновлюватися дискусія з українського питання. Знову активізували свою діяльність на різних політичних рівнях, аж до рівня президента, комітети й окремі особи, які підтримували український національний рух. Вони вимагали офіційного визнання України, щоб покінчити з її економічною ізоляцією та відкрити шлях для допомоги охопленому голодом населенню. Майже до кінця 1920 р. лунали рішучі голоси від різних сторін з вимогою надати військову й дипломатичну допомогу для підтримання громадського порядку в боротьбі проти радянської Росії та Польщі, для підтримання українських управлінських структур і приєднання українських земель Східної Галичини. Проте США і далі стояли на тому, що це «внутрішні справи Росії». Офіційні органи педантично обходили мовчанням вимоги представників української діаспори, щоб не склалося враження, ніби США де-факто визнають українську незалежність.[45]

Сполучені Штати та питання облаштування майбутньої Росії

Відразу після вступу військ Центральних держав на російську територію в лютому й березні 1918 р. розпочалися виснажливі перемовини між представником США в Москві Раймондом Робінсом та Леніним і Троцьким з питань імовірної підтримки Сполученими Штатами в боротьбі з німецьким ворогом. Однак, як констатував Вільсон у своїй ноті з'їздові Рад, США «unhappily not now in a position to render the direct and effective aid it would wish to render».[46] Не маючи ніякої допомоги від Антанти, Ленін виступив за ратифікацію договору, делегати з'їзду прислухалися до нього й підтримали його пропозицію необхідними двома третинами голосів. Посол Френсіс у своїх мемуарах, опублікованих 1921 р., всю провину за продовження війни покладав винятково на Троцького

44 Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, с. 369–372.

45 Див. низку відповідних подань до державного департаменту США: Harvard Libraries, Government Documents, Records of the DoS relating to Internal Affairs of the Ukraine (NARA microfilm publications), Film S 1040/M 1286, Roll 1, Nr. 860e.00, Political Affairs, Nr. 4, Letter of the US-Mission in Berne, 21.11.1918; там само, Nr. 6, American Consulate in Odessa, 21.3.1919; там само, Nr. 7, American Legation Copenhagen, 19.4.1919; там само, Nr. 30, American Legation Copenhagen, 24.2.1929; там само, Nr. 56, Inhuman Blockade strangling a Nation, 1920; там само, Nr. 59, The All-Ukrainian National Council, 13.2.1921; там само, Roll 2: 860e.01, Nr. 14, Memorial addressed to His Excellency, The President of the United States, and to the Senators of the United States and Representatives in Congress; там само, Nr. 21, Letter of The Ukrainian Federation of the United States, 7.8.1919; там само, Nr. 26, Letter of the US High Commission, 15.1.1920.

46 Пер. ред.: «на жаль, тепер не в змозі надати потрібну безпосередню й ефективну допомогу», пор.: Norman E. Saul, War and Revolution. The United States and Russia, 1914–1921. – Lawrence, 2001, с. 240–245.

й Леніна, оскільки в результаті підписаного перемир'я та розпочатих у грудні 1917 р. мирних переговорів армія була деморалізована й відбувалася фактична демобілізація.[47]

Проте питання інтервенції американців у Росію ще не було зняте з порядку денного. Впливові дипломати, серед яких був і добре обізнаний у російських справах військовий аташе при місії Рута й посольстві у Петербурзі генерал Вільям В. Джадсон[48], і далі наполягали на наданні військової підтримки Росії. У березні 1918 р. він висловився за те, щоб відрядити «military mission [...] via Siberia, at once, with ample funds and personnel and with broad discretionary powers, to assist in stirring up and organizing opposition to German activities».[49] Проте такі заклики залишалися поки що без відповіді. Після довгих дискусій з обома європейськими союзниками, Францією й Великою Британією, та всупереч рішучій волі військового департаменту Вільсон на початку липня постановив скерувати війська до Сибіру. Вони мали надати підтримку Чехословацькому легіонові, внаслідок чого мали пожвавитися бойові дії на Східному фронті. Крім того, участь американських військ в інтервенції мала підтримати «білогвардійців» у їхній діяльності, яка заклала б фундамент у побудову небільшовицької «Нової» Росії. Тож Вільсон дав нарешті згоду на десантування 7 тис. американських солдатів і такої ж кількості[50] японських у Владивостоці. Згодом відбулась і висадка військ в Архангельську.[51] Проте інтервенція зазнала невдачі внаслідок поганої координації між державами-учасницями та надто малої кількості залучених військ.[52]

Що стосується першої цілі інтервенції, тобто відновлення Східного фронту, то після закінчення Першої світової війни в Центральній Європі в листопаді 1918 р. це вже не мало ніякого значення. Загалом Вільсон і після закінчення війни в Європі розумів, що США не стануть європейською державою. Сполучені Штати не хотіли долучатися до британської концепції «балансу сил», а тому й далі просували ідею Ліги націй як основного проекту для післявоєнного світу. Ліга націй мала слугувати підтриманню миру в усьому світі, порозумінню між

47 Френсіс покладає провину на Леніна й Троцького також за вбитих і поранених британських, французьких і американських солдатів під час німецького наступу навесні 1918 р. Див. репринтне видання його мемуарів: David R. Francis, Russia from the American Embassy 1916–1918. – New York, 1970, с. 224–225.

48 У грудні Джадсона відкликали з Росії через розбіжності в поглядах із Френсісом і неузгоджену з Вашинґтоном зустріч з Троцьким; 23 січня 1918 р. він вирушив до США: Salzman (Hg.), Russia in War and Revolution, с. 212.

49 Пер. ред.: «військову місію через Сибір, яка, маючи достатньо засобів і особового складу та свободу дій, відразу може взятися за формування й організацію опору діям німців», пор.: Salzman (Hg.), Russia in War and Revolution, с. 239–240, 235–255.

50 Бекетт веде мову про 70 тис. японців, пор.: Ian F. W. Beckett, The Great War. – Harlow, 2007, с. 183.

51 C. J. Lowe – M. L. Dockrill, The Mirage of Power. – Vol. 2, British Foreign Policy 1914–1922. – London – Boston, 2002 (1972), с. 310–320; John Grigg, Lloyd George. War Leader 1916–1918. – London, 2002, с. 560–564.

52 George A. Brinkley, Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920 // Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921, с. 323–351; Victor M. Fic, The Collapse of American Policy in Russia and Siberia, 1918. Wilson's Decision not to Intervene (March–October, 1918). – Boulder – New York, 1995; Saul, War and Revolution.

народами та насамперед сприяти відкритим економічним кордонам й усуненню протекціонізму з боку окремих держав. У такому новому устрої світу мали бути представлені не лише європейські держави-переможниці та Японія, а й більшовицька Росія та демократична Німеччина. Вільсон сподівався, що внаслідок цього Німеччина з більшим розумінням поставиться до нового порядку, а це сприятиме її стабілізації на демократичних засадах. Попри численні упередження щодо Великої Британії, а насамперед через її імперіалізм і наполягання на концепції «балансу сил» на європейському континенті, а також через особисту неприязнь до Ллойд Джорджа Вільсон усвідомлював, що у створені нового повоєнного ладу у світі він залежить від Лондона.[53]

Тож усе зводилося до німецького питання та до того, чи протримаються більшовики в Росії довго при владі. Проте посли союзницьких держав у Яссах навіть після закінчення бойових дій у Західній, Центральній і Південно-Східній Європі не втомлювалися наполягати на негайному відправленні союзницьких військ до Одеси, на захисті Києва й Харкова, на підтримці тих елементів в Україні, які сприяють збереженню порядку, та вимагали змусити німецькі війська підтримати антиреволюційні елементи й не підтримували революційну смуту, торгуючи зброєю. У своєму спільному листі вони звертали увагу на те, що в інакшому разі «later on the use of perhaps larger forces and a regular campaign of several months [will necessitate]».[54] У листі до державного секретаря Сполучених Штатів, надісланому наприкінці 1918 – на початку 1919 р., американський посол у Бухаресті теж вимагав активних дій США в Росії та Україні. За його оцінками, для такої акції вистачить 200 тис. американських солдатів, оскільки на відміну від військових інших держав Антанти російське населення їх краще сприйматиме: «It is my opinion that at the end it will be for our country to free Russia from Bolshevism, the same as she has freed the other nations in Europe from oppression».[55]

Проте ставлення до нації, яка прагне незалежності, було в державному департаменті й далі скептичним. Помічник державного секретаря Олві Оґастус Еді на початку грудня 1918 р. у внутрішній кореспонденції охарактеризував українське питання як «німецький винахід» («Teuton creation»), який вони («the Huns»[56]) спрямовують проти радянської Росії. У своєму листі до голови Українського Національного Комітету Сполучених Штатів у Нью-Йорку Еді наголосив, що США не можуть визнати ні Комітет, ні Українську державу. Американський уряд, мовляв, поки що хоче почекати й подивитися, як стабільний уряд у Росії

53 Cohrs, The Unfinished Peace after World War I, с. 36.

54 *Пер. ред.*: «пізніше може виникнути потреба у відправленні ще більшого контингенту військ і веденні кількамісячної воєнної кампанії», пор.: US DoS, Russia, T. 2, с. 699–700.

55 *Пер. ред.*: «На мою думку, врешті це завдання нашої країни звільнити Росію від більшовизму, так як ми звільнили від гніту інші народи Європи». Пор.: NARA, Records of the DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256, M820, Roll 486, Nr. 860e.00/7, American Minister at Bucharest, 5.1.1919.

56 *Прим. перекладача*: зневажлива назва німців.

вживатиме заходів для встановлення законності й порядку.[57] Протягом 1919 р. така позиція укріпилась іще більше.[58]

Великі проблеми для державного департаменту створювала значна зацікавленість Франції подіями в Україні. Вашинґтон особливо обурило те, що французи, коли Директорія на чолі з Симоном Петлюрою вела війну на два фронти за Східну Галичину з Польщею та проти військ Червоної армії, які наступали з північного сходу, провадили переговори з українцями часто від імені всієї Антанти. Роберт Лензінґ, керівник американської делегації в Парижі, в листі до державного департаменту повідомляв, що українська делегація в Парижі підсунула йому документи, в яких містяться деталі про українсько-французькі переговори в січні й лютому 1919 р. Згідно з викладеною в них інформацією, французькі емісари поряд із іншим хотіли одержати контроль над армією (де-факто верховне командування), залізницею та фінансами. Петлюра, звичайно, не міг повністю пристати на всі ці вимоги й погодився лише на обмежений вплив французів, вимагаючи натомість постачання військового спорядження та надання послуг військових консультантів.[59] США почали дедалі більше віддалятися від колишніх союзників.[60]

Увага Сполучених Штатів до України знову зросла під час українсько-польської війни за Східну Галичину в листопаді 1918 – червні 1919 р. Рада чотирьох, як назвали Вільсона, Ллойд Джорджа, Вітторіо Орландо та Жоржа Клеменсо, в березні 1919 р. постановила запросити до Парижа на переговори про мирний договір навіть українську й польську делегації. Особливо велике обурення викликало у США брутальне поводження польських військових частин з українським цивільним населенням і військовополоненими в 1919 р., внаслідок чого ще більшим стало бажання якомога швидше укласти мир.[61] Переговори й справді почалися 2 квітня, але 13 травня були перервані, так і не досягнувши якогось результату. Проте посли держав Антанти та (західно)українські й польські представники й далі підтримували контакти. Під час польсько-радянської війни 1920–1921 рр. Україна також посідала суттєве місце в американських зовнішньополітичних розрахунках.[62]

57 Harvard Libraries, Government Documents, Records of the DoS relating to Internal Affairs of the Ukraine (NARA microfilm publications), Film S 1040/M 1286, Roll 2, Nr. 860e.01/6a, Letter of A. A. Adee, 16.12.1918.

58 Там само, Nr. 860e.01/14, Memorial addressed to His Excellency, The President of the United States, and to the Senators of the United States and Representatives in Congress; там само, Nr. 16, Ukrainian Democratic Republic. Extraordinary diplomatic Mission in Washington, 8.8.1918. Див. ще один лист українського «посла» у Вашинґтоні від 12 травня 1920 р.: там само, Nr. 34, Ukrainian Mission Washington, 12.3.1920.

59 NARA, Records of the DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256, M 820, Roll 486, Nr. 860e.00/43, Negotiations between the French Government and the Ukrainians, 7.4.1919.

60 Там само, Nr. 860e.00/57, French political efforts in the Ukraine, 11.4.1919.

61 NARA, Records of the DoS, Commission for Negotiation of an Armistice between Poland and the Ukraine, RG 256, M 820, Roll 169, Nr. 181.21401/10, Minutes and Report; там само, Nr. 181.21402/1, Memorandum; там само, M 820, Roll 198, Nr. 183.9 Ukraine/2–19.

62 Jerzy Borzęcki, The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. – New Haven – London, 2008.

Делегація Сполучених Штатів вирушила на переговори до Парижа з низкою рекомендацій щодо незалежності не лише колишніх австро-угорських територій Чехословаччини й Угорщини, а й Польщі та України. Проте Вільсон не зважав на них і далі стояв на позиції відновлення Росії в її колишніх кордонах. На незалежність, на його думку, заслуговувала хіба що Польща.[63] На переговорах з українською делегацією 30 червня 1919 р. Лензінґ заявив, що «the U.S. was not in favor of independence for the Ukrainians but that it was in favor of a single Russia, in which the various portions should have a certain degree of autonomy» («Сполучені Штати не виступають за незалежність для українців, а виступають за єдність Росії, в якій різні частини мають мати певний ступінь автономії»).[64] Впливові співробітники державного департаменту й далі дотримувалися думки, що український національний рух – це винахід австрійської й німецької пропаганди, яку під час війни особливо поширював львівський архієпископ і митрополит Андрей Шептицький.[65] Передчасне визнання російських «окраїнних народів» стане преюдицією для раціонального розв'язання російського питання, а відтак поставить під загрозу можливе об'єднання російської території.[66] В наступні місяці цей підхід ще більш укріпився.

Але відсутність дипломатичного визнання України не перешкодила Сполученим Штатам налагоджувати обережні економічні контакти. До жовтня 1919 р. США поставили до України товари зі своїх ліквідаційних запасів на суму в понад 8,5 млн американських доларів, за які Україна, судячи з усього, розрахувалася частково грошима, а частково іншими товарами, такими як продовольство, спирт та автомобілі. Через протест французів американці припинили постачання лише військової автомобільної техніки.[67] Франк Полк, якому вочевидь була неприємна така торгівля, у листі до прем'єр-міністра Франції Жоржа Клеменсо роз'яснив, у зв'язку з якими обставинами відбувається постачання, навів точні дані про асортимент товарів і де вони на даний час складуються.[68]

63 Warvariv, America and the Ukrainian National Cause, с. 372–380.

64 NARA, Records of the DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256, M 820, Roll 488, Dok.-Nr. 860e.01/7, Mr. Lansing stated to the Ukrainian Delegation that the U.S. was not in favor of independence for the Ukrainians, 30.6.1919.

65 Harvard Libraries, Government Documents, Records of the DoS relating to Internal Affairs of the Ukraine (NARA microfilm publications), Film S 1040/M 1286, Roll 2, Nr. 860e.01/17, Division of Near Eastern Affairs (Russia). Див. також текст інструкції державного департаменту до американського посла в Лондоні з вимогою не розглядати український незалежницький рух як такий, що ґрунтується на етнічних та економічних реаліях, а лише як результат австрійської й німецької пропаганди: там само, Nr. 18. DoS to Embassy London, 8.11.1919. Про роль митрополита Андрея Шептицького див. документи, опубліковані в збірнику: Theophil Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 2. – Philadelphia, 1967, с. 408–453.

66 Там само, Nr. 27, Division of Russian Affairs, 3.2.1920.

67 NARA, Records of the DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256, M 820, Roll 488, Nr. 860e.51/4, US Liquidation Commission. War Departement, 20.10.1919.

68 Це були одяг, ковдри, медичне спорядження та медикаменти, 75 автомобілів марки «Кадилак» і 100 мотоциклів марки «Гарлі-Девідсон». Пор.: там само, Nr. 8, Polk to Clemenceau, 4.12.1919.

Торговельні контакти припинилися лише наприкінці правління Директорії та після захоплення території України військами Червоної армії.[69]

Висновок

Протягом усього періоду від Лютневої революції 1917 р. і до мирних переговорів у Парижі Сполучені Штати робили ставку на єдність російської території з широкою автономією та на стабільний, демократичний, антибільшовицький і прозахідний уряд.[70] Вашинґтон боявся активніших дій на російській території й залишив поле для діяльності Великій Британії та Франції.[71] Сполучені Штати скерували до Сибіру лише невеличкий контингент і довго зволікали з цим рішенням. Навіть після виведення військ Центральних держав з України становище Директорії на чолі з Симоном Петлюрою наприкінці 1918 – на початку 1919 р. здавалося США надто непевним і нестабільним. Американці знову й знову висловлювали побоювання, що Петлюра зблизиться з німцями і створить нову маріонеткову державу під впливом Німеччини.[72]

Майбутня світова наддержава, яка змогла змінити становище на користь союзників і асоційованих членів уже завдяки своїй економічній потужності та відправивши до Європи незначну кількість солдатів, ще не мала наміру виконувати свою роль у структурі міждержавних стосунків після 1918 р. США сподівалися, що на основі Паризьких мирних договорів у світі встановиться такий порядок, який гарантуватиме мир і вільну торгівлю. Представників східноєвропейських національних рухів розчарувало вибіркове застосування права народів на самовизначення, яке вочевидь застосовували лише тоді, коли це було вигідно США. На мирних переговорах у Парижі Вільсон обмежився позицією поміркованого модератора. Колишні російські території, за винятком Польщі, Балтії й Фінляндії, були залишені під більшовицьким впливом. У такий спосіб Сполучені Штати мимоволі допомогли стабілізувати майбутнього смертельного ворога в холодній війні – Радянський Союз. Бо якби вони сприяли дезінтеграційним елементам на російських територіях, то, можливо, зробили б вирішальний внесок у подальше послаблення більшовицької влади та її повалення.

69 Там само, Nr. 6, Paris to DoS, 7.11.1919.

70 На адміністрацію Вільсона в цьому сенсі могли мати вплив і підприємці, такі як, наприклад, Ернест Деніс: NARA, Records of the DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256, M 1107, Roll 46, Nr. 992, Report on Ernest Denis.

71 Harvard Libraries, Government Documents, Records of the DoS relating to Internal Affairs of the Ukraine (NARA microfilm publications), Film S 1040/M 1286, Roll 2, Nr. 860e.01/68, Poole to Secretary of State, 24.3.1922.

72 На чому особливо наголошував посол США у Великій Британії Джон Дейвіс: Harvard Libraries, Government Documents, Records of the DoS relating to Internal Affairs of the Ukraine (NARA microfilm publications), Film S 1040/M 1286, Roll 2, Nr. 860e.01/7, Davis to Secretary of State, 31.1.1919.

4.д Політика Польщі щодо України в 1918–1922 рр.

Бóґдан Мусял

Перед 1914 р. не існувало ні польської, ні української держави. Польські території були поділені між Німеччиною, Австрією та Росією, а українські – між Австрією і Росією. Проте на більшій частині польських і українських територій панувала Російська імперія. За таких обставин варто було сподіватися тісної співпраці між прихильниками, з одного боку, польської, а з другого – української незалежності, а тому однією з мрій польської «іреденти» перед 1914 р. був спільний польсько-український похід на Київ.[1]

Реальність же виявилася набагато складнішою. Перш ніж Польща здобула незалежність 11 листопада 1918 р., відбулася навіть польсько-українська війна. Того дня польська Регентська рада призначила Йозефа Пілсудського «начельніком» (вищий правитель з широкими повноваженнями) відновленої польської держави й доручила йому створити перший незалежний польський уряд. Пілсудський став відтак диктатором і водночас засновником відродженої Польщі. Він до 1922 р., а тоді від 1926 до 1935 р. мав великий вплив на розвиток польської держави, а також на політику щодо України та комуністичної Росії, а тоді Радянського Союзу.

Пілсудський дуже добре знав Росію, тамтешні порядки, великоросійський націоналізм, а також більшовиків.[2] Початок Першої світової війни він вважав шансом для втілення в життя мрії про незалежну Польщу і водночас для ослаблення Росії. Він був переконаний, що Російська імперія, яка, на його думку, була найбільшим ворогом Польщі, у протистоянні з Центральними державами зазнає поразки. А тому він організував польські військові формування (легіони), які виступили на боці держав Четверного союзу у війні з Росією. Воєнні поразки

1 Włodzimierz Suleja, Piłsudski i Petlura // Zbigniew Karpus – Waldemar Rezmer – Emilina Wiszko (Hg.), Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997, с. 113–129.

2 Пілсудський народився 1867 р. і виріс у російській частині розділеної Польщі поблизу Вільни (Вільнюса). Він дуже рано долучився до боротьби за польську незалежність і проти царської імперії, а тому провів кілька років на засланні в Сибіру, після чого його знову арештували і зрештою (1901 р.) він був змушений утікати на Галичину (Південна Польща), яка тоді належала до Австро-Угорщини. Пілсудський був одним із засновників і провідників Польської Соціалістичної Партії (1892 р.). У 1908 р. він почав створювати в Галичині загони польських стрільців, котрі під час майбутньої війни, яку він передбачав, мали воювати на боці Австро-Угорщини проти царської Росії. Пор., зокрема: Włodzimierz Suleja, Józef Piłsudski. – Wrocław, 1995.

російської армії та Лютнева революція 1917 р. вкладалися до його політичної концепції перманентного ослаблення або ж і розгрому Російської імперії.[3]

Події 1917 р., здавалося, проклали шлях не лише до досягнення польської незалежності, а й до автономії багатьох інших народів імперії. Це була концепція, яку Пілсудський пропагував уже протягом 20 років.[4] Утім, Польща спочатку опинилася в ролі об'єкта німецької імперської політики та безпорадного статиста у вервечці подій у Центральній і Східній Європі, в ході більшовицького жовтневого перевороту, російської громадянської війни відразу потому й окупації України Центральними державами. Пілсудського самого в липні 1917 р. арештували німецькі окупаційні власті, оскільки він відмовлявся підпорядкувати очолювані ним легіони Центральним державам. Його утримували під арештом у фортеці в Магдебурзі й звільнили лише в листопаді 1918 р. Коли Польща нарешті здобула самостійність, Російська імперія вже розпалася. Низка народів колишньої царської імперії вже оголосила про свою незалежність: Фінляндія (листопад 1917 р.), Литва і Туркменістан (грудень 1917 р.), Україна (січень 1918 р.), Естонія (лютий 1918 р.), Білорусь (березень 1918 р.), Грузія, Вірменія і Азербайджан (травень 1918 р.) і Латвія (листопад 1918 р.). У самій Росії вирувала кривава громадянська війна та «червоний» і «білий» терор.

Ключ до розв'язання російського питання Пілсудський вбачав у Києві й вважав Україну завдяки її економічному потенціалові (зерно, вугілля, руди та сталь) і кількості мешканців (близько 30 млн) природним союзником відродженої Польщі у боротьбі з Росією. Проте на той час (листопад 1918 р.) Українська Народна Республіка (УНР) боролося з Червоною армією за своє існування. Більшовики на чолі з Леніним не змирилися з незалежністю України й планували її окупувати та радянізувати. Схожі плани більшовики виношували й стосовно інших держав, які виникли на території царської імперії, серед них і Польщі. Спроба в листопаді 1918 р. перебрати владу в Польщі через ради зазнала невдачі завдяки швидко створеним структурам відновленої польської держави. Після того більшовики почали силоміць захоплювати польські та ті території, на які претендувала Польща, щоб встановити на них радянську владу. В результаті розв'язалася польсько-радянська війна, яка добігла кінця лише в жовтні 1920 р.[5]

За два тижні після приходу до влади Пілсудський відрядив до Києва спеціальну місію, яка мала прозондувати можливість військової співпраці з УНР. У січні 1919 р. до Варшави прибули представники з Києва, щоб обговорити суперечливі питання.[6]

Проте наприкінці 1918 р. Польща ще не могла піти на евентуальний польсько-український військовий союз, оскільки не було польської армії, яка могла б прийти на допомогу УНР. У листопаді 1918 р. польські збройні сили

3 Цит за: Andrzej Nowak, Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). – Kraków, 2001, с. 28.

4 Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 30.

5 Пор.: Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 89–97.

6 Suleja, Piłsudski i Petlura, с. 116; Michał Klimecki, Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 // Polska i Ukraina, с. 43–79, 47–48.

налічували близько 6 тис. осіб, хоча їхня кількість швидко зростала. В січні 1919 р. польське військо налічувало близько 110 тис. добровольців – солдатів і офіцерів.[7] Однак проводити перші серйозні військові операції польські війська були в змозі лише навесні 1919 р. Парадоксальним чином свої перші бої польська армія, яка ще перебувала у стані становлення, вела якраз проти України, а саме у Східній Галичині. Через це в січні 1919 р. були перервані й польсько-українські переговори.

Конфлікт довкола Східної Галичини

Східна Галичина після поділу Польщі належала до Австро-Угорщини, і для неї була характерною складна етнічна структура. З-поміж 4,9 млн мешканців майже 3,1 млн становили українці, 1,1 млн – поляки, 620 тис. – євреї та кілька інших дрібніших національностей. Українці становили більшість у сільській місцевості, тоді як міста заселяли переважно поляки та євреї. Через відносно толерантну політику щодо меншин в Австро-Угорщині у Східній Галичині поряд із польськими та єврейськими виникли й діяли також українські партії та організації. Вони виступали за українську автономію й сприяли розвиткові української національної свідомості. Хоча українська інтелігенція розвивалася відносно швидко, більшість численного селянства мало цікавили національні українські питання. Натомість поляки домінували в управлінні, освіті, культурі й економіці поряд з євреями. Львів, найвагоміше місто Східної Галичини, поляки вважали одним із найважливіших польських міст поряд із Краковом і Варшавою.[8]

Центральні держави, насамперед Німеччина, підтримували український націоналізм, аби розіграти цю карту в боротьбі з Росією. У Брест-Литовському мирному договорі, підписаному з Україною, Центральні держави погодилися приєднати до України території, до яких належала й Холмщина, заселена переважно поляками. План, який спочатку тримали в таємниці і який передбачав об'єднання Східної Галичини й Буковини в єдиний коронний край у межах Габсбурзької монархії («протокол про коронний край») виявився бомбою вповільненої дії. Поляки, які наполягали на неподільності Галичини, сприйняли це рішення як несправедливе і антипольське. Відтак польсько-український конфлікт був запрограмований наперед.[9]

Коли восени 1918 р. розпалася Австро-Угорська монархія, польські політики в Галичині готувалися до створення незалежної Польщі, до якої мали належати також Львів і Східна Галичина. Проте західноукраїнські політики та активісти їх випередили й організували в ніч проти 1 листопада путч. Українські військові формування захопили Львів та інші східногалицькі міста й проголосили

7 Robert Potocki, Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999, с. 83.

8 Пор., зокрема: Piotr Eberhard, Przemiany Narodowościowe na Ukrainie XX Wieku. – Warszawa, 1994. – С. 37–66; Torsten Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik: Zu den polnisch-ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923. – Berlin, 2004. – С. 29–40; Timothy Snyder, The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven – London, 2003, с. 122–137.

9 Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik, с. 67–101.

створення Західно-Української Народної Республіки як незалежної української держави. Заскочене зненацька польське населення Львова організувало оборону, в якій брали участь навіть діти, і через кілька днів витіснило українських військових із більшості районів міста.[10] В інших східногалицьких містах за винятком Перемишля, де гору взяли поляки, західні українці мали більше успіху. Невдовзі польські сили здобули перемогу й у низці інших місць у західній частині Східної Галичини. Спроби польської сторони влагодити збройний конфлікт шляхом переговорів зазнали невдачі: перш ніж Польща встигла проголосити свою незалежність, польсько-українська війна була вже в розпалі.

22 листопада 1918 р. польським військам вдалося витіснити українські формування за межі Львова. Втім, до квітня 1919 р. місто перебувало в оточенні та під обстрілом українських частин. Відразу після того, як українців було витіснено з міста, почалися погроми єврейського населення, в ході яких загинуло щонайменше 73 особи; поляки закидали євреям, що під час конфлікту вони підтримували українську сторону. Йшлося насамперед про єврейську міліцію, озброєну українцями.[11]

В ході польсько-української війни польська сторона поступово почала перемагати. Західноукраїнському керівництву не вдалося мобілізувати до війська більшість українського селянства. Селян цікавила насамперед їхня економічна екзистенція. А тому західноукраїнські активісти послуговувалися соціальними гаслами й обіцяли українським селянам роздати землю. Проте, щоб мобілізувати селян до західноукраїнського війська, вони не гребували й засобами тиску та насильства.[12]

Держави Антанти намагалися виступити посередниками в польсько-українському конфлікті й домогтися, щоб він якомога швидше добіг кінця. Важливішою, на їхню думку, була боротьба проти агресивного й злочинного більшовизму. А польсько-українська війна стояла на заваді об'єднанню сил у боротьбі польських і українських військ проти Червоної армії. В лютому 1919 р. за посередництва військової комісії на чолі з французьким генералом Жозефом Бартелемі вдалося досягнути припинення вогню. Крім того, комісія запропонувала укласти перемир'я та провести демаркаційну лінію, за якою польська сторона залишала за собою Львів і територію на південь від нього з нафтовими промислами довкола Борислава. Проте близько 70% східногалицьких територій залишалися за західноукраїнською стороною.[13]

Комісія також дійшла висновку, що Західно-Українська Народна Республіка – нежиттєздатне державне утворення, оскільки східногалицький рух за незалежність представляє лише невеличка група інтелігенції. Щоб перетягнути на свій бік селянство, яке не виявляло інтересу до українських національних питань, західноукраїнські активісти й політики обіцяли їм не лише землю, а й будинки та замки у Львові. Відтак західноукраїнське керівництво втратило

10 Там само, с. 102–134. Див. також виклад у розділі 2.в.

11 Там само, с. 127–156.

12 Там само, с. 176–184; Klimecki, Wojna czy pokój // Polska i Ukraina, с. 43–79, див.: с. 53.

13 Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik, с. 184–196; Klimecki, Wojna czy Pokój, с. 48–57.

контроль над селянськими заворушеннями, які самé й спричинило, стверджувала комісія.[14]

Польська сторона не охоче приставала на запропоновані комісією умови, а українська – їх узагалі відхилила й перервала припинення вогню. 10 березня українські збройні формування розпочали наступ, який через десять днів зазнав невдачі на підступах до Львова. Ця спроба стала поворотним моментом у польсько-українській війні: відтоді ініціативу перехопила польська сторона. В ніч з 14 на 15 квітня польські війська розпочали успішний наступ, унаслідок якого українська артилерія наприкінці квітня припинила обстрілювати Львів. У травні польські війська продовжили наступ і одне за одним захоплювали інші східногалицькі міста, серед них 27 травня і Станіславів (сьогоднішній Івано-Франківськ), де знаходилася штаб-квартира українських властей. Наприкінці травня західноукраїнські війська й органи влади перебували лише в кількох східних округах, які становили невеличку частку від територій, на які вони претендували.[15]

Під тиском Антанти польська сторона наприкінці травня припинила наступ. Було відновлено переговори про перемир'я, які вели представники Києва. Проте західноукраїнська сторона не дотрималася домовленості про припинення вогню і 7 червня несподівано перейшла в наступ, повернувши собі частину території. Це дало змогу польській стороні покласти всю відповідальність за продовження бойових дій на західноукраїнську сторону. Крім того, держави Антанти відрядили до Східної Галичини комісію, яка мала вивчити численні скарги про злочини польської, а також української сторони щодо цивільного населення. Комісія не виявила ніяких доказів польських злочинів, зате виявила злочини з боку української сторони. А ще комісія повідомляла про те, як палко населення вітало польські війська як своїх визволителів, «які відновили законність і порядок на спустошених українськими бандами територіях».[16]

За таких обставин комісія рекомендувала, щоб польські війська взяли під свій контроль усю територію Східної Галичини, а 25 червня 1919 р. Рада міністрів закордонних справ у Парижі дозволила польському урядові відновити наступ у Східній Галичині до встановлення цілковитого контролю над нею. У бойових діях, імовірно, брала участь і армія Галлера, яка була озброєна у Франції й перекинута до Польщі для боротьби з комуністами. Далі Східна Галичина хоч і мала набути статусу автономії в межах польської держави, проте остаточне рішення щодо її статусу залежало від опитування населення.[17]

2 липня польська армія під безпосереднім контролем Пілсудського розпочала вирішальний наступ на західноукраїнські формування й остаточно витіснила їх за межі Східної Галичини. До 18 липня західноукраїнські військові формування (близько 20 тис. осіб) і члени західноукраїнського уряду перейшли

14 Klimecki, Wojna czy pokój, с. 53.

15 Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik, с. 208–218.

16 Там само, с. 215–226, цит. на с. 226.

17 Пор.: там само; Kay Lundgren-Nielsen, The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of Policies of the Great Powers and the Poles. – Odense, 1979, с. 385–387, 395.

Збруч і рушили на ще контрольовану східноукраїнськими військами територію УНР.[18]

Польсько-західноукраїнська війна, яка тривала від листопада 1918 до липня 1919 р., коштувала життя близько 25 тис. солдатів, серед них 10 тис. польських і 15 тис. українських. Втрати серед цивільного населення визначити складно, втім, можна стверджувати, що вони були менші, ніж серед військових. Злочини проти цивільного населення та військовополонених не мали масового характеру.[19] Попри те, ця війна на довгі роки зіпсувала стосунки між поляками й українцями. Після поразки Західно-Української Народної Республіки проблема Східної Галичини для Польщі не зникла, а ще впродовж десятиріч відігравала велику роль у польській внутрішній і зовнішній політиці. І лише Сталін по-своєму розв'язав цю проблему під час Другої світової війни. Він силоміць приєднав Східну Галичину до Радянського Союзу, внаслідок чого польське населення назавжди втратило батьківщину, а українське на багато десятиріч – свободу.

Українська Народна Республіка й Польща

Українська Народна Республіка оголосила про свою цілковиту незалежність іще в січні 1918 р. До неї входили території Східної й Центральної України, які колись належали до царської імперії. На них станом на 1914 р. поживав 31 млн людей, серед них 23,3 млн становили українці (75% загальної кількості населення). 3,1 млн українців проживало на той час у Східній Галичині.[20]

Основним ворогом УНР від самого початку був більшовицький режим, хоча Добровольча армія Денікіна теж виступала проти незалежної України. Російські націоналісти вважали Україну невід'ємною частиною «Великої Росії». Польща теж перебувала під загрозою більшовиків, хоча небезпека ніколи не була такою гострою, як у випадку з Україною. Польща теж мала проблеми з Денікіним і його генералами: вони офіційно хоч і не піддавали сумніву польську незалежність, зате не могли змиритися з претендуванням Польщі на відповідні території.[21]

Пілсудський дуже добре розумів значення українського питання для Польщі й був готовий до компромісів у Східній Галичині. Проте мінімумом для компромісів він вважав належність до Польщі Львова та нафтових промислів у Бориславі.[22] Перші спроби налагодити полько-українські контакти зазнали невдачі через конфлікт у Східній Галичині. До цього додалися ще й бої між польськими й українськими військами на Волині, які розпочалися в січні 1919 р.[23] Волинь, місцевість у північно-західній частині сьогоднішньої України, після

18 Michał Klimecki, Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią. – Warszawa, 2000, c. 257–258; Wehrhahn, Die Westukrainische Volksrepublik, c. 223–234.

19 Michał Klimecki, Ojczyzna dwóch narodów. Polsko-ukraińska wojna o Galicję Wschodnią (1918–1919) // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2010/7–8, c. 2–15, див.: c. 14.

20 Eberhard, Przemiany Narodowościowe na Ukrainie, c. 57–59.

21 Докладно див.: Nowak, Polska i trzy Rosje, c. 104–133.

22 Włodzimierz Suleja, Józef Piłsudski. – Wrocław, 1995, c. 198–199; Klimecki, Wojna czy Pokój, c. 47.

23 Zbigniew Karpus, Ukraiński Sojusznik Polski w Wojnie 1920 roku // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 8/2010. – Nr. 7. – C. 16–33; Савченко В. Двенадцать войн за Украину. – Х.,

поділу Польщі належала до Росії, дві третини її населення становили українці. Польща претендувала на західну частину Волині, а Східна Україна – на Холмщину, яка межує з Волинню.

Бої на Волині тривали до червня 1919 р., до того ж східноукраїнські сили мусили воювати на два фронти: проти Червоної армії на сході та проти польських військ на заході. Попри це, УНР офіційно ніколи не оголошувала війни Польщі, оскільки Симон Петлюра, військовий головнокомандувач, а від лютого 1919 р. також глава уряду, прагнув досягнути з Польщею компромісу. В лютому 1919 р. він марно намагався схилити західних українців, своїх союзників, домовитися з поляками.[24]

Тим часом війська Червоної армії у лютому вже захопили Київ і після того окупували інші частини УНР. У квітні й травні 1919 р. українські війська під командуванням Петлюри перебували лише в східних частинах Волині та Східної Галичини. Ситуація була критична, а тому Петлюра зважився відновити переговори з Польщею. Пілсудський у квітні теж просигналізував про готовність до відновлення переговорів. Вони розпочалися 20 травня в Любліні й уже 24 травня 1919 р. був підписаний договір про перемир'я. За цим договором УНР відмовлялася від претензій на Східну Галичину й визнавала належність волинських територій до Польщі до річки Стрий. Цей договір був капітуляцією перед польськими вимогами, що не дивно з огляду на складне становище УНР, яка боролася за своє існування. Польща натомість визнала українську державу і зобов'язалася надати українцям військову допомогу в боротьбі з більшовиками. Крім того, УНР мала повернути або ж відшкодувати експропрійовану польську власність (здебільшого землю) її власникам.[25]

Однак договір не був ратифікований, бо нове політичне керівництво УНР не погодилося з його умовами. Переговори тривали далі у Львові, доки 16 червня 1919 р. центрально- і східноукраїнська та польська сторони дійшли згоди щодо умов перемир'я та демаркаційної лінії, в основу якої була покладена лінія фронту станом на 1 червня. Але під тиском західноукраїнського керівництва і ця домовленість не була визнана, оскільки воно втрачало переважну більшість територій, на які претендувало. Водночас західноукраїнське керівництво покладало великі сподівання на успішність наступу західноукраїнських військ, що саме тривав. Проте на Волинському фронті сторони додержувалися перемир'я.[26]

Припинення існування Західно-Української Народної Республіки та надзвичайно складне становище УНР змусили її керівництво відновити перервані в червні переговори з Польщею. 19 липня до Дембліна прибула делегація УНР, яка вибачилася за недодержання домовленості від 16 червня і заявила, що Україна бажає налагодити дружні стосунки з Польщею та хоче разом боротися проти радянської Росії. Крім того, делегація запропонувала «цивілізоване» розв'язання

2006, див.: Глава восьмая: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html, 6.1.2011; Савченко пише, що перші збройні зіткнення на Волині сталися ще в листопаді 1918 р.

24 Potocki, Idea restytucji, с. 44–49; Савченко В. Двенадцать войн за Украину... див.: Глава восьмая.

25 Пор., зокрема: Potocki, Idea restytucji, с. 43–44.

26 Там само, с. 44–45; Karpus, Ukraiński sojusznik, с. 16.

східногалицького питання. Пілсудський, як і раніше, підтримував ідею польсько-української співпраці, а тому 10 серпня в Дембліні відновилися переговори про укладення перемир'я, яке було підписане 1 вересня 1919 р. Договір передбачав проведення демаркаційної лінії вздовж Збруча, а також створення нейтральної зони на схід від нього. У разі вступу в цю зону військ Червоної армії, польські війська мають виступити проти них. Крім того, були звільнені українські й польські військовополонені.[27]

Договір ураховував усі польські вимоги та не зобов'язував Польщу надавати Україні військову й політичну допомогу. Попри це договір став поворотним моментом у польсько-східноукраїнських стосунках. Після того як польсько-українські суперечки владналися на користь Польщі, Пілсудський зробив ставку на незалежну Україну на чолі з Петлюрою.[28] З польського погляду незалежна Україна, яка не піддає сумнівові територіальні претензії Польщі у Східній Галичині й на Волині, була стратегічним союзником у протистоянні з комуністами, а також великоросійськими націоналістами.

Проте військова потужність нових союзників була незначною, оскільки УНР на той час була за крок до занепаду. На її території боролися за владу Червона армія і Добровольча армія Денікіна. 1 вересня Денікін вступив у Київ і окупував інші українські території, тоді як його основні сили просувалися до Москви. Становище Петлюри і його військ у вересні 1919 р. було таким драматичним, що він навіть звернувся до Леніна з проханням про допомогу в боротьбі з Добровольчою армією, якій він 11 вересня оголосив війну. Зазнавши поразки під Орлом армія Денікіна почала відступати. В листопаді й грудні Червона армія окупувала майже всю Україну, а рештки східноукраїнських військ утекли до Польщі.

Саме в цей час у Польщі викристалізовувалася нова політика щодо України, внаслідок якої Польща взяла на себе роль гаранта української державності. В жовтні 1919 р. Польща розпочала таємні переговори про перемир'я з московським режимом. Однією з найважливіших умов, які висував Пілсудський, було «припинення нападів на Петлюру».[29] Однак це б означало визнання Москвою незалежної України, на що Ленін і його соратники не хотіли йти. 14 листопада політбюро погодилося з польськими умовами для підписання перемир'я за винятком пункту про припинення збройної боротьби проти Петлюри. Цей пункт треба відхилити й звернути увагу на те, «що з Петлюрою ведуться окремі переговори, а тому наші відносини з ним ми не можемо ставити в залежність від третьої сторони».[30]

Умова щодо Петлюри була одним із трьох пунктів, за допомогою яких Пілсудський хотів перевірити щирість запевнень більшовиків у бажанні під-

27 Potocki, Idea restytucji, с. 45–49.

28 Там само.

29 Докладно про перебіг цих таємних переговорів див.: Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 378–397, цит. на с. 387. Їх довелося тримати в таємниці, оскільки держави Антанти, від яких залежали поляки, на той час відкидали будь-які переговори з більшовиками.

30 РГАСПИ, Ф. 17, оп. 3, д. 38, Протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 14.11.1919 р., пункт 4, л. 2.

писати перемир'я, а за ним і мирний договір.[31] Одержавши негативну відповідь на питання щодо Петлюри, Пілсудський 26 листопада доручив поінформувати радянську сторону про те, що «він не вестиме ніяких переговорів у справі Петлюри. Він заявляє, що, беручи до уваги польські інтереси, він не може допустити розгрому Петлюри. А тому він захищатиме Петлюру силою зброї, якщо той опиниться під загрозою».[32] Це було оголошенням війни через українське питання. Хоча польсько-українська війна почалася навесні 1919 р., від літа на фронті було відносно спокійно. Відкрита погроза Пілсудського, звичайно, не могла змусити війська Червоної армії припинити окупацію України. В грудні вони захопили Київ, а до кінця року майже всю Східну і Центральну Україну. Після цього Пілсудський перервав таємні переговори з російськими комуністами й остаточно став на шлях війни проти Червоної армії.[33]

Польська розвідка ще влітку 1919 р. повідомляла, що російські комуністи мають намір вдертися в Польщу. Невдовзі ці повідомлення підтвердили інші розвідувальні дані про підготовку більшовиків до війни з Польщею. Після того як більшовики одержали перемогу в громадянській війні, вони дійсно почали готуватися до великого наступу на польському фронті. Від січня 1920 р. Червона армія зосереджувала свої війська в районі Смоленська, звідки мав розпочатися основний наступ у напрямку Варшави й далі до німецького кордону, який був властивою метою операції.[34]

Проте польське військове керівництво від самого початку мало докладну інформацію про підготовку наступу більшовиків. Так, польським криптологам іще влітку 1919 р. вдалося підібрати ключ до радянських радіошифрів. Відтоді польська розвідка перехоплювала й без проблем розшифровувала тисячі зашифрованих телеграм, які відсилали окремі частини Червоної армії. Тож польське військове керівництво було дуже добре поінформоване про стан Червоної армії, про перебіг бойових дій на фронтах громадянської війни та про перекидання й зосередження військ перед запланованими операціями.[35]

На початку грудня 1919 р. Петлюра з рештою своїх військ (близько 8 тис. осіб) перейшов польську лінію фронту. Близько 2 тис. українських солдатів залишилися на окупованій Червоною армією території України, щоб вести партизанську боротьбу. Польські власті спочатку роззброїли й інтернували українських солдатів і офіцерів. Проте в січні 1920 р. польське військове міністерство видало розпорядження про те, що українські солдати й офіцери більше не вважаються інтернованими чи військовополоненими, а вважаються «військовими добровольцями іноземного громадянства».[36]

---

31 Два інших пункти передбачали: припинення більшовицької агітації в польських військах і встановлення нейтральної зони на глибину в десять кілометрів на схід від польсько-більшовицької лінії фронту, яка мала стати демаркаційною лінією. Пор.: Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 386–387.

32 Цит. за: Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 394.

33 Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 396–397.

34 Там само; Bogdan Musial, Kampfplatz Deutschland. Stalins Kriegspläne gegen den Westen. – Berlin, 2008. – С. 32–40.

35 Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 39–40.

36 Karpus, Ukraiński sojusznik, с. 17.

Це рішення виникло у зв'язку з польсько-українськими переговорами про союзницькі стосунки, які почалися в листопаді 1919 р. 2 грудня 1919 р. представники східноукраїнського уряду передали польській стороні заяву, в якій ішлося про те, що він визнає теперішню польсько-українську демаркаційну лінію зі Східною Галичиною та частинами Волині як лінію кордону.[37] Польська сторона радо сприйняла такі поступки, враховуючи те, що Вища Рада в Парижі 21 листопада 1919 р. надала Польщі у Східній Галичині лише обмежений у часі мандат (25 років). Після того мав бути організований референдум про статус Східної Галичини.[38]

Натомість українська сторона очікувала визнання Української Народної Республіки як незалежної держави, матеріальної допомоги для української армії та звільнення українських інтернованих і військовополонених. Крім того, польська сторона мала дозволити безперешкодний транзит через свою територію військових вантажів і солдатів української армії.[39]

Союз з Польщею уряд УНР вважав останнім шансом, аби зберегти українську державність. У скрутному становищі він був ладний іти Польщі на всі поступки, оскільки на карту було поставлене самé існування української держави. Українські східногалицькі політики й активісти, які й далі вбачали в Польщі свого основного ворога, засудили ці поступки. Вони покинули Українську дипломатичну місію та оприлюднили свій протест проти заяви від 2 грудня.[40] Це спричинило остаточний розрив між західноукраїнськими й українськими провідниками, проте водночас полегшило польсько-українське порозуміння. Переговори зводилися до укладення тісного військового й політичного альянсу. В лютому 1920 р. почалося формування українських військових підрозділів на польській території. До 25 квітня 1920 р. було сформовано дві українські дивізії: 2-гу стрілецьку дивізію чисельністю майже 4 тис. бійців і 6-ту стрілецьку дивізію чисельністю понад 2100 бійців. Це були українські добровольці, переважно колишні інтерновані й полонені.[41]

Від кінця 1919 – початку 1920 р. Україна в політично-стратегічних планах Пілсудського щодо радянської Росії відігравала ключову роль. Відокремлення України від Росії, байдуже якої, «червоної» чи «білої», завдяки економічному значенню України надовго ослабить Росію. Без українського зерна, вугілля, руд і сталі радянська Росія не буде такою небезпечною для Польщі та її сусідів. Пілсудський знав, що Москва не готова до мирного співіснування, і сподівався, що польсько-український альянс, у якому Польща відіграватиме домінантну роль, триматиме агресивний більшовицький режим у шорах. До табору противників союзницьких планів Пілсудського належали не лише західноукраїнські

37 Klimecki, Wojna czy Pokój, c. 66–67. У заяві йшлося також про те, що земельна реформа, яка стосуватиметься польських землевласників в Україні, відбудеться лише після ухвалення відповідного закону в демократично обраному парламенті. Наразі ж обидва уряди мають видати розпорядження, які захистять права польських землевласників: там само.

38 Caroline Milow, Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. – Wiesbaden, 2002. – C. 350–355; Werhahn, Die Westukrainische Volksrepublik, c. 248.

39 Klimecki, Wojna czy Pokój, c. 66–67.

40 Там само, c. 67–68; Potocki, Idea restytucji, c. 49–51.

41 Karpus, Ukraiński sojusznik, c. 18–21.

активісти й політики. Його плани наштовхнулися на часткове нерозуміння й у самій Польщі, насамперед у середовищі націонал-демократів.[42]

Насправді ж навесні 1920 р. можливості для дій у Пілсудського були обмежені. Він і його військові керівники мали інформацію про підготовку більшовиків до великого вирішального наступу проти Польщі й знали, що їм ішлося не про кордон, а загалом про знищення відновленої через 120 років польської держави. Держави Антанти, насамперед Велика Британія, вже змирилися з існуванням більшовицького режиму та шукали компромісу з Леніним. Вони не погоджувалися на ведення наступальної війни проти Москви, оскільки недооцінювали ідеологічно зумовлену експансію та злочинний потенціал комуністів у Москві.[43] Єдиний вихід із такої ситуації Пілсудський убачав у спробі відновлення української державності та формуванні польсько-українського союзу. Він вважав, що сидіти й чекати на наступ більшовиків у якийсь вигідний для них момент – безвідповідально й надзвичайно небезпечно.[44] А тому він зважився на втечу вперед.

Готуючись до остаточної битви з Леніним, Пілсудський намагався знайти порозуміння й з російськими антибільшовицькими силами, які були б готові співпрацювати з Польщею. Пілсудський вів переговори насамперед з Борисом Савінковим, колишнім революціонером і російським політиком, який рішуче виступав за польсько-російський альянс у боротьбі з більшовиками.[45] Втім, на відміну від польсько-українських переговорів польсько-російські закінчилися нічим.

21 квітня 1920 р. представник польського уряду та Української Народної Республіки підписали союзницький договір. Останній визнавав право України на незалежність і Директорію як її уряд. Україна відмовлялася від Східної Галичини й частин Волині та Поділля. Питання земельної реформи мали вирішити установчі збори. До того часу права польських землевласників мали врегульовуватися на основі окремих домовленостей. Усі меншини одержували в Україні рівні права.

Інтегральною частиною договору була домовленість про польсько-український військовий союз і підпорядкування українських військ польському командуванню. Проте було також передбачено, що українські війська перейдуть під українське командування, щойно дозволятимуть це зробити успішність операції та оперативні умови. Український уряд набув права створювати на звільнених українських територіях управлінські органи. Витрати на спорядження українського війська та забезпечення польських і українських частин, які воюватимуть на території України, були покладені на український уряд.[46]

---

42 Докладно див.: Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 559–583.

43 Там само, 426–429; Richard H. Ullman, Anglo-Soviet Relations, 1917–1921. – Bd. 2. – Princeton, 1968, с. 317–332.

44 Klimecki, Wojna czy Pokój, с. 71.

45 Докладно див.: Nowak, Polska i trzy Rosje, с. 458–501. 27 березня 1920 р. Савінков у листі до Пілсудського закликав його до дій, бо лише успішні дії змінять несприятливий політичний клімат паралічу на Заході з огляду на більшовицьку загрозу. Якщо Пілсудський з польським військом прорветься до Смоленська, це продемонструє російським еміграційним колам та антибільшовицьким силам у Росії, що лише союз із Польщею може принести успіх, стверджував Савінков: там само, с. 480–481.

46 Klimecki, Wojna czy Pokój, с. 71–73; Potocki, Idea restytucji, с. 57–63.

Польські історики єдині в тому, що залучення до договору пункту про права польських землевласників, майно яких було розподілене між селянами 1918 р., було політичною помилкою. Це лише полегшило більшовикам вести антипольську пропаганду.[47] Хоча територіальні поступки полякам були для українців надзвичайно болючими, в Петлюри та уряду УНР не було іншого вибору. Ще 15 березня 1920 р. Петлюра писав до Ісаака Мазепи, голови Директорії, про те, що «Польща має намір нас визволити, за певну ціну, звичайно, – за п'ять повітів на Волині [...]. Хай там як, але без цього чи якогось іншого порозуміння з Польщею ми не відновимо нашої державності».[48]

«Київська операція»: спроба відновлення української державності

17 квітня 1920 р., за кілька днів до підписання польсько-українського договору, Пілсудський віддав наказ про наступ на війська Червоної армії, зосереджені в Україні[49], хоча польські війська значно поступалися і кількістю, і озброєнням більшовицькій армії. Передусім польська армія не мала жодних резервів. Польща не могла дозволити собі вести довгу війну за жодних обставин.

25 квітня 1920 р. на південному (українському) фронті польське військо цілком несподівано для більшовиків атакувало частини Червоної армії. Стратегічна мета «Київської операції» полягала в тому, щоб відкинути червоні частини за Дніпро й допомогти урядові УНР відновити свою владу та сформувати нові військові підрозділи, які стали б у пригоді польській армії в боротьбі з радянською Росією. Наступ на північній ділянці, де Червона армія сконцентрувала свої сили для наступу на Польщу, мав відбутися пізніше.[50]

Польські війська вже 7 травня увійшли в Київ і на схід від міста перейшли Дніпро. Лінія фронту проходила від Чорнобиля (на північ від Києва) вздовж Дніпра до Трипілля (на південь від Києва) і звідти західніше Дніпра в південно-західному напрямку до Володарки (на схід від Білої Церкви). На цій лінії польські війська зупинилися, не переслідуючи далі розгромлені й деморалізовані частини Червоної армії. Окупація всієї України не стояла на порядку денному, чисельність польських військ була для цього недостатньою.[51]

У бойових діях на польському боці брали участь сформовані перед тим українські частини. До них додалася ще велика кількість українських партизанів і повстанців, які атакували більшовицьких активістів і функціонерів, а також частини Червоної армії під час їхнього відступу. 26 квітня Пілсудський звернувсь із закликом до українського народу та запевнив, що польські війська перебуватимуть на українській території лише доти, доки законний український уряд не візьме владу в свої руки, а українська армія не буде в змозі сама захищати свою батьківщину. Директорія теж звернулась із закликом і оголо-

47 Potocki, Idea restytucji, c. 58.

48 Цит. за: Potocki, Idea restytucji, c. 55.

49 Klimecki, Wojna czy Pokój, c. 71.

50 Musial, Kampfplatz Deutschland, c. 39–42.

51 Там само; докладно див.: Norman Davies, White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919–1920 and the 'Miracle on the Vistula'. – London, 2003, c. 105–129.

сила, що польські війська прийшли до України як союзники в боротьбі проти спільного ворога.[52]

Проте прихід польських військ не викликав шаленого ентузіазму серед українського селянства, яке відреагувало на нього радше стримано. Керівництву УНР також не вдалося мобілізувати широкі верстви населення. Польські повідомлення свідчили про розчарування з цього приводу й сходилися на тому, що хоча спротив більшовицькій владі й існував, однак партизанські та повстанські групи мали характер локальної міліції. Це не був рух, який мислив національно-державними категоріями, хоча майже всі повстанці боролися під гаслом незалежності й антибільшовизму. Цей рух прагнув радше вигнати або ж знищити більшовиків, не дозволяти реквізовувати зерно й інше продовольство, а також мобілізовувати чоловіків.[53] Проте вирішальним фактором у тому, чому українське керівництво не сформувало стабільних структур влади, був брак часу, бо польська окупація української території на захід від Дніпра була короткотривалою.[54]

Радянське політичне та військове керівництво після несподіваного наступу польської армії не впало в паніку. Воно пришвидшеними темпами почало перекидати війська на білоруську ділянку (Західний фронт), аби все-таки здійснити запланований наступ. 14 травня Червона армія розпочала наступ, який невдовзі зупинили частини польської армії. Натомість на українській ділянці польсько-радянського фронту підрозділи Червоної армії мали більше успіху. В червні вони змусили польські частини відступити з Києва. До кінця червня польські війська разом зі своїми українськими союзниками відійшли майже на початкові позиції, на яких вони перебували 25 квітня.[55]

Свій тепер уже успішний наступ на Західному фронті Червона армія розпочала 4 липня. Радянські частини знову перейшли в наступ і на Південно-західному фронті (українська ділянка), який також був успішним. До середини серпня вони захопили великі частини Східної Галичини й Волині та дійшли до Львова, тоді як війська Західного фронту прорвалися аж до Варшави. Остаточний розгром Польщі, здавалося, не за горами. Втім, 16 серпня польські частини розпочали успішний контрнаступ, і тріумфальний похід Червоної армії на Захід за кілька днів перетворився на панічну втечу. З великими втратами мусили відступати також і частини Південно-західного фронту, які діяли на українській ділянці фронту.[56]

До кінця жовтня польські війська захопили Молодечно, Пінськ і Ліду (в сьогоднішній Білорусі) та звільнили від Червоної армії Східну Галичину й велику територію Волині. Більшовицькі війська перейшли Збруч. У боях брали участь і українські частини.[57]

52 Potocki, Idea restytucji, с. 66–84.

53 Там само.

54 Докладно див.: там само, с. 84–100.

55 Musial, Kampfplatz Deutschland, с. 42–56.

56 Там само.

57 Там само.

18 жовтня польські війська припинили наступ, оскільки 12 жовтня 1920 р. радянська Росія і Польща на переговорах у Ризі домовилися про перемир'я та проведення демаркаційної лінії. Після цього в Ризі розпочалися мирні переговори, які завершилися підписанням договору 18 березня 1921 р. мирний договір врегульовував питання польсько-радянського кордону.[58] Обидві сторони зобов'язувалися ще під час підписання договору про перемир'я не підтримувати «жодних іноземних воєнних операцій один проти одного». Це означало, що Польща мала розірвати військовий союз з Українською Народною Республікою, підписаний у квітні 1920 р., що вона й зробила. Польська влада видала розпорядження про те, що всі непольські військові формування до 2 листопада 1920 р. мають залишити територію польської держави. Після цього всі українські частини залишили територію, яка згідно з договором про перемир'я переходила до Польщі, і перейшли в регіони, які ще протягом короткого часу були окуповані польськими військами. Там українські частини мали намір продовжувати свою боротьбу проти Червоної армії.[59]

На початку листопада українська армія налічувала близько 40 тис. осіб, серед них 10 500 боєздатних солдатів і офіцерів. Після нетривалого і безнадійного бою 21 листопада рештки військ та урядовців УНР знову перейшли Збруч. Після того польські власті роззброїли й інтернували загалом 20 тис. осіб: серед них були не лише солдати й офіцери, а й службовці, жінки і діти. В лютому 1921 р. на польській території перебувало близько 15 500 інтернованих громадян УНР. Симон Петлюра разом з урядом перебував у Тарнові, солдати й офіцери – в кількох таборах для інтернованих.[60] У наступні місяці й роки кількість інтернованих українців ішла на спад. Вони знаходили собі в Польщі роботу, виїздили до інших країн або поверталися в більшовицьку, а згодом радянську Україну. До кінця 1923 р. їхня кількість зменшилася до приблизно 3100 осіб. 30 вересня 1924 р. були закриті останні табори для інтернованих українців.[61] Петлюрі наприкінці 1923 р. довелося покинути Польщу й емігрувати до Парижа, де в травні 1926 р. на нього був учинений замах.[62]

Так закінчився нерівний польсько-український альянс, укладений у квітні 1920 р., а ідея незалежної України втратила шанс зреалізуватися протягом наступних 70 років. Проте українське питання впливало на польську внутрішню й зовнішню політику ще до 1939 р. Радянський режим інструменталізував східногалицьку українську «іреденту» проти Польщі та висував претензії на Східну Галичину під приводом об'єднання українського народу в єдиній державі. Цієї мети Сталін досягнув восени 1939 р. за німецькою допомогою («пакт Гітлера і Сталіна»).

58 Там само.

59 Karpus, Ukraiński sojusznik, c. 25–26.

60 Там само, c. 26–33; Potocki, Idea restytucji, c. 107–108, 146–158, 183–188.

61 Karpus, Ukraiński sojusznik, c. 26–33; Potocki, Idea restytucji, c. 183–188.

62 Waldemar Rezmer, Symon Petlura (22 V 1879–25 V 1926) Szkic biograficzny // Polska i Ukraina, c. 151–161; Вішка Е. Симон Петлюра в Польщі і Франції (1920–1926) // Polska i Ukraina, c. 163–175; Włodzimierz Suleja, Piłsudski i Petlura // Polska i Ukraina, c. 113–129.

4.е Екскурс: Політика Швейцарії щодо України в 1918 р.

Вольфрам Дорнік, Петер Ліб

У цьому дослідженні досі йшлося про політику великих держав чи, як у випадку з Польщею, сусідньої держави щодо України під час Першої світової війни. Швейцарська конфедерація відрізнялася від цих держав у багатьох аспектах. По-перше, це була маленька країна, розташована в центрі Альп, по-друге, віддалена від України на тисячі кілометрів, і по-третє, під час Першої світової війни вона була нейтральною державою. Тож у переліку пріоритетів швейцарської зовнішньої й економічної політики Україна відповідно посідала відносно незначне місце. Втім, це не означає, що Швейцарія не мала жодного інтересу до нової держави на Сході Європи, що має засвідчити й цей екскурс.[1]

Що довше тривала Перша світова війна, то складнішим ставало становище Швейцарії.[2] Після вступу у війну Італії 1915 р. вона повністю опинилася в оточенні країн, які брали участь у війні. Хоча Швейцарія безпосередньо не вела бойових дій, війна мала чималий негативний вплив на її економіку, політику та суспільство. Швейцарські соціал-демократи, подібно до німецьких, уклали на початку війни «громадянський мир» із буржуазними партіями, який лише почасти зменшив внутрішньополітичну напругу. На ментальному рівні так і не вдалося ліквідувати так званий «Рестіґрабен», тобто мовний кордон між німецько- і франкомовним населенням. Мешканці німецької Швейцарії, з одного боку, та мешканці Романдії, тобто французької Швейцарії, з іншого,

1 Про політику Швейцарії щодо України в 1918–1922 рр. поки що немає окремого дослідження, а опублікована лише збірка документів з 1990-х рр., які лягли в основу виставки, приуроченої до п'ятої річниці встановлення дипломатичних стосунків між обома країнами. Пор.: Schweiz – Ukraine 1917–1922. Ausstellung von Dokumenten 26. Februar–17. März 1997. – Bern, 1998. У вагомому дослідженні Петера Коллмера українсько-швейцарські стосунки висвітлені лише рудиментарно: Peter Collmer, Die Schweiz und das Russische Reich 1848–1919. Geschichte einer europäischen Verflechtung. – Zürich, 2004. – С. 389–568, див. насамперед: с. 564–565. Дякуємо пані Барбарі Реґіні Мунвюлер і панові Марко Зіґґу з Військової академії при Вищій технічній школі в Цюріху за цінні поради під час написання цього розділу.

2 Загалом про Швейцарію під час Першої світової війни див., зокрема: Markus Furrer – Kurt Messmer – Bruno H. Weder – Béatrice Ziegler. Die Schweiz im kurzen 20. Jahrhundert. 1914 bis 1989 – mit Blick auf die Gegenwart. – Zürich, 2008, с. 27–49; Joseph Hardegger – Markus Bolliger – Franz Ehrler – Heinz Kläy – Peter Stettler. Das Werden der modernen Schweiz. Quellen, Illustrationen und andere Materialien zur Schweizergeschichte. – Bd. 2: Die Schweiz im 20. Jahrhundert (1914 – Gegenwart). – Luzern, 1989, с. 9–46; Historisches Lexikon der Schweiz (HLS), http://www.hls-dhs-dss.ch/,1.3.2011 10:55; Max Mittler, Der Weg zum Ersten Weltkrieg. Wie neutral war die Schweiz? Kleinstaat und europäischer Imperialismus. – Zürich, 2003, с. 595–882.

симпатизували протилежним сторонам у війні. Проте складнішою проблемою виявилося стрімке погіршення економічної ситуації, спад у вже тоді відносно сильному туристичному секторі та, як наслідок, зростання безробіття. Тоді як на початку війни в соціал-демократичній партії першу скрипку грали помірковані демократичні представники, то з розвитком подій на фронтах і зрештою під непрямим впливом емігранта Володимира Ульянова, на псевдо Ленін, дедалі гучнішими ставали голоси революційних течій, які сповідували принципи класової боротьби. За таких обставин соціал-демократія радикалізувалася, у червні 1917 р. вона де-факто відступила від принципів «громадянського миру» і вийшла з політичного дискурсу. Революційні зміни за кордоном теж залишали свій відбиток на швейцарській політиці. Насамперед переворот російських більшовиків у жовтні й листопаді 1917 р. та січневі страйки 1918 р. в Австро-Угорщині й Німеччині ще більше підігріли настрої у Швейцарії. Невдоволення громадян через зростання цін і незадовільний рівень забезпечення населення тоді, коли економіка заробляла на війні, сягнуло свого апогею в ході генерального страйку в листопаді 1918 р. Страйкарі вимагали запровадження 48-годинного робочого тижня, виборів до Національної ради за пропорційною системою, права голосу для жінок, загальної трудової повинності, реформування армії, гарантування забезпечення продуктами харчування, забезпечення непрацездатних та інвалідів, запровадження монополії на експорт і скорочення державного боргу через запровадження податку на майно. Генеральний страйк хоч і був придушений військовою силою, проте ознаменував вагому віху в історії Швейцарії, оскільки в його результаті стався глибокий розкол між соціал-демократами та буржуазними партіями.[3]

Ще до початку війни Федеральна рада (швейцарський уряд) видала розпорядження про приведення в бойову готовність збройних сил, здійснила перші військові й економічні підготовчі роботи та оголосила державам – підписантам Акту про нейтралітет 1815 р. та іншим державам про свій намір «у жодний спосіб не відступати від нейтралітету».[4] 3 серпня була оголошена загальна мобілізація. Однак чому Швейцарія під час Першої світової війни не брала безпосередньої участі в бойових діях, залежало не лише від цієї заяви[5], а й від низки інших причин: ані Антанта, ані Центральні держави у військово-стратегічному чи

3 Про генеральний страйк див.: Daniel M. Frey. Vor der Revolution? Ordnungsdienst-Einsatz der Armee während des Landesstreiks in Zürich. – Zürich, 1998; Willi Gautschi. Der Landesstreik 1918. – Zürich, 1968; Willi Gautschi. Dokumente zum Landesstreik 1918. – Zürich, 1988; Christian Koller, Ladehemmungen. Streiks in der schweizerischen Rüstungsindustrie in den beiden Weltkriegen // Valentin Groebner – Sébastien Guex – Jakob Tanner (Hg.). Kriegswirtschaft und Wirtschaftskriege. Economie de guerre et guerres économiques. – Zürich, 2008, с. 213–229; Mittler, Der Weg zum Ersten Weltkrieg, с. 860–882.

4 Цит. за: Edgar Bonjour, Geschichte der schweizerischen Neutralität. Kurzfassung. – Basel – Stuttgart, 1978, с. 73.

5 Щодо питання швейцарського нейтралітету та зовнішньої політики під час Першої світової війни див.: там само, с. 73–79; Alois Kiklin – Hans Haug – Raymond Probst (Hg.), Neues Handbuch der schweizerischen Aussenpolitik. – Bern – Stuttgart – Wien, 1992; Mittler, Der Weg zum Ersten Weltkrieg, с. 628–652; Paul Widmer, Schweizer Aussenpolitik und Diplomatie. Von Pictet de Rochemont bis Edouard Brunner. – Zürich, 2003.

військово-економічному сенсі не були безпосередньо зацікавлені в Альпійській республіці.[6] Ставлення франкомовної частини Швейцарії та насамперед соціал-демократів до швейцарської армії та передусім до її пронімецького генерала Ульріха Вілле було досить-таки суперечливим. Попри те, армія завдяки порівняно сучасному оснащенню була переконливою перешкодою для потенційних агресорів.[7] Перекидання військ через швейцарську територію, а про її окупацію годі й казати, і так не мало жодного сенсу для протиборчих сторін, а крім того, вони були зацікавлені в Швейцарії як нейтральному місці для проведення більш-менш таємних мирних перемовин.[8] Крім того, від військової інтервенції до Швейцарії втримувалися насамперед Центральні держави через серйозні економічні міркування, оскільки вона експортувала товари, які на власному ринку були лише почасти доступні.[9]

Ведучи перемовини з двома протиборчими таборами та підтримуючи добрі контакти з державами, які не брали участь у війні, Швейцарія, попри численні обмеження, змогла забезпечувати сировину для власних потреб. Проте становище із забезпеченням населення продовольством, як і в багатьох інших європейських державах, було критичним. Швейцарія ще до 1914 р. залежала від постачання продуктів харчування з-за кордону, а під час війни експортувала зерно насамперед із США й Росії. Проте й ці джерела значно виснажилися через відсутність доступу до моря, вступ Сполучених Штатів у війну та перекриті торговельні шляхи до Росії. Дрібне, обмежене топографічними умовами швейцарське сільське господарство не було в змозі компенсувати цей брак. Крім того, виробництво сільськогосподарської, а також промислової продукції зменшувалось унаслідок мобілізації до війська зайнятих у ньому працівників. Тож Швейцарії довелося шукати доступу до інших джерел постачання продуктів харчування. За таких умов департамент сільського господарства наприкінці 1917 – на початку 1918 р. вперше зосередив свою увагу на імпортуванні зерна з півдня Росії. Після підписання першого мирного договору в Брест-Литовську

6 Про загрозливі сценарії розвитку подій для Швейцарії в ході Першої світової війни див.: Mittler, Der Weg zum Ersten Weltkrieg, с. 719–748.

7 Ганс Рудольф Фурер у своєму надрукованому габілітаційному дослідженні представив докладний військово-історичний аналіз швейцарської армії в період Першої світової війни: Hans Rudolf Fuhrer, Die Schweizer Armee im Ersten Weltkrieg. Bedrohung, Landesverteidigung und Landesbefestigung. – Zürich, 2001. Про непозбавлені суперечностей пронімецькі настрої великої частини офіцерського корпусу див.: Rudolf Jaun, Preussen vor Augen. Das schweizerische Offizierskorps im militärischen und gesellschaftlichen Wandel des Fin de Siècle. – Zürich, 1999. Про Ульріха Вілле див.: Hans Rudolf Fuhrer (Hg.), Ulrich Wille: Vorbild – Feindbild, Zürich 2003; Mittler, Der Weg zum Ersten Weltkrieg, с. 620–628.

8 У цьому зв'язку варто звернути увагу на, приміром, німецько-українські контакти у Швейцарії; німецька зовнішня політика підтримувала тут діяльність неросійських національних рухів Російської імперії: Frank Golczewski, Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010, с. 145–152.

9 Bonjour, Geschichte der schweizerischen Neutralität, с. 74–75. Див., наприклад, про роль Швейцарії як важливого постачальника азоту до Німецької імперії (а не як транзитної країни!): Sandro Fehr, Die «Stickstofffrage» in der deutschen Kriegswirtschaft des Ersten Weltkrieges und die Rolle der neutralen Schweiz. – Nordhausen, 2009.

та проголошення незалежності України Швейцарія посилила свої зусилля в цьому напрямку.[10]

Ініціатива в цьому питанні виходила насамперед від представників преси й окремих співробітників департаменту народного господарства на початку 1918 р. Їхня мета полягала в тому, щоб якомога швидше розпочати постачання зерна з України.[11] До того ж деякі кола зі сфери економіки сподівалися на вигідну торгівлю з молодою державою на сході Європи й спонукали департамент народного господарства зробити перші офіційні кроки, знову ж таки сподіваючись на дивіденди від свого посередництва в цьому питанні. Лунали навіть екстремальніші пропозиції, а саме купувати в Україні землю, яку у співпраці з українцями обробляли б швейцарці. В газеті «Баслер Нахріхтен», наприклад, 27 березня 1918 р. з'явився матеріал про «ситуацію у сільському господарстві в Україні», автор якого рекомендував купувати там землю.[12] Наприкінці березня «український переговірник з питань укладення миру» на ім'я Ґеорґ фон Ґассенко навіть заснував у Цюріху «Швейцарсько-Українську торгову палату», яка, однак, як задається, не розгорнула відчутної діяльності.

Особливу наполегливість у цьому сенсі виявляв такий собі Гайнріх Ланґвіль, який у численних зверненнях до департаменту народного господарства представлявся як знавець України і пропонував використати свої особисті контакти на користь Швейцарії. Ланґвіль, заможний 73-річний громадянин Австрії юдейського віровизнання, був одружений з громадянкою Швейцарії. До війни він як представник австро-угорських залізниць працював у Києві. Ланґвіль сподівався, що вистачить закликати українських селян через швейцарське консульство в Києві продавати своє зерно Швейцарії, як вони відразу на це погодяться. Хоча Ланґвілю вдалося переконати навіть Швейцарський селянський секретаріат, однак швейцарський уряд дуже стримано реагував на його зусилля, звертаючи увагу на неможливість реалізації ідей Ланґвіля, оскільки Швейцарія ще навіть не визнала Україну як державу на дипломатичному рівні.[13] Крім того, департамент народного господарства у листі до Ланґвіля від 4 червня 1918 р. звернув «увагу на те, що ситуація в Україні на даний час така, що якась плідна дискусія про збереження та сприяння швейцарським економічним інтересам у цій країні на сьогоднішній день навряд чи можлива».[14]

---

10 BAR Bern, EVD, Generalsekretariat 1907–1955 (E 7800, 1000/1961), Kt. 185, Verschiedenes: Kolonisation im Ausland (B.11.14.3), Mappe «Getreidebezüge aus der Ukraine».

11 Див. також публікацію Українського торгового товариства в Женеві, в якій воно виступило з потужною агітацією за якомога швидше налагодження торгівлі з Україною: Emil Oesch, Ukraine und Schweiz. Eine handelspolitische Studie über den Anteil der Industrie und des Handels der Schweiz am Waren-Verkehr der Ukraine und Rußlands. – Zürich, 1919.

12 Цит за: BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 931, Mappe «Handelsverkehr mit der Ukraine» (II 2 G a).

13 BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 931, Mappe «Handel Russland» (II 2 G); там само, Mappe «Handelsverkehr mit der Ukraine» (II 2 G a); там само, Mappe «Getreideversorgung aus Russland» (II 2 G b).

14 BAR Bern, EVD, Generalsekretariat 1907–1955 (E 7800, 1000/1961), Kt. 185, Verschiedenes: Kolonisation im Ausland (B.11.14.3), Mappe «Getreidebezüge aus der Ukraine», EVD an Langwill-Jenny, 4.6.1918.

Певну увагу в другій половині березня 1918 р. привернуло до себе повідомлення у швейцарській пресі, в якому йшлося про плани департаменту народного господарства організувати переїзд швейцарців на поселення в Україні й у французькій Північній Африці. Після цього до департаменту почали надходити десятки заяв від торговців і зайнятих у сільському господарстві швейцарців, на кожну з яких службовці давали відповідь одними й тими ж словами, а саме: «згадана справа [...] ще не настільки визріла, щоб можна було вести мову про відправлення відповідних осіб».[15] Досі невідомо, чи був цей проект запланований як перманентний проект переселення. Зрештою, певна кількість швейцарців уже проживала на поселеннях в Україні, наприклад, на Дністрі, в Катеринославі чи в Криму.[16] Наприкінці липня міністерство закордонних справ Німеччини поінформувало Швейцарське посольство в Берліні про те, що вирощування зернових швейцарцями в Україні на нічийних землях «у такому обсязі неможливе», оскільки становище в країні ще до кінця не втихомирилося.[17] Ще в червні схожу думку висловив посол Австро-Угорщини у Берні разом зі своїм торговим аташе під час особистої розмови з представниками департаменту народного господарства.[18] І врешті, швейцарські консульства в Києві й Харкові надіслали повідомлення, в яких вони «категорично» застерігали своїх земляків утриматися від переселення до України.[19] Це остаточно поховало відновлення швейцарських колонізаційних проектів.

Крім того, з середовища швейцарських військових надходили деякі ініціативи щодо налагодження політичних та економічних стосунків з Україною. На початку березня 1918 р. капітан Барацетті, побувавши на запрошення ВАК Німеччини в різних регіонах України, повідомляв про «небувалі» запаси зерна. Барацетті просив «не зволікати ні хвилини з питанням зерна»[20] в Україні. У період від 20 квітня до 18 червня в Україні перебував ще один швейцарський офіцер з метою збору інформації про ситуацію в країні, майор генерального штабу Моріс дю Буа, який приязно ставився до німців. До того ж він був

15 Там само, Brief des EVD an Herrn C. Schwendimann, Pohlern/Thun, 18. April 1918.

16 Про питання і становище швейцарських колоністів в Україні в 1918 р. див. їхні звернення до українських консульств: BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 877, Mappe «Wirtschaftspolitik Ukraine. Allgemeines: den «Russlandschweizern» 1918 (Ixb.34.II.). Пор. також: Roman Bühler – Heidi Gander-Wolf – Carsten Goehrke – Urs Rauber – Gisela Tschudin – Josef Voegeli (Hg.), Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. – Zürich, 1985; Collmer, Die Schweiz und das Russische Reich 1848–1919, с. 531–532; Markus Lengen, Ein Strukturprofil der letzten Russlandschweizer-Generation am Vorabend des Ersten Weltkriegs // Schweizerische Zeitschrift für Geschichte. – 1998. – Nr. 8. – C. 360–390; Josef Voegeli, Die Rückkehr der Russlandschweizer 1917–1945. – Zürich, 1988. «Російські швейцарці» дуже часто асимілювалися з «російськими німцями». Більша частина «російських швейцарців» повернулась у міжвоєнний період на батьківщину своїх предків.

17 BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 931. Mappe «Schweizerische Gesandtschaft in Berlin», An das Volkswirtschaftdepartement, Betr.: Eidg. Getreidebau Ukraine, 31.7.1918.

18 BAR Bern, EPD, Schweizerische Vertretung Kiew (E 2200.234.1000/375), Bd. 1, Brief des Schweizerischen Volkswirtschafts-Departements an Prof. Dr. Laur, 19.6.1918.

19 BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 877. Politisches Departement. Betr.: Schweizer Kolonie Charkow, 6.8.1918.

20 BAR Bern, EPD, Schweizerische Vertretung Kiew (E 2200.234.1000/375), Bd. 1, Schweizerische Gesandtschaft Berlin an das Schweizerische Militärdepartement Bern, 15.3.1918.

іще й управителем маєтку, а тому його багато що пов'язувало з німецькими офіцерами.[21] А тому й не дивно, що його звіт викладений у позитивних тонах.[22] Він повідомляє про «bonnes relations»[23] між німецькими й відповідно австро-угорськими військами та місцевим населенням, а також про те, як захоплюються українці дисциплінованістю німців, хоча в країні й не відчувається «sympathie profonde»[24] до німців (та австрійців з угорцями). Крім того, дю Буа звертає увагу на експортний потенціал зернових, хоча й зазначає, що імпорт до Швейцарії можливий лише в тому разі, коли Центральні держави матимуть добрі врожаї і не потребуватимуть стільки зерна з України. Внутрішньополітична ситуація, за його словами, в Україні покращилась і стабільніша, ніж в інших регіонах колишньої царської імперії. Звіт дю Буа був схожий майже на палкий виступ за визнання молодої української держави, проте йому теж не вдалося переконати швейцарський уряд ухвалити позитивне рішення з цього питання.

Навесні 1918 р. Швейцарія нав'язала конфіденційні контакти з Німеччиною і Австро-Угорщиною щодо постачання зерна з України, але відразу ж одержала відповідь, що це можливо лише через якийсь час. Без згоди Центральних держав тут, звичайно, нічого не можна було вдіяти.[25] Це стосувалося вже самого лиш транспортування, бо не було зрозуміло, яким чином закуплений товар може потрапити на територію Швейцарії: на той час транспортування не виглядало реалістичним ані залізницею (бракувало вагонів і у Швейцарських залізниць, і у Центральних держав), ані морським шляхом (через Чорне море та Дунай до Реґенсбурґа).

Проте 9 червня 1918 р. Федеральна рада постановила відрядити до Києва місію, яка мала зайнятися заготівлею продовольства й інших відповідних товарів. Ця місія, однак, мала уникати питання про визнання нової держави й обмежуватися натомість «підтриманням фактичних стосунків».[26] Однак на початку серпня федеральний президент Фелікс-Луї Калондер постановив інакше: «Вважаю проект нашої місії до України таким, що провалився».[27] Імовірно, були надто високими внутрішньополітичні ризики для швейцарського уряду в Україні, а ще свою роль зіграв, очевидно, тиск більшовицької Росії: від червня і

21 Свій звіт дю Буа таємно передав і німецьким органам. За інформацію про Моріса дю Буа висловлюємо свою вдячність панові професору Рудольфу Яуну з Військової академії при Вищій технічній школі в Цюріху та Штефанові Шереру з Цюріха. Пор. також: Historischer Dienst der Armee (Hg.), Der Schweizerische Generalstab. – Bd. 8. – Bern – Frankfurt/Main, 1991, с. 99–100.

22 TNA, GFM 6/52. Major du Bois. Rapport sur la situation actuelle en Ukraine. 20.6.1918. Копія. Однак в остаточному звіті дю Буа дещо стриманіше висловлюється з цього приводу. Пор.: Schweiz – Ukraine 1917–1922, с. 69–97. Крім того, є ще два інших докладних звіти, один – про військове становище в Україні, а другий – про економічне. Пор.: там само, с. 102–116 та с. 117–135.

23 Пер. ред.: «добрі стосунки».

24 Пер. ред.: «глибокої симпатії».

25 BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 931, Mappe «Handelsverkehr mit der Ukraine» (II 2 G a).

26 BAR Bern, EVD, Generalsekretariat 1907–1955 (E 7800, 1000/1961), Kt. 185, Verschiedenes: Kolonisation im Ausland (B.11.14.3), Auszug aus dem Protokoll der Sitzung des Schweizerischen Bundesrats, Betr.: Mission nach der Ukraine, 9.6.1918.

27 Там само, Telegramm von Felix-Louis Calonder an Edmund Schulthess, 7.8.1918.

Швейцарія, і більшовицька Росія намагалися відновити чинність торговельних угод, скасованих урядом Керенського. Швейцарці сподівалися на постачання зерна, льону, хутра, мінеральних копалин та інших сировинних матеріалів, а також полотна і гумових виробів. Росія натомість мала одержувати годинники, сільськогосподарські машини, інші товари машинобудування та шоколад. Для забезпечення транзиту товарів Швейцарія й Росія сподівалися вплинути на Німеччину.[28]

Наскільки Швейцарія втратила інтерес до України, настільки ж зросли зусилля української сторони перетягнути на свій бік Альпійську республіку в дипломатичному плані. 11 серпня 1918 р. Євмен Лукасевич вирушив з Києва до Берна. Він віз федеральному президентові власноручно написаного листа від Гетьмана і сподівався, що йому вдасться встановити дипломатичні стосунки між двома країнами. Коли швейцарський уряд іще мудрував над тим, чи Лукасевич справді проситиме про визнання незалежності України чи лише вестиме мову про підготовку до такого визнання[29], 22 серпня український посланник ступив на швейцарську землю. Проте мало минути майже два тижні, перш ніж його запросили на особисту бесіду з представником уряду. 5 вересня він заявив федеральному радникові, відповідальному за департамент народного господарства, Едмунду Шультессу, що Україна «без особливих труднощів» може поставити Швейцарії 300 тис. тонн зерна. Єдина проблема, яку треба розв'язати, – це транзит. Лукасевич, звичайно, видавав бажане за дійсне. Україна, як відомо, протягом усього 1918 р. змогла поставити до Центральних держав лише 130 тис. тонн зерна.[30] Дивовижним у цій зустрічі в Берні було, звичайно, те, що офіційний представник України хотів досягнути дипломатичного результату, змальовуючи ілюзорні можливості експортного потенціалу товарів аграрного виробництва. За тим самим взірцем розвивалися зрештою і економічні та політичні відносини між Центральними державами й Україною в період від Брест-Литовська до виведення військ восени 1918 р.

Шультесс іще того ж дня повідомив австро-угорську делегацію в Берні про 300 тис. тонн зерна, запропонованих Лукасевичем. Представники делегації назвали пропозицію, як і очікувано, «незрозумілою» і порадили ставитися до наведених даних «з великою обережністю». Наступного дня під час нової зустрічі з Шультессом Лукасевич іще раз повторив свою пропозицію. Швейцарський уряд, однак, не пішов на закулісні торги й поводився з Лукасевичем досить стримано. А тому, на думку Федеральної ради, українець був навіть «un quelque peu déprimé par l'accueil qu'il a reçu en Suisse».[31]

---

28 BAR Bern, EPD (E 2001 A), Nr. 931, Mappe «Handel Russland» (II 2 G).

29 BAR Bern, EPD (E 2001 B), Abteilung für Auswärtiges 1918–20 (1000/1502), Kt. 13, Anerkennung der Ukraine (B.15.11.2), An den Bundesrat, 22.8.1918; Schulthess, Edmund, http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D3791.php 4.3.2011.

30 Пор. розділ 3.в.

31 Пер. ред.: «дещо пригнічений тим, як його прийняли у Швейцарії». Пор.: BAR Bern, EPD (E 2001 B), Abteilung für Auswärtiges 1918–20 (1000/1501), Kt. 18, Anerkennung der Halycz, Ukraine 1918/20 (B 15/11/13), Extrait du Procès Verbal de la Séance du Conseil Fédéral Suisse. Reconnaissance de l'Ukraine, 16.9.1918. Надруковано: Schweiz – Ukraine 1917–1922, с. 26–27.

Після повалення Гетьмана Швейцарія і далі дуже обережно ставилася до питання визнання України незалежною державою, хоча 2 листопада 1918 р. Лукасевича де-факто визнали представником української держави і надалі йменували як «Mission Diplomatique Extraordinaire Ukrainienne en Suisse» («Надзвичайна дипломатична місія України в Швейцарії»). Наприкінці листопада Федеральна рада постановила поки що офіційно не визнавати держави, які виникли на уламках Австро-Угорщини та царської імперії, проте вступити з ними в дипломатичні відносини.[32] Восени 1918 р. після того, як Швейцарія в листопаді вислала з країни радянську місію, швейцарсько-радянські стосунки крок за кроком почали наближатися до найнижчої точки «часів без відносин». Це спричинило труднощі й у галузі економічних стосунків, тому що, на думку Федеральної ради, політичне зближення було основою для «відновлення торговельних відносин на рівні держав».[33]

Швейцарські консульства залишалися в Україні до кінця 1919 р., а після закриття в лютому 1918 р. німецького представництва навіть займалися питаннями німецьких громадян, які проживали в країні.[34] Проте до входження України до Радянського Союзу 1922 р. Швейцарія не хотіла визнавати її самостійною державою на дипломатичному рівні. Попри лобістську діяльність, нічого не змінилося між обома країнами й у галузі паралізованої торгівлі.[35] А тому в одному з внутрішніх документів політичного департаменту від 3 січня 1919 р. досить стисло йшлося про те, що «пан Лукасевич має нарешті посприяти, щоб до Швейцарії надходили більші партії товарів, а тоді в компенсацію за них зможе одержати від швейцарських комерсантів промислові товари». Відразу після цього в документі міститься заклик до швейцарських ділових кіл діяти обережно: «якщо швейцарські промислові й торговельні кола поводяться дещо стримано, то лише через непевне політичне становище в Українській державі, а тому поки що доцільно діяти з певною обережністю».[36]

На своєму засіданні 16 вересня 1918 р. Федеральна рада констатувала, що, з одного боку, не можна переоцінювати економічне значення України, а з іншого – ігнорувати її повністю теж не можна.[37] Підсумовуючи, цю констатацію можна покласти в основу всієї політики Швейцарії щодо України в ті місяці. Частина господарських і військових кіл виявляла чималий інтерес до постачання зерна та налагодження торговельних відносин між двома країнами. Проте

32 Collmer, Die Schweiz und das Russische Reich 1848–1919, с. 560.

33 Там само, с. 567.

34 Про консульства на периферії колишньої царської імперії див.: там само, с. 525–531.

35 Пор.: Oesch, Ukraine und Schweiz. Цей документ був опублікований під грифом установчого консорціуму Українського торговельного товариства в Женеві. Ключове речення цього дослідження звучить так: «У майбутній торгівлі значну роль відіграватиме нова Народна Республіка Україна як найбільш плідна та найбільш спроможна частина колишньої російської імперії» (с. 65).

36 BAR Bern, EPD (E 2001 B), Abteilung für Auswärtiges 1918–20 (1000/1501), Kt. 18, Anerkennung der Halycz, Ukraine 1918/20 (B 15/11/13).

37 Пор.: BAR Bern, EPD (E 2001 B), Abteilung für Auswärtiges 1918–20 (1000/1501), Kt. 13, Anerkennung der Ukraine (B.15.11.2), Extrait du Procès Verbal de la Séance du Conseil Fédéral Suisse. Reconnaissance de l'Ukraine, 16.9.1918.

внутрішньополітична ситуація в Україні виявилася надто непевною, а тому швейцарський уряд не хотів наосліп іти на економічно-політичну авантюру. З українського боку були намагання домогтися від Швейцарії дипломатичного визнання. Позитивне рішення нейтральної Альпійської республіки за певних обставин стало б сигналом для інших більших держав. Проте Швейцарія поводилася стримано у стосунку до держави, належність якої до радянської імперії, що перебувала на стадії свого становлення, була незрозумілою.

Заключна частина

Окупаційні адміністрації 1918 р. та 1941–1944 рр.: порівняння

Вольфрам Дорнік, Георгій Касьянов, Петер Ліб

Порівнювати окупаційні режими в Україні 1918 р. та 1941–1944 рр. треба обережно.[1] Загалом до порівняння ми підходимо не як до ототожнення, а прагнемо через протиставлення та виявлення паралелей і розбіжностей краще висвітлити відмінності та тенденції, які вплинули на наступний розвиток подій. У наведеному нижче викладі зупинимось на десятьох засадничих моментах.

1. Окупація України в обох випадках була насамперед військовим актом. І під час Першої, і під час Другої світової війни інтервенти дуже швидко просунулися на Схід: у першому випадку переважно залізничним транспортом, у другому – за допомогою броньованої техніки, яка йшла на чолі інших родів військ, хоча абсолютна більшість військ вермахту 1941 р. просувалася пішим ходом. Тож чи була «залізнична кампанія» 1918 р. своєрідним попередником «бліцкріґу» в Другій світовій війні? Як засвідчує ціла низка оприлюднених досліджень, концепція «бліцкріґу» 1939–1940 рр. мала не так стратегічний, як оперативний і насамперед тактичний характер.[2] У ній знайшла свій відбиток доктрина німецьких збройних сил, розроблювана наприкінці Першої світової війни та насамперед у міжвоєнний період. Ключовими елементами цієї доктрини були: ведення бою із залученням різних родів військ, тактичне застосування військової авіації для підтримки наземних військ, делегування ухвалення рішень і застосування нових комунікаційних засобів, таких як, наприклад, радіозв'язок. Основну ставку було зроблено на зосередження значних сил броньованої техніки, прорив на відносно вузькій ділянці фронту та швидке просування в глиб ворожої території. Мета такої тактики полягала в тому, щоб оточити сили противника, зломивши його радше психічно, аніж фізично.[3]

---

1 Див. загальне порівняння Першої світової війни з Другою: Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann (Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. – Paderborn 2002. Щодо Східного фронту див.: Rüdiger Bergien, Vorspiel des «Vernichtungskrieges»? Die Ostfront des Ersten Weltkriegs und das Kontinuitätsproblem // G. P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006. – С. 383–408.

2 Пор.: Karl-Heinz Frieser, Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940. München, 1995.

3 Після 1945 р. німецьку доктрину взяла на озброєння й розвинула ізраїльська армія, а починаючи з 1980-х рр. – американська. В сучасній американській доктрині ця концепція називається «Maneuver Warfare» або «Shock and Awe». Пор.: Harlan K. Ullman – James P. Wade, Shock and Awe. Achieving Rapid Dominance. – Washington, 1996; Robert R. Leonhard, The Art of Maneuver. Maneuver Warfare-Theory and Airland-Battle. – Novato, 1991.

Коли порівнювати українську кампанію 1918 р. з успіхами вермахту на початку Другої світової війни, впадають у вічі, звичайно, і деякі відмінності. Так, військово-повітряні сили в 1918 р. ще не мали достатнього технічного рівня, щоб їх можна було застосовувати в тактичному плані. Хоча в Україні 1918 р. вже застосовували літаки, втім, лише з розвідувальною метою, а через те, що більшовики переважно не були уніформовані, ефективність розвідувальних дій була незначною.[4] Оскільки німецькі й австро-угорські війська значною мірою покладалися на залізницю, то й шляхи їхнього просування були відомі наперед. До того ж більшовики не були рівним за силою противником. Генерал Кош досить влучно охарактеризував тодішню ситуацію, коли, порівнюючи українську кампанію з великими битвами на Західному фронті, назвав її «дріб'язком».[5] Попри такі відмінності, між 1918 та 1939–1940 рр. існувало й кілька принципових спільних рис. Насамперед треба звернути увагу на такі моменти: зосередження військ на головному напрямі, самостійність ухвалення рішень нижчим командним складом і швидке переслідування противника з метою не дати йому часу для реагування.[6]

2. Хоча і в першому, і в другому випадку відповідні події відбувалися на всій території сьогоднішньої України, втім, державна структура 1918 р. значно відрізнялася від державної структури 1941 р. Коли Центральні держави вступили на територію України, йшов уже останній рік Першої світової війни і другий – після російської революції. У країні панував хаос, унаслідок чого під сумнів були поставлені будь-які соціальні межі та системи підтримання порядку згори. Вермахт 1941 р. прийшов у країну, «дисципліновану» протягом двох попередніх десятиріч за допомогою неймовірного насильства: свою владу більшовики стабілізували шляхом брутального «розкуркулювання», колективізації, знищення політичної інтелігенції та спрямованого проти сільського населення радянської імперії, свідомо спланованого голоду на початку 1930-х рр., який в Україні має назву «Голодомор»[7], та ін.[8] Хоча німці 1941 р. розчленували тери-

4 Баварська кавалерійська дивізія дійшла такого висновку після боїв у Криму: «Досвід проведених операцій засвідчує, що повітряна розвідка [...] не дає жодних результатів. [...] Льотчик не в змозі відрізнити пересування більшовицьких банд від досить жвавого у той час пересування звичайного населення на підводах». Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18. Kaiserl. Deutsches Gouvernement Sewastopol, Abt. Ia, Nr. 120, Bericht über die Tätigkeit der B.K.D. von Bierislawa bis zur Besetzung von Feodossija, 13.5.1918.

5 Пор.: BA-MA, N 754/10, Brief Koschs an seine Frau v. 26.3.1918.

6 Загалом про геополітику та воєнні операції на Східному фронті в ході обох світових воєн див.: Hew Strachan, Die Ostfront. Geopolitik, Geographie und Operationen // Gerhard P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignisse, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006. – С. 11–26.

7 Див., зокрема: Barbara Falk, Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33. Staatliche Ernährungspolitik und städtisches Alltagsleben. – Köln – Weimar – Wien, 2005; Otto Wenzel, Holodomor. Stalins Genozid in der Ukraine 1932–1933 in Berichten der Deutschen Botschaft Moskau und des Generalkonsulats Charkow // Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat, Schwerpunkt: Grenzüberschreitungen. – 2010. – Nr. 28. – С. 5–24 та ін.

8 Науковці донині не дійшли єдиної думки щодо кількості жертв цієї політики. «Чорна книга комунізму» наводить число в майже 6 млн жертв голоду 1932–1933 рр., дві третини з яких

торію України й поділили на Румунію, на «дистрикт Галичина», який належав до Генерального губернаторства, на території, які перебували під німецькою військовою адміністрацією та на «Райхскомісаріат Україна», який перебував під управлінням цивільної адміністрації, проте на місцевому рівні можна було розраховувати на наявну адміністрацію. На початку багато українців і в 1918 р., і в 1941 р. сподівалися за допомогою окупантів домогтися відокремлення від Москви і підтримували новий режим.[9] 1918 р. ці сподівання дуже швидко розвіялись і невдовзі, а саме в період від квітня до червня, сформувався потужний повстанський рух, який не приніс сподіваних результатів і влітку стих. У 1941 р. ситуація була схожа: спочатку місцеве населення часто вітало вермахт як своїх визволителів. До того ж немало українців брало участь у переслідуванні єврейського населення, вчиняючи жорстокі погроми та служачи в лавах допоміжної поліції чи шуцманшафту (охоронних команд), підтримувало здійснення геноциду. Через брутальність німецького режиму, гноблення населення та розчленування національної території в 1941–1942 рр. виник новий партизанський рух, який німецькі власті придушували у щонайжорстокіший спосіб. Лише наприкінці окупації окупанти в надії поставити боротьбу проти Червоної армії на ширшу основу знову зосередили свою увагу на інтегруванні антирадянських та українських національних тенденцій.

3. В обох випадках територію України окуповували союзницькі армії й в обох випадках під німецьким керівництвом. 1918 р. на територію країни вступило загалом лише дві армії, суто символічну підтримку яким надавали частини військово-морських сил Туреччини й Болгарії. 1941 р. поряд із німецькими з'єднаннями в країну вступили також угорські, італійські та румунські частини. Румунські частини кількісно перевищували болгарські й турецькі 23 роки тому, проте якісно значно поступалися німецьким частинам. Значно відрізнялася організація військ під час просування територією та її окупації. В 1918 р. не існувало вищого командування військами. Відповідні окупаційні адміністрації в поділених зонах впливу значною мірою діяли автономно. Починаючи з травня німці займали провідні позиції лише в економічній політиці, хоча австро-угорці теж були залучені до її здійснення. В 1941–1944 рр. вся окупована територія перебувала під вищим командуванням німців. Лише румунському союзникові вони відступили невеличкий «шматочок» на знак вдячності за участь у кампанії, а саме Буковину, Бессарабію, Придністров'я та територію між Дністром і Південним Бугом разом з Одесою, яка стала економічним і політичним центром.[10]

припадають на Україну, решта – на Казахстан, північний Кавказ та російське Чорнозем'я: Stéphane Courtois u.a., Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. – München – Zürich, 2004. – С. 185. Крім того, в ході колективізації 2 млн селян були позбавлені всього свого майна й депортовані до Сибіру та Центральної Азії. За вироками трійок ГПУ було розстріляно 30 тис. осіб: Jörg Baberowski, Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. – München, 2003. – С. 126. Під час етнічних і національних чисток у 1936–1938 рр. було ув'язнено понад 1,5 млн людей і понад 760 тис. закатовано: там само, с. 200.

9 Пор.: Frank Grelka, Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden, 2005.

10 Пор.: Ekkehard Völkl, Transnistrien und Odessa (1941–1944). – Regensburg, 1996.

4. Ще один фактор, який не можна не враховувати під час порівнювання, – це расистський компонент. 1918 р. «сприйняття слов'ян Центральними державами [...] немалою мірою ґрунтувалося на дискурсі гігієни»[11] здебільшого, як вважали окупанти, вбогих і занедбаних сіл і містечок. Побутувала думка, що німецькі й австро-угорські військові мають справу на Сході з менш «розвиненим» населенням, домогтися чогось від якого можна хіба що силою, наслідком чого став «колоніальний підхід» у ставленні до місцевих мешканців, що демонструє і назва цього збірника.

Проте це аж ніяк не означає, що можна вести мову про німецьку культурну зверхність чи ба навіть зневагу до окупованого народу, бо солдати військ Центральних держав у листах додому часто писали про те, яке захоплення в них викликають розкішні українські міста. В кожному разі антиславізм 1918 р. на відміну від антиславізму 1941 р.[12] не був домінантним і сповненим ненависті фактором. Це було неможливо вже лише через австро-угорського союзника, армію й політичний ландшафт якого формували також частини слов'янського населення, нехай воно відчутно менше було представлене й обділене у внутрішньополітичній і військовій сферах порівняно з угорцями й німецькомовним населенням.[13]

Більші наслідки порівняно з антислов'янським з огляду на Голокост мав, звичайно, антисемітський компонент. Знищення єврейського населення почалося відразу після окупації влітку 1941 р. До цього були залучені підрозділи СС, поліція охорони громадського порядку, місцева допоміжна поліція, деякі частини вермахту, а також місцеве населення.[14] А як було в 1918 р.? Щоденник Ґренера та німецькі військові архіви всіяні антисемітськими висловлюваннями, які своєю риторикою нагадують висловлювання з 1941–1942 рр. Так, командування армійської групи Айхгорн-Київ в одному з центральних наказів називає євреїв «головними підбурювачами».[15] Такі ж настрої були поширені й у військах. Командування Баварської кавалерійської дивізії, наприклад, констатувало, що «головні підбурювачі в країні – це євреї. Доки ми не покладемо край їхнім підступам, у країні ніколи не запанує спокій».[16] А командування 41-го резервного корпусу стверджувало, що «євреї, попри люб'язну маску, – наші найлютіші

11 Пор.: Peter Hoeres, Die Slawen. Perzeptionen des Kriegsgegners bei den Mittelmächten. Selbst- und Feindbild // Vergessene Front. – С. 179–200, див.: с. 199.

12 Пор.: Hans-Erich Volkmann (Hg.), Das Russlandbild im Dritten Reich. – Köln – Wien, 1994.

13 Свідчень про німецький культурний імперіалізм, наявність якого констатує Веяс Ґабріель Люлевічюс у керівництві ГКСВ, у випадку з Україною виявити не вдалося. Пор.: Vejas Gabriel Liulevicius, War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. – Cambridge, 2000. Див. також: Dennis E. Showalter, «The East gives nothing back»: The Great War and the German Army in Russia // The Journal of the Historical Society. – 2002. – Nr. 2. – С. 69–87.

14 Пор.: Dieter Pohl, Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943 // Christian Hartmann – Johannes Hürter – Peter Lieb – Dieter Pohl. Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944. Facetten einer Grenzüberschreitung. – München, 2009. – С. 155–196.

15 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 21. Heeresgruppe Eichhorn, Abt. Ia, Nr. 1094/18 v. 23.5.1918.

16 Пор.: BayHStA-KA, Kav.Div., Bd. 18. Bezirk Wolhynien West. Bay.Kav.Div., Abt. Ia, Nr. 272 W v. 16.6.1918.

вороги».[17] Хай як дивно, але в антисемітську трубку дудів і командир 15-ї Баварської резервної піхотної бригади, генерал-майор Замгабер, хоча його дружина була єврейкою[18]: «Єврейські маси проти нового уряду і проти німецьких військ. Вони взагалі проти будь-якого уряду, бо анархія дає їм змогу використовувати дикість народу та загальний безлад у власних цілях».[19] Багато єврейських торговців справді добре заробляли на чорній торгівлі протягом окупації.[20]

В австро-угорських архівах час від часу теж можна натрапити на антисемітські висловлювання та пов'язування єврейського населення з більшовизмом. Аби знайти зв'язок між поширеними настроями та лівою ідеологією серед єврейського населення, наприклад, командування 4-ї армії в одному зі звітів характеризує бідні верстви єврейського населення в Одесі як «цілковито більшовицьке, з меншовицькими (соціал-революційними) поглядами» та як «дуже непевний елемент», тоді як «багаті» налаштовані по-антиукраїнському й радше прихильні до буржуазії.[21] У щоденних рапортах корпусів і дивізій командуванню Східної армії євреїв нерідко називали агітаторами та підбурювачами до безладів, близькими до більшовиків.[22] Антисемітський підтекст мають насамперед звіти Фляйшмана про ситуацію в Україні.[23] Натомість представник австро-угорського міністерства закордонних справ при ВКА Траутмансдорф у середині квітня рішуче вимагав в оперативного відділу, щоб війська негайно реагували на насильницькі дії місцевих мешканців стосовно євреїв. Тоді до міністерства закордонних справ звернувся «Виконавчий комітет сіоністів Австрії», якому надійшла інформація з Копенгаґена про єврейські погроми в Туркестані й Україні. В цьому документі цікава позначка, яку, найімовірніше, зробив Арц: «Поки що жодних розпоряджень».[24] Чи свідчить це про антисемітизм автора, можна хіба що припускати.

До аналізу щойно процитованих, поза всяким сумнівом, антисемітських висловлювань треба підходити, спираючись не лише на знання про майбутній Голокост.[25] Риторика й реальність в Україні 1918 р. – це два різних світи. Немає жодних свідчень про антисемітські заходи окупантів, ба навіть є повідомлення

17 Пор.: BA-MA, PH 6-II/16. XXXXI. Reservekorps. Generalkommando, Abt. Ia, Nr. 12130, Bericht über die innere Lage, 31.10.1918.

18 Пор.: BayHStA-KA, OP 47604, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Gauleitung Sachsen, Rassenpol. Amt/Hauptstelle VI Dr. We./Ha. 40a/44, 27.4.1944. В цьому листі адміністрація ґауляйтера Саксонії питає про дати народження та смерті Замгабера, бо його дружина «повна єврейка».

19 Пор.: BayHStA-KA, 15.Res.Inf.Brig., Bd. 7. K.Bayr.15.Res.Inf.Brigade, Nr. 2604, Bericht über die allgemeine Lage, 25.5.1918.

20 Пор.: Henry Abramson, A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. – Cambridge, 199. – C. 100.

21 ÖStA, KA, AOK, OpAbt, Kt. 468, Nr. 1355, Bericht des 4. Armeekommandos (без дати).

22 ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Kt. 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Nr. 8475/8.

23 ÖStA, KA, AOK, OpAbt., Kt. 469, Nr. 1481, Berichte über die politische Lage in der Ukraine Mitte April, 15.4.1918.

24 Там само, Kt. 468, Nr. 1441, Judenpogrome in Turkestan und in der Ukraine, 15.4.1918.

25 Схожу думку висловлює і Шоволтер: Showalter, «The East gives nothing back», с. 86, прим. 26.

про те, що німецькі й австро-угорські військові захищали євреїв від нападів.[26] Кількість єврейських погромів у період окупації Центральними державами була найнижчою порівняно з періодом до окупації, а особливо після виведення військ, коли за часів Петлюри були випадки масових убивств євреїв.[27] Це можна розглядати як безсумнівну ознаку того, що Центральні держави захищали євреїв заради збереження порядку в країні. Зрештою, з одного боку, вони хотіли скористатися досвідом єврейських торговців, а з іншого – не хотіли давати додаткового приводу для звинувачень з боку власного єврейського населення та євреїв, що проживали в державах Антанти.[28] Варто звернути увагу на ще один момент: історія жодного німецького полку, написана безпосередньо в післявоєнний період, не містить згодом такого типового для нацистів образу «більшовика-єврея».[29]

5. Проте це не означає, що війна 1918 р. на відміну від 1941 р. ще не містила якогось світоглядного компонента. Навпаки, антибільшовизм був поширений і в арміях Центральних держав. Через кілька тижнів полонених більшовиків здебільшого розстрілювали, і характерно, що вочевидь лише в Україні, а на балтійських та інших російських територіях – ні.[30] Масові вбивства в Таганрозі в червні 1918 р. за кількістю жертв перевершують навіть подібні випадки під час Другої світової війни. Тоді як у перші тижні військові Центральних держав поводилися з більшовиками ще як із військовополоненими, згодом ставлення до них суттєво радикалізувалося. Той факт, що німецький уряд і ВАК Німеччини трималися за Брестський мирний договір з Москвою, свідчить про суперечливість німецької східної політики 1918 р. Натомість у ході реалізації плану «Барбаросса» вермахт іще до початку операцій видав низку наказів, а насамперед так званий «наказ про комісарів», які суперечили нормам міжнародного права.[31] Тож характер війни на знищення був визначений ще до початку воєнних операцій, а не, як 1918 р., лише під час них.[32] Однак спрямованість на тотальне знищення більшовизму

26 Пор.: BayHStA-KA, 15. Res.Inf.Brig., Bd. 7. Ldw.-Inft.-Regt. 327, Tgb.Nr. 4799 II, Bericht über das nach Tarastscha entsandte Kommando, 13.4.1918; Mark von Hagen, War in a European Borderland. Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Washington, 2007. – С. 93.

27 Пор.: Abramson, A Prayer for the Government, с. 79. Автор наводить дані про 1289 офіційно зареєстрованих єврейських погромів в Україні за період від вересня 1917 р. і до кінця 1921 р., і лише 46 із них сталися 1918 р. до виведення військ Центральних держав у листопаді, до того ж невідомо, скільки з цих 46 погромів сталися в січні й лютому.

28 Натомість Ґрелка робить більший наголос на антисемітських континуальних лініях: Grelka, Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42, с. 455–458.

29 Лише в історії 6-го Баварського шеволежерського полку в одному місці йдеться про «єврея-підбурювача». Пор.: Otto Freiherrr von Waldenfels, Geschichte des kgl. Bayer. 6. Chevaulegers-Regiments «Kreß» im Kriege 1914–1919. – Bayreuth, 1921. – С. 115.

30 BayHStA-KA, 2. L.D., Bd. 20. Generalkommando VI. A.K., Abt. Ib, Nr. 850, Besondere Anordnungen Nr. 3, 16.3.1918; там само, Bd. 22. 2. Bayr. Landwehr-Division, Abt. Ib, Nr. 3777, Spruch Nr. 871 an L.I.R. 2, 8.6.1918.

31 Пор.: Felix Rцmer, Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. – Paderborn, 2008.

32 Це не означає, що в ході реалізації плану «Барбаросса» не було фаз більш-менш конвенцій-

і його носіїв – один із спільних елементів двох світових воєн, у рамках якого треба розглядати і «наказ про комісарів» 1941 р.

6. Відмінності були, втім, у наборі засобів насильства, застосовуваних до цивільного населення під час придушення повстань. Хоча німці ще 1918 р. вдавалися до жорстких заходів, щоб узяти гору над заворушеннями (озброєних полонених повстанців розстрілювали на місці, з каральною метою спалювали селянські обійстя, а в окремих випадках і цілі села), проте в цьому сенсі вони нічим не відрізнялися від своїх австро-угорських союзників, а навпаки, навіть були піонерами помірніших підходів, які австро-угорці переймали лише після певних вагань. Військові мали на всякий випадок обачно обходитися з цивільним населянням, цивільних було заборонено навіть брати в заручники. Крім того, німці в 1918 р. ретельно стежили за коректною роботою польових судів для запобігання злочинам. Це дослідження спростувало й цілу тезу про неперервність «German Way of War».[33] Значною мірою контрастує з 1918 р. один із основних наказів командувача військами вермахту в Україні, генерала Карла Кіцінґера про боротьбу з партизанами від 1942 р. «Принцип» полягав у тому, «що в разі сумніву щодо вибору відповідного засобу найправильнішим буде жорсткіший захід».[34] Крім того, сумнозвісний «наказ про судочинство за законами воєнного часу» ще до початку кампанії ліквідував застосування військової юстиції для захисту цивільного населення.[35]

7. Разюче відрізнялися одна від одної окупаційні стратегії 1918 р. та під час Другої світової війни, а найбільше вони різнилися в тому, що 1918 р. Центральні держави не доходили до того, щоб піддавати небезпеці забезпечення українського населення продуктами харчування чи свідомо організовувати

ної війни, що переконливо продемонстрував Крістіан Гартманн, пор.: Christian Hartmann, Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland. – München, 2009.

33 Джон Горн та Алан Крамер висунули цю тезу спочатку у своїй праці: John Horne – Alan Kramer, German Atrocities 1914. A History of Denial. – New Haven – London, 2001. Однак у своїх останніх публікаціях Крамер відверто дистанціюється від неї: Alan Kramer, Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War. – Oxford – New York, 2007. На сьогодні цю тезу найбільш обстоюють: Isabel V. Hull, Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany. – тIthaca – London, 2005; Michael Geyer, War and Terror. Some Timely Observations on the German Way of Waging War // Michael Geyer (Hg.), War and Terror in Historical and Contemporary Perspective. – Chicago, 2003. – С. 47–69, http://www.aicgs.org/documents/warandterror.pdf, 4.3.2011. Крім того, Ґаєр вбачає у подіях на Східному фронті в 1914–1918 рр. ведення «війни на спустошення»: Michael Geyer, Gewalt und Gewalterfahrung im 20. Jahrhundert – Der Erste Weltkrieg // Rolf Spilker – Bernd Ulrich (Hg.), Der Tod als Maschinist. Der industrialisierte Krieg 1914–1918. – Bramsche, 1998. – С. 240–257; критично з цього приводу висловлюється: Bergien, Vorspiel des «Vernichtungskrieges»?

34 Пор.: IfZ-Archiv, MA-487, Wehrmachtbefehlshaber Ukraine, Abt. Ia, Nr. 4921 (3073)/42 geh., Richtlinien für die Befriedung der Ukraine, 28.6.1942.

35 Пор.: Hartmann, Wehrmacht im Ostkrieg, с. 702–706; Felix Römer, «Im alten Deutschland wäre solcher Befehl nicht möglich gewesen». Rezeption, Adaption und Umsetzung des Kriegsgerichtsbarkeitserlasses im Ostheer 1941/42 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2008. – Nr. 56. – С. 53–99.

голод як дисциплінарний засіб, ба більше як засіб винищення людей.[36] Якраз навпаки, Українська продовольча рада, в якій були і представники окупаційних властей, постійно скеровувала продовольство саме в ті українські міста, де його бракувало. Цілком протилежним був основний напрямок аграрної політики під час Другої світової війни, що його окреслив Еріх Кох, райхскомісар України в 1941–1944 рр.: «Україна має постачати те, чого бракує в Німеччині. Це завдання слід виконувати, не дивлячись на втрати. [...] З огляду на це завдання забезпечення населення харчами не має жодного значення».[37]

8. Що стосується австро-угорських військових, то в минулі роки точилися дискусії довкола тези про те, що їхній консерватизм до і під час Першої світової війни хоч і змушував здригатися не лише національно різношерсті власні солдатські лави й окуповані території, такі як, скажімо, Сербія («nation in arms»)[38], проте саме такий засадничий принцип, джерела якого знаходяться в традиціях XIX ст. і який возвеличує дух наднаціональної армії, не лише мав стояти на сторожі держави й монархії, а й вимагав відповідного ставлення до цивільного населення. Цей принцип не дозволяв використовувати голод як зброю чи чинити необмежене колективне насильство над цивільним населенням і в Україні 1918 р. Армія намагалася позиціонувати себе гарантом захисту цивільного населення від безладних дій радикалізованих чи націоналістичних (ліберальних), в українському випадку – революційних та/або більшовицьких, політиків. Саме в цій антимодерністській позиції була найбільша відмінність окупації 1918 р. порівняно з окупацією майже чверть століття по тому: офіцери Першої світової війни формували свою особистість у більш мирному європейському світі межі сторіч, тоді як офіцери вермахту соціалізувались у середовищі насильства та політичного екстремізму. Перша світова війна та повоєнні непевні часи залишили відчутний відбиток на генералітеті. Не минув для них безслідно і міжвоєнний

36 Так звана «теза про запланований голод», яку висунули Крістіан Ґерлах та Алекс Й. Кей досить суперечлива, оскільки вона не підкріплена ключовими документами з усіх ієрархічних щаблів, пор.: Christian Gerlach, Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999; Alex J. Kay, Exploitation, Resettlement, Mass Murder and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union 1940–1941. – New York – Oxford, 2006. Див. натомість загалом: Klaus Jochen Arnold – Gert C. Lübbers, The Meeting of the Staatssekretäre on 2 May 1941 and the Wehrmacht. A Document up for Discussion // Journal of Contemporary History. – 2007. – Nr. 42. – C. 613–626. Щодо ставлення до радянських військовополонених див.: Christian Hartmann, Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im Unternehmen «Barbarossa» // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2001. – Nr. 49. – C. 97–158; Reinhard Otto – Rolf Keller – Jens Nagel, Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2008. – Nr. 56. – C. 557–602. Натомість поняття «розрахунок на голод», яке запровадив Йоганнес Гюртер, багато хто взяв собі на озброєння: Johannes Hürter, Die Wehrmacht vor Leningrad 1941/42 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2001. – Nr. 49. – C. 377–440. Подібну думку виловлює у своїй статі й Рольф-Дітер Мюллер, див.: Militärgeschichtliches Forschungsamt (Hg.), Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd. 4. – Stuttgart, 1983.

37 Цит за: Götz Aly, Hitlers Volksstaat. – Frankfurt/Main, 2005. – C. 200.

38 Ґамз розвинув цю тезу на прикладі Військового генерального губернаторства Сербія: Jonathan E. Gumz, The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918. – New York, 2009. – C. 235–248.

час з умовами Паризького договору, економічною кризою та радикалізованими внутрішньополітичними дискурсами.[39]

У такому світі зростало й молодше покоління офіцерів вермахту. Хоча розмежування насильства під час Першої світової війни між військовими і цивільним населенням достатньо очевидне, проте існувало воно лише в певних рамках.[40] А вже офіцери націонал-соціалістичної Німеччини, які мали за плечима досвід революційних подій, економічної кризи, більшовизму та фашизму незалежно від того, вдома чи у Східній Європі, і незалежно від того, схвалювали вони ці події чи, навпаки, ставилися до них негативно, а ще розірвання соціальних зв'язків, спричинене розвитком цих подій, не давали їм змоги під час Другої світової війни так чітко зважати на ці межі, як зважали на них покоління їхніх батьків і дідів під час Першої світової війни. Найрадикальніші офіцери Першої світової війни згодом сформували осердя націонал-соціалістичного руху. З начебто поблажливого ставлення до окупованих народів на Сході вони зробили свої особисті висновки: під час другої окупації, щоб досягнути перемоги, провідну роль мають відігравати батіг і нагайка – расове «очищення».

9. І під час Першої, і під час Другої світової війни територію України розглядали як основне економічне джерело поповнення запасів. Україна під час обох воєн мала компенсувати втрати, спричинені внаслідок блокування чи обмеження транспортних та економічних шляхів на Заході.[41] В обох випадках Україна слугувала брамою для виходу до Центральної Азії, а тому мала надзвичайно важливе стратегічне значення. Проте відмінність між 1918 р. та 1941–1944 рр. полягала в тому, що під час Першої світової війни всупереч маренням про світове панування в середовищі ВАК Німеччини та анексіоністів якогось дефінітивного планування не існувало[42], тоді як націонал-соціалісти мали чіткі уявлення щодо цілій Другої світової війни: Україна у східній політиці Гітлера посідала ключове місце.[43]

---

39 Пор.: Johannes Hürter, Kriegserfahrung als Schlüsselerlebnis? Der Erste Weltkrieg in der Biographie von Wehrmachtsgeneralen // Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann (Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002. – С. 759–771; Johannes Hürter, Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42. – München, 2007.

40 Kramer, Dynamic of Destruction.

41 Див. загальне порівняння економічної політики: Rolf-Dieter Müller, Totaler Krieg und Wirtschaftsordnung: Ausnahmezustand oder Chance eines grundlegenden Wandels? Deutsche Experimente in zwei Weltkriegen // Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann (Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002. – С. 43–55.

42 Міхаель Епкенганс справедливо звертає увагу на те, що німецькі офіцери вищого ешелону в 1918 р., «встановлюючи функціональний зв'язок між негативними тенденціями на Заході та великими новими успіхами на Сході, намагалися відвернути наслідки дедалі ближчої катастрофи й уникнути засадничої "дилеми істини" – воєнної поразки й руйнування дотеперішнього внутрішнього порядку». Пор.: Epkenhans, Die Politik der militärischen Führung 1918, с. 222.

43 До цього доклались і «білі» емігранти з Росії: Michael Kellogg, The Russian Roots of Nazism. White Émigrés and the making of National Socialism 1917–1945. – New York – Cambridge, UK, 2005.

10. І зрештою в обох випадках кардинально відмінними були політичні умови: 1918 р. Центральні держави ввели свої війська в Україну офіційно як держави – гаранти безпеки. Нехай невдовзі Німеччина й Австро-Угорщина де-факто стали державами-окупантами, однак український уряд – і Центральна Рада, і згодом Гетьманат – все одно був політичною величиною, з якою вони мали рахуватися в конкретних питаннях організації окупаційної політики. Ця практика спиралася на певний міжнародно-правовий фундамент, який протягом усього періоду окупації не піддавала сумніву жодна із трьох сторін (лише Австро-Угорщина починаючи з кінця літа 1918 р. дедалі критичніше ставилася до Брест-Литовського договору). Крім того, Центральні держави визнавали існування на окупованій території союзницької чи принаймні значною мірою від них залежної держави. Той факт, що міжнародно-правові норми 1918 р. часто трактували на власний розсуд чи за потреби просто ігнорували, вказує на паралелі з окупованим Заходом (не зі Сходом!) під час Другої світової війни.[44]

Боячись інвестувати ще більше ресурсів в управління країною, Центральні держави 1918 р. були ладні надати Україні певний ступінь суверенітету й самоорганізації. Через відносно короткий період окупації протягом кількох місяців було складно сформувати якісь виразні окупаційні структури, а насамперед складно це було зробити через те, що в період до окупації Центральні держави не мали й не проводили конкретної політики щодо України. Натомість кампанія 1941 р. від самого початку була спланована як загарбницька війна. Хоч український національний рух і в цьому випадку мав певний вплив на політичні дії німецьких окупантів, проте наріжним каменем усієї окупаційної політики було націонал-соціалістичне світобачення.[45] Про це свідчить уже той факт, що Україною в 1941–1944 рр. управляв не вермахт, а що вона була цивільним Райхскомісаріатом. Протягом майже трьох років окупації націонал-соціалістична Німеччина вибудувала режим визискування, терору та знищення населення, ідеологічним, моральним і політичним фундаментом якого була расова доктрина націонал-соціалістів та їхня концепція розширення «життєвого простору». Окуповані території розглядали не як об'єкт міждержавних стосунків, де діють норми міжнародного права, а як об'єкт екстремального колоніального визискування та світоглядного протистояння. А тому складно насамперед на основі цього фактора порівнювати окупаційні режими першої та другої окупації ані в сенсі ставлення до цивільного населення, ані в сенсі організації окупаційної адміністрації чи системи визискування ресурсів і репресивних заходів.

У цьому зв'язку особливо цікаво довідатися, якою мірою був використаний досвід окупації 1918 р. у підготовці й проведенні окупації 1941–1944 рр. В кожному разі особистий досвід, наскільки можна судити, не був широко використовуваний, хоча це твердження потребує глибшого вивчення. Проте вже можна констатувати, що лише невелика частина майбутніх генералів вермахту знали Україну з особистого досвіду 1918 р. Наприклад, майбутній командувач армією, генерал-полковник Ганс фон Зальмут до червня 1918 р. був офіцером

44 Пор.: Peter Lieb, Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44. – München, 2007.

45 Пор.: Wendy Lower, Nazi Empire-building and the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill, 2005.

штабу армійської групи Айхгорна, а тоді служив у штабі ГКСВ.[46] Цікава в цьому сенсі й кар'єра тих офіцерів Баварської кавалерійської дивізії, які дослужилися до чину генерала. Всі четверо, які на початку 1918 р. ще служили в цій дивізії, перед вступом в Україну були переведені в інші підрозділи.[47] Видатним винятком серед австро-угорських офіцерів, хоч він і не мав якогось впливу на східну політику Німецького райху, був Едуард фон Бем-Ермоллі, який після аншлюсу Судетської області став громадянином Німеччини й у жовтні 1940 р. у 84-річному віці одержав почесне звання генерал-фельдмаршала. Крім того, до своєї смерті у грудні 1941 р. він мав титул почесного командира 28-го піхотного полку.[48] Проте з його досвіду окупації 1918 р. зробила висновки інша особа: Адольф Гітлер вважав політику щодо України в 1918 р. надто поміркованою, а отже, помилковою, а тому припускатися такої помилки, на його думку, більше не можна було.[49]

46 Військовий суд США 1948 р. на одному з наступних (Малих) Нюрнберзьких процесів засудив Сальмута до 20 років позбавлення волі за злочини в рамках «плану Барбаросса», проте 1953 р. він знову був на свободі. Пор.: Jörg Friedrich, Das Gesetz des Krieges. Das deutsche Heer in Rußland 1941–1945. Der Prozeß gegen das Oberkommando der Wehrmacht. – München – Zürich, 1993.

47 Лише Ґустав Гартенек (1892–1984) перебував до червня 1918 р. на Сході й служив ад'ютантом у Київській комендатурі. Ебергард Родт (1895–1979) і Рудольф фон Вальденфельз (1895–1969) продовжували службу в піхотних полках на Заході, Ґустав Перфаль (1883–1969) став флігель-ад'ютантом баварського короля. 1932 р. Перфаль був у чині командира полку, проте якоїсь особливої кар'єри у вермахті він не зробив. Йому хоч і присвоїли звання генерал-лейтенанта, втім, служив він на непрестижній посаді інспектора інспекції з комплектування збройних сил у Нюрнберзі, звідки 1943 р. його звільнили в запас. На заваді його військовій кар'єрі, найімовірніше, стали монархістські погляди. Див. особові справи: BayHA-KA, OP 61495 (Harteneck), OP 27835 (Rodt), OP 61659 (Waldenfels), OP 61590 (Perfall).

48 Церемонія поховання Бема-Ермоллі мала масштаби похорону державного значення, на якому був навіть приступній генерал-фельдмаршал Вільгельм Кайтель. Якогось докладного біографічного дослідження про Бема-Ермоллі досі немає, у Відні 2005 р. про нього була написана дипломна робота, див.: Richard Zahora, Generalfeldmarschall Freiherr Eduard von Böhm-Ermolli. phil. DA. Wien 2005.

49 Під час розмови з Розенберґом Гітлер вів мову про вбивство начебто «найбільшого друга українців часів минулої світової війни» генерал-фельдмаршала Айхгорна: Grelka, Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42, с. 443, прим. 30.

Прикінцеві зауваги

Вольфрам Дорнік

Автори цього збірника спробували докладніше висвітлити один із періодів української, а також східноєвропейської історії в транснаціональному контексті й продемонструвати багатошаровість українського державотворчого та націєтворчого процесу в 1917–1922 рр. На пильнішу увагу заслуговують іще два питання, які від початку роботи над вивченням цієї тематики часто опинялись у центрі дискусій і досі не були достатньо висвітлені у цьому збірнику. По-перше, який вплив мала окупація України Центральними державами 1918 р. на держави, залучені до цих подій? І по-друге, чому не вдалося зберегти українську самостійність?

***

Загалом окупація України Центральними державами стала для залучених до цих подій держав цілковитим провалом. Для самої України вступ німецьких і австро-угорських військ хоч і зумовив нетривале відновлення її незалежності, проте їй було важко звільнитися з міцних обіймів нових союзників. Надто великим було зацікавлення Берліна й Відня в стратегічному розташуванні та економічних ресурсах країни. Протягом 1918 р. в середовищі німецької економіки вже кували відповідні плани на тривалий післявоєнний період.

Початкові умови виглядали для Центральних держав сприятливими: у Брест-Литовську вони зрозуміли, що їм випала нагода інструменталізувати у своїх інтересах українську Центральну Раду, яка шукала міжнародної підтримки, а тому вони швидко уклали з нею мирний договір. Українське населення спочатку загалом позитивно поставилося до військ Центральних держав, сподіваючись за їхньою допомогою нарешті покласти край революційному хаосові, вбивствам, експропріації, грабежам і беззаконню. Проте в ході просування територією України та під час повстань на початку літа окупаційні війська досить рішуче взялися насамперед за боротьбу з більшовицькими повстанцями, до того ж їм не завжди вдавалося відрізнити повстанців від цивільного населення. Заготівля продовольства, здійснювана на початках військовими засобами, теж не сприяла зростанню симпатії до окупаційних військ. Навіть коли окупаційна влада спробувала знову завоювати уми й серця українців і в травні й червні змінила стратегію, тобто запровадила військово-польове судочинство, більшою мірою почала залучати українські власті до придушення повстань і заготівлі продовольства та не так жорстко ставитися до цивільного населення, було вже дещо пізно, бо надто багато залишила вона по собі випаленої землі.

До того ж, попри ознаки політичної стабілізації, не вдалося запустити в хід економіку країни. Більшовики вміло скористалися таким становищем для мобілізації протягом 1918 р., а після відновлення своєї влади на початку 1919 р. для власної пропаганди. Корупція та свавілля, які панували в зоні, контрольованій австро-угорськими військами, поглибили упереджене ставлення до окупаційних військ. Довіру українців до «іноземної допомоги» зруйнувала насамперед підтримка поміщиків, яку широкі маси населення трактували як антиреволюційну діяльність, а також встановлення влади Гетьманату, який правив, не маючи широкої підтримки серед народу. А остаточний смертельний удар по українській кампанії Центральних держав нанесло, безсумнівно, те, що вони не наполягли на швидкій побудові стабільної держави. Ні Центральна Рада, ні Гетьманат не могли опертися на надійні управлінські структури чи функціональні силові органи та органи правопорядку, такі як поліція, міліція чи збройні сили, які б могли забезпечити розв'язання конфлікту всередині країни. Берлін і Відень, навпаки, з недовірою спостерігали за всіма спробами Києва, спрямованими на зміцнення незалежності, оскільки побоювалися, що нарощування військової сили може колись обернутися проти їхніх військ. Тож по селах у збройних сутичках і далі протистояли, з одного боку, поміщики, які прагнули повернути назад своє майно, а з другого – переважно незаможні селяни та наймити. Протиборчі сторони в містах формували, з одного боку, ліберальна буржуазія разом з аристократичною елітою, яка повтікала з Москви й Петербурга, а з другого – молодий робітничий рух. До цих двох протиборчих пар додалися ще й етнічні конфлікти. Тож Центральним державам вдалося лише на дуже короткий час улітку 1918 р. призупинити розкручування спіралі насильства, яка після виведення їхніх військ розкрутилася на повну силу.

Загалом постає питання, чи Центральні держави хтось добре проконсультував перед усуненням від влади Центральної Ради. Навіть якщо її провідні політики були безпомічні в питаннях державотворення й не були в змозі подолати хаос у країні, однак Рада все ж таки репрезентувала набагато ширші верстви населення. Натомість приведення до влади Скоропадського було однозначним кроком назад і зосередженням на вузькому політичному напрямі. Навіть якщо новий Гетьман, а також німецька окупаційна влада намагалися проводити виважену політику, проте руйнівною була вже сама символічність великого землевласника, який прийшов до влади на німецьких багнетах.

Усупереч поширеній нині думці після кількох перших місяців окупації німецькі війська почали кооперувати в питаннях придушення повстань. Крім того, і в економічній співпраці з'явилися деякі успішні паростки, хоча окупаційні власті до самого кінця вагалися, чи не краще їм все-таки надати перевагу політиці визискування. Однак ці паростки так і не дали очікуваних плодів: повстанський рух протягом літа хоч і вдалося втихомирити, але щойно окупаційні війська та підтримуваний ними гетьманський режим у жовтні й листопаді були змушені залишити країну, як від втихомирення не лишилося й сліду. Хоча на питання про те, як сприймало українське населення окупаційні війська в 1918 р., науковці досі не дали чіткої відповіді, а в радянській історіографії та архівній політиці це питання опинилось у тіні подій 1918 р. та ексцесів 1941–1944 рр.,

проте очевидно, що популярність Центральних держав до кінця їхнього перебування в Україні дедалі меншала.

Це негативно вплинуло не лише на побудову стабільної держави, а й на економічні результати діяльності в Україні. Авторам цього дослідження вдалося довести, що не можна вести мову про якесь економічне визискування України в 1918 р. Центральними державами, до того ж результати експорту з України були далекі від уявлень, які побутували в Берліні й Відні, та від обіцяних у Брест-Литовську кількостей. Продовольство, яке в березні й квітні у непропорційно вищих кількостях порівняно з Німеччиною досить поволі почало надходити до Австро-Угорської монархії, було для її населення краплею в морі. Його розподіляли несистемно по голодних містах, а найбільше надходило до Відня. Однак загального покращення становища з продуктами харчування помітно не було. Частка провини лежала й на незбалансованій системі розподілу та поширеній корупції у Габсбурзькій монархії. Навіть зібраний влітку врожай не зміг покращити ситуацію, яка навіть погіршилася внаслідок кількатижневого страйку в липні й серпні. Брак обумовленої в договорі кількості продовольства вдалося хоча б якось компенсувати лише завдяки постачанню худоби, яєць, овочів, військових трофейних матеріалів і різноманітних інших товарів. На зниження експорту товарів набагато менше, ніж вважали спочатку, вплинуло утримання сотень тисяч іноземних солдатів, що перебували в країні. Австро-Угорщина й Німеччина навіть були змушені допомагати Україні вугіллям і нафтопродуктами на додаток до обумовленого в договорі постачання товарів текстильної промисловості та сільськогосподарських машин, а Німеччина до того ж підтримувала її ще й кредитами. Тож у фінансовому плані окупація мала для обох держав катастрофічні наслідки.

Хоча в період від березня до травня 1918 р. і вдалося налагодити функціональну систему заготівель, проте вона не змогла запрацювати на повну силу через корупцію, заворушення, які й далі виникали то там, то там у країні, незадоволеність селянства фіксованими цінами та тривалу економічну зорієнтованість на Росію. Ні українські, ні окупаційні власті не вживали достатньо рішучих заходів з подолання насамперед фіскально-політичних наслідків революції. А са́ме розв'язання цих проблем, поза всяким сумнівом, спонукало б селян до більшої співпраці, бо так і не вдалося налагодити достатнього постачання компенсаційних товарів, про потребу в яких заявляли і сільське населення, і крамарі. Відтак заготівельники Центральних держав хоч і були прив'язані до обумовлених (з українськими урядами) фіксованих цін, проте довіри не викликали ні використовувана валюта, ні розмір виплачуваних сум. Цей економічний, суспільний і політичний коктейль спричинився до цілковитого фіаско українського експерименту Центральних держав.

Для самих українців окупація не мала сподіваного тривалого ефекту. Завдяки військам Центральних держав хоч і настала нетривала перерва у класовій боротьбі та громадянській війні, проте вона так і не заклала підвалин для стабілізації суспільства й держави на тривалу перспективу. У недостатньо контрольованих окупаційними військами закутках країни й далі спалахували поодинокі заворушення та розростався хаос. Крім того, виставлена напоказ у

Брест-Литовську прагматичність зв'язків із Центральними державами не могла з погляду держав Антанти позитивно вплинути на утвердження стабільної позиції України в системі міждержавних стосунків у світі.

Всупереч поширюваному в міжвоєнний період насамперед радянською пропагандою та історіографією образу «брутального визискування» країни кайзерівськими й габсбурзькими військами справжня трагедія сталася в ході колективізації в радянській Україні й сягнула свого апогею під час голоду 1932–1933 рр., внаслідок якого на величезних переважно сільських територіях південно-західних регіонів Радянського Союзу померли з голоду сотні тисяч, якщо не мільйони людей. Поодинокі прояви голоду й проблеми із забезпеченням продовольством у 1918 р. обмежувалися здебільшого міськими регіонами та були спричинені постреволюційною руйнацією системи торгівлі й інфраструктури, а також ускладненням комунікації між виробниками та споживачами. В цій царині певним компенсатором стали створені Центральними державами разом із Гетьманатом економічні системи заготівлі виробленої продукції, такі як насамперед Українська продовольча рада, завдяки чому була змога швидко реагувати на труднощі із забезпеченням населення в країні.

Якщо під час окупації України й не запанували цілковитий мир і спокій, втім, порівняно з попереднім революційним роком від лютого 1917 р. до лютого 1918 р. та з періодом після листопада 1918 р. цей період можна вважати фазою принаймні відносного миру. Події 1918 р. з погляду сьогодення – ніщо порівняно з брутальною українізацією/радянізацією, колективізацією, голодом 1032–1933 рр. («Голодомором»), сталінськими чистками, нищівною кампанією націонал-соціалістичної Німеччини проти Радянського Союзу та повторним захопленням України Радянським Союзом включно з приєднанням Східної Галичини та Північної Буковини. Період від 1941 до 1944 р., а са́ме знищення українських євреїв під час Голокосту, свідоме винищення голодом українського населення, вивезення понад один мільйон українців і насамперед українок на примусові роботи, знищення мільйонів радянських військовополонених, а серед них і сотень тисяч українців, розшарування суспільства в боротьбі за українську територію та руйнування, заподіяні дворазовим переміщенням лінії фронту українською територією та в ході партизанської війни, стали трагічним апогеєм історії насильства в першій половини XX ст. на українській землі.

***

А тепер перейдемо до другого питання, а саме про те, чому Україні не вдалося зберегти здобуту в 1917–1918 рр. самостійність. Важливу роль, про що вже йшлося коротко у вступі, зіграло тут те, що Україну в її прагненнях до своєї державності не підтримав ніхто з основних гравців світової спільноти. Хоча Центральні держави приблизно в грудні 1917 р. й січні 1918 р. і зрозуміли, що самостійна Україна – це нагода послабити більшовицьку Росію, проте і тут не обійшлося без упереджень. У німецькій імперії розглядали можливість незалежної України лише як проміжний варіант на шляху до створення федеративної, антибільшовицької Росії, яка під впливом Німеччини буде її союзником на Сході. Мало хто, як, наприклад, генерал-фельдмаршал Айхгорн, вірив у майбутнє неза-

лежної України. Австро-Угорщина до самого кінця була налаштована скептично, оскільки її лякали вимоги власної української меншини, яка перебувала в опозиції до польської адміністрації та польського національного руху в Галичині. В Австро-Угорщині хоч і не виключали варіанта, за яким Україна існувала б як незалежна держава під патронатом Відня, втім, водночас усвідомлювали, що цей варіант навряд чи здійсненний. Навпаки, в Австро-Угорщині радше побоювалися, що Київ опиниться під впливом Росії або Німеччини, внаслідок чого Дунайська монархія у стратегічному плані потрапить під значний тиск.

Межі цього дослідження не дають змоги дати вичерпну відповідь на питання, які інтереси переслідували два інших партнери в коаліції Центральних держав. Туреччина, посилаючись на кримських татар, хоч і висувала претензії на стратегічно важливий півострів у Чорному морі, проте на той час не мала достатньої потужності, щоб закласти під ці вимоги відповідний фундамент. Надто великими були німецькі інтереси в Криму. Крім того, Стамбул був дуже зайнятий загрозами, які виникали щодо його власних територій, і внутрішньополітичними проблемами. А Болгарія в той час узагалі не виявляла ніякого інтересу до України й прагнула встановити з нею хіба що економічні стосунки. Набагато більші територіальні інтереси мала Болгарія в Румунії, на яких вона зосередила свою увагу під час мирних переговорів у Бухаресті і які відволікали її від інтенсивнішої роботи в українському напрямку. А щонайпізніше в ході наступу військ держав Антанти на Салонікському фронті вона була зайнята обороною власної території.

У короткій перспективі союз Центральної Ради з Центральними державами, поза всяким сумнівом, був своєрідним проривом. За допомогою залізного кулака німецьких військ Центральна Рада змогла знову повернутися в Київ. Однак у середній перспективі політки Центральної Ради поставили не на того коня: Австро-Угорщина діяла нерішуче й орієнтувалася радше на Одесу, а Німеччина була незадоволена роботою Центральної Ради і привела до влади Гетьмана. Він хоч і намагався щосили утверджувати свою самостійність, однак йому ніяк не вдавалося емансипувати свою владу. Вона надто залежала від Німеччини, що ще більше посилив його візит до Берліна у вересні 1918 р. А тому він уже не міг розраховувати на довіру всередині країни та на підтримку держав Антанти в листопаді, коли Центральні держави зазнали остаточної поразки. Його швидко замінила Директорія, і він був змушений утікати разом із німецькими військами до Берліна.

Навіть якщо держави Антанти й не проводили якоїсь єдиної політики щодо України, втім, для ставлення до неї головних із них, а саме США, Великої Британії і Франції, був властивий своєрідний скепсис, а Росія взагалі не сприймала її незалежність. Свої інтереси в Україні найпослідовніше намагалася відстоювати Франція, проте щоб утвердити їх на довгу перспективу, їй бракувало військових засобів і політичної потужності. Її надто сильно виснажила кількарічна війна на власній території, надто сильно втомилося від війни її населення і надто хаотичним було становище в охопленій «смутою» Російській імперії, яка, здавалося, воскресає з попелу під «червоним знаменом». Велика Британія теж мала стратегічний інтерес в Україні, оскільки та була брамою

до Центральної Азії й у разі німецького домінування на її території становила загрозу для британських колоній у Південній Азії. Проте Лондон зосередив свою увагу на підтримці Денікіна, а Україну відступив Франції. Лише коли ця стратегія зазнала невдачі, він знову звернув свій погляд на Київ. Але через тісну співпрацю з «білими» Британія пливла вже у великоросійському фарватері й не могла відповідно підтримувати сепаратистські рухи. Крім того, в Лондоні дуже обережно ставилися до українського національного руху, оскільки в попередні роки він підтримував зв'язки з Віднем і Берліном.

Найменшу зацікавленість у самостійній Україні виявляли США: протягом усього революційного періоду Вільсон сповідував ідею єдиної демократичної Росії, яка, подібно до США в Північній Америці, як мультинаціональна держава має охоплювати ледве чи не весь континент. Проте після короткої демократичної фази в 1917 р. ця держава протягом 1918 р. дедалі більше потрапляла під король більшовицьких революціонерів. Тож перед цією ідеєю поставала щоразу сильніша загроза, і Вашинґтон нарешті зважився на інтервенцію, яка так і не увінчалась успіхом. Американські політики надто довго зволікали в питанні підтримання відповідних сил і опинилися перед загрозою нового вороже налаштованого режиму. Україна в усіх цих планах відгравала лише другорядну роль.

Петербург/Москва, байдуже, урядував там монарх чи комуністичний режим, мали на українське питання однозначну відповідь: Україна в економічному, стратегічному та політичному плані посідала надто важливе місце, щоб можна було відпустити її у незалежне плавання. Непоступливість у цьому сенсі демонстрували й генерали «білої» опозиції. Більшовики зуміли краще скористатися тогочасним дискурсом: залучивши національні рухи під знамена «національного самовизначення» та «демократії», вони використали їх у своїх цілях і надали їм формальну псевдоавтономію. Більшовики навіть налаштовували національні рухи один проти одного, щоб тримати їх у своїх руках. Про те, що така стратегія не могла функціонувати в довгій перспективі, свідчить розпад Радянського Союзу, який затягнувся аж до 1991 р., та конфлікти, спричинені прагненням до незалежності та перегляду кордонів, які тривають і досі.

Тож на міжнародному рівні зосталося лише кілька і до того ж маловпливових союзників. Одним із них була Польща, яка сама боролася за незалежність. Проте обидва потенційних союзники перебували в конфлікті, який назрівав протягом кількох десятиріч. Хоча цей конфлікт довший час палахкотів лише в інтелектуальних колах національних рухів, проте у процесі створення начебто незалежної польської держави під протекторатом Центральних держав від 1916 р. та з початком інструменталізації України, як і балтійських націй, у боротьбі з більшовицькою Росією від 1917–1918 рр. до цього конфлікту додався ще й компонент «реальної політики». Після краху Центральних держав і заснування фактично незалежної Польщі у листопаді 1918 р. українсько-польський конфлікт вилився в криваве протистояння за Східну Галичину й Холмщину. Невідповідними партнерами були й кавказькі держави, які самі боролися за незалежність. Вони були занадто слабкі, бо, з одного боку, їх роздирали внутрішні конфлікти, а з другого – вони опинилися посеред фронтів проросійськи зорієнтованого

«білого» реставраційного руху, посеред інтересів світових потуг, Туреччини, яка сама боролася за виживання, та знову ж таки проросійськи зорієнтованих «червоних» революціонерів.

Інший фактор, який стояв на заваді утвердженню самостійності України, мав внутрішньоукраїнський характер. Протягом усього цього періоду українці не змогли дійти внутрішнього консенсусу про те, на кого має орієнтуватися Україна і з якими партнерами співпрацювати в утвердженні своєї самостійності. Українська національна ідея майже не знаходила підтримки серед значною мірою неписьменного сільського населення: селяни хоч і розмовляли українською, але питаннями про те, на що має орієнтуватись держава і хто нею має керувати чи, наприклад, що визначає «українець», у селі ніхто не займався. Натомість міські еліти українського національно руху були розділені на проєвропейські та проросійські. Обидва напрями майже непримиренно протистояли один одному й до того ж не мали єдності у своєму середовищі. Насамперед у проєвропейському таборі не могли дійти спільної думки про те, на кого орієнтуватися, – на Варшаву, Берлін, Париж, Лондон чи Відень. Можливість якогось водночас і проєвропейського, і проросійського середнього шляху в майбутнє на той час іще не могла мати консенсусу. Це питання й досі сповнене суперечностей, оскільки тенденції змінюються залежно від того, політки якої орієнтації стають на чолі держави. Залишається сподіватися, що після такого кривавого XX ст. та вже 20 років фактичної незалежності українці невдовзі таки дадуть відповідь на питання: Quo vadis, Україно?

Додатки

Перелік умовних скорочень

У квадратних дужках подано відповідний переклад українською мовою.

AA	Auswärtiges Amt [міністерство закордонних справ]
AAC/AP	Archives de l'administration centrale/Affaires politiques [Архів центрального управління / Політичні справи], Париж
AAÉ	Archives des Affaires étrangères [Архів закордонних справ], Париж
Abt(lg.).	Abteilung [відділ]
AdT	Archiv der Truppenkörper [Військовий архів]
AEF	American Expeditionary Force [Американські експедиційні війська]
AGKdo	Armee-Gruppen-Kommando [командування армійських груп]
AK	Armeekommando (австр.-угор.) [командування армією], Armeekorps (нім.) [армійський корпус]
(k.u.k.) AOK	(k.u.k.) Armeeoberkommando [Вище командування армією Австро-Угорщини = ВКА]; у німецьких військах скорочення AOK використовувалося на позначення командування армією (в австро-угорському війську – AK)
BAR Bern	Bundesarchiv [Федеральний архів], Берн
BArch	Bundesarchiv [Федеральний архів], Берлін-Ліхтерфельде
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv [Федеральний архів – Військовий архів], Фрайбурґ
Bay.	Bayerisch [баварський]
BayHStA	Bayerisches Hauptstaatsarchiv [Баварський центральний державний архів], Мюнхен
BayHA, Geh. StA	Bayerisches Hausarchiv, Geheimes Staatsarchiv [Баварський королівський архів, Таємний державний архів], Мюнхен
Bd(e).	Band/Bände [том/томи]
CPC	Correspondance politique et commercial [політична та торгово-політична кореспонденція]
Div.	Division [дивізія]
d.R.	der Reserve [резерву]
d.M.	des Monats [цього місяця]
Dok.	Dokument [документ]
(US) DoS	(United States) Department of State [Державний департамент США]
ed(s).	Editor(s) [упорядник(и)]
ErsBaon	Ersatzbataillon [запасний батальйон]
EPD	Eidgenössisches Politisches Department [Федеральний департамент закордонних справ Швейцарії]
Et.K'drn	Etappenkommandanturen [етапні комендатури]
EVD	Eidgenössisches Volkswirtschaftsdepartement [Федеральний департамент економіки Швейцарії]
Fas. Faszikel	[номер, випуск]
FA	Feldakten [військово-польові документи]
FABrig	Feldartilleriebrigade [польова артилерійська бригада]

FJB	Feldjägerbataillon [фельд'єгерський батальйон]
GenKmdo	Generalkommando [генеральне командування]
GG	Generalgouvernement [Генеральне губернаторство]
Gouv.	Gouvernement [губернія]
Hg.	Herausgeber [упорядник(и)]
HGM	Heeresgeschichtliches Museum [Військово-історичний музей], Відень
HHK	Höhere Heereskommanden [Вище військове командування]
HLS	Historisches Lexikon der Schweiz [Історична енциклопедія Швейцарії]
HStA Stuttgart	Hauptstaatsarchiv [Центральний державний архів], Штутґарт
IBrig	Infanteriebrigade [піхотна бригада]
ID	Infanterie(truppen)division [піхотна дивізія]
IfZ	Institut für Zeitgeschichte [Інститут новітньої історії], Мюнхен
Inf.	Infanterie [піхота]
i.R.	in Ruhe/im Ruhestand [у відставці]
Jg.	Jahrgang [випуск]
k.	kaiserlich [цісарський]
Kav.	Kavallerie [кавалерія]
KD	Kavallerie(truppen)division [кавалерійська дивізія]
Kdo	Kommando [командування]
Kdt(en)	Kommandant(en) [комендант(и)]
k.k.	kaiserlich-königlich [цісарсько-королівський = австро-угорський]
KorpsKdo	Korps-Kommando [командування корпусу]
Kt.	Karton [папка]
KTB	Kriegstagebuch [журнал бойових дій]
k.u.	königlich-ungarisch [королівсько-угорський]
k.u.k.	kaiserlich und königlich [цісарський і королівський = австрійський і угорський]
(k.u.k.) MdÄ	k.u.k. Ministerium des Äußern [міністерство закордонних справ Австро-Угорщини]
Leg.Sekr	Legations Sekretär [секретар дипломатичної місії/посольства]
L.F.A.R.	Landwehr Feldartillerieregiment [полк польової артилерії ландверу]
L.I.R.	Landwehr Infanterieregiment [піхотний полк ландверу]
MGG	Militärgeneralgouvernement [Військове генеральне губернаторство]
milit.	Militärisch [військовий]
MilKmdo	Militärkommando [військове командування]
muselman. Batls.	muselmanisches Bataillon [мусульманський батальйон]
NARA	National Archives and Records Administration [Національне управління архівів і документації], Коледж Парк/Меріленд
NFA	Neue Feldakten [відділ нових архівних документів]
no.	Numero [номер]
N.O.d.O.H.L.	Nachrichtenoffizier der Obersten Heeresleitung [офіцер розвідки вищого військового командування]
Nr.	Nummer/number [номер]
Oblt.	Oberleutnant [старший лейтенант]
Obost/ObOst/Ob Ost	Oberbefehlshaber Ost [Головне командування східних військ = ГКСВ]
OHL	Oberste Heeresleitung [Вище армійське командування Німеччини = ВАК]
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek [Австрійська національна бібліотека]
OpAbt	Operations-Abteilung [оперативний відділ]
ÖStA, AVA	Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv [Австрійський державний архів, Загальний адміністративний архів], Відень

ÖStA, HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Австрійський державний архів, Архів дому, двору і держави], Відень
ÖStA, KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv [Австрійський державний архів, Військовий архів], Відень
östr.-ung.	österreichisch-ungarisch [австро-угорський]
PhD	philosophiae doctor
QuAbt	Quartiermeisterabteilung [відділ квартирмейстера]
Res.	Reserve [резерв]
RG	Record group [частковий фонд]
S.	Seite [сторінка]
SchR	Schützenregiment [стрілецький полк]
SFIO	Section Française de l'Internationale Ouvrière [Французька секція Робітничого інтернаціоналу]
SHD/AAT	Service Historique de la Défense/Archives des l'armée de terre [Історичний відділ оборони держави / Архів сухопутних військ], Париж
s. l.	sine loco [без зазначення місця]
S.R.R.	Schweres Reiter Regiment [полк важкої кавалерії]
Tgb.	Tagebuch [щоденник]
TNA, GFM	The National Archives, German Foreign Ministry [Національний архів, міністерство закордонних справ Німеччини], Лондон
TNA, FO	The National Archives, Foreign Office [Національний архів, міністерство закордонних справ], Лондон
UK	United Kingdom [Об'єднане Королівство]
UR	Ulanen-Regiment [уланський полк]
URSS	L'Union des républiques socialistes soviétiques [Союз Радянських Соціалістичних Республік]
UdSSR	Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken [Союз Радянських Соціалістичних Республік]
USA	United States of America [Сполучені Штати Америки]
Vol.	Volume (том)
WVB	Waren-Verkehrs-Büro [транспортне бюро]
Ia	Erster Generalstabsoffizier (Taktik und Operation) [Перший офіцер генерального штабу (тактика й оперативне командування)]
Ib	Zweiter Generalstabsoffizier (Versorgung) [Другий офіцер генерального штабу (тилове забезпечення)]
Ic	Dritter Generalstabsoffizier (Feindlagebild) [Третій офіцер генерального штабу (розвідка)]
IIa	Erster Adjutant (Offiziers-Personalangelegenheiten) [Перший ад'ютант (відділ кадрів офіцерського складу)]
IIb	Zweiter Adjutant (Unteroffiziers- und Mannschaftsangelegenheiten) [Другий ад'ютант (відділ кадрів унтерофіцерського і особового складу)]
III	Abteilung Gericht [судовий відділ]
АВПРИ	Архив внешней политики Российской Империи [Архів зовнішньої політики Російської Імперії], Москва
ВАК	Вище армійське командування Німеччини = OHL Oberste Heeresleitung
вип.	випуск
ВКА	Вище командування армією Австро-Угорщини = (k.u.k.) AOK (k.u.k.) Armeeoberkommando
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЧК	Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и саботажем [Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем]
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации [Державний архів Російської Федерації]
ГКСВ	Головне командування східних військ = Obost/ObOst/Ob Ost Oberbefehlshaber Ost
д.	дело [справа]
див.	дивись
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
ЗУР	Загальна Українська Рада
ККРН	Київський клуб російських націоналістів
Комінтерн	Комуністичний інтернаціонал
КП(б)У	Комуністична парія (більшовиків) України
КПУ	Комуністична партія України, т. зв. «боротьбисти»
напр.	наприклад
НЕП	Нова економічна політика
НК	Народний комітет
оп.	опис
пер.	переклад
пор.	порівняй
прим.	примітка
ПСР	Партія соціалістів-революціонерів
Раднарком	Рада Народних Комісарів
РГАСПИ	Российский государственный архив социально-политической истории [Російський державний архів соціально-політичної історії], Москва
РГИА	Российский государственный исторический архив [Російський державний історичний архів], Санкт-Петербург
ред.	редакція
РКП(б)	Російська Комуністична Партія (більшовиків)
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РУРП	Русько-Українська Радикальна Партія
спр.	справа
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
стп.	стовпчик
ТУП	Товариство Українських Прогресистів
УККБ	Український крайовий комітет Буковини
УНДП	Українська національно-демократична партія
УНР	Українська Народна Республіка
УПП	Українське парламентське представництво
УПР	Українська продовольча рада
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСС	Українська партія соціалістів-самостійників
УПФС	Українська партія федералістів-соціалістів
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСДРП	Українська соціально-демократична робітнича партія
Ф.	фонд
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ
ЦДІА	Центральний державний історичний архів, Львів
ЦК	Центральний Комітет

Перелік карт

Карти

(Редакція авторів; макетування, форматування та проектування всіх карт: Мартін Флоріан)

Карта 1: Наступ Керенського та «відповідь» Центральних держав, літо 1917 р. (джерело: Banks, A Military Atlas of the First World War, с. 176; Ellis – Cox, The World War I, с. 36–37)

Карта 2: Румунська кампанія 1916 р. (джерело: Herwig, The First World War, с. 220)

Карта 3: Території проживання німців, поляків і українців бл. 1900 р. за етнічно-лінгвістичними ознаками (джерело: Magocsi, Historical Atlas of Central Europe, с. 99)

Карта 4: Політичні кордон України 1918–1919 рр. (зокрема на основі: Magocsi, Historical Atlas of Central Europe, с. 36, 138)

Карта 5: Центральна Європа 1918–1923 рр. (на основі: Magocsi, Historical Atlas of Central Europe, с. 126)

Перелік використаних першоджерел

Архів закордонних справ (AAÉ), Париж
Архів центрального управління / Політичні справи 1914–1944 рр. (AAC/AP)
Correspondance politique et commerciale, 1896–1918, Guerre 1914–1918, Russie, vol. 648–649, 694–695.
Z-Europe, URSS, Action des Alliés dans le nord de la Russie, vol. 217, 225, 226.
Z-Europe, URSS, Bessarabie, vol. 620.
E-Asie, Sibérie, vol. 7.

Історичний відділ оборони держави (SHD), Париж
Архів сухопутних військ (AAT)
Série N, 1872–1919, 4N 40, 4N 63, 7N 810, 7N 921, 8N 15–16, 16N 3021, 16N 3023, 16N 3025,
16N 3064, 16N 3066, 16N 3147, 16N 3172, 16N 3181, 16N 3188, 16N 3191, 17N 622, 20N 225,
20N 729, 20N 763.

Військовий архів, Будапешт
F. II. 220, Kt. 1, Magyar királyi 155. honvéd gyaloghadosztály.

Центральний державний історичний архів (ЦДІА), Львів
Ф. 146, оп. 7, спр. 4529.
Ф. 309, оп. 2, спр. 109.
Ф. 358, оп. 3, спр. 166, 1198.
Ф. 746, оп. 1, спр. 6, 5.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Київ
Ф. 2, оп. 1.
Ф. 2311, оп. 1.
Ф. 1118, оп. 1.

Архів зовнішньої політики Російської Імперії (АВПРИ), Москва
Ф. 135, оп. 474.

Російська національна бібліотека, відділ рукописів, Москва
Ф. 600, д. 1333.
Російський державний історичний архів (РГИА), Санкт-Петербург
Ф. 733, оп. 193 (1863).

Російський державний архів соціально-політичної історії (РГАСПИ), Москва
Ф. 2, оп. 1.
Ф. 5, оп. 1.
Ф. 17, оп. 1, 3, 84, 87, 109.

Ф. 17, оп. 86, d. 112.
Ф. 19, оп. 1.
Ф. 76, оп. 3.
Ф. 325, оп. 1.
Ф. 558, оп. 11.

Державний архів Російської Федерації (ГАРФ), Москва
Ф. 130, оп. 2, 3.
Ф. 398, оп. 2.
Ф. 439, оп. 1.
Ф. 1236, оп. 1.
Ф. 1791, оп. 2.
Ф. 2313, оп. 3.
Ф. 2314, оп. 9.
Ф. 3348, оп. 1
Ф. 5972, оп. 1, 3.
Ф. 6817, оп. 1.
Ф. 7506, оп. 1.
Ф. р-393, оп. 3

Федеральний архів – Військовий архів (BA-MA), Фрайбург
N 46/171–172.
N 754/10.
N 776/45.
PH 1/55.
PH 5-I/3, 5, 7.
PH 6-I/89.
RH 61/810, 847, 2315.
RM 41/62.

Федеральний архів (BArch), Берлін-Ліхтерфельде
R 3101 (Reichswirtschaftsamt)/1096–1097, 1136–1137, 1164, 1166, 1168–70, 1180, 1190, 1194, 1220,
1303–1304, 1314, 1316, 1318, 1341.

Баварський центральний державний архів (BayHA), Мюнхен
Баварський королівський архів, Таємний державний архів
Nachlass Leopold von Bayern.

Військовий архів
1. Kav.Brig., Bd. 7, 11–13
15. Res.Inf.Brig., Bd. 1, 7, 302. S.R.R., Bd. 6–7
29. InfReg., Bd. 2–3
4. Chevauleger Regiment, Bd. 1, 11
4. Kav.Brig., Bd. 4
5. Chevauleger Regiment., Bd. 1, 4
Etappenkommandantur 54., Bd. 22
Kav.Div., Bd. 18–22, 28, 51
Landsturm Regiment 1., Bd. 4
Ministerium Krieg, 1779, 1824.

OP 61495 (Harteneck), OP 27835 (Rodt), OP 61659 (Waldenfels), OP 61590 (Perfall), OP 47604
(Samhaber)

Центральний державний архів (HStA), Штутґарт
KTB des Stabes Korps Knoerzer.
7. Landwehrdividion, M 46/5e, 15–16, 20–21.
52. Landwehrinfanteriedivision, M 62/2. 52.
Kriegstagebücher von Infanterie Formationen, M 411/394, 395.
Kriegstagebücher von Feldartillerie- und Fußartillerieformationen, M 413/1214.
Nachlass Knoerzer, M 660/131.

Федеральний архів (BAR), Берн
Федеральний департамент закордонних справ Швейцарії
E 2001 A, Kt. 877, 931.
E 2001 B, Abteilung für Auswärtiges 1918–20 (Nr. 1000/1501, –1502), Kt. 13, Kt. 18.
E 2200.234, Schweizerische Vertretung Kiew, Nr. 1000/375.
E 2300, Politische und militärische Berichte der Auslandsvertretungen 1848-1965 (Nr. 1000/716),
Kt. 282,
Федеральний департамент економіки Швейцарії
E 7800, Generalsekretariat 1907–1955 (Nr. 1000/1961), Kt. 185

Архів Інституту новітньої історії, Мюнхен
MA-487, Wehrmachtbefehlshaber Ukraine

Національне управління архівів і документації (NARA), Коледж Парк/Меріленд
US DoS, Records relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910–1929, War Series 6,
RG 59, Russia, IV
US DoS, Records of the American Commission to Negotiate Peace, RG 256
M 820, Roll 198, 486, 488.
M 1107, Roll 13, 35, 46.
Commission for Negotiation of an Armistice between Poland and the Ukraine, RG 256,
M 820/Roll 169.

Гарвардські бібліотеки, Кембридж
Government Documents, Records of the DoS relating to Internal Affairs of the Ukraine (NARA microfilm publications), Film S 1040/M 1286, 2 Rolls, Nr. 860e.00, Political Affairs, Nr. 4, Letter of the US-Mission in Berne, 21.11.1918
Національний архів (TNA), Лондон
FO 371/3012, 3018–3019, 390, 3283, 3342, 3347, 3349.
FO 373/3/16.
FO 379/3332.
FO 608/177, 71/24.
FO 608/201.
FO 608/206.
FO 608/207.
FO 608/247.

FO 608/331.
FO 608/337.
GFM 6/35–36, 52, 99, 107.
KV 2/661.
PRO 30/69/1800.
T 1/12128.
WO 158/752.
WO 32 5697
WO 33 967

Національний архів Чеської Республіки, Прага
Ф. Український музей, Kt. 44

Австрійський державний архів (ÖStA), Відень
Австрійський державний архів, Загальний адміністративний архів (AVA)
Nachlass: Böhm-Ermolli, B 1466.
Nachlass: Krauß, B 60.
Nachlass: Spannocchi, B 760.
Nachlass: Böltz, B 760.

Австрійський державний архів, Архів дому, двору і держави (HHStA)
Ministerium des Äußern, Politisches Archiv I
Kt. 500, 523, 836, 902–903, 1041–1042, 1056, 1076, 1081, 1092a.
Liasse Krieg 56/32 b.
Liasse Krieg 3f/Rußland 1918, Kt. 836.
Liasse Krieg 58, Ukraine, Kt. 1042.
Liasse XLVII, Krieg 1914–1918, Kt. 523.
Nachlass Czernin, Kt. 1092a.
Ministerium des Äußern, Politisches Archiv I
Kt. 152–154.

Австрійський державний архів, **Військовий архів (KA)**
KA, AdT, 145. IBrig, Kt. 1378–1379.
KA, AdT, FABrig 59, Kt. 4131.
KA, AdT, FAR 59, Kt. 832
KA, AdT, FJB 13, Kt. 754.
KA, AdT, UR 3, Kt. 800
KA, AdT, UR 13, Kt. 801.
KA, FA, AOK, Evidenzbüro 1918, Nachrichtenabteilung, Kt. 3669, 3670, 3673, 3674, 3675, 3671, 3672
KA, FA, AOK, OpAbt, Kt. 465-476.
KA, FA, AOK, OpAbt, Ev. Grp.-R 1918.
KA, FA, AOK, Ukraine Akten, Kt. 2.609-2.637.
KA, FA, NFA, AOK, KPQ, Kommandobefehle, Kt. 22.
KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, OpAK, Kt. 308–309.
KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 2. Armee, QuAbt, Kt. 692, 693, 694, 695, 696, 697, 710, 723.
KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 4. Armee, Kt. 484–485.
KA, FA, NFA, HHK AK/AGKdo, 7. Armee, Kt. 289.

KA, FA, NFA, HHK AK/KorpsKdo, 12. Korps, Kt. 1661–1663.
KA, FA, NFA, Kmdo. Odessa (Gouv.), Kt. 3870.
KA, FA, NFA, Sonstiges, Ukrainische Formationen, Kt. 1952.
KA,Nachlass Raabl-Werner, B 141/4, II. Teil

Військово-історичний музей (HGM), Відень
Plennyarchiv, Brief Harald Halls an Joachim Givens v. 26.1.1932.
Bildarchiv, Bestand: Nordostfront

Австрійська національна бібліотека (ÖNB), Відень
Bildarchiv, Bestand: Kriegsalben (Erster Weltkrieg)

Газетні видання з різних архівів:
Basler Nachrichten, 27 березня 1918 р.
Christlich-soziale Arbeiter-Zeitung, Nr. 8, 23.2.1918.
The Washington Post, 18.2.1918.
Будучність, 15.12.1899.
Діло, 6.1.1923, 14.5.1918, 1.11.1928, 8.8.1924, 8.5.1931, 1.11.1938, 3.11.1938, 4.11.1938, 5.11.1938.
Голос Москвы, № 277, 2.12.1911.
Киевлянин, № 116 (27.4.1908), № 134 (15.5.1908), № 320 (16.11.1908), № 38 (7.2.1909), № 60 (1.3.1914).
Наша платформа, № 1, Відень, 5.10.1914.
Нова Рада, 25. 3.1917, 2.3.1917.
Правда, № 62–63, 3.–4.4.1918.
Република, 1.4.1919.
Русская мысль, 1912, № 1, 1914, № 12.
Українське слово, 20.1.1917, 15.2.1918, 20.2.1918.

Інтернет-джерела
Armistice convention with Austria-Hungary. Protocol of Conditions of the Armistice between the Allied and Associated Powers and Austria-Hungary (Signed at Villa Giusti, November 3,1918), http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf 4.3.2011.
Historisches Lexikon der Schweiz (HLS), http://www.hls-dhs-dss.ch/ 4.3.2011.
List of diplomatic missions of Austria-Hungary,
http://www.enotes.com/topic/List_of_diplomatic_missions_of_Austria-Hungary#cite_note-9 4.3.2011.
Memoirs of Alexander Isvolsky. – Garden City – Toronto, 1921. – C. V–XV, http://www.archive.org/stream/recollectionsofa008591mbp 4.3.2011.
President Woodrow Wilsonrs 14 Points (1918),
http://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=true&doc=62 4.3.2011.
The Supreme War Council, http://www.firstworldwar.com/atoz/versaillescouncil.htm 4.3.2011.
US DoS, Papers relating to the foreign relation of the United States, 1918.Russia. – Bd. 2. – Washington, DC, 1918,
http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?id=FRUS.FRUS1918Russiav02 4.3.2011, 649–651.
US DoS, Papers relating to the foreign relations of the United States, 1918. Supplement 1, TheWorld War (1918),

http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?id=FRUS.FRUS1918Supp01v01 4.3.2011, 465–466, 496.
Waffenstillstandsbedingungen der Alliierten, Compiègne, 11. November 1918, http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/waffenstillstand/index.html 4.3.2011.

Друковані джерела

Busemann, Melchior (Hg.). Der Friedensvertrag mit Rußland vom 3. März 1918, das deutsch-russische Wirtschaftsabkommen nebst dem Vertragszolltarif und der deutsch-russische Zusatzvertrag. – Berlin 1918.
Czernin, Ottokar. Im Weltkriege. – Berlin – Wien, 1919.
Davies, Norman.White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919–1920 and the 'Miracle on the Vistula'. – London, 2003.
Die Deutsche Okkupation der Ukraine. Geheimdokumente. – Strasbourg, 1937.
Dragoni, Alfred von.Die Kämpfe um Nikolajew und Cherson im Frühjahr 1918 // Österreichische Wehrzeitung. – 1928. – Nr. 18. – C. 2–3.
Frauenholz, Eugen.Das K.B. 2. Kürassier- und Schwere Reiter-Regiment. – München, 1921.
Fritsche, Max.Das königlich sächsische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. – Dresden, 1925.
Fromm, Oberst.Das Württembergische Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 126 im Weltkrieg 1914–1918. – Stuttgart, 1921.
Gebsattel, Ludwig Freiherr von. Das K.B. 1. Ulanen-Regiment «Kaiser Wilhelm II. König von Preußen». Nach Kriegsakten, Kriegstagebüchern und Mitteilungen ehemaliger Angehöriger des Regiments. – Augsburg, 1924.
Geschichte des Bürgerkriegs in der UdSSR. – Bd. 1: Die Vorbereitung der Oktoberrevolution. – Offenbach 1999.
Gorki, Maxim.Vom russischen Bauern // Alexander W. Tschajanow, Reise ins Land der bäuerlichen Utopie. – Frankfurt/Main, 1984. – C. 89–110.
Groener, Wilhelm.Der Weltkrieg und seine Probleme. Rückschau und Ausblick. – Berlin, 1920.
Groener, Wilhelm.Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg. – Osnabrück, 1972.
Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie fьr das Jahr 1918. – 44. Jg. – Wien, 1918.
Hruschewskyj, Michaell.Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915.
Janin, Pierre Maurice.Ma mission en Sibérie. – Paris, 1933.
John, Volkwart.Brest-Litowsk. Verhandlungen und Friedensverträge im Osten 1917 bis 1918. – Stuttgart 1937.
Kerchnawe, Hugo – Mitzka, Rudolf – Sobotka, Felix – Leidl, Hermann – Krauss, Alfred. Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. – Wien, 1928.
Krauß, Alfred. Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. – Wien 1923.
Lewicky, Eugen. Die Ukraine der Lebensnerv Rußlands. – Stuttgart – Berlin, 1915.
Lockhart, R. H. Bruce Memoirs of a British Agent. Being an Account of the Author's early Life in many Lands and of his official Mission to Moscow in 1918. – London – New York, 1932.
Ludendorff, Erich. Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. – Berlin 1919.

Margolin A. D. From a Political Diary. The Ukraine and America, 1905–1945. – New York, 1946.
Moulis E. – Bergonier E. La Guerre entre les Alliés et la Russie (1918–1920). – Paris, 1937.
Müller-Meinigen, Ernst. Diplomatie und Weltkrieg. Ein Führer durch die Entstehung und Ausbreitung der Weltkrisis auf Grund der amtlichen Materialien. – Bd. 2. – Berlin, 1917.
Naumann, Friedrich. Mitteleuropa. – Berlin, 1915.
Niedermayer, Oskar Ritter von. Meine Rückkehr aus Afghanistan. – München, 1918.
Noulens, Joseph. Mon ambassade en Russie soviétique, 1917–1919. – 2 Vol. – Paris, 1933.
Nowak, Karl Friedrich (Hg.). Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. – Bd. 1. – Berlin, 1929.
Österreichisches Bundesministerium für Landesverteidigung – Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. – Bd. 1. Das Kriegsjahr 1914. – Wien, 1931.
Österreichisches Bundesministerium fьr Landesverteidigung – Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. – Bd. 7. Das Kriegsjahr 1918. – Wien, 1938.
Reichsarchiv (Hg.), Der Weltkrieg, 1914–1918. Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1918. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. – Bd. 13: Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1918 – Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. – Berlin, 1942.
Das K.B. Reserve-Jäger-Bataillon Nr. 1, bearbeitet von Hans Muggenthaler – Hugo Ritter von Pflügel – Martin Scheuring. – München, 1935.
Rohrbach, Paul. Um des Teufels Handschrift. Zwei Menschenalter erlebter Weltgeschichte. – Hamburg, 1953.
Rohrbach, Paul. Weltpolitisches Wanderbuch 1897–1915. – Königsstein i. T. u. a., 1916.
Romstedt, Max. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 133. – Dresden, 1924.
Seeger, Charles Loius. Recollections of a Foreign Minister. Memoirs of Alexander Isvolsky. – Garden City – Toronto, 1921.
Sisson, Edgar G. One Hundred Red Days. A Personal Chronicle of The Bolshevik Revolution. 25 November 1917–4 March 1918. – New Haven, 1931.
Sobotka, Felix. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Militärverwaltung in Rumänien 1917–1918 // Hugo Kerchnawe u. a. (Hg.), Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. – Wien, 1928. – C. 305–317.
Sorokin, Pitrim. Leaves from a Russian Diary. – New York, 1924.
Stalin J. W. Werke. – Bd. 4. – Berlin, 1951.
Trotzki, Leo. Die Geburt der Roten Armee. – Wien, 1924.
Trotzki, Leo. Geschichte der russischen Revolution. – Zweiter Teil: Oktoberrevolution, 2. Halbbd. – Frankfurt/Main, 1982.
Trotzki, Leo. Mein Leben. Versuch einer Autobiographie. – Frankfurt/Main, 1990.
Velsen, Stefan von. Ukraine. Die Ukraine und Wir. Ein Rückblick auf die deutsche Okkupation // Preußische Jahrbücher. – 1919. – Nr. 176. – C. 260–266.
Waldenfels, Otto Freiherrr von. Geschichte des kgl. Bayer. 6. Chevaulegers-Regiments «Kreß» im Kriege 1914–1919. – Bayreuth 1921.
Wilson, Woodrow. President Wilson's Foreign Policy: Messages, Addresses, and Papers. – New York, 1918.
Wrangel P. N. The Memoirs of General Wrangel. – London, 1929.
Zuckermann S. (Hg.). Handelsstatistische Blätter Nr. 4/1918.
Бонч-Бруевич В.Д. На боевых постах февральской и октябрьской революции. – М., 1930.

Винниченко В.В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920.
Государственная Дума. IV созыв. Сессия II. Стенографические отчеты. – Часть II. Заседание 40. 19. Февраль 1914. – СПб., 1914.
Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1909. Часть 3. – СПб., 1910.
Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия четвертая. Часть 1. – СПб., 1910.
Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1, Кн. 1. – К., 1967.
Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т. 4. – Париж, 1925.
Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942.
Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Львів, 1923.
Затонський В.З. З спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 5-6. – С. 116–117.
Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919. – Львів, 1937.
Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» 1865 года. – М., 1897.
Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.
Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. – М.; Л., 1929.
Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. на підставі споминів і документів. – Львів, 1926.
Левицький Є. Листи з Німеччини. – Відень, 1916.
Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970.
Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922.
Лозинський М. Українська революція. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922.
Малеев А.Ф. Тридцать дней еврейского погрома в местечке Кривое Озеро. – М., 1921.
Марголин А.Д. Украина и политика Антанты. – Берлин, 1921.
Маргулиес М.С. Год интервенции. – Т. 1. – Берлин, 1923.
Милюков П.Н. История второй русской революции. Издание снабжено научными комментариями. – М., 2001.
Милюков П.Н. Национальный вопрос. Происхождение национальности и национальные вопросы в России. – Прага, 1925.
Омелянович-Павленко М. Спомини. – Львів, 1930.
Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995.
Соколов К.Н. Правление генерала Деникина. – София, 1921.
Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 1. – К., 1967.
Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. 3. – Нью-Йорк, 1969.
Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Книга друга. – Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. – Т. 2. – Відень, 1921.
Чериковер И.Е. Антисемитизм и Погромы на Украине 1917–1918 гг. – Берлин, 1923.
Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
Шехтман И.Б. Погромы добровольческой армии на Украине. – Берлин, 1932.
Шрайбер С.К. Протоколы первого всеукраинского совещания большевиков // Летопись революции. – 1926. – № 5.

Бібліографія

Abbott, Peter –Pinak, Eugene. Ukrainian Armies 1914–55. – Oxford, UK – New York, 2004.

Abramson, Henry. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. Cambridge 1999.

Altrichter, Helmut. Staat und Revolution in Sowjetrussland 1917–1922/23. – Darmstadt, 1996.

Aly, Götz. Hitlers Volksstaat. – Frankfurt/Main, 2005.

Anderson, Benedict. Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. – Berlin, 1998.

Angelow, Jürgen. Die Mittelmächte im Rumänienfeldzug von 1916/17. Kulturelle Transfers und Erinnerungskultur // Militärgeschichtliche Zeitschrift. – 2007. – Nr. 66, Heft 1. – C. 132–144.

Arnold, Klaus Jochen – Lübbers, Gert C. The Meeting of the Staatssekretäre on 2 May 1941 and the Wehrmacht. A Document up for Discussion // Journal of Contemporary History. – 2007. – Nr. 42. – C. 613–626.

Assmann, Aleida. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. – München 1999.

Assmann, Jan. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. – München, 1992.

Axelrod, Alan. Selling the Great War. The Making of American Propaganda. – New York, 2009.

Baberowski, Jörg. Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. – München, 2003.

Baberowski, Jörg. Der Rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. – Frankfurt/Main, 2007.

Bachmann, Klaus. Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). – Wien, 2001.

Bachmann-Medick, Doris. Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. – Hamburg, 2009.

Balderstron, Theo. Industrial Mobilization and War Economies // John Horne (Hg.), A Companion
to World War I. – Chichester, 2010. – C. 217–233.

Banks, Arthur. A Military Atlas of the First World War. – Bransley, 2010.

Batowski, Henryk. Die Polen // Adam Wandruczka – Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. 3, Die Völker des Reiches, Teilbd. 1. – Wien, 1980. – C. 522–554.

Baumgart, Winfried. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – Wien – München, 1966.

Baumgart, Winfried (Hg.). Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman. März bis November 1918. – Göttingen, 1971.

Beauvois, D. Walka o ziemię. 1863–1914. «Pogranicze». – Sejny, 1996.
Beckett, Ian F. W. The Great War 1914–1918. – Harlow, 2007.
Bergien, Rüdiger. Vorspiel des «Vernichtungskrieges»? Die Ostfront des Ersten Weltkriegs und das Kontinuitätsproblem // G. P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006. – C. 383–408.
Beyer, Hans. Die Mittelmächte und die Ukraine 1918. – München, 1956.
Beyrau, Dietrich –Shcherbinin, Pavel P. Alles für die Front: Russland im Krieg 1914–1922 // Arnd Bauerkämper – Elise Julien (Hg.), Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914–1918. – Göttingen, 2010. – C. 151–177.
Bihl, Wolfdieter. Die Tätigkeit des ukrainischen Revolutionärs Mykola Zaliznjak in Österreich-Ungarn // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – NF. – Bd. 13. – Wiesbaden, 1965. – C. 226–230.
Bihl, Wolfdieter. Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – NF. – Bd. 14. – Wiesbaden, 1966. – C. 362–366.
Bihl, Wolfdieter. Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – NF. – Bd. 14. – Wiesbaden, 1966. – C. 539–550.
Bihl, Wolfdieter. Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. – Graz, 1970.
Bihl, Wolfdieter. Die österreichisch-ungarischen Kriegsziele 1918 // Richard Georg Plaschka – Karlheinz Mack (Hg.), Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. – Wien, 1970. – C. 119–123.
Bihl, Wolfdieter. Die Ruthenen // Adam Wandruczka – Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. 3. Die Völker des Reiches, Teilbd. 1. – Wien, 1980. – C. 555–584.
Bihl, Wolfdieter. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. Chronik – Daten – Fakten. – Wien – Köln – Weimar, 2010.
Binder, Harald. Parteiwesen und Parteibegriffe bei den Ruthenen der Habsburgermonarchie // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000. – C. 211–240.
Bister, Feliks J. «Majestät, es ist zu spät ...»Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918. – Wien – Köln – Weimar, 1995.
Blom, Philipp. The Vertigo Years. Europe, 1900–1914. – New York, 2008.
Blom, Philipp. Der taumelnde Kontinent. Europa 1900–1914. – München, 2009.
Böhler, Jochen. Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939. – Frankfurt/Main, 2006.
Böhme, Gernot (Hg.). Karl Freiherr von Bothmer. Moskauer Tagebuch 1918. – Paderborn – Wien, 2010.
Bornemann, Elke. Der Friede von Bukarest 1918. – Frankfurt/Main – Bern – Las Vegas, 1978.
Borowsky, Peter. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Lübeck – Hamburg, 1970.
Borowsky, Peter. Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem // Immanuel Geiss – Bernd Jürgen Wendt (Hg.), Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. – Düsseldorf, 1972. – C. 437–462.

Borowsky, Peter. Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution 1918–19 // Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (Hg.), German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton – Toronto, 1994. – С. 84–94.

Borzęcki, Jerzy. The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. – New Haven – London, 2008.

Bradley, John. Allied Intervention in Russia. – London, 1968.

Brinkley, George A. Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920 // Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge, MA, 1977. – С. 323–351.

Broucek, Peter (Hg.), Zeynek, Theodor Ritter von. Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich. – Wien – Köln – Weimar, 2009.

Brüggemann, Karsten. Die Gründung der Republik Estland und das Ende des «Einen und unteilbaren Rußland». Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920. – Wiesbaden, 2002.

Bühler, Roman – Gander-Wolf, Heidi – Goehrke, Carsten – Rauber, Urs – Tschudin, Gisela – Voegeli, Josef (Hg.). Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. – Zürich, 1985.

Bullock, David. The Russian Civil War 1918–22. – Oxford – New York,2008.

Bunyan, James – Fisher, Harold H. (Hg.). The Bolshevik Revolution, 1917–1918. Documents and Materials. – Stanford, 1961.

Calder, Kenneth J. Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918. – London – New York – Melbourne, 1976.

Carley, Michael Jabara. Revolution and Intervention. The French Government and the Russian Civil War 1917–1919. – Kingston – Montreal, 1983.

Ghislain de Castelbajac – Sébastien de Gasquet – Georges-Henri Soutou, Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne – Lithuanie – Ukraine). – Paris, 1995.

Clerc, Louis. De la province russe à L'Ètat scandinave. Évaluation du regard diplomatique francais sur la Finlande (1900–1920) // Sophie Coeuré – Sabine Dullin (Hg.), Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin. – Paris, 2007. – С. 64–86.

Coeuré, Sophie. Endiguer le bolchevisme? La «Double frontière» dans le répertoire de l'anticommunisme (1917–1941) // Sophie Coeuré – Sabine Dullin (Hg.), Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin. – Paris, 2007. – С. 42–63.

Cohrs, Patrick O. The Unfinished Peace after World War I. American, Britain and the Stabilisation of Europe 1919–1932. – Cambridge, 2008.

Collmer, Peter. Die Schweiz und das Russische Reich 1848–1919. Geschichte einer europäischen Verflechtung. – Zürich, 2004.

Conrad, Christoph – Kessel, Martin (Hg.). Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion. – Stuttgart 1994.

Courtois, Stéphane u. a. Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. – München – Zürich, 2004.

Cron, Hermann. Imperial German Army 1914–18. Organisation, Structure, Orders of Battle. – Solihull, 2001.

Cvengroš, Gustave. La République Démocratique Ukrainienne. La République Francaise (1917–1922). – Львів, 1995.

Dąbkowski, T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej. 1912–1923. – Warszawa 1985.
Daniels, Roger. Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life. – New York, 1990.
Diner, Dan. Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung. – München, 1999.
Dornik, Wolfram – Karner, Stefan (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext –Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008.
Dornik, Wolfram. Besatzung der Ukraine durch österreichisch-ungarische Truppen 1918 // Dornik, Wolfram – Karner, Stefan (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext –Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008. – C. 141–180.
Dornik, Wolfram. Internet: Maschine des Vergessens oder globaler Gedächtnisspeicher? Der Holocaust in den digitalen Erinnerungskulturen zwischen 1990 und 2010 // Paul, Gerhard – Schoßig, Bernhard (Hg.) Öffentliche Erinnerung und Medialisierung des Nationalsozialismus. Eine Bilanz der letzten dreißig Jahre. – Göttingen, 2010. – C. 79–97.
Downling, Timothy C. The Brusilov Offensive. – Bloomington, 2008.
Dülffer, Jost. Der Weg in den Krieg // Gerhard Hirschfeld – Gerd Krumeich – Irina Renz (Hg.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2004. – C. 233–241.
Dupuy, Trevor N. Der Genius des Krieges. Das deutsche Heer und der Generalstab 1807–1945. – Graz, 2009.
Eberhard, Piotr. Przemiany Narodowościowe na Ukrainie XX Wieku. – Warszawa, 1994.
Ehlert, Hans Gotthard. Die wirtschaftliche Zentralbehörde des Deutschen Reiches 1914 bis 1919. Das Problem der «Gemeinwirtschaft» in Krieg und Frieden. – Wiesbaden, 1982.
Eichwede, Wolfgang. Der Eintritt Sowjetrusslands in die internationale Politik, 1921–1927 // Dietrich Geyer (Hg.), Osteuropa-Handbuch. – Band Sowjetunion. Teil: Außenpolitik I. – Köln – Wien, 1972. – C. 150–212.
Eklof, Ben. Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861–1914. – Berkeley, 1986.
Ellis, John – Cox, Michael. The World War I Databook. The Essential Facts and Figures for All the Combatants. – London, 2001.
Epkenhans, Michael. Die Politik der militärischen Führung 1918 // Jörg Duppler – Gerhard P. Groß (Hg.), Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. – München, 1999. – C. 217–233.
Epkenhans, Michael (Hg.). Albert Hopman. Das ereignisreiche Leben eines Wilhelminers. Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920. – München, 2004.
Erdmann, Karl Dietrich. Der Erste Weltkrieg. – München, 1980.
Esposito, David M. The Legacy of Woodrow Wilson. American War Aims in World War I. – Westport – London, 1996.
Falk, Barbara. Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33. Staatliche Ernährungspolitik und städtisches Alltagsleben. – Köln – Weimar – Wien, 2005.
Fäßler, Peter E. Globalisierung. Ein historisches Kompendium. – Köln – Weimar – Wien, 2007.
Fedyshyn, Oleh S. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. – New Brunswick, 1971.

Fedyshyn, Oleh S. The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917 // Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge, 1977. – C. 305–322.
Fehr, Sandro. Die «Stickstofffrage» in der deutschen Kriegswirtschaft des Ersten Weltkrieges und die Rolle der neutralen Schweiz. – Nordhausen, 2009.
Fest, Wilfried. Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy. – London, 1978.
Fic, Victor M. The Collapse of American Policy in Russia and Siberia, 1918. Wilson's Decision not to Intervene (March – October, 1918). – Boulder – New York, 1995.
Fichtner, Paula S. Americans and the Disintegration of the Habsburg Monarchy: The Shaping of an Historiographical Model // Robert A. Kann – Bela A. Kiraly – Paula S. Fichtner (Hg.), The Habsburg Empire in World War I. Essays on the intellectual, military, political and economic aspects of the Habsburg war effort. – New York, 1977. – C. 221–234.
Figes, Orlando. Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891 bis 1924. – Berlin, 2008.
Fischer, Fritz. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschland 1914/18. – Düsseldorf, 1961.
Fischer, Fritz. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. – Düsseldorf, 1969.
Fischer, Kurt. Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrußland 1918/19. – Boppard/Rhein, 1973.
Fleming, Peter. The Fate of Admiral Kolchak. – Edinburgh, 2001.
Footman, David. Civil War in Russia. – New York – London, 1961.
Francis, David R. Russia from the American Embassy 1916–1918. – New York, 1970.
Frey, Daniel M. Vor der Revolution? Ordnungsdienst-Einsatz der Armee während des Landesstreiks in Zürich. – Zürich, 1998.
Friedrich, Jцrg. Das Gesetz des Krieges. Das deutsche Heer in Russland 1941–1945. Der Prozeß gegen das Oberkommando der Wehrmacht. – München – Zürich, 1993.
Frieser, Karl-Heinz. Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940. – München, 1995.
Fuhrer, Hans Rudolf. Die Schweizer Armee im Ersten Weltkrieg. Bedrohung, Landesverteidigung und Landesbefestigung. – Zürich, 2001.
Fuhrer,Hans Rudolf (Hg.). Ulrich Wille: Vorbild – Feindbild, – Zürich, 2003.
Fukuyama, Francis. The End of History and the Last Man. – New York, 1992.
Fuller, William C. Die Ostfront // Jay Winter – Geoffrey Parker – Mary R. Habeck (Hg.), Der Erste Weltkrieg und das 20. Jahrhundert. – Hamburg, 2002. – C. 34–70.
Fuller, William C. The Foe Within. Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia. – Ithaca – London, 2006.
Furrer, Markus – Messmer, Kurt – Weder, Bruno H. – Ziegler, Béatrice. Die Schweiz im kurzen 20. Jahrhundert. 1914 bis 1989 – mit Blick auf die Gegenwart. – Zürich, 2008.
Gaul, Jerzy. The Austro-Hungarian Empire and its political allies in the Polish Kingdom 1914–1918 // Andreas Gottsmann (Hg.), Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007. – C. 203–222.
Gautschi, Willi. Der Landessteik 1918. – Zürich, 1968.
Gautschi, Willi. Dokumente zum Landesstreik 1918. – Zürich, 1988.
Geiss, Immanuel. Der polnische Grenzstreifen 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg. – Hamburg – Lübeck, 1960.
Gellner, Ernest. Nationalismus und Moderne. – Hamburg, 1995.

Gerlach, Christian. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999.

Geyer, Michael. War and Terror. Some Timely Observations on the German Way of Waging War // Michael Geyer (Hg.), War and Terror in Historical and Contemporary Perspective. – Chicago, 2003. – C. 47–69, http://www.aicgs.org/documents/warandterror.pdf 4.3.2011.

Geyer, Michael. Gewalt und Gewalterfahrung im 20. Jahrhundert – Der Erste Weltkrieg // Rolf Spilker – Bernd Ulrich (Hg.), Der Tod als Maschinist. Der industrialisierte Krieg 1914–1918. – Bramsche, 1998. – C. 240–257.

Girault, René. Emprunts russes et invertissements francais en Russie, 1887–1917. – Paris, 1973.

Golczewski, Frank. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010.

Golinkow, David. Fiasko einer Konterrevolution. Das Scheitern antisowjetischer Verschwörungen in der UdSSR (1917–1925). – Berlin (Ost), 1982.

Gollin, A. M. Proconsul in Politics. A Study of Lord Milner in Opposition and Power. – London, 1964.

Gooch, G. P. Before and in the World War 1907–1919 // A. W. Ward – G. P. Gooch (Hg.), The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919. – Vol. III. 1866–1919. – Cambridge, 1929. – C. 198–225.

Goodlad, Graham D. British Foreign and Imperial Policy, 1865–1919. – London – New York, 2000.

Gosztony, Peter. Die Rote Armee. Geschichte und Aufbau der sowjetischen Streitkräfte seit 1917. – Wien – München – Zürich – New York, 1980.

Grebing, Helga. Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion» 1914–1918. Zur österreichisch-ungarischen Ukraine-Politik im ersten Weltkrieg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Sonderdruck. – N.F. – Bd. 7, H. 3. – Stuttgart, 1959. – C. 270–296.

Grelka, Frank. Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. – Wiesbaden, 2005.

Grigg, John. Lloyd George. War Leader 1916–1918. – London 2002.

Groß, Gerhard P. Die Seekriegführung der Kaiserlichen Marine im Jahre 1918. – Frankfurt/Main, 1989.

Groß G. P. (Hg.). Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006.

Gudmundson, Bruce. Stormtrooper Tactics. Innovation in the German Army, 1914–1918. – Westport – London, 1989.

Gumz, Jonathan E. The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918. – New York, 2009.

Guthier, Steven L. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review. – 1979. – Nr. 38. – C. 30–47.

Guthier, Steven L. Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era // Ivan L. Rudnytsky (Hg.), Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981. – C. 156–179.

Hagen, Mark von. The Great War and the Mobilization of Ethnicity // Barnett R. Rubin – Jack Snyder (Hg.), Post Soviet Political Order: Conflict and State-Building. – London 1998, 34–57.

Hagen, Mark von. War and the Transformation of Loyalties and Identities in the Russian Empire, 1914–1918 // Silvio Pons, Andrea Romano (Hg.), Russia in the Age of Wars 1914–1945. – Milano, 2000. – C. 1–35.

Hagen, Mark von. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine. 1914–1918. – Seattle 2007.
Hahlweg, Werner. Der Friede von Brest-Litowsk. Ein unveröffentlichter Band aus dem Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassunggebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages. – Düsseldorf, 1971.
Hartmann, Christian. Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland. – München, 2009.
Hamilton, Richard F. – Herwig, Holger H. War Planning 1914. – New York, 2010.
Hamlin, David. «Dummes Geld»: Money, Grain, and the Occupation of Romania in WWI // Central European History. – 2009. – Bd. 42. – Nr. 3. – C. 451–472.
Hardegger, Joseph – Bolliger, Markus – Ehrler, Franz – Kläy Heinz – Stettler, Peter. Das Werden der modernen Schweiz. Quellen, Illustrationen und andere Materialien zur Schweizergeschichte. – Bd. 2: Die Schweiz im 20. Jahrhundert (1914 – Gegenwart). – Luzern, 1989.
Hartmann, Christian. Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im Unternehmen «Barbarossa»// Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2001. – Nr. 49. – C. 97–158.
Hautmann, Hans. Fragen des Strafvollzuges in der Endphase des Habsburgerreiches (1872–1918) // Erika Weinzierl – Oliver Rathkolb – Rudolf G. Ardelt – Siegfried Mattl (Hg.), Justiz und Geschichte. Symposionsbeiträge 1976–1993. – Bd. 1. – Wien, 1995. – C. 664–684.
Healy, Maureen- Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I. – Cambridge, UK, 2004.
Hecht, Rudolf. Heeresergänzung – Österreich-Ungarn im 1. Weltkrieg. – Wien, 2010.
Heeresgeschichtliches Museum (Hg.), Der unbekannte Verbündete – Bulgarien im ersten Weltkrieg. Begleitband zur Sonderausstellung des Heeresgeschichtlichen Museums 24. Juni 2009 – 21. Februar 2010. – Wien, 2009.
Hening, Ruth- Foreign Policy // Stephen Constantine – Maurice W. Kirby – Mary B. Rose (Hg.), The First World War in British History. – London – New York, 1995. – C. 204–230.
Heppner, Harald. Im Schatten des «großen Bruders». Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916–1918 // Österreichische Militärische Zeitschrift. – Mai/Juni 2007. – XLV. Jg. – Heft 3. – C. 317–322.
Herbeck, Ulrich. Das Feindbild vom «jüdischen Bolschewiken». Zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution. – Berlin, 2009.
Herlihy, Patricia. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // Ivan L. Rudnytsky (Hg.), Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981. – C. 136–137.
Herwig, Holger H. Tunes of Glory at the Twilight Stage: The Bad Homburg Crown Council and the Evolution of German Statecraft, 1917/1918 // German Studies Review. – 1983. – Nr. 6. – C. 475–494.
Herwig, Holger H. The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918. – London – New York, 1997.
Hiden, John. Between Ideology and Power Politics: Britain, Germany and Russia 1918–1922 // Adolf M. Birke – Hermann Wentker (Hg.), Deutschland und Rußland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815. – München – New Providence – London – Paris, 1994. – C. 73–83.
Hildermeier, Manfred. Die Russische Revolution 1905–1921. – Frankfurt, 1989.

Hildermeier, Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehen und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München, 1998.
Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Renz, Irina (Hg.). Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2009.
Historischer Dienst der Armee (Hg.), Der Schweizerische Generalstab. – Bd. 8. – Bern – Frankfurt/Main, 1991.
Höbelt, Lothar. «Wohltemperierte Unzufriedenheit». Österreichische Innenpolitik 1908–1918 // Mark Cornwall (Hg.), Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts. – Essen, 2002. – C. 58–84.
Höbelt, Lothar. «So wie wir haben nicht einmal die Japaner angegriffen». Österreich-Ungarns Nordfront 1914/15 // Gerhard P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignisse, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006. – C. 87–119.
Höbelt, Lothar. Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte. – Wien – Köln – Weimar, 2009.
Hobsbawm, Eric. Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. – München, 1998.
Hobsbawm, Eric. Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780. – Frankfurt/Main – New York, 2004.
Hoensch, Jörg K. Geschichte Ungarns 1867–1983. – Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1984.
Hoeres, Peter. Die Slawen, Perzeptionen des Kriegsgegners bei den Mittelmächten. Selbst- und Feindbild // Vergessene Front. – C. 179–200.
Hofmann, Georg – Goll, Nicole-Melanie – Lesiak, Philipp. Thalerhof 1914–1936. Die Geschichte eines vergessenen Lagers und seiner Opfer. – Herne, 2010.
Hogenhuis-Seliverstoff, Anne. Les relations franco-soviétiques, 1917–1924. – Paris, 1981.
Horčička, Václav. Österreich-Ungarn und die Friedensverhandlungen in Brest-Litowsk // Institute of World History, History of International Relations Department, Faculty of Arts, Charles University (Hg.), Prague Papers on History of International Relations. – Prag, 1999. – C, 195–211.
Horne, John – Kramer, Alan. German Atrocities 1914. A History of Denial. – New Haven – London, 2001.
Hornykiewicz, Theophil. Ereignisse in der Ukraine, 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe. 4 Bde. – Philadelphia, 1966–1969.
Horvath, Traude – Neyer, Gerda (Hg.). Auswanderung aus Österreich. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. – Wien – Köln – Weimar, 1996.
Hrycak, Jaroslav. Die Formierung der modernen ukrainischen Nation // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000. – C. 189–210.
Hunczak, Taras (Hg.). The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. – Harvard, 1977.
Hürter, Johannes. Wilhelm Groener. Reichswehrminister am Ende der Weimarer Republik (1928–1932). – Oldenbourg – München, 1993.
Hürter, Johannes (Hg.). Paul von Hintze. Marineoffizier, Diplomat, Staatssekretär. Dokumente einer Karriere zwischen Militär und Politik, 1903–1918. – München, 1998.
Hürter, Johannes. Die Wehrmacht vor Leningrad 1941/42 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2001. – Nr. 49. – C. 377–440.

Hürter, Johannes. Kriegserfahrung als Schlüsselerlebnis? Der Erste Weltkrieg in der Biographie von Wehrmachtsgeneralen // Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann (Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002. – C. 759–771.

Hürter, Johannes. Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42. – München, 2007.

Hwaletz, Otto. Der große Bruch. Der Auftakt zu Österreichs langer Krise durch Krieg, Staatszerfall, wirtschaftlichen Rückschlag und Inflation nach 1914/18. – Norderstedt, 2008.

Iwanyc'kyj, Sokrates. Die Ukrainische Legion und ihre Rolle im Kampf für die Freiheit der Ukraine // Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaft e.V. Mitteilungen. – Bd. 2. – s. l. 1965. – C. 5–13.

Jaun, Rudolf. Preussen vor Augen. Das schweizerische Offizierskorps im militärischen und gesellschaftlichen Wandel des Fin de Siècle, – Zürich, 1999.

Jelinek, Yeshayahu, Trianon and Czechoslovakia: Refelctions // Béla K. Király – László Veszprémy (Hg.), Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions. – New York, 1995. – C. 210–215.

Jeřábek, Rudolf. Die Ostfront // Mark Cornwall (Hg.), Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts. – s. l. 2002. – C. 155–173.

Jeřábek, Rudolf. Die Brussilowoffensive 1916. Ein Wendepunkt der Koalitionskriegführung der Mittelmächte. phil. Diss. – Wien, 1982.

Jukes, Geoffrey. The First World War. The Eastern Front 1914–1918. – Oxford, 2002.

Kappeler, Andreas. Chochly und Kleinrussen: Die ukrainische ländliche und städtische Diaspora in Russland vor 1917 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1997. – 45. Jg. – Heft 1. – C. 48–63.

Kappeler, Andreas. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich // Heiner Timmermann (Hg.), Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914. – Berlin, 1998. – C. 175–196.

Kappeler, Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 2000.

Karpus, Zbigniew. Ukraiński Sojusznik Polski w Wojnie 1920 roku // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2010. – Nr. 7–8. – C. 16–33.

Kasianov, Georgiy – Ther, Philipp (Hg.). A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest – New York, 2009.

Katkov, George. The Kornilov Affair. Kerensky and the Break-up of the Russian Army. – London, 1980.

Katzer, Nikolaus. Die weisse Bewegung in Russland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg. – Köln – Weimar – Wien, 1999.

Kay, Alex J. Exploitation, Resettlement, Mass Murder and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union 1940–1941. – New York – Oxford, 2006.

Keene, Jennifer D. The United States // John Horne (Hg.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010. – C. 508–523.

Kellogg, Michael. The Russian Roots of Nazism. White Émigrés and the making of National Socialism 1917–1945. – Cambridge, 2005.

Kenez, Peter. Civil War in South Russia, 1918. The First Year of the Volunteer Army. – Berkeley – Los Angeles – London, 1971.

Kenez, Peter. Review: Christopher Lazarski, The Last Opportunity. Attempts at Unification of the Anti-Bolsheviks, 1917–1919 // Revolutionary Russia. – June 2010. – Vol. 23. – Nr. 1. – C. 129–130.

Kennan, George. The Decision to Intervene. – Princeton, 1958.
Kennan, George. Sowjetische Außenpolitik unter Lenin und Stalin. – Stuttgart, 1961.
Kennedy, Paul M. Forword // Wilfried Fest, Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy. – London, 1978. – C. III–IV.
Kennedy, Ross A. The Will to Believe. Woodrow Wilson, World War I, and America's strategy for Peace and Security. – Kent, 2009.
Kiklin, Alois – Haug, Hans – Probst, Raymond (Hg.). Neues Handbuch der schweizerischen Aussenpolitik. – Bern – Stuttgart – Wien, 1992.
Kindler, Klaus. Die Cholmer Frage 1905–1918. – Frankfurt/Main, 1990.
Klein, Fritz – Gutsche, Willibald – Petzold, Joachim. Deutschland im Ersten Weltkrieg. – Bd. 3: November 1917 bis November 1918. – Berlin, 1969.
Klimecki, Michał. Wojna czy pokój. Polsko–ukraińskie negocjacje 1918–1921 // Zbigniew Karpus – Waldemar Rezmer – Emilina Wiszko (Hg.), Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – C. 43–79.
Klimecki, Michał. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią. – Warszawa, 2000.
Klimecki, Michał. Ojczyzna dwóch narodów. Polsko-ukraińska wojna o Galicję Wschodnią (1918–1919) // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2010. – Nr. 7–8. C. 2–15.
Koenen, Gerd. Der deutsch-russische Nexus // Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. – 29.10.2007. – Nr. 44–45. – C. 27–32.
Kohut, Zenon E. The Ukrainian Elite in the Eighteenth Century and Its Integration into the Russian Nobility // Ivo Banac – Josip Bushkovich, Nobility in Russia and Eastern Europe. – New Haven, 1983. – C. 65–97.
Kohut, Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorbtion of the Hetmanate. 1760–1830's. – Cambridge, MA, 1988.
Koller, Christian. Ladehemmungen. Streiks in der schweizerischen Rüstungsindustrie in den beiden Weltkriegen // Valentin Groebner – Sébastien Guex – Jakob Tanner (Hg.), Kriegswirtschaft und Wirtschaftskriege. Economie de guerre et guerres économiques. – Zürich, 2008. – C. 213–229.
Komjáthy, Miklós. Die Friedensverhandlungen von Brest-Litowsk // Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives. – 1990. – Nr. 41. – C. 264–318.
Kovács, Elisabeth Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Die österreichische Frage. Kaiser und König Karl I. (IV.) und die Neuordnung Mitteleuropas (1916–1922). – Bd. 1. – Wien – Köln – Weimar 2004.
Kowalski, Ronald. The Russian Revolution 1917–1921. – London – New York, 1997.
Kramer, Alan. Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War. – Oxford – New York, 2007.
Krispin, Martin. Bolschewiki und bäuerliche Opposition im russischen Bürgerkrieg. Der Bauernaufstand im Gouvernement Tambov 1920–21 // Heinz-Dietrich Löwe (Hg.), Volksaufstände in Rußand. Von der Zeit der Wirren bis zur «Grünen Revolution» gegen die Sowjetherrschaft. – Wiesbaden, 2006. – C. 519–559.
Król, Eugeniusz Cezary. Besatzungsherrschaft in Polen im Ersten und Zweiten Weltkrieg. Charakteristik und Wahrnehmung // Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann (Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002. – C. 577–591.
Kronenbitter, Günther, Austria-Hungary // Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig, War Planning 1914. – New York, 2010. – C. 24–47.

Krumeich, Gerd – Hoffstadt, Anke – Weinrich, Arndt (Hg.). Nationalsozialismus und Erster Weltkrieg. – Essen, 2010.
Krupskaja, Nadjeschda. Erinnerungen an Lenin. – Berlin, 1959.
Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934.
Landis, Erik C. Bandits and Partisans. The Antonov Movement in the Russian Civil War. – Pittsburgh, 2008.
Lazarski, Christopher. The Last Opportunity. Attempts at Unification of Anti-Bolsheviks, 1917–1919. – Lanham, 2008.
Leggett, George. The Cheka. Lenin's Political Police. The All-Russian Extraordinary Commission for Combatting Counter-Revolution and Sabotage (December 1917 to February 1922). – Oxford, 1981.
Leidinger, Hannes. «Rot» gegen «Weiß». Die Ukraine und der «Russische Bürgerkrieg»// Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz, 2008. – C. 73–93.
Leidinger, Hannes. Nationale Kräfte // Barry McLoughlin – Hannes Leidinger – Verena Moritz, Kommunismus in Österreich. – Innsbruck – Wien – Bozen, 2009. – C. 203–212.
Leidinger, Hannes. Also sprach Sinowjew // Barry McLoughlin – Hannes Leidinger – Verena Moritz, Kommunismus in Österreich 1918–1938. – Innsbruck – Wien – Bozen, 2009. – C. 185–256.
Leidinger, Hannes. Knotenpunkte – Der historische Moment oder eine Geschichte der kurzen Dauer // Verena Moritz – Hannes Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkrieges. – Wien, 2006. – C. 244–270.
Leidinger, Hannes – Moritz, Verena. Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik fьr die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920. – Wien – Köln – Weimar, 2003.
Leidinger, Hannes – Moritz, Verena (Hg.). In russischer Gefangenschaft. Erlebnisse österreichischer Soldaten im Ersten Weltkrieg. – Wien – Köln – Weimar, 2008.
Leidinger, Hannes – Moritz, Verena. Der Erste Weltkrieg. – Wien – Köln – Weimar, 2011.
Lein, Richard. Das militärische Verhalten der Tschechen im Ersten Weltkrieg. phil. Diss. – Wien, 2009.
Lemke, Heinz. Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im Ersten Weltkrieg (bis zur Februarrevolution). – Wien – Graz – Köln, 1977.
Lengen, Markus. Ein Strukturprofil der letzten Russlandschweizer-Generation am Vorabend des Ersten Weltkriegs // Schweizerische Zeitschrift für Geschichte. – 1998. – Nr. 48. – C- 360–390.
Leonhard, Robert R. The Art of Maneuver. Maneuver Warfare-Theory and AirLand-Battle. – Novato, 1991.
Lieb, Peter. Täter aus Überzeugung? Oberst Carl von Andrian und die Judenmorde der 707. Infanterie-Division 1941/42 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2002. – Nr. 50. – C. 523–558.
Lieb, Peter. Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44, – München, 2007.

Lieb, Peter. Deutsche Herrschaft in der Ukraine 1918/19: Wegweiser zum Vernichtungskrieg? // Militärgeschichte. Zeitschrift für historische Bildung. – 2008. – Nr. 4. – C. 10–13.
Lieb, Peter. A Precursor of Modern Counter-Insurgency Operations? The German Occupation of the Ukraine in 1918 // University of Salford, European Studies Research Institute, Working Papers in Military History and International History. – Nr. 4. – Salford, 2007.
Lilla, Joachim. Innen- und Außenpolitische Aspekte der austropolnischen Lösung 1914–1916 // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. – Nr. 30. – Wien, 1977. – C. 221–250.
Liulevicius, Vejas Gabriel. War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. – Cambridge, UK, 2000.
Liulevicius, Vejas Gabriel. Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg. – Hamburg, 2002.
Liulevicius, Vejas Gabriel. German-Occupied Eastern Europe // John Horne (Hg.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010. – C. 447–463.
Lohr, Eric. Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during the World War I. – Cambridge, MA, 2003.
Lowe C. J. – Dockrill M. L. The Mirage of Power. Vol. 2, British Foreign Policy 1914–1922. – London – Boston, 2002 (1972).
Lower, Wendy. Nazi Empire-building and the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill, 2005.
Luckett, Richard. The White Generals. An Account of the White Movement and the Russian Civil War. – London, 1971.
Lumer, Hyman (Hg.). Lenin on the Jewish Question. – New York, 1974.
Lundgren-Nielsen, Kay. The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of Policies of the Great Powers and the Poles. – Odense, 1979.
Lyotard, Jean- François. Das postmoderne Wissen. – Wien, 1999.
MacMillan, Margaret. Paris 1919. Six Months that Changed the World. – New York, 2003.
Magocsi, Paul R. A History of Ukraine. – Seattle, 1996.
Magocsi, Paul Robert. Historical Atlas of Central Europe. – Seattle, 2002.
Magocsi, Paul Robert. Russian Americans, http://www.everyculture.com/multi/Pa-Sp/Russian-Americans.html, 4. 3.2011.
Maier, Lothar August. Bündnispolitik und Revolutionäre Krise. Zu einigen Aspekten der britisch-russischen Beziehungen 1917. Diss. – Heidelberg, 1975.
Manela, Erez. The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. – Oxford – New York, 2007.
Manning, Clarance A. The Ukrainians and the United States in World War I // The Ukrainian Quarterly. – December 1957. – Jg. 12. – Nr. 4. – C. 346–354.
Maples, David R. Die Sozialistische Sowjetrepublik Weißrußland (1917–1945) // Dietrich Beyrau – Rainer Lindner (Hg.), Handbuch der Geschichte Weißrußlands. – Göttingen, 2001. – C. 135–152.
Margolina, Sonja. Das Ende der Lügen. Rußland und die Juden im 20. Jahrhundert. – Berlin, 1992.
Marks, Steven G. Conquering the Great East: Kulomzin, Peasant Resettlement, and the Creation of Modern Siberia // Stephen Kotkin – David Wolff (Hg.), Rediscovering Russia in Asia. Siberia and the Russian Far East. – New York – London, 1995. – C. 23–39.
Markus, Vasyl. L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales 1918–1923. Étude historique et juridique. – Paris 1959.

Matis, Herbert, Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848–1918. – Wien, 1973.
Matsch, Erwin. Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. – Wien – Köln – Graz, 1986.
Mawdsley, Evan. The Russian Civil War. – Edinburgh, 2008.
Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukraine w 1918 roku. – Warszawa, 2000.
Mentzel, Walter. Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg. phil. Diss. – Wien, 1997.
Michaelis, Herbert – Schraepler, Ernst (Hg.). Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. – Bd. 1. – Berlin, 1958.
Mick, Christoph. Ethnische Gewalt und Pogrome in Lemberg 1914 und 1941 // Osteuropa. – Dezember 2003. – 53. Jg. – Heft 12. – C. 1810–1830.
Mick, Christoph. Vielerlei Krieg: Osteuropa 1918–1921 // Dietrich Beyrau – Michael Hochgeschwender – Dieter Langewiesche (Hg.), Formen des Krieges. Von der Antike bis zur Gegenwart. – Paderborn, 2007. – C. 311–326.
Militärgeschichtliches Forschungsamt (Hg.), Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd. 4. – Stuttgart, 1983.
Miller, Alexei. The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century. – New York – Budapest, 2003.
Miller, Alexei. The Romanov Empire and Nationalism. Essays in Methodology of Historical Research. – New York – Budapest, 2008.
Milow, Caroline. Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. – Wiesbaden, 2002.
Mittler, Max. Der Weg zum Ersten Weltkrieg. Wie neutral war die Schweiz? Kleinstaat und europäischer Imperialismus. – Zürich, 2003.
Mogk, Walter. Paul Rohrbach und das «Größere Deutschland». Ethischer Imperialismus im wilhelminischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Kulturprotestantismus. – München, 1972.
Mombauer, Annika. German War Plans // Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig (Ed.), War Planning 1914. – New York, 2010. – C. 48–79.
Mommsen, Wolfgang J. Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. – Stuttgart, 2002.
Mommsen, Wolfgang J. Die europäische Reaktion auf Woodrow Wilsons «New Diplomacy»// Wolfgang J. Mommsen, Der Erste Weltkrieg. Anfang und Ende des bürgerlichen Zeitalters. – Frankfurt/Main, 2004. – C. 181–199.
Moritz, Verena. «Ein Missverständnis, das sich in Kürze aufklären wird». Der Zwischenfall von Tscheljabinsk und der «Bürgerkrieg» in Russland // Verena Moritz – Hannes Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs. – Wien, 2006. – C. 171–205.
Moritz, Verena – Leidinger, Hannes. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914–1921. – Bonn, 2005.
Moritz, Verena – Leidinger, Hannes. Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs. – Wien, 2006.
Moritz, Verena – Leidinger, Hannes. Die Russische Revolution. – Wien – Köln – Weimar, 2011.
Morley, James William. The Japanese Thrust into Siberia 1918. – New York, 1957.

Mourin, Maxime. Les relations franco-soviétiques (1917–1967). – Paris, 1967.
Müller, Rolf-Dieter. Totaler Krieg und Wirtschaftsordnung: Ausnahmezustand oder Chance eines grundlegenden Wandels? Deutsche Experimente in zwei Weltkriegen // Bruno Thoß – Hans-Erich Volkmann (Hg.), Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. – Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002. – C. 43–55.
Müller, Martin. Vernichtungsgedanke und Koalitionskriegführung. Das Deutsche Reich und Österreich-Ungarn in der Offensive 1917/18. – Graz, 2003.
Musial, Bogdan. Kampfplatz Deutschland. Stalins Kriegspläne gegen den Westen. – Berlin, 2008.
Nachtigal, Reinhard. Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918). – Remshalden, 2003.
Nachtigal, Reinhard. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918. – Frankfurt/Main, 2005.
Nachtigal, Reinhard. Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besetzung Südrusslands 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2005. – Nr. 53. – C. 221–246.
Nachtigal, Reinhard. Die Murmanbahn 1915–1919, Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen. – Remshalden, 2007.
Neiberg, Michael – Jordan, David (Hg.). The Eastern Front 1914–1920. From Tannenberg to the Russo-Polish War. – London, 2008.
Niessel, Henri Albert. Le triomphe de bolchéviques et la paix de Brest-Litovsk: souvenirs, 1917–1918. – Paris, 1940.
Nolte, Ernst. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. – Frankfurt/Main, 1987.
Norden, Albert. Zwischen Berlin und Moskau. Zur Geschichte deutsch-sowjetischer Beziehungen. – Berlin (Ost), 1954.
Nowak, Andrzej. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). – Kraków, 2001.
Occleshaw, Michael. Dances in deep Shadows. Britain's Clandestine War in Russia, 1917–20. – London, 2006.
Offer, Anver. The First World War. An Agrarian Interpretation. – Oxford, 1989.
Oltmer, Jochen (Hg.). Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges. – Paderborn 2006.
Ormos, Mária. The Military Convention of Belgrade // Béla K. Király – László Veszprémy (Hg.), Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions. – New York, 1995. – C. 55–91.
Otto, Reinhard – Keller, Rolf – Nagel, Jens. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2008. – Nr. 56. – C. 557–602.
Pastor, Peter. Hungarian Territorial Losses During the Liberal-Democratic Revolution of 1918–1919 // Béla K. Király – László Veszprémy (Hg.), Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions. – New York, 1995. – C. 165–179.
Paustovskij, Konstantin. Der Beginn eines verschwundenen Zeitalters. – Frankfurt/Main, 2002.
Pelenski, Jaroslaw. Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917–18) as reflected in his Memoirs // Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (Hg.), German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton/Toronto, 1994. – C. 69–83.

Penter, Tanja. Odessa 1917. Revolution an der Peripherie. – Köln – Weimar – Wien, 2000.
Petzold, Joachim. Deutschland im Ersten Weltkrieg. – Bd. 3: November 1917 bis November 1918. – Berlin, 1969.
Pidhaini, Oleg S. The Ukrainian-Polish Problem in the Dissolution of the Russian Empire 1914–1917. – Toronto – New York, 1962.
Pipes, Richard. Die Russische Revolution. Die Macht der Bolschewiki. – Bd. 2. – Berlin, 1992.
Podraza, Antoni. Polen und die nationalen Bestrebungen der Ukrainer, Weißrussland und Litauer // Heiner Timmermann (Hg.), Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914. – Berlin, 1998. – C. 197–206.
Pohl, Dieter. Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943 // Christian Hartmann – Johannes Hьrter – Peter Lieb – Dieter Pohl, Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944. Facetten einer Grenzüberschreitung. – München, 2009. – C. 155–196.
Pöhlmann, Markus. Kriegsgeschichte und Geschichtspolitik. Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärgeschichtsschreibung, 1914–1956. – Paderborn, 2002.
Potocki, Robert. Idea restytucji Ukraińskiej Republiky Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999.
Preuschl, Mathias. Österreichische Militärstrafgerichtsbarkeit 1914 bis 1918. Rechtliche Grundlagen und Judikatur. phil. Diss. – Wien, 1999.
Rabinowitch, Alexander. Prelude to Bolshevism. The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising. – Bloomington, 1968.
Rabinowitch, Alexander. The Bolsheviks Come to Power. The Revolution of 1917 in Petrograd. – New York, 1978.
Rachamimov, Alon. POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front. – Oxford – New York, 2002.
Radkey, Oliver H. Russia Goes to the Polls. The Election to the All-Russian Constituent Assembly, 1917. – Ithaca – London, 1989.
Rakenius, Gerhard W. Wilhelm Groener als Erster Generalquartiermeister. Die Politik der Obersten Heeresleitung 1918. – Boppard/Rhein, 1977.
Rapoport, Louis. Hammer, Sichel, Davidstern. Judenverfolgung in der Sowjetunion. – Berlin, 1992.
Rasevyč, Vasyl'. Ein habsburgischer König für die Ukraine? Wilhelm von Habsburg und Kaiser Karl I. // Andreas Gottsmann (Hg.), Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007. – C. 223–230.
Rassewytsch W. Außenpolitische Orientierungen österreichischer Ukrainer (1912–1918) // Confraternitas. Українська культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – С. 623–636.
Raths, Ralf. Vom Massensturm zur Stoßtrupptaktik. Die deutsche Landkriegstaktik im Spiegel von Dienstvorschriften und Publizistik 1906–1918. – Freiburg, 2009.
Rauch, Georg von. Geschichte der Sowjetunion. – Stuttgart, 1987.
Rauchensteiner, Manfried. Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. – Graz – Wien – Kцln, 1994.
Rauchensteiner, Manfried. «Ich habe erfahren, daß mein Kaiser lügt.» Die «Sixtus-Affäre» 1917/18 // Michael Gehler – Hubert Sickinger (Hg.), Politische Affären und Skandale in Österreich. Von Maierling bis Waldheim. – Thaur – Wien – München, 1995. – C. 148–169.

Reiter, Christian. Der Untergang des IR 36. Der «Verrat» der tschechischen Soldaten im Gefecht bei Sieniewa 1915. phil. DA. – Wien, 2008.
Remer, Claus. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt/Main, 1997.
Remer, Claus. Die Entfaltung der ukrainischen Nationalbewegung in Rußland von der Mitte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts // Heiner Timmermann (Hg.), Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914. – Berlin, 1998. – C. 155–174.
Reshetar J. The Ukranian Revolution, 1917–1920. – Princeton, 1950.
Retish, Aaron. Peasants in Revolution and Civil War: Citizenship, Identity and the Creation of the Soviet State, 1914–22. – Cambridge, 2008.
Ritter, Gerhard. Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des «Militarismus» in Deutschland. – Bd. 3: Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917). – München, 1964.
Robien, Louis de. Journal d'un diplomate en Russie, 1917–1918. – Paris, 1967.
Römer, Felix. Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. – Paderborn, 2008.
Römer, Felix. «Im alten Deutschland wäre solcher Befehl nicht möglich gewesen». Rezeption, Adaption und Umsetzung des Kriegsgerichtsbarkeitserlasses im Ostheer 1941/42 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2008. – Nr. 56. – c. 53–99.
Root, Irving. Battles East. A History of the Eastern Front of the First World War. – Baltimore, 2007.
Rosenfeld, Günter (Hg.). Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. – Stuttgart, 1999.
Rossino, Alexander B. Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology and Atrocity. – Kansas, 2003.
Rothwell V. H. British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918. – Oxford 1971.
Rumpler, Helmut. Kaiser Karl, die Friedensprojekte und das deutsch-österreichische Bündnis // Andreas Gottsmann (Hg.), Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. – Wien, 2007. – C. 13–22.
Rutkowski, Ernst. Die k.k. Ukrainische Legion 1914–1918 // Österreichische militärhistorische Forschungen. – 2009. – 9.–10. Heft.
Sadoul, Jacques. Notes sur la révolution bolchévique. – Paris, 1971.
Saint-Aulaire, Auguste de. Confession d'un vieux diplomate. – Paris, 1953.
Salzman Neil V. (Hg.). Russia in War and Revolution. General William V. Judson's Accounts from Petrograd, 1917–1918. – Kent – London, 1998.
Sandgruber, Roman. Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. – Wien, 1995.
Sandu, Traian. Le système de sécurité francais en Europe centre-orientale. L'exemple roumain 1919–1933. – Paris – Montréal, 1999.
Saunders, David. Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985.
Saul, Norman E. War and Revolution. The United States and Russia, 1914–1921. – Lawrence, 2001.
Scheer, Tamara. Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. – Frankfurt/Main, 2009.
Schmid, Alex P. Churchills privater Krieg. Intervention und Konterrevolution im russischen Bürgerkrieg, November 1918–Мдгz 1920. – Zürich, 1974.
Schröder, Ernst. Otto Wiedfeldt. Eine Biographie. – Neustadt/Aisch, 1981.

Schulze, Max-Stephan. Austria-Hungary's economy in World War I // Stephen Broadberry – Mark Harrison (Hg.), The Economics of World War I. – Cambridge, 2005. – C. 95–97.
Schwabe, Klaus, Woodrow Wilson und das europäische Mächtesystem in Versailles: Friedensorganisation und nationale Selbstbestimmung // Gabriel Clemens (Hg.), Nation und Europa. Studien zum internationalen Staatensystem im 19. und 20. Jahrhundert. – Stuttgart, 2001. – C. 89–108.
Schweiz–Ukraine 1917–1922. Ausstellung von Dokumenten 26. Februar – 17. März 1997. – Bern, 1998.
Schybeka, Sachar. Die Nordwestprovinzen im Russischen Reich (1795–1917) // Dietrich Beyrau – Rainer Lindner (Hg.), Handbuch der Geschichte Weißrusslands. – Göttingen, 2001. – C. 119–134.
Seidt, Hans-Ulrich. Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik. – München, 2002.
Selemenev, Vjačeslav D. Dokumente des Nationalarchivs der Republik Belarus über die deutsche Besatzung Weißrusslands 1918 // Wolfram Dornik – Stefan Karner (Hg.), Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen. – Graz – Wien – Klagenfurt, 2008. – C. 201–204.
Seton-Watson, Hugh. Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – London, 1977.
Seymour, Charles. American Diplomacy during the World war. – Hamden, 1964.
Showalter, Dennis E. «The East gives nothing back»: The Great War and the German Army in Russia // The Journal of the Historical Society. – 2002. – Nr. 2. – C. 69–87.
Showalter, Dennis. War in the East and Balkans, 1914–18 // John Horne (Hg.), A Companion to World War I. – Chichester, 2010. – C. 66–81.
Sieburg, Heinz-Otto. Grundzüge der französischen Geschichte. – Darmstadt, 1997.
Smele, Jonathan D. The Russian Revolution and Civil War, 1917–1921. An annotated bibliography. – London – New York, 2003.
Smith S. A. Red Petrograd. Revolution in the Factories, 1917–1918. – Cambridge, 1983.
Snyder T. Czerwony książę. – Warszawa, 2010.
Snyder, Timothy. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithauania, Belarus, 1569–1999. – New Haven – London, 2003.
Snyder, Timothy. The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke. – New York, 2008.
Snyder, Timothy. Der König der Ukraine. Die geheimen Leben des Wilhelm von Habsburg. – Wien, 2009.
Snyder, Timothy. Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. – London, 2010.
Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. – Tom 2. – Warszawa, 1967.
Soutou, Georges-Henri. La France et les Marches des l'Est 1914–1919 // Revue historique. – 1978. Nr. 260. – C. 341–388.
Sprotte, Maik Hendrik – Seifert, Wolfgang – Löwe, Heinz-Dietrich (Hg.). Der Russisch-Japanische Krieg 1904/05. Anbruch einer neuen Zeit? – Wiesbaden, 2007.
Steidl, Annemarie – Ehmer, Josef – Nadel, Stan –Zeitlhofer, Hermann (Hg.). European Mobility. Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries. – Göttingen, 2009.
Stevenson, David. The First World War and International Politics. – Oxford, 1991.

Stone, Norman. The Eastern Front 1914–1917. – London, 1998.
Strachan, Hew. The First World War. – Vol. I: To Arms. – Oxford – New York, 2001.
Strachan, Hew. Die Ostfront. Geopolitik, Geographie und Operationen // Gerhard P. Groß (Hg.), Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignisse, Wirkung, Nachwirkung. – Paderborn, 2006. – C. 11–26.
Strazhas, Abba. Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917. – Wiesbaden, 1993.
Strohn, Matthias. The German Army and the Defence of the Reich. Military Doctrine and the Conduct of the Defensive Battle 1918–1939. – Cambridge, 2010.
Subtelny, Orest. Ukraine. A History. – Toronto – Buffalo – London, 1994.
Suchanow, Nikolaj N. 1917. Tagebuch der russischen Revolution. – München, 1967.
Suleja, Włodzimierz. Piłsudski i Petlura // Zbigniew Karpus – Waldemar Rezmer – Emilina Wiszko (Hg.), Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – C. 113–129.
Suny, Ronald Grigor. The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collaps of the Soviet Union. – Stanford, 1993.
Swain, Geoffrey. Russia's Civil War. – Stroud – Charleston, 2000.
Swain, Geoffrey. Review: Aaron Retish, Peasants in Revolution and Civil War: Citizenship, Identity and the Creation of the Soviet State, 1914–22 // Revolutionary Russia. – December 2009. – Vol. 22. – Nr. 2. – C. 234–236.
Sydorčuk, Taïsija. Die Ukrainer in Wien // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000. – C. 457–482.
Thoß, Bruno – Volkmann, Hans-Erich (Hg.). Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. – Paderborn, 2002.
Thunig-Nittner, Gerburg. Die Tschechoslowakische Legion in Rußland. Ihre Geschichte und Bedeutung als politisch-geistiger Faktor bei der Entstehung der tschechoslowakischen Republik. – Wiesbaden, 1970.
Toppe, Andreas. Militär und Kriegsvölkerrecht. Rechtsnorm, Fachdiskurs und Kriegspraxis in Deutschland 1899–1940. – München, 2008.
Torke, Hans-Joachim (Hg.). Historisches Lexikon der Sowjetunion 1917/22 bis 1991. – München, 1993.
Trachtenberg, Marc. Reparation in World Politics. France and European Economic Diplomacy, 1916–1923. – New York, 1980.
Traverso, Enzo. Im Bann der Gewalt. Der europäische Bürgerkrieg 1914–1945. – München, 2008.
Tunstall, Graydon A. Blood on the Snow: The Carpathian Winter War of 1915. – Lawrence, 2010.
Turcanu, Florin. Roumanie, Bessarabie, Transnistrie. Représentations d'une frontière contestée (1916–1944) // Coeuré – Dullin (Hg.), Frontières du communisme. – Paris, 2007. – C. 118–143.
Überegger, Oswald. Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg. – Innsbruck, 2002.
Ullman, Richard H. Anglo-Soviet Relations, 1917–1921. – Bd. 2. – Princeton, 1968.
Ullman, Harlan K. – Wade, James P. Shock and Awe. Achieving Rapid Dominance. – Washington, 1996.

Unger, Gérard. Aristide Briand. – Paris, 2005.
Unterberger, Betty Miller. The United States, Revolutionary Russia and the Rise of Czechoslovakia. – Chapel Hill – London, 1989.
Upton, Anthony F. The Finnish Revolution, 1917–1918. – Minneapolis, 1980.
Velsen, Stefan von. Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918. Erinnerungen // Die Welt als Geschichte. – 1956. – Nr. 16. – C. 250–293.
Verhey, Jeffrey. Der «Geist von 1914»und die Erfindung der Volksgemeinschaft. – Hamburg, 2000.
Voegeli, Josef. Die Rückkehr der Russlandschweizer 1917–1945. – Zürich, 1988.
Völkl, Ekkehard. Transnistrien und Odessa (1941–1944). – Regensburg, 1996.
Volkmann, Hans-Erich (Hg.). Das Russlandbild im Dritten Reich. – Köln – Wien, 1994.
Wade, Rex. The Russian Search for Peace, February – October 1917. – Stanford, 1969.
Wade, Rex. Red Guards and Workers' Militias in the Russian Revolution. – Stanford, 1984.
Wade, Rex. The Bolshevik Revolution and Russian Civil War. – Westport – London, 2001.
Walaszek, Adam. Von «Polen in Amerika» zu «Amerikanern polnischer Herkunft». Migration, Diaspora und ethnische Imaginationen 1870–1930 // Frank Hadler – Matthias Middell (Hg.), Verflochtene Geschichten: Ostmitteleuropa. – Leipzig, 2010. – C. 164–185.
Waldmann, Peter. Bürgerkriege // Wilhelm Heitmeyer – John Hagan (Hg.), Internationales Handbuch der Gewaltforschung. – Wiesbaden, 2002. – C. 368–389.
Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.). Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Bewaffnete Macht. – Bd. 5. – Wien, 1987.
Warvariv, Constantin. America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920 // Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–21: A Study in Revolution. – Cambridge/MA, 1977. – C. 352–381.
Wegs, Robert J. Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918. – Wien, 1979.
Wehrhahn, Torsten. Die Westukrainische Volksrepublik: Zu den polnisch-ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923. – Berlin, 2004.
Wendland, Anna Veronika. Galizien: Westend des Ostens, Ostend des Westens. Annäherung an eine ukrainische Grenzlandschaft // Peter Jordan – Andreas Kappeler – Walter Lukan – Josef Vogl (Hg.), Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht. – Wien, 2000. – C. 389–422.
Wenzel, Otto. Holodomor. Stalins Genozid in der Ukraine 1932–1933 in Berichten der Deutschen Botschaft Moskau und des Generalkonsulats Charkow // Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat, Schwerpunkt: Grenzüberschreitungen. – 2010. – Nr. 28. – C. 5–24.
Werth, Nicolas. Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion // Stéphane Courtois – Nicolas Werth – J. Panne u. a. (Hg.), Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. – München – Zürich, 2004. – C. 51–295.
Wheeler-Bennett, John. Brest-Litovsk. The Forgotten Peace. – New York, 1938.
White, Hayden. Das Problem der Erzählung in der modernen Geschichtstheorie // Pietro Rossi (Hg.), Theorie der modernen Geschichtsschreibung. – Frankfurt/Main, 1987. – C. 57–106.

Widmer, Paul. Schweizer Außenpolitik und Diplomatie. Von Pictet de Rochemont bis Edouard Brunner. – Zürich, 2003.
Wildman, Allan K. The End of the Russian Imperial Army. – 2 Bd. – Princeton, 1980 (1987).
Woroby, Peter. The Role of the City in Ukrainian History // Ivan L. Rudnytsky (Hg.), Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981. – С. 203–215.
Wrosek, M. Wojny Polski Odrodzonej 1918–1921. – Warszawa, 1992.
Wurzer, Georg. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg. – Göttingen, 2005.
Wüstenbecker, Katja. Die Vereinigten Staaten von Amerika: widerwillige Teilnahme am Ersten Weltkrieg // Arnd Bauerkämper – Elise Julien (Hg.), Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914–1918. – Göttingen, 2010. – С. 217–237.
Zeman, Z. A. B. A Diplomatic History of the First World War. – London, 1971.
Zupcan, Gabriel. Der Tschechoslowakische Legionär in Russland, 1914–1920. phil. DA. – Wien, 2008.
Александров М. В. Внешнеполитическая доктрина Сталина. – Канберра, 1997.
Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.
Бойко О. Політичне протистояння Української Центральної ради і більшовиків (жовтень – грудень 1917) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 11–21.
Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині. – Чернігів, 2003.
Борисенок Е. Влияние польского фактора на политику большевиков по национальному вопросу (Большевики и украинский вопрос в 1917–1923 годах) // Волос М., Орехов А. Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды. – М., 2009. – С. 179–194.
Борисов Ю.В. Советско-французские отношения (1924–1945 гг.). – М., 1964.
Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Сов. этнография, 1981. – С. 15–31.
Бураченков А.О. Збройні сили Української держави 1918 р. Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005.
Верстюк В., Дзюба І. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
Верстюк В. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр. // Історія укр. селянства. – Т. 1. – К., 2006.
Верстюк В. Українська Центральна Рада. Період становлення // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 33–34.
Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух // Там само. – 2003. – № 4. – С. 65–67.
Вульпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период // Ab Imperio. – 2005. – № 2. http://abimperio.net/.
Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920). – К., 2010.
Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004.
Гатагова Л.С., Кошелева Л.П., Роговая Л.А. ЦК РКП (б) – ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн. 1. 1918–1933 гг. – М., 2005.
Голубко В. Армія Української Народної Республіки. – Львів, 1997.

Горак В. Махно, Григор'єв, Тютюнник. Доля трьох отаманів // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6, http://www.warhistory-ukrlife.ru/4_6_06_3.htm, 21.3.2011.

Дацків І. Економічні аспекти Брестського договору 1918 року // Історія України. – К., 2008. – С. 41–47.

Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. – Мюнхен, 1969.

Дзержинский Ф.З. Дзержинский, Председатель ВЧК–ОГПУ 1917–1926. Документы. – М., 2007.

Долбилов М., Миллер А. Западные окраины Российской империи. – М., 2006.

Дорнік В. Окупація України австро-угорськими військами у 1918 році // В. Дорнік, Ш. Карнер. Окупація України 1918 року. Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – С. 141–181.

Дорнік В. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни). Матеріали міжнародної наукової конференції (Чернівці, 29–30 жовтня 2008 р.). – Чернівці, 2009. – С. 6–22.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1–3. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Нью-Йорк, 1954.

Дунаевский В.А., Гусев В.В. Русско-французские и советско-французские отношения в освещении советской историографии (1917–1967) // Французский ежегодник 1967. – М., 1968. – С. 329–342.

Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). – М., 1959.

Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. – М., 1964.

Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.

Иоффе Г.З. Колчаковская авантюра и ее крах. – М., 1983.

Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – М., 1988.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.

Котенко А., Мартынюк О., Миллер А. Малоросс // А. Миллер, Д. Сдвижков. И. Ширле. Понятия о России: к исторической семантике имперского периода. – М., 2011.

Коцюбинский Д. Русский национализм в начале столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М., 2001.

Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: проблема українсько-польських стосунків. – Львів, 2000.

Круглый стол – Гражданская война в России // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 102–115.

Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду. 28–30 червня 1917 р. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 46–47.

Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів, 1996.

Лисенко А.А. Військова та політична діяльність отамана Н.Я. Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 63–80.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.

Литвин М. Столиця ЗУНР // Історія Львова: У 3 т. – Т. 3. – Львів, 2007. – С. 10–27.

Ліб П. Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема. Німецька окупація України 1918 року. // Дорнік В., Карнер Ш. Окупація України 1918 року. Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – С. 110–140.

Любовець О.М. Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень – листопад 1917) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 22–25.

Любовець О.М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної (1917–1920 рр.). – К., 2006.

Магочі П. Історія України. – К., 2007.

Махно Нестор. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М., 2006.

Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении. – СПб., 2000.

Мина Ж.В. Збройні сили Директорії на початку її існування (листопад 1918 – травень 1919 р.) // Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». «Держава та армія». – 2000. – № 408.

Миронов Б.Н. Социальная история России. – Т. 1. – СПб, 1999.

Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007.

Михалев Г.М., Трифонов И.Я. Антоновщина // Советская историческая энциклопедия. – Т. 1. – М., 1961. – С. 635–637.

Новоселова А.А. Потомки белорусских переселенцев в деревнях Среднего и Нижнего течения реки Тары // Этнокультурные взаимодействия в Сибири (17–20 вв.). – Новосибирск, 2003. – С. 267.

Новоселова А.А. Сибирские хохлы: к вопросу об этнической принадлежности // Этнография Алтая и сопредельных территорий. – Вып. 5. – Барнаул, 2003. – С. 27–28.

Новоселова А.А. Украинцы в Среднем Прииртишьи: идентификация и самоидентификация в конце 19 – начале 20 в. // Украина – Западная Сибирь: диалог культур и народов. – Тюмень, 2004. – С. 51–62.

Орлов И.Б. НЭП в региональном ракурсе: от усредненных оценок к многообразию // А.С. Сенявский, В.Б. Жиромская, С.В. Журавлев. НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М., 2006. – С. 33–54.

Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000.

Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. – К., 1995. – С. 11–35.

Петренко І.Є. Діяльність П. Скоропадського щодо українізації частин російської армії у 1917 р. // Пробл. історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. XV.SC. – К., 2008.

Пиріг Р. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – № 15. – К., 2009. – С. 66–95.

Піддубний І. Політичне життя Буковини 1918–1940 рр. // Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи на внутрішній розвиток. – Чернівці, 2005. – С. 58–88.

Поляков А. Гражданская война в России: возникновение и эскалация // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 32–41.

Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999.
Революция и гражданская война в России, 1917–1923 гг.: Энциклопедия в 4 т. – М., 2008.
Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2009.
Савченко В. Атаманы казачьего войска. – М., 2006.
Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны: историческое расследование. – Х., 2000, http://militera.lib.ru/bio/savchenko/index.html 4.3.2011.
Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – Х., 2006, http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html 4.3.2011.
Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. – Минск, 1980.
Сичинский Е.П. Из истории временного областного правительства Урала // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 164–172.
Сокальський В.В. Губернські селянські з'їзди як складові української революції 1917–1921 рр. – К., 2009.
Соколова М.В. Великодержавность против национализма: Временное правительство и Украинская центральная рада (февраль – октябрь 1917) // http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/sokolova. htm, 4.3.2011.
Соколова М.В. История России. XX век: 1894–1939. – М., 2009.
Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. – К., 2007.
Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1918. – Т. 2. – К., 2009.
Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1919. – Т. 3. – К., 2010.
Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. – Т. 3. – Скрентон, 1960.
Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів: науково-документальне видання. – К., 2008.
Тінченко Я. Перша українсько-більшовицька війна. Грудень 1917 – березень 1918. – К.; Львів, 1996, http://vijsko.milua.org/Tinchenko-1UBV.htm, 4.3.2011.
Україна. Хроніка XX століття. Рік 1918. – К., 2005.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К., 1997.
Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. – К., 2003.
Федюшин О. Украинская Революция 1917–1918. – М., 2007.
Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. – Т. 1: Брестский мир. Октябрь 1917 – Ноябрь 1918. – Лондон, 1991.
Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960.
Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008.
Чикаленко Є. Щоденник. 1907–1917. – Т. 1. – К., 2004.
Чикаленко Є. Щоденник. 1918–1919. – Т. 2. – К., 2004.

Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921.

Шухевич С. Моє життя. спогади. – Лондон, 1991.

Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

Ярош Д.В. Універсали Української Центральної Ради – Конституційні акти української державності 1917–1918 рр.: їх зміни та історичне значення // Університет. Наук. зап. – 2006. – № 3–4. – С. 36–43.

Географічний покажчик

Ам'єн 123
Ардаґан 82, 83
Архангельськ 49, 51, 410

Багдад 200
Баден 79, 311
Баку 83
Барановичі 278
Батумі 51, 82
Белград 120, 228, 368
Бердичів 152, 155, 165
Берлін 20, 47, 55, 67, 77, 79, 82, 83, 102, 114, 115, 122, 123, 125, 232, 235, 243, 266, 272, 276, 278, 283, 290, 296, 309, 333, 343, 361, 364, 366, 368, 377, 379, 382, 387, 396, 398, 433, 453-455, 457-459
Берн 332, 333, 433, 435
Біла Церква 152, 155, 159, 307, 426
Білосток 108
Борислав 418, 420
Браїла 295
Брашов 84
Брест-Литовськ 18, 46, 70, 75, 77, 78, 80-82, 87, 96, 107-109, 113, 115, 116, 123, 131, 143, 144, 249, 270, 275, 283, 291, 292, 300, 338, 342, 343, 386-389, 391, 397, 431, 453, 455, 456
Броди 163
Будапешт 29, 30, 84, 189, 263, 272, 274, 276, 368
Буромка 303
Буфтя 87
Бухарест 84, 86, 87, 89, 374, 379, 391, 395, 397, 411, 457

Варшава 27, 29, 70, 81, 111, 112, 164, 165, 178, 186, 229, 351, 374, 375, 379, 385, 416, 417, 423, 427, 459, 510
Вашинґтон 31, 50, 359, 365, 383, 394, 400-402, 406, 408, 410, 412, 414, 458
Великий Луг 312
Верблюдка 308
Відень 11, 13, 15, 20, 30, 31, 47, 68, 71, 77, 94, 103, 104, 109, 110, 112, 120, 173, 175, 176, 184-186, 197, 229, 230, 272, 274, 280, 296, 309, 318, 330, 332, 333, 366, 368, 401, 453-455, 457-459
Вільнюс 415
Вінниця 155, 162, 228, 229
Владивосток 48-51, 365, 410
Вознесенськ 159
Вологда 391
Володарка 426
Володимир-Волинський 250, 256
Володимирівка 224, 309
Воронеж 38, 347

Гаврилівці 304
Голоби 278
Гомбург 80
Гомель 196
Горлиці 70, 91
Гродно 70
Грушки 141
Гуляйполе 223, 309, 345

Ґрац 7, 12, 15, 103

Демблін 421
Денисівка 303, 305
Донецьк 131

Емс 319

Єкатеринбург 44
Єлисаветград 218

Жашків 307
Житомир 165, 300, 341
Жмеринка 165, 236

Заґреб 29
Зальцведель 333
Звенигородка 151, 217, 218, 306
Золочів 163

Івангород 70
Ігнатівка 304
Ізюм 355

Казань 334
Камбре 240
Кам'янець-Подільський 162-165
Каніж 223, 304
Капоретто 384
Карс 82, 83
Катеринослав 137, 139, 142-144, 158, 159, 161, 168, 204, 221- 223, 243, 245, 433
Каунас 70, 73, 200
Качківка 306
Київ: *через частотність вживання назви міста сторінки не вказані*
Кляйнмюнхен 256
Ковель 200
Козятин 152
Комп'єн 124, 230, 342, 393, 394
Константинополь 102, 385
Констанца 84
Копенгаген 445
Коростень 165
Краків 185-187, 417
Кременець 162
Кременчук 168, 345
Кривий Ріг 131, 142
Кронштадт 39, 58
Курськ 160, 166

Лапанув 69
Лиман 355
Ліда 427

Ліепая 70
Ліманова 69
Лондон 29, 31, 45, 50-52, 61, 313, 359, 367, 373, 375, 381, 383, 385, 386, 388-392, 394-398, 411, 458, 459
Лука 307
Луцьк 162
Люблін 87-89, 111, 248, 272, 421
Львів 11, 13, 29, 30, 70, 97, 164, 173, 177, 182-190, 229, 283, 295, 322, 375, 417-421, 427

Мадрид 405
Маріуполь 224, 237
Мелітополь 312
Миколаїв 156, 161, 162, 176, 108, 207, 208, 210, 237, 243, 345, 371
Милорадівка 223
Мінськ 82
Молодечно 427
Москва 14, 19, 21, 40, 45-47, 49, 51, 54-56, 59, 61, 82, 97, 116, 125, 161, 166, 168, 225, 260, 290, 317, 327, 346-348, 352, 358, 375, 377-379, 384, 391, 404, 407, 422, 424, 425, 443, 446, 454, 458
Мурманськ 19, 49, 391
Мюнхен 20, 187

Нарва 81
Нікополь 311
Новоросійськ 237
Нью-Йорк 400, 411

Одеса 82, 99, 120, 139, 156, 162, 167, 197, 198, 222, 225, 228, 229, 236, 238, 243, 247, 252, 253, 255, 260, 272, 278, 280, 287, 302, 310, 313, 322, 324, 347, 356, 367-369, 371, 374, 388, 390, 394, 411, 443, 457
Олександрівськ 257, 309, 311, 312
Омськ 44, 49
Орел 347, 422
Охремове 218

Париж 45, 50, 51, 61, 87, 359, 362, 365, 367-369, 372, 375-379, 390, 394, 395, 412, 414, 424, 428, 459
Пенза 38
Перекоп 205, 209, 210
Перемишль 69, 70
Писарівка 306
Пінськ 427
Плоєшті 86
Полтава 135, 139, 143, 144, 151, 160, 171, 196, 240, 246, 268, 303, 304, 322, 324, 349, 356
Прага 29, 274
Проскурів 162-165
П'ятигори 307

Радивилів 163
Рапалло 379
Раштатт 333
Регенсбург 434
Рига 351, 359, 406, 428
Рим 359
Рівне 162, 163, 229
Ростов-на-Дону 46, 196, 198-200, 202, 210, 237, 267, 408
Руда 304

Салоніки 84
Самара 44, 48
Санкт-Петербург/Петербург/Петроград 19, 21, 36, 41, 42, 45, 46, 55, 61, 75, 77, 78, 82, 86, 94, 108, 131, 133-135, 137, 139, 306, 317, 327, 328, 334, 359, 360, 362, 375, 378, 384, 385, 387, 391, 402-404, 406, 407, 410, 454, 458
Сараєво 66
Саратов 38
Сарни 162
Севастополь 209, 210, 255, 369, 374
Симбірськ 331, 334
Сібіу 84
Слобідка 198
Сміла 217, 218
Смоленськ 423, 425
Спа 123
Ставище 307
Стамбул 352, 457
Станіславів 162, 189, 419
Старокостянтинів 164
Стрижавка 307

Таганрог 144, 166, 205, 210, 212, 213, 237, 446
Талергоф 103, 104, 333
Тамбов 38, 58, 171, 321
Танненберґ 67, 68
Тараща 307
Тарнув 165, 428
Терезієнштадт 333
Тернопіль 163, 189
Тирасполь 159
Токіо 50, 365
Трипілля 426
Тула 38, 56

Умань 165, 217, 218, 345
Уфа 48

Фастів 155
Федорівка 211
Феодосія 202, 210
Фокшани 86, 87
Фрайбург 20, 100
Фрайштадт 105, 256, 260

Харків 78, 139, 142-144, 155, 161, 168, 169, 196, 243, 249, 250, 317, 322, 340, 341, 343, 351, 356, 369, 375, 378, 379, 388, 390, 411, 433
Херсон 159, 161, 162, 167, 198, 207, 208, 236, 255, 311, 324, 371
Хмільник 164
Холм 79, 81, 105-115, 123, 178, 179, 260, 390, 417, 421, 458
Хортиця 312
Хрестителеве 303
Хуст 189

Цвиклівці 304
Цюріх 432

Черкаси 345
Чернаводе 84
Чернівці 7, 20, 30, 188, 189
Чернігів 143, 144, 161, 220, 424
Чорнобиль 14, 426
Чортория 164

Штуттгарт 20

Ямпіль 223, 306
Янишівка 307
Ясси 86, 362, 368, 388, 407

Іменний покажчик

Авереску Александру 87
Айхгорн Герман фон 117, 118-120, 125, 146, 151, 206, 211, 215-217, 219, 232, 239, 244-246, 251, 252, 254, 269, 273, 283, 285, 300, 312, 444, 451
Алексіх Ґеорґ 45, 251
Алєксєєв Михайло 47, 84
Альфонсо XIII, король 405
Аме Жан Франсуа 372
Ангел Євген 131, 158
Андрієвський Опанас [Панас] 154
Андрійчук Григорій 328
Антонов Олександр 58
Антонов-Овсієнко Володимир 41, 166, 340
Арнім фон, генерал-лейтенант 212, 214
Арц фон Штраусенбурґ Артур 79, 80, 83, 84, 114, 115, 120, 123, 235, 236, 273, 295, 445
Асквіт Герберт Генрі 381, 382, 393

Баґґе Джон Піктон 388, 389, 394
Баллард Роберт 390
Балфур Артур 383, 384
Баран Степан 175, 181-183
Бараник Василь 182
Барановський Христофор 134
Барацетті, капітан 433
Барклі Джордж сер 389
Бартелемі Жозеф 190, 418
Баумґарт Вінфрід 8, 26, 27, 76, 80, 95, 96, 232
Бахер Дітер Бенедіктер 29
Бахман Клаус 94
Бачинський Володимир 175, 181, 183
Белітска Олександр 250
Бельц Едуард Едлер фон 225, 229, 252, 278, 287, 313
Бем-Ермоллі Едуард барон фон 126, 196, 197, 207, 222, 236, 249, 250, 264, 271, 277, 451
Бермондт-Авалов Павло, князь 55
Бертело Анрі Матіас 362-364, 368-370
Берхтольд Леопольд, граф 97
Бетман Гольвеґ Теобальд фон 98
Бібіков Михайло 333
Білінський Леон фон 102
Біль Вольфдітер 27
Блісс Таскер Говард 385
Блом Філіпп 65
Божко Юхим 158, 159, 164
Бойл Джозеф Б. 390
Болбочан Петро 160, 161, 310
Больцман Людвіг 15, 19, 20, 29
Бопп Артур 210, 212-214
Боріус Альберт 370
Боровський Петер 8, 12, 96-98, 110, 125, 296
Боряк Геннадій 11
Бош Євгенія 142
Брандгрубер Томас 31
Бредлі Джон 397
Бретіану Іон 86, 362
Бріан Арістид 359, 367
Брінкман Фрідріх 237
Бруннер Клаус 15
Брусилов Олексій 26, 55, 72-75
Бубела Петро 182
Будьонний Семен 171
Буріан фон Раєч Штефан, граф 112, 119-122, 126, 273
Бурков, комендант 307
Бухар Франц 251
Бухарін Микола 78, 338

Вайскірхнер Ріхард 112
Валуєв Петро 319
Вальдбот цу Бассенгайм-Борнгайм Клеменс 217, 222, 226, 230, 251, 254, 255
Вальдштеттен Альфред барон фон 79, 247
Василько Микола 175, 176
Ватран Іван 182
Ватцдорф Ґустав Бернгард фон 217, 218, 244
Вацетіс Йоаким 343
Вебенау Віктор Вебер фон 248
Вейґан Максим 385
Веннігер Андреас 11, 30
Веннігер Бернгард 30
Винниченко Володимир 134, 140, 141, 149, 154, 155, 158, 161, 299, 301, 343, 370, 371
Вишиваний Василь 184, 309, *див. також* Вільгельм фон Габсбурґ, ерцгерцог
Відфельдт Отто 116, 265, 279, 284
Вілле Ульріх 431
Вільгельм II, кайзер 50, 73, 80, 96, 99, 107, 117, 122, 123, 175, 197, 199, 236
Вільгельм фон Габсбурґ, ерцгерцог 28, 103, 122, 123, 175, 183-185, 302, 309-312, *див. також* Вишиваний Василь
Вільсон Вудро Томас 50, 51, 60, 111, 180, 365, 366, 373, 383, 386, 400-406, 409-413
Вільямс Гарольд 388
Вітовський Дмитро 183, 187, 311
Вітос Вінцентій 186
Власов Андрій 13
Вовес Франц 15, 31
Войнаровський Тит 181
Войцеховський 307
Володимир Великий 145
Волох Омелян 162, 164
Волошин 305
Воніш Арно 29

Врангель Петро 53, 54, 58, 170, 351-353, 373, 396
Вульфф 255
Вурцер Ґеорґ 26

Гаґен Марк фон 28, 96, 98, 206
Гайндль Еміль 267, 276
Гайнце Карл 96
Гакель Андреа 30
Галлер Юзеф 190, 419
Гарваші, радник поліції 313
Гауз Едвард М. 402, 403
Гебельт Лотар 27, 68
Гемель, майор 313
Геміл Джеймс Дж. 401
Герман Йозеф 260
Геррон Джордж Д. 403
Гертлінґ Ґеорґ фон 107
Гетцендорф Франц Конрад 66, 68
Гізель Інокентій 317
Гінденбурґ Пауль фон 73, 80, 108, 114, 123, 235, 236, 288, 332
Гінтце Пауль фон 117
Гірняк Никифор 183
Гітлер Адольф 90, 379, 428, 449, 451
Гобсбавм Ерік 18, 23
Гоенлое-Шіллінґсфюрст, принц Ґотфрід цу 115
Головченко Володимир 8
Голубович Всеволод 149, 245, 269, 300
Голубович Сидір 181
Горбачов Михайло 14
Горникєвіч Теофіл 27
Гофман Макс 75-77, 80, 107, 113, 114, 145, 195, 197, 201, 238
Граніловіч-Чветассін Оскар фон 238
Греков Олександр 370
Григоріїв (Григор'єв) Никифор 54, 131, 158, 159, 161, 162, 167, 168, 307, 308, 345
Гринько Григорій 169
Гріль Бен'ямін 30
Грушевський Михайло 247, 329, 331
Губер Йоганн 209
Гуйн Карл фон 186
Гуссарек фон Гайнляйн Макс 185
Гутник Сергій 288
Гучков Олександр 38
Г'юз Вільям 401

Ґальвіц Курт фон
Ґамз Джонатан 27
Ґассенко Ґеорґ фон 432
Ґаф-Калторп, сер Сомерсет Артур 367
Ґельцль Вольфганг 15, 30
Ґоенвартер Міхаель 30
Ґолдер Френк А. 408
Ґолл Ніколь-Мелані 31
Ґольчевський Франк 8, 27
Ґоре, старший лейтенант 209
Ґота 218
Ґрей Едвард 381
Ґрелка Франк 27
Ґренер Вільгельм 117-120, 124, 125, 196, 197, 199-201, 214, 217, 230, 232, 236, 238, 239, 244-246, 254, 255, 258, 266, 269, 275, 444
Ґрос Ґергард П. 25

д'Ансельм Філіпп Анрі 369-372, 375, 378
Данченко Микола 164
Дароці Йозеф 251, 276, 282
Демичук Симон 400
Денікін Антон 47, 52-55, 61, 62, 163, 168, 345-347, 352, 367-369, 371, 373, 385, 393-396, 420, 422, 458
Деревенко 334
Джадсон Вільям В. 410
Дженкінс Дуглас 406, 407
Джордан Девід 25
Дзержинський Фелікс 346, 351, 353
Дінер Ден 18
Діппельрайтер Міхаель 30
Діттфурт фон, генерал-майор 246
Дмовський Роман 330
Добрий Адам (Абрам) 149
Дондуков-Корсаков Олександр 319
Донцов Дмитро 329
Дорнік Вольфрам 7, 14, 15, 20-22, 28
Дорошенко Дмитро 133, 136, 137, 143, 145, 147, 149, 299-301, 304, 312
Доулінґ Тімоті 25
Духонін Микола 361, 362
дю Буа Моріс 433

Ебергардт Ґаспард фон 246
Еберт Фрідріх 211, 239
Еґлофштайн Моріц барон фон 205
Еді Олві Оґастус 411
Ейдеман Роберт 354
Енно Еміль 368, 370
Еренштайн 198
Ерріо Едуард 377
Ерцбергер 125
Ессенко Меліта 31

Євлогій Василь 332
Єржабек Рудольф 26
Єроміна Анна 30
Єфремов Сергій 134

Жанен П'єр Моріс 360, 361, 366, 367
Жоффр Жозеф 385
Жуковський Олександр 149
Жюссеран Жан Жуль 406

Зайдлер фон Фойхтенеґґ Ернст Ріттер 114
Заклинський Мирон 311
Залізняк Микола 104
Зальмут Ганс фон 450
Замгабер Франц 218, 220, 445
Зелений (Терпило) 131, 158, 159, 168
Зендлер Карл фон 273
Зіксль Петер 29

Ібер Вальтер 29
Івженко, капітан 307

Йосіповіц Маріана 30
Йоффе Адольф 76, 344, 354

Кадорна Луїджі 385
Каледін Олексій 44, 142, 386
Калондер Фелікс-Луї 434
Кам'янець Володимир 9, 12
Каменєв Сергій 353
Капкан Юрій 154

Карл Франц Йозеф I, престолонаслідник/ерцгерцог/цісар і король 80, 86, 111, 114, 115, 122, 176, 180, 181, 183, 196, 197, 227, 228, 236, 264, 271, 277, 383, 405, 406
Карл Штефан, ерцгерцог 123
Карнер Штефан 7, 19, 28, 29, 145
Карої Міхай 189
Карпенко-Карий Іван 311
Карр Едвард Галлетт 394
Касьянов Георгій 7, 11, 15, 21, 22, 24, 30
Катерина II 317
Квірінґ Емануїл 342
Келлнер Отто 30
Керенський Олександр 38-43, 48, 74, 75, 134, 135, 170, 360, 361, 385
Керзон Джордж Н. лорд 382, 395
Кивелюк Іван 181, 182
Кірхбах граф Ґюнтер фон 239
Кіцінґер Карл 447
Кланте Марґарете 49
Клас Гайнріх 99
Клаузіу Герман 202
Клекль-Штадлер Елізабет 30
Клеменсо Жорж Бенжамен 50, 361, 362, 364-369, 372-274, 376, 378, 379, 412, 413
Кметь 311
Кнерцер Карл Альбрехт фон 196, 198, 200, 202, 210-214, 237
Кноль Гаральд 29
Колар Герман 333
Колчак Олександр 49, 51, 52, 54, 55, 62, 370, 373
Коновалець Євген 154, 160
Корнілов Лавр 40, 47
Корнфайнд Елізабет 30
Корф Павло барон 322
Косіор Станіслав 168
Кох Еріх 448
Кош Роберт 198, 200, 203, 206, 208-210, 241, 442
Коша Ева 31
Крамер Марк 31
Краснов Петро 47
Краус Альфред 121, 126-229, 250, 252, 255, 273, 277
Кренайс Еміль 121, 273
Кривець Наталія 8
Криворучко Микола 306
Криленко Микола 362
Крістіан Маріо 30
Кулідж Арчибальд Кері 408
Кураєв Олексій 8
Кучабськи Василь 177
Кюльман Ріхард фон 79, 80, 86, 107, 117

Лаварньє Жан Ґійом 364, 365
Ламмаш Гайнріх 186, 403
Ланґвіль Гайнріх 432
Лаусенгер Армін 29
Лацар Зігрід 29
Левицький Андрій 164
Левицький Євген 175, 181, 183
Левицький Кость 105, 106, 174-181, 185
Лежогубський Теодозій 181
Ленгарт Гельмут 30
Лензінґ Роберт 412, 413
Ленін (Ульянов) 39, 40, 44, 46, 47, 56-62, 75, 78, 83, 142, 172, 226, 338-341, 343, 346-348, 351, 353-355, 357, 358, 362, 364, 365, 373, 375, 376, 391, 409, 410, 416, 422, 425, 430
Леннох Мілан 251
Леонтович Володимир 136
Леопольд Баварський 116, 118, 239
Лизогуб Федір 305
Лисяк Філіпп 29
Ліб Петер 15, 20-22, 28, 29
Ліндлі Френсіз О. 391
Лінзінґе Олександр фон 197, 200, 236, 238
Ліотар Жан-Франсуа 25
Ліст Сабіна 30
Ллойд Джордж Девід 50, 366, 367, 373, 375, 376, 378, 381, 382, 384-387, 391, 393, 395, 398, 402, 411, 412
Лозинський Михайло 182
Локгарт Роберт Брюс сер 387, 389, 391
Лоран Ернст 276
Лотоцький Олександр 328
Лоу Ендрю Бонар 382
Лукасевич Євмен 435, 436
Лукач, директор 282
Луцький Остап 183
Любинський Микола 113
Людендорф Еріх Фрідріх Вільгельм 76, 79, 80, 86, 107, 108, 116-118, 123-125, 197, 199, 200, 230, 235, 236, 239, 271
Люлевічюс Веяс Ґ. 26, 90, 444
Ляйдінгер Ганнес 7, 15, 19, 21, 26, 29
Ляйн Ріхард 26
Львов Георгій 37, 38, 42, 359, 360, 400

Маґочій Павло-Роберт 399
Маєр, делегат 276
Мазепа Іван 325
Мазепа Ісаак 164, 165, 426
Макаренко Андрій 164
Макензен Авґуст фон 84, 85, 196
Мануїльський Дмитро 357
Марґіломан Александру 87
Мартос Борис 134
Масарик Томаш Ґ. 365
Маунтер Доріс 30
Махно Нестор 54, 56, 58, 131, 159, 161, 163, 167, 168, 171, 307, 345, 346, 352-354
Мельник Андрій 154
Менсдорф-Пулі Дітріхштайн Альберт фон 384
Мерей фон Капос-Мере Каєтан 82
Микола II, цар 35, 36, 323, 334, 376
Мік Крістоф 90
Мікль Петер 31
Міллєр Алєксєй 7, 15, 21, 29
Мілюков Павло 38, 326, 329
Мільєран Олександр 373
Мірбах-Гарфф Вільгельм фон 48
Міхновський Микола 324
Молотов В'ячеслав 353
Мольтке Гельмут Йоганнес Людвіґ фон (молодший) 66
Мончиньський Чеслав 187
Моріц Верена 26, 29
Мумм фон Шварценштайн Філіпп Альфонс барон 124, 147, 217, 243, 244
Муравйов Михайло 144
Мусял Богдан 7, 15, 21, 22, 30
Мюллер Рольф-Дітер 31

Нагль Зіфрід 31
Назарук Осип 182
Натієв Олександр 257
Науман Фрідріх 100
Нахтіґаль Райнгард 26, 28
Нейберґ Майкл 25
Некрасов Микола 135
Несук Микола 8
Нівель Жорж Робер 360
Нікітін Олексій 41
Ніколаєв, майор 196
Ніссель Анрі Альбер 361, 362, 364
Ніч Юліана 29
Ноель Едвард 388
Нуланс Жозеф 362, 365

Огоновський Володимир 182
Олександр II 319, 322
Олесницький Євген 174
Ольтмер Йохен 26
Омелянович-Павленко Михайло 164
Ончул Аврел 189
Орджонікідзе Серго 341
Орландо Вітторіо Е. 412
Ортнер Маріо Крістіан 30
Осачук Сергій 30
Оскілко Володимир 162
Охримович Володимир 181, 182

Павленко Віктор 141
Палеолоґ Моріс 359, 362
Паліїв Дмитро 182
Панейко Василь 181-183
Паустовський Костянтин 39
Перепадя Володимир 8
Перфецький Роман 186
Петен Анрі Філіпп 360
Петлюра Симон 54, 134, 137, 140, 141, 149, 154, 156-159, 161-163, 190, 301, 338, 343, 347-349, 352, 370-372, 375, 378, 379, 394-396, 412, 414, 421-423, 426, 428, 446
Петровський Григорій 169
Петрушевич Євген 164, 174-176, 179, 181, 183-185, 190
Пиріг Руслан 8, 11
Піллмаєр Клаус 30
Пілсудський Юзеф 349, 374, 375, 395, 415, 416, 422-426
Піхно Дмитро 324
Пішон Стефан 362, 365, 366, 372
Плеханов Георгій 2
Подвойський Микола 346
Пожарський 307
Полк Франк Л. 406, 413
Половцов Олександр 319, 321
Полуботок Павло 141
Попович Омелян 185, 188
Порш Микола 139, 154
Пошінґер фон 221
Прокопович Феофан 317
Пуанкаре Раймон 377
Пул Девітт 290
П'ятаков Георгій (Юрій) 166, 378

Радек Карл 342
Раковський Християн 155, 343, 344, 349, 353, 354, 378
Расевич Василь 15, 20, 30
Ратенау Вальтер 99, 100
Раухенштайнер Манфрід 66
Рачамімов Алон 26
Ремер Клаус 96
Ренненкампф Павло 68, 212
Ренодель П'єр 360
Рібо Олександр 359, 360
Ріль Роберт 30
Рімер Ґустав 251
Ріпль, єфрейтор 209
Робертсон Вільям сер 384
Робінс Раймонд 409
Родзянко Михайло 62
Рожанковський Теодор 183
Розенберґ Фредерік Ганс 82
Романчук Юліан 181
Рорбах Пауль 100, 101
Росс Колін 146
Рот Йозеф 330
Руггенталер Петер 29
Рудницький Степан 182
Рут Еліу 402
Рутман Ян 351, 354

Савенко Анатолій 324-326, 329
Савінков Борис 425
Садовський Валентин 134
Саєвич Микола 311
Саєвич Омелян 182
Самсонов Олександр 68
Сватковський Всеволод 332, 334
Сен-Олер де Оґюст 362, 363, 368
Сесіл Роберт лорд 382, 394
Сикстус Фердінанд фон Бурбон-Парма 126, 252, 383
Сикстус Франц Ксав'єр фон Бурбон-Парма 383
Симиренко Василь 324
Скоропадський Данило 296
Скоропадський Павло 46, 47, 119, 121, 123, 140, 147-150, 152-158, 166, 179, 184, 185, 226, 245, 246, 252, 254, 257, 261, 279, 283, 284, 301-303, 310, 312, 313, 343, 369, 396, 454
Скрипник Микола 342
Скубец Ріхардс 273
Смаль-Стоцький Степан 181
Смутс Ян Християн 384
Снайдер Тімоті 28
Сокольніков Григорій 82
Софія Хотек фон Хоткова 66
Спаннокі Леліо граф 227, 229, 230, 251, 273
Сталін Йосип 43, 62, 139, 166, 338, 339, 341-343, 349, 352, 356-358, 379, 420, 428
Стасюк Микола 134
Стебницький Петро 323, 326, 328, 329, 499
Степура, комісар 196
Стефанович Олександр 181
Стешенко Іван 134
Стівенсон Девід 396
Столипін Петро 37, 324
Стоун Норман 25
Струве Петро 328, 330

Табуї Жорж 362, 363, 368, 388
Тайбенбахер Петер 30
Танштайн Йозеф фон 205
Тарновський фон Тарнув Адам граф 400
Тепперберг Крістоф 30
Тер Філіпп 24
Терещенко Михайло 135
Терпило Данило, *див.* Зелений
Тишкевич Михайло граф 334
Тіса Іштван 102
Тіссен Авґуст 99
Тобілевич Софія 311
Тома Альбер 360
Томашівський Степан 182

Тошев Стефан 84
Троцький (Бронштейн) 40, 46, 48, 55, 58, 63, 77-80, 113, 142, 163, 260, 344, 346, 349, 352-355, 365, 387, 389, 391, 409
Труссон Ежен Жерве 372
Тютюнник Юрій 159, 163, 307

Удовиченко Олександр 183

Фабіні Людвіґ фон 229
Федишин Олег 95
Фельзен Штефан фон 116, 294
Фердинанд, король 362
Фіц-Вільямс Джеральд 388, 389
Фішер Фріц 95-97
Флондор Янку 189
Флоріан Мартін 29
Фляйшман Гаральд 30
Фляйшман фон Тайсрук Моріц 119, 246, 251, 254, 257, 260, 445
Фолис Йосиф 182
Форґач фон Ґюмес унд Ґач Янош 119, 120, 222, 223, 251-254, 272, 273
Форст-Баталья Якуб 11
Фош Фердінанд 51, 374, 385
Франклін-Буйон Анрі 372
Франц Йозеф I, цісар 175, 383, 399
Франц Ксав'єр фон Бурбон-Парма 383
Франц Фердінанд фон Естеррайх-Есте 66
Франценс Карл 29
Франше д'Еспере Луї Франсуа 368, 372
Фредерікс Володимир 334
Фрейденберґ Анрі 370, 371, 375, 378
Френсіс Девід Р. 406, 409
Фріц Александр 29
Фріц Петер 29
Фрунзе Михайло 351-355
Фуллер Вільям К. 25
Фюрстенберґ Еміль Еґон 124

Хмельницький Богдан 140, 317
Христюк Павло 133, 134
Хрущов Микита 13

Цвідінек фон Зюденгорст Еріх барон 400, 401
Цегельський Лонгин 174, 175, 178, 181, 182
Церетелі Іраклій 135
Цетлінський, російський агент 334
Цєнський Тадеуш 187
Ціммерман Артур 401
Ціммерман Міхаел 30, 96
Цітковський фон Семесова унд Согорад, Гайнріх 120

Чернін фон унд цу Худенітц Оттокар Теобальд Отто Марія 76, 78-81, 86, 104, 108-110, 112, 114, 115, 118, 119, 126, 235, 238, 252, 291, 297, 383, 384
Чернов Віктор 37
Чертков Михайло 319
Черчиль Вінстон 51, 373, 378
Чехівський Володимир 156
Чикаленко Євген 146, 324, 326, 330
Чичерін Георгій 348, 377
Чіршкі унд Беґендорф Гайнріх фон 96, 97

Шаповал Микола 154
Швець Федір 164
Шевченко Левко 307
Шевченко Тарас 145, 182, 323, 326, 329
Шемет Сергій 303
Шептицький Андрей 181, 185, 413
Шепфер Геральд 30
Шіман Теодор 100
Шліффен Альфред граф фон 66, 67
Шмітс Мартін 31
Шоволтер Денніс 74
Шраммель Андреа 31
Штадлер Евальд 30
Штельцль-Маркс Барбара 29
Штерн Зільке 29
Штіглер Корнелія 30
Штольценберґ фон барон 271
Штрацгас Абба 26
Шульгин Олександр 406
Шультесс Едмунд 435
Шухевич Степан 313

Щеголєв Сергій 328
Щербачов Дмитро 362, 369

Юденич Микола 55, 62

Яґов Ґотліб фон 96, 97

Інформація про авторів

Вольфрам **Дорнік**, магістр, д-р філос., нар. 1978 р. у Фельдбаху (Австрія). Від 2004 р. науковий співробітник Інституту імені Людвіґа Больцмана з проблем вивчення наслідків війни (Ґрац). Тематика наукових досліджень: Перша світова війна (окупація у Східній Європі, Східний фронт, міжнародні відносини), культури пам'яті в інтернеті, історія Австрії 1914–1955 рр. wolfram.dornik@bik.ac.at

Георгій **Касьянов**, д-р історичних наук, проф., нар. 1961 р. в Челябінську (Росія). Від 2003 р. завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України Національної Академії наук України (Київ). Тематика наукових досліджень: історія України від XIX до XXI ст., історія ідей, історична політика в епоху посткомунізму. kasianov@irf.kiev.ua

Петер **Ліб**, д-р філос., нар. 1974 р. у Ґарміш-Партенкірхені (Німеччина). Від 2005 р. старший викладач відділення з вивчення проблем війни Королівської військової академії (Сандгерст, Велика Британія). До 2005 р. науковий співробітник Інституту новітньої історії (Мюнхен). Тематика наукових досліджень: німецька армія під час Першої і Другої світової війни, війна і насильство, insurgency та counterinsurgency у XX ст., теорії війни. peter_lieb@hotmail.com

Ганнес **Ляйдінґер**, магістр, д-р філос., нар. 1969 р. у Ґмундені (Австрія). Викладацька робота в Інституті історії та в Інституті новітньої історії Віденського університету, гостьовий професор Віденського університету. Тематика наукових досліджень: австрійська і російська/радянська історія, кінематографічні джерела з історії Австрії, Габсбурзька монархія, Перша світова війна, теорії історії, історична суїцидологія, дослідження капіталізму, соціалізму, комунізму та військовополонених, військова історія, історія шпіонажу. hannes.leidinger@univie.ac.at

Алєксєй **Міллєр**, д-р історичних наук, нар. 1959 р. в Москві (Росія). Провідний науковий співробітник Інституту наукової інформації із суспільних наук Російської Академії наук (Москва); професор Центрально-Європейського Університету (Будапешт) та Російського державного університету гуманітарних наук (Москва); гостьовий професор (Leverhulme Trust Professor) Манчестерського університету. Тематика наукових досліджень: імперії та націоналізми у Східній і Центральній Європі, політична історія Європи. millera@ceu.hu

Бо́ґдан **Мусял**, д-р габілітований, нар. 1960 р. у Вєльополі (Польща). Професор Університету імені Кардинала Стефана Вишинського (Варшава). Тематика наукових досліджень: історія Східної і Центральної Європи XX ст., зокрема історія Радянського Союзу, Польщі, Білорусі, Німеччини, переслідування євреїв та радянський партизанський рух. b.musial@uksw.edu.pl

Василь **Расевич**, канд. історичних наук, нар. 1966 р. у Задовжому (Україна). Від 2002 р. старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії наук України (Львів). Тематика наукових досліджень: українська історія (Галичина 1890–1921 рр.), українські місця пам'яті, українська історична політика. rasevych@gmail.com

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ДОРНІК Вольфрам
КАСЬЯНОВ Георгій
ЛІБ Петер
ЛЯЙДІНҐЕР Ганнес
МІЛЛЄР Алєксєй
МУСЯЛ Бóґдан
РАСЕВИЧ Василь

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки

Переклад з німецької мови: *В. Кам'янець*

Наукова редакція: *Р. Пиріг*

Коректори *О. Попова*, *О. Петренко*
Оригінал-макет *О. Гашенко*

Підписано до друку 19.12.2014. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 41,28. Наклад 800 пр. Зам. № 179.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 03680, Київ, вул. Кржижановського, 4.
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail: psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Рута».
м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 11
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №4060 від 29.04.2011

В оформленні обкладинки використано загальний дизайн та репродукцію «Австро-угорські і українські солдати на залізниці біля Кривого Рогу, квітень 1918 р.» з видання:
Wolfram Dornik u. a. *Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922.*
Graz, Leykam, 2011